Mehmed A. AKŠAMIJA

ČELEBI PAZAR ROGATICA

U KULTURNOM HABITUSU BOSNE

BANU
Bošnjačka akademija nauka i umjetnosti

ČELEBI PAZAR
ROGATICA

U KULTURNOM HABITUSU BOSNE

Mehmed A. AKŠAMIJA

Mehmed A. AKŠAMIJA

ČELEBI PAZAR
ROGATICA u kulturnom habitusu Bosne

Izdavač: BOŠNJAČKA AKADEMIJA NAUKA I UMJETNOSTI
Ul. Štrosmajerova br. 1/II, 71000 Sarajevo
Bosna i Hercegovina

ISBN **978-9926-520-03-8**
CIP zapis dostupan u COBISS sistemu
Nacionalne i univerzitetske biblioteke BiH pod
ID brojem **53563398**

Biblioteka MONOGRAFIJE

Za izdavača: akademik Mustafa CERIĆ

Redakcija:
Akademik Šerbo RASTODER
Akademik Smail ČEKIĆ
Akademik Ademir JERKOVIĆ

DTP priprema:
Mr. Ammar AKŠAMIJA

Ilustracije:
Arhiv Akšamija, Sa-BiH
Ammar Akšamija (arhitektonski detalji)

Lektor:
Nada SALOM

Tehnički sekretar:
Almedina Zukorlić-Pašić

Copyright © photo and design:
Arhiv AKŠAMIJA, Sarajevo 2023., Bosna i Hercegovina

Na naslovnoj stranici nalazi se mramor iz Varošišta (15. st.) kod Rogatice, koji je dislociran u prostor Zemaljskog muzeja u Sarajevu.

Štampa:
GRAFOTISAK Grude
Bosna i Hercegovina

Tiraž: 1.000 primjeraka na bosanskom jeziku.
Telefon: +387 61 764 399; Mail: banusanp@gmail.com

Sva prava zadržana. Ni jedan dio ove knjige ne može biti umnožavan, pohranjivan u sisteme za umnožavanje, bilo elektronske, digitalne, mehaničke, fotografske ili bilo koje druge, bez prethodnog dopuštenja autora.

Knjiga je štampana uz financijsku podršku Federalnog ministarstva financija/ Federalnog ministarstva obrazovanja Vlade Federacije BiH.

ČELEBI PAZAR

ROGATICA

U KULTURNOM HABITUSU BOSNE

Mehmed A. AKŠAMIJA

BANU
Bošnjačka akademija nauka i umjetnosti
Sarajevo 2023. godine

ČELEBI PAZAR
ROGATICA U KULTURNOM HABITUSU BOSNE...

Uvod 9

Uvodni post scriptum 20

PRILOZI – *Uvod* 22

Čelebi Pazar, ni velik, ni mal… taman 29

PRILOZI – *Čelebi Pazar, ni velik, ni mal… taman* 32

Prethistorija, Iliri, Rimljani, Avari, Sloveni… 37

PRILOZI – *Prethistorija, Iliri, Rimljani, Avari, Sloveni…* 42

Bosansko srednjovjekovlje u rogatičkom kraju... 49

PRILOZI – *Bosansko srednjovjekovlje u rogatičkom kaju...* 74

Bosanska crkva na Pavlovića i Radinovića zemlji… 97

PRILOZI – *Bosanska crkva na Pavlovića i Radinovića zemlji…* 118

Dolazak Osmanlija u zemlju Pavlovića-Radinovića... 149

PRILOZI – *Dolazak osmanlija u zemlju Pavlovića-Radinovića...* 170

Mehmed-beg Isabegović, zvani Čelebija... 183

PRILOZI – *Mehmed-beg Isabegović, zvani Čelebija...* 188

Razvoj Čelebi Pazara... tekije, džamije, mesdžidi... 193
PRILOZI – *Razvoj Čelebi Pazara... tekije, džamije, mesdžidi...* 206

Razvoj čelebpazarskih mahala... 215
PRILOZI – *Razvoj čelebpazarskih mahala...* 222

Čelebipazarska čaršija... 231
PRILOZI – *Čelebipazarska čaršija...* 248

Čelebipazarski dućani, stanovanje, ćuprije... 259
PRILOZI – *Čelebipazarski dućani, stanovanje, ćuprije...* 280

Porijeklo čelebipazarskih ajana i nekih begovskih porodica... 287
PRILOZI – *Porijeklo čelebipazarskih ajana i nekih begovskih porodica...* 306

Čelebipazarska bosanska kuća… nalik na mnoge kuće uz put, a opet živopisna i taman... 313
PRILOZI– *Čelebipazarska bosanska kuća… nalik na mnoge kuće uz put, a opet živopisna i taman...* 318

Povijesni pregled odijevanja na području rogatičke regije... 327
PRILOZI – *Povijesni pregled odijevanja na području rogatičke regije....* 360

Pitamo se... pitamo... zašto? 371
PRILOZI – *Pitamo se... pitamo... zašto?* 376

HADŽI MEHMED REFIK-EFENDIJA HADŽIABDIĆ
šejhu-l-islam iz Čelebi Pazara... 363
PRILOZI – *Hadži Mehmed Refik-efendija Hadžiabdić, šejhu-l-islam iz Čelebi Pazara....* 406

BIBLIOGRAFSKI PODACI / LITERATURA 414

Ova studija je posvećena
mom rahm. didu Abdulahu (Avdi-begu) Brankoviću,
mojoj rahm. majci Muniri (rođ. Branković) Akšamija,
mom rahm. ocu Aliji M. Akšamiji,

jer bez njihove inicijative da se realizira ova monografija,
kao i ostavljenih u amanet zapisanih saznanja i
obimne foto-dokumentacije, objavljene u ovoj monografiji,
prezentacija ove građe bila bi mnogo skromnija.

Također i našem sinu Ammaru Akšamiji,

kako bi bolje upoznao historiju prostora i predke (ili prethodnike),
od kojih jednim djelom nosi korijene.

ČELEBI PAZAR – ROGATICA U KULTURNOM HABITUSU BOSNE...

Historija je svjedok vremena, svjetlost istine, život uspomene, učiteljica života, vijesnik davnine.
(*Historia est testis temporum, lux veritatis, vita memoriae, magistra vitae, nuntia vetustatis.*)
Marcus Tullius Cicero (I stoljeće p.n.e.)

Uvod

Imati memoriranu prošlost znači biti na tragu vlastitog trajanja, ne odroditi se od zavičajnosti, ne skončati u zaboravu. Stoga smo pred stalnim izazovom kako u beskrajnom vremenskom toku, smisleno, obilježiti vlastito trajanje, na osnovu memoriranih izvora ili prihvatanjem nepostojećih mitoloških uspomena? Pitamo se, da li imamo prava i potrebe za eventualno višestoljetno memoriranje životnih mozaika unutar roda kojem pripadamo, mjesta odakle vučemo korijene, osobama koje su vlastitom karakterizacijom doprinijele kulturi opstanka naših predaka (ili prethodnika)?

Naseljena mjesta u Bosni[▲1] se razlikuju jedna od drugih po njihovom memorijskom kapacitetu koji podrazumijeva i moć sjećanja, i moć zaboravljanja, ali i mogući oblik arhiviranog dokumentarnog prisjećanja. Shvaćena kao sveta porodica, memorija bilježi staništa, tumule, gradine, naselja, varoši, *kasabe*, *šehere*…, jednako kao što obilježava i ljude. Neka mjesta i osobe nas podsjećaju vlastitim značenjem, nekima su izbrisana značenja o njima, a neka imaju i višak mitološkog prisjećanja. Samo po sebi, sjećanje nije niti dobra, niti loša osobina. Memorija nije sasvim svjesna aktivnost, iako se može vježbati i usavršavati. Svaka osoba i svako mjesto, kao i svaka država, baštini svoju specifičnu strategiju podsjećanja.

Memorija *kasabe*, kao civilizacijski dobitak, podložna je insitucionalnim utjecajima i može biti predmet historijske, nacionalne, kulturne, vjerske… politike. Ali postoji jedna tema, malo tuđa memoriji, kojom se ne može upravljati, koja je nesvjesna i koja je individualna. Ona je povezana sa energijom sjećanja na bazi izvorne dokumentarne građe, rezistencijom ljudskog zaborava. Sjećanje je aktivan memorijski akt i zbog toga funkcionira kao jedna forma korektivnog sjećanja, instrument za oslobađanje od viška mitoloških, nepostojećih uspomena, instrument za nadopunu nedostatka onoga bitnog ali neprimjetnog, forma za tumačenje događaja, dokumentirana historija i kultura nekadašnjeg i budućeg opstanka. U tom smislu, sjećanje izražava silnu privrženost za izvornom prošlošću, ali i kao karakterna osobitost koja determinira čovjekovu sudbinu i sudbinu naseljenog mjesta, sjećanje se ostvaruje ili u formi kolektivne opsesije i nostalgije za nekadašnjim civilizacijskim sjajem, ili u formi substitucije prošlosti preko njenog ponavljanja u uspomenama, ili u formi izvornih otkrovenja.

[▲1] Čitalac ove studije može primijetiti kako se za potrebe objašnjenja pojedinih historijskih i geografskih lokaliteta koristi naziv ***Bosna***, a ne *Bosna i Hercegovina*. Razlog za to je u povijesnim činjenicama nastanka i korištenja takvog naziva gdje se od afirmiranja države na prostoru današnje Bosne i Hercegovine koristio takav termin (posebno u doba vladavine bana Kulina kada obuhvata Zahumlje/Humsku zemlju – Hum, kao i nezavisne Kraljevine Bosne koja je za vrijeme kralja Tvrtka I bila najmoćnija balkanska država, pa i dalje…). Od pada bosanskog kraljevstva pod Osmanlije 1463./867. godine imenom *Bosna* obuhvata se: Bosna u užem smislu, Hercegovina i Novopazarski *Sandžak* (kao jedinice nekadašnjeg Bosanskog *pašaluka*). Naziv *Hercegovina* javlja se prvi put, u pismu osmanskoga komandanta Ese-*bega* iz *Üsküpja* / Skopja, 1. februara 1454./858. godine kao termin kojim se tada bliže definira područje Huma, a kojim je svojevremeno upravljao Stjepan Vukčić Kosača, osmanski vazal (titulu hercega uzeo 1448./851. godine). Dakle, naziv ***Bosna i Hercegovina*** i nije prvobitna i tradicionalna forma naziva prostora o kojima govorimo u navedenom vremenskom periodu. Termin *Bosna i Hercegovina*, više ili manje, je vezan za austrijsku okupaciju, naslijeđe onoga – „**Bosnien und Herzegowina**".

Zato se, u ovoj studiji, značenje termina *Bosna* odnosi na šire područje koje se nalazilo u okviru Banovine i Kraljevine Bosne, kao i nekadašnjeg Bosanskog *pašaluka* (ili *ejaleta*, *beglerbegluka*, *vilajeta*). Mišljenja smo da je također bitno istaći, kako je narod Bosne i u samom Bosanskom *pašaluku* posredstvom jezika i pisma nastavio tradiciju državnosti srednjovjekovne Bosne, pa su sebe u domovinsko-etničkom, političkom i jezičnom smislu nazivali *Bošnjacima*, diferencirajući se tako prema Osmanlijama i vlastima u Stambolu. Uz respektabilno usvajanje drugih jezičkih varijanti i pisama, njegovali su i nadalje vlastiti bosanski jezik i bosansku srednjovjekovnu pismenost. Jezik se održao do danas, a mnogi od dobrih Bošnjana/Bošnjaka su sve do kraja 19. i početka 20. stoljeća za pisanje koristili **bosančicu**.

O bosančici šire vidi: PRILOG № 5, 50 i 161.

ILUSTRACIJA NA STRANICI LIJEVO: Pogled na Čelebi Pazar sa lijeve obale rijeke Rakitnice (*mahala Tekija*). Kanarska *ćuprija* (osm. *köprü* ← grč. *géphyra*, most) u prvom planu – 16. stoljeće. (Izvor. Arhiv Akšamija).

▲2 *Usporedi,* Kreševljaković, Hamdija: *Rogatica*, *Novi Behar*, Godina VII, br. 8-9, Sarajevo, 15.11.1933., str. 116; ■ Bejtić, Alija: ***Period turske vladavine – 1. Tipografski i građevinski razvoj naselja;*** u: *Rogatica*, monografija, Sarajevo, 1966,. str. 38; ■ Hasanagić, Munib: ***Rogatica – kazivanje o jednom gradu***, Sarajevo, 2008., str. 21;

O pisanju osmansko-turskih, arapskih i perzijskih termina vidi, PRILOG № 1.

▲3 *O korištenju termina '**Osmansko Carstvo**' vidi,* PRILOG № 2.

Grb srednjovjekovne Bosne na karti ***Sclavonia, Bosnia***, autora Johannesa Hoffmanna iz 1688.

Detalj *bajramskog* slavlja u čelebipazarskoj *čaršiji* 1895. godine.

Zapravo zbog toga je dokumentirano sjećanje samo na jednom koraku od istine, a istina – mjesto gdje se preklapaju povijest i izvorna dokumentarnost u fascinantnoj događajnosti. Eto zbog toga svako vraćanje kolektivnoj izdvojenoj memoriji vodi ka nekoj istini. Današnja Rogatica i oni koji nose porijeklo iz nje, su na primjer, u svim njezinim civilizacijskim izdanjima, bili inspiracija brojnih istina i dokumenata. Njihova zajednička povijest nije niti samodokaziva niti očigledna – da bi nešto postojalo kao povijesna činjenica mora da se uspostavi kombinacijom izvornih dokumenata i ljudskog svjedočenja, pisane riječi i iskrenih svjedočenja. Dok dokumenti zaštićeni u historijskim arhivama mogu da traju pa skoro vječno, ljudsko svjedočenje zavisi od živih ljudskih bića, čija tijela sadrže, u obliku sjećanja, iskustvo onoga što se desilo. Tako sublimirana sjećanja u formi teksta faktografski kondenziraju tekst u naslijeđene događaje, u ljude, njihove običaje, značenja, u urbane karakteristike. Otud potiče potreba nekih da sjećanja učine nedostupnim, da sjećanja izbrišu iz posljednjeg živog tijela. Kad tijela nestanu, sve što ostaje su, u najboljem slučaju, dokumenti, a oni zahtijevaju interpretaciju, koja je uvijek ovisna o poziciji interpretatora unutar povijesnog konteksta. Nestankom posljednjih svjedoka, nadaju se promotori i *njihova bratija onoga što nije*, ostaće samo njihove bilješke u kojima izvornih sjećanja uopće nema. Brisanje segmenata o Čelebi Pazaru / ***Çelebi Bazar*** / ***Çelebi Pazar***▲2 iz promotorskih pisanija – ko god da ih je pokušao obrisati ili obrisao – apsolutno je produženje necivilizacijskih operativnih poduhvata koji su pod okriljem nekih tzv. *načertanija, memoranduma, bijelih knjiga…*, uz moralnu, političku i logističku podršku *onih što su uvjereno mislili da su vlast*, obavljene i onih što se još obavljaju protiv one nam naslijeđene dokumentirane istine, kolektivnog sjećanja i svjedočenja koje je bilo prisutno u ljudskim tijelima, a kojih više nama.

Tako se stvarala i stvara *istina* o naseljenim mjestima i njezinim stanovnicima u Bosni. Tako se pisala i ispisuje metahistorija staništa, tumula, gradina, naselja, varoši, *kasaba*, *šehera*… Tako bi se trebala konstruirati i selektivna historija jedne današnje Rogatice.

U tim misterioznim konverzijama pokušavano je stvaranje *alhemije kasabe* – njen *hronotop*, vremensko-prostorna povezanost pripovjednog teksta. Međutim, mi smo pristalice povezivanja vremena i prostora u jeziku sa referentno-dokumentiranom kolektivnom memorijom. Tako se prepoznaje hronotop svakoga civiliziranog mjesta, i u njemu slika koja ujedinjuje lokalni sa ezoteričnim identitetom. Nemamo ništa protiv da zajedno sa velikim povijesnim faktima u sjećanju ostaju i mirisi svježe ispečenog hljeba sa *hadžijskim ćevapom* u *sahanu* unutar bosanske kuće, zvuci sa *mahalskih* ulica, žamor na trgovima i trgovištima, ljepota *čaršije*, prijatna isparenja vodene pare iz *hamama*, glas *mujezina* sa *džamije*, pokorna služba u *mesdžidima*, jedinstveni pejzaži, zore, noći, sumraci, svjetlost, brda, rijeke, rječice, gordo mramorje, *dućani*, *tabhane*, *terzije*, *kundurdžije*, *aščije*, *karavan-saraji*, urbani rituali… i na koncu, *šejhu-l-islam* Osmanskog carstva▲3 iz Čelebi Pazara. Naš cilj je hronotop kao memorirana slika mjesta i jednog zaslužnog čovjeka bez konverzija u kojoj su urezane emocije koje je utiskivala povijest – zablude, pasije, greške, stradanja, tabui, rastanci, strahovi, stihije, ljudske slabosti, porodične sreće i nesreće…

Hronotop Čelebi Pazara i *šejhu-l-islama* ne treba biti njihov splin, sve ono što je marginalno sa tačke posmatranja zvaničnih biografija, ali centralno sa tačke posmatranja autobiografija i ljudske memorije. Hronotop Čelebi Pazara će se stereotipizirati, kao i svaki drugi hronotop, ali i takav imat će moć da oživi grad u sjećanjima i kod odsutnih i kod prisutniih. To bi trebalo da bude dokumentarno-historijski šarm zbog koga i osjećamo jesmo li emotivno i mentalno privrženi za jedan grad, ili nismo. Hronotop Čelebi Pazara stvarat će i njegov *spiritus loci*, njegov *ontos*, a kod *šejhu-l-islama* njegov *proprietas*. Fenomenologija grada je nedjeljiva od njegove *ontologije*, a *šejhu-l-islama* od njegovog *personalitasa*.

Osmanski ***nakaš*** – slikar pri radu na oslikavanju Čelebi Pazara (rekonstrukcija – početak 17. stoljeća). (Izvor. Arhiv Akšamija).

U slučaju sa jednom bosanskom *kasabom* kao što je Čelebi Pazar, koja je i bosansko, i balkansko, i evropsko i svjetsko mjesto memorije, treba da se podvuče još jedna bitna karakteristika. Zapravo, njegov budući hronotop bi trebao biti u uskoj vezi i sa njegovim imenom. A imena ***Aleva***, odnosno ***Vrače*** – *Vilajet Pavli* – *Borač Pazar* / *Boraç Bazar* – *Čelebi Pazar* / *Çelebi Bazar* – ***Rogatica*** / *Rogatiça* su iménā s druge strane imèna, ìme u iménimā, višeimenost. Polinomija i sinonimija Čelebi Pazara, koje impliciraju da jedna naseobina ima više naziva, u suštini i nije tako jednostavna. Svaka verzija današnje Rogatice u prošlosti ima svoje ime, kao što i svaki Rogatičanin ima svoju ulogu i mjesto u njoj. Rogatica je mjesto koje je doživjelo više kulturnih i urbanih performansa, a ti performansi su proslijeđeni različitim imenima i verzijama nekadašnjeg i potonjeg imena ***Rogatica***, sa više stvarnih i simboličnih imena koja projektiraju više različitih semantičkih/edicija mjesta.

Rogatica je grad u kome je vidljiva golim okom prolaznost i promjenjivost ljudske civilizacije. To nam svjedoči i sam *šejhu-l-islam* (osm. *şeyhülislâm* ← arap. *šaykhu-l-islām* , čuvar vjere, slož. od *šaykh* + *islam*) *hadži* Mehmed Refik-*efendija* Hadžiabdić. Civilizacija, shvaćena kao niz konverzija, transformra se iznutra, pa zbog toga ima svoj unutrašnji svijet čiji se pejzaži mijenjaju od jedne do druge epohe i, ujedno na svijet dolaze novi učeni i znameniti ljudi. Civilizacijski je sistem podložan češćim promjenama od prirodnih. Sve ono što je savršeno lagano se mijenja. Nesavršeno ima neku svoju inherentnu, konfliktnu, šarmantnu, ali i dramatičnu disharmoniju koja vodi ka čestim korijenitijim promjenama (političkim, konfesionalnim, nacionalnim, kulturnim, socijalnim, tehnološkim…).

Ono što ovdje želimo da istaknemo odnosi se na veći broj memorijskih tragova – referentnih historijskih podatka što su Čelebi Pazar ostavili u bosanskoj materijalnoj i duhovnoj kulturi, shvaćen kao sinonim Osmanske carevine. Sem toga, da bismo dospjeli do Osmanlija, sasvim usput bi ukazali i na tragove što su ih ostavljali Iliri, Rimljani, Avari, Slaveni, dobri Bošnjani i krstjani Bosanske crkve,[4] odnosno Rogatica u kulturi Bosne. Rogatički intertekst u Bosni je paradigmatičan, jer je dvosmislen – s jedne strane se može tumačiti kao citat i mimeza izvornog teksta Autarijata, Tita Klaudija Maksima, avarskog kaganata, Pavlovića-Radinovića, Brankovića, Mehmed-*bega* Čelebije Isabegovića…, a s druge, može se čitati i kao autentični bosanski tekst iz ilirske, rimske, krstjanske i osmanske epohe. Zapravo, prabosanska kultura je, od njezinog osnivanja do samoga raspadanja, bila u kontinuitetu integralni dio onih, nekada vodećih imeprijalističkih sistema. Nekadašnja *kasaba* na rijeci Rakitnici je bila omanji centar trgovačkih, političkih i kulturnih zbivanja u regiji, stvarala je jednu formu ilirocentričnih, rimocentričnih, avarocentričnih, krstjanocentričnih, odnoso orijentocentričnih (osmanskih, istočnih…) povijesnih praksi. Čelebi Pazar je paradigma istočne/osmanske kulture i bosanskog pogleda na svijet. Sa njim počinje produbljavanje i institucionaliziranje šizme između islamske i islamizirane kulture, a kasnije i istočnoevropske, orijentalizirane, ortodoksne, odnosno zapadnoevropske, katoličke i bliskoistočno-mediteranske, judaističke. Što se više osmanizirala i islamizirala kultura krstjanstva sa mogućim naslagama ilirizma i romanizma, tim više se naglašavala raznolikost između bosansko-

[4] Moramo odmah istaknuti kako je u ovoj studiji riječ o ***krstjanima Bosanske crkve***, a ne o *patarenima* niti *bogumilima* kao pripadnicima *vjerske sekte* koja se naziva '*bogumilstvo*'. Ovo ističemo zbog toga što mnogi povjesničari ne prave razliku između onog autohtonog što odvaja krstjane Bosanske crkve od ostalih heretičkih pokreta manihejaca, pavličana... Zajedničko im čak ne predstavlja ni dualizam, tj. učenje o postojanju *dobrog Boga*, tvorca duhovnog svijeta, i *Satanaela*, tvorca materijalnog svijeta.

Ovdje želimo istaći kako je primjenu naziva ***krstjani*** za pripadnike Bosanske crkve osobito uporno branio J. Šidak koji je za potvrdu svojih prijedloga navodio brojne primjere iz domaće izvorne građe i protivio se upotrebi naziva *bogumili (bogomili)* za sljedbenike Bosanske crkve koji ocjenjuje potpuno pogrešnim te se stoga njime ne bi valjalo služiti.

Usporedi, Šidak, Jaroslav: ***Samostalna 'crkva bosanska' i njezini redovnici***. *Nastavni vjesnik*, L, br. 1, Zagreb, 1941/1942., str. 5-17.

Iako Zapadna izvorna građa, među kojom je najbrojnija ona nastala u kancelariji Rimske kurije, naziv ***Bosanska crkva*** ne poznaje, nego o vjerskoj zajednici krstjana govori kao o *dualističkoj sekti*, dužni smo spomenuti, kako je taj naziv utemeljen na domaćim dokumentarnim izvorima 14. i 15. stoljeća. Kako piše J. Šidak, *tako su je nazivali bosanski suvremenici, pa su taj naziv dužni upotrebljavati i povjesničari*.
Ibid., str. 2.

Međutim, moguće je svjedočiti kako se u međuvremenu Šidak predomislio, kao i da su vladajuće ideologije posredstvom "poslušnika" ispreplitale svoje interese i utjecaje u ovom području proučavanja srednjovjekovlja, uzrokujući pojavu vrlo intenzivnih emocija u širim slojevima stanovništva.

Jedna značajna epizoda u povijesti istraživanja i proučavanja **Bosanske crkve** je pojava medieviste iz Sjedinjenih Američkih Država, Johna V. A. Fine Jr., koji se pokazao kao vrlo odgovoran istraživač. Objavio je knjigu pod naslovom: ***Crkva bosanska: Nova interpretacija. Studija o Crkvi bosanskoj i njenom mjestu u državi i društvu od 13. do 15. stoljeća***.
J. Fine Jr.: ***The Bosnian Church: A New Interpretation. A Study of the Bosnian Church and its Place in State and Society form the 13th to the 15th Centuries***, New York–London 1975; ■ Idem, ***Bosanska crkva: novo tumačenje. Studija o Bosanskoj crkvi, njenom mjestu u državi i društvu od 13. do 15. stoljeća*** (prijev. T. Praštalo), Sarajevo, 2005.

Svojim svrstavanjem uz historiografsku struju koja Bosansku crkvu ne vidi kao dualističku heretičku instituciju, nego samostalnu zajednicu neovisnu o objema velikim crkvama toga vremena, Fine je, između ostalog i potvrdio dio prethodnih istraživanja J. Šidaka. Paul Mojzes, profesor religijskih studija na koledžu Rosemont, u recenziji za ovo knjigu okarakterizirao je Fineovo istraživanje kao klasično djelo o Crkvi bosanskoj i preporučio ga svim knjižarama kao i istočnoevropskim i srednjovjekovnim historičarima.

Usporedi, Mojzes, Paul [rec.:] ***The Bosnian Church: A New Interpretation***. *By John V. A. Fine, Jr.…* "Church History" 45, 1976., str. 251–252. Dostupno na: https://doi.org/10.2307/3163726.

O tezama o dolasku krstjana u Bosnu vidi, PRILOG № 3.

krstjanske i azijske civilizacije, a time je Čelebi Pazar sve manje bivao ono što bismo danas imenovali Evropom, a sve više se identificirao kao Azija. Na prijelazu iz dvadesetog u dvadeset i prvo stoljeće ovjekovječenim, ponovnim barbarskim poduhvatima, ova je kulturna šizma okarakterizirana kao memorirani dio urbanoga pisma Stambola, što je u sebi integrirala razliku između Istoka i Zapada. Kao posljedica osmanske i novovremene bizantske prošlosti, Bosna danas još uvijek ostaje jedna nepripitomljena sumnjiva zona prijelaza sa tzv. *orijentalne* na oksidentalnu civilizaciju.

Danas se malo zaboravlja činjenica da je Rogatica nekada bila *Čelebi Pazar*, jedan od manjih centara moćne Carevine i kulture, sa dominantnim islamom, sa karakterističnim arhitektonskim zdanjima, ornamentalnom islamskom umjetnošću, specifičnim životnim navikama, ritualima i sa posebnom multijezičnom praksom koja je od ranog 15. do kasnog 19. stoljeća zvanično dozvoljavala upotrebu osmanskog, farisija – persijskog, arapskog i narodnog bosanskog jezika, kao i upotrebu pisama glagoljice, bosančice, ćirilice, latinice, arapskog pisma, odnosno jezika i pisma tadašnjih Bošnjana / Bošnjaka[▲5]. To ujedno svjedoči o faktičkoj politici jezičke i pismenosne tolerancije koja se ostvarivala u vrijeme Osmanskog carstva. Koliko i da se čini paradoksalnim iz aspekta savremene simplifikacije multilingvizma, multikulturalizma i multietnicizma, historijska je istina da su različiti narodi u sastavu Osmanskog carstva imali određena nepisana kulturna prava, da prakticiraju svoj maternji jezik, svoju narodnu kulturu. Da nije postojala tolerancija toga tipa, u periodu od nepunih pet stoljeća (od kraja 14. do kraja 19. stoljeća) svi bi se dobri Bošnjani i konefisonalno i jezički konvertirali. Kolektivna kulturna memorija Bošnjana, možda je sačuvana zahvaljujući neartikuliranoj, ali djelotvornoj toleranciji ka kulturnim razlikama koje su postojale u heterogenom Osmanskom carstvu.

Zaboravlja se u suštini fakt da je srednjovjekovni čelebipazarski kulturni identitet vrlo snažno označen onim osmanskim, i da nije slučajno savremena bosanska kultura fascinantno mjesto memorije osmanske umjetnosti i kulture, odnosno ukoliko odsustvuje *Homo Bosnicus*, bosanska osmanska matrica od pismenosti, jezika, likovne umjetnosti – kaligrafije, arhitekture, muzike, folklora, duhovnosti, onda bi osmanska civilizacijska struktura ostala nekompletna. Savremena Bosna je nezamisliva bez kulturnog naslijeđa iz perioda '*osmanske*' epohe Osmanske carevine. Utjecaji su uzajamni, uzvratni. Iz Stambola ka Bosni su dolazili kulturni modeli, iz Bosne ka Stambolu odlazile su konkretne kulturne prakse, ljudi, djela, iskustva. *[…] Ali ako se zapitamo za duhovno, naše je mišljenje da su Bosanci duhovno crpili Turke* (Osmanlije, op. aut.). *Koliko je u tom duhovnom iskustvu čisto turskoga* (osmanskog. op. aut.) *i islamskoga, to je danas teško utvrditi. Ali koliko je da je, uzeto je, a palo je na dobru zemlju. Bosanska književnost vri od turskih* (osmanskih, op. aut.) *motiva, sva. I ona starija, orijentalno romantična; i ona novija, najbolja, koja je do najvišeg stupnja isterala tu umetnost kad je i 'turskom'* ('osmanskom', op. aut.) *motivu dala sve čovečno, uvukla ga u duboku problematiku duše čovekove, dala mu deo etičke i estetičke borbe koji nosi sve što je čovek, najzad i ona najmlađa, koja tek nailazi, i teži da izrazi Bosnu društveno u najaktuelnijem smislu. A jezik i razgovor bosanki, je li on tako pun turskih* (osmanskih, op. aut.) *motiva? Može Bosanac, kad hoće, ili kad mu zašto treba, može da ubaci u svoj rečnik još jedan rečnik, turski* (osmanski, op. aut), *i*

[▲5] Termin ***Bošnjanin/Bošnjak***, koristimo kao naziv za državotvorni narod Bosne, koji se prvi put spominje u carskoj tituli bizantskog cara Manojla Komnena 1166. godine.

Vidi, Hadžijahić, Dr Muhamed: ***Od tradicije do identiteta – Geneza nacionalnog pitanja bosanskih muslimana***, Sarajevo, 1974., str. 16; ■ Rizvić, Muhsin: ***Bosna i Bošnjaci – jezik i pismo***, Sarajevo, 1996., str. 5-63.

O etimološkom značenju termina 'Bošnjak' vidi i: PRILOG № 4.

O pismu bosančici vidi: PRILOG № 5.

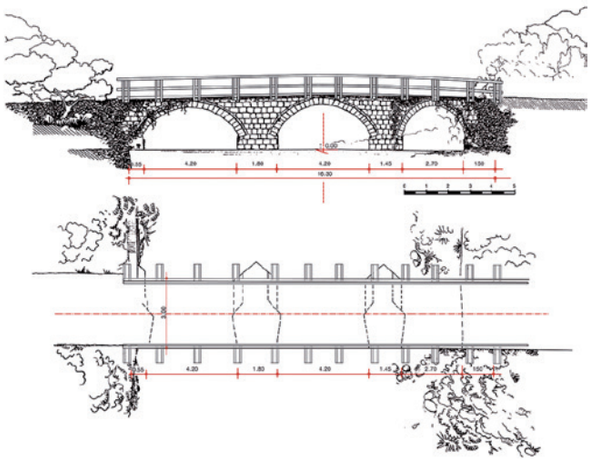

Šejhu-l-islam Mehmed Refik-*efendija* Hadžiabdić.
(Izvor. Arhiv Akšamija).

Natpis na *mezaru* (osm. ← arap. *mazār*, raka) *šaykhu-l-islām* Mehmeda Refik–*efendije* Hadžiabdića u Carigradu. Sahranjen u blizini *turbeta* (mauzolej) sultana Mehmeda II Fatiha.

▲6 Sekulić, Isidora: ***O jeziku Bosne na osnovi starih i mladih tekstova*** (članak), *Politika*, Beograd, 1936., str. 10. Digitalno izdanje dostupno na: http://ubsm.bg.ac.rs/latinica/dokument/330/o-jeziku-bosne-na-osnovi-starih-i-mladih-tekstova (pristupljeno 26. aprila 2016.).

Kanarska *ćuprija* u Čelebi Pazaru. (Izvor. Lemja Chabbouh-Akšamija).

Uzimanje abdesta (osm. ←perz. *ābdest*, *āb:* voda + *dest*, ruka) – obredno pranje ispred jedne od čelebipazarskih *džamija*.

dobija nov ritam i nove boje. Ali to je sevdalinstvo, maskarada, ćef, šala Zembiljeva. A čisto narodnim jezikom, kao da Turaka (Osmanlija, op. aut.) *nikad nije bilo, razgovara Bosanac sa zemljom i nebom; kroz nauku koja njegovu prirodu i običaj narodni ispituje; najzad sa boginjama umetnosti.*▲6

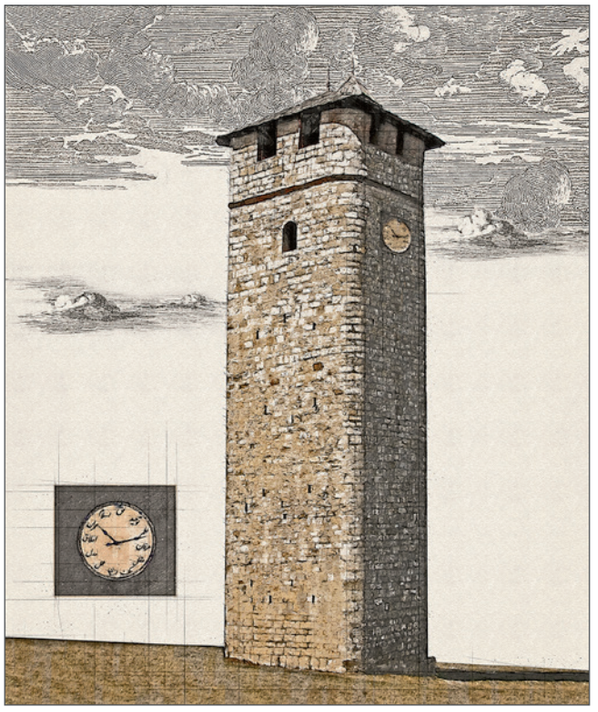
Stari most i dio starog grada Mostara (1890) kao dio svjetske baštine. (Izvor. Arhiv Akšamija).

Veliki je broj primjera iz perioda osmanske epohe koji potvrđuju identitet Bosne kroz stoljeća, pa i danas: *ćuprije*, *džamije*, *sahat-kule*, *medrese*, *tekije*, *hanovi*, *hamami*, *bezistani*, *kule* i gradišta, naseljena mjesta, *mezaristani* – greblja, *turbeta*, *nišani*, putevi, knjige, *defteri*, osmanski pisani spomenici…, sve do onog dijela osmanskih naroda koji su prihvatili Bosnu kao svoju domovinu i ostali da žive u njoj. U ovom kontekstu, ne možemo zanemariti i ne spomenuti bar nekoliko kulturno-historijskih spomenika koji predstavljaju svjetsku baštinu, od kojih je jedan dio pod zaštitom UNESCO-a: Stari most i stari dio grada Mostara, most Mehmed-paše Sokolovića u Višegradu, kao i predosmansko monumentalno mramorje naših predaka (ili prethodnika), kao *zajednička baština* današnje Bosne i Hercegovine, Hrvatske, Srbije i Crne Gore. Krstjanski i osmanski semiozis je duboko utisnut u palimpsest bosanske kulture.

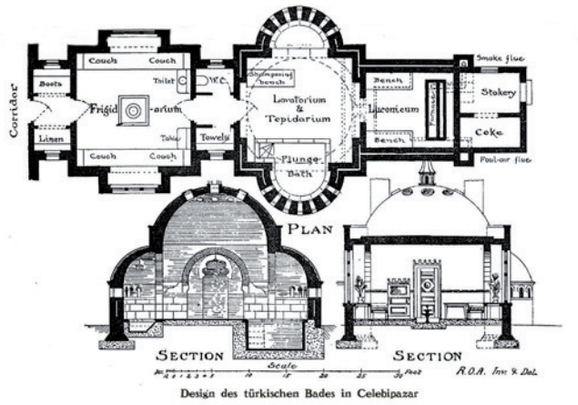
Muslimanska većina u savremenoj Bosni u najvećoj mjeri se kulturno i emotivno identificira, pored ostalog, osmanskim i prethodnim krstjanskim, slavensko-avarskim i rimsko-ilirskim naslijeđem. Oni su danas dio svjetskog materjalnog i duhovnog herediteta ili naslijeđa. Tako, u jednom datom povijesnom trenu, na jednom prostoru gde se uzajamano percipiraju kulture, svijet je bio ujedinjen u jednu nedjeljivu civilizacijsku cjelinu.

Most Mehmed-paše Sokolovića u Višegradu (1890) kao dio osmanske kulturno-historijske spomeničke vrijednosti.

Sahat-kula u Gradačcu sa cifarnikom kojim je mjereno lunarno vrijeme. (Izvor. Arhiv Akšamija).

Jednoprostorni *hamam* (javno kupatilo) za muškarce čiji je inicijator i *vakif* (zakladnik) bio Malik Čelebija, sin Isa-*bega*, 1528./935. godine
– dokumentacija nepoznatog austrijskog arhitekte R.O.A.
(Izvor. Arhiv Akšamija).

Materjalno kulturno naslijeđe iz perioda Osmanske carevine u savremenoj Bosni je već sastavni dio bosanskog domorodnog hronotopa, gdje su se stoljećima na marginama krstjanske kulture ispisivali tekstovi islamske kulture.

U Bosni registrirani su i brojni kulturno-historijski spomenici iz predosmanske epohe. Historijska epoha dobrih Bošnjana nije samo fenomen utjecaja, već u jednom svom segmentu se ostvaruje na mnogo većim nesegmentiranim prostorima. Njen semijopis prepoznatljiv je i prisutan u bosanskoj realnosti. Mramorje i njihove nekropole su jedna od misterija bosanske historije. Najveće dileme se svode na pitanja njihovog porijekla, pripadnosti preminulih koji su sahranjivani ispod mramorja ili *biliga*, kao i simboličkih poruka koje nose pojedine predstave uklesane na njima. U savremenoj bosanskoj teksturi nalazimo brojnu materijalnu ostavštinu jedinstvenih primjera srednjovjekovnih nadgrobnih spomenika u položenoj (sanduci, ploče i najčešći sljemenjaci u obliku sarkofaga) i uspravnoj formi (stupovi, stele, prelazni oblici prema *nišanu*, *mašet-nišani*, te križinama ili krstačama). Kada je ovaj dio kulturno-historijskih spomenika u pitanju i njegova materijalna ostavština u Bosni, susrećemo se sa podacima kako je na 2.687 mjesta zabilježeno 59.593 mramorja ili mramorova. Od tog ukupnog broja na području današnje Rogatice identificirano je i zabilježeno 2.628 mramorja. Među njima, na prostorima Bosne, najpoznatija je nekropola Radimlja kod Stoca, a kao pojedeinačni, najpoznatiji je Zgošćanski mramor pronađen u okolini Kaknja. Za njim se izdvajaju dva spomenika iz Oprašića (Radivoja Oprašića) i Brankovića (Mahmuta Brankovića),

Mramor Mahmuta Brankovića iz Rogatice u vrtu Zemaljskog muzeja u Sarajevu. Primjer prijelaznog oblika od mramorja ka *nišanu* (osm. *nişan* ← perz. *nišān*), koji se u Bosni nazivao *mešet-nišan*. (Izvor. Arhiv Akšamija).

Zgošćanski mramor pronađen u okolini Kaknja. (Izvor. Arhiv Akšamija).

zatim nekropola velikog i lijepo klesanog mramorja u Lađevinama (Vlađevine) sa mramom u formi sanduka vlastelina Vlatka Vlađevića i vojvode Miotoša, mramor sa motivom nakovnja sa čekićem (Osova), sjedečenje osobe sa čašom u ruci (Banja Stijena), predstavom čitave ljudske figure sa štapom (Sočice) ili dvije ruke koje drže po jednu *jabuku* (Varošište), jedinstvenim motivom krilatih konja (Varošište), rijetkim samostalnim motivom psa (Žepa), predstavom pijetla na ogradi (Sočice) ili osamljenog pjetla (Banj Sijena), scenom lova (Han-Stjenica) ili predstavom na kojoj konja sa jahačem pridržava muška figura (Varošište), kao i pojavu ljudskih figura na *mašet-nišanu* [osm. *maşatlik*, bilo koje greblje ili osm. *meşhed*, spomenik podignut mučeniku) (Okruglo i Šatorovići)... kod Rogatice.

Bosanski govorni jezik u sebi ima ugrađeno i bosnonizirano više od 10.000 precizno utvrđenih i zabilježenih *turcizama* (usvojenice porijeklom iz osmanskog jezika), bez kojih se ne može zamisliti ni bosanska povijesna građa, ni bosanski romani i priče, ni bosanska usmena književnost, pa ni bosanska jezička memorija. Bosanska kuhinja i kuhinjska leksika su duboko osmanizizirane i nerazumljive van orijentalnog konteksta. Skoro i da je nemoguće dozvoliti evociranje nekih bosanskih stanja ukoliko nije prisutna stilska potkrepa bosanskim turcizmima.[7] Za neke od njih

[7] ***Rječnik turcizama*** Abdulaha Škaljića sadrži više od osam hiljada natuknica, ali se u Bosni pod pojmom "turcizam" podrazumijevaju i riječi i izrazi koje su nam preko osmanskog došle iz arapskog i persijskog jezika. U svakom slučaju, bez ove vrste usvojenica / tuđica naše komuniciranje bilo bi vrlo otežano, a često i nemoguće. S raspadom nekad zajedničkog jezika na tri posebna, vjeruje se da su *turcizmi* u formi dijalektizama ostali u "posjedu" bosanskoga jezika, dok se srpski i hrvatski pokušavaju riješiti date leksike. Ipak, čini se, bar za sada, da takvi pokušaju ostaju bez rezultata.

Hugo Charlemont, *Velika nekropola mramorja u Lađevinama sa mramojem u formi sanduka vlastelina Vlatka Vlađevića i vojvode Miotoša.*

je povezan vrlo melanholičan svjetogled jednog marignaliziranog naroda sa jakim autohtonim identitetom. Mnogi od njih nemaju svoje odgovarajuće sinonime u bosanskoj savremenoj leksici, još manje među novoprispjelim internacionalizmima, jer u svima njima je utisnuto ne neko obično konvencionalno značenje, već autentično životno iskustvo jedne cijele epohe. U njima je ugravirano jedno drugo bosansko vrijeme koje treba da bude predmet daljnjih detaljnijih komparativnih pretraga. Kako da se drugačije iskaže stanje *saklet* – *s'klet* ili *safra*, ako ne pomoću arhaiziranog, stilski intenzivno moćnog, bosanskog turcizma? *Nemir, uzrujanost, muka, tremor, tjeskoba, zebnja, nervoza, panika, strahovanje, nesvjest, neugodan osjećaj*…? Ne, jer sve je to dobro, ali sugerira nešto sasvim drugo. *Saklet* je neponovljivo osmansko naslijeđe u bosanskoj svijesti. Brojna suštinska duhovna ljudska i međuljudska stanja mogu se ekspresivno izraziti samo uz pomoć jednog bosanskog turcizma. Jezik je najsenzibilnije ogledalo kolektivne memorije. Zbog toga se treba i njegovati i prenosti, posebno preko literature kao raskošnog doma jezika. Danas se može primijetiti tendencija zaborava turcizama u govornoj praksi Bosanaca, ali s druge strane nekoliko izvanarednih djela pisane riječi je sačuvalo njihovo još uvijek moćno prisustvo u savremenoj bosanskoj kulturi. Riječ je o djelima Matije Divkovića, Muhameda Hevaije Uskufije, Mula-Mustafe Bašeskije,

Ugrađeni mramor u zidu crkve Svete Trojice u Rogatici. Još je historičar Ćiro Truhelka zapazio da postoje istraživači koji krstjansko mramorje proglašavaju "srpskopravoslavnim". To što se mramorje u nekim slučajevima nalazi na pravoslavnim objektima ili u grobljima ne može služiti kao pokazatelj konfesionalnih odnosa u srednjem vijeku. Neupitno je, kako ta statistika predstavlja odraz kasnijih vremena kada je konfesionalna karta ovog područja temeljito izmjenjena. (Izvor. Arhiv Akšamija).

Mehmed-*bega* Kapetanovića Ljubušaka, Muse Ćazim Ćatića, Mehmedalije Meše Selimovića, Ćamila Sijarića, Zuke Džumhura, Muhsina Rizvića, Alije Isakovića, Nedžada Ibrišimovića, Dževada Karahasana, Irfana Horozovića…

Danas je Stambol *mitsko* mjesto bosanske kulturne memorije, koje se aktualizira u odnosu na pitanje bosanskih stanja vezanih za opstanak i sačuvanje identiteta. Ovdje, prije svega, mislimo na zbirke rukopisnih knjiga – *manuskripata* na orijentalnim jezicima, *vakufnama*, *deftera* i *sidžila* koji su bili od sudbinskog značaja i utjecaja za bosansku, pa samim tim i čelebipazarsku referentnu povijest, kao i na budući opis, ulogu i značaj *hadži* Mehmed Refik-*efendije* Hadžiabdića.

Panorama Čelebi Pazara iz1885. godine – prije izgradnje Pravoslavne crkve u *Donjem polju* 1886. godine. (Izvor. Arhiv Akšamija).

Čelebi Pazar / *Çelebi Bazar*, označen kao ***Chelebi*** na karti Joana Blaeua: Slavonija, Hrvatska, Bosna sa dijelom Dalmacije (Amsterdam, 1665.). (Izvor. Arhiv Akšamija).

Uvodni post scriptum

Govori se o tome kako postoje *crne rupe* u opstanku čovječanstva koje pokazuju šokantnost i melanholičnost evolucije civilizacija. Grotesknost konstruira historiju i predstavlja oznaku bez koje ne bi mogla da se razumije povijest. Historija je niz od radikalnih presvrta ustanovljenih sistema podstaknutih silnim ljudskim, prirodnim, ili natprirodnim ambicijama. Historija je nepravilni niz nemilosrdnih revizija postojećih sistema, vrlo često i grandioznih imperija, kultura i tradicija. Historija je suživot i priča. Stvarnost i slika stvarnosti, prošlost i povijest / storija o prošlosti. Povijest je institucionalizirana memorija prošlosti, ozvaničena konstrukcija pobjednika ili nadređenog. I poraženi imaju svoje priče, ali se priče poraženih teško prisvajaju u svojstvu referentnog pogleda u odnosu na prošlost, zbog čega je problematična i njihova moć da izvrše utjecaj na savremene događaje. Pojedinačne priče o prošlosti se integrišu u individualnoj povijesti. Ali se historija ipak ponavlja. Ponavljaju se funkcije ljudskih civilizacija: konstrukcije i destrukcije, humanizacije i barbarizacije, osnivanje, procvat i raspad imeperija… Bar mi u Bosni možemo svjedočiti o tome. Energija se zgušnjava u materiji, materija se razrjeđuje u energiji. Energija se ne gubi, samo se preobraća. Takva je energija kod spiralnog kretanja kruga, takva je alhemija *kasabe* Čelebi Pazara, a takva je bila i energija *hadži* Mehmeda Refik-*efendije* Hadžiabdića koja je već doživjela ili će doživjeti preobrazbu u nekoj drugoj ličnosti iz ovog kraja.

Ulazak u čelebipazarsku čaršiju iz pravca Saraj Bosne (rekonstrukcija po ilustracijama Evalda Arndta; *Časopis za pouku, zabavu i umjetnost* ***Nada***, br. 7. od 1. aprila iz 1896. godine. Godina II).

PRILOZI – Uvod

№ 1. Historiografi su kao neuvjerljiva odbacili druga tumačenja nastanka osmanskog naziva *Rogatice*, kao što je izvođenje imena *Çelebi Bazar* / Čelebi Pazar od osmanske riječi *dželep* – stoka (osm. *celep*). Postoji dovoljno pisanih tragova koji idu u prilog ovoj tvrdnji.

Vidi, naznačene izvore u: fusnoti No. 2.

Prilikom ispisivanja osmanskih, arapskih i perzijskih termina u ovoj studiji vodili smo se sljedećeg reda: prvo je navedena riječ u fonetskoj transkripciji, tj. kako je izgovaramo u usmenoj upotrebi, stručnom i književnom jeziku, zatim dajemo tu istu riječ vokaliziranu sa originalnog jezika ili obratno sa akcentiranim tipografskim elementima u *italiku crvene boje*. Pošto je određeni broj riječi koje koristimo u ovom radu direktno došao iz arapskog ili perzijskog jezika, onda će takve riječi koje koristimo biti povezane preko osmanskog (*lisân-ı Osmânî*), što predstavlja inačicu osmanskog jezika, koja se upotrebljavala kao upravni književni jezik Osmanskog carstva (npr. *kadiluk* od arap. *qāḍī* – sudija + osm. nastavak *lik*). Nazive pojedinih gradova, ličnosti i korištenih stručnih termina dajemo na već navedeni način samo u njihovom prvom pojavljivanju u ovom tekstu (npr. Čelebi Pazar / *Çelebi Bazar*). Daljnje njihovo navođenje ide po već naznačenoj fonetskoj transkripciji (npr. Čelebi Pazar), ovisno od vremana u kojem se takav naziv koristio u originalnim dokumentima. Pojedine nazive gradova nećemo transliterirati, ostavit ćemo ih u onom obliku u kojem ih inače poznajemo i na koje smo već navikli (npr. *Damask* a ne *Aš-Šām*), osim u onim slučajevima gdje je to neophodno jer je vezano za određene izvore. Ukoliko nam to sadržajna vrijednost rečenice bude omogućavala paralelno ćemo dati i objašnjenje navedene riječi unutar rečenice, a ukoliko ne (npr. kao što je slučaj sa uvodnim dijelom), onda u fusnoti ili u prilozima koji slijede biti će dato šire obrazloženje značenja.

Pojmovi arapskog, turskog i perzijskog porijekla, koji su usvojeni u bosanskom jeziku kao kolokvijalno *bosanski* biti će dati u obliku u kojem su usvojeni, a tamo gdje bude potrebno transliterirati originalnu osmansku, ili arpsku, odnosno perzijsku riječ biti će transliterirana.

U pogledu formiranja fonetske transkripcije u odnosu na originalnu osmansku možemo istaći sljedeće: pojedine riječi prenesene su iz osmanskog u bosanski jezik bez ikakve izmjene u izgovoru (npr. *munara*). Kod nekih riječi promjena će se sastoji samo u tome što je na kraju osmanske riječi dodan naš nastavak *'-ja'* (npr. *abaci* – *abadžija*). U nekim drugim slučajevima samo će se vokal *'e'* na kraju osmanske riječi zamijeniti našim nastavkom za ženski rod (npr. *Cemile* – *Džemila*). Česta razlika između osmanske i naše riječi ogledat će se samo u asimilaciji konsonanata ili u pretvaranju bezvučnih konsonanata pred zvučnim u zvučne (npr. *bakce* – *bašça*).

O raznim drugim promjenama, koje ovom prilikom nisu navedene, vodili smo se instrukcijama datim u djelu: Škarić, Abdulah: ***Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku***, Sarajevo, 1966., a kada je riječ o transliteraciji koristili smo ***Vodič za transliteraciju na bosanskom jeziku***, ILLUMINATIO/SVJETIONIK/ALMANAR, ČASOPIS O VJERI, MORALU, UMJETNOSTI, NACIJI, DRUŠTVU I DRŽAVI / NEW IDEAS ON FAITH, MORALITY, ART, NATION, SOCIETY AND STATE, jesen 2022. Svezak 3, №. 2 / Autumn 2022 Volume 3, No. 2, Centar za dijalog – Vesatijja / Al-Wasatiyya Center for Dialo gue, Sarajevo 2022., str. 314.

№ 2. Pošto svaka riječ može da ima dvije vrijednosti, spoznajnu i osjećajnu, pretpostavljamo da bi u znanstvenom jeziku trebao preovladavati aspekt logike. Kad je riječ o osmanskom periodu historije Bosne, definitivno najprisutniji terminološki problem je anahronizam pridjeva *turski* i *osmanski*, odnosno javlja se problem neadekvatnog imenovanja *Osmansko Tursko Carstvo* ili samo *Tursko Carstvo*. Mišljenja smo da neterminološki upotrijebljeni u govornom jeziku navedena dva pridjeva bi i mogli da budu uzeti kao sinonimi, no u znanstvenom diskursu, da je takvo postupanje neopravdano. Iako je bilo znanstvenika koji su još ranije vodili računa o semantičkoj distinkciji (Alija Bejtić), neki i ukazivali na ovu pojavu (Nenad Filipović), danas se preciznog imenovanja drže tek pojedini autori, dok su takve i slične terminološke nepreciznosti, prvenstveno zahvaljujući medijima, postale neprimijetne i čak legitimne. Nazivajući tu državu *turskom* ili *osmanskom turskom*, odnosno narod koji živi u njoj *turcima* odnosno *osmanlijama* podvlači se nacionalni i negira se njen univerzalni karakter, te i potencira se evidentna historijska anahronija.

Osmansko carstvo (na osmanskom: *Devlet-i Aliye-i Osmaniye*, što znači *Osmanska uzvišena Država*; na modernom turskom: *Osmanlı Devleti*, *Osmanska država*, ili *Osmanlı Imparatorluğu*, *Osmansko carstvo*) je bilo carstvo koje je 1299./698. godine osnovao Osman I koji je započeo sa oblikovanjem osmanske države kao nasljedne feudalne monarhije sa osmanskim stanovništvom različitog nacionalnog porijekla. Osmanski sultan tj. car ili kralj bio je službeno jedini upravnik i vladar carstva.

Vidi, Bejtić, Alija: ***Spomenici osmanlijske arhitekture u Bosni i Hercegovini – Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslovenskih naroda pod turskom vladavinom***, III-IV, 1952-53., Sarajevo, 1953; ■ Filipović, Nenad: ***Osmanska Bosna i Osmansko carstvo***, u: Ekmečić, Milorad: *Stvaranje Jugoslavije 1790-1918*, Prilozi za orijentalnu filologiju 40/1990., Sarajevo, 1991., str. 433-457;

№ 3. Brojni su povjesničari pokušali dokazati kako je na teritoriji tadašnje Bosne bila riječ o *vjerskoj sekti* koja se naziva *bogumilstvo* ili *bogomilstvo*, a da je navodno ime dobila prema bugarskom popu koji je govorio da je *'Bogu mil'* pa je nazvan *Bogumil* ili *Bogomil*. Po takvim tumačenjima on je prihvatio manihejsko učenje i učenje pavličana koje je prodrlo s Bliskog istoka, te ga je preko svojih sljedbenika širio iz Bugarske, Makedonije i Raške na Bosnu i Hum. Među te povjesničare spadaju: Vladimir Ćorović, Vaso Glušac, Aleksandar Solovjev, Božidar Petranović, Nikola Radojčić, Franjo Rački, Franjo Šanjek...

Vidi, Ćorović, Vladimir: ***Historija Bosne***, Knj. I, Beograd, 1940; ■ Glušac, Vaso: ***Problem bogumilstva***. *Godišnjak Istorijskog društva BiH*, V/1953., Sarajevo, 1953., str. 105-138; ■ Idem: ***Srednjovekovna 'Bosanska crkva'***. *Popovićevi prilozi,* IV, Beograd, 1924., str. 1-55; ■ Idem: ***Istina o bogomilima – Istorijska rasprava***, Beograd, 1945; ■ Solovjev, Aleksandar: ***Svedočanstva pravoslavnih izvora o bogamilstvu na Balkanu***. *Godišnjak Istorijskog društva BiH*, V/1953., str. 1-103; ■

Idem: ***Jesu li bogamili poštovali krst?*** *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, Nova serija, 3/1948., str. 81-102; ■ Idem: ***Vjersko učenje bosanske crkve***, Zagreb, 1948; ■ Idem: ***Autour des Bogomiles;*** u: *Byzantion* 22, 1952., 81-104; ■ Petranović, Božidar: ***Bogomili, Crkva bosanska i krstjani***, Zadar, 1967; ■ Radojčić, Nikola: ***O zemlji i imenima Bogomila***. *Prilozi P. Popovića*, 7/1927., str. 147-159; ■ Rački, Franjo: ***Bogomili i patareni***, Posebna izdanja Srpske kraljevske akademije, knj. LXXXVII, Beograd, 1931; ■ Šanjek, Franjo: ***Bosansko-humski krstjani i katarsko-dualistički pokret u srednjem vijeku***, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1975.

Međutim, na drugoj strani bilo je i osporavanja tih teza po kojima su u Bosnu i Hum došli bogumili iz Raške. Među takve povjesničare spadaju: Dominik Mandić, Jaroslav Šidak, Dragutin Kniewald, Franjo Rački, Miho Barada, Franjo Šanjek… Neki od pomenutih drže da su patareni došli sa Zapada, tj. preko Italije, Zadra, Splita i drugih dalmatinskih gradova u Bosnu.

Vidi, Mandić, Dominik: ***Bosanska crkva bosanskih krstjana***, Chicago, 1962; ■ Šidak, Jaroslav: ***Studije o 'Crkvi bosanskoj' i bogumilstvu***, Zagreb, 1975; ■ Kniewald, Dragutin: ***Vjerodostojnost latinskih izvora o bosanskim krstjanima.*** *Rad, Jugosovenske akademije znanosti i umjetnosti*, CCLXX, Zagreb, 1949., str. 115-276; ■ Rački, Franjo: ***Bogumili i patareni***…; ■ Barada, Miho: ***Sidakov problem 'Bosanske crkve'.*** *Nastavni vjesnik*, članak, 48/1940-41., str. 398-411; ■ Šanjek, Franjo: ***Bosansko-humski krstjani i katarsko-dualistički pokret u srednjem vijeku***, Zagreb, 1975.

№ 4. ***Bosnyak*** kao prvobitni mađarski naziv za stanovnika Bosne u značenju *osoba iz Bosne*, odnosno ***Bošnjanin*** koji se koristio od početka definiranja bosanske države od 7. stoljeća, preko Osmanlija, Austrougara… pa i sve do današnjih dana, gdje se geografska odrednica uzima za nacionalnu, tj. Bošnjak, a nešto kasnije i Bosanac. Tu ne bi trebalo biti ništa čudno jer je to uobičajen sistem određivanja sinonima za sve narode drugih zemalja u svijetu. Dodatna objašnjavanja i argumentiranja u vezi sa naznačenom problematikom već su obavili mnogi, te stoga vjerujemo da, u ovom momentu, nije potrebno ponovo iznositi činjenice koje potvrđuju datu ocjenu. Nažalost, poznata nam je situacija u današnjoj Bosni i Hercegovini i status i korištenje navedenih sinonima, kao i mnogobrojnih nastojanja i tumačenja da se takva odrednica nastojanjem druga dva etnosa pripiše samo jednom.

Kada je riječ o samoj etimologiji naznačenog termina, može se kazati kako je naziv *Bošnjak* izveden u duhu i u skladu sa poznatim građenjem riječi bosanskog jezika: *Bosn-jak* (*Bošnjak*), tj. nastavkom *-ak*, *-jak* dodanim na osnovu *bosn* od imena zemlje i njene središne rijeke, slično nazivu *Bošnjanin*, koji je od iste osnove izveden nastavkom *-anin*, *-janin*. U *Srpskom rječniku* Vuka Karadžića uz ove nazive, koje nalazimo na spomenicima kao jedine etnonime u srednjovjekovnoj državi Bosni, data su slijedeća objašnjena: *Bošnjak, Bošnjaka, m. der Bosnier, Bosnus homo. cf. /Bošnjanin/, Bosanac, Bosanlija*. *Bošnjanin, m. der Bosnier, Bosnius,* /vide *Bošnjak*/: *Janko gleda Relju Bošnjanina*. U *Rječniku srpskohrvatskog književnog jezika* Matice srpske i Matice hrvatske piše: *Bošnjak-aka. m. a. Bosanac. b. zast. musliman*

iz Bosne. Bošnjanin. /mn. Bošnjani/, zast. Bosanac. M. Stevanović u svojoj *Gramatici srpskohrvatskog jezika* navodi izvedenice sa nastavkom *-ak*, ali nema primjera za etnonim, dok uz nastavak *-anin* kaže da se upotrebljava *i za pripadnika neke narodnosti, građanina neke zemlje ili mjesta*, te među primjerima navodi i *Bošnjanin*. P. Skok u *Etimologijskom rječniku hrvatskoga ili srpskoga jezika* također ne navodi za sveslavenski sufiks indoevropskog i baltoslavenskog porijekla *-/a/k* da može imati i značenje etnika u muškom rodu, kao što ga ima sufiks *-/a/c*. Međutim, on i priznaje da su općeslavenskom sufiksu *-anin*, *-janin*, koji ima i značenje etnika, sinonimi *-bc*, *-ak*, *-jak*, i navodi kao jedini primjer *Ljubušak* od *Ljubuški*. Analogno takvom pristupu i obrazloženju, može se uz *Bošnjanin* kao sinoniman etnički naziv dodati *Bošnjak*.

Vidi, Vuk Stefanović Karadžić: ***Srpski rječnik***, Četvrto državno izdanje, Beograd 1935; ■ ***Rječnik srpskohrvatskoga književnog jezika***, Matica srpska – Matica hrvatska, Novi Sad – Zagreb, 1967; ■ Stevanović, Mihailo: ***Gramatika srpskohrvatskog jezika za više razrede gimnazije***, Beograd, 1951; ■ Skok, Petar: ***Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika***, Jugoslovenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1971.

Usporedi, Ante Škegro: ***Nekoliko pitanja iz najstarije povijesti Bosne i Hercegovine ili o najnovijim krivotvorinama u Bošnjačkoj historiografiji;*** u: *Zbornik radova sa Naučnog skupa Istorijska nauka o Bosni i Hercegovini u razdoblju 1990-2000. Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 2002., str. 21-29. Digitalno izdanje dostupno na: http://www.anubih.ba/images/publikacije/posebna_izdanja/ohn/36_posebna_izdanja_cxx_36.pdf (pristupljeno 30. aprila 20014.); ■ Kržišnik-Bukić, Vera: ***Paralele u konceptualizacijama bosanske nacije s kraja 19. i s kraja 20. stoljeća***. Digitalno izdanje dostupno na: http://www.anubih.ba/images/publikacije/posebna_izdanja/ohn/36_posebna_izdanja_cxx_36.pdf, str: 121-154. (pristupljeno 30. aprila 2014.).

№ 5. ***Bosančica*** ili *bosanska kurzivna ćirilica,* na osnovu pronađenih artefakata korištena je u periodu od 10. do 14. stoljeća, a u nekim specifičnim varijetetima i do 19. stoljeća. Upotrebljavana je kao svjetovno i sakralno pismo, pa je imala i najvažniju ulogu u očuvanju kontinuiteta pisane riječi među bosanskim stanovništvom. Ovo pismo njegovano je i na dvorovima *sandžakbegova* (osm. *sancak* + *bey*, plemićki naslov u Osmanskom carstvu), a igralo je i veliku ulogu u diplomatskim kontaktima Bosne sa evropskim zemljama. Većina srednjovjekovne korespondencije na ovim prostorima je pisana bosančicom. Na Porti u Stambolu se govorilo bosanskim kao diplomatskim jezikom. Bosanski banovi (*domino concedente banus Boznensis*) i, između ostalih, kralj Tvrtko II Kotromanić *(Dei gratia rex Bosniae ili Gratia Dei rex Bosniae)*, te osmanski *begovi* dugo vremena su se u prepiskama sa Dubrovačkom Republikom i drugim susjednim zemljama služili bosančicom, koja se, u jednoj od varijanata, nazivala i *begovo pismo* ili u narodu prihvaćena kao *begovica*.

O bosančici šire vidi i: PRILOG № 50 i 161.

Prospectus amoenis.

Pogled na panoramu Čelebi Pazara – ulaz iz pravca Saraj Bosne / Sarajeva. Crtež u boji pripada Mađarskoj školi ranog 18. stoljeća. (Izvor. Arhiv Akšamija).

Djela Majstora iz Živaljevića i Majstora iz Bandinog Odžaka – Glasinac, bronzano doba, između 1325 i 1225. godine p.n.e.
(rekonstrukcija na osnovu dostupne dokumentacije iz Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu) – (Izvor. Arhiv Akšamija).

… Nepitajte tko je ovo pisao? Vi me dobro znate, jer za svako moje domorodno poslovanje napojili ste me čašom čemera i pelina! Ja za vas ovo nisam pisao, jer znam, da vam ugoditi nisam mogao: vi malo ol ništa neštijete, pak opet sve znate i buduć da je vaš maksim 'dolce far niente', to ja znam da bi vam onda najbolje ugodio, kad kao i vi ništa dobra nebi radio, a sve dobro i krieposno nenavidio? Da vam Bog prosti.

Slavoljub Bošnjak *alias* Ivan Franjo Jukić, 1851.

Čelebi Pazar, ni velik, ni mal… taman

Svaku ozbiljnu priču o nekom naseljenom mjestu koju sam započeo sa mojim prijateljem Valerijanom Žujom, piscem i leksikografom bosanskim, dovodila je do zaključka kako je to priča o najboljim ljudima i njihovim djelima.[▲8] (Takva će situacija, po svemu sudeći biti i u ovoj studiji, na čemu Žuji, kao neposrednom sagovorniku i saradniku posebno zahvaljujem.) Za takvu sagu, svejedno je da li su ti ljudi poznati ili anonimni. U vremenima patnji i bitaka mnogi pokažu samoprijegor i svoje blistavo ljudsko lice. Potom naiđe vrijeme zaborava i u sjećanju se zadrži samo poneko ime, ne uvijek pravo. U povijesnom metežu, nekada znane i uvažavane osobe budu zaboravljene, ali se ipak održe njihovi doprinosi zajednici. Bude, također, da se nepoznati, ali zaslužni, probiju iz tame zaborava i zažive novim životom u mitovima i legendama... ili makar u anegdotama. Kada našu radoznalost usmjerimo prema dubinama prošlosti, najčešće susretnemo bezimene. Beznadežno bi, primjerice, bilo tražiti imena i prezimena onih prethistorijskih likovnih čarobnjaka, koji su nam ostavili bronzanu ogrlicu iz Živaljevića ili nakit iz Bandinog Odžaka.[▲9] Međutim, naznaka *Majstor iz Živaljevića*, odnosno *Majstor iz Bandinog Odžaka* ima težinu i značenje ličnih imena. Nervozno i nepravilno njihanje klatna historije, strašni let od uspona do sunovrata, od sjećanja do zaborava, zakonitost je na koju ne možemo utjecati. Ali, duh grada i njegovu *biografiju*, ne čine sve pojedinosti iz njegove prošlosti i sadašnjosti, čine ga samo odabrane.

U ovoj studiji biće riječ upravo o manje poznatim, pa čak i do sada nepoznatim, ali bitnim, pojedinostima za sam prostor koji obuhvata ovaj grad u istočnoj Bosni, a uz mnoge odabrane biće posebno prezentirana jedna osoba koja je svojim životnim putem, radom i uspjesima zaslužila da posredstvom visoke funkcije bude i prvi i jedini Čelebipazarčanin sa titulom *šejhu-l-islama* u Osmanskom carstvu. Riječ je o, već pomenutom, *hadži* Mehmed Refik-*efendiji* Hadžiabdiću.

U zamagljenom, zadimljenom i često na svaki način naruženom bosanskom pejzažu gdje se tragovi ljuskih naselja nalaze od mlađeg kamenog doba, kroz više od posljednjih pola milenijuma,

[▲8] Jedan od razgovora o ovoj temi imali smo sredinom 2006. godine kada smo zajedničkim naporima željeli da iskreno, u okviru svojih znaja i umijeća, dobronamjerno pomognemo realizaciju doista nove ***Monografije Rogatice***. Nažalost, u konačnici, konzervativni elementi zadojeni populističkom ideologijom i prikrivenom skromnošću prema utemeljenom tumačenju događaja, sa gosp. Mehmedom Sokolovićem kao najutjecajnijim organizaciono-moralnim autoritetom, kao i za tada samo prihvatljivim tezama, u uredništvu nije prihvaćeno nastojanje da se dodatno istraži bogata dokumentarna građa i znanstveno obradi. Opredjeljenje je bilo za skromniji, već '*provjereni pristup*' koji je bio aktualan prilikom prvobitnog rada na prethodnoj monografiji, tada već daleke 1966. godine. Bila je to, po onoj latinskoj izreci *repetitio mater studiorum est*, ali onoga već stvarno "prožvakanog", s jedinim ciljem da *se kome od komšija slučajno ne zamjeri* sa prezentacijom **istine**, koje su i sami bili svjesni. Upravo me ta spoznaja natjerala da, pošto sam proveo potrebnu analizu izvora, pokažem u čemu se ne slažem s prethodnim stavom uredništva, a što mi se čini prihvatljivim.

Daleko sam od pomisli da svoje zaključke, pretpostavke i misli smatram nepogrešivim! No, naravno, stojim čvrsto iza svake iznesene tvrdnje s izvorom koji je potkrepljuje i bit ću zadovoljn ako svojim prilogom otvorim raspravljanje o aktualnom periodu u razvoju i toku događajnosti u Rogatici, i u Bosni, jer obe to, bez sumnje, zaslužuju.

Usporedi, Grupa autora: ***Rogatica***, Svjetlost, Sarajevo, 1966. i Grupa autora: ***Rogatica – monografija***, Šahinpašić, Sarajevo, 2009.

[▲9] *Vidi,* ***Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine***, Tom I- III, Mape 1-4, Zemaljski muzej, Sarajevo, 1988; ■ Benac, Alojz, – Čović, Borivoje: ***Glasinac I – Bronzano doba***, Sarajevo, 1956; ■ Benac, Alojz – Čović, Borivoje: ***Glasinac II – Željezno doba***, Sarajevo, 1957; ■ Bojanovski, Ivo: ***Bosna i Hercegovina u antičko doba;*** u: *Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Djela, LXVI, CBI 6*, Sarajevo, 1988; ■ Čović, Borivoj: ***Glasinačka kulturna grupa;*** u: *Praistorija jugoslavenskih zemalja IV – brončano doba*, str. 413-432 + Tbl. LXII-LXIV, Sarajevo, 1983; ■ Čović, Borivoj: ***Bronzano i željezno doba;*** u: *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do pada ovih zemalja pod osmansku vlast*, II izdanje, Sarajevo, 1984., str. 101-190; ■ Fiala, František-Franjo: ***Rezultati prehističkog ispitivanja na Glasincu u ljetu 1892***. *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, Sv. 4, God. IV, 1892., str. 389-444; ■ Fiala, Franjo: ***Uspjesi prekopavanja prehističkih gromila u jugoistočnoj Bosni (do Glasinca) godine 1897, Kotar rogatički (Brankovid, Dub, Trnovo, Beheci, Krvojevidi, Pešurid, Osovo, Oprašid, Živaljevid, Razdolje, Županovid, Očimeri kod Kalimanida), Potpedine (Glasinac)), Kotar sarajevski, (Križevac, Zagrađe, Miletine), Kotar višegradski (Štrpci, Zaglavak)***. *Glasnik Zemaljskog muzeja*, broj 9. / godina 1897., Sv. IV, Sarajevo, 1897., str. 585-620; ■ Truhelka, Ćiro: ***Gromile na Glasincu – Izvješće o iskopinama Zemaljskog muzeja pod jesen godine 1888***. *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, Sv. 1, God. I, 1889., str. 23-35; ■ Idem: ***Predhistorijski predmeti sa Glasinca***. *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, Sv. 3, God. I, 1889., str. 26-44; ■ Idem: ***Predhistorijski nalazi u Bosni i Hercegovini***. *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, Sv. 3, God. XVIII, 1906., str. 265-275;

O Glasinačkoj kulturi vidi i: PRILOG № 6 i 12.

svijetli Rogatica, kojoj je uvijek bilo prekomotno u okvirima grada, a pretijesno u okvirima *kasabe*[10]… Nalik desetinama malih *mjesta na putu*, a opet jedinstvena... U blizini drugih trgova, utvrda i *čaršija*[11], a usamljena i okrenuta sebi. Ambiciozna je i lijepa zadaća odgovoriti na pitanje, šta to nju, Rogaticu, bajkoviti Čelebi Pazar, izdvaja, a šta opet valja izdvojiti iz njezinog *životopisa*?

Pitomina uz jedinstvene riječice Toplik i Gračanicu[12], te rijeku Rakitnicu[13], lijevu pritoku rijeke Prače, u brojnim stoljećima što su iza nas, po prirodi stvari, nije nikako mogla ostati pustom. Naseljavanje ne bijaše ni mirno, ni bezbolno. U kojem su omjeru sreća i nesreća bile u ovom slučaju? To, *post festum*, nije teško kazati. Nevolja, nepogoda, nevrijeme, neimaština… redovno su navraćale u ovo područje, ostavljajući tragove i povijesne sedimente, nekada jasne i čitljive, a najčešće mutne, zagonetne i šutljive. Jer, usud ovog naselja, eminentno je određen njegovim geografskim

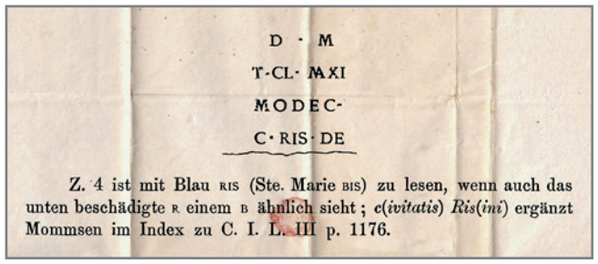
[10] *O nazivu 'kasaba' i dobijanje 'statusa kasabe' vidi:* PRILOG № 7.

[11] *O terminu čaršija / çarşi vidi:* PRILOG № 8.

[12] *O rječicama Toplik i Gračanica vidi:* PRILOG № 9.

[13] *Vidi,* Hadžiselimović, Omer: ***Bosanski gradovi krajem 19. vijeka***, Sarajevo, 1989., str. 226-232; ■ Asbóth, von Johann: ***Bosnien und die Herzegowina – Reisebilder und Studien***, Alfred Hölder, Wien, 1888.

O rjeci Rakitnici vidi: PRILOG № 10.

D · M
T·CL· MXI
MODEC·
C·RIS·DE

Z. 4 ist mit Blau RIS (Ste. Marie BIS) zu lesen, wenn auch das unten beschädigte R einem B ähnlich sieht; c(*ivitatis*) *Ris*(*ini*) ergänzt Mommsen im Index zu C. I. L. III p. 1176.

U jednom od izvještaja *Arheološko-epigrafskog časopisa* (Austro-Ugarska) navodi se pronalazak artefakta na teritoriji Rogatice 1880., a na kojem se pominje grad **Ris**(*ina*).

Usporedi, Hoernes, M.: ***Römische Alterthümer in Bosnien und der Hercegovina*** (1); u: *Archäologisch-epigraphische Mitteilungen aus Österreich-Ungarn*, Journal, br. 4., Wien, 1880., str. 45-46.

koordinatama: Biti usred srijede. Biti na mjestu gdje bi najlogičnije stajao jedan opći vjetrokaz, onaj što pokazuje u svim pravcima i svim smjerovima. Po toj osobini, Rogatica dijeli sudbinu cijele današnje Bosne, čudesno lijepe i bezmjerno nesretne zemlje. Mada Bosnu oduvijek smatraju zemljom u koju je teško doći i iz nje još teže izaći, ne bijaše sile i ordije koja nije promarširala, projahala i protutnjala ovim brdima, klancima i dolinama. Kad god bi u bližem i daljem susjedstvu ili na samom kraju svijeta neko ojačao, dojezdio bi ovamo, da oproba snagu i okuša sreću junačku. Pravci vojnih pohoda ili putevi trgovine pamte, sem starosjedilaca Ilira i kasnijih Avara i Slavena kojima je ova zemlja postala domovinom, još i Hune, Kelte, Grke, Rimljane, Istočne i Zapadne Gote, Bizantince, Mongole, Mađare, Dubrovčane, Osmanlije, Austrijance, Nijemce, Talijane... Nadomak su stizali Arapi, Mlečani, Španjolci, Francuzi…[14]

ILUSTRACIJA LIJEVO: Ulazak rimskih legija u **Ris(inu)** – poraz i ugnjetavanje domicilnog ilirskog stanovništva. (Izvor. Arhiv Akšamija).

[14] *Vidi,* Bašagić-Redžepašić, Safvet beg (Mirza Safvet): ***Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine – Od g. 1463.-1850.*** – (reprint iz 1900.); ■ Bojanovski, Ivo: ***Prilozi za topografiju rimskih i predrimskih komunikacija i naselja u rimskoj provinciji Dalmaciji.*** III, *Prilog proučavanju antičkih naselja i komunikacija u istočnoj Bosni, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine*, XIX, Centar za balkanološka ispitivanja, 17, Sarajevo, 1981., str.125-197, Tab. 1-3 + Krt. 1; ■ Ćorović, Vladimir: ***Bosna i Hercegovina***, Beograd, 1925; ■ Čuvalo, Ante: ***Historical Dictionary of Bosnia and Herzegovina***, London, 1997; ■ ***Encyclopedia Britannica***, 2002. Digitalno izdanje dostupno na: https://www.britannica.com (pristupljeno 21. maja 2010.); ■ Draganović, Krunoslav et al.: ***Povijest i kultura – Bosna i Hercegovina***, Sarajevo, 1991; ■ Ekmečić, Milorad (ur.): ***Zbornik za istoriju Bosne i Hercegovine***, Beograd, 1995; ■ Fiala, František-Franjo: ***Rimski grobovi s paljevinom kod Rogatice***. *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, VII, 1895., str. 199-205; ■ ***Historija naroda Jugoslavije***. Separat: *Naša zemlja u doba prvobitnog društva*, Zagreb, 1959., str. 1-28; ■ Imamović, Enver: ***Antički kultni i votivni spomenici na području Bosne i Hercegovine***, Sarajevo, 1977; ■ Jovanović, B.: ***Keltska kultura u Jugoslaviji – Istočna grupa***; u: *Praistorija jugoslavenskih zemalja*, 5, Željezno doba. Sarajevo, 1987., str. 815-854; ■ Malcolm, Noel: ***Bosnia – A Short History***, (2. dop. izd.), New York, 1996; ■ Klaić, Nada: ***Srednjovjekovna Bosna***, Zagreb,1989; ■ Marić, Zdravko: ***Keltski elementi u mlađem željeznom dobu Bosne i Hercegovine***. *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, Nova serija, Arheologija, Sv. VIII, 1963., str. 63-83; ■ Mikić, Đorđe: ***Austrougarska ratna politika u Bosni i Hercegovini 1914-1918***, Banja Luka, 2011; ■ Rudić, Srđan – Lovrenović, Dubravko – Dragičević, Pavle (ur.): ***Pad bosanskog kraljevstva 1463. godine***, Beograd – Sarajevo – Banja Luka, 2015; ■ Slipičević, Fuad: ***Bosna i Hercegovina od Berlinskog kongresa do kraja Prvog svjetskog rata (1878-1918)***, Zagreb, 1954; ■ Tanović, Bakir: ***Ko je vlasnik Bosne i Hercegovine?*** Zagreb, 1995; ■ Tepić, Ibrahim (redak.): ***Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata***, (2. izd.), Sarajevo, 1998; ■ Todorović, Jovan: ***Kelti u jugoistočnoj Evropi***, Beograd, 1968; ■ Šabanović, Hazim: ***Bosanski pašaluk – Postanak i upravna podjela***, (2. izd.), Sarajevo, 1982; ■ Šišić, Ferdo: ***Okupacija i aneksija Bosne i Hercegovine (1878. odnosno 1908.)***, Zagreb, 1938; ■ Vego, Marko: ***Postanak srednjovjekovne bosanske države***, Sarajevo, 1982.

PRILOZI – *Čelebi Pazar, ni velik, ni mal… taman*

№ 6. Arheološka nalazišta u Živaljevićima i Bandinom Odžaku svrstavaju se u grupu bronzanog i željeznog doba, sa nizom lokalnih karakteristika, a pripadaju *Glasinačkoj kulturi*. Ova kultura naziv je dobila po visoravni *Glasinac* koja se nalazi u blizini Rogatice. Njezine osnovne karakteristike su, kako je već naglašeno u tekstu, prisustvo tumula, grupiranih oko gradina s ostacima suhozida, formirajući nekropole. Najstariji pripadaju ranobronzanom razdoblju, no, budući da su najbrojniji i najbogatiji, tumuli iz halštatskog razdoblja se smatraju pravom glasinačkom kulturnom grupacijom. Također se smatra da su nosioci glasinačke željezne kulture bili Iliri, te da se čitav kulturni kompleks može vezati za njihovo pleme Autarijata.

№ 7. ***Kasabom*** (osm. ← arap. *qaṣaba*) je nazivano naselje čije se stanovništvo isključivo ili pretežno bavilo gradskom privredom – zanatstvom i trgovinom. Za dobijanje statusa *kasabe* bilo je potrebno steći određene urbane, privredne i kulturne pretpostavke: stalno nastanjeno muslimansko stanovništvo (najmanje jedan *džemat* [osm. *cemaat* ← arap. *džamā'a,* skupina, zajednica]); izgrađena *džamija* ili *mesdžid* (osm. *mescid* ← arap. *masdžid*) u kojem se obavljaju molitve i petkom i na *Bajram* (osm. ← vjerski praznik, slavlje), te da ima *čaršiju* i sedmični *pazarni* – pijačni dan.

№ 8. ***Čaršija*** / *Çarşı* (osm. *çarşı* ← perz. *čārsū*, četverostran), predstavlja jednu od najvažnijih karakteristika osmanskog naseljenog mjesta (u konkretnom slučaju *kasabe*), ona je njegov komercijalni centar, zona u kojoj se obavlja većina privrednih, vjerskih i društvenih aktivnosti.

№ 9. Rječica ***Toplik*** izvire u jugozapadnom dijelu rogatičke kotline, ispod padina Malog Hapsana (Hadžiibrahimovine), u samoj današnjoj Rogatici, mahali *Toplik* koja je po njoj i dobila ime. Desna je pritoka rijeke Rakitnice i zauzima dio središnjeg slivnog područja ove rijeke. Tokom cijele godine vrelo ima ujednačen proticaj i temperatu vode, što je donosilo veliku korist stanovništvu.

Rječica ***Gračanica*** je lijeva pritoka rijeke Rakitnice koja se u donjem toku rječice Sutjeske tako naziva. Nekad je to bio veći vodeni tok na kojem je radilo nekoliko vodenica. Međutim, zbog krškog sastava zemljišta, rječica je našla ponor i 1939. godne ovaj tok se gubi. U jesen i proljeće, za vrijeme padanja obilnih kiša i topljenja snijega koritom ipak protiče voda, pošto ponori ne mogu uvijek da prime svu količinu pridošle vodene mase.

№ 10. Rijeka ***Rakitnica*** je lijeva pritoka rijeke Prače koja zauzima dio središnjeg slivnog područja ove rijeke. Izvire između brda Prisoj i Jasika (Stupni do, Dolovi), nedaleko od sela Šenkovića na istočnom obodu Glasinačkog polja. Rijeka je dobili ime vjerovatno po vrbi *rakiti* kojom je njezin tok obrastao gotovo cijelom dužinom. Moguće da je Rakitnica dobila ime i po rakovima koji su živjeli, u tada njenoj čistoj vodi. Omer Hadžiselimović Rakitnicu naziva *Rakov potok*, kao i Johann von Asbóth *Potok rakova!*

O imenovanju rijeke Rakitnice preuzeto iz, Durmišević, Mirsad: ***Rijeka Rakitnica*** (*Pritoka Prače*). Digitalno izdanje dostupno na: http://rogatica-bih.blogspot.com/2011/01/rijeka-rakitnica-pritoka-prace.html (pristupljeno 10. januara 2015.).

ILUSTRACIJA NA PRETHODNIM STRANICAMA: Panoramski pogled na centralni dio Čelebi Pazara iz 17 stoljeća. (Izvor. Arhiv Akšamija).

Prethistorija, Iliri, Rimljani, Avari, Sloveni…

Iz duboke, gotovo neprozirne prošlosti, iz vremena označenog kao *prethistorija*, ukazuje nam se se tek poneki jasan detalj, tek poneka pouzdana spoznaja. Intenzivnije naseljavanje današnjeg rogatičkog kraja, dogodilo se u bronzanom dobu. Tada je već formirana široka zajednica plemena, koju antički istraživači nazivaju skupnim imenom *Iliri* (*Illyrioi, Illyrii*)[15]. Dominantan oblik naselja bronzanog doba je *gradina* smještena na uzvisini i zaštićena kamenim bedemima u suhozidu.[16] Na prelazu iz II u I milenijum stare ere, dogodio se postupan preobražaj vojne demokratije u rodovsku aristokratiju i uspostavljene su veće razlike između pojedinih slojeva društva. Od presudne važnosti za ljude bronzanog doba bio je snažan razvoj metalurgije. Rudarstvo i metalurgija, te vještina obrade metala, pojačali su ionako golemo zanimanje Rima za cijeli Ilirik. Kušnje historijskih oluja i u današnjem rogatičkom slučaju, izdržali su samo fragmenti materijalne kulture tog razdoblja, artefakti dovoljni, uglavnom, za općenite zaključke. Ipak, ti ostaci nam dozvoljavaju, da po vještini izrade i umjetničkom dometu, djela naših predaka (ili prethodnika) iz tog razdoblja, smatramo ravnim djelima žitelja mediteranskog civilizacijskog kruga i onih koji su živjeli u Srednjoj i Istočnoj Evropi. Međutim, uz povijesni period o kojem je riječ, vezan je i jedan izuzetno važan umjetnički fenomen poznat kao *zapadnobalkanski geometrijski stil.*[17] Utemeljene su teze da je ovaj stil nastao na području Glasinca i srednjeg Podrinja.[18] Prepoznatljiv je na pronađenom nakitu i oružju iz 12. i 11. stoljeća prije nove ere. Mada su najstariji željezni predmeti iz nekoliko istraženih grobnih mjesta datirani u 9. stoljeće stare ere, postoje dokazi da je željezno doba na Glasincu i u rogatičkom kraju nastupilo nešto ranije. U razdoblju između 7. i 5. stoljeća prije nove ere rodovska aristokratija iščezava, jer cijelo područje o kojem je riječ, ulazi u sastav velikog plemenskog saveza u antičkim izvorima označenog kao plemena *Autarijata*.[19] Iliri, starosjedioci tadašnjeg rogatičkog kraja, ostavili su brojne, mada još uvijek nedovoljno istražene tragove, koji svjedoče o neprekinutom višestoljetnom ekonomskom i duhovnom razvoju stanovništva ovog kraja, kao i specifičnom načinu odjevanja koji je bio prilagođen klimatskim uvjetima, ali ipak pod direktnim utjecajem Rima i indirektnim Grčke. Najstarija i najvažnija nalazišta ostataka ilirskih naselja jesu u Gučevu i Rusanovićima.[20] Porazom Ilira od Rimljana dolazi do preobražaja ovog područja. Za razliku od predrimskog vremena, kada

[15] *O Ilirima vidi,* Farlati, Daniel: ***Illyricum sacrum***, 4, Venetiis, 1769., str. 63–64; ■ Halkokondil, Laonic: ***Historiarum libri decem;*** u: *Corpus scriptorum historiae Byzantinae*, Bonnae, 1843., str. 44; ■ Cabanes, Pierre: ***Iliri od Bardileja do Gencija***, Zagreb, 2002; ■ Čović, Borivoj: ***Osnovne karakteristike materijalne kulture Ilira na njihovom centralnom području***, 1964., str. 95-134; ■ Garašanin, Milutin: ***Istoriska i arheološka razmatranja o ilirskoj državi***. *Glas*, CCLX, Srpska akademija nauka i umetnosti, Odjelenje istoriskih nauka, knjiga 1, 1974., str. 1-32; ■ Papazoglu, Fanula: ***Porijeklo i razvoj ilirske države***. *Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine*, Centar za balkanološka ispitivanja 3, 1967., str. 123-144; ■ Stipčević, Aleksandar: ***Iliri, povijest, život, kultura***, II dopunjeno izdanje, Zagreb, 1989; ■ Wilkes, J. J.: ***Iliri***, Split, 2001.

Šire o Ilirima vidi: PRILOG № 11.

[16] *O bronzanom dobu na teritoriji Bosne vidi,* Čović, Borivoj: ***Uvod u u stratigrafiju i hronologiju praistorijskih gradina u Bosni***. *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, nova serija, 20, Sarajevo, 1965., str. 27-145; ■ Govedarica, Blagoje: ***O istraživanju glasinačkih gradina***. *Materijali*, XX, Savez arheoloških društava, Arheološko društvo Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1985., str. 15-27; ■ Truhelka, Ćiro: ***Prehistoričke gradine na Glasincu***. *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, Sv. 3, God. III, 1891., str. 306-315;

Popis gradina vidi: Rogatica – Popis nalazišta prahistorijskog doba.pdf; Dostupno na: https://app.box.com/s/fua609nxdwg13ijxzxqna9403jtqbh85 (pristupljeno 20. aprila 2021.).

[17] *O zapadnobalkanskom geometrijskom stilu vidi,* Čović, Borivoj: ***Zapadnobalkanski geometrijski stil;*** u: *Duhovna kultura Ilira*. *Simpozijum*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Posebna izdanja, Knj. LXVII, Centar za balkanološka ispitivanja Knj. 11, Sarajevo, 1984., str. 9-20; ■ ***Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine***, Tom I-III; Mape 1-4; Zemaljski muzej, Sarajevo, 1988; ■ Gavranović, Mario: ***Kasnobrončanodobna zoomorfna plastika iz Dobrinja kod Visokog;*** u: *Godišnjak*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Centar za balkanološka ispitivanja, Knj.=Bd. 34=32, Sarajevo, 2005., str. 83-105; ■ Mesihović, Selmedin: ***Dezidijati – kulturna i narodnosno-politička zajednica u Iliriku i osvajanja Oktavijanova doba***, (rukopis doktorskog rada), Zagreb, 2007. Digitalno izdanje dostupno na: https://books.google.ba/books?id=cDkapwbtwnAC (ILYPIKH, Sarajevo, 2013.), (pristupljeno 11. januara 2015.).

ILUSTRACIJA NA STRANICI LIJEVO: ***Gradina*** – dominantan oblik naselja bronzanog doba na Glasincu – rekonstrukcija.

su naselja formirana u širem ataru sadašnje Rogatice, Rimljani su podigli uređenu naseobinu na prostoru između Ljuna i rijeke Rakitnice, što je sada dio današnjeg gradskog područja.[21] Tako se već tada ovo područje našlo na važnoj tački u kojoj su se ukrštali putevi što su višestruko povezivali jadransku obalu sa Panonijom i Mezijom. Ta mreža će kasnije predstavljati osnovicu za razvitak medijevalnih trgovačkih i političkih odnosa.

Istraživanja antičkog urbanog centra na području današnje Rogatice potvrđuju nam da se tu nalazilo značajno rimsko naselje urbanog karaktera,[22] sa stanovništvom koje se po načinu odjevanja nije razlikovalo od stanovnika Rima. Nastalo je u središtu prirodno zaokruženog geografskog prostora gdje su, po pravilu, obično nastajale predrimske plemenske župe.[23] Rogatica je najvjerovatnije osnovana poslije Batonovog ustanka, carskim dekretom. Više činjenica ukazuje na takvu mogućnost. Međutim, može se reći da je tadašnja gradska naseobina osnovana, prije svega, radi političkog interesa Rima da drži u pokornosti Ilire tog dijela istočne Bosne i da je imala status *kolonije* a ne *municipija*.[24]

[18] *O Glasinačkoj kulturi vidi,* Wilkes, J. John: ***The Illyrians***, Wiley-Blackwell, 1992., str. 45; ■ Benac, Alojz – Čović, Borivoje: ***Glasinac I – Bronzano doba***, Sarajevo, 1956; ■ Idem: ***Glasinac II – Željezno doba***, Sarajevo, 1957; ■ Čović, Borivoj: ***Glasinac 1957 – Rezultati revizionog iskopavanja tumula glasinačkog tipa***. *Godišnjak Zemaljskog muzeja*, nova serija, Arheologija, XIV, 53-85 + tbl. I-XIV, Sarajevo, 1959; ■ Idem: ***Glasinačka kultura;*** u: *Praistorija jugoslovenskih zemalja*, Knj. V, Željezno doba, Sarajevo, 1987., str. 575-643 + Tbl. LX- LXV; ■ Fiala, František-Franjo: ***Rezultati prehistoričkog ispitivanja na Glasincu u ljetu 1892***. *Godišnjak Zemaljskog muzeja*, Sv. 4, God. IV, Sarajevo, 1892., str. 389-444.

Šire o arheološkom nalazištu 'Glasinac' vidi: PRILOG № 12.

[19] *O Autarijatima vidi,* Bojanovski, Ivo: ***Bosna i Hercegovina u antičko doba***, Akadenija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo,1988; ■ Lucentini, Nora i Bergonzi, Giovanna: ***Studi di protostoria adriatica***, Vol. 1. – *L'area a sud-est delle Alpi. Sulla cronologia delle necropoli di Glasinac nell'età del ferro*, 1981. Digitalno izdanje dostupno na: https://books.google.ba/books?isbn=8870624986 (pristupljeno 24. juna 2014.); ■ Mesihović, Selmedin: ***Problem kulturne i narodnosne zajednice Autarijata*** (rukopis magistarskog rada), Zagreb, 2007. Digitalno izdanje dostupno na: https://books.google.ba/books?id=cDkapwbtwnAC (ILYPIKH, Sarajevo, 2013.), (pristupljeno 11. januara 2015.).

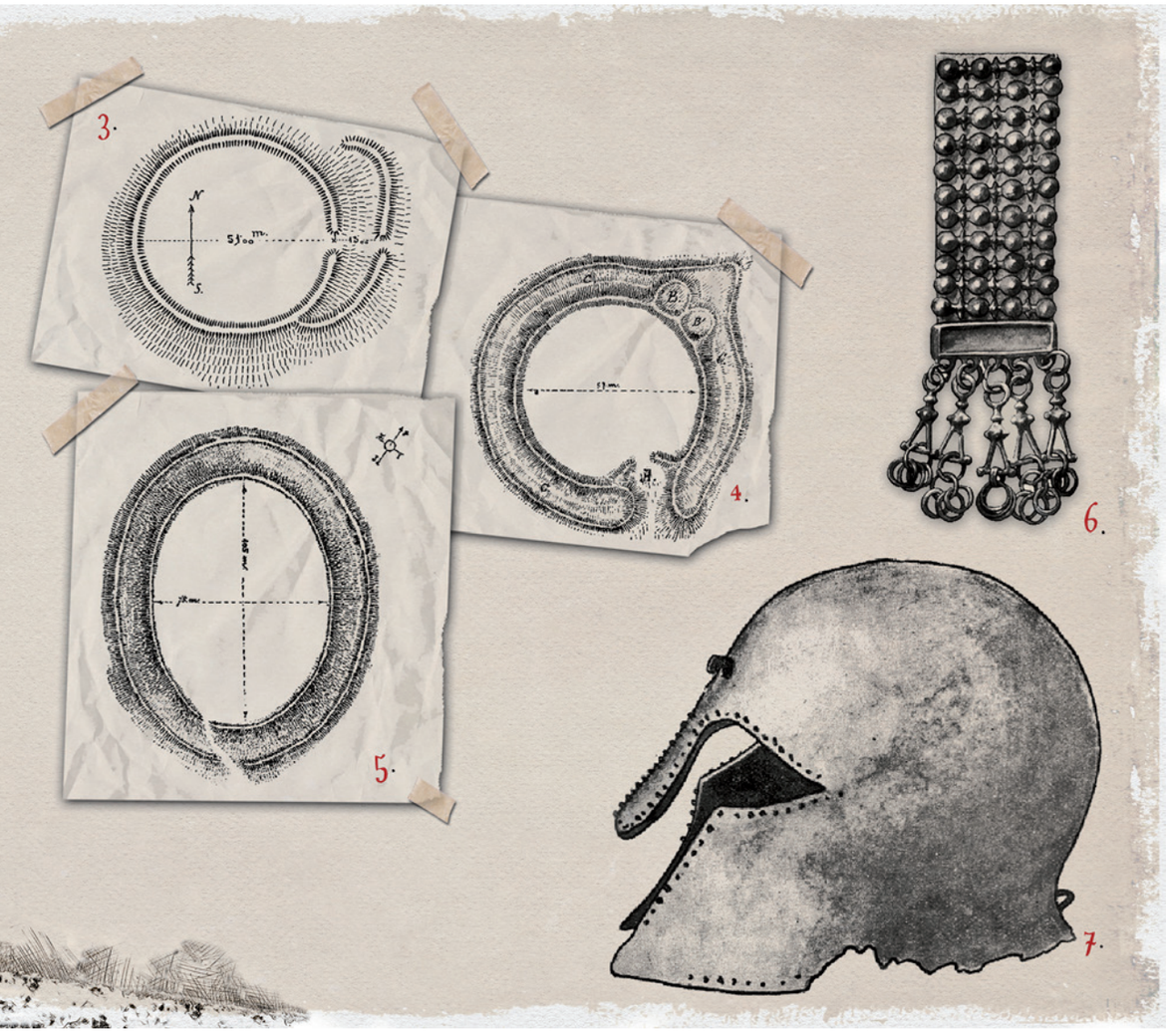
[20] Gučevo i Rusanovići su naseljena mjesta u blizini Rogatice.

[21] *O geografskim karakteristikama rogatičke kotline vidi:* PRILOG № 13.

Dio brončanih iskopina pronađenih u naselju Osovu kod Rogatice zapadnobalkanskog geometrijskog stila: cilindrični brus, privjesak, dugme i spirala od tenećeta.

Seoba naroda[25], ta nedovoljno objašnjena povijesna oluja, pogotovo kada je riječ o doseljavanju Avara i Slavena u zemlje koje su prethodno temeljito opustošili Zapadni Goti, Huni, Kelti... U periodu avaro-slavenizacije prostora antičke Rogatice nekadašnje veliko rogatičko svetište posvećeno Jupiteru odlučujuće je utjecalo na promjenu, do danas nerazjašnjenog rimskog naziva *RIS....,*[26] odnosno znanstveno nepotvrđenog naselja *Aleva,*[27] kao i nastanak novog naziva za naselje na tom prostoru: *Vrače.*[28] Međutim, na osnovu analize dostupnih izvora mišljenja smo da je primarno korištenje rimskog naziva *Aleva* opravdanije, bez obzira na sve aktualne rasprave historiografa koje su vođene po pitanju naziva RIS...., jer je riječ o nazivu koji je precizno obilježen na *Peutingerovoj tabuli* koji odgovara položaju antičke Rogatice, a tabula je nastala oko 340. godine.[29] Za asimilaciju ostataka starijih etničkih grupa i postupno organiziranje prvih južnoslavenskih državica, možemo kazati da su to bili procesi što su se odvijali kroz puna tri stoljeća.

Dio dokumentacije o gradinama na Glasincu i karakterističnih artefakata sa Glasinca. (Izvor. Arhiv Akšamija).

[22] *Vidi,* Bojanovski, Ivo: ***Bosna i Hercegovina u antičko doba***, IX, *Rimski autonomni grad u Rogatici (Col. RIS…?)* – Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Centar za balkanološka ispitivanja, knjiga 6, 1988. Digitalno izdanje dostupno na: https://www.scribd.com/doc/12834705/Ivo-Bojanovski-BIH-u-Anticko-Doba (pristupljeno 11. januara 2015.); ■ Patsch, Karl: ***Arheološko-epigrafska istraživanja povijesti rimske pokrajine Dalmacije, Iz rimske varoši u Skelanima (Crvica, Osatica, Divid), Položaj rimskih naselja u Sopotnici i Rogatici, Ara Libera iz Brekovice, Žara obretena u Bugojnu***. *Glasnik Zemaljskog muzeja*, Broj 19. / Godina 1907., Sv. IV, Sarajevo, 1907., str. 431-470; ■ Idem: ***Prilozi našoj rimskoj povijesti – Nadgrobni spomenici iz Humca, Šipovo u dolini Plive, Mujdžidi, Jajce, Šedinac, Nalazi prigodom gradnje ceste Han Bjelavac-Gradina, Dva srebrna nalaza (Bare-Tribovo, Mahovljani), Četiri bronca, Bilješke iz dnevnika: Rogatica (Čadovina, Potped, Drijenke), Ustikolina, Kotar fočanski, Rama (Ankula, Drežnica), Travnik, Iz doline Trstionice***. *Glasnik Zemaljskog muzeja*, broj 21. / godina 1909., Sv. IV, Sarajevo, 1909., str. 177-208.

[23] Bojanovski, Ivo: ***Bosna i Hercegovina u antičko doba...***, str. 169, 171-175.

O 'rimskoj i osmanskoj aglomeraciji' današnje Rogatice vidi: PRILOG № 14.

[24] *O korištenju izraza '**municipij**' u rimskoj državi vidi:* PRILOG № 15.

[25] *Vidi,* Heršak, Emil: ***Drevne seobe – prapovijest i stari vijek***, Zagreb, 2005; ■ Pirenne, Henri: ***Povijest Europe – od seobe naroda do XVI stoljeća***, [preveo Miroslav Brandt], reprint, Split, 1956.

[26] *O mogućem korištenju rimskog naziva **RIS**.... vidi i:* PRILOG № 16.

[27] *O mogućem korištenju rimskog naziva **Aleva** vidi i:* PRILOG № 17.

[28] *O definiranju naziva za Rogaticu vidi:* Bojanovski, Ivo: ***Bosna i Hercegovina u antičko doba***…, str. 172-173; ■ Pašalić, Esad: ***Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini***, Zemaljski muzej, 1960., str. 71; ■ Alföldy, Géza: ***Die Personennamen – Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatia***, Hiedelberg, 1969., str. 154; ■ Wilkes, J. John: ***Dalmatia***, London, 1969., str. 255, i bilješka *i*; ■ Pavan, Mauro: ***Ricerche sulla provincia Romana di Dalmazia***, Ist. Ven. Sc. Lett., Atti. Mem. XXXII, Venezia 1958., str. 201, pozivajući se na Patscha (Patch, Carl: *Untersuchungen – Arheologisch-epigraphische Untersuchungen zur Geschichte der römischen Provinz Dalmatien VII*, WMBH 11, Wien, 1909., str. 181), smatra „ehe si tratti ai altro luogo dalmato", a ne *Risinium*; ■ Tomaschek, Wilhelm:

Die vorslavischo Topographie der Bosna, Hercegovina, Crna gora und der angrenzenden Gebite – *Mittheilungen der k.k. geograph*. Gesellschaft in Wien, Band XXIII, Heft 11, u. 12, Wien, 1880., str. 521-523.

Usporedi, Basler, Dr Đuro: ***Praistorijsko i rimsko doba;*** u: *Rogatica*, Sarajevo, 1966., str. 32; ■ Skok, Petar: ***Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika***, Zagreb, 1971., str. 616; ■ Bejtić, Alija: ***Srednji vijek;*** u: *Rogatica*, Sarajevo, 1966., str. 34; ■ Mazalić, Đoko: ***Kraći članci i rasprave***. *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, nova serija, sveska 4-5, 1949 – 1950., str. 215-242;

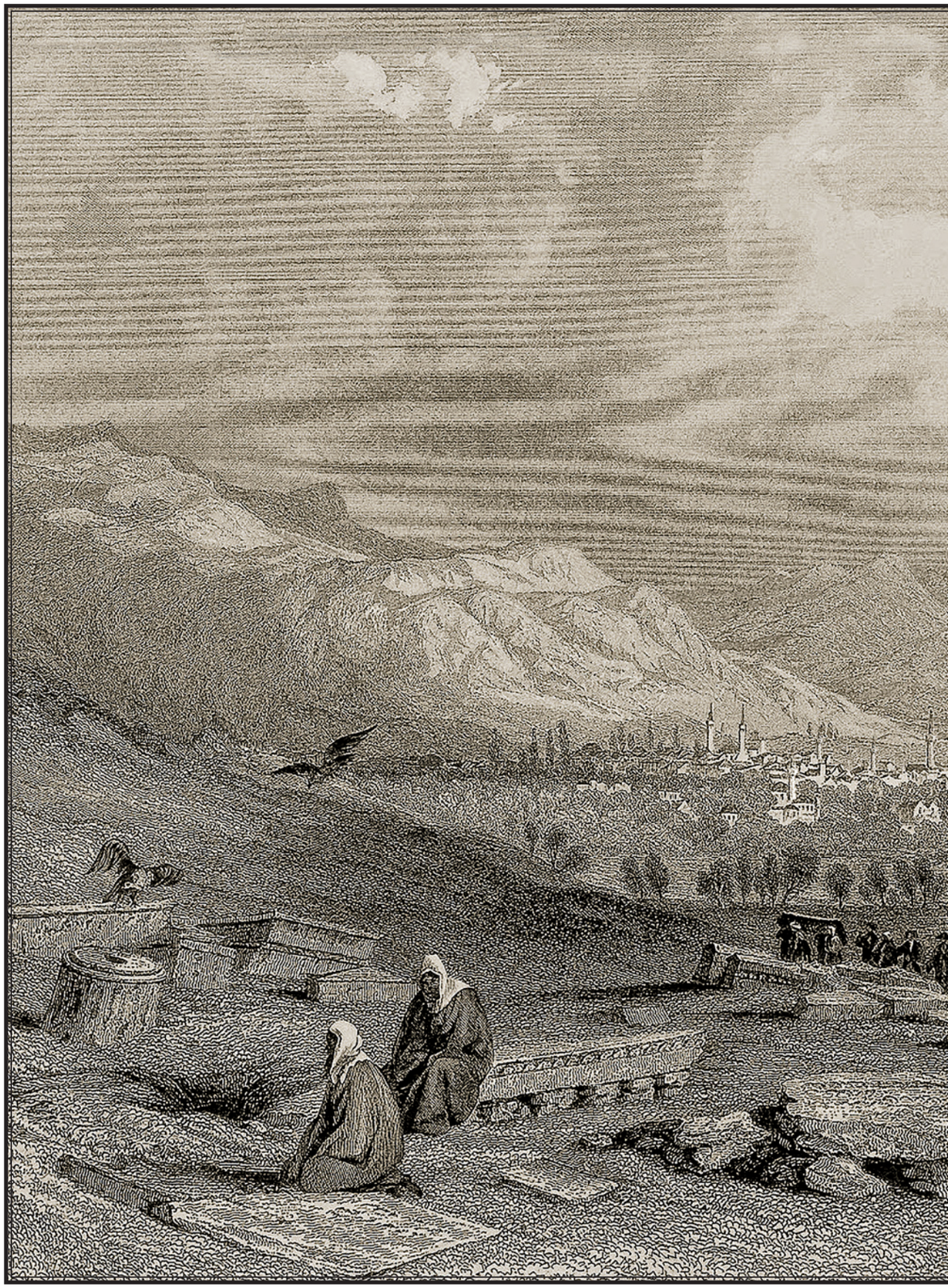
O korištenju naziva ***Vrače*** *za današnju Rogaticu vidi i:* PRILOG № 18.

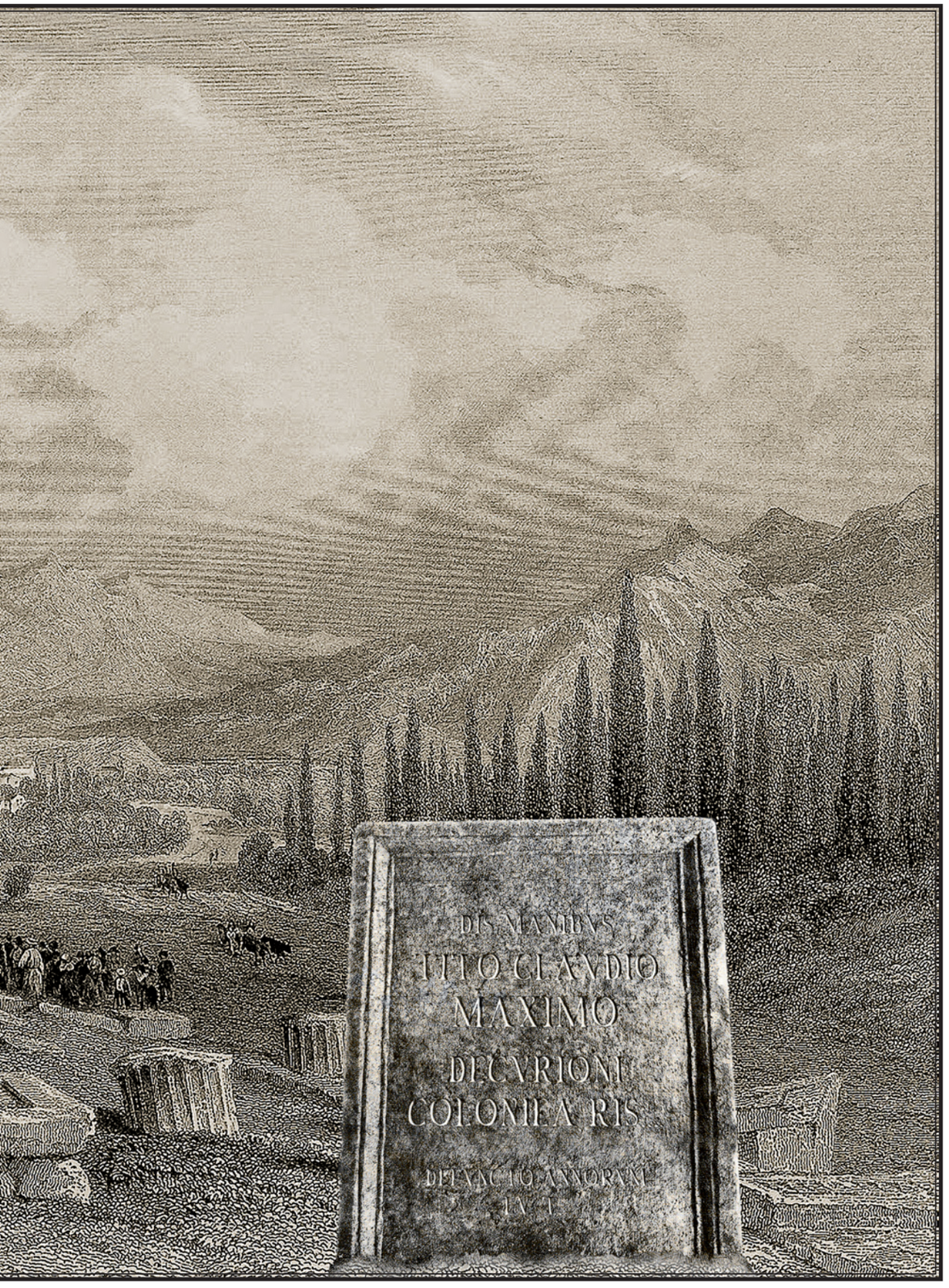
▲[29] *O* ***Tabuli Peutingeriani*** *vidi i:* PRILOG № 19.

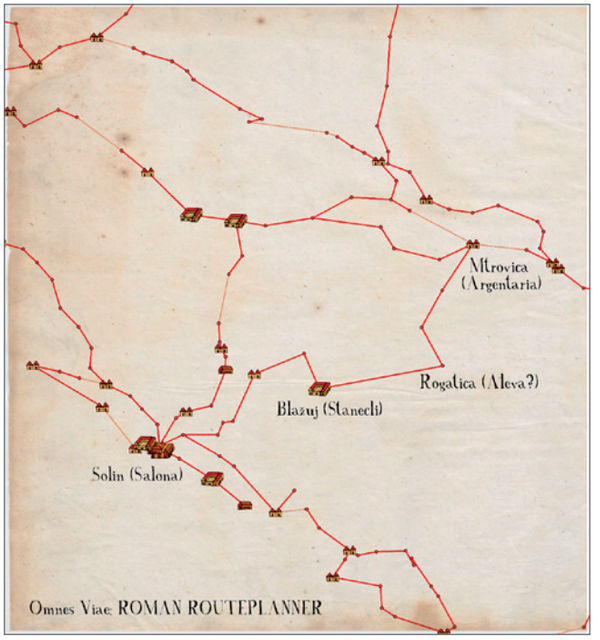

U djelu Dr. Momza Hoernesa pronalazimo identičan naziv za antičku Rogaticu '***Aleva***', kao i mišljenje da postoji mogućnost kako je Rogatica kao antička urbana cjelina eventualno nosila naziv ***Bistua*** ... Rogatica (*Aleva oder Bistua*)?

Usporedi, Hoernes, Dr. Momz: ***Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und Herzegovina***, Bd. 1, Wien, 1893, str. 314.

Urađena analiza rimske trase od Solina do Mitrovice posredstvom *Omnes Viae: Roman Routeplanner-a* koji digitalno podržava rekonstrukciju antičkih rimskih karta s internet tehnologijom.

René Voorburg: ***OmnesViae – Roman Routeplanner a reconstruction of an antique Roman map with internet technology***.

OmnesViae.org inicijativa je Renéa Voorburga na digitalnoj rekonstrukciji *Tabulae Peutingerianae*.

Ostaci rimskog objekta u Čelebi Pazaru iz 1528. godine, koje je zabilježio dokumentarista-ilustrator Benedikta Kuripešića.

ILUSTRACIJA NA STRANICAMA LIJEVO: Panoramski pogled na Čelebi Pazar iz pravca Saraj Bosne. U prvom planu nalaze se ostaci rimskih spomenika sa akcentualizacijom epitafa na nadgrobnoj ploči gradskog vjećnika Tita Klaudija Maksima iz Ris(*ina*) – rekonstrukcija. (Izvor. Arhiv Akšamija).

PRILOZI – *Prethistorija, Iliri, Rimljani, Avari, Sloveni…*

№ 11. ***Iliri*** je zbirno ime kojim se definira heterogena skupina plemena i plemenskih saveza tračko-ilirske grane indoevropske etno-lingvističke porodice, nekad nastanjenih u područjima od Panonske nizine pa do obala Jadranskog mora i južne Italije. Po mišljenju Alojza Benca i Borivoja Čovića, željeznodobne skupine na Balkanu poznate kao *'Iliri'* su uglavnom autohtone, a periodične seobe (poput Hallstattskih seoba, odnosno disperzije La Tenske kulture popularno poznate kao Kelti od 4-3. stoljeća p.n.e.) nisu značajno izmijenile etnički supstrat domaćeg stanovništva koji je evoluirao kroz stadije koje Benac definira kao *pred-Ilire, proto-Ilir*e i *Ilire*.

Osnivači ilirske države, po jednoj teoriji, su Ardijejci, zajedno sa Daorsima i Plerejima, ali i njihovi susjedi Melkumani i Vardei. Sve su to plemena sa teritorije istočno od Neretve do bokokotorskog zaljeva. Ardijejci kasnije u državu uključuju Dokleate i Labeate. Po drugoj teoriji, osnivači ilirske države su Labeati, pleme sa područja Skadarskog jezera.

U dva i po vijeka postojanja ilirske države spominje se petnaest vladara.

Oko 229. godine p.n.e. Rim je intervenirao na istočnoj strani Jadrana na područjima pod ilirskom kontrolom zbog piratstva kojem su Iliri često pribjegavali i propalih diplomatskih napora. Tada je zabilježen prvi rimski rat protiv kraljevstva Ilira. U vrijeme Rimske Republike, oko 168. godine p.n.e., rimska vojska je pobijedila vojsku posljednjeg ilirskog kralja Gencija i time označila kraj postojanja *Ilirije kao kraljevine*. Od 167. godine p.n.e. južna Ilirija postaje rimski protektorat.

№ 12. ***Glasinac*** je poznato arheološko nalazište na području današnjeg Sokoca, Rogatice, Pala, Prače u istočnom dijelu Bosne na planini Romaniji, sa ostacima još iz vremena neolita, ali prvenstveno iz doba Ilira. Među pronađenim arheološkim artefaktima pretežno su zastupljeni predmeti domaće autohtone proizvodnje, sa lokalnim karakteristikama. Zbog toga je za tu kulturu u okvirima znanstvenog proučavanja prihvaćen termin *Glasinačka kultura*, kojoj se kontinuirani razvoj može pratiti od ranoga bronzanog do mlađega željeznog doba.

№ 13. Današnju rogatičku kotlinu sa sjeverozapada zatvara brdo Ljun, a s istoka i jugoistoka redom brda Crven, Tmor i Zasada. Rogatica je središte sliva rijeke Rakitnice a u širem smislu i srednjeg toka rijeke Prače. S istoka Rogatici gravitira područje koje se prostire do rijeke Žepe i rijeke Drine na Slapu (Žepa), dok se prema sjeverozapadu njena gravitaciona zona prostire do Han Stjenica i velike visoravni Glasinac. Brdo Ljun, svojim strmim padinama na istoku gotovo se spušta u sami centar grada, a na jugu, strmim i kamenitim padinama prilazi Dolovima koji ga odvajaju od Vijenca, te zapadnim padinama se blago priljubljuje uz Ravne Dolove koje ga odvajaju od Močila. Ljun ima dinarski pravac pružanja, sjeverozapad-jugoistok.

№ 14. U radu u kojem prezentira istraživanja antičkog urbanog centra na prostoru današnje Rogatice, Ivo Bojanovski navodi da je to prostor *turske aglomeracije*. Smatrao je da je njen orijentalni dio počeo nastajati na lijevoj obali Rakitnice, na mjestu srednjovjekovnog trga, dok je u to vrijeme nekadašnja *rimska aglomeracija* na desnoj obali Rakitnice ležala u ruševinama. Potom, Bojanovski nastavlja: *U tursko* (osmansko, op. aut.) *doba, ali ne prije 16. stoljeća, grad se proširio i na desnu obalu Rakitnice na areal nekadašnjeg rimskog naselja, koje je još tada moralo ležati u ruševinama. Novo naselje uklopilo se u raster rimske centurijacije, koja je izvršila jak utjecaj na njegov razvitak i oblikovanje urbanih cjelina. Stambeni objekti i druge zgrade plasirani su u pojedine centurije i izgrađeni od materijala iz ruševina, dok su ulice slijedile pravce limesa antičkog grada… Neke ulice moderne Rogatice nisu, dakle, ništa drugo nego 'kardi' i 'dekumani' koji su u antičkom naselju služili kao saobraćajnice. Glavnom kardu odgovara današnja glavna ulica, a osnovnom dekumanusu* (pravac zapad – istok) *ulica uz Toplik* (rječica u naselju op.a.). Urbani plan Rogatice je urbana antička baština koju imaju oni evropski gradovi koji su, više ili manje, sagrađeni i dograđivani od strane istorodnog stanovništva.

Stoga je Bojanovski, savremeni urbani plan Rogatice obrazložio kao kopiju rimskog urbanog plana, analogno sačuvanim rimskim urbanizmima Pariza, Liona, Bordoa, Tuluza, Torina, Firence Verone. Na prostorima tadašnje Jugoslavije, kao primjer gradova sa urbanim kontinuitetom antike – srednji vijek, pored antičke Rogatice, Bojanovski navodi još i Stari Grad na Hvaru, Poreč, Pulu, Split i Cavtat. U odnosu na Bosnu, istakao je da se i Sarajevo također razvilo uz stare (djelimično antičke) komunikacije. Uz konstataciju da se po svojoj pravilnoj kvadratnoj mreži saobraćajnica sa isto tako pravilnim stambenim blokovima Rogatica odvaja od svih ostalih naselja tzv. *'turskog orijenta'*.

№ 15. *Municipij* (lat. *municipium*, plural. *municipia*) je izraz koji se u rimskoj državi koristio za tzv. *drugi razred gradova*, čiji je status bio ispod kolonija – *colonia*. Municipiji su imali vlastitu autonomiju, ali njihovi građani, za razliku od onih u kolonijama, nisu imali rimsko državljanstvo nego tek tzv. *latinsko pravo – ius Latii*. Municipije, za razliku od kolonija, obično nisu osnivali Rimljani, dok su kolonije nastajale od već postojećih nerimskih naselja.

Građani municipija su imali dužnosti rimskog državljana, koje su se ticale plaćanja poreza i vojne službe, ali nisu mogli sudjelovati u političkom životu, tj. birati i biti birani na javne dužnosti. Izvršnu vlast u municipijima su obično vršila četiri *magistrata* izabrana na godinu dana – dva *duumvira* i dva *edila*, dok su savjetodavnu vlast vršili *dekurioni* okupljeni u jedno tijelo koje je sličilo na formu tadašnjeg senata.

№ 16. Na mogući rimski naziv Rogatice kao *RIS...* historiografi se pozivaju na epitaf sa grobnog spomenika gradskog vijećnika Tita Claudia Maxima (Tita Klaudija Maksima), koji je otkriven kod porodične kuće Holučlića u Rogatici. Njegov natpis je djelimično oštećen, ali je evidentan sljedeći tekst: DIS MANIBUS – TITO CLAVDIO MAXIMO DECVRIONI COLONIEA RIS…, DEFVNCTO ANNORUM LV. T…, što u prijevodu glasi: *Mjesto posvećeno bogovima duša mrtvih. Tit Klaudije Maksim vijećnik grada Ris...., koji je umro u 55. godini života…*

Natpis je među historiografima i arheolozima izazvao živu diskusiju o gradskom rangu antičke Rogatice i o njezinom imenu, koja nije završena do danas. Pitanja se odnose na problematiku da li je antički grad u Rogatici bio u rangu *municipija* ili *kolonije* i da li se ime *col. RIS(ina)* odnosi na samu Rogaticu. Po ovom je natpisu, T. Klaudije Maksim bio je vijećnik *(decurio)* u gradu zvanom *c(olonid) RIS(ina)*, što nije sporno, ali je sporno na koji se grad odnosi taj podatak. Patsch je *col. RIS(inu)* identificirao s današnjom Rogaticom, gradom u kojem je spomenik i nađen. Svoje mišljenje je obrazlagao epigrafskim analogijama: *na spomenicima se skraćuju samo imena gradova u kojima je spomenik postavljen, ili obližnjih, dok se imena udaljenih gradova (fremder Städte) ispisuju čitava i na mnogo kraćim udaljenostima*. Kao primjer Patsch je naveo natpis iz Duklje, na kojem se spominje grad *Iulium Risinium*. Međutim, Th. Mommsen, a kasnije i Sergejevski, nisu prihvatili Patschevu identifikaciju antičke Rogatice sa *col. Ris . . . .* smatrajući da je *epitaf iz Rogatice* postavljen *dekurionu kolonije Risini*, tj. u Boki Kotorskoj, koji je umro u antičkoj Rogatici (vjerojatno na putovanju). Mommsenovo mišljenje je u novije vrijeme prihvatilo više autora.

Ipak, kao moguće jedino opravdano tumačenje ostaje, ono Patchevo, po kojem je Klaudije Maksim bio *dekurion antičke Rogatice*, koja je po svjedočanstvu ovoga natpisa tada imala rang kolonije – *c*(*ol.*) *RIS(ina).*

№ 17. Antička Rogatica je i u predrimsko doba bila vrlo pogodno središte za jednu plemensku oblast ili župu *(civitas)*. Sa sjevera i zapada, od doline rijeke Bosne (*Bathinus flumen*) i njenog centra na Ilidži kod Sarajeva (*Respublica Aquarum S . . . .*), odvaja je planina Romanija, a sa sjevero-istoka planine Devetak i Javor od naprednih rimskih gradova na Drini (*Mun. Malvesiatium, Domavia*). Teritorij naznačene kotline bio je i prema jugu prirodno odvojen teško prohodnim kanjonom rijeke Prače, a na istoku ga od rijeke Drine (lat.: *Drinus flumen*, star. gr.: *Dreinos*) odvaja planina Sjemeć s dolinom rijeke Žepe.

Preko planine Romanije je vodio cestovni pravac od općeg značaja koji je dolinu Bosne povezivao s rudarskim distriktima na rijeci Drini, a u širem opsegu i s velikim gradovima na jugu provincije *(Narona, Salona)* i na sjeveru *(Sirmium)*. Na taj se cestovni pravac oslanjalo i antičko naselje na današnjoj teritoriji Rogatice. Preko planine Romanije taj je put prolazio pored brojnih prethistorijskih naselja (gradina) i nekropola, što je sigurna potvrda da se radilo o pradavnoj komunikaciji, koju su tek Rimljani uredili kao pravu kaldrmisanu cestu *(via munita)*. O tome svjedoče dva izvora: *Itinerarium Antonini* i *Tabula Peutingeriana*. Znači, naš interes je usmjeren prema tadašnjoj antičkoj Rogatici, odnosno rimskoj ***Alevi*** (jed. *Aleva*), koja se po *Peutingerovoj tabuli* nalazila na frekventnijoj cesti koja je vodila iz Solina upravo kroz središte gornje Bosne do Drine, a zatim se prostirala u pravcu Mitrovice (*Salona – Argentaria*). Nažalost, u drugom izvoru *Iternerarium Antonini Avgvsti et Hierosolymitanvm ex libris manvscriptis ediderunt* nalazimo podatke o naznačenoj cestovnoj komunikaciji, ali ne nalazimo podatak o tadašnjem rimskom nazivu za naselje na teritoriji današnje Rogatice.

Istraživanje W. Tomascheka, koje u prijevodu djelimično prenosi i V. Klaić u *Poviesti Bosne*, dovodi nas do spoznaje, upravo navedenog naziva za antičku Rogaticu, tj, ***Aleva***. On navodi kako je *cesta koja je vodila pako od Solina preko Trilja na Cetini (Tilurio) najprvo na Livanjsko polje do Vidoša '(Ad Libros)'; odavle se uzpinjala preko Bužanin-grada '(In Monte Bulsinio)' i Eminova polja '(Bistue vetiis)' do vrelišta Vrbasa, gdje je stojala (možda u Skoplju) znamenita naselbina Matrix '(Ad Matricem)' blizu zlatnih majdana; od vrelišta Vrbasa vodila je cesta dalje preko Krupe u Fojnicu '(Bistue nova)' i dalje do Blažuja (Stanecli) na današnjem Sarajevskom polju. Sarajevsko polje bijaše već za Rimljana središte nutarnoj zemlji i glavno prometište za ove prediele; od Sarajevskoga polja (dotično od Blažuja) vodila je ponajprije glavna cesta dalje preko postaje 'Argentarie' (Vareš ili Srebrenik?) do Drine i Mitrovice; dočim su tri pokrajne ceste tekle na iztok, jugozapad i sjeverozapad: prva je tekla preko* ***Rogatice*** *'(**Aleva** ?)' i Goražda u Plevlja '(Sapua?)', druga do Konjica, a treća preko Busovače na Travanjsko polje (Putačevo, Mošunj), a odavle preko Jajca do Jezera, gdje se hvatala glavne ceste, koja je vodila iz Gradiške zapadnom Bosnom u Solin.*

Dokumentaciju o Tabuli vidi, Tabula Peutingeriana, Österreichische Nationalbibliothek (ÖNB), Wien, Codex 324. Originalna digitalna kopija dostupna na: https://www.hs-augsburg.de/~harsch/Chronologia/Lspost03/Tabula/tab_or00.html; ■ Kopija tabule Peutingeriane: *Tabula Peutingeriana, 1-4th century CE*, Conradi Milleri editio, 1887/88., Ulrich Harsch Bibliotheca Augustana. Digitalna kopija dostupna na: https://www.hs-augsburg.de/~harsch/Chronologia/Lspost03/Tabula/tab_pe00.html; ■ Kopija tabule Peutingeriane, Welser, Marcus – Peutinger, Konrad – Ortelius, Abraham: ***Tabula itineraria / ex illustri Peutingerorum bibliotheca quae Augustae Vindel. est Beneficio Marci Velseri septemviri Augustani in lucem edita, nobilissimo viro Marco Velsero R. Augustanae septemviro Ioannes Moretus typographus Antverp***, 1598., Bibliothèque nationale de France, département Cartes et plans. Digitalna kopija dostupna na: http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b5962742p/f1.item.langFR.zoom (pristupljeno 2. marta 2016.).

Vidi i, Tomaschek, Wilhelm: *Die vorslavischo Topographie der Bosna, Hercegovina, Crna gora und der angrenzenden Gebite* – Mittheilungen der k.k. geograph. Gesellschaft in Wien, Band XXIII, Heft 11, u. 12, Wien, 1880., str. 521-523. ■ Klaić, Vjekoslav: *Poviest Bosne do propasti kraljevstva*, Zagreb, 1882., str. 38. Digitalno izdanje dostupno na: https://documents.tips/documents/vjjekoslav-klaic-povijest-bosnepdf.html (pristupljeno 9. maja 2015.). ■ Parthey, Gustav Friedrich Constantin i Pinder, Moritz Edward: *Iternerarium Antonini Avgvsti et Hierosolymitanvm ex libris manvscriptis ediderunt*, Berolini, F. Nicolai, 1848. Digitalno izdanje dostupno na: https://archive.org/details/itinerariumanto00pindgoog (pristupljeno 22. aprila 2017.)

Na osnovu urađene analize posredstvom *Omnes Viae: Roman Routeplanner* koji digitalno podržava rekonstrukciju antičkih rimskih karta s internet tehnologijom diljem Evrope u rasponu od oko 300 godina praćenja i povezivanja rimske i klasične historiografije, kao i poređenjem podataka koji se nalaze na *Peutingerovoj tabuli (Tabula Peutingeriana)* pokušali smo učiniti preciznije definiranje ovog cestovnog pravca, koji bi mogao izgledati ovako: od Solina (Salona) preko Trilja na Cetini *(Tilurio)* pa prema Livanjskom polju do Vidoša *(Ad Libros)* koji je smješten između Zidina i Kazaginca; odavde se uzpinjao preko Bužanin-grada *(In Monte Bulsinio)* i Eminova polja Varvare kod Prozora *(Bistue Vetus)* do Bugojna *(Ad Matricem)*, gdje se nalazila znamenita naseobina *Matrix* locirana blizu majdana za iskopavanje zlata; od Bugojna vodio je cestovni pravac dalje prema Zenici *(Bistue Nova)* i dalje preko Kiseljaka do Blažuja na Sarajevskom polju *(Stanecli)*. U tom vremenu, kako je već kazano Sarajevsko polje je za Rimljane predstavljalo unutarnji centar zemlje i glavno prometište na ovim predijelima, smješteno u blizini neolitskog naselja Butmir, a u centralnom dijelu Sarajevskog polja nalazila se upravna i kulturna antička urbana cjelina Aquae S.; od Sarajevskoga polja (preciznije od Blažuja) vodio je glavni cestovni pravac dalje preko *Argentarie* (Srebrenica) do Zvornika (Addinum), zatim preko naselja *Gensis* (u blizini Lešnice) do Mitrovice (Sirmium); istovremeno uz nazančenu cestovnu trasu od *općeg značaja* račvale su se i tri *regionalne ceste* koje su išle na istok, jugozapad i sjeverozapad: prva je išla preko antičke **Rogatice *(Aleva)*** i Goražda u Pljevlja *(Sapua ili municipium S.)*, druga do Konjica, a treća preko Busovače na Travanjsko polje (Putičevo, Mošunj), a odatle preko Jajca do Jezera, gdje se pripajala glavnoj cesti, koja je vodila iz Gradiške zapadnom Bosnom u Solin.

Usporedi, Castorius (?): *Tabula Peutingeriana*, Österreichische National Bibliothek, Prvo stoljeće A.D., Vienna (Codex Vindobonensis 324). Digitalno izdanje dostupno na: http://www.unesco.org/new/en/communication-and-information/memory-of-the-world/register/full-list-of-registered-heritage/registered-heritage-page-8/tabula-peutingeriana/; ■ http://www.euratlas.net/cartogra/peutinger/; http://cartographic-images.net/Cartographic_Images/120_Peutinger_Table.html; ■

René Voorburg: *OmnesViae – Roman Routeplanner a reconstruction of an antique Roman map with internet technology*. Digitalno izdanje dostupno na: http://omnesviae.org (pristupljeno 20. maja 2016.).

Iz navedenih podataka o kretanju cestovnog pravca od Solina do Mitrovice vidljiva su određena preusmjerenja trase u odnosu na trasu koju je naznačio W. Tomaschek analizirajući *Peutingerovu tabulu,* kao i lociranje nekih latinskih naziva određenih gradova (npr. *Argentaria,* za koji se pretpostavlja da je riječ o *Varešu ili Srebreniku* – ustvari je Srebrenica, a za Fojnicu naveden je naziv *Bistue nova,* a riječ je o Zenici...), te ne spominjanje drugih gradova na tom cestovnom pravcu (npr. Addinum – Zenica, *Gensis* – kojeg smo locirali u blizini Lešnice...).

Kada je u pitanju sam naziv ***Aleva***, detaljnijim uvidom u izvore koji obrađuju pomenutu cestovnu komunikaciju, kao na primjer u djelu *Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und Herzegowina* pronalazimo identičan naziv za antičku Rogaticu '*Aleva*', kao i mišljenje da postoji mogućnost kako je Rogatica kao antička urbana cjelina eventualno nosila naziv ***Bistua*** ... *Rogatica (Aleva oder Bistua?).*

Hoernes, Dr. Momz: ***Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und Herzegovina***, Bd. 1, Wien, 1893., str. 314. Digitalno izdanje dostupno na: https://archive.org/details/wissenschaftlich1189unse (pristupljeno 22. aprila 2014.).

Međutim, pošto i P. Matković izražava slično mišljenje *[…] a Rogatica, možda stara* ***Aleva*** (akcentirao aut.)*, bješe stjecište dviju cesta, jedna je išla k Drini, smjerom puta Kuripešićeva (pravac od Rogatice prema Višegradu preko planine Sjemeć), a druga na Goraždu, Pljevlje (Sapua) u Dardaniju,* čini nam se opravdanim da potvrdimo kako je današnja Rogatica u antičko doba nosila naziv ***Aleva*** a ne ***RIS(inu)***, ponukani i svim onim raspravama povjesničara i histriografa o mogućoj ispravnosti ili neispravnosti takvog naziva za antičku urbanu cjelinu današnje Rogatice.

Matković, Petar: *Putovanja po Balkanskom poluotoku XVI. vieka*, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1887., str.172. Digitalno izdanje dostupno na: https://docslide.net/documents/petar-matkovic-putovanje-po-balkanskom-poluotoku-ii.html (pristupljeno 28. septembra 2016.)

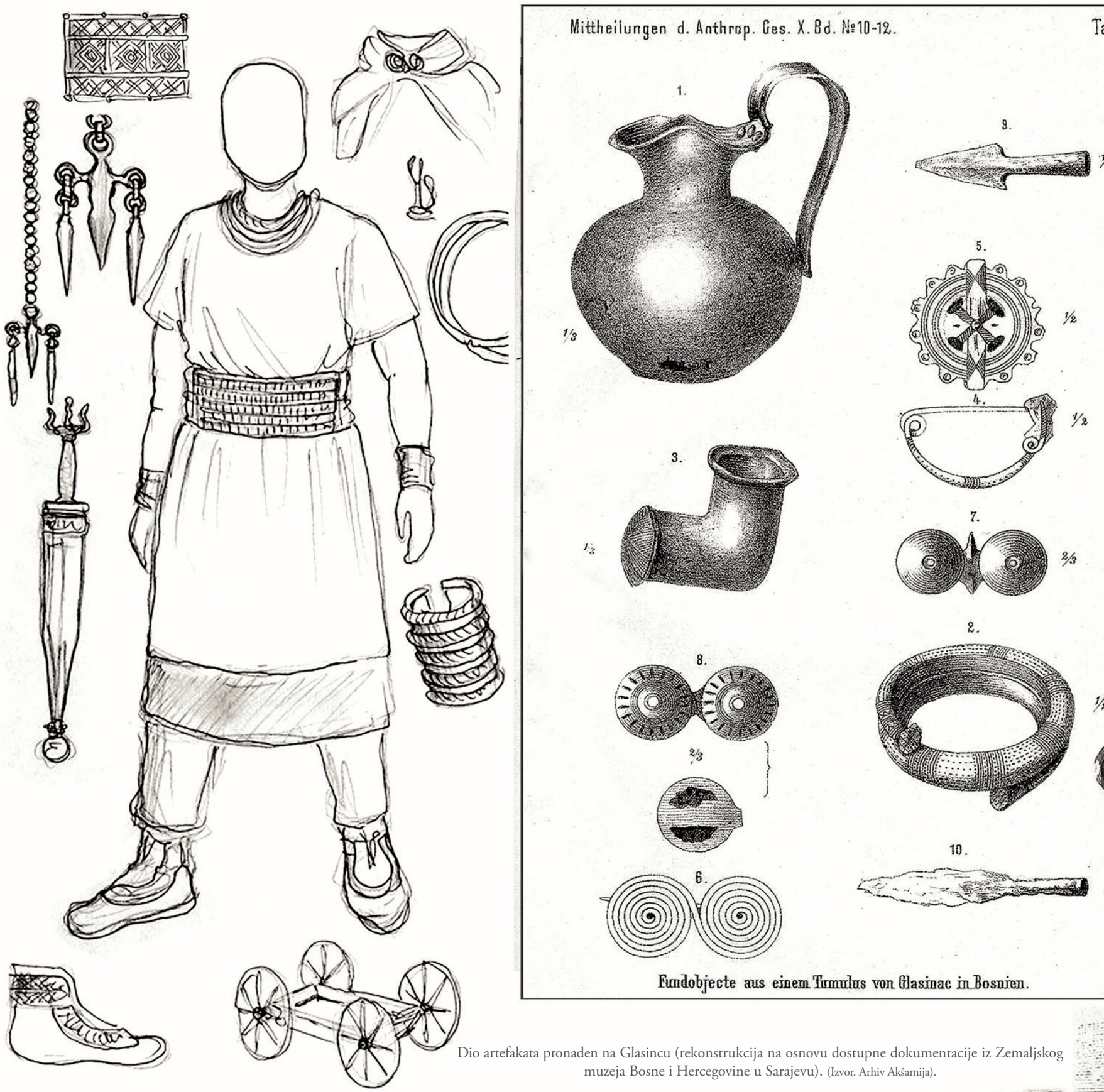
№ 18. Naziv ***Vrače*** nam je poznat iz jednog od prvih osmanskih *defterā* ili *tefterā*, odnosno *defterhanā* (u osm. ← grč. διφθέρα: učinjena koža) – državni upravni registar / protokol u kojima je popisan Čelebi Pazar. U ***Opširnom popisu Bosanskog sandžaka*** *iz 1489*. godine naselje na mjestu današnje Rogatice popisano je kao *Vrače*. Tada je bilo u okvirima *zijameta* (osm. ← arap. *zaʿāmah*) – feudalnog imanja Mehmed-*bega* Čelebije / *Mehmet bey Çelebi* zvanog *vojvoda / velikaš istočnih strana*.

Prema etimološkom istraživanju koja je obavio Petar Skok, *Vrač* (gen. *vráča* [*Vuk*, bug.] u značenju *gatar*, *pogađač*, *divinus*, *magnus*), odnosno *Vrače* je veliko proročište ili svetište u kojem se proriče i gata. Mi pretpostavljamo da je naziv *Vrače* najvjerovatnije nastao u prijevodu rimske riječi *immolator magnus* sa značenjem *onaj koji prinosi veliku žrtvu*, *vrač*. Na toj teritoriji se zaista nalazilo veliko Jupiterovo svetište koje je u periodu slavenizacije tog područja, najvjerovatnije, preimenovano iz naziva *Aleva* u naziv *Vrače*. Iako se u izvorima susrećemo sa nešto ranijim podacima o nazivima današnje Rogatice kao *Vilajet Pavli, Boraç Bazar,* ***Çelebi Bazar,*** moramo primjetiti kako kasnije ipak dolazi i do dvojnog korištenja naziva *Vrače* ili *Rogatiça.* Očito je kako je prvi naziv primaran a drugi sekundaran i da je *Vrače* mnogo stariji naziv od naziva *Rogatica*. Ovakvo mišljenje suprostavlja se konstataciji Alije Bejtića i Đoke Mazalića o nazivu ovog naselja, kasnije kasabe.

Informacije o izvorima su date u: fusnoti No. 28.

№ 19. ***Tabula Peutingeriana*** [ta'- pointingerią'na] (latinski), srednjovjekovna kopija (12. ili početkom 13. stoljeća) karte rimskih puteva iscrtanih na 12 pergamentnih listova, od kojih je očuvano 11. Otkrio ju je oko 1489. godine K. Pickel-Celtis u samostanu Tegernsee i oporukom ostavio C. Peutingeru (1508), koji se prvi njome bavio pa je po njemu i nazvana. Od 1737. godine karta se nalazi u Dvorskoj (danas Nacionalnoj) biblioteci u Beču. Originalna karta nastala je oko 340., a njezin je autor možda bio rimski kartograf Kastorije koji je za predložak koristio ranije karte svijeta poput one Marka Vipsanija Agripe iz I stoljeća p.n.e.. Na karti je prikazana putna mreža Rimskoga Carstva od Britanije do sjeverne Afrike kao i Perzije i dijela Indije (nedostaju Britanija i Hispanija, koje su vjerojatno bile na 12., nestalom listu), s usputnim stanicama i njihovim međusobnim udaljenostima danim u rimskim miljama; ukupna je duljina pergamenta 682 cm, a širina 34 cm; upisano je oko 4.000 različitih toponima. Cijeli kartografski prikaz izdužen je u smjeru istok–zapad. Smjer puteva obilježen je debljim ravnim, rjeđe lučnim linijama, nazivi provincija ispisani su crvenom bojom. Imena putnih stanica ispisana su iznad linije puta, a same stanice te gradovi i vojni logori obilježeni su manjim ili većim vinjetama, ovisno o njihovoj važnosti (najistaknutijima su obilježeni Rim, Konstantinopol i Antiohija). Područje bosanskih zemalja prikazano je na segmentima VI-VII. Unatoč pogreškama i iskrivljenoj projekciji, Tabula Peutingeriana je jedan od najvažnijih izvora za poznavanje antičke geografije. Godine 2007. uvrštena je na UNESCO-ov popis dokumentacijske baštine.

Tabula Peutingeriana. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. Dostupno na: http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=60133 (pristupljeno 12.10. 2021.).

Dio artefakata pronađen na Glasincu (rekonstrukcija na osnovu dostupne dokumentacije iz Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu). (Izvor. Arhiv Akšamija).

af. III.

Bosansko srednjovjekovlje u rogatičkom kraju...

Srednjovjekovno razdoblje u Bosni, bilo je vrijeme u kojem su se smjenjivale borbe za odbranu od nasrtaja ugarskih, ugarsko-hrvatskih, raških i osmanskih četa sa iscrpljujućim bitkama za prevlast između bosanske krstjanske vlastele, kao i unutarnjim zapletima i razračunavanjima u kojima su, osim kralja, sudjelovali i njihovi međusobno zavađeni podanici na lokalnom nivou.[30] Najvažnije središte u istočnoj Bosni bio je tvrdi grad Borč, Borač, u kojem su stolovali plemići Pavlovići, nasljednici kneza Pavla Radinovića/Radenovića.[31] Borač se uzdizao nad lijevom obalom rijeke Prače u ataru sela Varošišta, do kojeg su direktno išli dubrovački karavani, ako ne ranije, a ono u prvoj polovini 15. stoljeća.[32] *[…] On* (Borač, op. aut.) *je privlačio trgovce ne samo kao centralni grad Pavlovića, već i kao pogodna etapna tačka iz koje se moglo ići dalje u sjeveroistočnu Bosnu i Rašku.*[33] Pošto je postojalo više teza o položaju bosanskog Borča, suglasit ćemo se sa tumačenjem Đoke Mazalića kako je Pavlovića Borač bio kod danas istoimenog mjesta na području današnje Rogatice, gdje se još nalaze ruševine od ove utvrde.[34] Zanimljivim slučajem upravo jedan dubrovački arhivski podatak rješava nam eventualni spor u korist tumačenja Đoke Mazalića i položaja Borča na rijeci Prači. Naime, Kramar Hlapac Stanković nosio je jednom prilikom (1425. godine) robu *[…] ex Ragusio usque ad locum qui dicitur* ***Rogatiçe****, in Bosna supra* ***Boraç***[35] (akcentirao aut.). Pored Borča posjećivali su dubrovački karavani i stari trg Praču – *forum, mercatum Praçe*. Dva puta se spominje i Toplik u blizini Borača: *[…] ad Toplich in Bosnia prope Boraçe.*[36] Karavani su pristajali i na Glasincu gdje se navodi do sada neidentificirani toponim *Obra – usque ad Glasinaça a Obra*, kao i toponim sa značenjem *vode – ad Glasinaç ad Aquam.*[37]

U evropskoj srednjovjekovnoj historiografiji bilo je više pokušaja da se jasno definira sadržaj pojedinih pojmova kao što su *castrum, burgus, oppidum, mercatum…*[38] U našoj historijskoj građi često se susrećemo sa nekim mjestima koji se označavaju kao *trgovi*, uglavnom s ciljem da se terminološki razlikuju od svoje agrarne sredine. Sama riječ *trg*, koja je identična sa oznakom za *robu*, kada je srednji vijek u pitanju, ukazuje na način i uzrok njihovog postanka.[39] Na mjestima gdje su bili povoljni uvjeti za promet robe, trgovi dobijaju stalniji karakter u obliku *trgovišta*. Očito, da je takva situacija bila u antičkom postrimskom periodu *trgovišta Vrače*, koje će se na početku srednjovjekovlja transformirati u naselje i dobiti novi naziv *Rogatiça* / Rogatica.[40] Na ovom primjeru vidljivo je kako je jedan ustaljeni trg predstavljao u isto vrijeme jezgru budućeg naselja i važan podsticaj za njegovo daljnje širenje.

U dubrovačkim izvorima *trg* ili *mercatum*, odnosno *forum*, odnosi se na *mjesto na kojem se trguje*, zatim na *stalni trg* i najzad na *naselje koje se formira oko stalnog trga*. Izgleda da je situacija sa antičkom Rogaticom upravo išla u tom pravcu.

Hronološki gledano, prvo se javljaju trgovi i trgovišta, zatim se javljaju manja naselja kao što je bio Podborač / *Sootto Boraç* ili *Subtus Boras* ispod utvrde Borač imenovan kao *podgrađe* ili *varošište*,

[30] *Za srednjovjekovno razdoblje u Bosni vidi,* Ćirković, Sima: ***Istorija srednjovekovne bosanske države***, Beograd, 1964. Digitalno izdanje dostupno na: https://www.scribd.com/doc/121865426/Cirkovic-Sima-Istorija-srednjovekovne-bosanske-države-SKZ-Beograd-1964 (pristupljeno 28. aprila 2010.); ■ Klaić, Nada: ***Srednjovjekovna Bosna – politički položaj bosanskih vladara do Tvrtkove krunidbe,*** Zagreb, 1989; ■ Lovrenović, Dubravko: *Proglašenje Bosne kraljevstvom 1377. – Pokušaj revalorizacije*, Forum Bosnae 3-4, Sarajevo, 1999; ■ Idem: ***Na klizištu povijesti – sveta kruna ugarska i sveta kruna bosanska 1387 – 1463,*** Synopsis, Zagreb-Sarajevo, 2006; ■ Petranović, Božidar: ***Bogomili: Cr'kva bosan'ska i Kr'stjani: Istorichka rasprava*** (reprint iz 1867, Pechatnia Demarki-Ružier, Zadar), Pranava Books.

O korištenju naziva 'krstjanin' i 'Bosanska crkva' vidi: PRILOG № 20.

[31] *O plemićima Pavlovićima vidi,* Ivić, Aleksa: ***Radoslav Pavlović, veliki vojvoda bosanski.*** *Letopis Matice srpske,* 245-246, Novi Sad, 1907., str. 1-32; 24-48; ■ Lovrenović, Dubravko: ***Profani teror – sveta retorika Kako je bosanski vojvoda Radosav Pavlović postao opaki pataren – bič katoličke vjere***. *Bosna franciscana,* XVII/31, Sarajevo, 2009., str. 129-187; ■ Nilević, Boris: ***Vojvoda Ivaniš Pavlović.*** *Prilozi*, XIV/14-15, Sarajevo, 1978., str. 349-361; ■ Idem: ***Iz života posljednjih Pavlovića***. *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine,* 28-30 (1977-1979), Sarajevo, 1979., str. 59-74; ■ Idem: ***Učešće vojvode Petra i kneza Nikole Pavlovića u političkom životu srednjovjekovne Bosne***. *Prilozi*, XVI/17, Sarajevo, 1980., str. 61-68; ■ Radonić, Jovan: ***O knezu Pavlu Radenoviću***. *Letopis Matice srpske,* 212, Novi Sad, 1902.

O rodu Pavlovića vidi i: PRILOG № 21.

[32] Dinić, Mihajlo: ***Dubrovačka srednjevekovna karavanska trgovina***. *Jugoslovenski istorijski časopis*, III, Beograd 1937., str. 119. Digitalno izdanje dostupno na: http://documents.tips/documents/mihailo-dinic-dubrovacka-srednjevekovna-karavanska-trgovina.html (pristupljeno 22. aprila 2010.).

[33] ***Ibid.***

O srednjovjekovnom gradu Borču/Boraču vidi i: PRILOG № 22.

[34] Borač je, uz Bobovac i Jajce, bio najveći grad srednjovjekovne Bosne.

Vidi: Mazalić, Đoko: ***Borač – bosanski dvor srednjeg vijeka***. *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, 53, 1941, str. 31-94; ■ Idem, ***Kraći članci i rasprave***. *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, nova serija, sveska 4-5, 1949 – 1950., str. 215-242.

Kada je u pitanju polemika oko lokacije Borča, vidi, Jireček, Sr. K.: ***Die Bedeutung von Ragusa in der Handelsgeschichte des Mittelalters***, Wien, 1899, str. 8; ■ Skarić, Vladislav: ***Župa i grad Borač u Bosni***. *Prilozi za književnost, jezik i folklor,* II, Beograd, 1922., str. 184.

LIJEVO: Rekonstrukcija utvrde Borač prije osmanskog osvajanja. (Izvor. Arhiv Akšamija).

a zatim mjesta / *locus* u najširem značenju *naselja u cjelini*. Prema tome, hronološki redoslijed upotrebe pojedinih termina ukazuje da su otvoreni trgovi stariji od privredno aktivnih manjih naselja utvrđenih kao primarnih formacija, što potvrđuju proučavanja nastanka i razvoja gradskih naselja srednjovjekovne Bosne.[41] U našem konkretnom slučaju kada je *locus communis Rogatiça* u pitanju, možemo pretpostaviti kako je Borač / *comitatus Berez* mlađi od *trgovišta Vrače,* odnosno *Rogatiçe*, koji se vremenom razvio u otvoreno naselje bez utvrđenja kao primarne ili sekundarne tvorevine u vremenu Rimskog carstva, *Imperium Romanum*.

U daljnjoj terminološkoj analizi dubrovačkih dokumenta nalazimo i pomenutu riječ *locus* kojom se označava Rogatica – *locum qui dicitur Rogatiçe* –[42] u srednjovjekovnoj Bosni kao mjesto u najširem značenju naselja. Time smo dobili i potvrdu da je Rogatica u tom vremenu imala isti status kao i Borač (1244), Foča (1336), Prijepolje (1343), Fojnica (1365), Srebrenica (1376), Deževica (1403), Podborač (1417), Podvišegrad (1422), Dobrun (1426), Perin (1444)…[43]

S obzirom na to da se u pomenutom dubrovačkom dokumentu iz 1425. godine spominje naziv *Rogatiça*, odnosno *Rogatica*, možemo sa sigurnošću potvrditi da se taj naziv koristio i prije 1468/69. godine, odnosno 873. godine po *hidžri*[44] i poslije ukidanja naziva *Boraçpazari* / Borač Pazar, odnosno *Çelebipazarı* / *Čelebi Pazar* iza 1878./1295. godine. Već je napomenuto kako je Rogatica praktično nastajala kao samostalno trgovište *Aleva*, zatim *Vrače*, koje se potom imenovalo kao *Rogatiça*, te nešto kasnije, usponom feudalnih gospodara Pavlovića-Radinovića u ovom kraju, kao *Trgovište Borač*. Posljednji navedeni naziv nam potvrđuje i naziv *Borač Pazar* koji se kraći period koristio u najranijem periodu osmanske uprave u ovom kraju.[45]

Međutim, od prvorazredne važnosti za razumijevanje povijesti današnje Rogatice u srednjovjekovnom razdoblju, jesu nekropole *mramorja,* odnosno *bilizi* (jed. *bilig,* mn. *bilizi)* po autentičnim bosanskim izvorima,[46] u već pomenutom Varošištu i Lađevinama,[47] te pojedinačno mramorje koje predstavlja prelazne oblike od mramorja ka *nišanima*, *mešet-nišanima*[48] iz Oprašića i Brankovića.[49]

Kao i svugdje drugdje, tako se i u tadašnjem rogatičkom kraju s pomjeranjem stanovništva mijenjao i oblik religijskih praksi, religijskog i vjerskog osmišljavanja života zajednice, kao i način specifičnog i autentičnog obilježavanja grobnih mjesta umrlih. To bi značilo da su se tokom vremena mijenjala i božanstva, njihova imena, kao i religijske, odnosno prakse vjerovanja, počevši od onih višebožanskih prethistorijskih, ilirskih, rimskih, avarskih, te potom slavenskih božanstva pa sve do jednobožanskih krstjanskih, kršćanskih, islamskih, hrišćanskih i jevrejskih oblika slavljenja Svevišnjeg.

Da bismo spoznali baštinu Aleve – Trgovišta Vrače – Rogatiçe – Borač Pazara – Čelebi Pazara – Rogatice u kasnijim periodima, a u pokušaju sagledavanja ukupnosti povijesnog razvoja, mišljenja smo kako je neophodno prije svega detaljnije sagledati osobenosti bosanskog srednjovjekovlja. Neki oblici ove baštine prepoznatljivi su i danas (prostorne, društvene, kulturne osobenosti…), naravno izmijenjene u kasnijem povijesnom razvoju, dok drugi, tipični za srednjovjekovlje, nisu mogli opstati (Bosanska crkva, dobri Bošnjani, staleška pripadnost…, kao i aktualno ime naroda). Potporu ovakvog razmišljanja pronalazimo kod

Vidi i, Babić, Braco: ***Utvrđeni gradovi srednjovjekovne Bosne, Stari grad Borač – orlovo gnijezdo Pavlovića***. Digitalno izdanje dostupno na: http://www.zone-2000.net/arhiv/10/042utvrde/doc14.htm (pristupljeno 11. februara 2016.); ■ Ninković, Aleksandar: ***Evidencija i arheološka istraživanja starih gradova;*** u: Mulabegović, Ferhat (ur.): *Stari gradovi Bosne i Hercegovine. Nacionalni komitet ICOMOS u BiH*, Sarajevo, 2012., str 24-34. Digitalno izdanje dostupno na: https://www.academia.edu/3411383/Book_review_Stari_gradovi_Bosne_i_Hercegovine_Ferhat_Mulabegović_ur._Nacionalni_komitet_ICOMOS_u_BIH_Sarajevo_2012_225 (pristupljeno 11. februara 2016.).

O istraživanju Đoke Mazalića o Borču vidi: PRILOG № 23.

[35] ***Notae et acta cancellariae Ragusina – Diversa cancellariae*** *(= Div. Canc.) 43 fol. 180', 15. VIII 1425.*

O opravdanosti korištenja izvora iz Dubrovačkog arhiva vidi: PRILOG № 24.

[36] ***Ibid.****, Div. Canc. 40 fol. 165, 21. V 1415; ib. 41 fol. 188'.*

[37] ***Ibid.****, Div. Canc. 25 fol. 93, 22. IV 1382; 34 fol. 218', 10 V 1403; 39 fol. 286, 19. VIII 1413; 40 fol. 170', 29. V 1415.*

O rezultatima o istraživanju toponima 'Obri' i 'Aqua' vidi: PRILOG № 25.

[38] Kada su u pitanju gradska naselja srednjovjekovne Bosne, posebno u dubrovačkim izvorima, dovoljno detaljno su obrađeni kod Desanke Kovačevič-Kojić.

Vidi: Kovačević-Kojić, Desanka: ***Nazivi gradskih naselja;*** u: *Gradska naselja srednjovjekovne Bosanske države*, Sarajevo, 1978., str. 133-142. Digitalno izdanje dostupno na: https://www.scribd.com/document/194830722/ Gradska-naselja-srednjovjekovne-bosanske-države-djelimično-dr-Kovačević-Kojić-1978; https://searchworks.stanford.edu/view/803765 (pristupljeno 11. februara 2016.).

[39] *Usporedi,* Daničić, Đura: ***Rječnik iz književnih starina srpskih***, III, Beograd, 1864., str. 312-314. Digitalno izdanje dostupno na: https://archive.org/details/rjenikizknjievn00danigoog (pristupljeno 11. februara 2016.); ■ Klaić, Nada: ***Problem nastajanja srednjovjekovnih gradova u sjeverozapadnom dijelu Balkanskog poluotoka***. Izdanja Muzeja grada Zenice, III, *Radovi sa simpozija*: *Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura*, Zagreb, 1973., str. 47; ■ Mažuranić, Vladimir: ***Prinosi za hrvatski pravno-povijesni rječnik II***, JAZU, Zagreb, 1908/1922. str. 1464. Digitalno izdanje dostupno na: https://searchworks.stanford.edu/view/882759 (pristupljeno 11. februara 2016.).

Rekonstrukcija gradnje utvrde Borač. (Izvor. Arhiv Akšamija).

▲40 *Vidi:* fusnotu No. 33.

▲41 *O nastanku i razvoju naselja vidi,* Anđelić, Pavao: ***Trgovište, varoš i grad, u srednjovjekovnoj Bosni – Prilog tipologiji naselja***. *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, 18, Sarajevo, 1963. Digitalno izdanje dostupno na: https://www.scribd.com/document/266844543/Pavao-Anđelić-Trgovište-Varoš-i-Grad-u-Srednjovjekovnoj-Bosni (pristupljeno 11. februara 2016.); ■ Kovačević-Kojić, Desanka: ***Nazivi gradskih naselja***…, str. 133-142; ■ Novaković, Stojan: ***Grad, trg, varoš, i istorija reči i predmeta koji se njima kazuju***; u: *Iz srpske istorije*, Beograd, 1966., str.144-161; ■ Vego, Marko: ***Postanak srednjovjekovne bosanske države***, Sarajevo, 1982. Digitalno izdanje dostupno na: https://www.scribd.com/doc/259200511/Marko-Vego-Postanak-Srednjovjekovne-Bosanske-Drzave (pristupljeno 11. februara 2016.); ■ Idem: ***Naselja Bosanske Srednjovjekovne Države***, Sarajevo, 1957. Digitalno izdanje dostupno na: https://www.scribd.com/document/126053396/Marko-Vego-Naselja-Bosanske-Srednjovjekovne-Drzave (pristupljeno 11. februara 2016.).

▲42 *Vidi:* fusnotu No. 33.

▲43 Utvrda Borač se prvi put spominje u *Povelji/Darovnici* ugarskog kralja Bele IV iz 1244. za koju V. Klaić smatra da je *providan falsifikat*.

Klaić, Nada: Srednjovjekovna Bosna: ***Politički položaj bosanskih vladara do Tvrtkove krunidbe (1377.g.)***, Eminex, Zagreb, 1994., str. 114, fusnota 95 (CD IV, str. 239).
Usporedi, ***Notae et acta cancellariae Ragusina – Diversa notare*** *18, fol. 81, 4. VIII 1433;* ■ ***Lamenta de Intus et de Foris*** *= Lam. de foris 2. fol. 181'-182', 18. V 1412. Ib. 29, fol. 42', 19. I 1456. Ib. 6. fol. 36', 23. IX 1417;* ■ ***Div. Canc.*** *42, fol. 65, 12. X 1422. Ib. 41, fol. 105, 16. IV 1417;* ■ ***Lam. de foris*** *13, fol. 64', 18. IX 1439;* ■ ***Lettere di Levante*** *8, fol. 6, 26. II 1421;* ■ ***Test. not.*** *13, fol. 215, 24. IV 1445;* ■ ***Cons. Min.*** *8, fol. 106', 19. XI 1439;* ■ ***Div. Canc.*** *43, fol. 180, 15. VIII 1425;* ■ ***Lam de foris*** *22, fol. 105', 19. VI 1449…*

▲44 ***Vakufnama***, Vakufska direkcija u Sarajevu, broj 534; ■ Truhelka, Ćiro: ***Tursko-slovjenski spomenici dubrovačke arhive***, Sarajevo, 1911., str. 104.

O navođenju naziva 'Rogatiça', odnosno 'Rogatica' vidi: PRILOG № 26.

▲45 *Vidi,* ***Lam. Crim.*** *23. Fol. 35. 8. VI. 1450;* ■ Kovačević-Kojić, Desanka: ***Nazivi gradskih naselja***…, str. 136 i 171;
O nazivu 'Pazar Borač', odnosno 'Borač Pazar' vidi: PRILOG № 27.

▲46 *O nazivu 'bilig' i 'mramor' vidi:* PRILOG № 28.

▲47 *Vidi,* ***Lam. Crim.*** *23. Fol. 35. 8. VI. 1450;* ■ Kovačević-Kojić, Desanka: ***Nazivi gradskih naselja***…, str. 136 i 17.

O lokalitetu mramorja 'Varošište' vidi: PRILOG № 29.

Jacques Le Goffa / Žak Le Gofa, francuskog historičara i uglednog međunarodnog stručnjaka za srednji vijek, koji tvrdi da je *[…] to razdoblje koje nam najbolje omogućuje da shvatimo naše korijene i naše raskide u našoj zbunjenoj modernosti, u našoj potrebi da razumijemo promjenu i preobražaj, koji je bit historije kao nauke i kao življenog iskustva.* ▲50

Da bi se bosansko srednjovjekovlje sagledalo u cjelini, čini nam se da prije svega treba

imati u vidu njegovu državnost koja se ogledala u jasno definiranom teritoriju, autohtonoj vladarskoj dinastiji i njihovoj, i za tada, specifičnoj vladarskoj ideologiji,[51] državnom aparatu,[52] te međunarodnim odnosima Bosne sa susjedima i drugim evropskim zemljama.[53] Uz to, ne manje važan bi bio i uvid u posebnost kulture i umjetnosti, kulturne baštine, načina odjevanja i sam oblik duhovnosti.

[48] *Vidi,* Truhelka, Ćiro: ***Bosančica – Prinos bosanskoj paleografiji.*** *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, broj 1. / godina 1889., Sv. IV, Sarajevo, 1889., str. 65-95; ■ Idem: ***Mali prinos značenju bosančice***. *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, broj 21. / godina 1909., Sv. I, Sarajevo, 1909., str. 211-213; ■ Bešlagić, Šefik: ***Stećci – Kultura i umjetnost***, Sarajevo, 1979; ■ Sergejevski, Dimitrije: ***Srednjovjekovni nadgrobni spomenici Bosne i Hercegovine***. *Zemaljski muzej*, Sarajevo, 1952; ■ Idem: ***Stećaks – Mediaeval Tombstones***. Digitalna izdanja dostupna na UNESCO-vim službenim stranicama: http://whc.unesco.krstaškihtentativelists/5619; http://whc.unesco.org/en/tentativelists/5281; ■ http://whc.unesco.org/en/tentativelists/5607; ■ http://whc.unesco.org/en/documents/105250; ■ http://whc.unesco.org/en/tentativelists/5618; ■ http://whc.unesco.org/en/tentativelists/5282; ■ http://whc.unesco.org/en/tentativelists/5617; ■ http://whc.unesco.org/en/tentativelists/1401; ■ http://whc.unesco.org/en/tentativelists/5280 (pristupljeno 20.7.2012.).

Šire o mešet-nišanu u Lađevinama vidi i: PRILOG № 30.

[49] *Vidi,* Lovrenović, Ivan: ***Labirint i pamćenje – kulturnohistorijski esej o Bosni***, Sarajevo, 1989., str. 59. Digitalno izdanje dostupna na: https://archive.org/details/lovrenovic-ivan-labirint-i-pamcenje (pristupljeno 27.8.2013.). ■ Mujezinović, Mehmed: ***Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine***, Sarajevo, 1998.

O nišanu Mahmuta Brankovića vidi i: PRILOG № 31.

[50] Gof, Le Žak: ***Za jedan drugi srednji vek – Vreme, rad i kultura zapada.*** Novi Sad, 1997., str. 9.

[51] *O autohtonoj bosanskoj vladarskoj dinastiji i njihovoj specifičnoj vladarskoj ideologiji vidi,* Lovrenović, Dubravko: ***Krist i Donator – Kotromanići između vjere rimske i vjere bosanske...;*** u: *Fenomen 'krstjani' u srednjovjekovnoj Bosni i Humu. Zbornik radova*, Sarajevo – Institut za istoriju; Zagreb – Hrvatski institut za povijest, 2005., str. 234-235.

O datoj problematici vidi i: PRILOG № 32.

[52] *Vidi,* Truhelka, Ćiro: ***Državno i sudbeno ustrojstvo Bosne u doba prije Turaka***. *Glasnik zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, Knj. XIII, Sarajevo 1901., str. 155-199.

O datoj problematici vidi i: PRILOG № 33.

Nastavlja se na str. 50!!!

ILUSTRACIJA NA STRANICAMA LIJEVO: Karta Borča sa okolinom – Karta Male gradine u Borču (desno) – Sudijska stolica Pavlovića (desno gore) – (rekonstrukcija na osnovu dostupne dokumentacije iz Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu i Gerichtsstuhl bei Pavlovici, von Julius von Hary). (Izvor. Arhiv Akšamija).

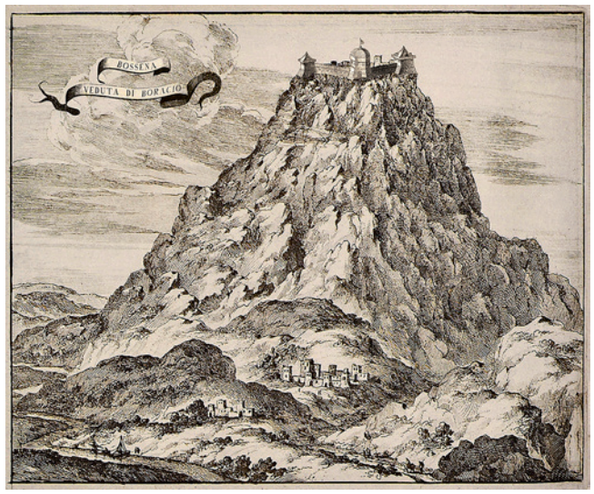

Vanjski izgled srednjovjekovne utvrde Borač; Ambijent svečane sale i prostora dnevnog boravka plemićke elite unutar glavnog boravišta i dvora vlastele Pavlovića; Vizualni dojam prostora za odmor vojnika angažiranih za odbranu utvrde. (rekonstrukcija, Izvor. Arhiv Akšamija).

[53] *Opširnije o 260 bosanskim povelja i listina vidi,* Kukuljević, Ivan: ***Izvadci listina i povelja bosanskih***, Knj. II, Zagreb, 1852., str. 1-34. ■ Ibrahimagić, Omer: ***Državno-pravni razvitak Bosne i Hercegovine***, Posebna izdanja Vijeća Kongresa bošnjačkih intelektualaca, br. 38, Sarajevo, 1998., str. 9-14. Digitalno dostupno na: http://www.slobodanpraljak.com/MATERIJALI/RATNI%20DOKUMENTI/dogadjaji%20konjic-jablanica%20 1992.-1993/194.pdf (pristupljeno 24.4.2014.).

Utvrda Borač (*Borac*) u Bosni (*Bossena*) sa rijekom Praćom (*Prace*) – 1431., nepoznati autor sa teritorije Italije.

Utvrda Borač (*Boraç*) sa Podboračom (*Sootto Boraç*) – 1452., nepoznati autor sa teritorije Austrije.

Polazeći od činjenice, koju svjesno preuzimamo od mnogih historiografa, kako su *prostor i vrijeme* dvije osnovne povijesne dimenzije, uz utvrđivanje vremena trajanja, možemo reći da je pitanje prostora prva važna komponenta u određivanju osobenosti bosanskog srednjovjekovlja. U skladu s tim, postavlja se i pitanje vremenskog okvira u kojem se može govoriti o bosanskom srednjovjekovlju?

Period od 7. do 9. stoljeća smatra se najznačajnijim periodom u historiji naroda nastanjenih na teritoriji antičke Bosne. To je period formiranja samostalnih država i uspostavljanja stalne političke vlasti. U tom kontekstu podržavamo stav povijesničarke Nade Klaić, dokazane poznavateljice srednjovjekovlja na Balkanskom poluotoku, pa samim tim i izvorne autentičnosti srednjovjekovne Bosne, kako je Bosna u ranom srednjem vijeku imala organiziranu stalnu

Nacrt jedne od kula na utvrdi Borač iz 17. stoljeća (?). Francuska dokumentacija – nepoznati izvor.

ILUSTRACIJA LIJEVO: Obilježja srednjovjekovne države Bosne (lijevo) – Borač, Velika Gradina sa obilježjima vlastelinske porodice Radinović-Pavlović (rekonstrukcija na osnovu dostupne dokumentacije iz povijesne građe). (Izvor. Arhiv Akšamija).

političku vlast, najprije u okviru Avarskog kaganata,[54] a od kraja 7. stoljeća kroz posve samostalan politički razvoj.[55] Također, možemo se složiti i sa onim historičarima koji početak bosanskog srednjovjekovlja lociraju u vremenski okvir koji započinje sa 7. a ne 10. stoljećem, kako se to uobičajeno uzima, a završava krajem 16. stoljeća, kada su Osmanlije osvojile cjelokupni društveni prostor srednjovjekovne Bosne.[56]

[54] Nada Klaić, *Srednjovjekovna Bosna*..., str. 27; ■ Ćirković, Sima: *Istorija srednjevekovne bosanske države*..., 1964., str. 33-34.

O Avarskom kagnatu vidi: PRILOG № 35.

[55] Nada Klaić, *Srednjovjekovna Bosna*..., str. 27.

[56] Vesna Mušeta-Ašćerić: ***Uloga bosanskog srednjovjekovlja u izgradnji bosanskohercegovačkog identiteta;*** u: *Identitet BiH kroz historiju*, vol. 2, Posebna izdanja, knjiga 8, Institut za istoriju, Sarajevo, 2011., str. 28; Digitalno izdanje dostupna na: http://www.iis.unsa.ba/pdf/identitet_bih_kroz_historiju_2.pdf (pristupljeno 23.8.2015.)

Čefverostruki dukat (zlatnik) kralja Stjepana Tomaša.

Srebreni novac u formi groša kovan za kralja Tvrtka II.

Osim metrološke promjene optjecajnog novca osmanski vojni i ekonomski pritisak, kojem je bosanska kraljevina bila izložena, rezultirao je i kovanjem velikoga bosanskoga zlatnika – četverostrukoga dukata. Taj je zlatnik bio posljedica pokušaja kralja Stjepana Tomaša da osigura ženidbu svoga sina s kćerju Francesca Sforze i da od sudionika Kongresa kršćanskih vladara u Mantovi pribavi podršku za svoju zemlju.

ILUSTRACIJA DESNO: Geografska karta rimske provincije Donjeg Podunavlja iz Droysensovog historijskog atlasa, sa akcentualizacijom rimske trase od Solina (Salone) do Mitrovice (Argentaria). ***The Roman provinces of the Lower Danube.*** Old historical map from Droysens Historical Atlas, 1886. (Izvor. Arhiv Akšamija).

Poznati su podaci o tome kako i prostorni razvoj bosanske srednjovjekovne države nije bio ravnomjeran, niti je na svim tadašnjim područjima imao istovjetno trajanje. Najčvršćim je bio u svom centralnom dijelu, jezgri budućeg bosanskog kraljevstva, a najranjiviji na prostorima prema njezinim istočnim i zapadnim susjedima. Imajući u vidu postojanje političkog i društvenog prostora, jasno je da je politički prostor srednjovjekovne Bosne bio onaj što su ga

Vlastelin Radoslav Pavlović u razgovoru sa poglavarom Bosnske crkve Mirohnom, Didom bosanskim (rekonstrukcija). Konsultacije oko prodaje njegove polovine Konavala Dubrovčanima. Prodaja je na kraju izvršena krajem 1426. godine.

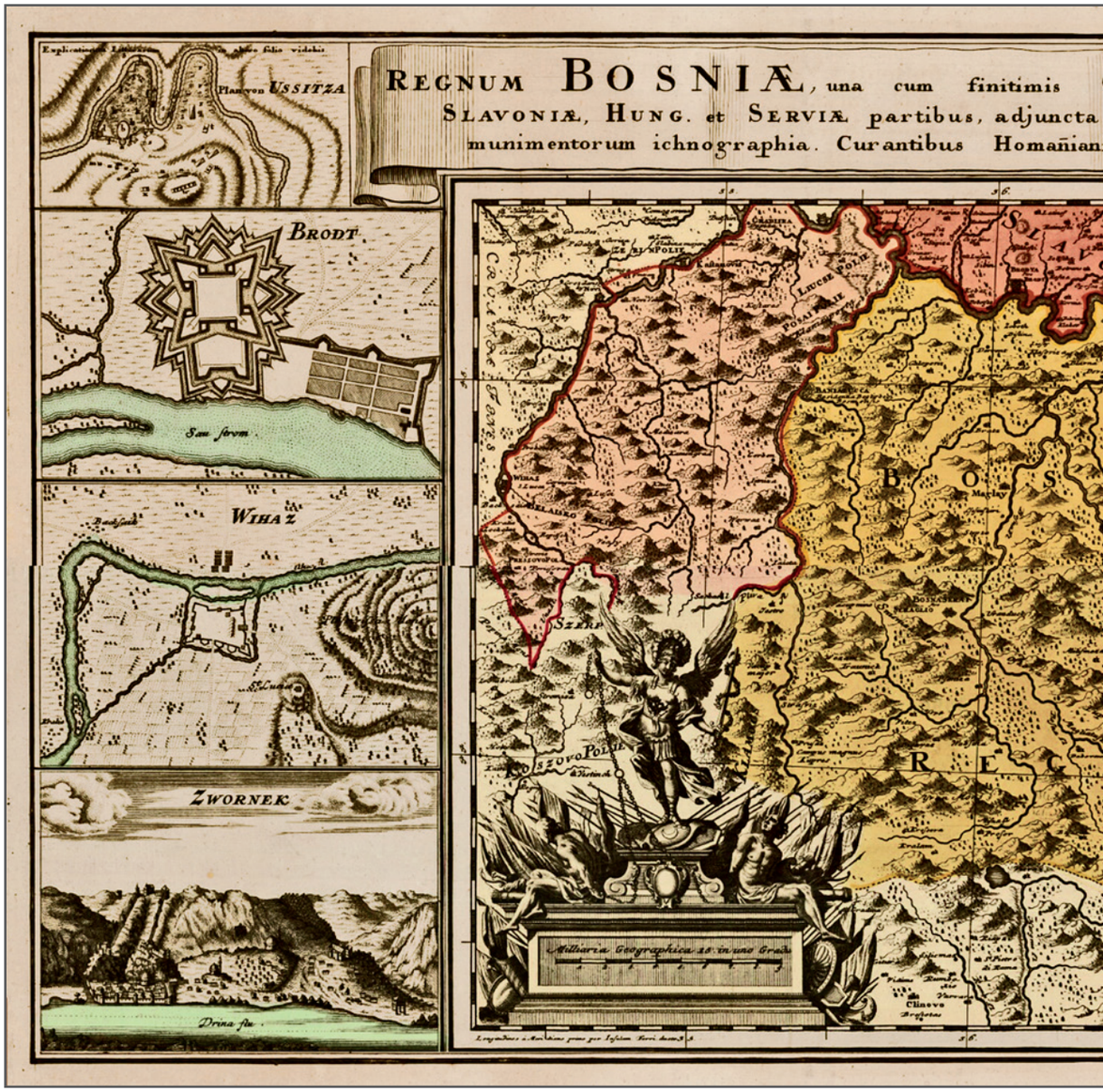
ILUSTRACIJE LIJEVO: Detalji srednjovijekovnih geografskih karata sa označenim tadašnjim nazivima današnje Rogatice (odozgo po horizontali):

- Hondius Henricus Hondius: ***Sclavonia, Croatia, Bosnia cvm Dalmatiae parte***, 1630. (detalj);
- Blaeu, Guijelmus & Joan: ***Sclavonia, Croatia, Bosnia cum Dalmatiae***, Auct. Ger. Mercator, 1643. (detalj);
- Jean Baptiste Nolin: ***Le Royaume De Dalmacie, Divise en ses Comtez, Territoires etc. La Morlaquie, et la Bosnie***...1704 (detalj);
- ***Das Königreich Bosnia***,1680 (detalj).
- ***Mapa Particvlaris Regni Bosniae***, Anno MDCCXXII von dem Herren Maior Haring Havbtman Keiser vnd Lievtinant Geier (detalj);
- I. Albrecht Sc.: Das Koenigreich Bosnien. Nro. 4, 1789 (detalj);
- Giacomo Cantelli da Vignola; ***Il regno della Bossima diviso nelle sue provincie principali.*** Roma, 1689.
- Briffaut, Etienne: ***Le Royaume de Bosnie, dans son entier***. Vienne en Autriche 1738.

obuhvatale i određivale granice bosanske države, dok za društveni prostor može kazati kako je to bio širi prostor koji je u srednjem vijeku stalno ili privremeno ulazio u okvire državnog teritorija. Stoga je, po tvrdnji Vesne Mušeta-Ašćerić, osnovicu etnokulturnog identiteta srednjovjekovne Bosne činio i njen društveni, a ne samo politički prostor.[57]

U formiranju bosanskog političkog, pa i društvenog prostora i njezine zasebnosti, pored geografskih razloga koji su odigrali presudnu ulogu, veliki utjecaj su imali naslijeđenost i kontinuitet kroz ugradnju ilirske, rimske, avarske i slavenske baštine.

U potrazi za odgovorom na pitanje ko su onda stanovnici srednjovjekovne Bosne i kako se oni nazivaju, u latinskim i ćirilskim izvorima pojavljuju se nazivi *Bosnenses* i *Bošnjanin*.[58] Historiografi, gotovo bez izuzetka,[59] tvrde da je bizantski car Konstantin VII Porfirogenet,

[57] *Ibid.*

[58] Varijaciju imena stanovnika srednjovjekovne Bosne ovisno o izvorima nalazimo kao *Bathinus, Bosthicus, Bostoensis, Bosona, Bissena, Bessena, Bosonium, Bosnae* i *Bosnia.*

■ *O varijacijama imena stanovnika srednjovjekovne Bosne vidi i:* PRILOG № 36.
■ *O prvom korištenju naziva "Bošnjanin" vidi:* fusnotu No. 4.
■ *O varijacijama ikorištenja naziva "Bošnjanin" vidi i:* PRILOGE № 4, 24, 28 i 34.

[59] Jedan od rijetkih izuzetaka je Dominik Mandić koji tvrdi da se ime *Bosna* spominje prvi put 753. godine što je, najvjerovatnije zaključio pogrešnom inerpretacijom sabora na Duvanjskom polju.

Usporedi, Hadžijahić, Muhamed: ***Pitanje vjerodostojnosti sabora na Duvanjskom polju***. *Poseban otisak Centara za Balkanološka ispitivanja*, Sarajevo, 1970., str. 258-259.

godine 948. u djelu *De administrando imperio* ("O upravljanju carstvom"), prvi pomenuo naziv *Bosne* u obliku *horion Bosona.*[60] Na ovom mjestu je potrebno istaći da spomenuti oblik predstavlja najstariji spomen imena *zemlje Bosne*, ali ne i samog bosanskog imena. Hidronim koji je mogući direktni predak imena *Bosna* (*Bathinus flumen*) javlja se u izvorima koji se odnose na prve dvije decenije 1. stoljeća nove ere.[61] Oblik naziva *horion Bosona* kod nekih autora je prevođen kao *zemljica Bosna*, dok bi ispravan prijevod grčkog izvornika trebao glasiti *dio Bosna*, jer na grčkom jeziku *horion* znači *dio* ili *djelić*.[62] S obzirom na naše globalno tematsko usmjerenje, ovaj podatak nam ne bi trebao biti ni nešto posebno bitan, a i pogotovo što kontekst Porfirogenetovog spominjanja i imena *Bosna* te utvrda *Katera* i *Desnika* ima više-manje uzgredni karakter. Međutim, poznato nam je kako je, svjesno ili nesvjesno, korištenje

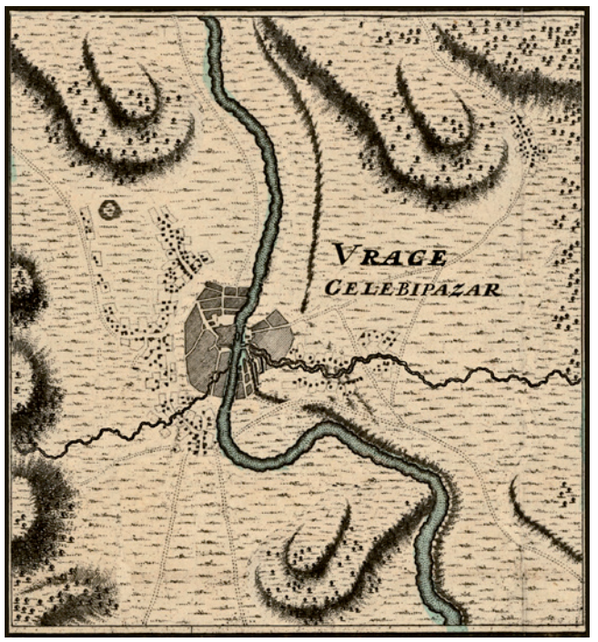

[60] Porfirogenet, VII Konstantin: ***De administrando imperio,*** poglavlje XXXII – *O Srbljima i zemlji u kojoj sad stanuju*, str. 149-151.

O izvorima koji spominjanje Bosne pomjeraju na 574. godinu vidi: PRILOG № 37.

[61] *Usporedi,* ***Vell. II***, CXIV, 4; ■ ***Corpus Inscriptiones Latinarum III*** 3201=10159+3198, b=10156 b; ■ ***Arheološki leksikon BiH***, Tom I, Sarajevo, 1988., str. 153; ■ Mesihović, Selmedin: ***Dezitijati***, Sarajevo (u rukopisu). Dopunjena verzija doktorske disertacije, ***Dezitijati: kulturna i narodnosno-politička zajednica u Iliriku i osvajanja Oktavijanova doba***, Zagreb, 2007., str. 80 – 81.

[62] *Usporedi,* Carmichael, Cathie: ***A Concise History of Bosnia,*** Cambridge, United Kingdom, 2015., str. 11; ■ Hadžijahić, Muhamed: ***Povijest Bosne u IX i X stoljeću***, Sarajevo, 2004., str. 60; ■ Goldstein, Ivo: ***'Zemljica' Bosna – horion Bosona u "De administrando imperio, Konstantina VII. Porfirogeneta";*** u: Kramarić, Marko (ur.): ***Zbornik o Pavlu Anđeliću***. *Franjevačka Teologija*, Sarajevo, 2008., str. 97-110.

Položajnii prostorni vjerodostojni plan Rogatice, gdje je označena kao "Vrace", odnosno "Celebipazar" 1619. godine. S obzirom na godinu porijekla i objektivno prisutnom kartografskom manirizmu prezentacije, moguće je pretpostaviti da je riječ o autoru Johannu Ötingeru / *Johannes Ottingerus Noribergensis* (1577-1633), geografu iz Stuttgarta.

ILUSTRACIJA LIJEVO: Rekonstrukcija karte Kraljevine Bosne, autora Johanna Ötingera iz 1619. godine (Regnum Bosniae, una cum finitimis Croatiae, Dalmatiae, Slavoniae, Hung. et Se...).

pogrešnog prijevoda, namjerno ili ne namjerno, dovelo do toga da se na prostor tadašnje Bosne lociraju dva grada Δεσνηκ / *Desnek* ili *Desnik* i Κατερα / *Katharo* ili *Kathera* spomenuta unutar originalnog teksta romejskog cara Porfirogeneta kao χωριον Βοσονα / *horion Bosona* ("zemljica Bosna"), ali pogrešno prevedeno u značenju ***dio** Bosne,* umjesto ***prema** Bosni.*[63]

Najvjerovatnije ni takvi pristupi ne bi bili toliko problematični da iz njih nisu proistekli oprečni zaključci o položaju i pripadanju tadašnje Bosne tzv. '*Krštenoj Srbiji*', odnosno političkoj historiji ranosrednjovjekovne Raške.[64] Ipak, potrebno je naglasiti kako se najstarije područje sa srpskim plemenskim imenom, *krštena Srbija*, znatno razlikovalo od pozornice potonjeg srpskog razvoja. Tačno je, kako je uključivalo veći dio onoga što je danas Bosna, ali tu nije bila zastupljena današnja Srbija, čiji je prostor u to vrijeme bio dio bugarske države. Prvo veće proširenje teritorijalnih granica prostora tadašnje *krštene Srbije* vodilo je prema istoku, područjima koja su poslije rušenja Samuilovog Bugarskog Carstva (1018. godine) došla pod neposrednu bizantsku vlast. Vidljiv rezultat prodiranja prema istoku bilo je stvaranje političkog središta u gradu *Rasu* (kod Novog Pazara), čije se ime prenijelo na okolno područje kao *raška zemlja*.[65]

Nažalost, kako tvrdi Mladen Ančić, istraživač srednjovjekovne historije Bosne i Hrvatske, *[…] ozbiljnijih komentara ovakvih stavova zapravo ni ne može biti jer je za dokazivanje postojanja te i takve Srbije* ("krštene Srbije" – termin kojim autor preko korištenog pridjeva objašnjava razliku između dvije Srbije, pomenute i "nekrštene Bijele Srbije", op. aut.) *od vremena doseljenja slavenskih Srba potrebno je ipak nešto više od (vremenski i prostorno) vrlo neprecizanih izričaja Porfirogeneta, i silne želje srpskih povjesničara da povjeruju u svoje vlastite interpretacije tih izričaja.*[66]

Međutim, jedan drugi bizantski hroničar, po imenu *Jo. Connamis* – Jan Kinnamos / Ivan Cinam, pisac bizantske povijesti od 1118. do sredine druge polovine 12. stoljeća, godine 1154. opisujući završetak vojne cara Emanuela Komnena 1155. godine (drugi pohod cara Manojla protiv Raške 1150. godine), o bosanskom banu Boriću *(Boricius banus)* piše sljedeće: *[…] Kada je bio blizu Save* (Σάου), *skrene odatle prema drugoj rijeci imenom Drina* (Δρυναν), *koja utječe drugdje, i **odvaja Bosnu od srpske zemlje*** (Βόσθναν της άλλης Σερβικής διαφεΐ), čime se potvrđuje i vijest Popa Dukljanina. A Bosna je zemlja, *[…] sama zase*, ***nije potčinjena arhižupanu Srba*** (akcentirao aut.). Nego *narod u njoj ima poseban način života i upravljanja…*, odnosno ***narod*** (u Bosni, op. aut.) ***koji živi blizu nje*** (tj. Raške, op. aut.) živi zasebno *(ἰδίᾳ)* ***i ima*** (svoga, op. aut.) ***vladara*** *(*ἀρχόμενον).[67]

Bosona / Bosna je, po Kinamosu, ***zemlja*** i ***narod***. Taj narod ima svoj način života, svoju kulturu i vladara. Očito je kako Kinamosu *Bosona* (Βόσθνα), za razliku od drugih predjela, izgleda drugačije i strano. I ne samo zemlja, već i narod, dok vladar te zemlje ratuje protiv Bizantije (Borbe oko Braničeva i Beograda od 1154. – 1155. godine). *[…] Kad car vidje ovo i dozna da se Borič (Βορίτζης), egzarh*[68] *dalmatske zemlje Bosne (ὁ Βόσθνης χώρας ἐξάρχων Δαλματικῆς), koji je došao među stranim četama (εἰς συμμάχους) ugarskom kralju, vraća u*

[63] *Usporedi,* Hadžijahić, Muhamed: ***Povijest Bosne u IX i X…***, str. 85 i 86, bilješka 9.

*O korištenju pogrešnog prijevoda '**horion Bosona**' vidi i:* PRILOGE № 38.

[64] Neki historičari uporno poklanjaju određene krajeve ranosrednjovjekovne Raške Bosni da bi teritoriju Bosne proglasili *Srbijom*, i kao tzv. '*Krštenu Srbiju*'. U konkretnom primjeru, Ćirković locira *Rašku u blizini bizantijske i bugarske granice.*

Vidi, Ćirković, M. Sima: ***Srbi među europskim narodima***, Zagreb, 2008., str. 17.

O pogrešnom interpretiranju Povelje Dubrovčanima bosanskog bana Matije Ninoslava vidi: PRILOG № 39.

Unutar ove studije umjesto *uobičejenog* korištenja termina *Srbija* koristimo termin ***Raška,*** iz istih razloga kao što koristimo i druge termine i nazive u izvornoj varijanti unutar određenih perioda koji su obrađeni. Potvrdu za ovakav pristup pronalazimo u literaturi i dokumentima, koji obrađuju ili su ranosrednjovjekovnog i srednjovjekovnog porijekla.

Ćorović navodi kako je: "... Danas potpuno jasno, da grćki utjecaj na većinu tadašnjih slovena od kojih će korijene povući budući **Rasčani** počinje tek u 10. stoljeću kada je njihovo borbrno pleme počelo da se širi prema kotlinama kosovskoj i moravskoj i kad je, *posredstvom maćedonskih Slovena, počela hristanizacija **rascih** plemena sa grčkom duhovnom kulturom…*"

Ćorović, Vladimir: ***Historija Bosne***, posebna izdanja, knj. CXXIX, Društveni i istorijski spisi 53, Srpska kraljeva akademija, Beograd, 1940., str. 103. Digitalno izdanje dostupno na: https://www.scribd.com/doc/169332412/Vladimir-Corovic-Historija-Bosne (pristupljeno 18.10.2013.).

Šire o razlozima za korištenje termina 'Raška' i 'Rašani' vidi: PRILOG № 40.

[65] *Usporedi,* Ćirković, M. Sima: *Srbi među europskim …*, str. 17.

[66] Ančić, Dr. Mladen: ***Što je Bosna bez Hercegovine;*** u: *Status*, 8, Mostar, 2006., str. 71-73.

[67] Kod Kinnamosa/*Connamisa*, bizantskog pisca koji je pratio cara Manuela I Komnena (Manouēl I Komnēnos) u njegovim ratnim pohodima u Aziji i Evropi sredinom 12. stoljeća, čak bio prisutan bitkama oko Zemuna 1165. godine, nalazimo rijeku Drinu koja izričito po njegovom zaključku predstavljala **granicu** između Bosne i Raške. Između ostalog, Kinam pruža značajne informacije o srednjovjekovnoj Bosni u doba bana Borića.

Connamis, Jo.: ***Historiarum epitome***, lib. III 7, A. Meineke, Bonnae, 1836. = *Vizantijski Izvori za Istoriju Naroda Jugoslavije*, Tom 4, obradili Jovanka Kalić, Božidar Ferjančić, Ninoslava Radošević-Maksimović, ur. Georgije Ostrogovski i Franjo Barišić, Beograd, 1971., str. 28; ■ Blagojević, Miloš: ***Srpska državnost u Srednjem veku***, Beograd, 2011., str. 136-137.

Borba Bana Boriča oko Braničeva, kao saveznika ugarskog vladara, a ne podanika (rekonstrukcija).

svoju zemlju (ἐπὶ τῆς ἑαυτοῦ), on odabra najhrabriji dio svoj vojske i posla ga da ide da se bori protiv Boriča… Pretpostavljamo da Kinamos iznosi objektivno mišljenje, jer opisuje zemlju i narod koji se borio protiv Bizantije, te nema razloga da mu povlađuje. Osim toga on je iz *prve ruke* bio dobro obaviješten o odnosima Ugarske i Bizanta, jer se nalazio u najužoj pratnji Manuela (Emanuela) I Komnena (grč. Μανουὴλ ὁ Κομνηνός, Manouèl ho Komnēnós) i čak bio prisutan bitkama oko Zemuna 1165. godine.

Najvjerovatnije je sada momenat da se zapitamo što nam govore ova dva bizantijska hroničara? Prvi, koji je u kontekstu spominjanja imena *Bosna* i *utvrda Katera i Desnika* dao kao dopunu osnovnom izlaganju vezanom za političku historiju ranosrednjovjekovne Raške, koju će historičari sa tog podnevlja koristiti kao dokaz da je riječ o *'Krštenoj Srbiji',* odnosno o *krštenoj historiji,* i drugi, koji je bio učesnik i hroničar vojnih pohoda bizantskog cara Manuela Komnena protiv Ugra, kada je na njihovoj strani, a protiv Bizantije, ratovao 1154. godine i bosanski ban Borić, čije dokumentarno kazivanje o razgraničenju ranosrednjovjekovne Bosne i Raške ti isti historičari publicisti izbjegavaju pomenuti.[▲69]

Nakon Porfirogeneta i Kinamosa, koji narod i zemlju isto imenuju, susrećemo se sa bosanskim banom Stjepanom II Kotromanićem, koji u tekstu *Povelje Dubrovčanima*, od 15.8.1332. godine, narod Bosne, kojim vlada, imenuje kao *Bošnjani.*[▲70]

Na osnovu pisma zetskog kneza Vukana, starijeg sina raškog župana Stefana Nemanje, upućenog papi Inocentu III (lat. *Innocentius III* – Nevini; rođen kao Giovanni Lotario dei Conti di Segni) još 1199. godine saznajemo da su *Bošnjani Stjepana II Kotromanića* prije skoro 140 godina, ustvari postali '*heretici*', jer je zajedno sa Banom Kulinom (vladao Bosnom

O političkoj odvojenosti Bosne od Raške vidi: PRILOG № 41.

[▲68] *Vidi,* Kinam, Jan: ***Epitome – Ioanis Cinnami epitome rerum ab Ioanne et Alexio Comnenis gestarum;*** u: *Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije / Fontes byzantini historiam populorum Jugoslaviae spectantes*, Tom IV, Beograd 1971. str. 51-52; ■ Rosenblum J. (ur.): ***Jean Kinamos – Chronique***, Presses Universitaires de Nice, 1972., str. 10.

Originalna kopija djela iz 1836. godine, nalazi se u kolekciji Harvard University, Publisher Weber, i dostupno je na: https://archive.org/details/ioanniscinnamie00kinngoog (posjećeno 11.04.2018).

O značenju termina 'egzarh' vidi: PRILOG № 42.

[▲69] Jedan od takvih historičara je i Jovan Deretić, publicista, predstavnik srpske autohtonističke škole, kojeg ne treba mješati sa prof. Jovanom Deretićem, historičarem srpske književnosti.

Vidi: I. Jovan – Antić, P. Dragoljub: ***Ilirska Srbija***, Beograd, 2014; ■ Deretić, I. Jovan: ***Istorija Srba***, I tom, Nica, 1975; ■ Idem: ***Istorija Srba***, II tom, Nica, 1976; ■ Idem: ***Zapadna Srbija***, Čikago, 1995.

O distinkcijama koje su Bosnu činili Bosnom a Rašku Raškom, kao i o specičnoj 'školi nacionalne povijesti' vidi: PRILOG № 43.

[▲70] *Tekst povelje bana Stjepana II Kotromanića Dubrovčanima od 15. 8. 1332. godine, vidi u:* PRILOGU № 44.

Ban Borič (*Boricius banus*), prvi poznati bosanski ban koji je vladao od 1154. do 1164. godine. Protjeran je iz Bosne 1164. godine, kada vlast na teritoriji Bosne preuzima Bizant. (Izvor. Arhiv Akšamija).

od 1180. do 1204. godine) i njegovom porodicom, više od deset hiljada podanika *prešlo na krivo vjerovanje*.[71] Donekle nam može biti zanimljivo što i za Tomislava Raukara, hrvatskog historičara, naziv *Bošnjanin* ima sadržajno slojevit opseg koji je *odraz društvene i državne samostalnosti srednjovjekovne Bosne*. Prije svega, po njemu taj termin *[…] označava vjersku pripadnost Bosanskoj crkvi*, potom je to *obilježje za bosansku vlastelu*, odnosno *staleško obilježje* i na kraju, to je *pripadnost koja je uključivala svakog stanovnika Bosne bez obzira na njegovu stalešku ili vjersku pripadnost*. Dakle, termin *Bošnjanin*, po ovom autoru, označavao je izrazito teritorijalnu, ali ne i etničku pripadnost. Raukar također ističe da je državna i vjerska zasebnost srednjovjekovne Bosne pojačavala upotrebu bosanskog imena, ali da *nije bilo kriterijem* ***narodnosne pripadnosti.***[72] Međutim, posmatrajući i druge stavove, a po istraživanju Marka Šunjića, historičara, mediavaliste, otkrivamo kako je svijest o političkoj i društvenoj zasebnosti, kao i *zasebnoj etničkoj pripadnosti* ipak bila prisutna kod stanovnika srednjovjekovne Bosne. *[…] Srednjovjekovni Bosanci se nigdje njezina imena ne odriču* (Bosne, op. aut.)*, niti se zaklanjaju iza slavenske pripadnosti, šta više, oni svoje* ***bošnjaštvo*** *svugdje samosvjesno ističu i zapisuju.*[73] Da to samo nisu uobičavali Bosanci, Bošnjani sami o sebi, već i mnogi drugi, pronalazimo u dokumentima dubrovačkog arhiva. Tu se, između ostalih podataka, susrećemo i sa imenima robova kupljenih u Bosni, gdje Dubrovčani u svim slučajevima kupnje bilježe njihovu *narodnosnu pripadnost,* odnosno *zasebnu etničku pripadnost*. Za Bosansku *narodnosnu pripadnost* na latinskom jeziku koristi se identifikacija: *de genere et* ***natione Bossinensium*** (akcentirao aut.).[74]

Iz autentičnih dubrovačkih izvora *Diversa Notarie* uočljivo je kako je svijest o pripadnosti zajedničkom pojmu *zasebne narodnosne,* odnosno *etničke pripadnosti* funkcionirao i u Bosni i van nje kada su srednjovjekovni Bošnjani u pitanju, što zasigurno nije bio slučaj kod istočnih i zapadnih susjednih naroda u sklopu srednjovjekovnog društvenog ustrojstva. Po tvrdnji Tomislava Raukara to će se kod njih tek desiti u razdoblju *nacionalne integracije*.[75] Vesna Mušeta-Ašćerić ovakvo činjenično stanje komentira sljedećim stavom: *[…] dok se ime hrvatske jezgre nije uspjelo proširiti na cjelokupnom prostoru koji je ušao u sastav hrvatske države, uostalom kao i kod istočnih susjeda, dotle je u* ***Bosni tokom srednjeg vijeka bosansko ime obuhvatalo cjelokupan politički prostor*** (akcentirao aut.). Sličan, da nekažemo identičan stav pronalazimo i kod Nade Klaič.[76]

U ovom momentu smatramo uputnim da, pored navedenih pisanih arhiviranih izvora, našu pažnju usmjerimo na aktualni oblik organizirane srednjovjekovne državne vlasti i na političke simbole moći. Na to nas obavezuje postojanje likovno izražajnog heraldičkog sistema koji je posjedovala srednjovjekovna Bosna, a koji je moguće uvažavati kao ključni element u dokazivanje njene državne i dinastičke samostalnosti. Bosanski kraljevi posjedovali su krunu i grb, dva značajna politička simbola moći,[77] a bosnaska vlastela vlastita heraldička obilježja,[78] dok je Bosanska srednjovjekovna država funkcionirala prema tadašnjim standardima običajnog prava i državnim protokolima karakterističnim za sve ostale države tog doba.[79]

[71] *Usporedi,* Brković, Milko: ***Srednjovjekovna Bosna i Hum – identitet i kontinuitet,*** Biblioteka Crkve na kamenu, knjiga br. 71, Mostar, 2002., str. 27.

[72] Raukar, Tomislav: ***Hrvatsko srednjovjekovlje – prostor, ljudi, ideje,*** Zagreb, 1997., str. 285, 298. nap. 67.

[73] Marko Šunjić, ***Bosna i Venecija, odnosi u XIV i XV st.***, Sarajevo, 1996., str. 386.

[74] *Vidi,* Dinić, Mihailo J.: *Iz* ***dubrovačkog arhiva***. Knjiga III, Srpaska akademija nauka i umetnosti, *Zbornik za istoriju, jezik i književnost srpskog naroda*, III odeljenje, Knj. XXII, Beograd, 1967., str. 5-180 (građa o trgovini robljem) i str. 181-220 (građa o patarenima);

Navode iz autentičnih izvora vidi: PRILOG № 45.

[75] Raukar, Tomislav: ***Hrvatsko srednjovjekovlje***… str. 520.

[76] Vesna Mušeta-Aščerić: ***Uloga bosanskog srednjovjekovlja*** …, str. 29.
Vidi i, Klaić, Nada: ***Srednjovjekovna Bosna – Politički položaj bosanskih vladara do Tvrtkove krunidbe (1337.g.)***, Zagreb, 1994; ■ Idem: ***Iz problematike srednjovjekovne povijesti Bosne***, Prilozi Instituta za istoriju u Sarajevu, God. XIV, br. 14-15, Sarajevo, 1978., str. 24, 46, 48, 60, 67, 76-77.

[77] Džaja, M. Srećko: ***Bosansko srednjovjekovlje kroz prizmu bosanske krune, grba i biskupije***, Sarajevo, 1985., str. 86 i 90; ■ Emir O. Filipović: ***Lajos Thallóczy i bosanska heraldika***; u: *Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu*, knjiga XIV/1, Sarjevo, 2010., str. 173-190.

[78] *Vidi,* ***Fojnički grbovnik***, NIP Oslobođenje, Sarajevo, 1974; ■ ***Fojnički grbovnik***, Rabic, Sarajevo, 2005; ■ Lovrenović, Dubravko: ***Fojnički grbovnik, ilirska heraldika i bosansko srednjovjekovlje***. *Bosna Franciscana*, br. 21, God. XII, Sarajevo, 2004., str. 172-202; ■ Anđelić, Pavao: ***Neka pitanja bosanske heraldike***. *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, nova serija, A, 19, Sarajevo, 1964., str. 157-172; ■ Idem: ***Grbovi hercega Stjepana Vukčića Kosače na kruni jedne kućne cisterne u Dubrovniku,*** Tribunia (Trebinja), 1, 1975., str. 83-90; ■ Idem: ***Grb – Bosna i Hercegovina***, Enciklopedija Jugoslavije 4, Jugoslavenski leksikografski zavod, Zagreb, 1968., str. 556-557; ■ Idem: ***Heraldika – Bosna i Hercegovina***, Enciklopedija Jugoslavije 4, Jugoslavenski leksikografski zavod, Zagreb, 1968., str. 687-688;

[79] *Usporedi,* Ibrahimagić, Omer: ***Državno-pravni razvitak Bosne***…, str. 14.
O imenovanju pripadnosti naroda državi Bosni vidi: PRILOG № 46.

Moćni prvi bosanski kralj Tvrtko I Kotromanić poslije krunisanja u mjestu Mile, kod Visokog 1377. godine (rekonstrukcija).

Pečat Radoslava Pavlovića iz utvrde Borač.
Viseći pečat pričvršćen na povelju od 25. oktobra 1432. godine (Državni arhiv u Dubrovniku).

ILUSTRACIJA NA STRANICI LIJEVO: Dio autentičnih grbova bosanskih kraljeva i dijela rekonstruiranih karakteristočnih vizualnih obilježja bosanske vlastele. (Izvor. Arhiv Akšamija).

Prodaja bosanskih krstjana kao robova na Stradunu u Dubrovniku. (Izvor. Arhiv Akšamija).

Dubrovčani su u svim slučajevima kupnje bilježili njihovu narodnosnu pripadnost, odnosno zasebnu etničku pripadnost. Za Bosansku narodnosnu pripadnost na latinskom jeziku koristili su identifikaciju: *de genere et natione Bossinensium*.

[80] *O strukturalnoj organizaciji Bosanske crkve vidi:* PRILOG № 47.

[81] *Vidi,* Ćirković, Sima: ***Dvor i kultura u srednjoveko vnoj bosanskoj državi – Bosna i Hercegovina u tokovima istorijskih i kulturnih kretanja u jugoistočnoj Evropi***, Zemaljski muzej, Sarajevo 1989., str. 61-69; ■ Truhelka, Ćiro: ***Državno i sudbeno ustrojstvo Bosne u doba prije Turaka.*** *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, XIII, br. 1, 2, 3, Sarajevo, 1901., str. 87.

[82] *Vidi,* Babić, Anto: ***Diplomatska služba u srednjovjekovnoj Bosni***, Međunarodni centar za mir, Sarajevo, 1995.

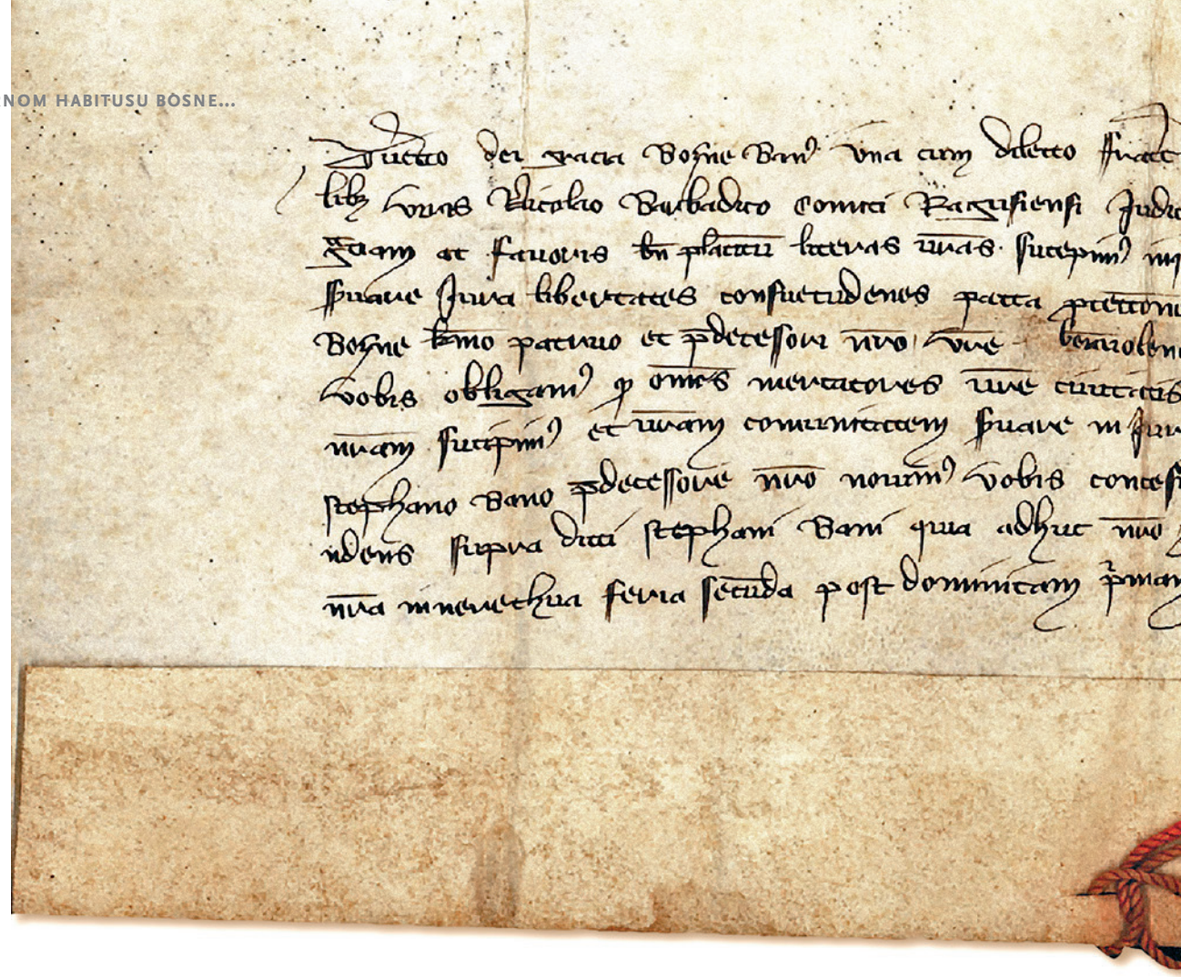
O Povelji Kulina bana Dubrovčanima od 29.08.1189. godine vidi: PRILOG № 48.

[83] Šunjić, Marko: ***Bosna i Venecija – Odnosi u XIV. i XV. stoljeću***, Sarajevo, 1996., str. 385; Digitalno izdanje dostupna na: https://www.scribd.com/document/211388667/M-Sunjic-Bosna-i-Venecija-Odnosi-u-XIV-i-XV-St-Sarajevo-1996-408 (pristupljeno 25.8.2015.).

[84] *O karkterizaciji i specifičnostima kulturnih dobara Bosanske crkve vidi:* PRILOG № 49.

Rekonstrukcija epitafa na mramorju koji je ispisan bosančicom.

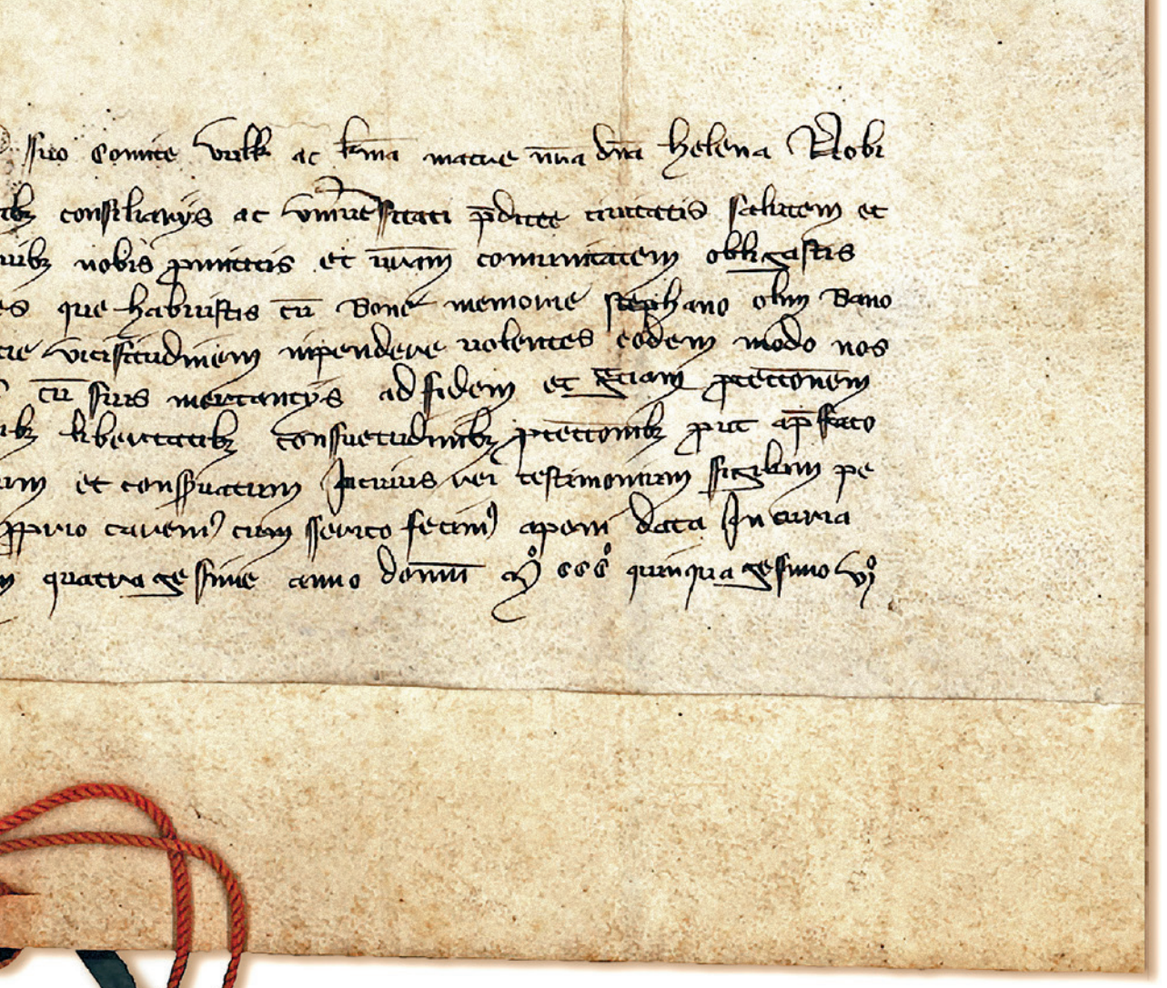

ILUSTRACIJA NA STRANICAMA GORE CENTRALNO: Povelja kojom ban Tvrtko I Kotromanić potvrđuje Dubrovčanima povelje koje im je podijelio njegov stric ban Stjepan II Kotromanić. Datirano, 14. marta 1356. godine u Neretvi. (Izvor. Dubrovački arhiv).

Uvjereni smo kako se sam čin krunisanja Tvrtka I Kotromanića (bosanski ban od 1353. do 1377. godine, a zatim i prvi bosanski kralj do 1391. godine) ne može posmatrati samo kao formalni akt uzdizanja u vladarskoj hijerarhiji, nego kao stvarni odraz teritorijalnog obuhvata i unutrašnje stabilnosti države, kojeg je okrunio *Did* Bosanske crkve u mjestu Mile, kod Visokog.[80] Također, neoborivi su i podaci kako je Bosna nakon Tvrtkovog krunisanja postala važan faktor u međunarodnim odnosima, a kraljev dvor mjesto diplomatske aktivnosti država koje su Bosnu i Bošnjane uzimale kao ozbiljne učesnike u zbivanjima tog doba.[81] Međunarodni ugovori koje je Bosna sklapala sa Dubrovnikom, Venecijom i Ugarskom ukazuju na pravne domete državnog i dinastičkog suvereniteta, kao i na međunarodno respektiranje.[82] O statusu Bosne unutar srednjovjekovne Evrope možda najbolje govori činjenica da je *[…] njezinom propašću izazvan ozbiljan poremećaj sujetskog poretka i odnosa snaga u njemu. Izvještavajući Firencu o tome, Venecija konstatira* (14. VI 1463. op. aut.) *kako pred očima svijeta* ***gori jedno ugledno kraljevstvo*** (akcentirao aut.).[83]

Kada je riječ o društvenoj zasebnosti srednjovjekovne Bosne koja se temeljila na autohtonim etnoosnovama, na stjecištu istočnih i zapadnih utjecaja, potrebno je istači kako su se njezini Bošnjani izražavali kroz bosansku pismenost (jezik i književnost), kulturu (Hvalov zbornik, Miroslavljevo evanđelje…)[84] i umjetnost (zlatni i srebreni nakit, posuđe, oružje, odjeća…), te vlastite vjerske prilike. Bošnjani su imali svoj *narodni bosanski jezik* ili *domorodni jezik*

(linquae contemplus) kako ga nazivahu Dubrovčani, iz kojeg je proizišlo bosansko pismo kao njegov tipografsko-grafički izraz.[85] Ćiro Truhelka, arheolog, historičar i povjesničar umjetnosti, dajući mu naziv *bosančica*, konstatira da je to samostalna tipografska varijanta, potpuno neovisna o drugim južnoslavenskim pismima, koja se potpuno neovisno razvila neposredno iz grčke tipografske varijante pisma.[86]

Možemo se složiti kako je u srednjovjekovnoj Bosni bila promjenjiva državna granica i religijska pripadnost, ali moramo istači kako je jedino stalan bio narod koji je čuvao i njegovao svoj narodni bosanski jezik kao osnovni izraz svog bića.[87] Morfološka jednostavnost, narodni govor i ikavština, zasebnost grafijskih rješenja i način upotrebe na mramorju oblikovali su bosansku srednjovjekovnu tipografsku varijantu pisma – *bosančicu*.

Istraživači poput Lajosa Thalloczya, Konstantina Josefa Jirečeka, Varene Han, a potom i Bojane Radojković[88] neupitno su ukazali na postojanje određenih specifičnosti u materijalnoj kulturi srednjovjekovne Bosne uočavajući specifično porijeklo i nazivajući ih *bosnaskim,*[89] a u pomanjkanju boljeg termina, *narodnim stilom*[90] i izrađevinama na *bosanski način.*[91]

Nasuprot stanovištu austrijskog povjesničara Hoernesa Moritza kako u srednjem vijeku u Bosni jedva da je moglo biti riječi o *nekoj kulturi,*[92] pored ostalih, zauzeo je stav i hrvatski povjesničar i arheolog Petar Kaer kako su *[…] Ti spomenici* (mramori/bilizi, op. aut.) *osobitim*

[85] Podatak zabilježen u Ankoni 1453. godine, *kako su dva brata Bosanca obavila izvjestan posao, pri čemu im je kao prijevodilac poslužio tamošnji stanovnik, također Bosanac, poznavalac, kako je rekao talijanskog, bosanskog i slavenskog jezika*, za Marka Šunjića je nepobitan dokaz o postojanju bosanskog jezika.
Ibid., str. 387.

[86] Truhelka, Ćiro: ***Bosančica – Prinos bosanskoj paleografiji.*** *Glasnik Zemaljskog muzeja*, Sarajevo, 1889., I, Knj. IV, str. 65-83.

O problematici Bosančice vidi: PRILOG № 50.

[87] U dokumentu koji govori o srebrenini, a koju je deponirao vojvoda Vladislav Kosača u Zadru 1474. godine među pladnjevima je i jedan veliki na kojem je utisnut vojvodin žig, ali i jedan na kojem je ispisana neka legenda *bosanskim pismom*.
Vidi: Šunjić, Marko: ***O vojvodi Vladislavu Kosači i njegovoj srebrenini deponovanoj u Zadru.*** *Godišnjak Društva historičara Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 1988., XXXIX, str. 68.

[88] *Usporedi,* Thallóczy, Lajos: ***Prilozi k objašnjenju izvora bosanske historije***, Zemaljska štamparija, Sarajevo, 1893; ■ Jireček, Konstantin: ***Glasinac u srednjem vijeku.*** *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, Knj. 2, God. 4, Sarajevo, 1892., str. 99-101; ■ Han, Varen: ***La culture materiele des Balkans au Moyen Age a' travers la dokumentation des Archives de Dubrovnik***, *Balcanica III*, Beograd, 1972., str. 157-193; ■ Radojković, Bojana: ***Zapadni uticaji na primenjenu umetnost Bosne u XIV i XV veku.*** *Radovi sa simpozijuma Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura,* Zenica 1973., str. 208.

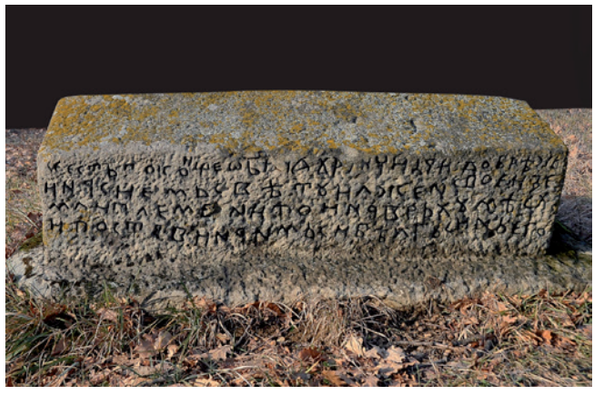
[89] Han, Varen: ***La culture materiele des Balkans****…*, str. 157-193.

[90] Anđelić, Pavao: ***Doba srednjovjekovne bosanske države;*** u: *Kulturna istorija BiH od najstarijih vremena do pada ovih zemalja pod osmansku vlast*, II izdanje, Sarajevo, 1984., str. 36.

[91] Han, Varen: ***La culture materiele des Balkans****…*, str. 157-193; ■ Radojković, Bojana: ***Zapadni uticaji na primenjenu umetnost Bosne****…*, str. 208; ■ Živković, Pavo: ***Ekonomsko socijalne promjene u bosanskom društvu u XIV i XV stoljeću***, Tuzla, 1986., str. 197-198; ■ Kovačević-Kojić, Desanka: ***Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države***, Sarajevo, 1978., str. 306. i 310.

[92] Hoernes, Moritz: ***Alte Graber in Bosnien und der Herzegowina – Mitteilungen der Anthropolog.*** Gesellschaft in Wien XIII, Wien, 1883., str. 169-177; ■ Idem: ***Bosnische Kunst und Cultur im Mittelalter – Mitteilungen der Anthropolog.*** Gesellsohaft in Wien XIV, Wien, 1884., str. 106-111.

Bosančica na mramorju.
Za određene epitafe se može kazati da predstavljaju malu biografiju pokojnika na starobosanskom narodnom jeziku. U kratkim crtama sročen je njegov život sve do trenutka njegove smrti i podizanja mramorja. Natpisi ovog tipa obično su nešto duži, često se u njima navode značajnije historijske ličnosti, a u sebi objedinjavaju više dijelova filozofskog ili vjerskog tipa, koji se ogledaju u biografskim elementima pokojnika, porukama prolazniku ili budućem posjetiocu, ma ko god on bio. (Izvor. Arhiv Akšamija).

ILUSTRACIJA NA STRANICI DESNO: Povelja bosanskog bana Kulina na starobosanskom narodnom jeziku i bosanskim pismom bosančicom. Ovaj dokument je najstariji dosad pronađeni na bosanskom jeziku i jedan od najznačajnijih dokumenata u historiji bosanskog srednjovjekovlja. Povelja je također najstariji sačuvani diplomatski dokument srednjovjekovne Bosne. (Izvor. Arhiv Akšamija).

oblikom, izradbom, množijom, ukrasom, dapače istim razredjenjem, živi su nam i nepobitni svjedoci kulturnoga razvitka, moći i bogatstva naroda, koji jih je podizao.[93] O ovoj problematici izjasnio se i mađarski političar i pisac Johann von Asböth iznoseći tvrdnju kako je riječ o *[…] posve originalnoj nacionalnoj kulturi*, koja, premda se *kao i svaka kultura razvijala pod tuđim utjecajima, korijen vuče iz nacionalnog života i duha, te nudi vjernu sliku ovog duha*.[94] Marian Wenzel, britanska historičarka umjetnosti, ipak je donijela određeni konkretniji zaključak u kojem tvrdi da način izrade, materijalizacija i likovnost, uvažavajući vrijeme nastanka, svjedoče o specifičnom *bosanskom stilu* u kreativnom djelovanju/umjetnosti, nastalom na tlu Bosne u 14. i 15. stoljeću, *stilom* koji se *koristi izvedbenim elementima iz Mađarske, Francuske, Italije, Bizanta i islamske sjeverne Afrike, sjedinjujući ih na sebi svojstven način*.[95]

Međutim, kada je riječ o samom mramorju i odnosu biliga i dobrih Bošnjana možemo svjedočiti kako u našoj i inozemnoj literaturi mnogi povjesničari i istraživači pogrešno mramorje pripisuju izričito *bogumilima* i označavaju ih *bogumilskom umjetnošću*. Postoje mnogi razlozi koji ne opravdavaju takva stanovišta. Naime, između vremenskog razdoblja djelovanja Bosanske crkve, te samim tim Bošnjana, i razdoblja mramorja postoji samo djelimična podudarnost. O dobrim Bošnjanima i organiziranom djelovanju Bosanske crkve na osnovu dostupnih dokumentarnih izvora može se govoriti od 10. do polovine 15. stoljeća, a mramorje se javlja tek u 12. i traje do kraja 16. stoljeća. Slično je i sa geografskim rasprostiranjem. Djelovanjem Bosanske crkve mogla bi se objasniti pojava u nekim primorskim krajevima, kao i u nekim krajevima današnje Hrvatske, Srbije i Crne Gore,[96] a općenito vezivanje mramorja za '*neomanihejski*' i '*bogumilski pokret*' ne bi bilo opravdano zbog toga što mramorja nema u zemljama gdje su živjeli bogumili,patareni i katari. [97] Mišljenja smo, kako je mnogo opravdanije govoriti o podudarnosti mramorja i države Bosne nego o podudarnosti mramorja sa dobrim Bošnjanima i Bosanskom crkvom, pri tom neosporavajući im dio ili potpuno autorstvo nad samim mramorjem, jer po svojim glavmim karakteristikama predstavljaju originalnu pojavu srednjovjekovne Bosne i njezinog mogućeg utjecaja na susjede. U tom pogledu mramorje, ukoliko i ima indirektne uzore, ipak nema direktnih uzora i oni po sebi ne predstavljaju nikakav vid kopije iz drugih civilizacijskih struktura.[98]

[93] Kaer, pop Petar: ***Ostećima***; u: *Starohrvatska prosvjeta*, Godište 1, broj 1, Knin – Zagreb, 1895. Digitalno izdanje dostupna na: http://dnc.nsk.hr/DataServices/ImageView.aspx?id=00fc4648-ae6f-4f03-a7d6-9ff9dac1f09e; https://archive.org/stream/starohrvatskapr00arhegoog/starohrvatskapr00arhegoog_djvu.txt (pristupljeno 29.6.2015.).

[94] Asböth, von Johann (Asbóth, de János): ***Bosnien und die Herzegowina: Reisebilder und Studien***, Wien, 1888., str. 106. Digitalno izdanje dostupno na: https://archive.org/details/bosnienunddiehe00asbgoog (pristupljeno 24.6.2014. godine).

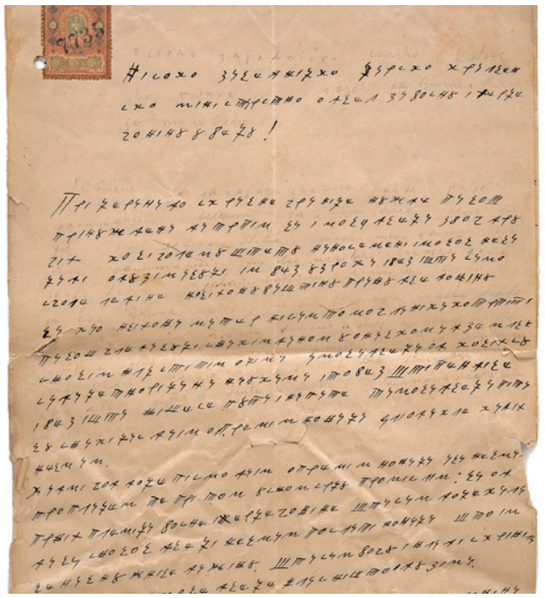
[95] Wenzel, Marian: *Tradicija **umjetničke obrade metala u Kraljevini Bosni – Bosanski stil na stećima i metalu** = Bosnian style on tombstones and metal,* Sarajevo, 1999., str. 79.

[96] Na primjer, F. Šišić je posebno istaknuo važnu činjenicu da su svi dubrovački ljetopisci Dukljaninove vladare tretirali kao bosanske kraljeve, a ne zetske (dukljanske).

Šišić, Ferdo (uredio): ***Letopis Popa Dukljanina***, Zagreb, 1928., str. 60. = Idem (uredio): ***Letopis Popa Dukljanina,*** Posebna izdanja, Srpska kraljevska akademija, Knj. 67, Filosofski i filološki spisi, Knj. 18, Beograd, 1928.

[97] *O zaključku M. Wenzel i J. Finea vidi:* PRILOG № 51.

[98] *Usporedi,* Beslagić, Šefik: ***Stećci – kultura i umjetnost***, Sarajevo, 1982., str. 576.

Detalj dopisa porodice Gavrankapetanović iz Počitelja "Visokom zajedničkom carsko-kraljevskom ministarstvu, odjelu za Bosnu i Hercegovinu u Beču" pisan bosnačicom juna 1902.

БОСЊАЊЧЊ
БОСЊАЊСКЊ ЋНРНЛНЧЊ
A B C Č Ć D Đ DŽ E
F G H I JE JU K L LJ
M N NJ O OT P POLJGLAS R
S Š ŠT, ŠĆ, Ć T U V Z Ž
HVALOV ZBORNIK - 15. ST.
HUMAČKA PLOČA - 10/11 ST.
NATPISI NA MRAMORJU DOBRIH BOŠNJANA
БОСЊА

MIROSLAVOVO EVANĐELJE

POLJIČKI STATUT – 14. STOLJEĆE

PLOČA IZ RAVNOG

PRIJEPIS POLIČKI STATUT – 1685. g.

№ 20. Već smo upozorili kako je u histografiji, kako domicilnoj tako i u inozemnoj, postala navika da se nazivi *bogomil, bogumil, pataren, mahinej*... identifciraju sa ***krstjanin***. U vezi sa tom problematikom uvažavamo stav i mišljenje Ć. Truhelke koji navodi da ni u jednom bosanskom ni dubrovačkom izvoru nije pronađen naziv *bogumil / bogumili* kao oznaka za bosanske krstjane. *Službeni naziv crkve u listinama bosanskim je 'crkva bosanska', a u spisima dubrovačke arhive našao sam pristaše ove crkve jedino pod nazivom patarena, dočim tu imenu bogumila nema nigdje ni traga. I službeni naziv 'bosanska crkva', koji jako akcentuira ono 'bosansko' dokazuje, da ta crkva nije bila ni u kakvoj organičkoj svezi sa bugarskim bogumilstvom.*

U ovoj studiji za pobornike Crkve bosanske, odnosno bosanske krstjane, koristit će se termin ***krstjani***, a za njihovu vjersku organizaciju ***Bosanska crkva***.

Usporedi, Truhelka, Ćiro: ***Testamenat gosta Radina***. *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, XXIII, Sarajevo, 1911., str. 368. Digitalno izdanje dostupno na: https://www.scribd.com/document/182930281/Testament-gosta-Radina-Ćiro-Truhelka-članak (pristupljeno 22. oktobra 2016.).

Iz *Radinove oporuke* očito je da su u Bosni postojali *krstjani* i *krstjanice* i uz njih oni koje Radin naziva *'mirskim ljudima'*. Prema jednom shvatanju nazivom *krstjani* podrazumijevali su se svi vjernici Bosanske crkve, a u užem smislu samo redovnici te crkve. Postoji i mišljenje da su se nazivi *krstjani* i *krstjanice* odnosili isključivo na pripadnike duhovnog staleža Bosanske crkve, a da je osim njih, ta crkva *imala i druge mnogobrojnije članove na koje je Radin mislio nazvavši ih 'mirski ljudi'*. To nam daje za pravo da možemo govoriti o krstjanima kao *klericima* i o vjernicima kao *laicima,* što potvrđuje i P. Ćošković.

Vidi:, Šidak, Jaroslav: ***Samostalna 'crkva bosanska' i njezini redovnici***. *Nastavni vjesnik*, Br. 50, rujan – listopad, Sv. I., Zagreb, 1941-1942., str. 3, 6, 9-10; ■ Ćošković, Pejo: ***Crkva bosanska u XV. stoljeću***, Institut za istoriju, Sarajevo, 2005., str. 230.

Postoje ostaci mnogobrojnih crkava i mauzoleja u srednjovjekovnoj Bosni za koje se misli kako nije moguće potvrditi da su svi ti objekti pripadali samo katolicima. Međutim, ukoliko izuzmemo krstjansku kapelicu na Glasincu, odnosno '*mjesto rečeno crkva Glasinačka',* te oblast oko Trebinja – Hum, ne postoje niti jedni validni dokazi o postojanju sačuvanih ili otkrivenih **sakralnih objekata** drugačijih vjerskih opredjeljenja osim katoličkog.

Poznato je kako je Ban Kulin sagradio crkvu u Muhačinovićima kod Visokoga (1185. ili 1202/3.), gdje se na jednoj ploči nalazi i potpis Radohne '*kr'stijanina*', kao i da je 1194. godine sagradio još jednu crkvu u Biskupićima također kod Visokog. Pouzdano se zna da je obe crkve posvetio dubrovački nadbiskup Bernard, a ne *Did* Bosanske crkve. Iz dostupne arhivske građe vidljivo je kako je riječ o objektima katoličkih crkava koje su moguće izgrađene kako bi se, bar prividno, dodvorilo rimskim papama po *'krstjanskom sistemu'*, sa čime ćemo se susretati sve do kraja 14. i početka 15. stoljeća. Čini se kako je osnovni cilj bio smanjiti prigovore papa u smislu *zanemarivanja katoličkog bogosluženja* od strane krstjana, kao i od *svega onoga što nije bilo u skladu sa učenjem Katoličke crkve*, a ipak zadržati *svoju pravu apostolsku vjeru*. O tome nam svjedoči i pismo Inocentija III od 21.11.1202. godine splitskom nadbiskupu Bernardu i svom legatu Ivanu Casamareu u kojem se insistira da pomno istraže vjerske prilike u Bosni: *Budući da u zemlji plemenitog muža Kulina bana boravi mnoštvo nekih ljudi koji su ozbiljno osumnjičeni i jako ozloglašeni zbog osuđenoga katarskog krivovjerja, uputili smo protiv njih apostolsko pismo na*šemu sinu u Kristu, Emeriku, presvijetlom ugarskom kralju koji je, spomenutog Kulina o tome uvjeravajući i opominjući, naredio da ovakve ljude protjera iz cijele zemlje pod svojom vlašću i oduzme im sve što posjeduju. Ovaj je međutim, ispričavajući se, odgovorio ***da je vjerovao kako nisu krivovjerci, nego katolici, spreman neke od njih kao zastupnike svih ostalih uputiti Apostolskoj stolici da bi nam izložili svoju vjeru i način života, te da se našim sudom ili utvrde u dobru ili odreknu zla, ako žele održavati neokaljanim nauk Apostolske stolice*** (akcentirao, aut.).

P.[Petrović], L.[Leo]: ***Kršćani Bosanske Crkve;*** u: *Dobri pastir*, Br. 1/4, Sarajevo, 1952., str. 170; ■ Elma Hašimbegović: ***Prve vijesti o pojavi hereze u Bosni,*** Izlaganje sa naučnog skupa; u: *Prilozi*, Br. 32, Sarajevo, 2003., str. 44-45. Digitalno izdanje dostupno na: http://postjugo.filg.uj.edu.pl/baza/files/120/hereza-bosna.pdf ■ http://iis.unsa.ba/prilozi/32/32_hasimbegovic.htm (pristupljeno 20. aprila 2015.).

№ 21. Prema istraživanju historiografa rod Pavlovića pripada bosanskom praplemenu *Kristić* iz Bobovca u Bosni. Njihov uspon počinje s vlastelinom Radinom Jablanovićem negdje oko 1380. godine, kada se vlastelin Radin Jablanović i sin mu knez Pavao Radinović spominju kao bosanski vlastelini (i knezovi) koji okružuju kralja Stjepana Tvrtka I. Pavle Radinović uzdigao je porodicu do razine najkrupnijih bosanskih velikaša iz kraja 14. i početka 15. stoljeća. Dobio je *dubrovačko građanstvo* i dao Dubrovčanima privilegiju o slobodnoj trgovini na svom posjedu 1397. godine. Držao je posjede, kako to ističe M. Prelog *izmegju Bosne i Drine*, odnosno Boračku župu (*comitatus Berez*) s gradom *Boračem, zatim olovne majdane kod Olova i trg Praču (Tu je Pavao sagradio grad Pavlovac). Na sjeveru megjašio je njegov posjed sa Srebrenikom. Osim toga je Pavao imao i Ustikolinu (izmegju Foče i Goražde), Dobrun, a po svoj prilici i Vrhbosnu. Kasnije je porasla njegova moć, jer je dobio posjed Sankovića. Za Tvrtkovih vremena vladao je u Humu i Popovom polju, te uz obalu izmegju Dubrovnika i Stona župan Sanko. Njegovi sinovi Belijak i Radić stekli su za Tvrtka dijelove stare Travunje, a napose Konavlje. Poslije smrti Tvrtkove darovaše braća Sankovići i ne pitajući ostalu bosansku vlastelu 1301. god. župu Konavlje Dubrovčanima. Još iste godine udariše na njih Pavao Radinović i vojvoda Sandalj Hranić, zarobiše braću, a zemjju podijeliše izmegju sebe. Konavlje dobio je Radinović, a posjede u Humu većinom Sandalj Hranić.* Ubio ga je 1415. godine vojvoda Sandalj Hranić na Sutjesci u zavjeri plemića predvođenih bosanskim kraljem i banom Stjepanom Ostojom.

Prelog, Dr. Milan: ***Povijest Bosne od najstarijih vremena do propasti kraljevstva*** – *I dio* (*1463-1739.*), bez naznačene godine izdanja, str. 45. Digitalno izdanje dostupno na: https://www.scribd.com/document/57518229/Milan-Prelog-Povijest-Bosne-u-Doba-Osmanlijske-Vlade-I-Dio-1463-1739 (pristupljeno 26. septembra 2014.).

Pogrešnim čitanjem Ali-*begovog* pisma (brata Mehmed-bega Isabegovića, zvanog i Čelebija, inače Isa-begovog sina, odnosno Ishak-*begova* unuka) iz druge polovine 16. stoljeća, koje on upućuje Dubrovčanima pred proslavu nekih praznika u kojem doslovno kaže: *Oto poslah moje glumce Radoja Vuksalića sa družbom na Vaše svetce, neka nam ste veseli* – neki su istraživači zaključili, kako je riječ o Ali-*begu* Pavloviću i takav podatak koristili kao dokaz o tome kako su *islamizirani Pavlovići* spadali u red velike gospode i u Osmanskom carstvu. Kasnije je ispravno pročitano, analogno formulaciji u Mehmed-*begovom* pismu: *Od vojvode Ali-bega, Pavlovića zemlje gospodara...* a ne *Od vojvode Ali-bega Pavlovića, gospodara zemlje.*

O analogiji sa Mehmed-begovim pismom vidi: fusnotu No. 258.

Naime, pisani izvori bilježe *Ali-bega Pavlovića* kao *Pavlovića zemlje gospodara*? Za Hazima Šabanovića, to je *treći sin Isa-bega Ishakovića*, koji je zamijenio svoga brata na tom položaju 1469./873. godine, te da je *njegovo prezime proisteklo upravo iz tog položaja*. Po drugima (Stojanović), *Ali-beg je vjerovatno jedan od Pavlovića koji je prešao na islam*. Te takvu tvrdnju obrazlaže kako je *na području Lukavice, u Topliku, u blizini starog groblja sa nišanima, do danas su se sačuvali ostaci turbeta kojeg mjesna tradicija vezuje za jednog od Pavlovića, koji je sahranjen pod njim. U blizini turbeta je nekropola stećaka* (mramorja op. aut.) *na Pavlovcu, na kojoj je ukopan Pavle Radinović* (navod preuzet od M. Mujezinovića – op. aut.).

Interesantna je okolnost da je prijevodilac, u već naznačenoj grešci kod prevođenja, pokušao iznaći vezu imeđu prezimena *Pavlović* i *Ali-begaovog položaja* na *Pavlovića zemlji*, te drugog autora koji je, iz očito sasvim nekih drugih pobuda, želio da tzv. *Ali-bega Pavlovića* nekako dovede u vezu sa nekim od Pavlovića, pa kao potvrdu takve mogućnosti citira trećeg autora, koji sasvim korektno navodi gdje se nalazi turbe jednog od Pavlovića, a koji nema i ne može imati nikakve veze sa *Ali-begom Pavlovićem.*

Zanimljivo je da nijedan od dva pomenuta istraživača, iako bi i to bilo pogrešno, nije ni pokušao pronaći eventualnu vezu između Muhameda, prvog sina Isa-*bega*, i njegovog sina Ali-*bega* / *Aseb Alija*, jer su se isto zvali, kao nasljednika Mehmed-*bega* Čelebije Isabegovića.

Usporedi, Šabanovića, Hazim: ***Bosanski pašaluk***, digitalno izdanje, str. 129-130. Digitalno izdanje dostupno na: https://www.scribd.com/doc/46910935/

Bosanski-Pasaluk-Hazim-Sabanovic (pristupljeno 18. juna 20010.); ■ Idem: ***Bosanski pašaluk – postanak i upravna podjela***, Sarajevo, 1959; ■ Stojanović, Ljubomir: ***Stare srpke povelje i pisma***, Beograd i Sremski Karlovci, 1902-1926., str. 947-1171. Digitalno izdanje I toma dostupno na: https://www.scribd.com/document/132965833/Ljubomir-Stojanovic-Stare-Srpske-Povelje-i-Pisma-knjiga-I-Beograd-Sremski-Karlovci-1929 (pristupljeno 18. juna 20010.); ■ Mujezinović, Mehmed: ***Islamska epigrafika***, Sarajevo, 1998., str. 7; ■ Mušeta-Aščerić, Vesna: ***Sarajevo i njegova okolina u XV stoljeću – između zapada i istoka***, Sarajevo, 2005; ■ Kosorić, Veselin: ***Naselja i porijeklo stanovništva;*** u: *Rogatica (monografija)*, Svjetlost, Sarajevo, 1966., str. 16.

№ 22. Na oko desetak kilometara od današnje Rogatice nalaze se ostaci srednjovjekovnog grada Borča. Borač se prvi put pominje u 10. stoljeću u djelima bizantijskog cara i pisca Konstantina VII Porfirogeneta (Kōnstantīnos ho Porphyrogénnētos: *Konstantin Grimiznorođeni*, lat. *Constantinus Porphyrogenitus*) kao utvrda, a početkom 13. stoljeća bio je u interesu ugarskog kralja Bele IV. Župa Boračka je u prvo vrijeme bila dosta mala i predstavljala je niže upravno tijelo. Nešto kasnije, kada je u njoj proširivanjem granica u području starovlaških planina sa obje strane rijeke Drine obuhvaćen veći broj naselja i kada je cijeli ovaj kraj ušao u fazu razvijenog feudalizma Borač sa svojim Varošištem postaje politički, kulturni i privredni centar u zemljama feudalnih gospodara Pavlovića-Radinovića, koji su iz njega vladali svojim podanicima. "Drugačije kazano", bio je to centar posjeda i stolni grad feudalne porodice Radinović-Pavlović, te su iz tog razloga i tri kule Borča na njihovim pečatima. Pod svojom vlašću držali su područje između gornjeg toka rijeka Bosne *(Bathinus flumen)* i Drine *(Drinum flumen)* na istoku, te gradove Trebinje (Tribunus) i Cavtat (*Ragusavecchia*) na jugozapadu.

№ 23. Đoko Mazalić je o Borču/Boraču objavio jedan od najboljih radova napisanih kod nas o srednjovjekovnim utvrđenim gradovima, navodi historičar Husref Redžić. Pored Borča rezimirao je svoja bogata iskustva stečena na izučavanju mnogobrojnih utvrđenja u Bosni. S obzirom na historijski i arhitektonski značaj Borča, zasigurno su potrebna daljnja arheološka istraživanja na ovoj utvrdi. Pretpostavljamo da bi ona dopunila Mazalićeve zaključke i saznanja. Međutim, njegova je zasluga da nam je na primjeru Borča, pokazao kako se tip grada sa izduženim oborom i dvije, odnosno tri kule na krajevima, primijenio tri puta na jednom složenom utvrđenju.

Redžić, Husref: ***Srednjovjekovni Gradovi U Bosni i Hercegovini***. Sarajevo, 2009., str. 72; Mazalić, Đoko: ***Borač, bosanski dvor srednjeg vieka*** = *Borač, die mittelalterliche bosnische Burg*. *Glasnik Hrvatskih zemaljskih muzeja u Sarajev*u, 53, Sarajevo, 1941., str. 31-94.

№ 24. Želimo naglasiti kako naknadna objavljivanja prijevoda povijesnih izvora iz Dubrovačkog arhiva često bitno mijenjaju vrijeme pisanja pojedinih naziva, imena, natpisa, događaja..., kao i dodatnih mogućih lociranja određenih topografskih naziva, položaja objekata, trasa putnih pravaca... U oskudici ostalih izvora za pisanje povijesti Bosne i tadašnjeg Rogatičkog kraja u srednjem vijeku, navedeni podaci su ponekad jedini izvori koji su nam dragocjeno jezičko i povijesno historiografsko blago. U njima se počesto vidi narodna filozofija, karakterizacija vjerovanja, etnografske i druge osobine naroda tadašnjeg Rogatičkog kraja, kao i međusobni odnosi Dubrovčana i dobrih Bošnjana, životne karakteristike i način ponašanja pojedinih osoba, plemića, diplomatskih izaslanika, vojnih prvaka...

№ 25. Istraživanjem postojećih i ranije korištenih toponima u antičkoj Rogatičkoj regiji te regiji Glasinca došli smo do zaključka da bi pomenuti toponim *Obra* mogao se odnositi na zaselak *Obri,* koji je po *Sumarnom popisu Sandžaka Bosna* iz 1468/69 pripadao *Ćataldži*, odnosno Prači sa 7 kuća, 4 neoženjena i 1 udovicom. Danas je to zaselak sa nazivom *Obre* u mjesnom području Donja Prača, u koje ulazi još i zaseok Buđ, te oba pripadaju Rogatici.

Vidi, Ahmed S. Aličić: ***Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/69. godine,*** Islamski kulturni centar, Mostar, 2008., str. 68, objašnjenje 1095. Digitalno izdanje dostupno na: https://www.scribd.com/doc/66931546/Ahmed-S-Aličić-Sumarni-popis-sandžaka-Bosna-1468-69 (pristupljeno 11. februara 2016.).

Međutim, kada je u pitanju toponim *Aqua* postoji više nedoumica o njegovom lociranju. Naime, lokalitet u selu Guta u području Prače, bivša *nahija* (osm. *nahiye* ← arap. *nāḥiyah*, manja upravna jedinica) Studena (u originalu *Istudena*) nalazio se lociran između *nahija* Borač, Srebrenica i Višegrad i imao naziv *Miči Voda*, tako da bi po današnjoj lokaciji i toponimskoj analizi šire regije Glasinca mogao predstavljati upravo lokaciju toponima *Aqua*.

Drugi lokalitet koji bi se eventualno mogao nalaziti iza navedenog toponima bio bi lokalitet zaseoka *Studenica*, lociran u blizini Rogatice, koji se do danas sačuvao pod nazivom *Suvanovići*. Ovaj toponim u *Sumarnom popisu* je zaveden pod nazivom *Suva Hostudenica*, koji je vremenom preobličen u *Suva Studenica*, zatim *Studenica* i konačno u *Suvanoviće*.

Također, ravnopravno bi još najmanje tri lokaliteta mogla biti prikrivena iza navedenog toponima. Selo *Bila Voda*, drugi naziv *Dragoševići*, mjesno područje Zuzke, pripadalo je *Olofcu*, odnosno današnjem Olovu, kao i *Bilo-voda*, danas zaseok *Bijela Voda*, odnosno *Bijele Vode* u okolini Rogatice u selu Surovići. Nije moguće isključiti ni područje *Starog jaza* na Glasincu koje je locirano niz Rašeticu u pravcu sela Bandin Odžak, gdje se nalazi veća vrtača, za koju se u narodu pričalo da je korištena kao jaz za potrebe nekog mlina, koji je nakad davno tu postojao. Na donjem dijelu jaza uočljivo je mjesto gdje je nekad bio slap koji se prelivao u dublje korito većeg potoka.

Vidi, ***Ibid.***, str. 29, 215, 214 i 254, objašnjenja 478, 2981, 2971 i 3369.

№ 26. Iz jednog *berata* (osm. ← arap. *barāt*) – *sultanove* povelje/darovnice, *sultana* Bajazita II od 13.8.1491./7. *ševala* 896. godine po *hidžri* saznajemo da se posredovanjem hercegovačkog *sandžakbega* Mustafe-*bega daje u zakup na tri godine Novika* (pretpostavljamo da je riječ o carini na teritoriji današnjeg Bosanskom Novog), *primorska i risanska carina i solila* određenom konzorciju u najam. Članovi tog konzorcija su Vuk Božidarović iz Olova, Aleksa Tvrtković iz Dračevice i Cvitko Radoević iz Goražda. Njihovi su jamci bili (dalje se navode imena, prezimena i gradovi) a zatim i knez Radin Vukašinović iz Rogatice.

Originalni dokument nalazi se u Dubrovačkom arhivu sa prijevodom. Zapis o tome izgleda ovako:

(*1491, u početku avgusta*) *890. 7. ševala u Garigrađu.*

Originalni prijevod načinjen u dubrovačkoj kancelariji berata sultana (Bajazita II.), kojim posređovanjem hercegovačkog sandžakbega Mustafa-bega, novskog kadije (osm. *kadı* ← arap. *qāḍi* (n) ← *qḍy*, sudija) *Mula Hasana Idrizovića i novskog emina* (osm. ← arap. *'amīn*, koji je pouzdan) *Mehmeda daje u zakup novsku, primorsku i risanjsku carinu te solila konsorciju u najam.*

Članovi konsorcija su Vuk Božidarović iz Olova, Aleksa Tvrtković iz Dračevice i Cvitko Radoević iz Goražda.

Njihovi su jamci knez Radič Pribinić i Pavko Radoević iz Olova, knez Radin Vukašinović iz Rogatice, Nikola Stipanović iz Goražda, Vukac Ugarković i Rajko Nonović iz Ljubomira, Ratko Sasović iz Dračevice te Nikola Milanović iz Novoga.

Ugovor vrijedi za 3 godine počam od 25. augusta, a najamnina je 25.000 dukata plativih u zlatu a ne u asprama (u krajevima pod osmanskom vlašću *aspra* je značila i novac uopće, a ponekad i najnižu novčanu vrijednost, paru, op. aut.).

Ovaj podatak iz prijevoda navedenog dokumenta nas ujedno upozorava kako osmanska uprava još nije bila ustoličena u onom smislu kako će se to desiti nešto kasnije. Naime, ukoliko je prijevod tačan, spominje se toponim *Rogatica* a ne *Pazar Borač* ili *Čelebi Pazar*.

№ 27. Prema ***Opširnom popisu Bosanskog sandžaka*** iz 1489./894. godine, odnosno 873. po *hidžri* današnja Rogatica se naziva *Pazar Borça*, odnosno *Borač Pazar*. Najvjerovatniji razlog za ovakav naziv je sadržan u tome što još nije imala definiranu *mahalu* (osm. *mahalle* ← arap. *maḥallah*, gradska četvrt) po propisanim *Osmanskim principima / normama*. Zaključak izvodimo iz podataka koji glase: *Brojala je 78 nemuslimanskih kuća – 'hane', sa 6 neoženjenih – 'mudžerred' i 3 udovička domaćinstva i 5 muslimanskih kuća sa 2 neoženjena*. Očevi svih 7 upisanih muslimana su nemuslimani. Radi se dakle o prvoj većoj skupini koja je prihvatila islam poslije Mahmuta Brankovića (ukopan prije 1459./863.) i naselila se na to područje.

Međutim, uvidom u stariji ***Sumarni popis Sandžaka Bosna*** iz 1468/69. otkrivamo kako u *Pazar Borč* (u originalu *Borça*) ima 90 kuća i 10 neoženjenih, a u današnjem naselju Toplik (koje se i tada isto zvalo) 28 kuća, 6 neoženjenih, 1 udovica, 8 njiva, 4 livade i 1 zapušteni mlin, kao i da se varoš uopće ne spominje, a u koje će biti naseljeno i identificirano u kasnijim popisima nemuslimansko stanovništvo, najvjerovatnije Vlasima ili autohtonim krstjanima koji nisu bili prešli još na islam, a doseljeno je iz okolnih sela i zaseoka (Seljana, *Boraça* – odnosno Borča, Kukavica, Sudića, Pleševica – odnosno Plješevice, Sočica, Graba – odnosno Podgraba, Borovskog, Radića, Krvojevića, Radića, Dragoljevića...). Kao nemuslimansko stanovništvo posebno su zavedeni *Vlasi*, odnosno *Arbanasi,* u *cijelom Vilajetu Pavli* (osm. *viláyet* ← arap. *wilāyah*, pokrajina) *koji je bio u posjedu Mehmeda Čelebije, sina Isa-begovog,* smještenih i popisanih u 448 kuća i 130 neoženjenih. Može se pretpostaviti kako je jedna vlaška zajednica obitavala i na području današnje Rogatice, te da su se Vlasi na prostore *Vilajeta Pavli* naselili iz lokaliteta Huma i prilikom sljedećih popisa izjašnjavali kao *pravoslavni* a ne više *Vlasi*, odnosno kao *muslimani* po prihvatanju islama.

U ovom *sumarnom popisu* susrećemo se sa jednim interesantnim podatkom. Naime, riječ je o *Vilajetu Pavli koji je bio u posjedu Mehmeda Čelebije, sada je* (23. *zul-hidždže*, 881. godine po *hidžri*) *visegradski subašluk* (administrativno područje na čijem je čelu *subaša* – osm. *subaşı*), *sa stavke Ali-begove, osim ispendže* (osm. *ispence* ← lat. *spensa*, trošak) – jedinstvenog ličnog poreza*, dat je Ahmed-begu, sinu Isa-begovom*.

Ovdje smo dužni upozoriti kako je u objašnjenju prijevoda ovog *Opširnog popisa* za toponime *Pazar Borça*, *Toplik i Gradčanica* prijevodilac i autor ovog izdanja A. Aličić načinio greške u lociranju navedenih topinima. Naime, *Pazar Boraç* nije *mjesno područje u okolini Rogatice* koje ima *status pazara* (osm. *pazar* ← perz. *bāzār,* u smislu toponima, op. aut.) *u čijoj je blizini sin Isa-bega Ishakovića, Mehmed Čelebija podigao novi grad koji se po njemu prozvao Čelebi Pazar*, već dio lokacije budućeg Čelebi Pazara, odnosno današnje Rogatice. Također, kada je u pitanju toponim *Toplik*, on navodi da je *najvjerovatnije riječ o zaseoku Toplik u okolini Sokoca*. Ipak *Toplik* je, u momentu popisa, samostalna naseobina (selo) koja će vremenom biti prisjedinjena budućem Čelebi Pazaru, a koja je, po dubrovačkim dokumentima, postojala i prije Čelebi Pazara. Također i evidentirani mlin upućuje nas na takav zaključak. Mišljenja smo da toponim *Gradčanica* odnosno *Gračanica* podrazumijeva teritoriju koja u tom momentu, kako je naglašeno, *nije naseljena,* ne nalazi se u okolini Pala, već u današnjoj Rogatici, odnosno to je nenaseljena teritorija buduće *mahale* koja će se formirati pored Muslihuddinove *tekije* (osm. *tekke* ← arap. *taqiyah*, duhovni dom *derviša*) – uz rub *mahale* Sinan-vojvode – kao *Mahala džamije Oruč-age*, kasnije nazvanom po toj lokaciji *Mahala Gračanica*.

Usporedi, Ahmed S. Aličić: ***Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/69. godine***, Islamski kulturni centar, Mostar, 2008., str. 69/39b, 72/42b, 73-74, objašnjenja 1155, 1157 i 1160. Digitalno izdanje dostupno na: https://www.scribd.com/doc/66931546/Ahmed-S-Aličić-Sumarni-popis-sandžaka-Bosna-1468-69 (pristupljeno 11. februara 2016.).

№ 28. Ukoliko želimo biti dosledni u našem nastojanju da koristimo terminološke odrednice koje su potekle iz vremena koji obrađujemo, onda bi i u ovome slučaju trebali postupiti na isti način. Konsultirajući natpise sa srednjovjekovnih nadgrobnih spomenika otkrivamo više njihovih naziva kao *bilig* / билигъ, *kâm* ili *kâmi*, odnosno *kamen, zlamen* ili *zlamenje, kuća* i *vječni dom*. Međutim, susrećemo se i sa nazivima koji su ukorijenjeni u narodu kao *mramor, mramorje, mramori, belega, biljeg, ploče, mašet* ili *mašeta,* odnosno *mašeti, kaursko groblje* ili *kaursko greblje*, *grčko groblje, divsko groblje* ili *divovsko kamenje, mađarsko groblje, rimačko groblje, lidovsko greblje* ili *groblje, usađenici, steljci, preklopi, kameni spavači...* Zasigurno, što nam potvrđuje i Š. Bešlagić, u narodu nikada nije korišten naziv '*bogumilski spomenik*'. Aktualni naziv *stećak* (mn. *stećci*) susrećemo tek od sredine 19. stoljeća i potječe od prezenta participa glagola *stajati*. Znanstvenici koji su obrađivali bosansko srednjovjekovlje više su puta upotrebljavali nazive *mramori* ili *mramorja* (M. Krleža, Š. Bešlagić), *biljezi* (Ćurčič), *starobosanski spomenici* (Ć. Truhelka), *bogumilski spomenici* (M. Krleža, A. Solovjev), ponekad je korišten i naziv *usađenik* (M. Ćorović-Ljubinkovič), ali je najčešće korišten naziv *stećak* (Š. Bešlagić), u smislu nečega postojanog, velikog i visokog – kao *stojećak*. Jedan od novijih naziva koji se koristi u stručnoj literaturu je *kâmik*, i predstavlja terminološki oblik koji je bliži po izvornome značenju jer svoju potvrdu nalazi u izvorima srednjovjekovnih nadgrobnih spomenika, ali ne nalazi uporište u nazivima koji su ukorijenjeni u narodu.

Naše je mišljenje da bi se za srednjovjekovne nadgrobne spomenike trebali koristiti dva termina, jedan autentični koji je u narodu najviše odomaćen, tj. *mramor, mramori, mramorovje* ili *mramorje* (najvjerovatnije od grč. *marmaros* i lat. *memoria,* a možda i stoga što se radi o kamenu, i to o onom tvrđem i postojanijem koji se u narodu naziva *mermerom*), te drugi koji se često nalazi na spomenicima *(... Si* ***bilig'*** *postavi gospoja Vukava s mojim dobrim...)*, kao što je *bilig* ili *biljeg* – (mn. *bilizi* ili *biljezi*), odnosno u simbiozi njihovog značenja kao *mramor* / *bilig* ili *mramorje* / *bilizi*. To je i razlog zašto će te se u ovoj studiji umjesto uobičejenog termina *stećak* (mn. *stećci*) susretati sa navedenim terminima. Također za prelazni oblik mramorja u *nišan* (osm. *nişan* ← perz. *nišān*) koristimo termin *mašet-nišan* ili *mašeta-nišan,* a ne *bilig-nišan* ili eventualno *mramor-nišan*. Ovdje je potrebno istači da je na ovaj i ovakv oblik terminološke odrednice mogao imati utjecaja i talijanski izraz *massetto*. Razlog za ovakvo terminološko opredjeljenej nalazimo u tumačenju naziva *mešeta* od strane dr. Truhelke, koji je porijeklo tog naziva utvrdio od osmanske riječi *meshed,* po narodnom *mećit* ili *mešet,* t.j. *grobište junaka*, koji je za vjeru poginuo. Želja nam je da ovom terminološkom odrednicom odamo bar dužni spomen na velikog istraživača bosanskog srednjovjekovlja dr. Ćiru Truhelku (1865 – 1942).

Za prijelazni oblik mramora u križinu ili krstaču, koji pripadaju posljednjoj fazi u razvoju mramorja, odnosno kraju 15. i početku 16. stoljeća, koristi će se njihovi uobičajeni termini *križina* ili *krstača*.

Međutim, za definiranje našeg nazivlja za prijelazne oblike mramorja u *nišan* od značaja su samo *nišani* najstarijeg vremenskog razdoblja, oni iz 15. i 16. stoljeća, na kojima su očigledno prisutne veze sa mramorjem.

Prije nego što konkretiziramo datu problematiku čini nam se bitnim istaći da *nišanima* (osm. *nişan* ← perz. *nišān*) nazivamo uspravo stojeće kamene spomenike iznad grobnih mjesta muslimana u Bosni. Naziv je preuzet iz osmanskog i perzijskog jezika. Svako grobno mjesto je obilježeno sa dva *nišana*, jednim kod glave i drugim kod nogu sahranjene osobe. Oblici nišana su raznovrsni, kako po dimenzijama, klesarskoj obradi i obliku, ovisno od vremena nastanka, oblasti, formiranja i razvoja formi.

U skupinu prijelaznih oblika prema *nišanu* svrstavamo one *nišane* na čijim stranicama nalazimo uklesane raznovrsne reljefne motive, kakve nalazimo i na mramorju, a na izvjesnom broju i natpise čistim narodnim jezikom i bosančicom (*mašet-nišani* u Brankovićima, Oprašićima, Ćadovini, Dumanjićima... nedaleko od današnje Rogatice). Zbog takvih svojih svojstava, prijelazni oblici *nišana* se znatno razlikuju od onih koji su klesani u kasnijem vremenskom razdoblju. Uvažavajući mišljenje i klasifikaciju takvih oblika Š. Bešlagića može se navesti postojanje dvije glavne grupe oblika *mašet-nišana*: *stele i stubove. Pod stelama smatram uspravne ploče koje se nekada završavaju ravnom, a nekada zaobljenom površinom, ali najčešće kao krov na dvije vode (na sljeme), a potom i na tri vode. Više puta su one u svom gornjem dijelu šire nego u donjem. Pod stubovima podrazumijevam četverostrane uspravne prizme, približno jednakih debljina i širina, koje se u gomjem dijelu pretvaraju u piramide i završavaju polukuglama, ili se pretvaraju u valjkast vrat na kojem je turban* (osm. *tülbent* ← perz. *dülbend*, forma osmanskog pokrivala za glavu, op. aut.). *Stubovi sa piramidom i polukuglom obično su relativno visoki, zbog čega se mogu nazvati i obeliscima. Prema tome, stubovi se mogu podijeliti na obeliske i nišane sa turbanom. Ovu podjelu ne bi trebalo uzeti kruto, jer postoji čitav niz varijanti. Neki stubovi se, npr., ne završavaju ni piramidom, ni turbanom, nego su nešto zaobljeni, ili su na dvije vode, sa polukuglom ili bez nje, a ima i stubova sa piramidalnim završetkom bez polukugle.*

Bešlagić, Šefik: ***Stećci – kultura i umjetnost***, Sarajevo, 1982., str. 530. Digitalno izdanje dostupno na: https://www.scribd.com/doc/34223606/Šefik-Bešlagić-Stećci-kultura-i-umjetnost; https://archive.org/details/SefikBeslagicStecciKulturaIUmjetnost (pristupljeno 7. marta 2013.).

Na znatnom broju *mašet-nišana* nalaze se reljefni motivi među kojma se naročito ističu oni astralni – zvijezda (rozeta), polumjesec i sunce, kao i forme polujabuka ili polulopti (*mašet-nišan* Mahmuta Brankovića, Radivoja Oprašića, braće Hasana i Ahmeta Radilovića, Sulejmana Oškopice, Topčo-Sinanpaše...) kojom se, po narodnom vjerovanju u rogatičkoj regiji, obično označavalo mjesto ranjavanja preminulog na tijelu, pa su tako označeni *mašet-nišani* dobili i naziv *šehidski* (*šehid*, mn. *šuheda* ← arap. *šahīd*, sa značenjem *svjedok*). Figurativna vrijednost polumjeseca se često nalazi u zajedništvu sa zvijezdom i suncem što možemo smatrati utjecajem specifične bosanske klesarske tradicije na mramorju. Iz repertoara mramorja prisutni su i rekviziti rata, lova i tumira – luk sa strijelom, štap, mač, odnosno sablja, koplje, štit i sjekirica. Između njih posebno se ističe bosanski štit pravougaonog oblika kod kojeg je jedna kraća stranica nakošena i polukružno urezana kako bi koplje moglo biti sastavni dio štita, a vojnik ujedno zaštićen od neprijateljskog oružja. Pored štita interesantan je i oblik mača, odnosno tipične osmanske sablje koju ne susrećemo na mramorju, kao i figurativnu vrijednost *barjaka* (osm. *bayrak* ← perz. *bayraq*) – zastave (*mašet-nišan* Topčo-Sinanpaše, Sulejmana Oškopice...). Posebno interesantnom čini nam se uklesana forma *'didovog štapa'* koji je u skoro identičnoj formi, u kasnijoj osmanskoj Bosni, bio nošen od strane poglavara određenih uglednih starosjedilačkih porodica na čelebipazarskoj regiji (*mašet-nišan* braće Hasana i Ahmeta Radilovića, Radivoja Oprašića...).

U dekorativne svrhe klesane su vrpce – frizovi, od kojih najčešće obične, tordirane i oikcak-vrpce, floralni motivi, zatim česti razni oblici rozeta, a rijeđe su spirale i grozdovi, te također vrlo rijetki zoomorfni motivi (ptice, psi, lavovi, srne...). Predstave ljudi, među kojima ima čitavih figura, zatim predstava glava, ali najviše predstava same ruke koja, najvjerovatnije je u vizualnoj funkciji zamjene čitave figure. Među čitavim ljudskim figurama sa više navedenih elemenata je i jedna, koja se nalazi u selu Okruglo udaljeno 5 km od Rogatice. Data figura predstavlja ženu sa interesantno dekorativno obrađenom haljinom ili dužom košuljom, bez jasne naznake ruku ili nogu. Njeno lice je u potunosti definirano – uklesane su oči, nos i usta. Glava joj je prekrivena *mahramom* (osm. *mahrama* ← arap. *maḥram*, ženska pokrivka za glavu), a iznad glave na istoj strani *nišana* prisutan je astralni motiv. Ispod figure su locirane dvije spiralne forme od kojih se još niže spuštaju dvije dekorativne vrpce. Pri vrhu bočnih strana urezani su meanderski frizovi, a na drugoj široj strani polumjesec. Na *mašet-nišanu* koji je postavljen gdje se nalaze noge sahranjene, na njegovoj široj strani, uklesane su tri koncentrične kružne forme. Oba nišana imaju oblik uspravne četverostrane prizme, sa piramidalnim završetkom i polukuglom ili polujabukom na samom vrhu. Sličnu figurativnu situaciju sa stiliziranim ženskom polufigurom ogrnutu *mahramom*, bez figurativne naznake ruku, te sličnim astralnim motivom iznad glave i dvije koncentrične kružne forme nalazimo na *mašet-nišanu* i u selu Šatorovići, nedaleko od Rogatice.

Pojava navedenih figurativnih prezentacija likova na *mašet-nišanima* je posebno zanimljiva s obzirom na to da je islamsko tumačenje veći dio vlastite povijesti gajilo averziju prema figurativnim ilustracijama osoba. Ipak, pije svega islam se protivi prikazivanju poslanika Muhameda a.s., a jedino bi, smatra se da bi pokušaj predstavljanja samog Allaha bio gori od eventualnog prikaza poslanika Muhameda a.s.. Ustvari, zabrane figurativne prezentacije likova općenito su prisutne u nekim *hadisima* (osm. *hadis* ← arap. *ḥadīth*, uz Kur'an pravna osnova islama). Zbog toga što su neki *hadisi* vezani za život i djelo poslanika Muhameda a.s., njihovo tumačenje je onda primijenjivano na određen općenit način.

Suniti od 9. stoljeća na ovamo, *hadise* takvog ili sličnog sadržaja shvataju kao kategoričku zabranu protiv korištenja i likovnog vizualnog kreiranja bilo kakvih prikaza živih bića. Postoje različita mišljena među islamskim učenjacima kao što postoji i nekoliko različitih naučavanja među različitim grupama muslimana. Anikonizam je čest među fundamentalistički orijentiranim Sunitima poput Salafija i Vehabija koji su najčešće i ikonoklastični, a sve ovo manje je zastupljeno među liberalnim pokretima.

O problematici figuralnog vidi, Akšamija, Mehmed A.: ***Analiza korištenja terminološke odrednice „umjetnost islama“*** (drugi dio). Časopis *Illuminatio/Svjetionik/Almanar*, Jesen 2020. Svezak 2, №. 2, Centar za dijalog – Vesatijja, Sarajevo, 2021., str. 16-84.

Takav pristup vjerovanju moguće vuče korjen iz iskonskog straha islamskih učenjaka od idolopoklonstva i uopće bilo čega što se može naći između Boga i čovjeka, ili što može da ugrozi jedinstvenost i nedjeljivost Boga, odnosno da ometa osobu u poklanjanju Bogu. Kur'an, islamska sveta knjiga, eksplicitno ne zabranjuje kreativno djelovanje, ali sa druge strane samo osuđuje idolopoklonstvo. Radi toga je kreativni primat davan impozantnoj islamskoj kaligrafiji, koja oslikava ideju obraćanja Boga ljudima kroz ispisanu riječ, koja je prihvatljivija od fizičke pojave ili slike. Pored kaligrafije možemo svjedočiti i o izuzetnom ornamentalnom djelovanju muslimanskih kreativaca, u znanstvenim krugovima neutemeljeno imenovano kao *arabeska* (fr. *arabesque* ← tal. *arabesco,* ornament u arapskom stilu). Svijetsko kulturno nasljeđe na taj način je obogaćeno jednim posebnim pravcem, a njegova *bašća* raznovrsnosti je proširena.

Vidi, Akšamija, Mehmed A.: ***Qadar/ṣinā´at – „islamska umjetnost“ doktrina nazivlja u skladu s islamskim principima o „umjetnosti“***. Časopis *Illuminatio/Svjetionik/Almanar*, Proljeće 2021. Svezak 2, №. 1, Centar za dijalog – Vesatijja, Sarajevo, 2021., str. 50-124.

Očito je da su prvopridošle Osmanlije na teritoriju današnje Rogatice imali izražen liberarniji pogled na vizualni izgled mramorja starosjedilaca i *mašet-nišana* onih koji su relativno brzo prešli na islam i željeli zadržati, ako ne u formi, onda u simboličnom značenju neke dijelove svoje djedovske tradicije ukomponirane na novi stojeći oblik nadgrobnog spomenika. Pretpostavljamo da su tadašnje Osmanlije pod utjecajem najliberalnijih *Seldžuka* (osm. *Selçuk*, u 10. st. ogranak osmanskih oguskih plemena) među njima, koji su na svojim *turbetima* (osm. *türbe* ← *turba*, mauzolej) i *nišanima* klesali zoomorfne i figuralne predstave ljudi, prihvatili takve pojavnosti na *mašet-nišanima* bez ikakvog otpora, kao i sam običaj klesanja figuralnih motiva na stećcima, te prepuštali vremenu da ono učini svoje (kao što se i desilo).

Izgleda da je još jedan faktor utjecao na pojavu svih navedenih elemnata na *mašet-nišanima*. Naime, muslimani čelebipazarske regije u prvim decenijama osmanske uprave oskudijevali su u klesarima (osm. *taščija;* od osm. *taş* ← arap. *ṭāṣ,* kamen) nadgrobnih spomenika, zbog čega su se morali oslanjati na već postojeće lokalne majstore mramorja *kovače* koji su, prema tradiciji, neminovno prenosili mnogo toga sa mramorja na *nišane*. Š. Bešlagić smatra da je jedan od četiri glavna centra klesarske djelatnosti u Istočnoj Bosni, iako se ne može govoriti o nekoj posebnoj bosanskoj klesarskoj školi, upravo bio u okolini Čelebi Pazara, sa glavnim obilježjima, kada je u pitanju mramorje, identificiranim velikim brojem sljemenika i sanduka, često kombiniranih u funkciji dvojnih nadgrobnika. (Bešlagić, Šefik: ***Stećci***..., str. 468.) Također je mišljenja da je na tom istom području postojao i treći centar pisarske škole. (***Ibid.***, str. 480.)

O angažiranju *kovača* i prenošenju tradicije sa mramorja na *mašet-nišane* posebno nam govore natpisi pisani bosančicom i pojave evidentnih grešaka u ispisivanju muslimanskih imena sahranjenih. Tako na primjer ime AHMAT, umjesto pravilnoga AHMET, u natpisu braće Radilovića u Ćadovini upućuje na pretpostavku da se radilo o kovaču stećaka – krstjaninu koji još nije prihvatio pravilnu transliteraciju tog muslimanskog imena.

№ 29. Desetak kilometara od Rogatice u pravcu Mesića, a u neposrednoj blizini Borča nalazi se selo Varošište, lokalitet Carina i nekropola mramorja. To nam govori da je Borač (*Berez, Boraci*) imao i svoje predgrađe, koje se pominje i u dubrovačkim dokumentima kao *Sootto Boraç – Podborač (Subtus Boraç)*. Tu se nalazio trg s carinarnicom, do kojeg je vodio stari karavanski put dolinom rijeke Prače ka Drini.

Dva mramora u obliku sarkofaga sa svojom ljepotom i dimenzijama naročito su se isticala, a 1914. godine su prenesena u Sarajevo i nalaze se u Botaničkom vrtu Zemaljskog muzeja kao najkarasteričniji i najreprezentativniji dokumenti o običajima, pismenosti i umjetničkim težnjama tadašnjih žitelja ovog kraja.

Opširnije, Bešlagić, Šefik: ***Stećci***... Digitalno izdanje dostupno na: https://www.scribd.com/doc/34223606/Šefik-Bešlagić-Stećci-kultura-i-umjetnost, kao i na: https://archive.org/details/SefikBeslagicStecciKulturaIUmjetnost (pristupljeno 18. septembra 2010.)

№ 30. Prvi put se mramorje iz Lađevine spominje u putopisu *Itinerarium* Benedikta Kuripešića 1530. godine. No, upravo u to vrijeme je došlo do prekida običaja sahranjivanja ispod mramorja, nakon kratkotrajnog razdoblja konfesijskog razlikovanja mramorja, pa čak i pojave prelaznih oblika *biliga-nišana*, odnosno *mašet-nišana*, po osmanskom osvajanju Kraljevine Bosne (1463./867. i 1488./893.).

Obično su ukrašeni srednjovjekovnim simbolima koji su uklesani kao plitki, ili rjeđe dublje uklesani reljefi. Motivi su vjerski ili svjetovni (polumjesec, zvijezda, spirala, rozeta, prsten, štap, porodični grb, oruđe, figurativne predstave osoba, vegetabilni i geometrijski ornamenti…), odnosno, kako je već navedeno, plastično izražen oblik jabuke kao simbol ranjavanja preminulog. U cijelosti, ornamentacija *mašet-nišana* otkriva svijest i senzibilitet cijelog razdoblja i ljudi koji su bili uključeni u njihovo definiranje, ali i umrlih čije su želje često poštovane prilikom uklesivanja, što se može otkriti iz više izvora.

Najviše podataka za historičare daju natpisi na bosančici koji se nalaze na oko 5.000 biliga. Na njima se mogu iščitati podaci o različitim društvenim slojevima koji su ukopavani ispod mramorja, a i njihovim različitim vjerskim opredjeljenjima. Možda je bitno spomenuti i podatak da se na teritoriji današnje Rogatice i u njenoj okolini nalazi oko 2.600 evidentiranog mramorja i manji broj *mašet-nišana*.

№ 31. Ivan Lovrenović u svojoj knjizi *Labirint i pamćenje* napisao je: *[…] u sepulkralnoj praksi koju predstavljaju stećci* (mramorje, op. aut.) *religiozne crte niti su dominantno naglašene niti su tako konfesionalno obilježene da bi ukazivale na isključivu pripadnost nekom od varijeteta kršćanstva. To može značiti da su nadgrobnici bili* ***nadkonfesionalnog karaktera*** *(*akcentirao aut.*), ili kako bi se to romantično danas kazalo – u smrti su svi bili jednaki. Zanimljivo je, međutim, da su na mjestima srednjevjekovnih bosanskih nekropola, odmah uz stećke* (mramorje, op. aut.)*, nastajala suvremena katolička, pravoslavna ili muslimanska greblja*.

Prelazni oblik iz *biliga* u *mašet-nišan* Mahmuta Brankovića, iz Brankovića (Petrovo polje) kod Čelebi Pazara, nastao prije 1459./863. godine, na kojemu je, osim ponešto ornamentike karakteristične za mramorje i porodični grb, uklesan i natpis na bosančici:

“н погнБє на Бою дєспотовѵ а сн є Бнлгь махмѵта Б анковнћа на свон Бштнє на пєт овѵ полѵ да є Блассовєна ѵка коњ снєує н пнса”
(*A si bilig Mahmuta Brankovića, na svojoj baštini, na Petrovu polju.*
I pogibe na (bo) boju despotovu. Da je bl(go)slovena ruka
koja siječe i pisa.)

Ovaj je Čelebipazarčanin glavu, vjerovatno, izgubio u boju s Vukom Grgurevićem, kojega narodna pjesma pamti kao *Zmaja Ognjenog Vuka* i pokopan je, kako je i red, pod *nišanom*, ali i pod istim znamenjem, u istome jeziku kojim je govorio i pisao, i uz uklesan junački mač, kao i njegov ljuti neprijatelj, koji je umro u drugoj vjeri i za čiji nadgrobnik ne znamo. Osim što bi se moglo lamentirati nad tipičnim bosanskim sudbinama koje se ponavljaju kroz povijest, lahko bi se dalo, na osnovu moguće priče o Mahmutu i Vuku, zaključiti kako je i tada postojala njima dvojici zajednička kulturna matrica, uklesana u njihove nadgrobnike.

Također, u selu Oprašić, okolina Čelebi Pazara, lokalitet Biljeg (Bilig), nalazila se nekropola sa devet mramora. Jedan od njih je prenesen u Zemaljski muzej u Sarajevu. U natpisu se kaže da je to bilig viteza vojvode Radivoja Oprašića:

“а снє Бнлєгь поүтєнога внтза воєводє аднвоњ ωп ашнћа доклє Бнχь поүтєно н глассто п єБнχь н лєгоχь ѵ тѵћон зємлн
а Бнлєг мн стон на Бащнин”
(*A sije biljeg počtena i glasita vojvode Radivoja Oprašića.*
Dokle bih, počteno i glasito prebih i legoh u tuđoj zemlji,
a bilig mi stoji na baštini.)

№ 32. Na primjer, za razliku od Raške, po mišljenju D. Lovrenovića, gdje se oblikovala svijest o *idealnom dinastičkom kontinuitetu*, koji je u doba Stefana Lazarevića, poznat i kao Stevan Visoki – nakon kanonizacije njegova oca Lazara – Despotovinu duhovno spajao s epohom Nemanjića, u Bosni takva izrazita nastojanja nisu zabilježena – ukoliko zanemarimo mehaničko prenošenje teksta prve kraljevske arenge od 10. IV. 1378. godine u povelje kasnijih vladara. Također, nije zabilježeno ni prožimanje intitulacija crkvenog i svjetovnog poglavara, kao što je to bilo prisutno u Raškoj za vrijeme kraljevstva i nakon proglašenja patrijaršije. Uočljiva je bitna razlika: Stefan Lazarević pozivao se samo na duhovno, a ne i na krvno srodstvo sa Nemanjićima, a Tvrtko I Kotromanić i njegovi nasljednici isticali su upravo

tu dimenziju poveznosti. Iz navedenog proizilazi neodrživa tvrdnja da je okrunjenjem Tvrtka I *Bosna pripojena srpskoj državnoj tradiciji*. Njezin državno-politički razvoj kretao se ipak drugim *kolosijekom*. Da je bilo tako, najbolje se vidi iz činjenice što je državna ideologija Raške pravoslavne crkve, a nešto kasnije i Srpske pravoslavne crkve trajno ostala vezana za tradicionalne nemanjićke vrijednosti u kojima Bosni nije bilo mjesta. Od 13. stoljeća nadalje živi srpski kraljevi predstavljeni su kao *'sveto rođeni',* jer su bili nasljednici i potomci Sv. Simeona (Stefana Nemanje), kojeg je crkva kanonizirala. Lovrenović smatra da je to srpska verzija bizantskog *porphyrogennetosa* – rođenog u purpuru, gdje su titule davane potomku vladajućeg cara. U Bosni, naprotiv, nije zabilježena uspostava nemanjićkog ideala: vladar-monah-svetitelj. Ni jedan od bosanskih kraljeva – čak ni kreator monarhije Tvrtko I Kotromanić – nije stekao ono počasno mjesto u dinastičkoj državnoj misli Bosne kakvo je pripalo teokratskim figurama Sv. Stjepana u Ugarskoj ili Sv. Simeona u Srbiji. U tom smislu svetost bosanskih kraljeva zato ostaje *nedorečenom* i *zamagljenom*, s primarno dinastičkom funkcijom neizgrađenom do krajnjih mogućnosti, ali u specifičnoj i jedinstvenoj pojavnosti, ne religioznog sadržaja ovog vladarskoga kulta, nego njegove političke funkcije.

Izvor je dat u: fusnoti No. 53.

№ 33. Plemstvo je uz kralja sačinjavalo neku vrst krunskog savjeta, zvanog *stanak*, koja je okupljenom formom kao državna institucija zajedno sa vladarom odlučivala o državnim poslovima, s tim da bez privole stanka kralj nije mogao da izvrši važniji čin. Drugi nazivi za stanak i državni sabor su *zbor, sva Bosna, sav rusag bosanski,* a ponekad samo *Bosna, consilium, universale colloquium, collatio, adunacio*... Izraz *stanak* prvi put je spomenut u povelji bana Tvrtka I Kotromanića 1354. godine.

Stanak je obično sazivao vladar i predsjedavao njegovim radom, odnosno, vodio sjednice savjeta, dok su ga u vrijeme određenih unutrašnjih problema u zemlji, poput zbacivanja vladara i biranja novog, sazivali predstavnici krupne vlastele. Da je stanak imao ulogu krunskog savjeta doznajemo iz upute, što ju je savjet dubrovački podijelio svome poslaniku u Bosni: *Rezevessemo vostra Utera scritta in Podvixochi ai XXV. del prexente mexe, per la qual ne avixate de li parlamenti sopra li fatti nostri al Sboro tra lo re et li barom di Bossina*. Također, da je imao ovlasti u okviru suverenih prava doznajemo iz istih Dubrovačkih uputa jer je stanak bio donio odluku o skidanju kralja Ostoje, pa je poslanik nadalje upućen, *neka isposluje, da dubrovačke povlastice potvrde vojvoda Sandalj i sbor s privolom krstjana – ako se novi kralj ne bi izabrao*.

Stanak je održavan najčešće u mjestima gdje se u datom vremenu nalazio vladarov dvor: Mile, Milodraž, Bobovac, Sutjeska i Jajce. Učesnici stanka su *vlastela i velmožani*, *dobri Bošnjani*, *dobri ljudi*, *gospoda rusaška* – svi sa istim značenjem i u izvorima na latinskom i italijanskom jeziku – *baroni Bosne*.

Izvor je dat u: fusnoti No 54.

№ 34. Kao u svakoj državi onog vremena i u srednjovjekovnoj Bosni poklanjana je velika pažnja pisanim dokumentima, naročito onim koji su imali javno-pravni karakter. Takvi dokumenti su služili praktičnim životnim i državotvornim potrebama (pri sklapanju međunarodnih ugovora, konvencija, darovnica i zahvalnica, te i drugih pravnih akata koji su služili kao dokazi u eventualnim sporovima, kao dokumenti o posjedovanju, davanju, poklanjanju i garantiranju određenih prava i sigurnosti…) pa su isključivo zbog toga i čuvani i otuđivani, a i uništavani. Od ugarskog dokumenta kojim se potvrđuje samostalnost Banovine Bosne iz 1137. godine, gdje se spominje kao *Bosnensis ducatus*, pa preko izdavanja povelja iz 1189. (ban Kulin), 1234. (ban Ninoslav), 1302. (ban Mladen I Šubić), 1376., 1378., 1380., 1382., 1390., (Kralj Tvrko I Kotromanić), 1392 (kralj Dabiša Kotromanić), 1324., 1333. i 1399. (ban Stjepan II Kotromanić), 1419. (veliki vojvoda Sandalj Hranić), 1435. (veliki vojvoda Stjepan Vukčić-Kosača) 1458. godine (kralja Stjepan Tomaš)…, kojima se pored potvrđivanja samostalnosti države Bosne (ne banovine, ne kraljevine, ne Raške, ne Hrvatske, ne …), potvrđuje i sloboda kretanja, trgovina, oslobađanje od poreza, davanje zaštite Dubrovčanima u slučaju rata s raškim vladarom, označava granica Kraljevine Bosne sa gradovima Splitom, Šibenikom i Trogirom te otocima Bračom, Hvarom i Korčulom, zaštita posjeda i prihoda Splitske nadbiskupije, postavljanju trga soli u Novom (*Castelnuovo*), ustupanju i potvrđivanju Dubrovčanima istočnog dijela Konavala i Vitalina, stjecanju Dubrovčana dijela primorja od zatona Kleka do Boke kotorske, te darovanja Dubrovčanima… '*vas Rat i Ston i Prevlaku i otoke, koji su okolo Rata, … isve, što je od Prevlake do Loišća' u baštinu i u plemenito do vieke vjekova*, kao i privilegije i plemstva npr. porodici Ostojić (braći Petru i Ivanu Ostojiću) koje pripadaju njihovim precima… Stupanjem na prijesto kralj Dabiša sin Tvrtkovog strica Ninoslava, iako je najkraće vladao ipak je ostavio najviše povelja.

Najveći dio povelja i dokumentarnih izvora koji su se iz srednjovjekovne Bosne slali u Dubrovnik, danas se nalaze u tamošnjem *Državnom arhivu* kao sređena i popisana arhivska građa dostupna za znanstvena istraživanja. Tu se čuva oko 80 povelja iz vremena Tvrtka, Dabiše, Ostoje i drugih vladara, te bosanskih i humskih velikodostojnika, kao i prijepis Kulinove Povelje, najstariji, do sada sačuvani diplomatski dokument koji svjedoči da je Bosna već u 12. stoljeću imala uređenu državu i instituciju suverenog vladara. Među njima je oko 20 povelja i pisama humske provenijencije, od najstarijeg dokumenta-ugovora humskog kneza Miroslava sa Dubrovčanima pa do onih dokumenata koji potječu iz posljednjeg perioda samostalnosti zemlje hercega Stjepana Kosače.

Nažalost, pisana građa o srednjovjekovnoj Bosni nije sačuvana na mjestu gdje je nastajala, već je uništena ili odnesena, pa se danas nalazi po raznim svjetskim arhivima Venecije, Vatikana, Londona, Budimpešte, Beča, Sankt Peterburga…

Danas u Bosni i Hercegovini imamo samo dvije povelje bosanskog kralja Dabiše s kraja 14. stoljeća, od kojih je jedna originanalna, pisana na pergameni, opremljena voštanim pečatom i nalazi se u *Zemaljskom muzeju* u Sarajevu, a druga je prijepis ovjeren u 16. stoljeću i nalazi se u *Arhivu Bosne i Hercegovine*. Iako današnja Bosna (Ministarstvo pravde Bosne i Hercegovine od 18.5.2017.) posjeduje i ovjerenu foto-kopiju *Kulinove povelje* od Ruske akademije nauka i

umjetnosti iz Sankt Peterburga u Rusiji, takvu vrstu *dokumenta* ne možemo smatrati validno posjednim.

Izvori su dati u: fusnoti No. 53.

№ 35. Historičari su utvrdili da je pod avarskom vlašću na teritoriji današnje Bosne postojao oblik državne vlasti. Na čelu tih prvih državnih zajednica bili su banovi i župani, a ti nazivi su izvorno avarski. Avarsko Carstvo, odnosno Avarski kaganat je trajalo od 568. do 802. godine u čijem je sastavu bila i Bosna. Avari su utjecali na to da se nove povijesne vijesti o Bosni pojave 567. godine kada su Kutrigure iz Sirmijuma ušle u Bosnu i pokorile je. Ukoliko je takav podatak Sime Ćirkovića tačan, onda se prvi oblik avarske vlasti, nakon Podunavlja, neminovno treba tražiti u Bosni.

Izvori su dati u: fusnoti No. 54.

№ 36. U srednjovjekovnom Dubrovniku od kraja 13. pa do u 15. stoljeće sreću se nazivi *alla bosnese, ad modum bosnesem, ad ritum bosnesem;* ratno oružje naziva se *sentus bosniensin*, *spata di Bosna*, a korišteni naziv za bosanske tepihe je bio *parfe*... U najstarijim dubrovačkim kronikama, bilježenim oko 1380. godine, čiji prvobitni tekstovi vode u prvu polovinu 12. stoljeća, spominje se *bosanski kralj* Radoslav, a za njegova unuka, koji je rođen u Rimu, kaže se da je bosanskog koljena – *de stirpe Bosnese*. U djelu *Skazanie izjavljeno o pismeneh*, koje je nastalo između 1423. i 1426. godine, Konstantin Filozof, uporedo sa bugarskim, srpskim, slovenskim, češkim i hrvatskim, spominje i *bosanski jezik;* uz ruski jezik, koji je bio osnova, ovi jezici su, po njegovom mišljenju, pomogli kada su Ćirilo i drugi *dobri muževi* oformili staroslavenski jezik. Najzad, godine 1436. piše kotorski notar da je mletački knez u Kotoru kupio djevojku *bosanskog roda i heretičke* (krstjanske, op. aut.) *vjere*, zvanu *bosanskim jezikom* Djevenu.

Vidi, Hadžijahić, Dr Muhamed: ***Od tradicije do identiteta***..., str. 16, 18 i 27; ■ Solovjev, Dr Aleksandar: ***Trgovanje bosanskim robljem do god. 1661***. *Glasnik Zemaljskog muzeja*, nova serija, društvene nauke, sveska 1, Sarajevo, 1946., str. 142-149.

O trgovini robljem bosanskog roda i krstjanske vjere vidi: PRILOG № 45.

№ 37. Postoje i izvori koji spominjanje Bosne pomjeraju na 574. godinu. Naime, na *Salonitanskom sinodu* održanom 574. i 577. godine među brojnim biskupima bio je prisutan i **bosanski biskup** imenom Andreas (Andrija) koji je zastupao *Bestoensku biskupiju*, nazvanu tako po gradu Bistue gdje je biskupija imala sjedište. Bistue su se nalazile kod današnjeg Viteza ili kod Varvare na Vrelu Rame, pošto su oba ta grada nosila isto ime, *Bistue Vetus* – Varvara i *Bistue Nova* – Mali Mošunj kod Viteza.

Vidi: ***Istorija Bosne i Hercegovine***. Digitalno dostupno na: https://www.scribd.com/document/332944909/Istorija-Bosne-i-Hercegovine-rtf (pristupljeno 2.5.2014.); ■ Kujundžić, Ivan: ***O položaju rimskoga municipija Bistue nova u Bosni***. *Vrhbosna* – svećenička revija, XLVII, Sarajevo, listopad-studeni 1933., 253-261; ■ Škegro, Ante: ***Bestoenska biskupija u svjetlu dosadašnjih istraživanja***. *Zbornik o Pavlu Anđeliću*, Sarajevo 2008., str. 111-141.

№ 38. Na temelju iznesenoga Porfinogenitova podatka zaključivalo se da je *Bosna bila dio Srbije*. Međutim, Muhamed Hadžijahić nas upozorava kako je to tumačenje neodrživo. Ističe kako Porfinogenit, naime, ne kaže da bi se Katera nalazila *u Bosni*, već ***prema Bosni***. Jer da je želio kazati da su ta dva grada *nalaze u Bosni*, onda bi u originalnom grčkom tekstu prijedlog koristio sa lokativom i označio mjesto. Prema tome, kako Porfinogenit nije upotrijebio prijedlog, njegove se riječi ne mogu prevesti '*i u zemljici Bosni Katera i Desnik*' već ih treba prevesti izrazom koji označava smjer, u konkretnom slučaju *prema Bosni*. To znači da Katera i Desnik nisu uopće bili locirani u Bosni, već *prema Bosni*, tj. u *'pokrštenoj Srbiji'*.

Na osnovu navedenog problema u prevođenju, čitava rečenica zapravo bi trebala glasiti: ***U pokrštenoj Srbiji su naseljeni gradovi Desnik, Cernavusk, Megiret, Dresnik, Salines, a PREMA Bosni Katera i Desnik***.

Čini se da je do pogrešne interpretacije prvog spomena Bosne došlo i zato što su se pojedini autori držali latinskog prijevoda, umjesto grčkog izvornika. U latinskom prijevodu "**in**" koristi se i u akuzativu i u ablativu, dok to nije slučaj u grčkom jeziku, koji razlikuje upotrebu prijedloga.

Vidi: Hadžijahić, Dr Muhamed: ***Od tradicije do identiteta***..., str. 16.

№ 39. Pokušavajući dokazati da je zemlja Bosna bila samo *srpska*, drugi historičari su pogrešno interpretirali *Povelju Dubrovčanima bosanskog bana Matije Ninoslava* gdje su se razgraničavale nadležnosti između bosanskog i dubrovačkog vladara. Tu se, između ostalog, govori i o bosanskom banu koji će suditi ***pripadniku Bosanske crkve,*** a ne *Srbinu,* već ***krstjaninu***, ako ga tuži Dobrovčanin, a da je dubrovački knez sudija Dubrovčaninu kog tuži ***krstjanin,*** a ne *Srbin,* već ***krstjanin pripadnik Bosanske crkve 'dualističko-gnostičkoga heretičkog' učenja,*** *'paganin'* ili kako ih je srpski car Dušan nazvao '*prokleti babun(i)'*… Car Dušan u svoj *Zakonik* unio je i odredbu kojom se strogo kažnjava onaj koji izgovori *babunsku reč*. U vezi s nazivom *babuni* treba reći da su sljedbenici Bosanske crkve nazivani tim imenom, ali se on ustalio isključivo na području Raške države, gdje su ga sinonimno upotrebljavali umjesto imena *bogumili* i *bogumilstvo*, što upućuje na zaključak da je u raškim krugovima bilo uobičajeno poistovjećivanje *babuna* i *bogumila*.

Vidi, Jireček, Konstantin: ***Istorija Srba,*** knjiga I, Beograd 1988., str. 175; ■ Ćorović, Vladimir: ***Historija Bosne***, Posebna izdanja, knjiga CXXIX, Društveni i istorijski spisi, Beograd, 1940., str. 99; ■ Foretić, Vinko: ***Smještaj Hrvata i Srba u srednjem vijeku s naročitim obzirom na Crvenu Hrvatsku***, Dubrovnik XII/4, Dubrovnik 1969., str. 191-195; ■ Radojčić, Nikola: ***Zakonik cara Stefana Dušana 1349 i 1354***, Srpska akademija nauka i umetnosti, Beograd, 1960., str. 13-114.

Općenito o porijeklu i značenju naziva 'bogumili' usporedi, Dujčev, Ivan: ***I bogomili nei paesi slavi e la loro storia, L' Oriente Cristiano nella storia della civiltà***, Accademia nazionale dei Lincei, Atti dei Convegni CCCLXI, Quaderno 62, Roma, 1964., str. 626-627 i 632.

Takvi historičari iz nekorektnog inerpretiranja povijesne građe izvlače zaključak kako je '*Bosna srpska zemlja*'. Tada su pripadnici *Bosanske crkve* bili naselili Dalmaciju i doprili u zaleđe do *Travunije* (*Zahumlja*) / Trebinja. Također su živjeli i na području Konavla i Stona, a to područje je tada pripadalo Bosni koje su, bosanske vojvode Sandalj Hranić Kosača i Radoslav Pavlović, kasnije prodali Dubrovniku. Bio je to i jedan od razloga zašto je bilo potrebno razgraničiti i sudsku nadležnost između države Bosne i Dubrovnika.

Vidi, Kurtović, Esad: ***Veliki vojvoda bosanski Sandalj Hranić Kosača***, Historijske monografije, knjiga 4, Institut za istoriju, Sarajevo, 2009., 221-243.

Također, zanimljivo je viđenje i M. Dinića koji ističe kako ban Ninoslav u svojim poveljama, vladare iz kuće Nemanjića naziva *raškim kraljevima*, što se može objasniti time da svoje podanike naziva *Srbima*. Naime posredstvom iščitavanja tri banove povelje, pisane 1234-1240, 1240 i 1249, i F. Miklosich uvjerava nas da se kao njegovi podanici spominju *Srbi*. Ove su povelje ugovori između bosanskog bana i Dubrovnika, a tiču se slobode trgovanja dubrovačkih trgovaca po *državi Bosni*.

Vidi: Dinić, Mihailo: ***Srpske zemlje u srednjem veku***, Beograd, 1978., str. 39; ■ Miklosich, Franz: ***Monumenta Serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii***, Beč 1858., 24, 29 i 33.

Vidljivo je kako istraživanje o etnodruštvenom razvoju srednjovjekovne Bosne suočava se s teškoćama pri tumačenju narodnosnih izraza u bosanskim ćirilskim izvorima 13. stoljeća. Tačno je da u *Povelji* Matej Ninoslav stanovnika Bosne naziva *Srblinom* i suprotstavlja ga *Vlahu*, tj. stanovniku Dubrovnika. To je nazivlje bilo uzrokom brojnim tumačenjima što su se gibala u rasponu od apsolutnog odbacivanja do potpuna prihvaćanja. Da bismo mogli objasniti tu zagonetku historiografije, nužno je obratiti pažnju na ćirilske izvore 12. i 13. stoljeća i njihovo narodnosno nazivlje.

Jedna od ćeriliskih isprava/povelja, nastala prije navedenih povelja bana Ninoslava, potpisana Stefanom Nemanjićem u vrijeme dok je još bio veliki župan, upućena također Dubrovčanima, njih imenuje *Vlasima* a svoje podanike *Srbima: … sa ne emle Srblin Vlaha bez suda,* a u dubrovačkoj latinskoj povelji taj dio glasi: *Ut Sclavus non apprehendat Raguseum sine iudicio* (*Vlah* = Raguseus).

Usporedi, Dinić, Mihajlo: ***Srpske zemlje u srednjem veku,*** *Beograd...*, str. 34.

Analiza tih isprava pokazuje, prije svega, da sporni izraz o narodnosnoj suprotnosti: *Srblin* ↔ *Vlah* nije potekao iz srednjovjekovne Bosne, nego iz srednjovjekovne Srbije. Poznato je da se u sačuvanoj građi ti izrazi prvi put pojavljuju u pomenutoj ispravi Stefana Dubrovniku, napisanoj oko 1215. godine. Tu ispravu danas poznajemo u prijepisu dubrovačkog notara Paskala, što je za objašnjenje naziva *Srblin* i *Vlah* veoma važno, još više činjenica da je isti notar pisao i dvije od tri spomenute isprave bana Mateja Ninoslava, iz 1240. i 1249. godine. Prvu Ninoslavovu ispravu (prije 1235.) pisao je, doduše, *gramatik* Desoje, a ne notar Paskal, ali to ne mijenja zaključak da je narodnosna suprotnost *Srblin* ↔ *Vlah* u bosanske isprave dospjela iz raških isprava, i to posrednistvom dubrovačke kancelarije. Da nazivlje Ninoslavovih isprava nije odražavalo narodnosno ustrojstvo Bosne u prvoj polovini 13. stoljeća i da se ono u njoj nije upotrebljavalo, pokazuje činjenica da *Povelja bana Kulina Dubrovniku* iz godine 1189. godine ne samo da ne poznaje naziv *Srblin*, a kao starija od *Ninoslavovih isprava* ona bi taj naziv morala poznavati da se on upotrebljavao u Bosni, nego ni Dubrovčanina ne naziva *Vlahom*. Naziv *Vlah* za Dubrovčanina u *ispravama sluge Božjeg Matija,* nadimkom *Ninoslav, velikog bana bosanskog* očigledno nije bio bosanskog porijekla, jednako ni naziv *Srblin* za stanovnike Bosne.

Sa ovakvom tezom saglasan je i T. Raukar koji tvrdi da su nazivi *Srblin* i *Vlah* bili *samo trenutno, iz okolnog, nebosanskog prostora, uneseni u bosansku kancelariju Mateja Ninoslava, ali nisu imali uporišta u društvenom i narodnosnom ustrojstvu Bosne,* pa im nakon *prve polovine 13. stoljeća zato ni nema traga u bosanskim vrelima,* samo je *naziv 'Bošnjanin' bio u skaldu s društvenom i državnom samostalnošću Bosne, pa njega i poznaju isprave 14. i 15. stoljeća.*

Raukar, Tomislav: ***Hrvatsko srednjovjekovlje – prostor, ljudi, ideje,*** Zagreb 1997., str. 285-286.

№ 40. Prateći dosadašnje rezultate istraživanja tematike sa nastankom i razvojem *prvobitne Srbije*, iako to, kako je već naglašeno, nije naše primarno usmjerenje, uvjereni smo da o tome u historiografiji postoje veoma velika razmimoilaženja, što nepobitno stvara utisak kao da su mnoge pojedinosti iz najranijeg perioda još uvijek nejasne – zaključci su do te mjere različiti da gotovo jedva možemo naći dva istraživača koji, o prethodno navedenoj problematici, imaju isto ili blisko mišljenje. Mada su svim istraživačima, pretpostavljamo, na raspolaganju stajali isti izvori, tumačenja su do te mjere različita da je gotovo nemoguće steći jedan jasniji utisak o tome gdje je *srpska država nastala*, kako se i kad pojavljuje pojam *Srbije* i kakav je na tom prvobitnom prostoru bio teritorijalni odnos između *Srbije* i Bosne.

Očito je kako se u takvoj eventualnoj analizi ne smije zanemariti *velika Srbija iz Časlavljevog vremena* koju Porfirogenet izlaže opisujući je sa *šest naseljenih mjesta,* odnosno *četiri,* u tzv. *krštenoj Srbiji,* jer su dva izdvojena naselja navodno locirana u Bosni. Nažalost, mada uopće uzeto znamo o kojoj je *Srbiji* riječ, ko je njome u dato vrijeme upravljao i koliko je po navedenom mišljenju naselja tada imala, pa znamo čak i nazive tih naseljenih mjesta, opet smo u nemogućnosti da

nešto određenije kažemo o njenom prostoru. Sudeći po Porfirogenetovom kazivanju, koji, opisujući događaje na toj teritoriji, a ni jednom riječi ne spominje Bosnu, možemo reći da ni Bosna nije bila u sastavu tadašnje *Srbije*, čijeg vladara, Časlava, car Porfirogenet prikazuje kao čovjeka koji je svoju zemlju samo obnovno i u njoj se učvrstio, ali, i dodaje, *uz pomoć bizantskog cara*. Ukoliko konsultiramo i informacije o *Srbiji prije Časlava* susrešćemo se sa, u našem tekstu već pomenutim, bugarskim carem Simeonom koji je privremeno pokorio tu teritoriju, a Časlav je opet samo *tu Srbiju* obnovio i u *njoj* se učvrstio. Može se zaključiti, ukoliko Bosna nije bila u sastavu *Srbije prije Časlava* nije bila ni u njegovo vrijeme, jer on, sudeći po kazivanju Porfirogeneta, nije ni stigao da proširi granice *tadašnje Srbije*. Poznato je kako se pristalice *velike Srbije Časlavljeva vremena* obično pozivaju na osvajanje jednog dijela teritorije u blizini Foče (Cvilina) tokom ugarsko-srpskog sukoba, i to uzimaju kao *krunski dokaz* da je *Časlav vladao i Bosnom*, jer je ugarski vojskovoda najprije pljačkao i zauzeo Bosnu, pa je tek poslije toga prodro duboko na jug. Ali to nije nikakav dokaz niti da je Bosna prije Časlava bila u *sastavu Srbije* niti da je Časlav zauzeo Bosnu pobjedom nad Ugrima u Drinskoj županiji, jer, ako je vjerovati Dukljaninu, Časlav je tjerajući Ugre s juga prema sjeveru *izgubio život negde na Savi*, pa nije ni imao mogućnosti da zauzme Bosnu. Također, ako bi se moglo dokazati da je Bosna tada bila u *sastavu Srbije*, onda bi se moglo smatrati da je Časlav, obnavljajući *takvu Srbiju* obnovio istovremeno i Bosnu i kao vladar se učvrstio kako u jednoj, tako i u drugoj. Ukoliko ovo ne možemo dokazati, očito ostajemo tamo gdje smo i bili: na pitanju dva naseljena mjesta prema Bosni. Kao moguća potvrda da su ta dva naselja bila u Bosni neopravdano je nastala na osnovu uzimanja argumentacije kako je njihovo izdvojeno spominjanje od onih šest u *pokrštenoj Srbiji* značilo njihovo lociranje u Bosni. Čini nam se da sve drugo su samo pretpostavke bez iole jasnije argumentacije. Također, i pokušaj da se *Einhardovi Sorabi (Sorabos)*, među koje je 822. godine pobjegao Ljudevit iz Siska za vrijeme cara Mihajla Mucavog (820-829.), vežu za Bosnu i time potkrijepljuju pretpostavku da je prostor sjeverozapadno od Bosne bio tada *naseljen Srbima*, pa da je zato sasvim moguće da je i u 10. stoljeću bila u sastavu *Srbije*, možemo smatrati sasvim bespredmetnim. Ljudevitovo *bjekstvo među Sorabe* ne može se nikako odnositi na Bosnu bez obzira na to da li je i koliko eventualno *Srba* i bilo u to vrijeme u njoj.

U pristupu analizi, obradi i prezentaciji tumačenja izvora, čini nam se sličnom i problematika vezana za samu Rašku. U traganju za *prvobitnim geografskim jezgrom današnje Srbije* i područjem *rane srpske države*, uzimani su u obzir različiti prostori, ali je već odavno preovladalo uvjerenje da početak *rane srpske države* valja vezati za područje Raške. Upravo, gotovo je redovno pojam *Srbije* izjednačavan sa pojmom *Raške* ili pojam *Raške* sa pojmom *Srbije*.

Čini nam se da nije na odmet spomenutu kako i sam Konstantin VII Porfirogenet spominje ***Rašku zemlju*** prilikom navođenja želje Borisa da se bez problema vrati u Bugarsku, kada je tom prilikom od arhontovih sinova Mutimira, Borena i Stefana, zatražio da ga zaštite od eventualnih zasjeda na tom putovanju: *koji ga i očuvaše nepovridjena do medje od* ***Raše*** (οἳ καὶ διέσωσαν αὐτὸν ἀβλαβῆ μέχπι τῶν συνόων, ἕως τῆς Ῥάσης – ***Porfirogenet*** – *Constantinus Porphyrogennitus VII: DAI*, Moravcsik, str. 154). Također i Marko Marulić u *Hrvatskoj redakciji latinskog prijevoda 'Letopisa popa Dukljanina'*, prema Šišićevu izdanju, spominje Rašku zemlju: … *od Drine do Lipa prozva* ***Ras****, ča je* ***Raška*** *zemlja*. (*...vero ab codem flumine Drina contra orientalem plagam usque ad Lapiam et [ad paludem Labeatidem], quam* ***Rassam*** *vocavit*. – *Marulićev latinski prijevod*, str. 399). U istom ***Ljetopisu*** *Rašku* i *Rašane* susrećemo u sljedećem kontekstu: *[…] Njegov pak brat Kočapar pođe u* ***Rašku*** *i odande sa županom Belkanom (Vukanom), skupivši ljude, pođu na kralja Dobroslava... Potom su Kočapar i Belkan (Vukan) poslali okovana Dobroslava u* ***Rašku****... Nakon toga je Belkan* (*Vukan*) *s* ***Rašanima*** *vrebao na Kočapara, da bi ga mogao uništiti; kad on to dočuje, ode u Bosnu i oženi se tamo kćerkom bosanskog bana...* (*Cocciaparus quoque frater eius perrexit* ***Rassam****, inde cum Belcano iupano congregantes populum venerunt contra Dobroslavum regem... Post haec Cocciaparus cum Belcano mittentes viriculatum regem Dobroslavum in* ***Rassam****... Post haec insidiabatur Belcanus Cocciaparo cum* ***Rassanis****, ut eum perderent, quod sentiens abiit in Bosnam et accepit ibi uxorem filiam bani Bosnae...* – ***Dukljanin***, 99 /XLIII/).

Imajući u vidu brojna razmimoilaženja u tumačenju istih događaja i istih stanja u *najranijem periodu historije današnje Srbije*, stekli smo utisak da ima dovoljno osnove da je o tom *ranom periodu* još uvjek neophodno dalje razmišljati i raspravljati. Mišljenja smo da to što se u kasnijoj historiografiji u ovim oblastima stanovništvo naziva *Srbima* ne mora bezuvjetno značiti da su njihovi prvobitni slovenski stanovnici istog porijekla kao i oni u primorskim zemljama i u sadašnjoj Srbiji *('pokrštenoj Srbiji')*.

Eventualne i moguće zablude oko Raške nastale su, po mišljenju R. Novakovića, na osnovu Dukljaninovog nezaobilaznog kazivanja o ***Raši*** koja se prostirala na teritoriji Borove planine, uz Drinu i Lab, odnosno Lapiju. Također, pozivajući se na izvore Novaković navodi da kad sastavljači rodoslovlja (*Zagrebskog, Pajsijevog i Vrhobrezačkog*) i ljetopisa (*Brankovičevog*) govore o dolasku Nemanjinom u Ras na ponovni obred pravoslavnog krštenja da bi *sisao mleko obeju dojki*, kako svi govore o tome da je crkva Svetog Petra i Pavla *po srede* ***Rasa*** ili *in meditulio* ***Rasciae***, što je možguće uzeti sa značenjem kako je to centralni teritorij jedne državne tvorevine. Inače, i u drugim slučajevima kad sastavljači rodoslovlja i ljetopisa spominju Rašku (*letopisi Berkovićev i Ostojićev*), osjeća se da je njihovo mišljenje usmjereno na zemlju: *u 24-toj godini svoga vladanja primi Nemanja vlast u zemlji srpskoj koja se zove* ***Ras***. Značenje Raške, koja je mogla sačuvati svoju osobenost (*Berkovićev i Ostojićev letopis*), za čije se korjene pretpostavlja da su bili veoma duboki, osjeća se i u ovim navedenim riječima: *prođe u* ***otečestvo raško****, u crkvu svetih apostola Petra i Pavla… I otud* (iz Zete / *Dioklitije* gdje je primio *latinsko krštenje*, op. aut.) *podiže se Nemanja i priđe u* ***otečestvo raško****, u crkvu svetih apostola Petra i Pavla...* (Novaković, dr Relja: ***Gde se nalazila Srbija od VII do XII veka***, Narodna knjiga i Istorijski institut, Beograd, 1981., str. 340.).

Nažalost, mi ne znamo sasvim pouzdano kako je određeno teritorijalno širenje Raške teklo, jer nismo sigurni ni u njeno teritorijalno jezgro, mada ga je na osnovu pojedinih izvora moguće definirati, kao i moguće je hronološki pratiti kad su koje dodatne oblasti uključivane u Raški državni prostor, a time i u pojam *Srbije*.

Također, ni stanje stvoreno, kako se smatra, u Bodinovo vrijeme ne unosi mnogo sigurnosti. Prije svega Bodin je bio vladar Dukljanske, odnosno Zetske države, i teritorijalno proširenje *njegove države* ne može se nikako smatrati *proširenjem Srbije*, već proširenjem Zete. Upravo, možda bi se prije moglo reći da je u 10. stoljeću, počev još od Vojislava, a zatim i u vrijeme Mihaila i Bodina, nastalo doba prevlasti Zete nad Raškom koja je trajala skoro isto kao i Osmanska – pola stoljeća.

Tačno je kako su protivnici zetske prevlasti stvorili u Raškoj osnovu za preuzimanje tadašnje vlastite teritorije, a centar iz Podgorja (sa teritorije Duklje) premjestili su sa zapada na istok u Rašku. Ova situacija nam, zasigurno, može pomoći boljem razumijevanju zbivanja i stanja Raške u razdoblju od druge polovine 10. do sredine 12. stoljeća, a možda i nešto kasnije.

Čini nam se da je i Zeta, kao i Bosna, još od samog početka bila posebna zemlja. Ona je to i ostala kroz čitavu svoju historiju bez obzira na to što se u određenim fazama duže ili kraće nalazila u sklopu '*srpske države*'. Zeta nikad nije postala *Srbija*, uostalom kao ni Bosna.

Mada među historiografima vlada mišljenje da se u *istoriju Srbije* Raška uključuje dosta kasno, kao i da osim imena, nije uspjela da očuva neke svoje posebne karakteristike, već je, naprotiv, dosta brzo postala *tipično srpska zemlja*, pa je čak vremenom počelo da preovlađuje mišljenje da Raška i nije ništa drugo do *Srbija*, ali nam se čini da bi u generalnom slučaju Raške i *Srbije* bilo bolje podrobno ispitati sve moguće činjenice kojima bi se mogao definirati njezin značaj u nastanku i razvoju *srpske države*.

Na žalost, čini se da je odnos u aktualnoj historiografiji između znanja i ogromne želje za propagiranjem neutemeljenih nacionalnih težnji još uvijek takav da se znanjem ne može pohvaliti. Kad je riječ o historiografiji i zaključcima možemo istaći kako su u tom pogledu *uopštavanja* nepoželjna, pogotovo kad se nastoji domišljenom hronologijiom zbivanja i stanja doći do *prave i originalne istine*. U tom smislu smo još uvijek, jednostavno rečeno, u mnogim slučajevima nemoćni jer se svi takvi pokušaji svode uglavnom na smjelije ili manje smjele pretpostavke koje obično daju samo uopćenu sliku zamagljenog karaktera. Štaviše, o nekoj većoj preciznosti ne možemo govoriti ni od pojave objavljivanja većeg broja dokumentarnih izvora, jer opisi u njima nisu uvijek jasni, smatra R. Novaković. U ovom smislu mnogi pokušaji se najčešće svode na uopćavanje ili na približnu procjenu, što kao po pravilu stvara iskrivljenu sliku događaja u okviru određenog razdoblja. Naravno, postoje i prijedlozi za drugačija rješenja od onih do kojih su određeni istraživači dospjeli, ali čini nam se da time nije mnogo moguće izmijeniti odnos problema i znanja u korist ovih drugih. Očito je, kako je iskreno traganje za istinom neopterećeno nacionalnim prizvucima dug i težak put uz ulaganje ogromne energije pri analizi i obradi izvora. U svakom slučaju, mišljenja smo da nećemo reći ništa ni novo ni neobično ako naglasimo da je problem prvobitnog slovenskog stanovništva u *najranijoj srpskoj državi* mnogo složeniji nego što bi se na prvi pogled moglo uočiti i da uopće pitanju nastanka i razvoja *srpske države* treba posvetiti mnogo više pažnje nego što je to u historiografiji dosad činjeno na svim stranama.

Koliko je nama poznato, nema starijih izvora koji slovenske stanovnike najranije Raške nazivaju *Srbima*. To se ime u Raškoj ipak javlja nešto kasnije, pa je to i jedan od razloga zašto u ovoj studiji za taj srednjovjekovni prostor koristimo autentični povijesni naziv *Raška – Рашька* (lat. *Rascia*), koji je izveden iz starog naziva *Расъа* (Rasou, Rase, Rassa…), smještena u slivovima Lima, Tare, Pive, Ibra i Zapadne Morave, sa prijestolnicom u gradu Rasu i stanovništvom nazvanim *Rascijanima, Rašanima*, *Racima*…, *koji pisahu рашъки* … Kada je riječ o samom imenu *Ras,* ono vjerovatno vodi porijeklo od naziva utvrđenja *Arsa* (značenje: *spaljena zemlja, šuma*) kojeg u 6. stoljeću spominje bizantski historičar Prokopije iz Cezareje. Naziv stoga može biti ilirski, odnosno pred ilirski iz doba diviniziranja rijeka, šuma… Moguća su poređenja i s antičkim oblikom *Arsia*.

Raška je bila uređena po bizantskom modelu, kneževina koju su definirali Vlastimirovići (Višeslavići ili Vojislavići) tokom 9. stoljeća. Gotovo svi vladari Raške prilikom krunidbe za vladara su uzimali grčko ime *Stefan* (grč. Στέφανος – Stefanos, crkvenoslavenski: Стѣфань), što znači *okrunjeni*. Prvi kralj Raške (sa mogućim sinonimom za *ranu Srbiju*) je bio Stefan Nemanja, a plemstvo se dijelilo na *veliku* i *malu vlastelu,* dok je religija bila Istočno, tj. grčko-pravoslavno hrišćanstvo. Za vladavine Stefana Nemanje u Veneciji se spominju *raški dinari*, koji su više puta bili zabranjivani za upotrebu. Po jednoj verziji, u 14. stoljeću kralj Milutin je falsificirao venecijanski srebrni novac u Novom Brdu, a po drugoj, Mlećani su zbog straha za svoju valutu zabranili raške srebrenjake, koji su imali navodnu dobru reputaciju i van granica Raške. Zasigurno, raški kralj (Milutin ili Dragutin?) nije bazazleno završio u Danteovoj Božanstvenoj komediji kao prevarant i bilo mu dodjeljeno mjesto u paklu.

Kraj 13. i početak 14. stoljeća donijeli su nemire u Rašku. Mongoli koji su pljačkali po Ugarskoj, znali su se probijati i u Rašku. Iako, na početku nemoćni Rašani su pod vodstvom kralja Milutina (1282-1321.) pobijedili Tatare i vratili mir. Slijedeće godine tekle su relativno mirno, ali, po mišljenju nekih historiografa, Raška prestaje postojati 1345/46. godine kada njen kralj Stefan Uroš IV Dušan Nemanjić, poznat i kao *Stefan Dušan* ili *Dušan Silni*, sin raškog kralja Stefana Uroša III, biva okrunjen u Skopju *carem Srbljem i Grcima* nakon osvajanja na jugu.

Kako je svojoj tituli *(kralj Raške)* dodao i carsku titulu (čestnik grčkim stranama), trebalo je da mu papa ili carigradski patrijarh odobre tu titulu. Pošto su oni to odbijali, Pravoslavnu crkvu je Dušan Silni sa ranga *arhiepiskopije* uzdigao na rang *patrijaršije*, da bi ga prvi patrijarh pravoslavne crkve Joanikije 1346. godine krunisao. Ipak, on je jedan od nekoliko pripadnika dinastije Nemanjića kojeg Srpska pravoslavna crkva nije proglasila svecem.

O stefanu Urošu IV u djelu A. Kačića Miošića pronalazimo sljedeći tekst: *Kralji, koji izlaziše od ovoga kolina, izvan vlastitoga imena, koje na krštenju primljahu, zvaju se Uroši zarad Uroša, bana od* ***Rašije****, od koga ovi kralji početak imadoše. I ovo je najposlidnji kralj od ovoga kolina, koji se hoti poznavati za cesara kakono mu i otac, ali ne umidući se vladati na oni način, kako se vladaše Stipan, otac negov, izgubi cesarstvo, krajestvo i život isti na ovi način, kako slidi...* (*Razgovor ugodni naroda slovinskoga*, u Mleczi : po Dominiku Lovixi, 1756., str. 21).

Treba imati na umu kako su carstva zapravo politički ostaci Rimskog Carstva (*Imperium Romanorum*), pa je bilo *dopušteno* da postoji samo jedno carstvo na zapadu (*Sveto rimsko Carstvo*) i jedno na istoku (*Bizant* – Istočno Rimsko Carstvo koje službeno nastaje 330. godine). Dok god je postojao Bizant kao naslednik Rimskog Carstva, nije moglo postojati drugo, pa, najvjerovatnije zbog toga i Grci nikad nisu priznali Dušana kao *cara* niti njegovu zemlju kao *carstvo*. To argumentira i činjenica da se *Dušanova država* raspala nakon njegove smrti, kao i nakon propasti Bizanta, titula istočnog carstva polahko prelazi u ruke Rusa, sve do Prvog svjetskog rata kad su sva evropska carstva nestala.

Za vrijeme Osmanlija teritorija današnje Srbije je podijeljena u više *sandžaka* (osm. *sancak*, vojna i upravno-teritorijalna jedinica u Osmanskom carstvu, dio *pašaluka* (osm. *paşalık*) – najveća upravno-teritorijalna jedinica), a središte iz kojeg je nastala moderna država, sada sa potpuno asimiliranim i prihvaćenim *srpskim imenom*, je bio Smederevski *sandžak*. Raško ime je ostalo sačuvano u nekim terminološkim korištenjima, na primjer kod Mlečana, Nijemca, Mađara… – *Raci, Rascijani, Racz, Raitzen*; mađ. *Rác*, pl. *Rácok* (Ráczság ili Ráczország); njem. *Ratzen, Raize*, pl. *Raizen*, *Ratzians* (Ratzenland i Rezenland); lat. *Rascia, Rassia, Rascianus, Rasciani, Rassiani (Natio Rasciana)*… Pojedine terminološke odrednice za Rašku su se zadržale do 19. stoljeća.

Pretpostavlja se kako su stari historiografi današnjim Srbima dali ime *Rac*, a da takav naziv potiče od značenja čovjeka iz Raške, njihove postojbine po doseljavanju na Balkan (Stara Raška – Trakija; lat. *Thracia* ← grč. Θράκη – *Thráki* danas bug. *Тракия* i osm. *Trakya*). Međutim, jedan od prvih tragova da se dio današnje teritorije Srbije naziva imenom ***Rassia, Raxia***, ***Rascia***, odnosno *Raška* nalazimo u izvještaju austrijskog svećenika Anzberta 1189. godine. Bio je to naziv srednjovijekovne *servijanske države* prije Nemanje, tj. župe iz srednjeg vijeka, u smislu da se radilo o podanicima Bizanta – Raška episkopija ili Episkopija u Rasu – u sastavu tadašnje Transmatane. Podatak da je Kraljevina Raška (***Regnum Rasie***) trajala i iza 1308. godine pronalazimo kod anonimnog opisivača Evrope koji tvrdi da se ***Regnum Rasie*** sastojala iz dva dijela – jednog koji je važniji i zove se ***Rasia***, u kojoj su Raška, Hum, Duklja i Primorje, i drugog koji se zove *Servia* i leži uz samu Ugarsku. Mišljenja smo da pored Georga von Gyurkovicsa, Milisava Lutovaca, Andrije Jovićevića, Gastona Gravjea... teritorij Raške najbolje je obradio Jovan Cvijić, koji obrazlaže da je ***Raška država*** nastala u najvišim visoravnima dinarskog sistema, od Kopaonika i Rogozne do Durmitora i Komova, koje plodnim, nekad i dubokim i užim dolinama presjecaju rijeke Ibar, Raška, Lim, Piva i Tara. Mnogi strani istraživači i putopisci u 19. i početkom 20. stoljeća ovu oblast nazivaju ***Raška*** ili ***Stara Raška***. O nazivu navedenog prostora pisao je i Theodor Iphen koji ističe da je to *područje imalo svoje ime koje se uvijek znalo, a koje je polako izlazilo iz upotrebe*, ali je ipak to *najzgodniji naziv i zaslužuje da bude opće prihvaćen kao* ***Raška***. Kada je stanovništvo Raške u pitanju imamo i stav Lajosa Thallóczya formiran prema izvorima sa kraja 15. stoljeća, koji u ***Prilozima k objašnjenju izvora bosanske historije*** obrazlaže sljedećim riječima: … *G. 1481. biše uregjeni i odnošaji onijeh Srbalja, koji dogjoše pod ugarsku zaštitu. Zakonski članci III. i IV. od g. 1481. dozvoliše* ***Racima*** (***Rašani****, kako ih tada nazivahu*) *u tako izraženoj rimokatoličkoj državi, kakva ugarska tada bijaše, čisto nečuvenu zaštitu njihove vjere.* (str. 211)

I u mletačkim ispravama sasvim je uobičajen naziv ***ćex Rassie*** ili ***Raxie***, kasnije ***imperator Raxie***, i najzad, ***despotus Rassie***. U Ugarskoj, a isto tako i u papskoj kancelariji, također se stalno upotrevljava izraz ***regnum Rascie***. Po Đuri Daničiću tokom 13. stoljeća u srpskim poveljam susrećemo se sa izrazom ***raške zemlje***, kao i u poveljama bosanskih banova u 13. i 14. stoljeću, gdje ban Matej Ninoslav i ban Stjepan II Kotromanić govore o ***kralju raškom*** i ***caru raškom***, o čemu nas obavještava Lajos Thalloczy u *Glaniku Zemaljskog muzeja* (XVIII/1906).. Također, poznato je kako je tokom 14. stoljeća kralj i car Dušan na novcu pominjan kao ***Rex Rascie*** – ***Imperator Romaniae***, bez obzira što se njegovo krunisanje za cara u domicilnoj historiografiji smatra prestankom postojanja Raške. Ipak, u dokumentima koje su izdavali kraljevi Stefan Radoslav (1228-1233) i Stefan Vladislav (1282-1321) i nadalje se javlja naziv ***Rascia*** ili ***Raxia***, odnosno ***Raška***.

Također kod Đ. Daničića u njegovom *Rječniku iz književnih starina srpskih* susrećemo se sa konstatacijom *oko staroga* ***Rasъa*** (***Rasou, Rase, Rassa***)*, a sadašnjega Novoga Pazara, kraljevi se srpski pisahu* ***rašъki****, a po tom se i zemlje* (ne jednina već množina *zemlje*, op. aut.) *njihove zvahu* ***rašъka***.

U nastojanju da sa dodatnim činjenicama potvrdimo upotrebu i način korištenja naziva *Raška* navest ćemo nekoliko izvora iz diplomatske prepiske od kraja 12. do početka 15. stoljeća:

- Godine 1186, mjeseca januara u pismu velikoga župana Nemanje upućenog u Kotor koji je nosio satnik Jura istaknuto je: *[…] mense ianuario, tempore domini nostri Nemanne iupani* ***Rasse;*** И ако сѣ-*разъратит*ъ сь кралѣмь ***Рашьки*** (*Monumenta serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii,* str. 28-29.);
- Godine 1286., 22. juna, Mleci. Navodi se kako knez dubrovački, *kao što Dubrovčanom, tako i Mletčanom može zabraniti polaziti Rašku: […] qui non vadant in terras regum* ***Rascie*** *et regine matris eorum* (***Monumentorum spectantium historiam Slavorum meridionalium***, Listine, 1, str. 143-4);
- Godine 1335., 30 decembra, Mleci. Kod utvrđivanja pogodbae s Mlečanima o zajedničkoj trgovini kaže se: *[…] quod si iudices vel ipsorum alter non observaverint suo tempore, ipsorum quilibet non observans dumtaxat ut est dictum, penam tercentorum ypperperorum incidat, domino* ***Rascie*** *applicandam…*(***Ibid.***, str. 464);
- Godine 1346., 20 avgusta, Skopje. Car Stefan naređuje Općini Dubrovačkoj da daje svake godine dar za vosak sv. Nikoli u Bariju: *[…] felicis recordationis dominus Urosius, d.* ***avus*** *noster, et bonae memoriae d. Stephanus, d. genitor noster, illustres reges condam* ***Rascie****...* (Rački, Franjo: *Rukopisi tičući se južno-slovinske povjesti u arkivih srednje i dolnje Italije*, str. 230; O tome ko je bio *avus* saznajemo kod P. Angelova: *Urosius,* ***rex Rassie*** *et Dioclie, Albanie, Bulgarie...* (Ангелов, Петър: ***Названията България и българи в титулатурата на сръбските крале от XIV век***, str. 48-54, kao i kod Novaković, Cf. Stojan: ***Zakonski spomenici srpskih država srednjega veka***, str. 716.);
- Godine 1361., 27. novembra *(Registrum littere destinate domine regine Apulie)*. Općina dubrovačka izvještava kraljicu Apulije, da nije u mogućnosti plaćati danak, što su ga dužni već godinama plaćati raškome kralju: quod cum quondam inclitus princeps dominus Stephanus ***rex Rassie*** causa devocionis providisset ecclesie beati Nicole de Baro de CC vperperis annuatim per suum patens priui-legium, per suum filium, nunc ***regem Rassie***, confirmatum, super quo-dam tributo... quod si ***rex Rassie*** dictis canonicis per suum priuilegium premissa concesserit, ut prefertur, non pro tanto con-seauitur, salva reuerencia canonicorum et capituli... eo quod semper ***rex Rassie*** habuit et habet pro pecunia dictitributi anno quolibet sibi danda speciale pactum nobiscum continueobseruatum... (***Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae***, str. 316.);

• Godine 1383., 30. juna, Mleci. Kada je Tvrtko kralj bosanski mletačkim gradjanstvom odlikovan *za se i za nasliednike: […] Millesimo trecentesimo nonagesimo primo, mensis iunii die primo, indictione quartadecima, simile privilegium factum fuit domino Stephano de Bissa (Dabisa) dei gratia regi* ***Rassie****, Bossine, maritimeque etc. punctualiter, ut factum fuit domino Stephano Tuertcho, mutato solumodo nomine partis et tempore…* (***Monumentorum spectantium historiam****...*, Listine, 4, str. 200-201);
• Godine 1384., 22. decembra, Mletci. Molba upućena bosanskom i raškom kralju da isplati eventualni dug Nikoli Baseju: … *Capta: quod scribatur domino* ***regi Rassie*** *in hac forma, videlicet: sicut regia maiestas vestra novit, ipsa tenetur nobili viro ser Nicolao Baseo...* (***Ibid.****,* str. 209.);
• Godine 1390., 1 avgusta, Spljet (Split?). Poslanici Tvrtka kralja bosanskog ustanovljuju granice spljetske općine: *Nos Triphon Buche de Catharo aule regie miles et prothovestiarius, Michael de Ragusio electus episcopus Tniniensis, et Vladoie de* ***Rascia*** *dicte aule logophet, executores et commissarii et in hac parte nuncii speciales Sermi et Exmi principis et domini nostri Stephani Tuerchonis dei gratia* ***Rassie****, Bosne, Dalmatie, Croatie, Maritimeque etc.* (***Ibid.****,* str. 283.);
• Vojvoda Stefan Crnojević, 1451. ind. XIV. 16. jula. Dužd objavljuje da se pogodio s Lukom pokojnoga Jakova od Paskvalina, plemićem, i Marinom Kontarinom, vladikom kotorskim, koji su govorili u ime Stefana Crnojevića: Уведен ће бити, с браћом својом, у мир који би Млеци уговорили с деспотом ***Рашке*** или с другим којим господарем Босне или Арбаније… (***Regesti dei Commemorali***, Vol. 5, Knj. XV, Venice, 1901, str. 64.);
• Godine 1404., 22 aprila. Visoko. Ostoja bosanski kralj dodjeljuje mletačkim trgovcima određene beneficije u Bosni: *[…] Hostoia dei gratia* ***Rassie****, Bossine et partis maritime etc. rex. Universis et singulis tam amicis quam fidelibus et tam presentibus quam futuris presens privilegium inspecturis salutem et sancte dilectionis affectum…* (***Monumentorum spectantium historiam****...*, Listine, 5, str. 39.).

Usporedi, Alexander, Suzanne Spain: ***Heraclius, Byzantine Ideology, and the David Plates***, Vol. 52, No. 2, Speculum, Chicago, 1977., str. 217-237; ■ Ančić, Mladen: ***Zamišljanje tradicije: Vrijeme i okolnosti postanka 30. glave djela De administrando imperio*** (članak). *Radovi zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu*, Vol. 42, Zagreb, 2010., str. 133-151. Digitalno izdanje dostupno na: https://www.scribd.com/doc/76709361/Ancic-Zamisljanje-tradicije (pristupljeno 17. januara 2014.); ■ Ангелов, Петър: ***Названията "България" и "българи" в титулатурата на сръбските крале от XIV век, списание Векове***, № 2, 1979, str. 48-54; ■ Antoljak, Stjepan: ***Izvori za historiju naroda Jugoslavije – Srednji vijek***, Zadar, 1978. Digitalno izdanje dostupno na: https://www.scribd.com/document/173047327/Stjepan-Antoljak-Izvori-Za-Historiju-Naroda-Jugoslavije-Srednji-Vijek (pristupljeno 15. januara 2014.); ■ Babić, Boris: ***Vizantijski i postvizantijski izvori o prostoru i položaju srednjovjekovne Bosne***. *Zbornik radova Vizantološkog instituta,* XLVIII, 48, Beograd, 2011., str. 39-50. Digitalno izdanje dostupno na: https://www.scribd.com/document/336438692/Babic-Vizantijski-i-postvizantijski-izvori-za-istoriju-Bosne-pdf (pristupljeno 22. maja 2016.); ■ Barford, M. Paul: ***The Early Slavs – Culture and Society in Early Medieval Eastern Europe***, London, 2001; ■ Belke, Klaus – Soustal, Peter: ***Die Byzantiner und ihre Nachbarn – Die De administrando imperio genannte Lehrschri des Kaisers Konstantinos Porphyrogennetos für seinen Sohn Romanos***, Wien 1995; ■ ***Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae***, Vol. XIII, Diplomata annorum 1360 – 1366. contines = *Diplomatički zbornika Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije*, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, (sabrali i uredili T. Smičklas i Emilije pl. Laszowski), Sv. 13, listine godina 1360-1366, Zagrebiae/Zagreb, 1915. Digitalno izdanje dostupna na: https://www.scribd.com/document/26855025/T-Smiciklas-Codex-Diplomaticus-Sv-13 (pristupljeno 25.8.2015.); ■ Cvijić, Jovan: ***Das Karstphänomen – Versuch einer morphologischen Monographie***, Wien, 1893; ■ Idem: ***Die Tektonik der Balkanhalbinsel mit besonderer Berückichtigung der neueren Fortschritte in der Kenntnis der Geologie von Bulgarien, Serbien und Mazedonien***, Wien, 1904; ■ Idem: ***Grundlinien der Geographie und Geologie von Mazedonien und Alt-Serbien – Nebst Beobachtungen in Thrazien, Thessalien, Epirus und Nordalbanien***, Teil 1, Gotha, 1908. Digitalno izdanje dostupno na: https://bildsuche.digitale-sammlungen.de/index.html?c=viewer&l=de&bandnummer=bsb00066382&pimage=00002&v=100&nav= (pristupljeno 29. oktobra 2014.); ■ Ćirković, Sima – Mihaljčić, Rade: ***Leksikon srpskog srednjeg veka***, Beograd, 1999. Digitalno izdanje dostupno na: https://www.scribd.com/document/223243473/1999-Leksikon-Srpskog-Srednjeg-Veka-Prir-Sima-Cirkovic-i-Rade-Mihaljcic (pristupljeno 10. februara 2015.); Idem: ***'Naseljeni gradovi' Konstantina Por rogenita i najstarija teritorijalna organizacija***, Zbornik radova Vizantološkog instituta XXXVII, 1998., str. 9-32. Digitalno izdanje dostupno na: https://www.scribd.com/document/253630865/Sima-Ćirković-Naseljeni-Gradovi-Konstantina-Porfirogenita-i-Najstarija-Teritorijalna-Organizacija-zrvi-xxxvii-1998-ocr (pristupljeno 20. septembra 2015.); ■ Idem: ***Srpski letopisi i vizantijske kratke hronike;*** u: *Srpska književnost u doba Despotovine*, Naučni skup Despotovac 22-23. 8. 1997., Despotovac, 1998., str. 101-107; ■ Ćorović, Vladimir: ***Historija Bosne***, posebna izdanja, Knj. CXXIX, Društveni i istorijski spisi 53, Srpska kraljeva akademija, Beograd, 1940. Digitalno izdanje dostupno na: https://www.scribd.com/doc/169332412/Vladimir-Corovic-Historija-Bosne (pristupljeno 18. oktobra 2013.); ■ Idem: ***Istorija srpskog naroda***, Knj. 1, Beograd, 1989; ■ Dabinović, Antun: ***Early Balkan Migration, Slavonic and East***. *European Review*, Vol. 16, No. 47, London, 1939., str. 393-410. Digitalno izdanje dostupno na: http://www.jstor.org/stable/4203372%20.%20Accessed:%2016/06/2014%2013:17%20your%20use%20of%20the%20JSTOR%20archive%20indicates%20your%20acceptance%20of%20the%20Terms%20&%20Conditions%20of%20Use,%20available%20at (pristupljeno 18. septembra 2015.); ■ Daničić, Đura: ***Rječnik iz književnih starina srpskih***, Knjl. III, Beograd, 1863., str. 44. Digitalno izdanje dostupno na: https://www.scribd.com/doc/130126973/Đura-Daničić-Rječnik-iz-književnih-starina-srpskih-1864 (pristupljeno 10. decembra 2014.) = Idem: ***Rječnik iz književnih starina srpskih,*** 1-3, Biograd, 1863-4. [reprint: Akademische Druck und Verlagsanstalt, Graz, 1962; Beograd, 1975.];; ■ Dvornik, F. – Jenkins, R. J. H. – Lewis, B. – Moravcsik, Gy. – Obolensky, D. – Runciman, S. (ed.): ***Constantine Porphyrogenitus De administrando imperio II – Commentary***, London, 1962; ■ Eggers, Marti: ***Das De administrando imperio des Kaisers Konstantinos VII. Porphyrogennetos und die historisch-politische Situation Südosteuropas***

im 9. und 10. Jahrhundert, Ostkirchliche Studien, Band 56, Würzburg, 2007., str. 15-100; ■ Ferjančić, Božidar: ***Struktura 30. Glave spisa De administrando imperio***. *Zbornik radova Vizantološkog instituta,* XVIII, Beograd, 1987., str. 61-80; ■ Ferluga, Jadran: ***Vizantijsko carstvo i južnoslovenske države od sredine IX do sredine X veka***. *Zbornik radova Vizantološkog instituta,* XIII, 1971., str. 75-107. Digitalno izdanje dostupno na: https://www.scribd.com/document/180202590/J-Ferluga-Vizantijsko-Carstvo-i-Juznoslovenske-Drzave-Od-Sredine-IX-Do-Sredine-X-V (pristupljeno 2. juna 2014.); ■ Fine, Antwerp Van John: ***The Late Medieval Balkans – A Critical Survey from the Late Twelfth Century to the Ottoman Conquest***, Michigan, 2009. Digitalno izdanje dostupno na: https://www.scribd.com/document/164659043/FINE-John-Van-Antwerp-The-Late-Medieval-Balkans-a-Critical-Survey-From-the-Late-Century-to-the-Ottoman-Conquest (pristupljeno 12. maja 2014.); ■ Goldstein, Ivo: ***'Zemljica Bosna' – το χορίον Βόσονα u De administrando imperio Konstantina VII. Porfirogeneta***; u: *Zbornik o Pavlu Anđeliću*, Karamatić, M. (ed.), Sarajevo, 2008., str. 97-109; ■ *Hrvatska redakcija s Marulićevim latinskim prijevodom;* u: *Letopis popa Dukljanina*, Srpska kraljevska akademija, Knj. 67, Beograd-Zagreb, 1928., str. 377-416; ■ Iphen, Theodor: *Raška. Glasnik Zemaljskog Muzeja u Bosni i Hercegovini*, Knj. 2, God. III, Sarajevo, 1891., str. 154-155; ■ Jenkins, Romilly James Heald – Moravcsik, Gyula (ed.): ***Constantine Porphyrogenitus De administrando imperio,*** Vol. I, Washington D. C., 1967; ■ Jireček, Josef Konstantin: *Istorija Srba;* 1-2 (*Politička istorija do 1537. godine*; *Kulturna historija*, preveo Jovan Radonić), fototipsko izdanje, Beograd, 2006. [Geschichte der Serben, Bd. 1 (bis 1371), Bd. 2 (1371-1537), F. A. Perthes, Gotha, 1911-1918; reprint: A. M. Hakkert, Amsterdam, 1967; Staat und Gesellschaft im mittelalterlichen Serbien – Studien zur Kulturgeschichte des 13.-15. Jahrhunderts, Denkschrift, Bd. 56, Abh. 2-3, Bd. 58, Abh. 2, Bd. 64, Abh. 2, Wien, 1912-1921, reprint: Zentralantiquariat der DDR, Leipzig, 1974; *Istorija Srba*, 1-4, Beograd, 1922-1923; drugo ispravljeno i dopunjeno izdanje, 1-2, Beograd, 1952; reprint: *Slovo ljubve*, Beograd, 1984; Beograd, 1988; Beograd, 1990.]; ■ Kačić-Miošić, Andrija: *Razgovor ugodni naroda slovinskoga*, Zagreb, 1862; Digitalno izdanje dostupno na: https://archive.org/details/razgovorugodnin00miogoog (pristupljeno 15. januara 2014.); ■ Klaić, Nada: ***Najnoviji radovi o 29, 30. i 31. Poglavlju u djelu De administrando imperio cara Konstantina VII. Porfirogenita***. *Starohrvatska prosvjeta*, Br. 15, Zagreb, 1985., str. 31-60. Digitalno izdanje dostupno na: http://hrcak.srce.hr/97257; hrcak.srce.hr/file/143122. (pristupljeno 2. juna 2014.); ■ Klaić, Vjekoslav: ***Bosna – podatci o zemljopisu i poviesti Bosne i Hercegovine***, Dio I, Zagreb 1878; ■ Kovačević, Lj. – Jovanović, Lj. – Stojanović, Lj. – Srećković, P.: ***Istorija srpskog naroda 600-1373***, Tom I – II, Beograd, 1884-1888; ■ ***Ljetopis Popa Dukljanina*** – Latinski tekst sa hrvatskim prijevodom i *Hrvatska kronika* (pr. Vladimir Mošin et al.), MH, Zagreb, 1950. [Ferdo Šišić: ***Letopis Popa Dukljanina***, Srpska kraljevska akademija, p. iz. knj. 67, Beograd, 1928; ***Ljetopis Popa Dukljanina*** (pr. Slavko Mijušković), Titograd, 1967.]; ■ ***Ljetopis popa Dukljanina = Regnum Sclavorum = Barski rodoslov***. Digitalno dostupno na: https://www.scribd.com/doc/26320438/LJETOPIS-POPA-DUKLJANINA (pristupljeno 12.5.2014.); ■ ***Ljetopis Popa Dukljanina***, priredio Vladimir Mošin, Matica hrvatska, Zagreb, 1950; ■ Maksimović, Ljubomir: ***Struktura 32. glave spisa De administrando imperio***. *Zbornik radova Vizantološkog instituta,* XXI, Beograd, 1982., str. 25-32; ■ Idem: ***Vizantijski svet i Srbi***, Beograd, 2008; ■ Макушев, Викентий Васильевич: ***Записки Императорской Академіи Наукъ***, 19, 2, Второе прил. 13, Санктпетербургъ, 1862-1895; ■ Manojlović, Gavro: ***Studije o spisu 'De administrando imperio' cara Konstantina VII. Porfirogenita I-IV***. *Rad*, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Vol. 182, 186, 187, Zagreb, 1910–1911; ■ ***Monumenta serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii***, (edidit Miklosich, Franz, Ritter von), Apud Guilelmum Braumüller, Viennae, 1858; ■ ***Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium*** – *Index rerum, personarum et locorum in voluminibus I – V., Vol. XXIV Monumentorum spectantium historiam Slavorum meridionalium*, Academia scientiarum et artium Slavorum meridionalium, Zagreb, 1893; ■ Mužić, Ivan: ***Hrvatska kronika u Ljetopisu popa Dukljanina***, Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, Split, 2011; ■ Nikolajević, Konstantin: ***Kritička pokušenja u periodu prvih sedam vekova srbske istorije*** (članak). *Letopis Matice srpske,* CX, 1865., str. 1-81; ■ Novaković, Cf. Stojan: ***Zakonski spomenici srpskih država srednjega veka***, Knj. 5, Srpska kraljevska akademija, Beograd, 1912; ■ Novaković, Dr Relja: ***Gde se nalazila Srbija od VII do XII veka – istorijsko-geografsko razmatranje***, Narodna knjiga i Istorijski institut, Beograd, 1981. Digitalno izdanje dostupno na: https://www.scribd.com/document/52017336/Dr-relja-Novakovic-Gde-Se-Nalazila-Srbija-Od-VII-Do-XII-Veka (pristupljeno 10. januara 2015.); ■ Idem: ***Brankovićev letopis***, Beograd, 1960; ■ Idem: ***O nekim pitanjima granica Srbije, Hrvatske i Bosne u X veku***. *Zbornik Filozofskog fakulteta u Beogradu*, VII/1, 1963; ■ Novaković, Stojan: ***Srpske oblasti X i XII veka pre vlade Nemanjine***, Beograd, 1879; ■ Orbini, (Mauro) Mavro: ***Il regno de gli Slavi hoggi corrottamente detti Schiavoni – e in particolare veggonsi i successi de'Rè, cheanticamente dominarono in Dalmatia, Croatia, Bosna, Servia, Rassia, & Bvlgaria***, Appresso Girolamo Concordia, Pesaro. 1601. [*Kraljevstva Slovena* (preveo Zdravko Šundrica, komentari Sima Ćirković), Beograd, 1968; *Kraljevstva Slavena* (pr. Franjo Šanjek, prevela Snježana Husić), Zagreb, 1999.]; ■ Pavić, Armin: ***Cara Konstantina VII. Porfirogenita De administrando imperio – glave 29-36***, Zagreb, 1906; ■ Peričić, Eduard: ***Sclavorum regnum Grgura Barskog-Ljetopis Popa Dukljanina***, Zagreb, 1990; ■ Popović, Marko: ***Tvrđava Ras = The Fortress of Ras***, Arheološki institut, Specijalna izdanja 34, Beograd, 1999; ■ ***Porfirogenet – Constantinus Porphyrogennitus VII***: *De administranto imperio liber* (*O upravljanju carstvom*, prijevod i komentari Nikola pl. Tomašić; grčki izvornik i engleski prijevod Gyula Moravcsik, R. J. H. Jenkins), Zagreb, 2003. [kritičko izdanje: Gyula Moravcsik, Center for Byzantine Studies, Harvard University, Washington, 1985.]; ■ Porfirogenet, VII Konstantin: ***De administrando imperio,*** od poglavlja XXXII do XXXV – Izdvojeno: *O Srbljima i zemlji u kojoj sad stanuju*, str. 153-159. Digitalno dostupno na: http://homepage.univie.ac.at/ilja.steffelbauer/DAI.pdf (pristupljeno 2.5.2014.); ■ ***Procopius***, Band 4, Loeb Classical Library, Munchen, 1978; ■ Rački, Franjo: ***Ocjena starih izvora za hrvatsku i srpsku povijest srednjega vijeka***. *Književnik*, opseg I, 1864., str. 35-77. Digitalno izdanje dostupno na: https://books.google.hr/books?id=8JYQAAAAMAAJ&pg=PA35&dq= Racki&lr=&hl=hr#v=onepage&q=Racki&f=false (pristupljeno 9. septembra 2013.); ■ Idem: ***Rukopisi tičući se južnoslovinske povjesti u arkivih srednje i donje Italije*** (članak); u: *Rad*, *Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti*, Slavorum meridionalium, Academia scientiarum et artium Slavorum meridionalium, Zagreb, 1872., str. 205-258; ■ Radojević, Danilo: ***Popa Dukljanina Sclavorum regnum***, kritičko izdanje, Fakultet za crnogorski jezik i književnost, Cetinje, 2016; ■ ***Regesti dei Commemorali***, Vol. 5, Knj. XV, Venice, 1901; ■ Ruvarac, Ilarion: ***Prilošci k objašnjenju izvora srpske istorije,*** Beograd, 1880. Digitalno izdanje dostupno na: https://www.scribd.com/document/44227338/Ilarion-Ruvarac-Prilosci-k-Objasnjenju-Izvora-Srpske-Istorije

(pristupljeno 26. oktobra 2013.); ■ Stanojević, Stanoje: ***Vizantija i Srbi***, Matica Srpska, Knj. 2, Novi Sad, 1906. Digitalno izdanje dostupno na: https://archive.org/details/vizantijaisrbi00stangoog (pristupljeno 9. septembra 2013.); ■ Stojanović, Ljubomir: ***Stari srpski rodoslovi i letopisi***, Beograd-Sremski Karlovci, 1927. ■ Šafařík, Josef Pavel: ***Památky dřevního písemnictví Jihoslovanův***, Nákladem Bedřicha Tempského, Praha, 1873; ■ Šišić, Ferdo: ***Ime Hrvat i Srbin – i teorije o doseljenju Hrvata i Srba***. *Godišnjica Nikole Čupića*, Vol. 35, Beograd, 1923., str. 1-32; ■ Stojanović, Ljubomir: ***Stari srpski rodoslovi i letopisi***, Beograd-Sremski Karlovci, 1927. ■ Thallóczy, Lajos: ***Hrvatsko običajno pravo od godine 1551. i 1553***. *Glasnik zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, Knj. XVIII, Sarajevo, 1906; ■ Idem: ***Prilozi k objašnjenju izvora bosanske historije***. *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, God. 5, Knj. 2, Sarajevo, 1893., str. 175-229; ■ Trojičanin, Gavrilo – Cvijović, Vladeta – Kovačević, Branislav: ***Vrhobrezнички ljetopis – knjiga starostavna iz 1650***, Istorijski Institut Crne Gore, Podgorica, 2000; ■ Živković, Tibor: ***Constantine Porphyrogenitus' Source on the Earliest History of the Croats and Serbs***. *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta sveučilišta u Zagrebu*, Vol. 42, No. 1, Zagreb, 2010., str. 117-131. Digitalno izdanje dostupno na: http://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=94923 (pristupljeno 21. marta 2014.); ■ Idem: ***De Conversione Croatorum et Serborum – alost source***. *Institute of History*, Vol. 62, Beograd, 2012. Digitalno izdanje dostupno na: https://www.academia.edu/1231887/De_Conversione_Croatorum_et_Serborum (pristupljeno 2. marta 2016.);

№ 41. Da je rijeka Drina predstavljala granicu između Bosne i Raške, odnosno da je Bosna bila politički odvojena od Raške još 1187. godine nalazimo identifikaciju ove vrste u *Buli pape Urbana III*, gdje se u geografskom smislu naznačuje razgraničenje ove dvije srednjovjekovne zemlje. Tekstualni sadržaj bule bio je usmjeren ka tome da se na banovinu Bosnu, odnosno njenu biskupiju, prenesu tradicije ranosrednjovjekovne srpske rimokatoličke biskupije ... *regnum Seruilie quod est Bosna* (*Srbija koja je Bosna*). Svakako da u navedenoj latinskoj terminologiji označavanja državnih teritorija nije bila riječ o stvarnim kraljevstvima, nego o crkvenim oblastima, jer je poznato da je u to vrijeme bila Raška sa Zahumljem i Travunijom, dok se Bosna kojom upravljaju domaći banovi, ipak ne nalazi pod ugarskom vlašću.

O samostalnosti Bosne u tom vremenu, vidi: Klaić, Nada: ***Srednjovjekovna Bosna: politički položaj srednjovjekovnih vladara do Tvrtkove krunidbe (1377. g.)***, Zagreb, 1989., str. 43 i 47; ■ Živković, Pavao: ***Iz srednjovjekovne povijesti Bosne i Huma***, Osijek, 2002., str. 12.

O Buli pape Urbana III od 28.3.1187. godine vidi: ***Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae***, II, Zagreb 1904-1934., str. 207 (199); ■ ***Acta et diplomata res Albaniae mediae aetatis illustranti***, I, Wien 1913-1918., str. 34 (103); ■ Ravić, Ivana P.: ***Crkva i država u srpskim zemljama od XI do XIII veka***, doktorska disertacija, odbranjena na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Beogradu, 2013., str. 129-131, 191-192;

O Bosanskoj biskupiji vidi: Majdandžić-Gladić, Snježana: ***Povijesni Orisi Đakovačko-osječke nadbiskupije i srijemske biskupije***, Čepin, 2009., str. 17.

№ 42. U literaturi se tvrdi da iz citirane vijesti proizlazi kao je Borić bio *saveznik* ugarskoga kralja (V. Klaić, F. Šišić, N. Klaić)..., a drugi ističu da je bio vazal tog istog kralja (M. Perojević, V. Ćorović, A. Babić, M. Dinić, S. Ćirković...). Naše je mišljenje blisko L. Margetiću kako se u citiranom fragmentu uopće ne govori o *saveznicima*, nego o *najamnicima* (Česima, Saksoncima i ostalima). Oni su σύμμαχοι – *saborci*, tj. *sudionici u bitci*, a ne *saveznici*. Tačno je da se Borić našao među njima, ali njegov je položaj bio ipak drukčiji od ostalih najamnika. Oni su potpadali pod direktno zapovjedništvo ugarskog kralja, a Borićeve su čete bile pod njegovim (Borićevom) zapovjedništvom. Međutim, on nije ni puki *najamnik*. Potvrdu nalazimo u njegovom *vraćanju u svoju zemlju* neovisno od ugarskih četa, a k tomu, Kinam mu daje i titulu εξαρχος – *egzarhata*.

Ukratko, dobiva se dojam da je ban Borić u odnosu na Ugarsku bio nešto više od pukog *vazala*, a nešto manje od *saveznika*, tj. da je on doista priznavao određenu faktičnu premoć ugarskoga kralja, ali ujedno bio samo u formalnoj ovisnosti vazala prema *senioru*, te u biti bio samostalni vladar.

Egzarh (grč. *éksarkhos*: vojvoda, vođa, kolovođa; predvodnik, starješina; odličnik; započinjatelj), je termin koji se odnosio i na bizantske zapovjednike određenog *egzarhata* – područje Bizantijskog Carstva, vojno organizirane pokrajine. U našem konkretnom slučaju misli se na vojničkog zapovjednika *dalmatskog egzarhata Bosone*, koji je bio civilni vladar tadašnje Banovine Bosne.

Usporedi, Margetić, Lujo: ***Neka pitanja Abjuracije iz 1203. godine;*** u: *Fenomen 'krstjani' u srednjovjekovnoj Bosni i Humu. Zbornik radova,* Sarajevo – Institut za istoriju; Zagreb – Hrvatski institut za povijest, 2005., str. 91.

№ 43. Između ostalih distinkcija koje su Bosnu činili Bosnom a Rašku Raškom, jedna od njih odnosila se i na zvanje vrhovnih poglavara. O tome svjedoči i Vl. Ćorović sljedećom tvrdnjom: *U Bosni se od najstarijih vremena, odkad se to može pratiti, vrhovni poglavar zvao 'ban', a u Raškoj 'veliki župan'*. U jednoj *Povelji kralja Bele* iz 1244. godine, gdje se govori o Bosni, postoje vrlo važne identifikacije ove vrste: … *provincia vel banatus, kenesius vel boanus*.

Usporedi, Ćorović, Vladimir: ***Historija Bosne***..., str. 114;

Vidi i, ***Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije***. Sv. 4, *Listine godina* : 1236-1255., Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1906., str. 239. = *Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*. Vol. IV. *Diplomata annorum* 1236-1255. continens. Digitalno izdanje dostupno na: http://dizbi.hazu.hr/object/view/2m3GCMRE7m (pristupljeno 23. oktobra 2013.).

O specičnoj 'školi nacionalne povijesti' koja se razvila i održava u Beogradu vidi, Zečević, Nada: ***Medieval Studies in Serbia 1993-2008****;* u: *Annual of Medieval Studies at CEU,* 15, Budapest, 2009; ■ Blagojević, Miloš: ***Severna granica bosanske države u XIV veku;*** u: Terzić, Slavenko (ur.): *Bosna i Hercegovina od srednjeg veka do novijeg vremena,* Istorijski institut Srpske akademije nauka i umetnosti – Pravoslavna reč, Beograd – Novi Sad, 1995., str. 65; ■ Mrgić-Radojčić, Jelana: ***Donji Kraji – Krajina srednjovjekovne Bosne***, Beograd, 2002; ■ Mišić, Siniša: ***Humska zemlja u srednjem veku***, DBR International Publishing – Filozofski fakultet, Knjiga 10, Beograd, 1994; ■ Terzić, Slavenko (ur.): ***Bosna i Hercegovina od srednjeg veka do novijeg vremena***, Istorijski institut Srpske akademije nauka i umetnosti – Pravoslavna reč, Beograd – Novi Sad, 1995.

№ 44. Tekst povelje bana Stjepana II Kotromanića Dubrovčanima:

> *Utvrdi zakon ki je prvo bio medju Bosnom i Dubrovnikom, da zna vsaki clovjek, koji je zakon bil: Ako ima Dubrovcanin koju pravdu na Bosnjaninu – da ga pozove pred gospodina bana ili pred njegova vladaoca – roka da mu ne bude odgovoriti.*
> *Ako Bosnjanin zapsi da nije duzan – da mu na-rece priseci samosestu, koje ljubo postavi banj rod. A kto Dubrovcanin ubije ali posjece u Bosni ili Bosnjanin Dubrovcanina – ta pravda da je pred gospodinom banom, a osud da grede banu na njih. Ako bude svadja Bosnjanina z Dubrovcaninom u Dubrovnici – da sudi knez dubrovacki i sudje a globa opcini. Ako Bosnjanin bude duzan, a pobjegne iz Bosne z dugom – da mu nije vjere ni ruke od gospodina bana! Ako Bosnjanin izme dobitak dubrovacki na vjeru, i knjiga bude u Dubrovnici, ako knez i sudje poslju da je knjiga prava da je vjerovana, da plati Dubrovcaninu i bez prestavstine! Ako rat bude, casa Bog uslisi, medju Bosnom i Dubrovnikom, da gospodin ban da rok Dubrovcaninom sest mjeseci, da podju u Dubrovnik slobodno – na to im je vjera gospodina bana Stjepana! A Dubrovcane da zivu u Humskom zemljom u njih zakonu – u prvom...*
> *A ovomuj pisanju svjedok: župan Krkša… A siju knjigu pisa Priboje, dijak veliki slavnoga gospodina Bana Stjepana, gospodina svem Zemljam Bosancem i Humscem' i Donjem' krajem' gospodin.*
>
> *Stjepan Kotromanosc 15. avgusta 1332. godine.*

№ 45. U nastojanju da našu tvrdnju o zasebnoj etničkoj pripadnost Bošnjana dokumentiramo iz autentičnih arhiviranih izvora, navešćemo nekoliko takvih primjera: "Pripka Ostojića ropkinju **Bosanku** ... prodaje se Kataloncu za 18 dukata." – *... Pripcho Ostoych de genere Bossinensium ... Bernardo Symoni merchatori Cathelano de Barchiona ...* (***Diversa Notarie X*** (1387-1391), fol. 76.) ■ "Sirakužanin prodaje vlasniku broda iz Majorke robinju **Bosanku** po imenu Agnesu za 20 dukata." – … *de genere et nactione Bossinensium nomine Agnes ...* (***Diversa Notarie X*** (1387-1391), fol. 79.); ■ "Prodaju se Kataloncu jedan rob i četiri robinje, **patareni** (krstjani, op. aut) **bosanskog roda:** Obrad, sin Stefana, Ostoja, kći Obrada i Stojna, njena kći, Dobrica, kći Dragiše, Stanica, kći Mateja. Svi iz Bosne. Cijena 67 i po dukata." – … *servas de natione et genere Bosinensium …* (***Diversa Notarie X*** (1387-1391), fol. 114.); ■ "Prodaja Mesinjaninu roba Radoja, **Bosanca**, za 9 dukata." – *... de genere et nactione Bossinensium ...* (***Ibid.***); ■ "Poklanja se robinja **Bosanka** Radoslava." – … *servam de genere Bossinensium Radoslauam ...* (***Diversa Notarie X*** (1387-1391), fol. 143.); ■ "**Bosanka** Radoslava, kći Tvrdoša, kupljena je u Bosni od Vukosava Prvoševića za 26 perpera i 8 groša." – … *Ego Radoslaua filia q. Turdos de genere Bossinensium ...* (***Diversa Notarie X*** (1387-1391), fol. 144.); ■ "**Bosanka patarenka** (krstjanica, op. aut), po imenu Stojna, kći Vladislava, prodaje se za 19 i po dukata." – *... servam empticiam de natione seu genere Bassinensium presentem et dicentem se esse patarenam ...* (***Diversa Notarie X*** (1380-1392), fol. 48'.)

Ovakvih primjera moguće je navesti mnogo više iz iste kancelarije ili drugih povijesnih izvora. Potvrdu kako je riječ o dokumentima koji identificiranju *narodnosne pripadnosti*, a ne samo državne, svjedoče i slijedeći primjeri koji se sada odnose na osobe iz drugih zemalja i njihovu etničku pripadnost zabilježenu u istom izvoru i na identičan način: "Prodaja roba **Čerkeza** Georgija za 43 mletačka dukata." – … *sive sclavum Cerchassium …* (***Diversa Notarie XLII*** (1458-1459), fol. 180'.); ■ "Rob Julijan **Etiopljanin** ili **Ind** oslobađa se, s tim da je obavezan služiti pet godina" – … *Julianum Ethiopum sive Indum ...* (***Diversa Notarie XLII*** (1459-1460), fol. 177'.); ■ "**Tatarka** Barbara prodaje se građaninu Ankone za 72 mletačka dukata." – … *sclava de natione Tartarorum nomine Barbaram ...* (***Diversa Notarie XLIV*** (1460-1461), fol. 22.); ■ "Jakob Đorđić oslobađa roba **Franka** i poklanja mu jednu kuću." – .. *quibus ipse Franchus ...* (***Diversa Notarie XLIV*** (1460-1461), fol. 115.); ■ "**Mlećanin** prodaje **Turčina** Abdulu, sina Azima, kupljenog u oblasti Ivana Kastriota, dvojici Katalonaca za 22 dukata." – … *Audaulum filium Azim Teucrum ... Johhani Ripoglio et Antonio Ferucio Cattelanis ...* (***Diversa Notarie XIX*** (1434-1435), fol. 140.).

№ 46. Uporedo sa izvanbosanskim imenovanjem pripadnosti naroda državi Bosni, u srednjovjekovnoj državi Bosni se etnički logično i jezički prirodno upotrebljava naziv naroda izveden iz njezina imena te pridjev koji označava pripadnost njoj. Tako se negdje između 1214. i 1217. godine potpisuje Desoje kao *gramatik bana Ninoslava, velijega bosn'skoga*, a 1234. godine se pod tim nazivom kune općini dubrovačkoj Az, *rab Božiji Matej, imenom ban bosan'ski Ninoslav*. Na mramorju iz Zgošće iz 13. stoljeća je zapisano: *Sije leži Stjepan, ban bosanski... gospodin vsim zemljam' bosan'skim*. U odgovoru dubrovčana na *Vjerovno pismo Jelene Grube* kaže se kako je upućeno *prisvitloj i privisokoj gospođi, kir Grubi, po milosti Božijej kraljici bosanskoj i k tomu.* Stjepan Kotromanić, *po milosti Božijej gospodin vsim zemljam' bosan'skim*, i Soli i Usori i Dolnjim krajem, i Hlmske zemlje gospodin, i brat moj knez Vladislav darivaju *kneza Vlkoslava* za *jegovu vjernu službu* poklanjajući mu

dvije župe ... *A tomeu daru biše svjedoci dobri Bošnjane...*, koje dijak Priboje poimenično navodi. U hiži velikoga Gosta Radoslava u Radoslali, ban Stjepan godine 1323. godine ponavlja ovu darovnicu i daje garancije *pred Djedom velikim Radoslavom, i pred Gostem velikim Radoslavom, i pred starcem Radomirom, i Žonborom, i Vlčkom*, i pred vsom Crkvom, i pred Bosnom. Ivaniš Ivanović godine 1323. piše svoju ispravu *u to vrijeme kada bješe Stjepana bana sin u svoj Bosni gospodin najbolje*, a taj naslov negdje poslije 1323. godine i sam Stjepan Kotromanić u prvom licu ističe uz svoju titulu: *Az sveti Grgur, a zovom ban Stjepan, sin gospodina bana Stjepana, po milosti Božijoj gospodin vsin zemljam' bosan'skim...* Država Bosna, *vsa Bosna*, spominje se u dokumentu potpisanom od Radič Sankovića od 25. avgusta 1399. godine: *[…] gospodin kralj i vsa Bosna darova i zapisa u plemenito v' vijeki gradu Dubrovniku vse Primorje gospodina kralja i Bosne...* U dokumentu izdanom od Hrvoja Vukčića Hrvatinića, 1404. godine država se naziva *Kraljevstvom bosanskim*. Isti naziv za bosansku državu, *kraljevstva bosanskoga*, ispisao je u potresnom kontekstu dijak Radoje između 1415. i 1423. na mramoru Ozrisala Kopijevića, a 1427. godine u povelji Radoslava Pavlovića, *kraljevstvo bosansko* i *rusag bosanski* upotrebljavaju se uporedo: *[…] primismo od kraljevstva bosanskoga, nam' dano i zapisano u naše plemenito ve rusazi i državi bosanskoj, i kraljevstvom i vsijem rusagom bosanskim nam' potvrđeno i ustanovičeno...*

Citati preuzeti iz: Dizdar, Mehmedalija Mak: ***Stari bosanski tekstovi***, Svjetlost, Sarajevo, 1971., str. 54, 56, 66, 379, 71-72, 74, 78, 178, 193, 220.

Kada je riječ o evropskom znanstvenom svijetu traje neprekinut kontinuitet navođenja imena ***Bosne*** i naziva njena jezika i pisma od vremena njene srednjovjekovne državnosti, oslikavajući zapravo taj njen tradicionalno-državni i savremeno etnički kulturni identitet, koji je u evropskoj svijesti egzistirao i poslije 1463. godine kada je ona pala pod osmansku vlast, iako su politički nosioci bili Bošnjani koji su prihvatili islam. Tako se godine 1530. kaže za jednu ispravu Petra Kružića da je bila pisana *bonsnesibus literis*. Sredinom 15. stoljeća, u geografsko-historijskom djelu *De Europa*, Enea Silvio Piccolomini, kasniji papa Pio II, navodi slijedeće: *Poslije Albanije slijede ilirska plemena; taj soj ljudski naziva naše doba Slavenima i Bošnjacima, drugi ih opet zovu Dalmatincima, Hrvatima, Istranima i Kranjcima*. Drugi, nešto kasniji izraz, oko 1470. godine, odnosi se također na Bosnu: *bizantijski historičar Laonik Halkokondil* (grč. Λαόνικος ὁ Χαλκοκονδύλης, Laónikos ho Khalkokondýlēs, latinizirano *Laonicus Chalcocondyles*) *naziva bosanskog kralja Tvrtka II Tvrkovića 'vladarem Ilira'*. A u predgovoru *Novom zavjetu*, koji su južnoslavenski protestanti štampali glagoljicom 1562. godine u Urachu (Vöhrenbach – Baden-Württemberg), piše slijedeće: *Jesmo li s time našim tumačenjem svim slavenskoga jezika ljudem služiti hoteli, najprvo vam Hrvatom i Dalmatinom, potom takajše Bošnjakom, Bezjakom, Srbljanim i Bulgarom*. U djelu Jeronima Megisera *Thesaurus polyglottus*, izdanom u Frankfurtu na Majni 1606. i 1613. godine, spominju se dijalekti dalmatinski s dubrovačkim, zadarski, rabski, srpski, hrvatski, istarski, kraški ilirski, bezjački te slovenački, ali izričito i *bosanski*.

Vidi: Larskovski, E.: ***Monumenta Habsburgica***, L. M. S. H. S. M. 35, Zagreb, 1894., str. 397; ■ Piccolomini, Aeneas Silvius: ***De Europa*** (***c. 1400-1458***), poglavlje XVI, DC: Catholic University of America Press, 2013; ■ Šišić, Dr Ferdo: ***Biskup Štrosmajer i južnoslovenska misao***, Beograd, 1932., str. 116-117; ■ Murko, Matija: ***O prthodnicima Ilirizma***, Nova Evropa, knjiga II, 1920., str. 3 i 26; ■ Putanec, Valentin: ***Leksikografija***, Enciklopedija Jugoslavije, Tom V, Zagreb, 1971., str. 504.

№ 47. Organizacija Bosanske crkve podrazumijevala je određenu strukturu svojih članova u kojoj se zasebno prepoznaju njeni pojedini sastavni dijelovi. Na vrhu hijerarhijske strukture je stajao **Did**, poslije njega slijedili su **Strojnici** u koje se ubrajaju **Gosti** i **Starci**. Zatim su ih pratili **Krstjani**. Navedenom hijerarhijskom nizu odgovara njihova brojnost, koja se spušta u razinu najbrojnijih – Krstjana. Did nazivan i *episkup*, je bio na čelu Bosanske crkve kao njezin legitimni poglavar i predstavljao je crkvu u vjerskom i društvenom pogledu u srednjovjekovnoj Bosni.

№ 48. *Povelja Kulina bana Dubrovčanima* od 29.08.1189. godine predstavlja najznačajniji spomenik kulturne prošlost u okviru međunarodnih odnosa srednjovjekovne Bosne. To je najstariji svjetovni spomenik na južnoslavenskom prostoru pisan bosanskom varijantom ćiriličnog pisma – bosančicom i, ujedno, najstariji pravni akt na južnoslavenskom prostoru napisan narodnim jezikom, u varijanti bosanskog jezika.

№ 49 S nestankom Bosanske crkve njezina kulturna dobra u rukopisnoj formi prestali su biti u funkciji. Neka su sačuvana zato što ih se moglo prilagoditi liturgiji Srpske pravoslavne crkve (evanđelja: *Divoševo, Nikoljsko, Kopitarevo, Pripkovićevo, Vrutočko*). Pojedini su rukopisi zauvijek nestali (*Daničićevo* i *Beogradsko treće evanđelje* izgorjeli su u Narodnoj biblioteci 6.4.1941. godine za vrijeme njemačkog bombardiranja Beograda), dok su neki navodno izgubljeni (*Srećkovićevo evanđelje*). Za *Nikoljsko evanđelje* dugo se nije znalo, jer je iščezlo zajedno s pedesetak najdragocjenijih knjiga, rukopisa i povelja iz stare zbirke *Narodne biblioteke* koji su za vrijeme Prvoga svjetskog rata evakuirani iz Beograda u Niš i tom su prilikom nestali. Ipak, *Nikoljsko evanđelje* otkriveno je šezdesetih godina 20. stoljeća u biblioteci *Irca Sir Chester Bettya* u Dublinu, zajedno s još nekoliko rukopisa koji su se prethodno nalazili na istoj adresi. Samo se *Čajničko evanđelje* kao jedini autentični rukopis Bosanske crkve **čuvao** u Bosni, a svi su se ostali nalazili izvan matične zemlje (u Makedoniji, Srbiji, Hrvatskoj, Sloveniji, Italiji, Vatikanu, Irskoj i ponajviše u Rusiji). Naime, ovo je evanđenje bilo pohranjeno u crkvi *Uspenja Presvete Bogorodice* u Čajniču, ali je po saznanju *Komisije za očuvanje nacionalnih spomenika* u BiH, iako dati rukopis nije moguće iznositi iz države BiH bez njihove saglasnosti, očito je, kako je Srbija uvodeći određeni zakon o *kulturnim granicama,* koje podrazumijevaju šire granice u odnosu na državu Srbiju, pa je, najvjerovatnije, vodeći se tim pravom "premjestila"

Čajničko evanđelje na vlastiti prostor bez bilo kakvih konsultacija, odnosno odobrenja nadležnih organa države BiH.

Informacija dostupna na: https://balkans.aljazeera.net/teme/2022/11/18/da-li-je-cajnicko-evandjelje-odneseno-u-srbiju (pristupljeno 20.11.2022.).

Cjelovitim i manje cjelovitim rukopisima treba dodati i niz fragmenata, među kojima je najstariji *Grigorovič-Giljferdingov fragment evanđelja* iz 13. stoljeća. Još su starija dva glagoljska fragmenta apostola iz kraja 12. stoljeća: *Grškovićev* i *Mihanovićev*, za koje se smatra da potječu iz Bosne. S Bosnom je povezan i glagoljski *Splitski fragment misala* iz početka 13. stoljeća. *Fragmenti iz Monteprandona* u Italiji prema najnovijim istraživanjima ostatak su traktata za vjeru i protiv vjere bosanskih krstjana (na narodnom jeziku). Najvjerovatnije bosanskog porijekla su i fragmenti *Parimejnika* – srednjovjekovnog kodeksa (4 listića) iz kraja 13. i početka 14. stoljeća koji se nalazi u Kijevu…

Dakle, u osnovi sadržaja dosad poznatih rukopisa Bosanske crkve uglavnom su biblijski tekstovi, u prvom redu tekstovi *Novoga zavjeta* i od Staroga zavjeta *Psaltir s biblijskim pjesmama* i *Deset zapovijedi*. Uz evanđelja najzastupljenija je *Apokalipsa*. Ona čini osnovni sadržaj jednoga od triju zbornika.

Opširnije o karkterizaciji i specifičnostima kulturnih dobara Bosanske crkve vidi: Nazor, Anica: ***Rukopisi Crkve bosanske;*** u: *Fenomen 'krstjani' u srednjovjekovnoj Bosni i Humu. Zbornik radova*, Sarajevo – Institut za istoriju i Zagreb – Hrvatski institut za povijest, 2005., str. 540-545.

№ 50. Još 1530. godine, znači 359 godina prije Ć. Truhelke, poslao je P. Kružic austrijskom generalu Johannu Katzianeru, dopis ispisan *bosanskim pismom*, *'litteris bosnensibus'*. To isto pismo naziva F. Kurelac 1861. godine *'bosančicom'*, a I. Berčic 1862. godine *'bosanskom azbukvom', kojom se pisalo u Bosni, Dubrovniku, dijelovima Dalmacije...,* što naravno ne znači da već i prije objavljivanja Truhelkinog imenovanja ova tipografska varijanta nije pokazivala prepoznatljive posebnosti.

Monumenta Habsburgica regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae = *Habsburški spomenici Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije*, Knj. 1 : Od godine 1526. do godine 1530., Zagreb, 1914., str. 397; ■ Kurelac, Frano: ***Pokorni i mnozi ini psalmi Davidovi složeni u slovinjski jazik na čislo i miru po Šimunu Budineu popu zadraninu***, Na Reci, 1861., str. XVII, XXXII, XXXIII i XXXIV. Digitalno izdanje dostupna na: https://books.google.hr/books?id=gzA5AQAAMAAJ&pg=PA1&hl=hr&source=gbs_toc_r&cad=3#v=onepage&q&f=false (pristupljeno 24.6.2014.); ■ Berčić, Ivan: ***Bukvar staroslovenskoga jezika glagoolskimi pismeni za čitanje crkvenih knjig***, U zlatnom Pragu, 1860., str. 72-80. Digitalno izdanje dostupna na: https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=loc.ark:/13960/t4bp18p4g;view=1up;seq=7 (pristupljeno 26.6.2014.)

U Berčićevom *Bukvaru …* su po prvi put u posebnoj tablici doneseni i oblici *'bosanske azbukve'*, koju je podijelio na *rukopisnu* i onu u *tiskanim knjigama*, a prema razlici u oblicima izvršio je podjelu *bosanske azbukve* u tri grupe; u Bosni, Poljicima i u Dubrovniku. Ovaj Berčićev rad označava prvi pokusaj paleografijskog utvrđivanja onih posebnih obilježja u razvoju bosančice koja su, u literaturi iz sredine 19. stoljeća, bila izražena različitim nazivima za tu vrstu pisma.

Dok se I. Berčić pri tom nije upuštao u teorijska razmatranja o *bosanskoj azbukvi*, dotle je Ć. Truhelka u nekoliko radova nastojao da utvrdi razvoj ćirilskog pisma na području Bosne. U središtu njegova zanimanja bio je odnos između ćirilskog pisma na južnoslavenskom području, sa posebnim osvrtom na razvoj kancelarijske ćirilice, uz suprotstavljanje bosančice ćirilici. Zaključio je kako je riječ o dva samostalna pisma koja su se uporedo razvijala, a povezivalo ih je samo zajedničko grčko porijeklo u smislu grafeme.

Po mišljenju T. Raukara, Truhelka je, *dakle, identificirao bosančicu 17. i 18. stoljeća s kancelarijskom minuskulom 15. stoljeća, pa je pod 'bosančicom' ili 'bosanicom' podrazumijevao čitav ćirilski kancelarijski brzopis, ne ulazeći u paleografijsku analizu pojedinih etapa u njegovu razvoju.* Istovremeno je imenom *bosančica* nazivao i pismo na mramorju nazivom *lapidarna bosančica*.

Stav srpskih historičara u 19. i u početku 20. stoljeća prema problemu ćirilice i bosančice bio je različit. Dok su jedni odbacivali naziv *bosančica* i poricali njenu posebnost dotle su drugi upozoravali na određenu specificnost takvog pisma, ali je i jednima i drugima bilo zajedničko da su čitavu ćirilsku pismenost vezivali isključivo uz srpski narod.

Mišljenja smo da konfesionalno i etničko određivanje nisu uopće mogući, ali ih ipak valja pažljivo upotrebljavati. U tom slučaju nema potrebe etničko određivanje zamijeniti konfesionalnim.

Zanimljivo je mišljenje V. S. Karadžića koji opisujući grafijska i jezička obilježja Divkovićeva ***Nauka karstianskoga*** (u izdanju iz 1698. godine) ističe: *'ova knjižica naštampana je slovima i pravopisom Bosanskijem'*, odnosno *'bosanskom bukvicom'*. Prema V. S. Karadžiću, *'rukopis Bosanske bukvice tako je različan od našega današnjega, da ga niko ne bi mogao pročitati dok ne bi najprije učio i mučio se'*.

Bitno je istaći kako je Karadžić pod *bosanskom bukvicom* podrazumijevao štampanu i rukopisnu bosančicu.

Karadžić, Vuk Stefanović: ***Primjeri srpsko-slavenskoga jezika***, Beč, 1857., str. 30-31; ■ *Detaljnije o ovoj problematici vidi:* Raukar, Tomislav: ***O problemu bosančice – Historijske kontraverze****. Radovi sa simpozija* "Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura", Sv. 3, Zenica, 1973., str. 103-144. Digitalno izdanje dostupna na: https://www.scribd.com/document/122669070/Bosančica-Problem (pristupljeno 11.5.2015.)

Ukoliko na ovom mjestu želimo napomenuti bar nešto o srednjovjekovnom korpusu ćiriličnih tekstova, potrebno je naglasiti da je on znatno širi od epigrafike. Ponajprije, tu su tekstovi bosanske i hrvatske diplomatike, te prepiske od 12. do 14. stoljeća, dakle banske i kneževske povelje, korespodencija između Dubrovnika i Bosne, kao i drugih prostora. Kad spominjemo spomenike pismenosti kao što su npr. *Povelja Kulina bana*, *Povelja bana Mateja Ninoslava* (Dubrovačka općina iz 13. stoljeća), *Hvalov zbornik*… svjesni smo da ulazimo u osjetljivu i složenu problematiku pridruživanja nacionalnih imena pojavama iz daleke prošlosti, pa želimo naglasiti da se uključivanje nekog kulturnoga fenomena iz prošlosti u jednu od nacionalnih kultura ne znači automatsko isključivanje iz druge ili drugih. Zasigurno je jasno da takva povelja i drugi izvori istog ili sličnog karaktera imaju mjesta u opisima nastanka jezičkih standarda izraslih na štokavštini. U tom smislu spominjemo i onih više od dvadeset poznatih rukopisa Bosanske crkve, kao i akte bosanske kraljevske kancelarije i listine feudalnih gospodara u Humu.

Za dio baštine koja je koristila bosančicu kao tipografsku varijantu u svim njezinim oblicima, može se reći, da nije zanemaren u bosanskoj i inoj znanosti – između ostalih, to su i tekstovi bosanskih franjevaca, posebno ono njihovo stvaralaštvo koje je uslijedilo nakon *Tridentskoga koncila* (1545– 1563) kada, kao što ističe D. Gabrić-Bagarić, *Sveta Stolica u programe obnavljanja vjerskoga života uključuje i pojačanu skrb za pastoralnu i katehetsku djelatnost, s čim u vezi se pojavljuje pitanje jezika na kojem će se pisati djela s nabožnom tematikom. Preporuka da se pastoral i kateheza obavljaju na* ***narodnom jeziku*** (akcentirao aut.) *otvorila je problem narječne podloge književnoga jezika. Izabrano je štokavsko narječje, imenovano kao '****jezik bosanski****'* (akcentirao aut.)*, a kao uzor dobroga jezika u Rimu je istican jezik prvih franjevačkih pisaca.*

Usporedi, Damjanović, Stjepan i drugi: ***Hrvatski srednjovjekovni tekstovi: tri pisma i tri jezika****. Zbornik radova,* 38. seminara Zagrebačke slavističke škole / Mićanović, Krešo (ur.). Zagrebačka slavistička škola, Zagreb, 2010., str. 11-28; ■ Gabrić-Bagarić, Darija: ***Primjeri bosanskohercegovačke pismenosti i književnosti – Od 11. do 19. stoljeća****, (Izbor, transkripcija, predgovor i rječnik)*, Zagreb-Sarajevo, 2004., str. 4. Digitalno izdanje dostupna na: https://www.scribd.com/document/109031583/Darija-Gabrić-Bagarić-Primjeri-bosanskohercegovačke-pismenosti-i-književnosti-Od-11-do-19-stoljeća (pristupljeno 30.8.2015.).

№ 51. Analizirajući simboliku mramorja, M. Wenzel zajedno sa J. Fineom došli su do zaključka da *bogumila*, kako ih je opisao pop Kuzma, na tom teritoriju nije nikad bilo i da je mnogo vjerovatnije da su neke snage koje je papinski legat osudio kao *herezu* zapravo ostatak pretkršćanskih vjerovanja, kojih je na tom području bilo još u srednjem vijeku, a možda i poslije.

U razgovoru sa dr. Alojzom Bencom iznijela je tezu o tome da *na stećcima* (mramorju, op. aut.) *ni u Bosanskoj crkvi nema ničeg bogumilskog*. On joj je na to odgovorio: *Znam*, reče on. *Uvijek sam to znao. Ali to nije nešto što ja mogu reći. Vi to možete i ja ću vam pomoći*.

Wenzel, M.[Marian]: ***A Mediaeval Mystery Cult in Bosnia and Herzegovina****. Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, vol. XXIV, London, 1961., str. 105; ■ Wenzel, Marian: ***Tradicija umjetničke obrade metala****…*, str. 17-18.

Da bosanski krstjani nisu bili *bogumili*, kao što je vjerovao F. Rački, počelo se zaključivati 1911. godine kad je Ćiro Truhelka obznanio *Oporuku Gosta Radina*. Taj dokument svakako je dosad najbitniji izvor za vjerska shvaćanja bosanskih krstjana, a u njemu nema ni traga dualizmu.

Truhelka, Ćiro: ***Testamenat gosta Radina****. Glasnik Zemaljskog muzeja*, Br. XXIII, Sarajevo, 1911., 3, str. 368.

Vidi i, Idem: ***Još o testamentu gosta Radina i o patarenima****. Glasnik Zemaljskog muzeja*, Br. XXV, Sarajevu, 1913., 3-4, str. 363-381.

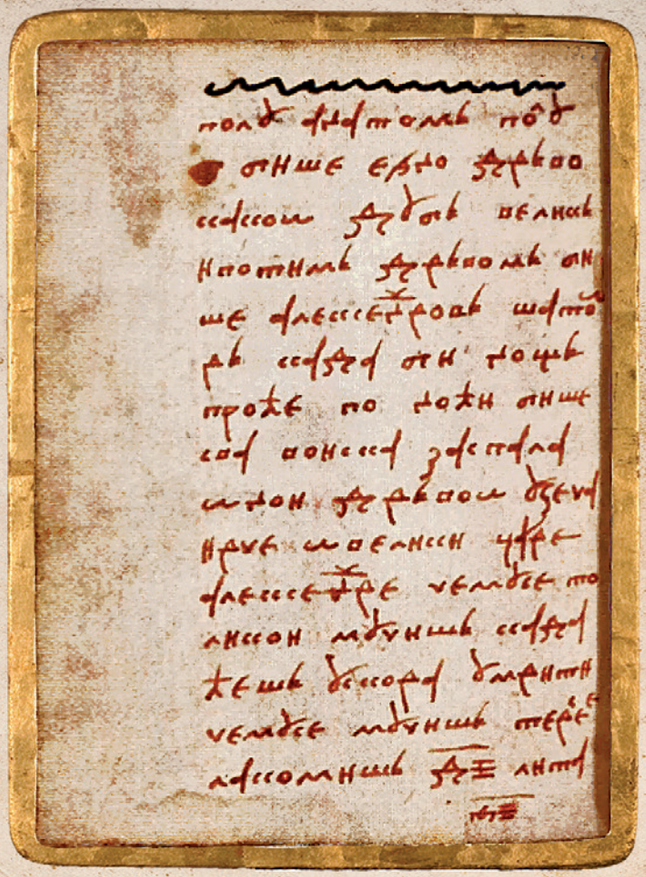
TAB. Vi/Vii

Inv. br. 15/16/17

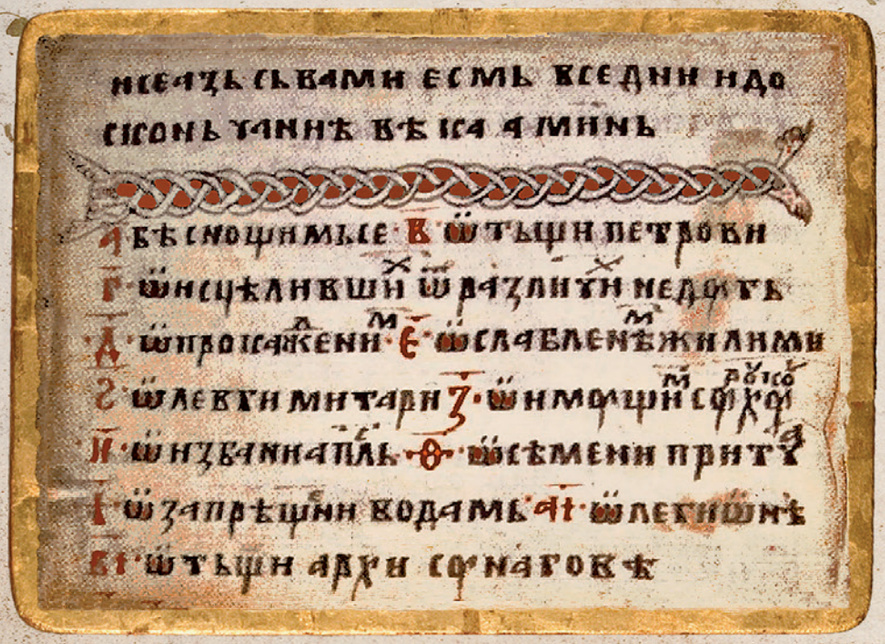
NIKOLJSKO EVANĐELJE

BERLINSKA ALEKSANDRIDA

MLETAČKI ZBORNIK

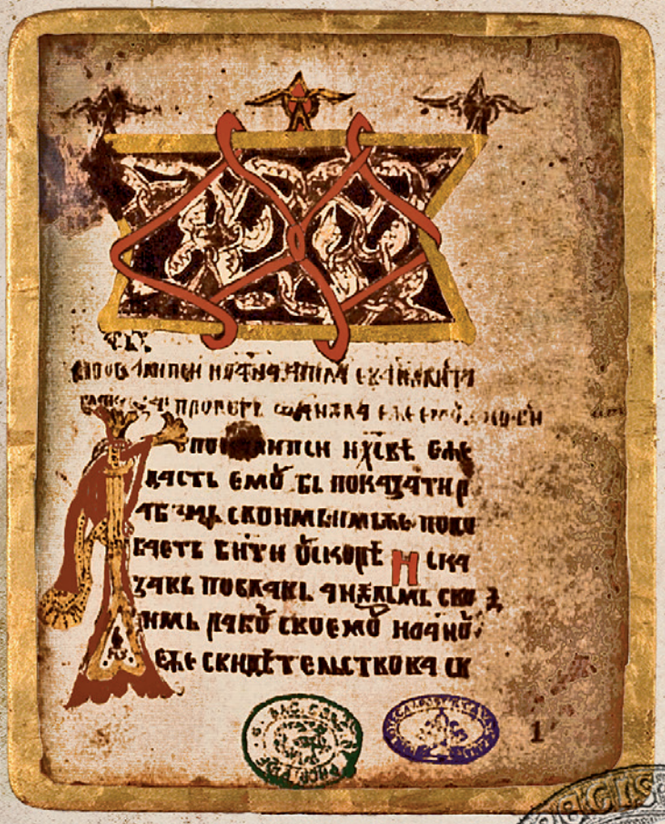

SOFIJSKO BOSANSKO EVANĐELJE

DANIČIĆEVO EVANĐELJE

RADOSAVLJEV ZBORNIK

ČAJNIČKO EVANĐELJE

Inv. br. 18/19/20/21

ZEMLJA PORIJEKLA
- BOSNA -

Сонеп не онеvNч борбч Аобрч и Злч, у
Iонон не сочки vоеk поzочN Ач
уvеспоунеь Аобро по не бог и
nепропчАлнно у voнеку Ашчь Зло
не оNо пропчАлнно точр оАNосNо
пннелоь Бог nнне споорно оNо шпо же
бнпн унншпеNо ч пошпо же онАлнне
спочрн бнпн унншпеNе nнсу споорене
оА Аоброг nего оА Злог Богчь

♦ Босанскч чрков ♦ Рчанн

Bosanska crkva na Pavlovića i Radinovića zemlji…

Ukoliko svoju pažnju fokusiramo prema srednjovjekovnoj Bosanskoj crkvi[99], na jednoj strani vidjet ćemo *autonomnu Bosansku crkvu* (*ecclesia bosnensis* ili *bistuensis, boestoensis*),[100] a na drugoj agresivnije pokušaje Rimokatoličke[101] i manje intenzivne i uspješne Istočno-grčke, odnosno Pravoslavne crkve[102] da preuzmu odgovarajuće mjesto na tadašnjim duhovnim i materijalnim prostorima Bosne, uz napomenu da je samo jedna, Bosanska crkva, značajan period bila etablirana kao religijsko-vjerska zajednica u okviru srednjovjekovne bosanske države. Nasuprot relativno povijesne kratkotrajnosti ove autohtone vjersko-religijske zajednice u poređenju sa katoličanstvom ili istočno-grčkom religijskom komponentom, odnosno pravoslavljem, u drugim regijama, kao i njihovim manje uspješnim pokušajima anatemisanja (propagiranja prokletstva)[103] i nametanja religijske nehomogenosti posredstvom moralne i filozofsko-religiozne argumentacije[104] uz križarske pohode,[105] te pokoravanjem i preobratom pripadnika Bosanske crkve, ipak, Bošnjani su duži period uspjeli održati i Bosansku crkvu i Bosnu kao državu. Ukratko, globalno posmatrano bosanski krstjani nisu bili članovi nijedne od dviju velikih crkava, **njihova vjera** koju vjeruju je **vjera bosanska** *(la fede bosignana)*, a crkva kojoj su pripadali bila je **Bosanska crkva** (*ecclesia bosnensis*).

Što je krstjanstvo u Bosni odmah u početnoj fazi uhvatilo duboke korijene i što se, možemo slobodno konstatirati, naglo razvijalo i širilo, može se prije svega objasniti minornim prisustvom katoličanstva i, najvjerovatnije, minimalnim, skoro zanemarivim prisustvom hrišćanstva.[106] Također je nesumnjivo i to da je u krstjanstvu bilo i elemenata koji su odgovarali i privlačili tadašnje žitelje Bosne kod kojih je, možemo pretpostaviti, još bila prisutna borba između, izrečeno katoličkim vokabularom, '*dualistički obojenih paganskih predstava*'[107] i nerazumljivo formuliranih kršćanskih učenja. Ono što je sa sigurnošću utvrđeno je činjenica da je Bosanska crkva znala da se prilagodi prilikama u Bosni i da je na takav način, zasigurno, njeno učenje postalo narodnom religijom, *Bosanskom vjerom* (*fides bosniaca*) ili *pravom vjerom Bosanskom*, odnosno oblik narodnog vjerovanja u Svevišnjeg. Također, slovila je kao mjerilo u ocjenjivanju unutrašnjeg poretka same zemlje i kao simbol zaštite u njezinim borbama protiv tuđina.

Tako i tokom 12. stoljeća *svisoka* i *nasilno,* umjesto dotadašnjeg vođstva Bosanske crkve, nametanje latinskih vjerskih poglavara, s *tuđim jezikom* i novih, neobičnih postupaka koje većina Bošnjana (a osobito plemstvo) nije prihvatila,[108] za latinske poglavare nije polučilo nikakve željene rezultate u tom pravcu. Realno posmatrano bili su to neuspješni pokušaji da se posredstvom snažne kolonije Sasa (Nijemaca iz Mađarske) i dalmatinskih Romana, kao i Dubrovčana, koji su kao rudari, odnosno kao trgovci činili glavna središta katoličkog crkvenog života[109] i Bošnjani pripoje *međunarodnom katolicizmu*[110], odnosno da se pomoću Rimokatoličke crkve upravlja Bosnom, njezinim resursima i poslovima (eksploatacijom i

[99] *… Zacelo, ničija istorija nije ispunjena tolikim zagonetkama, nerešenim i nerešivim pitanjima, kao što istorija srednjevekovne Bosne. […] No najkrupniji misterij bosanske istorije predstavlja bogumilsko pitanje* (krstjansko pitanje, op. aut.). *Šta se o njemu nije sve pisalo i nagađalo! I ozbiljni istoričari su ulagali svoje najbolje snage da ga privedu rešenju, i neozbiljni diletanti su puštali na volju svojoj mašti da ga više zamrse ili još neverovatnije reše. Ipak, svi napori ostadoše uzaludni, nijedan ozbiljan istoričar danas ne bi smeo tvrditi da je to pitanje precizno, bez traga kakve sumnje rešio.*

Čremošnik, Gregor: ***Oko bogumilstva u srednjevekovnoj Bosni***, Prosveta, Sarajevo, XXI, 1937., str. 10.

[100] Sa stajališta rimokatoličke crkve, tako i sa stajališta crkve pravoslavne, *Crkva bosanska* bila je *heretička*, a njezine vjernike različiti izvori nazivaju *patarenima, bogumilima, babunima, manihejcima, katarima i kutugerima*. Oni sami nazivali su se ***krstjani*** i ***krstjanke***, te ih i mi, u ovoj studiji, tako nazivamo.

O Bosnaskoj crkvi vidi, Ćošković, Pejo: ***Četvrt stoljeća historiografije o Crkvi bosanskoj;*** u: *Zbornik radova sa Naučnog skupa Istorijska nauka o Bosni i Hercegovini u razdoblju 1990-2000,* Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 2002., str. 31-54.

O autonomnosti Crkve bosanske vidi i: PRILOG № 52.

[101] *O pokušaju Rimokatoličke crkve da preuzme primat nad Bosnom i Bošnjanima, vidi:* ***Registra Vaticana***, ep. 141, f 103v; ■ Smiciklas, Tadija: ***Codex Diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae***, Zagreb, 1904-1934., str. 24-25 i 36. Digitalno izdanje dostupno na: https://www.scribd.com/document/59075824/T-Smiciklas-Codex-Diplomaticus-sv-18 (pristupljeno 18. januara 2016.); ■ Kniewald, Dragutin: ***Vjerodostojnost latinskih izvora o bosanskim krstjanima***. *Rad, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti*, Knj. 270, 1949., str. 11. Digitalno izdanje dostupno na: https://www.scribd.com/document/94124165/Dragutin-Kniewald-Vjerodostojnost-Latinskih-Izvora-o-Bosanskim-Krstjanima (pristupljeno 18. januara 2016.); ■ Fine, John: *The Bosnian Church – Its Place in State and Society from the Thirteenth to the Fifteenth Century*, London, 2007., str. 120;

ILUSTRACIJA LIJEVO: Gost Radin Bosanske crkve (rekonstrukcija). (Izvor. Arhiv Akšamija).

Glavni problem sa temeljnom obnovom krstjanskog učenja je što skoro svi sačuvani podaci dolaze od njihovih progonitelja. Osnov krstjanske etike je poštovanje života. Sebe su smatrali sljedbenicima apostola, a odbacivali su i rimskog papu i carigradskog patrijarha. Pretpostavlja se da je postotak pismenosti među njima bio izrazito visok, odnosno da je 'daleko nadilazio tadašnji evropejski nivo'. Bošnjani su izvore učenja nalazili, pored Svetog pisma, i u apokrifnim spisima, u to vrijeme rasprostranjenim na bosančici.

O dopuštenju laganja vidi: Butler, J. Thomas: ***Bosanski bogumili ili krstjani*** *(prev. Maja Pašović). Department of Sociology, Wittenberg University*, Volume 05, No. 4, Springfield, Ohio, October 2010. Preuzeto iz ***Duh Bosne***, digitalno izdanje dostupno na: http://www.spiritofbosnia.org/bs/volume-5-no-2-2010-april/the-bosnian-bogomils-or-"krstjani"/ (pristupljeno 18. januara 2016.).

O Bilinopoljskoj izjavi i vjernosti krstjana Katoličkoj crkvi vidi: PRILOG № 53.

▲102 *O nastojanju istočno-grčke, odnosno Pravoslavne crkve da preuzme primat nad Bošnjanima, vidi:* Gavran, fra Ignacije: ***Koje su vjere bili bosanski vladari?*** *Svjetlo riječi*, članak, 26.7.2014. Digitalno izdanje dostupno na: http://www.svjetlorijeci.ba/clanak/1597/kultura/koje-su-vjere-bili-bosanski-vladari (pristupljeno 18. januara 2016.). ■ Malcolm, Noel: ***Povijest Bosne – kratki pregled***, Zagreb – Sarajevo, 1995., str. 96-97. Digitalno izdanje dostupno na: http://www.hercegbosna.org/STARO/download-hr/Malcolm_Povijest_Bosne.pdf (pristupljeno 18. januara 2016.);

O eventualnim tragovima pravoslavlja u Bosni vidi: PRILOG № 54.

▲103 *O pokušajima anatemisanja Bosanske crkve vidi:* PRILOG № 55.

▲104 *'Popis pedeset zabluda manihejskih u Bosni' vidi:* PRILOG № 56.

▲105 Kada je 1199. godine papa Inoćentije III saznao za postojanje *velike jeresi* u Bosni, on se obratio ugarskom kralju Emeriku, pod čijim se suverenitetom nalazio bosanski ban, i zamolio ga *da pozove bana na odgovornost i da mu zabrani da štiti krstjane Bosanske Crkve. Ukoliko ban ne bi htio da posluša, neka ugarski kralj vojskom napadne Bosnu, krstjanima oduzme sav posjed i bana protjera zajedno sa njima.*

Theiner, Augustinus: ***Vetera monumenta Slavorum Meridionalium historiam illustrantia maximam partem nondum edita ex tabulariis vaticanis deprompta collecta ac serie chronologica disposita***, Tomus II, Romae, 1863., str. 29.

O anatemisanju krstjana – dobrih Bošnjana vidi: Živković, Pavao: ***Pojava bogumilstva i anatema kao način borbe protiv heretika***. *Izvorni znanstveni rad,* UDK: 237, Sarajevo. Digitalno izdanje dostupno na: https://www.scribd.com/document/168628133/Živkovic-pojava-Bogumilstva-i-anatema-kao-način-borbe (pristupljeno 18. marta 2015.).

O križarskim pohodima na Bosnu, vidi: Sanjek, Franjo: ***Les Chretiens Bosniaques et le Mouvement Cathare XII-XV siecles***, Paris/Louvain, 1977., str. 71-72; ■ Patek (Suibertus), Peter: ***Commentariolum de provinciae Hungariae originibus;*** u: Reichert, R.: *Monumenta Ordinis Fr. Praedicatorum Historica I*, Louvain, 1896., str. 305-308;

O repliciranju ranog kršćanstva i posljedicama koje su tim povodom uslijedile prema krstjanima Bosanske crkve vidi: PRILOG № 57.

prodajom zlata, srebra, bakra, željeza, olova, žive...). Kako se u evropskom srednjovjekovlju pitanje političkog suvereniteta zasnivalo na tzv. *državnoj crkvi* karolinške proviniencije, latinski biskup iz prosjačkog reda dominikanaca▲111 zbog neuspjeha odgovarajuće preobrazbe Bošnjana '*šizmatika',* odnosno *raskolnika*, kao i *krivovjernika / heretika* na katoličanstvo sredinom 13. stoljeća, odlazi iz Vrhbosne u Đakovo.▲112 Ironijom povijesti, biskup Ponsa (postao je bosanskim biskupom 1235. i upravljao je biskupijom preko 30 godina), hvaljeni *latinaš* i prekaljeni križarski borac, napustio je *svoje rimokaroličko stado*, a umjesto Dubrovnika metropolijom za Bosansku biskupiju postaje Kaloča (mađ. *Kalocsa*, nje. *Kollotschau*), odnosno Kaločka nadbiskupija u Mađarskoj. Bošnjani sa svojim krstjanstvom su preovladali i među vlastelom i u narodu i na dvoru. Organizacija katoličke crkve, južno od rijeke Save, potpuno gubi autoritet i raspada se gotovo u potpunosti. Na taj način Bosna je, po shvatanju Vatikana, ostala bez biskupije *regio nullius dioesesis*, odnosno područje bez *katoličkog političkog suvereniteta*, ali sa svojom autonomnom Bosanskom crkvom, svojom Bosnom i dobrim Bošnjanima. Interesantno je da u približno isto vrijeme i pravoslavni episkop Humske zemlje po imenu *Danilo*, najvjerovatnije iz sličnih razloga, kao i bojazni da bi bosanski ban uskoro mogao zavladati Humom, a nešto kasnije i zauzeti Ston, napušta sjedište u Stonu i prelazi na teritoriju Raške u manastir Sv. Apostola, zvan *Petrov manastir*, kod današnjeg Bjelog Polja na Limu.▲113

Očito je da dobrim Bošnjanima od šezdesetih godina 13. do prvih desetljeća 15. stoljeća uz sva upućena prokletstva i neprimjerene primjere njihovog izricanja, odnosno njihovo anatemisanje, nije nedostajalo odsustvo istočno-grčkog, odnosno pravoslavnog utjecaja,▲114 kao što im nije smetalo *rimsko* (*katoličko*) *patronatsko pravo* nad Bosnom,▲115 pa niti određeni vid *raspolaganja bosanskom krunom.*▲116 Bez obzira na sve prisutnije probleme, vanjski religiozni izolacioni vakum tokom narednog perioda doprinio je stabilizaciji Bosanske crkve i, kako za vrijeme Banovine, gdje se spominju *Bosnenses, Bossinenses,* tako i u vremenu Kraljevine Bosne (*Regnum Bossna*, *Bosnae*, odnosno *Bosgna…*).▲117 Bila je to pobjeda vladajuće političke konzistentnosti i domaće Crkve koja je potpuno neovisna o Rimo-katoličkoj ili Istočno-grčkoj i, kao takva, uspjela se dugo održati čak i uprkos križarskim pohodima koje su protiv njezinih '*nevjernika*' poduzimli pape i zapadni vladari sa njihovim susjedima.▲118 U stvari, nisu to bili samo križarski pohodi protiv '*krivovjernih krstjana i neprijatelja katoličke vjere (emula)'*, već zapravo protiv osamostaljivanja Bosne, te njezinog samostalnog društvenog i političkog djelovanja.

Međutim, pripadnici Bosanske crkve polahko će biti istiskivani, posebno dolaskom misionara, ali ne toliko propovjedačkom snagom, već pomenutih dominikanaca, koje su domaći Bošnjani smatrali *suradnicima tuđinske vlasti*, već dolaskom franjevaca – *Male braće.*▲119 Izgleda da se jedan dio dobrih Bošnjana sa plemstvom na tadašnjoj rogatičkoj regiji uspio oduprijeti svim takvim utjecajima i promjenama vjerskih opredjeljenja sve do potpunog ustoličenja Osmanlija 1463/867. godine, odnosno poslije pada grada Jajca 1528/934.▲120 Nažalost, ne može se sasvim tačno i u pojedinostima utvrditi na koji se zapravo način odvijao ovaj proces. Međutim, poznato je da u tom periodu sa povijesne scene polahko iščezavaju tri bosanske

ILUSTRACIJA LIJEVO: Ustoličenje Dida Bosanske crkve – *ecclesia bosnensis ili bistuensis, boestoensis na Pavlovića zemlji* (rekonstrukcija). (Izvor. Arhiv Akšamija).

▲106 *Usporedi,* Malcolm, Noel: ***Povijest Bosne – kratki pregled****...*, str. 74; ■ Gavran, fra Ignacije: ***Koje su vjere bili bosanski vladari?*** *Svjetlo riječi*, članak, 26.7.2014.

Jedan od autentičnih dokumentata iz kojih se može iščitati naseljenost hrišćana-pravoslavaca na tadašnjoj teritoriji Bosne, sačuvan je u vidu zapisa pravoslavnog monaha Marka Trebinjca sa teritorije bivšeg Huma iz 1509. godine, u kojem se kaže *da su mnogi pravoslavci drage volje prigrlili islam*.
Usporedi, Stojanović, Ljubomir: ***Stari srpski zapisi i natpisi***, Srpska akademija nauka i umetnosti, Narodna biblioteka Srbije i Matica crpska, Knj. I, fototipska izdanja knjiga 4, Beograd, 1982., str. 104. Digitalno izdanje dostupno na: https://www.scribd.com/document/82543549/Lj-Stojanović-Stari-srpski-zapisi-i-natpisi (pristupljeno 10. januara 2014.); ■ Hadžijahić, Muhamed: ***Porijeklo bosanskih Muslimana***, Sarajevo, 1990., str. 78. Digitalno izdanje dostupno na: https://www.scribd.com/document/127560163/MUHAMED-HADZIJAHIC-Porijeklo-Bošnjaka (pristupljeno 10. januara 2014.).

O problematici prisustva hrišćana i Pravoslavne crkve u Bosni vidi: PRILOG № 58.

▲107 I. P. Couliano zaključuje na temelju *samo nekih* i među sobom *iznenađujuće kontradiktornih* latinskih izvora da su bosanski krstjani bili *radikalni dualisti* i da se zato ne mogu smatrati bogumilima (krstjanima, op. aut.).
Couliano, Ioan P.: ***I miti dei dualismi occidentali – Dai sistemi gnostici al mondo moderno***, Milano, 1989., str. 246-250.

▲108 *O problematici neprihvatanja katolicizma u Bosni, vidi,* Ćirković, Sima: ***Istorija srednjovekovne bosanske države****…*, str. 287; ■ Fine, John: ***The Bosnian Church****...*, str.195.

Detaljnije o navedenoj problematici, kao i o upotrebi i semantičkom značenju termina 'Bošnjanin' i 'dobri Bošnjani' vidi: PRILOG № 59.

▲109 *O organizatorima i predstavnicima katoličkog sveštenstva na teritoriji Bosne vidi:* PRILOG № 60.

▲110 Lovrenović, Dubravko: ***Na kliništu povijesti – Sveta kruna ugarska i sveta kruna bosanska 1387-1463,*** Sarajevo – Zagreb, 2006., str. 18-19.

▲111 ***Domini,*** lat. *gospodnji;* ***canes***, lat. *psi* – mnogi autori termin *dominikanci* prijevode kao *'božiji psi'* jer neumorno propovjedaju (*hvaliti, blagoslivljati, propovijedati,* krilatica je dominikanskog reda).

Usporedi, Armanda, Ivan: ***Ikonografija svetog Dominika*** (članak). *Veritas – Magnificat anima mea Dominum* – katolički magazin, Dubrovnik, 18. rujna 2003. / 13. prosinca 2010.

▲112 Đakovo (*Diaconus*, *Dyaco*, *Dyacow*...) je od prve polovine 13. stoljeća bilo feud biskupa bosanskog, koji je kao poklon dobijen od strane Kolomana sina ugarskog kralja Andrije.

Usporedi, Thalloczy, Lajos: ***Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter,*** Munchen-Leipzig, 1914., str. 16.

O razlozima odlaska latinskog biskupa iz Bosne, vidi, Džaja, M. Srećko: ***Konfesionalnost i nacionalnost Bosne i Hercegovine – Predemancipacijsko razdoblje 1463-1804***, Mostar, 1999., str. 194-195. Digitalno izdanje dostupno na: https://www.scribd.com/document/237110948/Konfesionalnost-i-nacionalnost-Bosne-i-Hercegovine (pristupljeno 18. januara 2016.); ■ Truhelka, Ćiro: ***Sredovječni spomenici bosanske Hrvatske***. *Hrvatsko kolo*, Zagreb, 1942., Sv. 23, str. 2.

Vidi i: PRILOG № 61.

▲113 *O problematici napuštanja pravoslavnog episkopa iz Stona, vidi,* Bogdanović, Dimitrije: ***Preobražaj srpske crkve – Istorija srpskog naroda***, Knj. 1. Beograd, 1981., str. 317-320; ■ Mandić, Dominik: ***Etnička povijest Bosne i Hercegovine***, Mostar, 1982. (reprint); ■ Vrandečić, Josip: ***Crkva bosanska i Crkva dalmatinska – Srednjovjekovna hereza u Dalmaciji***, Sarajevo, 2006.

O Humskoj eparhiji vidi: PRILOG № 62.

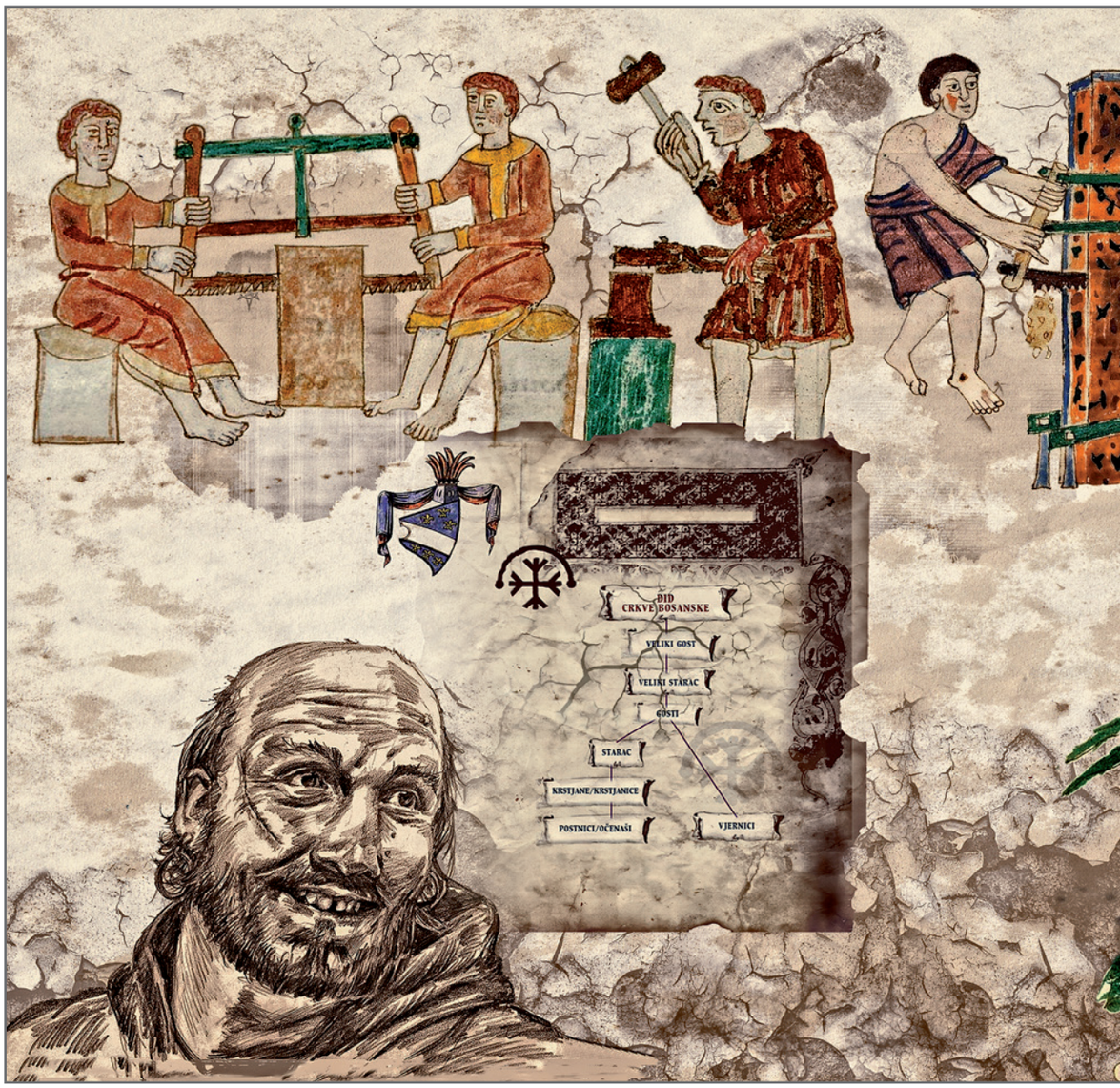
▲114 *O teoriji po kojij je Bosanska crkva bila tek jedna od istočnih pravoslavnih crkava, vidi:* PRILOG № 63.

▲115 *Usporedi,* Lovrenović, Dubravko: ***Na klizištu povijesti***…, str. 19; ■ Živković, Pavo: ***Pojava bogumilstva i anatema kao način borbe protiv heretika***. *Croatica Christiana periodica*, 17 (31), Zagreb, 1993., str. 42-48.

▲116 *Usporedi,* Džaja, M. Srećko: ***Konfesionalnost i nacionalnost Bosne***…, str. 194-195.

srednjovjekovne institucije: Bosansko kraljevstvo, Bosanska crkva i bosansko srednjovjekovno plemstvo, institucije koje su se u tom razdoblju međusobno prožimale, zbog čega se moglo utemeljiti i definirati jedno, povijesno mišljenje o narodu Bošnjana, specifičnom krstjanskom duhu bosanskog plemstva, te o autohtonoj Bosanskoj crkvi kao etabliranoj.

Sagledavanjem uloge Bosanske crkve u srednjovjekovnoj bosanskoj državi, gdje je crkvena samostalnost podrazumijevala i političku neovisnost, u dostupnoj historijografiji javljaju se oprečna mišljenja. Po jednima je Bosanska crkva bila *simbol i zalog njene samostalnosti*,▲121 a po drugima ona nije bila ravnopravan partner Katoličkoj crkvi, iako je od te iste Crkve u jednom

Iz svakodnevnice dobrih Bošnjana – shema uspostavljene hijerarhije unutar zajednice bosanskih krstjana u srednjevjekovnoj Bosni. (Izvor. Arhiv Akšamija).

periodu smatrana za *ecclesia bosnensis* – Bosansku crkvu kao *staru biskupiju koja je nastala u krilu Rimokatoličke crkve,* odnosno, iako je *krstjanski zakon* imao analogiju u redovničkim pravilima svetih Bazilija, Benedikta, sv. Augustina ili Franje, ona ipak nije mogla poslužiti kao *instrument samostalnog vladanja*. Čini nam se kako se njena uloga ovakvom klasifikacijom željela svesti na puko arbitriranje između bosanskih kraljeva i vlastele, u cilju ostvarenja nekih drugih (društvenih i političkih) motiva a ne samo ostvarenje konfesionalne stabilnosti.[▲122] Međutim, bez obzira na takav vid osporavanja te njezinim proglašavanjem '*heretičkom*',[▲123] kako sa stajališta Rimo-katoličke crkve, tako i sa stajališta Istočno-grčke, odnosno pravoslavne

Misionarsko djelovanje franjevaca – *Male braće* u pripajanju bogumila međunarodnom katolicizmu poslije odlaska dominikanacia iz Bosne (rekonstrukcija).

▲117 Iz abjuracije krstjanskih prvaka 1203. godine očito je da se Ivan de Casamare već tada susreo s čvrsto organiziranom strukturom Bosanske crkve, koja je mogla nastati davno prije kraja 12., a još se bolje organizirala i ustoličila šezdesetih godina 13. stoljeća.

Muzić, Ivan: ***Vjera crkve bosanske***, Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, Split, 2008., str. 28.

▲118 *O križarskim pohodima na Bosnu vidi,* PRILOG № 64.

▲119 *O početku djelovanja franjevaca i 'Maloj braći' na teritoriji Bosne vidi,* PRILOG № 65, *a o postojanju Bosanke vikarije vidi,* PRILOG № 66.

▲120 *Usporedi,* Klaić, Vjekoslav: ***Poviest Bosne***…, str. 347 i 255.

[…] početkom 15. stoljeća i najuglednija vlastela bila je sljedbenicima ove crkve (Hranići, Pavlovići, Hrvoje i njegovi rodjaci, Klešići). Narodu omili crkva 'perfidus patarenus ska toli' silno, da ju je prozvao svojom narodnom 'bosanskom crkvom'.

Pavlovići su *odsele* (1416. godine, op. aut.) *držali svoje zemlje 'milošću i darom božijim i velikoga cara sultana Mehomet-bega i vojvode mu Izaka'.*

Karakterizaciju općih prilika u Bosni vidi, PRILOG № 67.

▲121 Ćirković, Sima: ***Bosanska crkva u bosanskoj državi;*** u: *Prilozi za istoriju BiH, I, Društvo i privreda srednjovjekovne bosanske države*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Posebna izdanja, Knj. LXXIX, ODN, Knj. 17, Sarajevo, 1987., str. 195-254.

[122] Lovrenović, Dubravko: ***Uticaj Ugarske na odnos crkve i države u srednjevjekovnoj Bosni;*** u: *Sedam stoljeća bosanskoh franjevaca 1291-1991. Zbornik radova*. Franjevačka teologija u Sarajevu, Samobor, 1994., str. 69. i 79.

[123] Krstjani Bosanske crkve, po tumačenju katoličke i pravoslavne crkve bili su pristaše *heretičkog pokreta* koji se javio sredinom 10. stoljeća za vladavine bugarskog cara Petra (927-969) u Makedoniji, koja je tada bila pod bugarskom vlašću.

Prvi podatak o pojavi dualističke hereze nalazi se u *Poslanici carigradskog patrijarha Teofilakta caru Petru* (između 933. i 935. godine), u kojoj mu Teofilakt razjašnjava da je ta hereza *pavličanstvo pomiješano s manihejstvom*.

Vidi, Živković, Pavao: ***Pojava bogumilstva i anatema kao način borbe protiv heretika***. *Croatica Christiana periodica*, Vol. 17, No. 31, Zagreb, 1993., str. 42-43; ■ Šidak, Jaroslav: ***Oko pitanja 'Crkve bosanske' i bogumilstva***, *Studije o 'Crkvi bosanskoj' i bogumilstvu*, Liber, Zagreb, 1975., str. 31.

Više o 'bogumilskoj jeresi' na osnovu tumačenja bugarskog svećenika Kozme vidi: PRILOG № 68.

[124] Fermendžin, Eusebius (ur.): ***Acta Bosnae potissimum ecclesiastica cum insertis editorum documentorum regestis ab anno 925 usque ad annum 1752***, Zagrabiae, 1892.; ■ Čošković, Pejo: ***Ustrojstvo crkve bosanske;*** u: *Zbornik fra Anđela Zvizdovića*, Sarajevo-Fojnica, 2000., str. 61-83; ■ Idem: *Crkva bosanska u XV. stoljeću*, Institut za istoriju, Historijske monografije, Knj. 2, Sarajevo, 2005., str. 86. Digitalno izdanje dostupno na: http://www.iis.unsa.ba/pdf/coskovic_crkva_bosanska.pdf (pristupljeno 1. juna 2016.).

Premda bosanski vladari u međunarodnim pregovorima nikad nisu priznali postojanje *krivovjerja* na bosanskom tlu, Bosna je za čitavog svog postojanja bila napadana zbog hereze. No, ni inkvizicija, ni križarski pohodi koji su na nju poduzimani, nisu uspjeli ništa promijeniti. Naprotiv, bosanska država je neprestano jačala.

Suprotno mišnjenje o Bosanskoj crkvi iznosi L. Petrović i po njemu je to *Katolička crkva* koja je zbog političkih težnji postala *akefalna* i potpuno samostalna.
Petrović, Leo: ***Kršćani Bosanske Crkve***. *Dobri pastir*, Br. 3 – 1/4, Sarajevo, 1952., str. 41-216.

[125] Raukar, Tomislav: ***Hrvatsko srednjovjekovlje***…, str. 282.

[126] *Mogući popis bosanskih Didova vidi:* PRILOG № 69.

crkve, činjenice nas uvjeravaju o postojanju, specifičnom ustrojstvu, hijerarhiji i učenju, kao i autonomnoj, odnosno autokefalnoj samostalnosti Bosanske crkve[124] koja je, ukliješćenošću između Istočne i Zapadne crkve, u vremenu oblikovanja vjerski razgraničenog prostora između njih, ipak bila […] *najjači činitelj religiozne i društvene individualnosti srednjovjekovne Bosne*[125].

Mišljenja smo kako *vjera bosanska*, odnosno vjera bosanskih krstjana, iako nije riječ o državnom već o crkvenom ustrojstvu, nije mogla biti ni teokratskog, a niti demokratskog karaktera. Nije mogla biti zato što je teokratija unutar crkvene organizacije pretpostavljala instituciju sveštenstva sa *božanskim ovlaštenjima*, a takvih oblika niti kod ijednog Dida bosanskog nije bilo.[126] Naime, unutar dostupnih domaćih izvora o Bosanskoj crkvi nemoguće je pronaći bilo kakav oblik institucionalne vlasti bosanskog Dida i njegovog eventualnog uzurpiranog statusa posredništva između Boga i krstjana, kao i bilo kakvih oblika kršenja zavjetnih normi u korist njegovih i tuđih pojedinačnih interesa. Kada su na zloupotrebu bili nagovarani ili primoravani, povlačili su se i nisu tolerirali antizavjetne radi svjetovnih potreba.

Karakter demokratije je od 5. stoljeća pa nadalje kroz vlastiti razvoj poimanja uvijek bio vezan za državnu vlast a ne za crkveno ustrojstvo, pa traženje eventualnog demokratskog karaktera u Bosanskoj, kao i u bilo kojoj drugoj Crkvi, ukoliko bi čak i postojalo, zasigurno bi nas odvelo ohlokratiji. Crkva, u vidu vjerske institucije, nije ustrojena da bi njom vladale mase već da bi ona narodu objasnila i pomogla u određenim vjerskim i životnim moralnim vrlinama, te njihovom mogućem odnosu prema Bogu Svevišnjem, kao i onom drugom i drugačijem. Čini nam se da povodom navedenih karaktera i njihove, po našem mišljenju, neopravdanosti u smislu karakterizacije *vjere bosanske*, ona bi

Dobri Bošnjani na žetvi i vršidbi – primarnoj obradi pšeničnog uroda – odvajanja zrna. Žitarice su se izvozile za Dubrovnik, a imale su i određenu formu kompenzacije za morsku so.

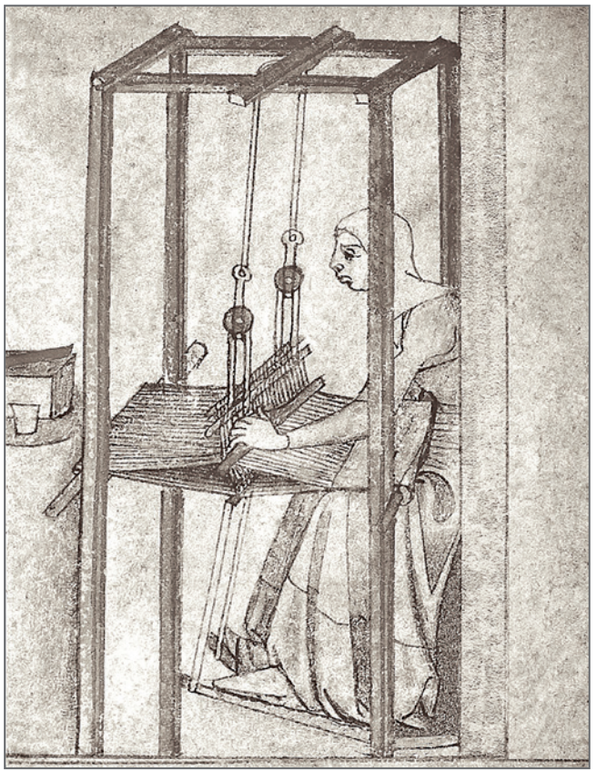
ipak mogla biti nomokratijskog karaktera (pod čim podrazumijevamo ophođenje prema običajima koji proističu iz vjerskog kodeksa) u svom primordijalnom ustrojstvu karaktera vjerovanja i moralnih normi kojima je ustrojena ili karakterizirana. Takav oblik karakterizacije uviđamo i na Pavlovića zemlji u okviru definiranih normi religioznosti, načina upražnjavanja općih životnih normi, odnosu prema ishrani, odnosima prema drugima i drugačijima, odnosu prema militantnim oblicima ponašanja, odnosu prema prirodi, kao i onih ustaljenih, istina ponekad i modificiranih u smislu primordijalnih shvatanja, običajnih normi stečenih vremenom trajanja. Stoga za *prave bosanske krstjane* može se kazati da su bili dostigli pozitivan stupanj zavjetnog statusa, koji je pretpostavljao odgovarajući odnos između Boga Svevišnjeg i čovjeka, kao i čovjeka i Svevišnjeg Boga. Njihove proklamirane i provođene karakteristične zavjetne norme, koje su bile utemeljene na shvaćanju *religijskog ugovora* sa Bogom Svevišnjim i čovjekom u formi moralnih normi, a koje su imale legitimnu i legalnu vrijednost u odnosu između Boga Svevišnjeg i čovjeka, kao i u odnosu između samih krstjana, te drugih i drugačijih, ustvari, definirali su odnos prema nomokratijskom karakteru njihovog, ne sektaškog, već specifičnog religijskog uvjerenja.

Kada je o *bosanskoj krstjanskoj vjeri* riječ ona je bila uvjetovana zavjetom, a dobri Bošnjani su smatrali ukoliko ima vjere ima i zavjeta, a ako ima zavjeta u čovjeku ima i vjere u Svevišnjeg Boga. Dakle, religija je za njih predstavljala zavjet, a zavjet je proistekao iz religijskog vjerovanja, koja se očitovala danom i zadanom rječju. Ipak, mišljenja smo da je oblik religijskog vjerovanja za krstjane bio više od riječi, kao što im je i zavjet, ipak bio više od obećanja. Oni, jednostavno kazano, nisu mogli dopustiti, a ni spriječiti da im drugi mjere vrijednost i težinu njihove vjere. Sa raznih strana u tom vremenu dolazile su različite i agresivne optužbe, ali su krstjani bili u uvjerenju da je za karakter i oblik njihove religioznosti bilo samo prihvatljivo *mjerenje* Svevišnjeg Boga,

Berba uroda višnji i kestenja, te pečenje i konzumiranje kestenja. Voće nije predstavljalo dio trgovine sa Dubrovnikom, kao što je to bilo slučaj sa voskom i suhom (uštavljenom) kožom.

Pređa ovčije vune i tkanje platna na tkalačkom stanu.

Krojenje odjeće od istkanog platna – čohe.
Krojači dobrih Bošnjana su se nazivali *šavci* ili *svitari*.

Šivanje odjeće od istkanog platna.

iz prostog razloga što je religija Njegov dar. Za čovjekovo *mjerenje* zavjeta Boga Svevišnjeg zadanog čovjeku, kao ni čovjekovo *mjerenje* zavjeta danog Svevišnjem Bogu, nisu smatrali validnim, jer su bili uvjerenja kako čovjek može biti nepravedan i pristrasan. Mnogo puta su svjedočili o tome, po njihovom mišljenju, kako ljudi vole da se *igraju zavjetne pogodbe* sa Svevišnjim Bogom i u vlastitim redovima, u kojima su svaki puta zbog određenih razloga ti isti ljudi tražili više nego što im realno pripada, dok su ispunjavali sve manje od onoga na što su se prvobitno zavjetovali Bogu Svevišnjem.

Živjeli su i upražnjavali svoje vjerovanje sa uvjerenjem da je Svevišnji Bog zavjetovan njima krstjanima i da će biti spašeni ako se i oni zavjetuju Njemu na poslušanost i pokoranost. Poštujući zakon Boga Svevišnjeg, koji je za njih, u stvari, bio zakon shvatanja prirode, zakon kojeg kompletna priroda poštuje osim čovjeka, a jedino se on, tj. čovjek razlikovao od svih živih bića po tome što ima slobodu i moć da krši zakon prirode, što je ipak zakon Svevišnjeg Boga. Ipak, oni sa ovakvom svješću i savješću nisu dozvoljavali sebi da bilo kome od onih koji su ponekad ili više puta mislili da imaju

Kovači mramorja (kamenoklesari) sa odgovarajućim pomagalima.

Halati koji su korišteni za obavljanje raznih zanatskih poslova.

ILUSTRACIJA LIJEVO: Izgradnja hiže (kuće), kaldrmisanje pristupnog puta i obrada mramorja. (Izvor. Arhiv Akšamija).

pravo krojiti zakone po svojoj mjeri, zakone koji su po njihovom uvjerenju bili ponekad suprotni zakonima Prirode, drže bilo kakve pridike ili da ih proklinju. Sva eventualna tumačenja koja su po njima bila u suprotnosti držali su za sebe i nisu ih bez opravdane potrebe javno iznosili. To i kada su intimno činili najiskrenije su osjećali da to propovjedaju jer ih na to obavezuju njihove zavjetne norme prema Bogu Svevišnjem, odnosno Njegove sankcije prema njima ukoliko ih iznevjere.

Potrebno je naglasiti kako je tokom vremena i Bosanska crkva popuštala u *vlastitoj prvobitnoj ortodoksiji*, kao i da su pravljeni nužni kompromisi radi životnih zahtjeva, a zatim zbog susjedskih odnosa i održavanja same vlasti. Međutim, uvjereni smo da je mnogo više neslaganja bilo zbog toga, što su izvjesne stvari pojedini gorljivi pobornici Istočne i Zapadne crkve hotimice prikazivali gorim ili naprosto nerazumljivim. Kad postojeće razlike nisu znali ili možda nisu htjeli objasniti i prihvatiti, nemoćno su tvrdili da bi za bosanske krstjane bolje bilo reći da su *bez reda, vjere i pravila.*[127] Međutim, drugi podaci pak svjedoče da krstjani nisu bili ni bez reda, ni bez vjere, ni bez pravila. Njihova vjera, *vjera bosanska – vjera koju svjedoče* u očima Gosta Radina bila je *prava vjera apostolska*,[128] gledano očima Dubrovčana ona je bila *la fede bosignana*,[129] a njihovo redovničko pravilo po kome su živjeli je za njih *naš zakon*, ili *lex sua*. Na teritoriji Pavlovića zemlje, kao i na ostalim dijelovima Bosne, bosanski krstjani su upražnjavali evanđeoski ideal siromaštva i zajedništva. Članovi zajednice i čitave porodice molili su jutarnje molitve (*completorium*) a umjesto drugih redovničkih časova (*laudes, vespere…*) molili su Očenaš. Pitamo se, zar je to mogla biti *hereza,* odnosno *krivovjerje* po kršćanskom shvatanju ispravne religije?

Također smo uvjerenja da je problematika Bosanske crkve, ukoliko je ona zaista i realno postojala, a očito iz obimne literature saznajemo da je *bila prisutna*, između ostalog, iz razloga asimilacije krstjana, rješiva samo na način, kako to formulira I. Mužić. On zastupa tezu *zanemarivanja izvanbosanskih izvora u svim dijelovima koji su protivni postojećim svjedočanstvima bosanskih krstjana*. Dalje, Mužić ističe kako arheološki nalazi potvrđuju da je već u antičko doba postojalo kristijanizirano stanovništvo na teritoriji kasnije srednjovjekovne Bosne. Ti isti arheološki nalazi kao i dostupna povjesna dokumentarna građa, po njemu ne potvrđuju ni bizantsku, niti franačku vladavinu u središnjem dijelu tadašnje Bosne, zbog čega je populacija na tom prostoru mogla biti i pod određenim utjecajem nekih *vlastitih pretkršćanskih tradicija i vjerovanja*, a ne samo katoličanstva.[130] Također, ne vidimo nikakvih razloga zašto religijsko-vjerska zajednica bosanskih krstjana nije mogla nastati u *apostolsko doba,*[131] kao i da je od samih početka također mogla biti u zajedništvu s *Pracrkvom,*[132] ali da se s vremenom eventualno osamostalila i pronašla neku vrstu *srednjeg puta,* između forme Zapadne i Istočne religioznosti utemeljene na svom kršćanskom pravovjerju i apostolskom porijeklu vlastite crkve i njezina poglavara. Nauk Bosanske crkve primarno nije bio usmjeren na negaciju kristoloških načela,[133] već na kritiku društvene zbilje opće Crkve.[134] U sačuvanim bosanskim izvorima nema potvrde za tvrdnje latinskih izvora o tome da bosanski krstjani preziru i osuđuju *Stari zavjet* i da proklinju

[127] ***Lettere di Levante XI***, fol. 168', 5. X. 1433; ■ Dinić, J. Mihailo: ***Iz dubrovačkog arhiva***…, str. 193.

[128] Truhelka, Ćiro: ***Testamenat gosta Radina***…, str. 372; ■ Stojanović, Ljubomir: ***Stare srpke povelje i pisma***, Beograd i Sremski Karlovci, 1902-1926., str. 153. = Idem: *Stare srpke povelje i pisma*, Knj. I, *Dubrovnik i susedi njegovi*. Srpska kraljevska akademija, *Zbornik za istoriju, jezik i književnost srpskog naroda*, Prvo odeljenje, Spomenici na srpskom jeziku, Knj. XIX i Knj. XXIV, Beograd i Sremski Karlovci. Digitalno izdanje I toma dostupno na: https://www.scribd.com/document/132965833/Ljubomir-Stojanovic-Stare-Srpske-Povelje-i-Pisma-knjiga-I-Beograd-Sremski-Karlovci-1929 (pristupljeno 18. juna 2010.);

[129] Jelčić, Josip – Thallóczy, Lajos: ***Diplomatarium relationum Reipublicae Ragusanae cum Regno Hungariae***, Budapest, 1887., str. 155.

[130] Mužić, Ivan: ***Vjera Crkve bosanske – 'Krstjani' i pogani u srednjovjekovnoj Bosni***, Split, 2008., str. 27-28. Digitalno izdanje dostupno na: http://www.muzic-ivan.info/vjera_crkve%20bosanske.pdf (pristupljeno 11. oktobra 2016.).

[131] *Objašnjenje apostolskog doba ili apostolskgog vremena objave vidi:* PRILOG № 70.

[132] *O migućim elementima veze Bosanske crkve sa Pracrkvom vidi:* PRILOG № 71.

[133] *O kristologiju vidi:* PRILOG № 72.

[134] Potvrdu navedenog mišljenja nalazimo u izjavi bosanskih krstjana: *libros vero tam novi quam veteris testamenti, sicut facit ecclesia Romana, legemus* (čitat ćemo knjige Novoga kao i Starog zavjeta onako, kako čini i Rimska crkva).

Margetić, Lujo: ***Neka pitanja Abjuracije iz 1203. godine;*** u: *Fenomen 'krstjani' u srednjovjekovnoj Bosni i Humu. Zbornik radova*, Sarajevo – Institut za istoriju; Zagreb – Hrvatski institut za povijest, 2005., str. 51.

patrijarhe i poslanike / *proroke*.[135] *Oporuka Gosta Radina* potvrđuje da bosanski krstjani ne preziru ni djela milosrđa, a pobijaju se i tvrdnje da krstjani proklinju i ismijavaju poštivanje svetaca. Iz sačuvanih bosanskih izvora nepobitno proizlazi da su bosanski krstjani posebno poštivali *Trojstvo, Isusa kao pravoga Boga i Djevicu Mariju kao Bogorodicu*. Stručna istraživanja dostupnih slikovnih i tekstualnih sadržaja bosanskih krstjana također, kako je već ranije isticino potvrđuju nepostojanje *dualizma* u njihovoj krstjanskoj vjeri Bosanske crkve. Postoje samo *stare predrasude* kako je Bosanska crkva bila *protivnik likovne umjetnosti* i da prisutne ilustracije u bosanskim rukopisima sadrže *herezu*.[136] Jasno je da su prvaci bosanskih krstjana vjerovali u njezinu krstjansku pravovjernost i da su, najvjerovatnije, zbog toga datirali njen postanak u doba apostola. Također je evidentno da shvaćanje kršćanstva i hrišćanstva u samostalnoj Bosanskoj crkvi nije bilo u svemu jednako onome u Zapadnoj i Istočnoj crkvi, zbog čega su te dvije Crkve držale bosanske krstjane *hereticima (haereticos Bosnenses),*[137] *dualističkim hereticima,*[138] anatemizirali ih, nazivali pogrdnim imenima (*babunima – babunska jeres*), upučivali im razne neprimjerene kletve, te nametali religijsku nehomogenost,[139] proglašavali ih *krivovjernicima,*[140] *patarenima* (*patarenum Bosnensem*),[141] pokoravali ih i preobraćali,[142] ubijali i progonili posredstvom križarskih pohoda …[143]

Za razliku od bosanskih krstjana ostali dio stanovništva, po shvatanju nekih historiografa katoličkog usmjerenja, a temeljem latinskih izvora, smatran je za raskolnike / *šizmatike*.[144] Međutim, po shvatanjima nekih drugih, također katoličkih historiografa, dio ostalog stanovništva označavan je kao mnogobrojni *in deles,* jer su svi živjeli skupno i u nekom stanju miješanja i prijelaza,[145] odnosno smatran je za nevjernike *(Bosnenses vel infideles),*[146] to jest *prave nekrštene osobe – pogane* (pagane).[147]

U novonastaloj političkoj stvarnosti Kraljevine Bosne od 1430-1437. godine, na Pavlovića zemlji sve se manje osjećao autoritet centralne kraljevske vlasti, koja je bila zabavljena unutrašnjim zapletima i razračunavanjima u kojima su, osim kralja, sudjelovali i njihovi međusobno zavađeni podanici na lokalnom nivou. S tim u vezi valja istaći da nema podataka o neposrednom angažiranju pripadnika Bosanske crkve u tadašnjim političkim previranjima i obračunima u zemlji.

Međutim, potkraj drugog desetljeća 15. stoljeća, nakon što je bio završen proces izdvajanja zemalja *rusaške gospode*[148] čemu su doprinijeli znaci smirivanja sukoba između same bosanske vlastele,[149] pripadnici Bosanske crkve počeli su se čvršće vezivati i na određen način stupati u savjetničku i diplomatsku službu upravo te lokalne vlastele.

Procesom izdvajanja *rusaške zemlje* stvoreni su preduvjeti za samostalno nastupanje moćne vlastele, rusaške gospode prema vladaru, ali i njihov izbor crkve koju će podupirati u svome *rusagu* čime je započelo afirmiranje principa *cuius regio illius religio*. Tim procesom, izgleda da je kraljeva vlast svedena na skromno područje srednje Bosne, koje su Dubrovčani nazivali *contrata del re*.

U takvim uvjetima obnova kraljevske vlasti na čitavom državnom području nije se mogla izvesti s osloncem samo na unutrašnje krstjanske snage koje su bile pod neposrednom vlašću

[135] Dva najvažnija rukopisa Crkve bosanske, *Zbornik Hvala krstjanina* i *Mletački zbornik*, to opovrgavaju tekstovima Dekaloga i slikama Mojsija, a sadrže i čitav Novi zavjet.
Nazor, Anica: ***Rukopisi Crkve bosanske***…, str. 545.

[136] *Jedno od mišljenja koje negira postojanje hereze u ilustracijama rukopisnih djela Bosanske crkve vidi:* PRILOG № 73.

[137] *O značenju i korištenju naziva 'heretik' vidi:* PRILOG № 74.

[138] *O kvalifikaciji 'dualistički heretici' vidi:* PRILOG № 75.

[139] *O negativnom stavu Pravoslavne crkve prema bosanskim krstjanima vidi:* PRILOG № 76.

[140] *O tzv. 'bosanskom krivovjerju' vidi:* PRILOG № 77.

[141] *O 'patarenum Bosnensem' vidi:* PRILOG № 78.

[142] *Svjedočenja o pokoravanju i preobračanju krstjana vidi:* PRILOG № 79.

[143] *O mogućem križarskom ratu početkom 15. stoljeća vidi:* PRILOG № 80.

[144] *O šizmaticima u Bosni vidi:* PRILOG № 81.

[145] *O stanju miješanja i prelaza na katoličanstvo vidi:* PRILOG № 82.

[146] *O 'Bosnenses vel infideles' vidi:* PRILOG № 83.

[147] *O pojmu 'poganstvo' ili 'paganstvo' i njegovom korištenju vidi:* PRILOG № 84.

[148] *O terminu 'rusag' i zemljama "rusaške gospode" vidi:* PRILOG № 85.

[149] *O doprinosu Bosanske crkve u smirivanju sukoba između bosanske vlastele vidi:* PRILOG № 86.

kneza Pavla (Pavao) Radinovića[150], vojvode Sandalja Hranića Kosače, vojvode Hrvoja Vukčića Hrvatinića i samog kralja. Bili su to krajevi u kojima je Bosanska crkva imala vrlo jaka uporišta, te je evidentno bila prisutna u javnom životu na tim prostorima unatoč sve snažnijem djelovanju Katoličke crkve i franjevaca. Prodiranje katoličanstva sa franjevacima na bosanski kraljevski dvor, postupno je dovelo do potiskivanja Bosanske crkve i slabljenju njezina utjecaja na kralja.[151] Uz nastali franjevački utjecaj i sve snažniji osmanski pritisak na Bosnu, druga vladavina kralja Tvrtka II Tvrtkovića (vladao je u tri perioda: od 1404. do 1409. godine, 1421. do 1433. godine i 1435. do 1443. godine), najvjerovatnije u njegovoj namjeri da povrati izgubljeni autoritet svoje vlasti prihvatanjem katoličanstva,[152] dovelo je do promjene

[150] *O porodici Radinović vidi:* PRILOG № 87.

[151] Budući da je taj prostor nakon osamostaljivanja rusaške gospode koja je bila iskreno odana Bosanskoj crkvi onda se tu, logično, našla organizacijski snažno izgrađena Bosanska crkva koja je već nastupala kao zaštitnik pravde, zakona i prava tamošnje vlastele.

[152] U pismu kojeg je kralj Tvrtko II uputio 9.4.1428. godine papi Martinu V potvrdno je izjavio da je *katolik*.

Mramor gosta Milutina, uglednog člana Bosanske crkve kako u ruci drži knjigu – *Stari zavjet* (?). (Izvor. Arhiv Akšamija).

Dubrovčani kod Radinovića u Pračи sa Didom Milojem i drugim članovima crkvene hijerarhije.

unutrašnje i vanjske politike Kraljevine Bosne u smislu približavanja katoličkoj Ugarskoj i ujedno vrlo brzog gubljenja kontakta sa Bosanskom crkvom i '*krivovjernom vlastelom*'. Traženje takvog oslonca u Ugarskoj nosilo je u sebi realnu podlogu za snažnije djelovanje Katoličke crkve u tadašnjoj Bosni, što je za posljedicu imalo daljnje udaljavanje krstjana Bosanske crkve iz kraljeve blizine,[153] te njihovo približavanje dijelu vlastele kojoj nije odgovaralo ponovno jačanje središnje vlasti sa kraljem *vjere rimske* i pokušajima uvođenja evidentnog katoličkog utjecaja. Ovakav utjecaj nije mogao ostati nezapažen kod mnogih Bošnjana, iako je Bosanska crkva u Kraljevini Bosni do 1459. godine, a u Humu i kasnije, predstavljala značajnu zaštitu Bošnjana protiv djelovanja franjevaca i Zapadne crkve, u smislu njihove zaštite od agresivnijeg prisustva i pokušaja daljnjeg pokrštavanja samih Bošnjana, koji *[…] življahu bez sakramenata, bez prinošenja žrtve i bez svećenstva, pa ipak nazivahu se kršćanima*,[154] kao i Istočno-grčke pravoslavne crkve koja je posredstvom emisara pokušavala također sličnim metodama kao i franjevci ostvariti svoje ciljeve na ovoj teritoriji.[155] Međutim, kada je riječ o Bosanskoj crkvi

Grb Jablanića (Pavlovića) kao trajna porodična vizualizirana oznaka, odnosno povlastica plemstva. Osnovni su elementi ovog grba: štit (nositelj simboličke figure) na kojem se nalazi utvrda (Borać?) sa tri kule i iznad njega kaciga sa ljiljanom (rekonstr.ukcija). (Izvor. Arhiv Akšamija).

Dubrovčani na porodičnom posjedu "Zemlje Pavlovića" u utvrdi Borač sa djelom prisutne vlastele.

[153] Na dvoru bosanskog kralja Tvrtka II Tvrtkovića još potkraj 1442. godine boravili su redovnici *vjere rimske* i *vjere bosanske*. Ćošković, Pejo: ***Crkva bosanska***…, str. 12.

[154] Orbini, Mavro: ***Kraljevstvo Slovena***…, str. 414.

Did Ratko II u razgovoru sa dubrovčkim trgovcima.

može se reći da su se na taj način stvorili povoljni uvjeti za zbližavanje između naroda odanog Bosanskoj crkvi, vlastele i same Crkve, kao potpuno logičan savez pred zajedničkom opasnošću. Njihovo savezništvo se jasno očitovalo stupanjem predstavnika Bosanske crkve u, već pomenutu službu velikodostojnika Radinovića, Kosača i Vukčića.[156]

Tadašnju okosnicu Bosanske crkve, pored Kosača i Vukčića, činili su i Radinovići što je vidljivo iz više dokumentarnih izvora.[157] Pored ostale rusaške gospode, njihova prisutnost u Bosanskoj crkvi omogućila joj je da se pojavi kao nezaobilazan i poštovan činilac stabilnosti u Kraljevini Bosni, postavši jednom od osnovnih poluga u funkcioniranju feudalnog društvenog i političkog sistema, koji je bio u znaku iščezavanja kraljevske vlasti.[158] Bio je to razlog što su s njom neizostavno morali računati i surađivati katolički orijentirani vladari,[159] njihovi podanici, ali i susjedi, u prvom redu Dubrovčani, koji su u svim važnim poslovima s Radinovićima, kako ranije tako i u ovom vremenu, nastojali ishoditi posredovanje Dida, kao i drugih članova crkvene hijerarhije. Pripadnici hijerarhije Bosanske crkve, prilikom obavljanja određenih radnji za ugovorene poslove, npr. između velikodostojnika Pavao (Pavla) Radinovića i druge strane ili između samih vlastelina i trgovaca iz vana, učvršćivali su takve pravne i financijske transakcije svojim obećanjem (*promission, proferta dey patarini*) na sebi svojstven način, a za razliku od njih, bosanski je vlastelin u tim situacijama polagao odgovarajuću formu zakletve.[160]

Ubrzo, kralj Tvrtko II Tvrtković, kao i kralj Stjepan Tomaš Kotromanić (kralj Bosne od 1443. do 1461. godine), oba bez vladarskog autoriteta i otsustva vlastelinske potpore nisu bili u stanju vratiti zemlji potrebnu sigurnost i mir.[161] To je u prvi plan dovelo Bosansku crkvu i njezine krstjane koji su svojim moralnim autoritetom i svojim prisustvom pružali zaštitu i osjećaj sigurnosti svima koji su to od njih tražili, kako u Bosni tako i izvan njezinih državnih granica kao sigurna i pouzdana pratnja (*scorta dei paterini*).

Osim navedenih oblika djelovanja, pripadnici hijerarhije Bosanske crkve na čelu s Didom imali su osobito važnu ulogu da kao članovi pravosudnog tijela s vlastelom analiziraju krivicu u sporovima dviju strana, posebno između vladara i velikodostojnika, kao i velikodostojnika i Dubrovčana i inih predstavnika koji su poslovali na teritoriji Pavlovića / Radinovića i drugih dijelova Kraljevine Bosne. Bosanska crkva i njezin *'vrhovni poglavar'* primali su pod svoju posebnu zaštitu pojedine bosanske velikodostojnike, koji su slijedili njezino vjersko učenje i jamčili im imovinsku sigurnost, osobnu slobodu i staleška prava, što svjedoči o njezinoj snazi, ugledu i utjecaju koji je u Kraljevini Bosni imala i tokom 15. stoljeća.

Iz prethodno navedenih činjenica bilo je predočeno kako su Dubrovčani insistirali na dogovoru (*conventio*) i ugovoru (*pactum legal*) koji su kod prisutnih (kod Radinovića bili su Did Mirohna, Did Miloja, a nešto kasnije i Did Ratko II, te drugih članova crkvene hijerarhije) pretpostavljali postojanje određenih formi trajnog zavjeta (*secretus devotio*) kao obostranog povjerenja iskazanog između osoba, odnosno dobijanjem aktivne zakletve (*iusiurandum* gen. *iurisiurandi*) onih drugih pred svima prisutnim. Ovaj oblik aktivne zakletve (*activae sacramentum suum*) u formi obnavljanja zavjeta za koji se pretpostavlja da je već nekada i dat, tom prilikom se obnavljao u ime onoga što je

[155] *O eventualnom utjecaju Istočno-grčke pravoslavne crkve na 'rad' franjevaca u Bosni, vidi:* PRILOG № 88.

[156] *O djelatnosti predstavnika Bosanske crkve u službi Radinovića, Kosača i Vukčića vidi:* PRILOG № 89, *a konkretan primjer djelatnosti predstavnika Bosanske crkve u službi Pavlovića vidi:* PRILOG № 90.

[157] *O tome da su tadašnju okosnicu Bosanske crkve činili i Radinovići vidi:* PRILOG № 91.

[158] *O Radinovićima kao nezaobilazanim i poštovanim činiocima stabilnosti u Kraljevini Bosni vidi:* PRILOG № 92.

[159] *O saradnji katolički orijentiranih vladara sa Radinovićima vidi:* PRILOG № 93.

[160] Dinić, J. Mihailo: ***Jedan prilog za istoriju patarena u Bosni***. *Zbornik Filozofskog fakulteta* u Beogradu, I, Beograd, 1948., str. 34-41; ■ Dinić, Mihailo: ***Državni sabor srednjovekovne Bosne***, Posebna izdanja, Knj. CCXXXI, Odeljenje društvenih nauka, nova serija, Knj. 13, Srpska akademija nauka i umetnosti, Beograd, 1955., str. 68. Digitalno izdanje dostupno na: https://www.scribd.com/document/131468873/Dinic-Drzavni-Sabor-Srednjevekovne-Bosne (pristupljeno 12. maja 2013.).

O sređivanju odnosa između Radoslava Pavlovića i Sandalja Hranić s Dubrovčanima, te posredovanju predstavnika Bosanske crkve vidi: PRILOG № 94.

[161] *O odsustvu Pavla Radinovića pri potpisivanju Povelje Dubrovčanima vidi:* PRILOG № 95.

uzvišenije od samih strana koje se dogovoraju ili koje ugovaraju određeni odnos ili odnose na datu zavjetnu riječ (*verbum vota adponuntur*) jedni drugima. Čini nam se da ova opservacija zaslužuje dužnu pažnju, zato što nas Radinovići svojim postupanjem prema Dubrovčanima koji su na tome insistirali, upozoravaju na jednu važnu činjenicu, a to je da su bosanski krstjani, za razliku od Dubrovčana živjeli u uvjerenju kako nisu apsolutni vlasnici onoga što posjeduju, ili onoga iza čega mogu stajati, već su samo tu na Zemlji privremeno pod zakletvom, koja ima snagu zavjeta pred Svevišnjim Bogom (*voto constrinxerit coram Deo*) te, u skladu sa postignutim ugovorom između njih, da će se ponašati u duhu sa zakonima Boga Svevišnjeg (*leges Deorum*). Također, u njihovim međusobnim odnosima, kod sklapanja određenih ugovora, može se primjetiti kako krstjanski zavjet predstavlja trajni odnos (*necessitudo iure perpetuo*) povjerenja, zatim da formu zavjeta defiinira onaj koji se zavjetuje onome koji takav zavjet prihvata. Eventualno ili moguće ranije kršenje zavjetnih

Dubrovački trgovac na čelebipazarskom trgovištu.

Dolazak Dida u hižu da svojim autoritetom potvrdi ispunjenje ranijeg dogovora, odnosno ugovora između rusaške gospode i Dubrovčana, a po potrebi i donese pravednu presudu o beneficijama Dubrovčana na polju trgovine.

▲162 *O Povelji Kulina bana Dubrovčanima, značenju i tumačenju vidi:* PRILOG № 96.

Grb ugarskog kralja Sigismunda Luksemburškog u grbovniku Konrada Grunenberga, oko 1480.

Ispod prepoznatljivih amblema Ugarske i Reda zmaja, stoji i grb Bosanskog kraljevstva koje je navodno "pripada kralju Ugarske".

Da je Sigismund doista zastupao ideju svog prava na bosansku krunu, može se vidjeti iz isprava ugarske kancelarije za njegove vladavine. Naime, položaj Bosne se tumačio na temelju starih ugarskih prava o „krunskoj zemlji", pa se Bosna nazivala „naša kraljevina".

uvjeta se sankcioniralo, odnosno potvrđivalo obnovom prethodno datog zavjeta kojeg više nije bilo moguće poništiti nakon postignutog međusobnog dogovora zavjetnih strana, pri čemu je uloga Dida da svojim autoritetom garantira ispunjenje dogovora, odnosno ugovora, a po potrebi i donese pravednu presudu (*iustum iudicium iudicat*). Bitno je istaći kako zavjet nije bilo moguće poništiti ni nakon slijeda događaja koji su se mogli dogoditi zavjetnim stranama, npr. da jedna od strana nestane ili obe. Na ovom poslednjem navedenom obliku trajanja datog zavjeta unutar međusobnih odnosa, posebno su insistirali Dubrovčani od prvog potpisanog ugovora sa Kulinom banom,▲162 pa i kod Radinovića, kao i preko svih vladara koji su slijedili u Kraljevini Bosni do dolaska Osmanlija, na istim benificijama koje su im tada date na polju trgovine, slobodnog i neometanog kretanja bez ikakvih ograničenja i nameta na području Kraljevine Bosne. Poznato je kako inače ugovori nemaju trajnu vrijednost, odnosno ugovorene obaveze su ograničenog trajanja (*terminus a qua i terminus as quem*), međutim Dubrovčani su uvijek diplomatskim i inim aktivnostima uspjevali da prvobitno ugovorne benificije budu ponovo potvrđivane jer, između ostalog, nisu postojale ugovorne klauzule o mogućem raskidu ugovora (*contritionem contractu*), a ujedno se, kako je naglašeno, insistiralo na prethodnom posredovanju i obećanju onog Dida koji je svjedočio potpisivanju i izricanju zavjeta od potpisnika. Očito je kako su Radinovići (Pavao te sinovi Petar i Radoslav), bez obzira na sve za njih moguće negativne reperkusije, pored navedenih aktivnosti koje su Dubrovčani poduzimali, ipak istrajavali u potvrđivanju prvobitno datog zavjeta jer su, najvjerovatnije, imali svijest i o tome da je za njih transcedentalna moralna snaga bila ona neposeredna druga strana, koja je i u njihovo ime *garantirala* dati zavjetni odnos utemeljen na vjerovanju koje je zastupala Bosanska crkva.

Drukčije kazano, davali su prednost moralnoj u odnosu na legalnu dimenziju bilo kojeg sporazuma ili dogovora. Oni velikodostojnici i vladari koji su u međuvremenu postali katolici, najvjerovatnije su iz sličnih ili drugih razloga činili isto.

Plemeniti Ivaniš Pavlović, sin Radoslava, sa suprugom. Desno je utisnut pečat Pavaoa Radinovića. (Izvor. Arhiv Akšamija).

Potvrdu kako je Bosanska crkva bila nezaobilazan i poštovan činilac stabilnosti u Kraljevini Bosni nalazimo i u žalopoljki kralja Tomaša koju je uputio dominikancu Nikoli Barbucciji prilikom njegove posjete kraj maja 1456. godine u Jajcu. Tom prilikom kralj mu se požalio da uz najbolju volju ne može odlučnije istupiti protiv *zajedničkog im neprijatelja* zbog držanja *manihejaca* (Bošnjana krstjana, op. aut.) koji sačinjavaju većinu među njegovim podanicima jer... *oni više vole Osmanlije nego kršćane*.[163]

Uzdajući se u utvrđene gradove i obečanu rimo-katoličku pomoć posredstvom Matije / Matijaša Korvina (Hunyadi Mátyása), ugarsko-hrvatskog kralja,[164] bosanski vladar i kratkotrajni despot tadašnje Srbije (od 1.4.1459. do 21.6.1459.) u liku mladog kralja Stjepana Tomaša / Tomaševića, neodlučnim uskraćivanjem, pa zatim ispunjavanjem traženog danka osmanskom *sultanu* Mehmedu II (osmanski *sultan* od 1451. do 1481. godine), dovelo ga je do toga da je u Carevom polju pored Jajca izgubio glavu (5.6.1463.). Naime, po prihvatanju ispunjavanja traženog danka, povjerovao je obećanju da će, ukoliko se preda bez borbe, dobiti život i slobodu. No, za njega nije bilo milosti. Tada već Bosna nije mogla imati dva gospodara.

Ali još prije smrti, na *sultanov* nalog, izdao je zapovijed vojvodama i zapovjednicima gradova da predaju tvrđave Osmanlijama u ruke. Tako se zbilo da je za osam dana više od 70 gradova potpalo pod *sultanovu* vlast. Jedini koji nije odmah tada klonuo bio je herceg Stjepan Vukčić, gospodar Humske zemlje, ali ni on se nije mogao još dugo odbraniti opkoljen s tri strane. Godine 1486./891. pada i njegovo posljednje uporište Novi na moru (današnji Herceg Novi kojeg je osnovao 1382. godine kralj Tvrtko I Kotromanić).

Za razliku od Rimokatoličke crkve,[165] padom Bosne odjednom se gubi svaki trag i Bosanskoj crkvi. Čini nam se, kako su dobri Bošnjani uvidjeli da su im rimokatolici mnogo veći neprijatelji od Osmanlija, odnosno da od eventualnog približavanja katoličkoj Ugarskoj, čiji im je kralj Sigismund 1408. godine već bio uništio njihovu vojsku i pogubio 126 bosanskih velikodostojnika,[166] neće biti nikakve pomoći, krstjanska vlastela je sklopila prinudni savez sa Osmanlijama (koji su već bili zauzeli Srbiju nakon bitke na Kosovu 1389. god.), i bez otpora im dopustila da zauzmu bosanske prostore. Evidentno je da je u kasnijim stoljećima, došlo do postepenog iščezavanja dobrih Bošnjana, i to najvjerovatnije iz razloga raseljavanja van granica tadašnje Osmanske Bosne i polaganog prelaska onih njihovih potomaka koji su ostali na svojoj zemlji u redovima poklonika islama. Međutim, njihov višestoljetni opstanak u ovom dijelu Evrope, uprkos velikim progonstvima i evidentno nad njima činjenim zločinima, samo je dokaz, izrečeno riječima pravovjernika, *velike Božije blagodati koja je bila ukazana radi vječnog spasenja* svima onima koji su sa njima dolazili u kontakt *i imali prilike da se upoznaju sa izvornim učenjem Isusa i njegovih apostola*. Njihovi kontakti sa drugim grupama progonjenih vjernika iz Evrope sa kojima su sarađivali i pružali im utočište, samo je još jedan dokaz *bratske hrišćanske solidarnosti i ljubavi kojom su se uvijek odlikovali istinski Isusovi sljedbenici*.

[163] *[…] quod ipse vult facere illud, quod sanctissimus dominus noster precipiet et vestra reverendissima paternitas, tamen vult habere aliquod adiutorium, quia solus non valet pugnare cum Turchis ob causam istorum manicheorum, quia isti magis vellent Turchos quam Christianos et quasi maior pars regni est, ipsorum videlicet plures sunt manichei ac de causa non est ausus cum ipsis pugnare cum Turcis sine adiutorio Christianorum.*
Thallóczy, Lajos: ***Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter***, München-Leipzig, 1914., str. 415.

O korištenju naziva 'manihejci' i 'manihejstvo' za bosanske krstjane vidi: PRILOG № 97.

[164] *O eventualnoj rimo-katoličkoj pomoći kralju Stjepanu Tomaševiću u borbi protiv Osmanlija vidi:* PRILOG № 98.

[165] Na Katoličku crkvu gledalo se vrlo nepovjerljivo, iako je stekla osnovni legalni status potreban da nastavi svoju djelatnost u okvirima Osmanske Bosne.
O odobrenju, ahdnami (osm. *ahidnâme*: političko jamstvo, povelja, ar. *'ahd:* jamstvo + perz. *nāme:* knjiga, dokument), *povelji o zaštićenom statusu vidi,* Batinić, Mijo Vjenceslav: ***Djelovanje franjevaca u Bosni i Hercegovini*** …, str. 132.

[166] *O eventualnom razlogu sklapanja prinudnog saveza između dobrih Bošnjana i Osmanlija vidi:* PRILOG № 99.

Vitez iz vlastelinske porodice Pavlović. (Izvor. Arhiv Akšamija).

▲167 Preuzet citat iz: ***Ko su evanđeoski hrišćani?*** Digitalno izdanje dostupno na: https://dobravijest.files.wordpress.com/2011/11/evanc491eoski-hric5a1c487ani.pdf (pristupljeno 22. novembra 2016.), str. 15-16, objašnjenje 34.t.

▲168 *Usporedi,* Novaković, Stojan: ***Srbi i Turci XIV i XV veka – Istorijske studije o prvim borbama s najezdom Turskom pre i posle boja na Kosovu***, Čupićeva zadužbina, XXXIII, Beograd, 1893., str. 99. Digitalno izdanje dostupno na: https://www.scribd.com/document/88464888/Stojan-Novaković-Srbi-i-Turci-XIV-i-XV-veka (pristupljeno 26. septembra 2014.).

▲169 *Usporedi,* Rački, Franjo: ***Bogumili i Patareni;*** u: *Rad Jugoslavenske akademija znanosti i umjetnosti,* Knj. VII, Zagreb, 1868., str. 84-179. Digitalno izdanje dostupno na: https://www.scribd.com/doc/131762975/Franjo-Rački-Bogomili-i-Patareni (pristupljeno 26. septembra 2014.). ■ Ranke, von Leopold: ***Serbien und die Türkei – im Neunzehnten Jahrhundert***, Leipzig, 1879., str. 19. Digitalno izdanje dostupno na: https://archive.org/stream/serbienunddiet00rank#page/n5/mode/2up (pristupljeno 28. septembra 2014.).

Šire objašnjenje vidi: PRILOG № 100.

Kralj Stjepan Tomaš / Tomašević. (Izvor. Arhiv Akšamija).

Poslednji Did u Bosanskom kraljevstvu nepoznatog imena (1465-1480) sa krstjanskim križom i svojom hižom (?). Nepoznati ikonograf u pokušaju da ovjekovječi simbolikuom likovnog prikaza bosanskog Dida.

Ipak, mišljenja smo da su dobri Bošnjani u ovom dijelu njihove Evrope predstavljali izuzetno važnu kariku u lancu kontinuiteta postojanja, po njihovom uvjerenju i vjerovanju, *povijesne Isusove Crkve* koja je od samog početka slijedila stope svoga, od mnogih, odbačenog i progonjenog Spasitelja. Historičar Broadbent o njima zaključuje: *[…] Ovi 'prijatelji Božji' ostavili su vrlo malo zapisa, tako da ostaje još mnogo toga što bi trebalo otkriti u pogledu naučavanja i prakse, ali je očito da su predstavljali odlučan protest protiv prevladajućeg zla u kršćanstvu i da su najvećom energijom nastojali da se čvrsto drže naučavanja i uzora crkava iz Svetog Pisma. Njihova povezanost sa starim crkvama u Armeniji i Maloj Aziji, s albigenzima u Francuskoj, valdenzima i drugima u Italiji, te husitima u Češkoj, pokazuje da su imali zajednički temelj vjerovanja i prakse, i to ih je sjedinjavalo. Njihov herojski stav tokom četiri stoljeća protiv moćnijeg neprijatelja pruža primjer vjere i ljubavi do same smrti, iako o tome ima malo podataka; na takav se primjer u povijesti rijetko nalazi. Stvorili su kariku povezavši prvobitne crkve u Taurus planinama u Maloj Aziji s crkvama u talijanskim i francuskim Alpama.*[167]

Nažalost, nemamo dovoljno podataka o evidentnom postupnom nestajanju Bosanske crkve i krstjana, a narod koji je zbog svoje pradjedovske vjere i svoje *narodne crkve* morao podnijeti velike udarce i progone, izgleda da je zaboravio kako je Bosanska crkva ikada i postojala. Da li su bosanski krstjani (*bos crestians, christiani, boni christiani, boni homines*), odnosno dobri Bošnjani *(i nostri boni Bosnensi)* prihvatili islam zato što su Osmanlije prodirući u teritoriju Bosne, politički i društveno podijeljenu u općem rasulu sa svim naznakama neslavne propasti, mogli da suprostave svoju jedinstvenost i apsolutnu centraliziranost u upravi, čas kao pomagači vlastele čas kao zaštitnici seljaka, kao i prisutnim parališućim vjerskim svađama suprostavljajući svoju nepokolebljivu vjeru,[168] ili zato što nisu imali dovoljno razvijen osjećaj pripadnosti i povjerenja prema kršćanskom Zapadu i hrišćanskom Istoku,[169] ili zato što su islam smatrali srodnim,[170] ili iz razloga što su se Osmanlije prilagođavale autohtonim kulturnim prilikama, a eventualnu asimilaciju prepuštali vremenu,[171] ili iz kompleksa uzajmno povezanih psiholoških i materijalnih činjenica oko razrješavanja dileme: da li u svojim rukama zadržati zemlju i određeni oblik vazalske vlasti i na taj način steći pristup do svih dostojanstava u novom carstvu, ili sve prepustiti događajima koji slijede u budućem vremenu,[172] ili iz potrebe zadržavanja ili unapređivanja vlastitog socijalnog i društvenog položaja, ili iz eventualnog poboljšanja ekonomskog statusa,[173] ili možda zbog privilegiranog statusa muslimana,[174] ili iz nekih drugih razloga, pitanja su koja za sada ostavljamo bez konkretnih odgovora.

[170] *Usporedi,* Bašagić Redžepašić, Safvet-beg: ***Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine – od g. 1463-1850***, Sarajevo, 1900., str. 18. Digitalno izdanje dostupno na: https://archive.org/stream/kratkauputaupro00bagoog/kratkauputaupro00bagoog_djvu.txt (pristupljeno 26. septembra 2014.).

Šire objašnjenje vidi: PRILOG № 101.

[171] *Usporedi,* Prelog, Milan: ***Povijest Bosne u doba osmanlijske vlade – I dio*** *(1463-1739.)*, Sarajevo, bez naznačene godine izdanja, str. 37-39, 42. = Idem: *Povijest Bosne u doba osmanlijske vlade I.-II. dio*, Reprint izdanja iz 1913. godine, Zagreb, 2009. Digitalno izdanje dostupno na: https://www.scribd.com/document/57518229/Milan-Prelog-Povijest-Bosne-u-Doba-Osmanlijske-Vlade-I-Dio-1463-1739 (pristupljeno 26. septembra 2014.).

Šire objašnjenje o mogućoj asimiliciji nemuslimana vidi: PRILOG № 102.

[172] Još je J. v. Asboth zaključio kako *Bošnjanin od svega najviše voli tle iz kojega je ponikao*.

Asboth, de J.[anos]: ***An Official Tour through Bosnia and Herzegovina***, London, 1890., str. 162.

Šire objašnjenje vidi: PRILOG № 103.

[173] *Usporedi,* Čubrilović, Vaso: ***Poreklo muslimanskog plemstva u Bosni i Hercegovini***. *Jugoslovenski istorijski časopis*, I: 3-4, Beograd, 1935., str. 368-403; ■ Solovjev, Alexandar: ***Nestanak Bogumilstva i islamizacija Bosne***. *Godišnjak Društva Istoričara Bosna i Hercegovine*, Broj 1, Sarajevo, 1949., str. 42–79.

[174] *O privilegiranom statusu muslimana vidi:* PRILOG № 104.

GORE: Linearni crtež pečata porodice Radinović-Pavlović. LIJEVO: Dubrovački trgovci ulaze u Borač. IZA: Utvrda Borač krajem 14. stoljeća. DESNO: Detalji sa geografskih karte Bosne do njezinog osvajanje od Osmanlija (rekonstrukcija).
(Izvor. Arhiv Akšamija).

PRILOZI – *Bosanska crkva na Pavlovića i Radinovića zemlji…*

№ 52. Iz nama dostupne a istražene historijske građe, moguće je zaključiti kakoje ***Bosanska crkva*** bila autonomna crkvena zajednica bosanskih krstjana – Bošnjana u srednjem vijeku. Bosna se već od početka 10. stoljeća učvrstila kao posebna etnička, kulturna i politička cjelina. Imala je vlastiti kulturno-politički razvoj koji je doveo do definiranja niza posebnosti, kako u sferi duhovnosti (krstjanski način vjerovanja), tako i u kulturi (mramorje, vlastiti narodni jezik, vlastitio pismo bosančica…), politici (domaća vladarska dinastija banova i kraljeva, razvijena i jaka država…), te niz drugih tipičnih bosanskih karakteristika koje su poznate. Iako su je katolička i pravoslavna crkva smatrale *heretičkom* sa aspekta svojih dogmi, njezini pripadnici su sebe smatrali *pravim krstjanima*. I danas se u nauci vode rasprave o karakteru Bosanske crkve i njezinoj povezanosti sa tzv. *bogumilskim – patarenskim pokretom*.

Uvidom u izvore različitog porijekla može se utvrditi da se u njima spominju, s jedne strane *Bosanska crkva*, a s druge *hereza* (dualizam, manihejstvo) i *heretici* (jeretici), *babuni, patareni,* odnosno *bogumili…,* koji su pružali utočište vjerskim prognanicima sa raznih strana: bogumilima babunske vjere iz Raške, patarenima iz Dalmacije i katarima sa Zapada, zbog čega je postojala ideja o pokretanju više krstaških pohoda na Bosnu.

Ukoliko konsultiramo bosanske izvore jasno možemo zaključiti da je Bosanska crkva bila šizmatička crkva, autonomna, a po mišljenju Ivana Mužića i pravovjerna, nikako dualistička, te je stoga on jasno definira kao *krstjansku konfesiju*. Za stvaranje što jasnije predstave o Bosanskoj crkvi iznimno su važne bosanske povelje, epitafi na mramorju, vjerski rukopisi – evanđelja i od krucijalne važosti *Oporuka* (testament) *Gosta Crkve bosanske Radina*.

Vidi, Mužić, Ivan: ***Vjera Crkve bosnaske***, Split, 2008., str. 76; ■ Truhelka Ćiro, ***Testament gosta Radina*** ..., str. 355-376; ■ Idem, ***Još o testamentu gosta Radina***..., str. 355-376.

Iz izvora, a posebno spomenute *Oporuke / Testamenta Gosta Radina*, saznajemo kako Bosanska crkva ima svoju crkvenu strukturu i hijerarhiju, različitu od dvije velike kršćanske konfesije (rimokatoličanstva i istočno-grčkog pravoslavlja). Dakle, u ekleziološkom kontekstu, Bosanska crkva je autonomna. Moguće doći do zaključka kako je Bosanska crkva pravovjerna krstjanska konfesija, koja se u hristološkom kontekstu ne razlikuje od dvije najveće kršćanske denominacije. Ipak, na osnovu dostupnih izvora nije nam poznato u potpunosti pneumatološko vjerovanje, odnosno nauk o *Duhu Svetome* unutar Bosanske crkve.

Međutim, poznato je da istočno-grčka (pravoslavna) i zapadna (rimokatolička) crkva različito poimaju Duha Svetog. Na Prvom carigradskom saboru 381. godine potvrđeno je *Nicejsko vjerovanje* koje ističe istobitnost Sina (grč. *Homoousios*) i Oca, tj. jedinstvo Oca i Sina. Dakle, Nicejsko vjerovanje bavi se shvaćanjem Sina, a o Duhu Svetom u Nicejskom vjerovanju kaže se *Vjerujemo u Duha Svetoga*. Carigradski sabor proširuje nicejsko vjerovanje u kontekstu Duha Svetoga (zato je ovo vjerovanje nazvano nicejsko-carigradsko), pa se kaže da Sveti Duh *izlazi od Oca*. Međutim, na Zapadu je u tekst nicejsko-carigradskog poimanja uključen i tekst koji se navodi pod latinskim nazivom *Filioque* sa značenjem *I sina*. Tako je došlo do dva različita vjerovanja i poimanja Svetog Duha. Istočna crkva vjeruje da *Sveti Duh izlazi od Oca*, a zapadna crkva vjeruje da *Sveti Duh izlazi od Oca i Sina*.

Kakvo je bilo pneumatološko vjerovanje kod pripadnika Bosanske crkve, je li ono bilo identično zapadnom ili pak istočnom učenju, danas još nije poznato.

Također, pored ostalog, pouzdano se zna da je Bosanska crkva poimala materinstvo Majke Božije, stvarno mučenje i smrt Isusovu, zatim, njegovo uskrsnuće i uzašašće, istočni grijeh, osobne grijehe, oproštenje grijeha, vječni život, posebni sud nakon smrti i strašni sud, i naravno, milost Božiju. U *Oporuci Gosta Radina* naglašava se važnost molitve i značaj posta. Važno je naglasiti da su bosanski krstjani poštovali svetačke moći i priznavali sve vjerske istine sadržane u *Apostolskom vjerovanju* osim *vjerujem u svetu katoličku crkvu*.

Usporedi, Džaja, M. Srećko – Lovrenović, Dubravko: ***Srednjovjekovna Crkva bosanska;*** u: *Svjetlo riječi*, 2007., str. 12.

Čini nam se neophodnim spomenuti i nazive koje su upotrebljavali Bošnjani u srednjem vijeku za svoju Bosansku crkvu i svoju vjeru, to su: *Bosanska crkva* i *Crkva božija*; *vjera naša, naš zakon, vjera u koju ja vjerujem, prava vjera i prava vjera apostolska*, odnosno, prema nekim dubrovačkim zapisima, *la fede bosignana* (vjera bosanska). Bosanska crkva nije uspostavljala biskupe niti mitropolite, pa čak ni sveštenike nižeg reda. Nije bilo ni visokog zajedničkog poglavara. Na čelu svakog skromnog hrama / hiže (obična zdanja bez zvonika, op. aut.) bio je *Did* – Djed – "Biskup" – "Patrijah" (*senior, ancianus*), duhovni prvak bosanskih krstjana i glava crkve. Njemu su pomagali *Gosti, Starci* ili *Strojnici*, odnosno *Učitelji* (*magistri*). Strojnika, kao Didovih pomoćnika, u *Povelji* izdanoj u Suhoj 1353. godine navodi se da ih je bilo *dvanaest* (… *dali su vjeru svoju gospodsku i prisegli su dumanadesete dobrijeh Bošnjana…* pri čemu su bili prisutni ... *A tojzi vjeri i prišesi Svjedoci – dobri Bošnjani).* Također, i u *Povelji Jelene Kotromanić* od 1354. godine navodi se identičan podatak: … *prisegla je gospoja, bana mati, i njen sin, gospodin ban Tvrtko, i dumanesete dobrih Bošnjane.* Najvažniji među njima bili su *Gosti* i *Starci,* koji su hijerarhijski bili svaki za stepenicu niže od Dida. *Gost* se smatrao zamjenikom i nasljednikom Didovim. Zajednički su ih nazivali *poglaviti krstjani* ili *dobri mužje*.

Ovako organizirana crkva uz društveni poredak koji je pored vlastite Crkve uvažavao mišljenje ili stav Dida i dobrih Bošnjana (… *neima poreći ni potvoriti ni na manje donesti ni za jednu neviru ni zgrihu kraljevstvu našemu, što nebi ogledano gospodinom Didom i Bosanskom crkvom i dobrimi Bošnjani…*) nije se mogla uklopiti ni u *istočno monaštvo*, ni u *zapadni katolički red*. Izgleda da su Bošnjani, krstjani, bili sami svoji…

Međutim, iz pomenutih konstatacija *prava vjera apsotolska* i *dumanadesete dobrijeh Bošnjana* moglo bi se zaključiti da su Bošnjani Bosansku crkvu i njezin postanak vezivali čak s vremenom prakršćanstva davajući primat dvanaestorici velikodostojnika Bosanske crkve, sa asocijacijom, najvjerovatnije, na *dvanaest apostola* ili čak na *dvanaest Manihejevih pomoćnika*.

Time što su odbacivali princip hijerarhije Bošnjani, pripadnici Bosanske crkve, su odgovarali mentalitetu patrijarhalnog demokratizma. Po istom mišljenju to su bili socijalni demokrati srednjeg vijeka, *pa su zato nauke njihove našle silna odziva kod puka, pače su umjeli privlačiti i boljare* (velikodostojnike, dostojanstvenike, plemiće, op. aut.), *napose u Bosni, gdje je većina vojvoda i knezova prianjala uz njihova načela i vjeru*.

I na kraju o Bosanskoj crkvi može se kazati da je ona pravovjerna crkva i u teološkom kontekstu, ali raskolnička ili šizmatička u odnosu na dvije velike kršćanske konfesije, sa osnivačem Didom Jeremijom (pretpostavlja se od 1010-1024), pa sve do Dida Ratka II (1400-1465), odnosno Dida nepoznatog imena (1465-1480).

Vidi, Klaić, Vjekoslav: ***Poviest Bosne do propasti kraljevstva***, Zagreb, 1882., str. str. 291, 325. Digitalno izdanje dostupno na: https://archive.org/stream/poviestbosnedsop00klaigoog/poviestbosnedop00klaigoog_djvu.txt (pristupljeno 11. januara 2014.); ■ Bajtal, Esad: ***Vjera bosanska – la fede bosignana***. *Magazin Plus*, članak, Digitalno izdanje dostupno na: http://www.tacno.net/novosti/vjera-bosanska-la-fede-bosignana/ (pristupljeno 9. oktobra 2014.); ■ *Citati iz Povelja za karterizaciju Dida bosanskog i dvanaest dobrijeh Bošnjana preuzeti iz:* Dizdar, Mehmedalija Mak: ***Stari bosanski tekstovi***…, str. 355, 96.

O Didu Jeremiji na osnovama stare historiografije vidi, Petranović, Božidar: ***Bogomili – Crkva bosanska i krstjani***, Zadar, 1867., str. 42-43; ■ c, str. 346-348.

I na koncu iznošenja ove materije želimo istaći kako smatramo da je osnovni problem pri izučavanju ove problematike sadržan u tome što se u osnovi gotovo svi istraživači koriste shemom: *heretična – pravovjerna*. Poznato je kako se iz perspektive Katoličke ili Pravoslavne crkve moralo krstjane proglasiti *hereticima* ili *otpadnicima*. Međutim, iz pozicije krstjana i njihove Bosanske crkve upravo te *velike crkve* bile su *raskolničke*. Dobri Bošnjani su sami sebe nazivali i smatrali *tumačima prave vjere apostolske*; zastupali su i živjeli jedan rigorozniji oblik kršćanstva / hrišćanstva. Čini se da pri izučavanju Bosanske crkve mora se odstupiti od neznanstvenog svrstavanja po logici vjerske i konfesionalne pripadnosti, jer će u tome slučaju rasprava biti unaprijed devalvirana.

№ 53. Historiografi, u nekim djelima, uzimaju *Bilinopoljsku izjavu* od 8. aprila 1203. godine kao dokaz o tome kako su krstjani i Bosna već bili *vjerni Katoličkoj crkvi* i kako su tim činom postali *katolici*.

Naime, Papa Inoćentije III (*Innocent – Nevini*; rođen kao *Lotario de' Conti di Segni*) je početkom aprila 1203. godine, poslao izaslanike sa Ivanom de Casamarisom na čelu (lat. *Iohannis de Casemario ad Pontificem*) u Bosnu pod ugraskom zaštitom da provjeri vjernost bosanskih velikodostojnika katoličkoj crkvi. Dana 8. aprila 1203. godine, papini izaslanici na saboru na Bilinom Polju kod Zenice iznudili su potpisivanje *Bilinopoljske izjave* od bana Kulina i starješina bosanskih krstjana – Dragića, Ljubina, Dražete, Pribiše, Ljubena, Radoša i Vladoša – kojom se ovi odriču raskola *(šizme)* i priznaju učenje i običaje rimskokatoličke crkve, uz svjedoka i prevodioca dubrovačkog arhiđakona Marina. Za sve stavke starješine su potpisali da jamče *u ime sviju koji pripadaju našoj zajednici, sa svim imanjima i stvarima.* Poslije toga su poglavari Bosanske crkve Ljubin i Dražeta povedeni s papinim kapelanom Ivanom de Casamarisom na dvor kralja Ugarske, Dalmacije, Rame i Srbije *(Hemericus dei gratia Hungarie, Dalmatie, Rame, Servieque rex)* Emerika Arpadovića (mađarski: *Imre*, slovački: *Imrich,* u Hrvatskoj poznat i kao *Mirko*), gdje su 30. aprila, u prisustvu mnogih, ponovili obećanje i *zakleli se da će biti vjerni Katoličkoj crkvi*. Nakon što je kralj Emerik odobrio *Izjavu o odricanju*, Ivan de Casamaris u pismu papi Inoćentiju govori o *bivšim patarenima*. Očito je mislio da je uspio preobratiti Bošnjane, ali se prevario. Ipak, bosanski krstjani su se veoma brzo vratili svojim običajima, s obzirom na to da je neistinit osjećajni govor – *laganje* bilo dopustivo krstjanima kada se radilo o opstanku njihove Crkve. Nastavili su da biraju starješine ne predlažući ih papi na potvrdu. Papa je onda optužio biskupa Vladimira da je *puki neznalica i besramni branitelj jeretika, kojima je poglavica njegov rođeni brat, da u crkvi ne vrši nikakve službe božje niti dijeli svete tajne, pa ni forme krštenja ne zna, već s jereticima u nekom selu boravi*.

Naime, u historijskoj literaturi se s pravom tvrdi da je *Bilinopoljska izjava* potvrdila da su bosanski krstjani imali svoj poseban identitet, svoju posebnu vjeru, svoju crkvu i njezinu specifičnu hijerarhiju, vrlo jak upliv i ugled u bosanskoj srednjovjekovnoj državi i da su kao takvi evidentirani u pouzdanim historijskim izvorima i izvan srednjovjekovne Bosne i Huma od kraja 12. do 15. stoljeća i što je posebno važno, da ih nisu priznavali ni Katolička crkva na Zapadu a ni grčko-pravoslavna na Istoku.

№ 54. Nema sumnje da je prisustvo Pravoslavne crkve najmanje rasvjetljena tačka u vjerskom životu na teritoriji srednjovjekovne Bosne. Postoje mišljenja kako je još u 11. stoljeću, ali samo u istočnom dijelu Bosne bilo pripadnika pravoslavnog opredjeljenja. Nažalost za takvu tvrdnju nije moguće pronaći odgovarajuće dokaze, kao ni za dokaze o njihovom prisustvu u istom vremenskom periodu na jugozapadnom dijelu današnje Bosne. Razloge za ovakvo mišljenje pronalazimo i u tome što je tadašnja Humska zemlja, bila još u 10 i 11. stoljeću katolička biskupija sa sjedištem u gradu Stonu. Ova biskupija je tek u 13. stoljeću prenešena na otok Korčulu, kada je Humska zemlja potpala pod Nemanjiće.

Međutim, posmatrajući današnje granice Bosne i Hercegovine možda bi, u tom kontekstu, pak bilo moguće takav sličan stav formirati početkom 13. stoljeća na osnovu činjenice kako je kralj Stefan, sin Stefana Nemanje bio krunisan kao *Stefan Veliki, kralj i vladar svih srpskih zemalja, kao i Duklje, Dalmacije, Travunije i* ***Humske zemlje***, kada je njegov brat Rastko Nemanjić (sv. Savo) 1219. godine, sređujući crkvene prilike u zemlji, ustoličio *humskog episkopa* sa sjedištem u Stonu. Ipak i tu je moguća dvojba oko pravoslavnog stanovništva zbog relativno kraćeg trajanja tog episkopata i njegove skromne egzistencijalno-financijske moći, kao i zbog toga što je poznato da na tadašnjoj teritoriji Bosne nije bilo niti jedne zvanične isočno-grčko-pravoslavne episkopije, niti je Humska zemlja bila u sastavu Bosne, a bitnim nam se čini naglasiti kako tadašnja Bosna nije bila pod okriljem Raške. Ipak, povijesno gledano, po prvi puta se susrećemo na teritoriji tadašnje Bosne sa pravoslavnim stanovništvom i *episkopom bosanskim* 1376. godine na teritoriji Podrinja i Polimlja kada je taj dio Raške postao dio tadašnje teritorije Bosne.

Usporedi, Klaić, Vjekoslav: ***Poviest Bosne do propasti kraljevstva***..., str. 346. Digitalno izdanje dostupno na: https://www.scribd.com/doc/26342443/Vjekoslav-Klaić-povijest-bosne-do-propasti-kraljevstva; ■ https://documents.tips/documents/vjjekoslav-klaic-povijest-bosnepdf.html; ■ https://archive.org/details/poviestbosnedop01klaigoog (pristupljeno 9. oktobra 2014.).

Nasuprot teze D. Dragojlovića da su bosanski krstjani *izdanak istočnog monaštva mističke tendencije,* govoreći o stanju u vjeri i vjerovanjima srednjovjekovne Bosne, fra Ignacije Gavran napominje da u Bosni u srednjem vijeku *nije bilo ni pravoslavlja*, osim u njezinim istočnim rubnim dijelovima (nakon, već pomenutihTvrtkovih osvajanja nekih raških područja u pravcu Mileševa), a ni islama, koji svoje pristalice počinje stjecati tek osmanskim osvajanjem. Postojale su, smatra on, samo dvije vjere ili crkve: *opća Katolička i tzv. Bosanska crkva čije su predstavnike Dubrovčani, ali i drugi nazivali 'patarenima'.*

Vidi, Dragoljub Dragojlović: ***Krstjani i jeretička crkva bosanska***, Srpska akademija nauka i umetnosti, Posebna izdanja, Balkanološki institut, Knj. 30, Beograd, 1987., str. 281.

Usporedi, Gavran, fra Ignacije: ***Koje su vjere bili bosanski vladari?*** *Svjetlo riječi*, članak, 26.7.2014. Digitalno izdanje dostupno na: https://visoko.co.ba/koje-su-vjere-bili-bosanski-vladari/10983/ (pristupljeno 18. oktobra 2015.)

Također i engleski politički novinar, historičar i značajni član akademske zajednice Sir Noel Malcolm Robert navodi da u *predosmanskoj Bosni dalje od gornjeg toka rijeke Drine nema jasnih tragova pravoslavnih crkava*. No, kako je Pravoslavna crkva bila općeprihvaćena institucija u Osmanskom Carstvu, pravoslavno stanovništvo se *naselilo dobrim dijelom u Bosni kao neposredna posljedica osmanske politike*.

Usporedi, Malcolm, Noel: ***Povijest Bosne – kratki pregled***..., str. 96-97.

№ 55. Do sredine 14. stoljeća, crkvena borba između pravoslavlja i krstjana je bila izražena kroz politički sukob između bosanskog bana Stjepana II Kotromanića i raškog kralja Dušana, oko posjeda u Humu. Jedan raški zapis i bosanske vojnike, koji su učestvovali u borbi protiv raške vojske oko Huma, naziva *bezbožnim i poganim babunima*. Mnogo ranije Srpska pravoslavna crkva je *bosanske dualiste* uvrstila u niz najzloglasnijih *heretika – babunska jeres* i zvanično ih izopačila u svojim učenjima. Prokletstvo u Sinodima bacano je na brojna imena koja su bila bliska Bosanskoj crkvi, a u njihovom sadržaju u 14. stoljeću spominje se ime bana Stjepana II, te pojedini pripadnici bosanske vlastele, pojedini pripadnici bosanske crkvene hijerarhije, pa čak i niz običnih osoba koji su u pravoslavnim vjerskim krugovima bili označeni kao *veliki zagovornici Bosanske crkve*. Svi su bili etiketirani kao *prokleti babuni koji se nazivaju lažni hrišćani i rugaju se našoj pravoj veri*, i na sve je podjednako *bacano prokletstvo*. Kao potvrdu, navest ćemo manji dio prevedenog sadržaja koji tretira navedenu problematiku iz *Sinodika Srpske pravoslavne crkve*: … *I razglasiti svima: Rastudije bosanski i Radomir i Dražilo i Tolko i Tvrdoš i svi koji se nazivaju hrišćani i hrišćanice* (krstjani i krstjanice, op. aut.) *a ne klanjaju se svetim ikonama i krstu časnomu, da budu prokleti*; *Oni koji veruju u babunsku veru* (bosansku krstjansku vjeru, op. aut.) *i koji primaju njihova učenja, i koji im se klanjaju, i koji drže veru njihovu – i ti da budu prokleti; Oni koji znaju one koji su babunske vere* (pripadnici Bosanske crkve, op. aut.), *i koji ih primaju u svoje zemlje, i koji ih čuvaju – i ti da budu prokleti; Oni koji ne proklinju sve zle jeresi, a pre svega jeretike koji se nazivaju babunima* (krstjanima, op. aut.) *– prokleti da budu; I svi babuni* (krstjani, op. aut.) *da budu prokleti*.

Uprkos trajnom neprijateljstvu Srpske pravoslavne crkve prema Bosanskoj crkvi, pravoslavno stanovništvo etničkog vlaškog porijekla je živjelo neometano unutar granica srednjovjekovne bosanske države i nije im nikada učinjeno bilo kakvo zlo. Živjeli su sa krstjanima, kao neovisni stočari, pratioci karavana – *ponosnici*, njihovi vazali – *villani*, bili u njihovoj vojničkoj službi, pa čak primani i u bosansko plemstvo. Pošto Vlasi nisu imali organiziranu vjersku službu, kao i svoje crkvene objekte, pa samim tim i svećenike na teritoriji Bosanske države, onda se nisu mogli ni miješati u političkoj sferi, u smislu utjecaja na vladarskom dvoru. Tim poslom su se bavili samo krstjani i franjevci.

Usporedi, Miodrag M. Petrović: ***Pomen bogumila – babuna u zakonopravilu svetoga Save i 'Crkva bosanska'***, Beograd, 1995., str. 20-21 i 27, bilješke 18 i 27. Digitalno izdanje dostupno na: https://www.scribd.com/document/85732744/Miodrag-M-Petrović-Pomen-bogumila-babuna-u-zakonopravilu-svetoga-Save-i-Crkva-Bosanska (pristupljeno 10. oktobra 2014.); ■ Nikolić Viduša, Petko: ***Stečci, laž i bogumili***. Biblioteka Tragom Slovena, Knj. 62, Beograd, 2014., str. 21. Digitalno izdanje dostupno na: https://archive.org/details/StecciLazIBogumili (pristupljeno 8. februara 2016.).

№ 56. Dominikanski kardinal Juan Torquemada je 1461. godine sastavio *Popis pedeset zabluda manihejskih u Bosni* u vidu teološke strukture bosanske hereze (*Symbolum pro informatione Manichaeorum – El bogomilismo en Bosnia*). Koristio ih je kao religiozno-filozofsku argumentaciju u formi optužbe. *Zablude*, kako ih definira kardinal Torquemada su obuhvaćene kao *grijesi* koji su usmjereni protiv učenja Zapadno-rimske crkve, tako da gledišta samih krstjana nisu iznesena u njihovoj mogućoj unutrašnjoj povezanosti i argumentaciji. U nedostatku drugih izvora može se za sagledavanje učenja Bosanske crkve iskoristiti i sadržaj ove *optužnice*, ali tada je potrebno navedene *zablude* uzimati oprezno, analitički i kritički.

1. *Dva su boga, od kojih jednoga zovu vrhovnim dobrom, a drugoga vrhovnim zlom.*
2. *Postoje dva načela. Prvo zovu bogom svjetla, drugo bogom tame.*
3. *Neki anđeli su zli po prirodi i nisu mogli da ne griješe.*
4. *Lucifer je uzašao na nebo i borio se s Bogom i mnoge je anđele odatle doveo.*
5. *Ljudske duše su demoni zatočeni u tijelu.*
6. *Zli anđeli, zatočeni u tijelu, vratit će se na nebo s pomoću krštenja, očišćenja i pokajanja.*
7. *Osuđuju i odbacuju Stari zavjet. Govore da on potječe od boga tame.*
8. *Za anđela koji je razgovarao s Mojsijem na brdu Sinaju kažu da je bio zao.*
9. *Novi zavjet prihvaćaju samo djelomično. Poriču da je Krist rođen od žene i ne prihvaćaju njegovu genealogiju.*
10. *Odbacuju patrijarhe i proroke Starog zavjeta.*
11. *Osuđuju blaženog Ivana Krstitelja i tvrde da u paklu nema goreg đavla od njega.*
12. *Drvo spoznaje dobra i zla bila je žena, a Adam je sagriješio zbog tjelesnog općenja s njom i zbog toga je istjeran iz raja.*
13. *Blažena Marija nije bila žena niti ženski stvor nego anđeo.*
14. *Sin Božji uzeo je prividno tijelo a ne pravo.*
15. *Krist nije istinski trpio ni umro, niti je sašao nad pakao ni uzašao na nebo, nego sve što je radio bilo je prividno.*
16. *Oni vjeruju da je njihova Crkva Božja.*
17. *Oni su nasljednici apostola, a njihov herezijarh je biskup crkve i zamjenik i nasljednik Petrov.*
18. *Rimska crkva je osuđena i izopćena.*
19. *Svi su pape, od svetog Petra do svetog Silvestra, bili njihove vjere, a sveti Silvestar bio je prvi koji se odmetnuo.*
20. *Zidane crkve osuđuju i zovu ih sinagogama sotone, a za one koji u njima mole vele da vrše idolopoklonstvo.*
21. *Upotreba slika u crkvi je idolopoklonstvo.*
22. *Znak križa je simbol đavolji.*

23. Preziru službu božju, laude i crkvene pjesme, vele da je sve to suprotno Kristovom evanđelju i Njegovom učenju.
24. Ismijavaju i osuđuju štovanje svetačkih moći.
25. Svako poštovanje svetaca koje se vrši u crkvama osuđuju i ismijavaju i vele da se samo Bogu valja klanjati i poštovati ga.
26. Njihove starješine daju da im se narod klanja, govoreći da su oni bez grijeha i da nose u sebi Svetog Duha.
27. Osuđuju crkvene sakramente.
28. Odbacuju krštenje koje se vrši u vodi i vele da je to Ivanovo krštenje po kojem se nitko ne može spasiti.
29. Tvrde da se Kristovo krštenje vrši bez vode, stavljanjem knjige evanđelja na grudi i polaganjem ruku.
30. Njihovim krštenjem svatko postiže oproštenje grijeha i postaje svet kao sveti Petar.
31. Dječak se ne može spasiti prije nego dosegne godine razuma.
32. Puna vrijednost i moć krštenja dolazi kršteniku od zasluga krstitelja.
33. Koliko puta krstitelj sagriješi, toliko puta duše koje je on krstio, mada već bile i na nebu, padaju s neba u pakao.
34. Koliko god puta krstitelj sagriješi, toliko puta treba da se ponovo krste svi koje je on ranije krstio.
35. Odbacuju sakrament potvrde.
36. Vele da se Kristovo tijelo ne može pretvoriti u kruh, a ako se može pretvoriti, ne smijemo ga jesti.
37. Odbacuju sakrament pokore, kažu da se grijesi opraštaju njihovim ponovnim krštenjem.
38. Odbacuju sakrament posljednje pomasti.
39. Odbacuju sakrament (svetog) reda.
40. Tjelesni brak je preljub.
41. Svaki grijeh je smrtni.
42. Poričući svaki crkveni autoritet, vele da se nitko ne smije izopćiti.
43. Osuđuju uživanje mesa, vele da se nitko tko jede meso ili sir ili mliječna jela ne može spasiti ako se ponovo ne krsti.
44. Niječu uskrsnuće i kažu da tijelo koje sada umre neće nikad uskrsnuti nego drugo duhovno.
45. Tvrde da nema čistilišta. Vele naime da nema posrednog puta između neba i pakla.
46. Odbacuju molitve koje se u crkvi mole za pokojnike.
47. Smrtni grijeh je ubijati životinje ili ptice, a također i razbijati jaja.
48. Osuđuju krvnu pravdu koju izvršavaju svjetovni vladari.
49. Osuđuju svaku zakletvu.
50. Zabranjuju davanje milostinje, odbacuju i odbijaju djela milosrđa.

Ova lista *grijeha i zabluda* vrlo je zanimljiva pri sagledavanju morala i mudrosti bosanskih krstjana, iako je učenje Bosanske crkve u ovoj *optužnici* kardinala Juana Torquemada do znatne mjere okrnjeno i, može se reći preoblikovano. Naime, može se pretpostaviti kako je ovaj *popis zabluda* nastao na osnovu pozicija kojih su se *bosanski krstjani* (privremeno) *odrekli* na Bilinom polju 1203. godine jer se u suštini slaže sa onim sadržajem koji je od njih tražen.

Iz mnogih izvora vidljivo je da se Zapadna katolička crkva nije mogla boriti samo moralnim i religijsko-filozofskim argumentima protiv krstjana, pa je pribjegavala i primjeni nasilja.

Navedeni prijevod popisa 'zabluda bosanskih krstjana' preuzeti su iz: ***Codex Vaticanus No. 976;*** u: *Croatia Sacra II*, Zagreb, 1932., str. 38-93; ■ Kniewald, Dr. Dragutin: ***Vjerodostojnost Latinskih Izvora o bosanskim krstjanima***. *Rad*, Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, Odjel za filozofiju i društvene nauke, Knj. I, Zagreb, 1949., str. 178-181. Digitalno izdanje dostupno na: https://www.scribd.com/document/94124165/Dragutin-Kniewald-Vjerodostojnost-Latinskih-Izvora-o-Bosanskim-Krstjanima (pristupljeno 14. maja 2013.); ■ Torquemada, de Juan: ***Symbolum pro informatione manichaeorum*** – (***el bogomilismo en Bosnia***), Publicaciones del Seminario Metropolitano de Burgos, Serie B, Burgos, 1958., str. 37-130. Digitalno izdanje dostupno na: https://archive.org/details/symbolumproinfor00torq (pristupljeno 10. februara 2015.).

№ 57. Zapravo, pokušaj Bošnjana da repliciraju rano kršćanstvo, te da slijede put apostolski, crkveni službenici i političari iz Ugarske i Rima su sprječavali pokretanjem krstaških pohoda, a jedan od njih je i pohod od 1235-39. godine, kada je Bosna gotovo uništena, a hiljade ljudi spaljeno na lomači ili odvedeno u zatočeništvo.

Također, položaj raških bogumila ni na tadašnjoj teritoriji Raške nije bio ništa bolji, gdje se bogomilstvo nije moglo održati ni raširiti. Na pomenutoj teritoriji je od konca 12. stoljeća počela naglo rasti moć dinastije Nemanjića, gdje su skoro svi pošli stopama samozvanog sv. Save (Rastko Nemanjić po rođenju), koji je stajao na stanovištu grčko-pravoslavnog vjerskoga ekskluzivizma. Naime, na teritoriji pod vlašću Nemanjića bogumili su bili nemilosrdno proganjani i najtežim kaznama kažnjavani. Tako je, osim spaljivanja, obljubljena kazna bila da im se isčupa, odnosno odsječe jezik. Ali činjenica, da je još Dušan Silni (Stefan Uroš IV Dušan Nemanjić) imao s njima posla, te da 150 godina dosljedne politike Nemanjića nije dostajalo da ih se u potpunosti uništi, najbjelodanije pokazuje kako su raški bogumili prelaskom u Bosnu pokazali svoje ukorijenjeno vjersko opredjeljenje i duboko uvjerenje kako na Balkanu mogu opstati samo u Bosni pod okriljem Bosanske crkve.

Pilar, Dr. Ivan: ***Bogumilstvo kao religiozni problem*** (predavanje 10. 02.1927.). Digitalno izdanje dostupno na: https://www.bev.ba/MOMARAFO/ET/krater/kulin/religiozni_problem.html ((pristupljeno 8. februara 2016.).

Vidi i, Idem: ***Bogomilstvo kao religiozno-povijesni te kao socijalni i politički problem***. Knjižara J. Studnička & Co., Sarajevo, 1927. (dva predavanja što ih je Pilar I. 10.II i 10.III. 1927. godine održao u Sociološkom drustvu u Zagrebu).

S druge strane, odlukama Splitskog sabora 1185. godine u prvom članu osuđuju se i proklinju bogumili, pa samim tim i krstjani, kao *sekte heretika* koje *ocrnjuju nauku* Rimske crkve. U to vrijeme u Zadru je boravio došljak iz Apulije Zarobabel sa svojim sinovima Matejem i Aristodijem. Obojica su bila istaknuti patareni, koji su širili patarenstvo u Splitskoj regiji i dokazano imali dobre veze s Bosnom. Nesumnjivo je Zadar 1202. godine onako stradao od krstaša i zbog prisustva patarena i krstjana u tom gradu. Zadrani su u posljednjoj borbi na zidinama istakli križeve ne da uvjere krstaše da su kršćani već da nisu krstjani, bogumili i patareni, koji ne poštuju križeve. Koliko je krstjanska hereza bila zahvatila Dalmaciju i Humsku zemlju, pokazuje i slučaj Visena Šubića i Petra, zahumskog kneza, koji su po uvjerenju i načinu ispoljavanja vjerovanja bili krstjani.

Vidi, ***Bogumili*** (***ili Bogomili***); u: *Omiški gusari i dalmatinski patareni*. Enciklopedija Leksikografskog Zavoda, Zagreb, 1955., I svezak, str. 530-534.

Svakako moramo uzeti u obzir, da je sa jedne strane, država Nemanjića, a sa druge strane, Katolička crkva na tadašnjoj teritoriji današnje Hrvatske, dosljednom protukrstjanskom politikom bile barijere za opstanak i eventualno širenje utjecaja Bosanske crkve, te potpunu izolaciju Bosne i dobrih Bošnjana. Dosljednom '*protubogumilskom politikom'* Nemanjića ujedno je balkansko religijsko učenje razdijeljeno na dvije polovine, na jugoistočno ili *bugarsko bogumilstvo*, i na sjeverozapadno *bosansko krstjanstvo*, ili Bosansku crkvu, dok je mjerama Katoličke crkve uspostavljena granica daljnjeg utjecaja i širenja krstjanstva na Zapad.

Pored aktualnih križarskih ratova, proganjanja i najtežim kaznama kažnjavanih bogumila od strane Pravoslavne crkve u Raškoj i krstjana od strane Katoličke crkve na teritoriji Bosne, pribjegavano je i anatemi (proklestvu) kao obliku za iskorjenjenje tog tzv. *krivoklestva*. Ma koliko je to oružje bilo moćno, ipak nije bilo sasvim djelotvorno u suzbijanju i obračunu sa sljedbenicima Bosanske crkve.

Koliko su u tome uspjeli, teško je reći kad se ima na umu činjenica da su dobri Bošnjani, a s njima križarski ratovi i fenomen kletve, koji je trajao u Bosni tokom čitavoga srednjeg vijeka, kada je u konačnici kao rezultat njihovog postojanja bio moguć masovni prelazak na islam većine ili dijela sljedbenika Bosanske crkve, kao i dijela Katoličke.

Usporedi, Matijević, Zlatko: ***Dr. Ivo Pilar i problem Crkve bosanske ("bogumilstvo")***. *Pilar, časopis za društvene i humanističke studije*, Godište I, br. 1(1). UDK 273.232(497.6); 32-05 Pilar, I.:273.232; Zagreb, 2006., str. 74-75.

№ 58. U periodu ranosrednjovjekovne i srednjovjekovne Bosne i sve dok kralj Tvrtko I nije proširio njezin teritorij na područje Raške, Istočno-grčka, odnosno Pravoslavna crkva mogla je imati svoje malobrojne predstavnike na toj teritoriji u pravoslavnim Vlasima (u Dalmaciji zvanim *Martolozima*), koji su se iz sjeverne Albanije i južne Srbije sa svojim stadima ovaca proširili na obližnje gorske krajeve današnje južne i jugoistočne Bosne. Odatle su se preselili na sjever, preko brdovitog zaleđa Dalmacije, gdje se već u 12. stoljeću spominje da čuvaju stada (a u zimu ih dovode u primorje).

V. Klaić ističe da polovinom 13. stoljeća *njihovo ime Vlah (Morovlah) ostade i nadalje, ali ne kao etnografijsko ime, već kao stališki naziv za pastire, bili oni ma kojega poriekla. Tako se zgodi, da su se i slovjenski (hrvatski i srbski) pastiri počeli od drugih zvati Vlasi.... Tek u novom vieku, kad bje uslied pada Bosne i svedjer žešćih provala turskih pokrenuta seoba Hrvata i Srbalja, prevlada ime Vlah za doseljenike iztočne vjere (i to samo mjestimice). – Bit će to zato, što su ti doseljenici iztočne vjere zbilja bili većinom pastiri, a i zato, što su se mnogi i sami tako zvali*.

Klaić, Vjekoslav: ***Vlasi u Hrvatskoj tečajem 14. i 15. stoljeća*** (1880); u: Mužić, Ivan: *Vlasi u staroj hrvatskoj historiografiji*, Split, 2010., str. 9. Digitalno izdanje dostupno na: http://www.muzic-ivan.info/vlasi_u_starijoj_hrvatskoj_historiografiji.pdf (pristupljeno 7. marta 2014.)

Između 13. i 15. stoljeća o njima je često riječ u hronikama Dubrovnika i Zadra. Postoje i određena mišljenja kako su neki od tih vlaških čobana prodrli i do srednje Bosne.

Jireček, Constantin: ***Die Romanen in den Städten Dalmatiens – während des Mittelalters***, prvi dio, Wien, 1904., str- 35-40; ■ Gušić, Branimir: ***Wer sind die Morlaken im adriatischen Raum;*** u: Mužić, Ivan: *Vlasi u staroj hrvatskoj historiografiji*, Split, 2010., str. 183-196. UDK 273.232(497.6); 32-05 Pilar, I.:273.232; Silviu, Dragomir: ***Vlahii din nordul Peninsulei Balcanice în Evul Mediu***, Academia Republicii populare Romine 1959., str. 49-52. Digitalno izdanje dostupno na: https://www.scribd.com/doc/248820269/Vlahii-Din-Nordul-Peninsulei-Balcanice-In-Evul-Mediu (pristupljeno 7. marta 2014.)

Čini se da je većina tih prvih dalmatinskih i bosanskih Vlaha živjela mirno i povučeno u gorju. Ali u samom Humu, odnosno Humskoj zemlji ili Zahumlju, u današnjoj zapadnoj Hercegovini i dijelu istočne Hercegovine gdje se nalazila veća koncentracija Vlaha, očigledno je došlo do razvoja vojne i agresivne tradicije. U dubrovačkim hronikama često se tuže na pljačkaške upade tih obližnjih Vlaha u 14. i 15. stoljeću.

Vidi, Gušić, Branimir: ***Wer sind die Morlaken***…, str. 457;

S druge strane, čini se da Srpska pravoslavna crkva nije provodila organiziraniju aktivnost kako u Banovini tako i u Kraljevini Bosni sve dok kralj Tvrtko I, kako je već navedeno, nije proširio teritorij Bosne u sedamdesetim godinama 14. stoljeća na gornji tok rijeke Drine i na dijelove današnje Crne Gore i Srbije uključujući tu i pravoslavni manastir u Mileševi. Takvo činjenično stanje očito je dalo povoda N. Malcolmu na zaključak *da dalje od gornjeg toka rijeke Drine nema u predosmanskoj Bosni jasnih tragova pravoslavnih crkava*. Na suprot njegovog mišljenja Džaja navodi stav jednog srpskog historičara umjetnosti da nekoliko pravoslavnih manastira u sjevernoj Bosni potječe iz vremena prije dolaska Osmanlija. Međutim, moramo konstatirati kako je njegovo datiranje vrlo nepouzdano.

Usporedi, Malcolm, Noel: ***Povijest Bosne***…, str. 95; ■ Džaja, M. Srećko: ***Konfesionalnost i nacionalnost Bosne i Hercegovine – Predemancipacijsko razdoblje 1463-1804***, Mostar, 1999. = Idem: *Die 'Bosnische Kirche' und das Islamisierungsproblem Bosniens und der Herzegowina in den Forschungen nach dem Zweiten Weltkrieg*, München, 1978., str. 125-126. Digitalno izdanje dostupno na: http://www.journaling.thenerdsview.com/firefighters/pdf-13027-94-die_bosnische_kirche_und_das_islamisierungsproblem_bosniens_und_der_herzegowina_in_den_forschungen_nach_dem_zweiten_weltkrieg.pdf (pristupljeno 9.juna 2015.)

Ipak, nije isključena mogućnost da su se pojedini Rašani kao pripadnici Pravoslavne crkve možda i nastanili u Bosni, mada se prvi dokumentirani događaji o ženidbi bosanskih plemića sa djevojkama iz raških vlastelinskih porodica vezuju tek za 15. stoljeće.

Uporedi, Fine, John: ***The Bosnian Church***..., str. 379.

Znači, kada je o teritorijalnoj crkvenoj organizaciji riječ, u predosmanskom razdoblju Bosne doista nema tragova prisutnosti Srpske pravoslavne crkve na tom prostoru. Međutim, nakon dolaska Osmanlija slika se naglo mijenja. Od osamdesetih godina 15. stoljeća spominju se pravoslavni svećenici i vjernici u mnogim dijelovima Bosne u kojima prije nije bilo ni spomena o njima. Već u prvim osmanskim *defterima* (osm. ← *defter* ← sr. grč. *diphthéra*) pojavljuju se skupine hrišćanskih čobana, koji se deklariraju kao *Vlasi* što su se naselili u opustošenim krajevima Huma. U *defterima* iz sedamdesetih i osamdesetih godina 15. stoljeća može se razabrati da se Vlasi šire po srednjoj Bosni, u krajevima oko Visokog i Maglaja. Negdje odmah iza 1476. godine, na primjer, *oko 800 vlaških* porodica *naselilo se u kraju oko Maglaja, zajedno sa dvojicom pravoslavnih svećenika*. U idućih pedesetak godina nastavio je rasti broj Vlaha u srednjoj, sjeveroistočnoj i sjeverozapadnoj Bosni kao *glavni rezervoar za punjenje opustjelih krajeva*. Na početku 16. stoljeća uslijedio je još jedan velik priliv vlaških doseljenika iz područja Huma (današnje istočne Hercegovine) i Smederevskog *sandžaka* (ili od strane srpske historiografije povijesno, ali pogrešno nazvanog *Beogradski pašaluk*) koji se nastavio i u 17. stoljeću. Pošto su doseljenici već poodavno bili pripadnici Pravoslavne crkve, pa su doseljavanjem na pomenute bosanske prostore mogli uvesti i pravoslavlje.

Usporedi, Džaja M. Srećko: ***Die 'Bosnische Kirche'*** …, str. 75-82; ■ Vasić, Milan: ***Etnička kretanja u Bosanskoj krajini u 16.vijeku***. *Godišnjak društva istoričara Bosne i Hercegovine*, Godina XIII, Sarajevo, 1963., str. 233-239.

Neki su autori, posebno oni iz Srbije, tvrdili kako je tadašnje pravoslavno stanovništvo Bosne bilo *srpsko* a ne *vlaško*, jer su značenje i tumačenje riječi *Vlah* vezali samo za značenje čobanin i da ono ne uključuje nikakvo posebno etničko ni lingvističko značenje – pa da su, po logici takvog zaključka, većina tih ljudi zapravo samo *Srbi koji drže ovce*. Ovo mišljenje odbacuje N. Beldiceanu, vodeći savremeni stručnjak za Vlahe i njihovu kulturu na početku osmanske vladavine na Balkanu, tvrdeći *da su Vlasi oduvijek smatrani posebnim narodom*.

Tumačenje da se naziv *Vlah* vezuje samo za značenje '*čobanin'* prvi je iznio povjesničar iz 19. stoljeća Stojan Novaković; (*Vidi,* Novaković, Stojan: ***Selo***, Srpska kraljevska akademija, Beograd, 1891., str. 29-30.), i sa njim se složio ruski povjesničar E. P. Naumov koji je tvrdio da su se *Vlasi u velikoj mjeri poslavenili već u 13. stoljeću*: *'Balkanskye vlakhi'* (*Vidi,* Naumov, E. P.: ***Etničke predstave na Balkanu u epohi ranog srednjeg vijeka;*** u: *Dijalog, časopis za filozofiju i društvenu teoriju*, Društvo za filozofiju, sociologiju i politologiju SR Bosne i Hercegovine, Br. I/2, Sarajevo, 1989.). Autore iz Srbije koji priznaju da su ipak Vlasi imali drukčiji etnički identitet nije sama ova činjenica pokolebala; tako je jedan savremeni srpski historičar napisao i ove čudne riječi: *Čak su i Vlasi i njihovi običaji bili toliko ugroženi da su se pridružili Srbima da bi preživjeli, a u tom procesu su pomogli da se sačuva i održi srpski etnički, vjerski i kulturni identitet* (*Vidi:* Pavlovich, Paul: ***The Serbians – The Story of a People***, Toronto, 1983., str. 78).

Vidi i, Beldiceanu, Nicoara: ***Le Monde ottoman des Balkans (1402-1566)***. *Institutions*, Société, Économie, Londres 1976., IV = Idem: *Les Valaques de Bosnie ä la fin du XVe siecle et leurs institutions;* u: *Turcica*, sv. 7, 1975., str. 123, u fusnoti.

Na kraju, mišljenja smo, kako nema smisla današnje bosanske Srbe poistovječivati sa etničkim identitetom Vlaha, koji su, zasigurno u određenom periodu predstavljali tadašnje pravoslavno stanovništvo Bosne. Najvjerovatnije, tokom stoljeća i mnogi pripadnici Srpske pravoslavne crkve su iz određenih razloga prelazili preko Drine u Bosnu. Poznato je kako se tokom 18. i 19. stoljeća razvijala i srpska trgovačka klasa u bosanskim gradovima, međutim, i pored neshvatljivo *'preciznih'* podataka koje nam predočava D. Mandić o toj problematici u 15. i 16. stoljeću (od 50% do 52%), mišljenja smo da ipak nije moguće ni približno tačno doći do proračuna postotka *'vlaških'* predaka bosanskih Srba.

Vidi, Mandić, Dominik: ***Etnička povijest Bosne i Hercegovine***, Rim, 1967., str. 518. = Idem: *Etnička povijest Bosne i Hercegovine*, Ziral, Mostar (pretisak izdanja iz 1982.).

Noel Malcom zastupa stanovište kako *danas nazivati nekoga 'Srbinom' znači služiti se pojmom stvorenim u 19. i 20. stoljeću na temelju zajedničke religije, jezika,*

povijesti i osobnog osjećaja nacionalne pripadnosti. Te ističe dalje da 'današnji bosanski Srbi' mogu se slobodno predstavljati kao 'Srbi', bez obzira na svoje 'vlaško porijeklo'.
Malcolm, Noel: ***Povijest Bosne***…, str. 109.

№ 59. Iako je *Ivan de Casamaris* / Ivan de Kazamaris *uvjerio samog sebe* da je izvršio Inoćentijevu naredbu da '*popravi Bošnjane*', jer se nikakve zablude ne spominju u *Izjavi o odricanju – Confessio* potpisanoj 8. aprila 1203. godine na Bilinom polju od strane sedam poglavara Bosanske crkve, ipak možemo primijetiti postojanje jednog ključnog sakramenta koji nije naveden u *Izjavi o odricanju*, premda on najjasnije razdvaja bosanske krstjane od katolika. Taj sakrament je čin krštenja. Kao što crkva nalaže, *kršćanin si samo onda kada si kršten. Krštenje je prvi i temeljni sakramenat Crkve, 'vrata' u Kristovu zajednicu*. Stoga je, najvjerovatnije *sakrament krštenja* mogao postaviti najstrožiju teološku prepreku između dvije crkve. Odnosno, Ivan de Casamaris u abjuraciji te 1203. godine nije tražio od predstavnika krstjana da se krste (od ramena do ramena i od čela prema dolje) jer je njihovo krštenje priznavao valjanim.

Prema latinskim izvorima, na koje se poziva D. Mandić, kao i nekih domaćih bosanskih izvora, bosanski krstjani svoje su "krštenje" obavljali *polaganjem ruku* (na knjigu evanđelja, op. aut.) *i predavanjem knjige evanđelja na krštenika*.

Vidi: Mandić, Dominik: ***Bogomilska crkva bosanskih krstjana***, The Croatian Historical Institute, Chicago, 1962., str. 221-222; ■ Petrović, Leon: ***Kršćani Bosanske Crkve.*** 2. izd., Sarajevo – Mostar, 1999., str. 163-164.

Po drugom izvoru sadržanom u krstjanskom obredniku u *Radoslavovu zborniku,* krštenje se obavljalo činom klanjanja trima božanskim osobama.

Vidi, Josipović, Marko: ***Literarna ostavština krstjana Crkve bosanske i dualistički svjetonazor;*** u: *Fenomen 'krstjani' u srednjovjekovnoj Bosni i Humu. Zbornik radova*, Sarajevo – Zagreb, 2005., str. 584-586. Digitalno izdanje dostupno na: http://www.iis.unsa.ba/pdf/fenomen_krstjani.pdf (pristupljeno 2. septembra 2016.).

Ipak, takvoj tvrdnji suprostavlja se nekoliko latinskih izvora iz 14. i 15. stoljeća iz kojih se zaključuje da bosanski krstjani ne obavljaju *pravovaljano krštenje vodom*.

Usporedi, Šanjek, Franjo: ***Bosansko-humski krstjani u povijesnim vrelima – (13–15. st.)***, Zagreb, 2003., str. 282-285, 286-289 i 294-299, 304-305.

Takvu situaciju, najvjerovatnije u vidu kažnjavanja dobrih Bošnjana, iskoristila je Katolička crkva koja je, po mišljenju I. Mužića, već od trećeg desetljeća 13. stoljeća, *prestala priznavati kao pravovaljan obred krštenja krstjana*, što je prouzrokovalo da su se od tada i Bošnjanke mogle prodavati kao robinje ako su bile tretirale kao *'patarenke'*.

Usporedi, Mužić, Ivan: ***Vjera Crkve bosanske – 'Krstjani' i pogani u srednjovjekovnoj Bosni,*** Split, 2008., str. 83.

U narednim stoljećima, odnosno tokom papinog pokušaja da ponovno preobrati Bošnjane, *krštenje vodom* bila je osjetljiva tačka za pripadnike bosanskog plemstva koji su ostali *vjerni Crkvi božijoj, svojoj vjeri, svom zakonu,* odnosno *vjeri bosanskoj* (*la fede bosignana*). Dok su bosanski kraljevi, zbog poznatih okolnosti, pristali da budu kršteni, plemstvo se često odupiralo tome, bar do početka 15. stoljeća, jer je njihova snaga ležala u savezništvu sa starješinama krstjana i njihovih sljedbenika. Čak su i sami kraljevi prepoznali značaj tih veza. Poznati su slučajevi kada bi preobraćeni i stoga kršteni ban ili kralj, kao na primjer kralj Stjepan Tomašević (1443 – 1461), koji je bio obavezan *prijetnjom izopćenja da nema nikakve odnose sa hereticima* (krstjanima, op. aut.), u potpunosti odbio da okonča veze sa njihovim starješinama zato što je trebao njihovu podršku protiv vanjskih neprijatelja.

Također, papin izaslanik Toma sa Hvara je godinama progonio kneza Hrvoja Vukčića (preminuo 1416. godine) – jednog iznimno inteligentnog i kulturnog čovjeka. Međutim, jednom je prilikom napisao ugarskoj kraljici Barbari Celjskoj da se boji *kako će umrijeti kao paganin* (krstjanin, op. aut.), Hrvoje nije želio biti kršten. U svemu tome, ulogu je igrala politička stvarnost, kao i tradicionalistički pogled pravih krstjana na svijet, te njihovo vjerovanje u obećanje *Consolamentuma* – oslobađanje od materije. *Consolamentum* se primao samo jednom. Dobri Bošnjani su za razliku od Katolika primali *njihov oblik krštenja* na samrti, a ne po rođenju.

Bošnjani (jed. *Bošnjanin;* lat. *Bosniensis*) je bio naziv za stanovništvo koje je živjelo u Bosni tokom srednjeg vijeka. Ime se spominje u više dokumenata u tom periodu, često sa dodavanjem riječi *dobri* ispred naziva. Danas se ime smatra arhaizmom, i koristi se samo u historijskom ili čak u kolokvijalnom kontekstu.

Oko bosanskih etnonima stvaraju se vještačke kontroverze mada u jeziku ne postoje. Semantičko jezgro ovoga etnonima čini supstanca ilirskog glasovnog sklopa *-bsn-*(← *basan*), iz kojeg se razvio bosanski leksički korijen (*-bosьn-*) kao morfološka osnova za tvorbu brojnih riječi i njihovih oblika u morfološkom procesu afiksacije. Iz tog jedinstvenog korijena, kao kod rijetko kojeg naroda, izvedeno i ime naroda, i ime jezika, i ime rijeke, i ime zemlje.

Etnonim *Bošnjanin*, koji se historijski prvi javlja, izveden je iz iste osnove (*-bosьn-*) bosanskim sufiksom *-janin*, naslijeđenim još iz praslavenskog jezika (*bosьn-janin*). Izvorno ime *Bošnjanin* kao etnik prvobitno označava pripadnika ranosrednjevjekovnog bosanskog teritorija, a potom i ranofeudalne bosanske države. Pojmovi i termini *Bošnjanin/Bošnjak/Bosanac*, kojim se imenuje ovaj etnos, predstavljaju rudimentarne etnonime, koji su nastali u narodnom jeziku kao varijante istog imena, iz istog korijena, tvoreni sa tri različita bosanska sufiksa sinonimskog značenja i sa leksičkog stajališta, za razliku od terminološkog.

O historijskom konteksut značenja pojmova 'dobri ljudi', 'dobri muži' i 'dobri Bošnjani', vidi: Đžaja, M. Srećko: ***Dobri Bošnjani i Boni Homines***. *Dijalog*, 1-2, Sarajevo, 2006., str. 108.

U srednjovjekovnim bosanskim izvorima prvi put se termin *dobri Bošnjani* javlja u poveljama bana Stjepana II (1322-1353) i to od 1326. godine: *A tom daru*

*bijahu svjedoci **dobri Bošnjani**: tepčija Radoslav sa braćom, knez Dabiša sa braćom, župan Krkša sa braćom, od Zagorja župan Poznanj sa braćom… A tome je pristav od dvora Vuk Štitković, vojvoda bosanski, a drugi je Vitan Tihordić…*

Mrgić, Jelena: ***Povelja bana Stjepana II Kotromanića kojom daje knezu Vukoslavu Hrvatiniću župe Banjicu i Vrbanju;*** u: *Građa o prošlosti Bosne*, knj. 1, Banja Luka, 2008, str. 13.

Ban Stjepan II u povelji koju je izdao Dubrovniku 15. avgusta 1332. godine, spominje kao svoje *podanike **Bošnjane*** i trgovce iz Dubrovnika: *ako li govori **Bošnjanin** protiv Dubrovčanina….*

Radaković, Boris: ***Dobri Bošnjani**. Plemenit* – digitalni arhiv. Digitalno izdanje dostupno na: http://www.plemenito.com/lat/dobri-bosnjani/034 (pristupljeno 10. septembar 2016.).

Povelja bana Stjepana II iz 1351. upućena knezovima Vuku i Pavlu Vukoslaviću, pruža jasniju sliku o *dobrim Bošnjanima: A tome su pristavi i svjedoci **dobri Bošnjani** i Usorani...*

Na mjestu gdje je u povelji Stjepana II za svjedoke pisalo *dobri Bošnjani*, u povelji njegovog nasljednika piše *od Bosne*, tako da je van svake sumnje da *dobri Bošnjani* predstavljaju bosansku vlastelu porijeklom iz njezinih središnjih krajeva odnosno *boni homines*.

Mrgić-Radojčić, Jelena: ***Povelja bana Stjepana II Kotromanića kneževima Vuku i Pavlu Vukoslaviću***, Stari srpski arhiv, knj. 1, 1, Beograd, 2002., str. 79-92.

Svi ostali vladari iz kuće Kotromanića, svoju visoku vlastelu porijeklom iz Bosne navodili su u poveljama kao *dobre Bošnjane* ili *Bošnjane* a tako su ih znali oslovljavati i Dubrovčani. U pismu knezu Pavlu Radinoviću, nakon bosansko-dubrovačkog rata (jun 1403 – maj 1404), zahvaljujući mu se zbog zauzimanja za njih kod novoizabranog kralja Tvrtka II i hercega Hrvoja, Dubrovčani ga hvale kao pripadnika *stare bosanske vlastele*. Također ga obavještavaju da su i sa ostalim bosanskim velikodostojnicima napravili dogovor: *A sa **Bošnjanima** ti napravismo drugi dogovor, kako vaša ljubav zna.*

Vidi, Vuković, Tamara: ***Dva pisma Dubrovačke Opštine knezu Pavlu Radenoviću iz 1405. godine***, Građa o prošlosti Bosne, knj. 4, Banja Luka, 2011., 67-74. Digitalno izdanje dostupno na: https://www.academia.edu/2642544/Book_Review_-_Građa_o_prošlosti_Bosne_4_Akademija_nauka_i_umjetnosti_Republike_Srpske_Odjeljenje_društvenih_nauka_Banja_Luka_2011_176_str (pristupljeno 18. januara 2016.).

Kralj Stjepan/Stefan Tvrtko II Tvrtković (1404-1409, 1421-1443) juna 1405. godine, u povelji Dubrovčanima nastaloj u poslijeratnim okolnostima kao dokument o pomirenju Bosne i Dubrovnika, također piše: *A što su vojvoda Sandalj, knez Pavle Radenović, ili drugi **Bošnjanin** kraljevstva bosanskog, uzeli kome god Dubrovčaninu imetak,… tome plenu da je sudija knez Vukac Hranić… .*

Vidi, Mihaljčić, Rade: ***Povelja kralja Stefana Tvrtka Tvrtkovića kojom Dubrovčanima potvrđuje slansko primorje***, Građa o prošlosti Bosne, No. 4, Banja Luka, 2011., 75-88. Digitalno izdanje dostupno na: http://www.plemenito.com/lat/povelja-kralja-stefana-tvrtka-tvrtkovica-kojom-dubrovcanima-potvrdjuje-slansko-primorje/d32 (pristupljeno 18. januara 2016.).

№ 60. Tako nalazimo i na podatke da su organizatori i predstavnici katoličkog sveštenstva isključivo stranci: fra Geraldo Odonis, fra Peregrinus de Saxsonia…

Crkveni jezik, uprkos svim teškoćama, ostao je latinski. Razloge za takvo postupanje pronalazimo u tome što je na taj način katoličkim crkvenim vlastima bio omogućen nadzor nad čistotom propagirane vjere, dok bi upotreba narodnog jezika veoma lahko mogla za sobom povući tragove '*krstjanske jeresi*'. Drugi razlog bio je u tome što je Rim, poučen lošim iskustvom liturgija na narodnom jeziku iz 10. stoljeća na području Dalmatinskog primorja, već od samog početka želio spriječiti da se na teritoriji Bosne javi pomisao kako je moguće obaviti bogosluženje na nekom drugom jeziku.

Usporedi, Batinić, Mijo Vjenceslav: ***Djelovanje franjevaca u Bosni i Hercegovini za prvih šest viekova njihova boravka***, Svezak I, Zagreb, 1881., str. 54. Digitalno izdanje dostupno na: http://www.bgs.ba/eknjige/images/stories/pdf/Mijo_Vjenceslav_Batinic-Djelovanje_Franjevaca.pdf (pristupljeno 18. januara 2016.).

Vidi i, Prohaska, Dragutin: ***Das kroatisch-serbische Schrifttum in Bosnien und der Herzegowina***, Breyer, Zagreb, 1911., str. 29.

№ 61. U decembru 1942. godine Ćiro Truhelka je u *Hrvatskom kolu Matice hrvatske* u Zagrebu pod naslovom *Sredovječni spomenici bosanske Hrvatske* dao sintezu svojih istraživanja Bosanske crkve, gdje obrađuje i razloge odlaska latinskog biskupa iz Bosne: … *Ta bosanska biskupija imala je svoju katedru na Ban-brdu u Vrhbosni, neko vrijeme u Pračі Biskupnjoj, i spadala čas pod jurisdikciju splitske, čas pod onu dukljansko-barske nadbiskupije, a čas pod dubrovačku, i često se događalo, da sam bosanski biskup nije znao, tko mu je od ove trojice starješina. Veza s rimskom kurijom sve je više u tim prilikama slabila, a kada je sijelo bosanskog biskupa preneseno u Đakovo, ona je posve pretrgnuta, i biskup, izvan područja svoje biskupije, postaje eksponentom političkih aspiracija ugarsko-hrvatskih kraljeva...*

Vidi, Naznačeni izvor u: fusnoti No. 112.

№ 62. *Humska eparhija* je nekadašnja eparhija Pravoslavne crkve koju je 1219. godine osnovao, već pomenuti, prvi srpski arhiepiskop sv. Savo za oblasti Humske Zemlje i Travunije, sa sjedištem u manastiru *Bogorodice Stonske* u tadašnjem glavnom humskom primorskom mjestu Stonu.

Pravoslavni se episkop u Stonu nije mogao održati ni 25 godina, jer nije imao vjernika, *ni vr'hovine ni ima, ni biri, ni jed'noga dohod'ka ni otkuder'*... Poznata je činjenica, a već smo je i navodili da na cijelom pak području tadašnje Bosne, koja je bila prostorno opsežnija nego stara Raška, sv. Savo nije osnovao ni jednu episkopiju. To nam govori, da tadašnje stanovništvo u Bosni nije smatrano pravoslavnim vjernicima, niti stvarno ni potencijalno, naime, niti se držalo da su tada oni mogli biti *Rašani* ili *Srbi* ili *pripadnici Pravoslavne crkve*, niti, najvjerovatnije, da bi vremenom kao takvi mogli postati.

Poslije preseljenja na pomenutu novu lokaciju, a poslije preuzimanja manastira Mileševo od strane bosanskog kralja Tvrtka I, te njegovog krunisanja za kralja Bosne i Raške ("kralj Srbljem" 1377.), pravoslavcima je dozvoljeno da se na periferiji bosanske države osnuje posebna mitropolija upravo u Mileševu (Dabro-bosanska mitropolija). Vidljivo je koliko je pravoslavlje bilo udaljeno od bosanskih krstjana, kao i koliko su Bošnjani zauzimali sve više teritorije tadašnje Raške.

Usporedi, Hudal, Dr Alois: ***Die serbisch-orthodoxe Nationalkirche***, Graz at Leipzig, 1922., str. 56; ■ Jireček, Konstantin: ***Staat und Gesellschaft im mittelaterlichen Serbien***, IV, Wien, 1919., str. 49.

Čini se bitnim da je u tom vremenu Bosanska crkva potpuno dovršavala konstruktivnu izgradnju svoje organizacije i od tada je ona sjedinjavala borbu bosanskih vladara i plemstva protiv ugarskih vladara i feudalaca u cilju zaštite ne samo svoje crkve nego i bosanske samostalnosti.

№ 63. U historiografji su, poslije pojave knjige B. Petranovića 1867. godine, u kojoj je pokušao postaviti neodrživ '*znanstveni temelj*' svih budućih velikosrpskih posvajanja Bosne kao '*čiste srpske zemlje*' u nacionalnom i političkom smislu, nastala su dva shvaćanja bosanskih krstjana.

Usporedi, Petranović, Božidar: ***Bogomili Crkva bosanska i krstjani***, Zadar, 1867., str. 157-180.

Prema jednom mišljenju, koje se temelji na bosanskim izvorima, oni su bili *pravovjerni kršćani* u smislu shvaćanja rimskog ili istočnog pravoslavnog kršćanstva. Na primjer, F. Rački je posve neutemeljeno upotrijebio naziv *bogumili* za bosanske krstjane jer ni jedan srednjovjekovni izvor (latinski, bizantski, turski) bosanske krstjane ne naziva *bogumilima*.

Rački, Franjo: ***Bogomili i Patareni;*** u: *Borba Južnih Slovena za državnu neodvisnost – Bogomili i Patareni*, Srpska kraljevska akademija, Beograd, 1931., str. 403. = Idem: *Bogomili i patareni*, [priredio F. Šanjek], Zagreb, 2003., str. 253.

Mogući razlog što neki autori kada obrađuju bogumile ne obrađuju *bosanske krstjane* jer, kao što to čini J. Mužić, pa bosanske krstjane ne smatra da su *bogumili*.

Usporedi, Mužić, Josip: ***La religione bogomile – Mito della creazione ed eterodossia***. Disertacija. Romae Ponti cum Athenaeum Antonianum, Roma, 1992., str. 171.

Također i Srećko M. D. spominje date historiografske dileme o bosanskim krstjanima i tvrdi da nema dokumentarnih dokaza za porijeklo Bosanske Crkve iz *istočno-balkanskoga bogumilstva*, a da su izvori, koji upućuju na njezino povezivanje sa zapadnjačkim hereticima rijetki i nejasni.

Usporedi, Džaja, Srećko M.: ***Konfesionalnost i nacionalnost Bosne i Hercegovine – Predemancipacijsko razdoblje 1463. – 1804.*** Knj. II, popravljeno i dopunjeno izdanje, Mostar, 1999., str. 219.

Međutim ipak ima autora, na primjer S. Jalimam, koji i bez posebnih obrazloženja vjeruju samo nebosanskim izvorima, odnosno na temelju latinskih, pa bez dvoumljenja zaključuju da su krstjani bili *bogomili* i *dualisti* koji su vjerovali u *dva boga i negirali temeljna kršćanska vjerovanja*.

Usporedi, Jaliman, Salih: ***Historija bosanskih bogomila***, Tuzla, 1999., str. 12-13, 309-313.

Na suprot istraživanju i stavovima F. Račkog koji je svojim savjesnim radom u arhivima Dubrovnika i Venecije, te metodom služenja poznatim činjenicama o vjerovanjima i običajima bogumila uopće, s ciljem popunjavanja praznine u bosanskim svjedočanstvima, javljaju se i drugačija tumačenja. Teorija B. Petranovića, po kojem je Bosanska crkva bila tek *jedna od istočnih pravoslavnih crkava, vjerovatno srpska, koja se odcijepila i prihvatila neka heretička vjerovanja*, ostala je omiljena među autorima iz Srbije kojima je najviše bilo stalo do toga da dokažu kako je Bosna u svim bitnim aspektima bila tek *prirepak Srbije*. Međutim, takva teorija izgubila je gotovo svu znanstvenu vjerodostojnost, barem izvan Srbije.

Rodonačelnik novoga naraštaja posvojitelja Bosanske crkve postao je dr. Vaso Glušac. On je svoju raspravu o ovoj crkvi napisao s namjerom da nastavi tamo gdje je Petranović stao. Da bi ostvario postavljeni cilj morao je najprije oduzeti bilo kakvu znanstvenu vjerodostojnost studiji dr. Račkoga o *Bosanskoj crkvi*. Bez imalo sustezanja Glušac je osporio mogućnost da bi Rački mogao riješiti pitanje Bosanske crkve, jer je kao *katolički sveštenik, iskreno poverovao latinskim spisima papskih inkvizitora i misionara, držeći da je u njima prava istina*. Nažalost, upravo se u takvom odnosu skrivala sva Gluščeva *znanstvena metodologija* u pristupu rješavanja problema srednjovjekovne Bosanske crkve. On je, naime, negirao sve one povijesne izvore koji su osporavali njegovu aprioristička tvrdnju da je Bosanska crkva bila čista *pravoslavna crkva*, i po učenju, i po obredima i po hijerarhiji: '*bosanska crkva*' *ima osobine pravoslavne hrišćanske crkve, a nema ništa zajedničko ni sa istočnim bogomilima ni sa zapadnim katarima i albigenzima*.

Usporedi, Rački Franjo: ***Bogomili i patareni;*** u: *Rad, Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, Knj. 7. Zagreb, 1869., str. 84-179. Digitalno izdanje dostupno na: https://www.scribd.com/doc/131762975/Franjo-Rački-Bogomili-i-Patareni (pristupljeno 12. maja 2013.). ■ Petranović, Božidar, ***Bogomili, crkva bosanska i krstjani***, Zadar, 1867., str. 158; ■ Tu je teoriju podržao Glušac 1924. godine, na čijoj je osnovi razvio teoriju o krstjanima kao pripadnicima Istočne crkve s crtama istočnog monaštva (Glušac, Vaso: ***Srednjovekovna 'bosanska' crkva***. *Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor*, Knj. IV, Sv. 1-2, Beograd, 1924., str, 1-2 i 14-15.).

Suprotstavljajući se Glušcu fra Leon Petrović piše djelo *Kršćani bosanske crkve* i razvija tezu prema kojoj su krstjani zapravo *zapušteni hrvatski benediktinci*. Ujedno je jasno razgraničio razliku doktrinarne i ideološke hereze, te time težište zanimanja premjestio s bogumilsko-dualističkih konstrukcija na političku ulogu Bosanske crkve (Petrović, Leon: ***Kršćani bosanske crkve***, Sarajevo, 1953.). Međutim, i J. Šidak nije prihvaćao Gluščevu tezu o pravoslavlju Bosanske crkve. *Nema spomenika, u kome bi se Bosna i njena 'bosanska crkva' navodile među ostalim pravoslavnim crkvama*. (*Vidi:* Šidak, Jaroslav: ***Problem 'bosanske crkve' u našoj historiografiji od Petranovića do Glušca***, *Rad, Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, Sv. 259, 1937., str. 147.-167. – podpoglavlje: *Koncepcija Božidara Petranovića*, str. 382-459; ■ Idem: ***Studije o 'crkvi bosanskoj' i bogomilstvu***, Zagreb, 1975., str. 379-387.). Neovisno od Šidakovih razloga za prihvaćanje nekih Gluščvih tvrdnji, u hrvatskoj su historiografiji one bile odlučno otklonjene kao posve neprihvatljive. (*Vidi,* Klaić,Vjekoslav: ***Crtice iz hrvatske prošlosti***, Zagreb, 1928., str. 89-82 – poglavlje: *'Bosanska crkva' i patareni*.)

Kasnije se Šidak odrekao svoje tvrdnje da je Bosanska crkva bila *pravovjerna kršćanska zajednica* koja nije priznavala autoritet ni Rima ni Carigrada te je pristao uz mišljenje da se *ne može danas […] staviti u pitanje teza Račkoga kao okvir za daljnju obradbu problema*.

Vidi, Šidak, Jaroslav: ***Bogumilstvo i heretička 'Crkva bosanska'***. *Historijski pregled*, Zagreb, 4/1958., br. 2, str. 114.

Između ostalih navešćemo i temeljnu tezu M. M. Petrovića, koji zastupa stanovište da se pod nazivom *'krstjani' podrazumevaju isključivo pravoslavni vernic*i, a da se pod nazivima: *'kudugeri'*, *'bogomili'* i *'babuni' podrazumevaju Latini kao jeretici dualisti*.

Vidi, Petrović, Miodrag M.: ***Kuduguri – bogomili u vizantijskim i srpskim izvorima i 'Crkva bosanska'***. *Istorijski časopis*, Srpska akademija nauka i umetnosti, Knj. XLIV, 1997., str. 49, 53, 55, 58-60, 62, 69, 70-71.

I na koncu, svoje mišljenje dao je i V. Ćorović koje se razlikuje od B. Petranovića i V. Glušca, pa navodi: *Ima mišljenja, da su pripadnici Bosanske Crkve bili pravoslavni. Ali to mišljenje neće biti potpuno tačno, jer imamo jasnih dokaza da ih je službena pravoslavna crkva osuđivala*.

Vidi, Ćorović, Vladimir: ***Historija Bosne***, posebna izdanja, Knj. CXXIX, Društveni i istorijski spisi 53, Srpska kraljeva akademija, Beograd, 1940., str. 180-182 i 185. Digitalno izdanje dostupno na: https://www.scribd.com/doc/169332412/Vladimir-Corovic-Historija-Bosne (pristupljeno 18. oktobra 2013.).

Usporedi, Idem: ***Teritorijalni razvoj bosanske države u srednjem veku***. *Glas*, Srpska kraljeva akademija, CLXVII, Beograd, 1935., str. 44. = Idem: *Die territoriale Entwicklung des Bosnischen Staates im Mittelalter*, Beograd 1935., str. 42. ■ ***Leksikon srpskog srednjeg veka***, [Ćirković, Sima – Mihaljčić, Rade (priredili)], Beograd, 1999., str. 122.

№ 64. Skoro cijelim tokom postojanja srednjovjekovnu bosansku državu pratile su optužbe da je leglo *heretika, nevjernika, katara, maniheja, patarena*… Čini nam se da su takve optužbe redovno dolazile od političkih neprijatelja bosanskih vladara, počevši najprije od Vukana, tadašnjeg vladara Duklje i Dalmacije (*Dioclie atque Dalmatie rex*), pa u kasnijim stoljećima od Dubrovčana i, naročito, ugarskih vladara i velikodostojnika. Međutim, konsekvence takvih optužbi po nalogu papa obično su provodili njegovi opunomoćenici, odnosno organizatori križarskih pohoda. Bilo je to veoma opasno vrijeme kad je sjena *herezo-krivovjerstva* prvi put bačena nad Bosnom, vrijeme moćnog pape Innocenta III (1198–1216) koji se već, u duhu dekreta *Vergentis in senium* od 22.3. 1191. godine, bio surovo obračunao s katarima južne Francuske poslavši na njih križare. Ipak, bosanski vladar ban Kulin, kako je već navedeno u ovoj studiji, na čuvenom sastanku na Bilinom polju (1204) uspio je odbaciti sve Vukanove optužbe i spriječiti (planirani?) križarski pohod na Bosnu.

Međutim, Kulinovi nasljednici nisu bili te sreće. U stoljećima što su slijedila, historiografija bilježi osam mogućih vojnih pohoda na Bosnu i dva iz Bosne, a koji bi mogli imati karakteristike križarskog rata. Neki od tih pohoda nisu realizirani, ali sama najava njihovog organiziranja uz dobijanje pozitivnih signala i papinih financijskih podrški iz Rima, kao i drugih katoličkih evropskih centara, predstavljala je realnu prijetnju za dobre Bošnjane. Današnja historiografija poznaje stavove koji se kreću od potpunog prihvaćanja vjerskih motiva kao pokretača datih križarskih ratova, do njihovog potpunog negiranja te isticanja političkih aspiracija prema Bosni, u prvom redu Ugarske kraljevine.

Prvi od tih pohoda moguće je datirati u 1221. godinu. Naime, papa Honorije III, *nakon što je uredio neke važnije poslove i izravnao razmirice sa carem Fridrihom* (Fridrih II, car Svetog Rimskog carstva, kralj Njemačke, kralj Sicilije i kralj Jeruzalema, op. aut.) … *odluči sa jednakom odvažnošću postupati proti bosanskim patarenom* (krstjanima, op. aut.). U pismu od 3.12.1221 ostalo je zabilježeno njegovo mišljenje da svjedoči kako … *krivovjerci u Bosni kriju se u svojim jazbinama, te svoje mlade hrane poput vještica otvorenim prsima, javno ispovjedajući opake svoje zablude na veliku štetu Gospodnjega stada*. Papinski legat Akoncije iz Viterba (*Acconcius, Accontius)* poslan je u Ugarsku da okupi križare za rat u Bosni i uništi navodne heretike *in partibus Bosnie … gdje je uz krivovjerje pristalo više od deset hiljada ljudi, na čelu s banom Kulinom (domino Bosne) koji vođe krivovjeraca poštuje više od katolika nazivajući ih naprosto kristjanima (antonomasice christianos)*. Ipak, po nekim mišljenjima, uz brojna obećanja o papinskom razrješenju grijeha za one koji uzmu učešće u pohodu, nije naišao na odaziv kod kralja Andrije II (mađ.: *II. András* ili *Endre*, slov.: *Ondrej,* inače ugarsko-hrvatski kralj) i ugarskih plemića. Međutim, nekoliko godina kasnije, u *Codex diplomaticusu* iz 1225. godine, saznajemo da se papa Honorije III (*Cencio Savelli*) obraća nadbiskupu kaločkom Ugrinu (*Petar VII Ugrin* iz roda *Csák*), hrabreći ga da nastavi istim žarom borbu protiv *hereticos de Bosna, Soy et Wosora,* dok u drugom pismu potvrđuje *darovanje* kaločkom biskupu od kralja Andrije II … *terras quasdam, videlicet Bosnam, Soy et Wossora*, da bi ih očistio od *heretika*. Ovakavo činjenično stanje nalazimo i kod hercegovačkog franjevca Dominika Mandića i ne vidimo nikakvu mogućnost da njegovo mišljenje smatramo *sumnjivim.*

Mnogo ozbiljnije pripreme za križarski rat na bosanske krstjane vođene su četiri godine kasnije. Glavni protagonist, također po zaduženju pape Honorija III, bio je opet katolički nadbiskup Ugrin, koji je okupio vojsku i na njeno čelo imenovao velikodostojnika Ivana Angelusa. Njemu je čak ponuđena i nagrada od 200 maraka u srebru, no

izvori ništa činjenično ne govore o rezultatima ovog pohoda, odnosno iznose se mišljenja kako je Angelus nestao sa srebrenim markama koje je dobio od ugarske Kaločke nadbiskupije (nje. Kollotschau, srp. Kalača, slovački: Koloca), a organizirani pohod nije ni pokrenuo. Drugi, opet spominju da se nadbiskup Ugrin morao pomiriti s neznatnim političkim uspjehom u krajevima Soli i Usore, što nam, ipak daje doznanja da se i ovaj krstaški pohod ipak desio. Ovo naše mišljenje potvrđuje konstatacijom i hroničar, poslanik Svete stolice Ivan Casamaris, da je *kaločki nadbiskup* (Ugrin, op. aut.) *protiv njih* (bosanskih krstjana, op. aut.) *vodio više križarskih pohoda s malim uspjehom ili bez uspjeha*. Ali ih je vodio. Čak i neki od najrenomiranijih historičara poput Sime Ćirkovića vjeruju da je Ugrin imao uspjeha u svom pohodu.

Narednih deset godina proteklo je relativno mirno. Međutim, radnje koje će prethoditi pohodu iz 14.10.1234. godine bile su uobičajene. Do pape Grgura IX (*Ugolino di Anagni*) su iz Ugarske stizale brojne optužbe o tobožnjem daljem *širenju krivovjerstva u Bosni*, bez obzira što je tadašnji veliki ban bosanski Ninoslav 1233. godine dao izjavu da *ostaje u katoličkoj vjeri iako su njegovi preci bili nevjernici*. Papa ga je počastio nazivom *dux Bosne*, a ne *banus Bosne,* a njegovom prisegom trebala je biti osigurana navodna zaštita i garantiran integritet banu i državi Bosni … *pravom predragog mi u Kristu sina našeg svijetlog kralja Ugarske*. Može se pretpostaviti kako je do takve izjave došlo zbog bojazni od reformirane rimske inkvizicije papom Grgurom IX 8.2.1232. godine (*Bula Ille humani generis*). Međutim, papa Grgur IX je donio odluku o slanju svojih legata do ugarskog kralja Andrije II (1205-1235.), za organizaciju križarskog pohoda uz obećanja da će svim sudionicima biti uručene *indulgencije*, tj. oprosti svih grijehova. Zauzet drugim aspektima svojih širokih političkih akcija, kralj Andrija II odgovornost za pohod prebacuje na svog sina hercega Kolomana, simbolično mu darujući *bosanski dukat*, termin čije tačno značenje današnja znanost još nije sa sigurnošću ustvrdila. Koloman, pošto ga je papa uzeo pod svoju zaštitu kao *vojnika Kristovog*, eksponirat će se kao ključna figura za provedbu ovog križarskog pohoda protiv Bosne – *versus partes Sclavoniae,* to jest u zemlji koja se zove Bosna *(Item in Bosnia et Dalmatia, que apud eos ecclesia Sclavonie nuncupatur, missi sunt etiam fratres ad haereticos).*

Pokazat će se da je narednih osam godina (1234-1241), koliko je u manjem ili većem intenzitetu trajao ovaj sukob, jedan od najkritičnijih perioda u povijesti bosanskog srednjovjekovlja. Kolomanova vojska je bila brojna i imala je mnogo uspjeha. Protiv ljudi optuženih za krivovjerstvo primjenjivane su različite represivne metode, a Bosna se tada *prvi put upoznala s inkvizicijskim lomačama*, specijalnošću revnosnih dominikanaca. Koloman se tada papi hvalio *kako je gotovo istrijebio herezu u Bosni*. Papa Grgur IX 9.8.1235. godine potvrdio je pravo hercegu Kolomanu na Bosnu, a 22.12.1238. godine čestitao mu je na tobožnjem *svladavanju heretičkih spletki*. Uloga bosanskog vladara bana Mateja Ninoslava (bosanski ban od 1232. do 1250.) u ovim dešavanjima bila je polje brojnih polemika. Naime, zbog činjenice da je Ninoslav na samom početku ugarske ofanzive bio na strani Kolomanove vojske, mnogi mediavelisti su skloni ovaj pohod okarakterizirati kao istinski križarski rat.

Bosanski ban je morao da pred papom pokaže kako je istinski privržen Katoličkoj crkvi, te da su optužbe da on podržava *heretike* bile neistinite. Dalje interpretacije idu u smjeru da je Ninoslav prepoznao da se ispod krinke vjerskih motiva ustvari kriju težnje ugarskih vladara da politički podjarme Bosnu, te se on razilazi s Kolomanom i utočište nalazi u Dubrovniku. O intenzitetu i ovog rata i progonu ljudi izvori nam vrlo malo nagovještavaju činjenično stanje, međutim, izgleda da je spas došao odakle se niko nije nadao.

Naime, *mongolska kob* u vidu tatarskih odreda (kako ih nazivaju savremeni izvori) pod vođstvom Batu-kana (Džingis-kanov unuk) 1241. godine udaraju na Ugarsku. Ugarska vojska, na čelu s kraljem Bélom IV i hercegom Kolomanom, pokušala im se suprotstaviti 12. aprila 1241. u bici na rijeci Šajo (Muhijska pustara, nedaleko od današnjeg grada Miškolca u Mađarskoj), no doživjeli su potpuno uništenje. Međutim, treba istaći da su manji odredi Mongola u napadu na Dubicu u Bosni, koja je tada bila u okviru Ugarskog kraljevstva, doživjeli jedan od rijetkih poraza. Ovu katastrofu ugarske vojske ponajbolje je iskoristio Matej Ninoslav. On se vratio iz Dubrovnika i učvrstio svoju vlast u Bosni, a osjećao se i dovoljno jakim da prihvati titulu *vojvode* koju su mu ponudili neki dalmatinski gradovi.

Pošto su križari tražili bilo kakv povod za osvajanje Bosanske teritorije, upravo će ta *drskost* bosanskog bana biti iskorištena za sljedeći križarski pohod koji će povesti ugarski kralj Béla IV nakon što se oporavi od teškog poraza sa Mongolima. Taj sukob će trajati od 1246. do 1247. godine, a otpočeo je papinim slanjem 3.8.1246. križarskog znaka, te postavljajući Bélu IV ujedno svojim legatom u Bosni uz ovlasti da *sve što s vojskom u Bosni opljačka, može podijeliti križarima i potomcima poginulih*. To će, najvjerovatnije, ujedno biti i posljednji sukob koji bi mogao imati obilježja križarskog rata u burnoj prvoj polovini 13. stoljeća. Direktna posljedica ovih događaja bilo je najprije izuzimanje Bosanske biskupije ispod nadležnosti Dubrovačke nadbiskupije, te njeno podvrgavanje Kaločkoj nadbiskupiji, a zatim, već pominjano i konačno dislociranje Bosanske biskupije u Đakovo. Ovo bi, dugoročno gledano, mogao biti jedan od najznačajnijih događaja bosanskog srednjovjekovlja. Upražnjeno mjesto Kaločke nadbiskupije na teritoriji Bosanske države popunit će Bosanska crkva, koja će imati zapaženu ulogu u daljem političkom razvoju srednjovjekovne Bosne.

To ipak nije bio i kraj spominjanja Bosne i krstjana u kontekstu križarskih ratova. Godine 1337. papa Benedikt XII (*Jacques Fournier*) kod dalmatinskog je plemstva uspio stvoriti veoma povoljnu klimu za novi napad na Bosnu, ponovo pod opravdanjem gušenja krivovjerja. Međutim, tadašnji kralj Ugarske Karlo Robert (*Károly Róbert*) nije bio saglasan o pokretanju rata protiv svog vjernog saveznika, bosanskog bana Stjepana II Kotromanića (bosanski ban od 1322. do 1353.). Tako je propao i ovaj pokušaj. U kontekstu pokretanja križarskog rata protiv šizmatika u Srbiji i Bugarskoj, tadašnji bosanski biskup u Đakovu Petar Šikloši uspio je 1357. godine dobiti iz Avinjona odobrenje za pokretanje križara i protiv Bosne, i tada mladog bana Tvrtka I (bosanski ban od 1353. do 1377, a zatim i prvi bosanski kralj do 1391.). Iako, koliko je poznato, nikakva konkretna akcija nije poduzeta, samo saznanje o njenom eventualnom pokretanju doprinijelo je pogoršanju odnosa između bosanskog vladara i Katoličke crkve.

Posljednja dva pokušaja pokretanja ratnih pohoda protiv Bosne pod krinkom križarstva vezana su za kralja Sigismunda (Žigmunda) Luksemburškog (kralj Ugarske od 1387-1437., kralj Bohemije od 1419-1437. i car Svetog Rimskog Carstva od 1433-1437.), koji je tokom svoje duge vladavine na sve načine pokušavao doći do bosanske krune, bosanske zemlje te bosanskih ruda i bogastva. Tako je on 1391. od pape Bonifacija IX (*Pietro Tomacelli*) izmolio oproštajnice za učesnike

sukoba protiv *heretika i šizmatika* (krstjana, op. aut.) *koji žive u Bosni*. Međutim, Bosna na čelu sa kraljem Dabišom (vladao od 1391-1395.) u to je vrijeme bila na vrhuncu svoje moći. Upravo tada je ostvarena velika pobjeda nad osmanskim odredima kod Glasinca, pa je ovaj pokušaj ugarskog kralja vjerovatno povezan s težnjom da se bosanskom kralju umanji slava ovog uspjeha. Sigismund će se križarskom diskursu ponovo vratiti 1408. godine, za vrijeme vladavine kralja Tvrtka II (vladao od 1404-1409. i 1421-1443.).

Interesantnim nam se čini pomenuti i podatak da je trebao biti pokrenut još jedan od križarskih ratova, ali ovaj put iz Bosne, protiv Osmanlija. Naime, kada se prvi put kralj Tomaš (vladao od 1443-1461.) obratio novom papi Piju II (*Eneje Silvije Piccolomini*) moleći ga za pomoć u vojsci i novcu zbog *velike pogibelji* od Osmanlija, o čemu doznajemo iz pisma koje je papa Pio II 9.5.1459. godine iz Bolonje poslao franjevcu Marianu iz Siene, također saznajemo i to da je franjevac Kalisto III već bio ovlašten da u bosanskim krajevima propovijeda križarsku vojnu. Sada ga papa Pio II samo ponovo podsjeća na tu zadaću te mu produžava iste ovlasti da bi mogao pomoći ugroženom kraljevstvu da ono *ne padne u ruke nevjernicima* te da vjernici, koji u njemu žive, ne bi pretrpjeli ono što su već propatili *okolni pravoslavni narodi*. Slijed povijesnih događaja potvrđuje da do tog križarskog rata iz Bosne nije ni došlo. Također, 23.3.1461. godine u još jednom pokušaju papa Pio II povjerio je zadaću da se posvuda proglasi križarska bula ako Osmanlije napadnu kraljevstvo Stjepana Tomaša ili vojvodinu hercega Stjepana. Međutim, može se zaključiti da je i organizacija ove križarske vojne samo bila u pokušaju.

Očito je, kako je fama herezo-nevjerstva lebdila nad Bosnom i trajala sve do njezine propasti 1463. godine, međutim, veoma je teško razabrati je li stvarno postojalo kakvo učenje na teritoriji države Bosne protivno rimo-katoličkim vjerskim dogmama. S druge strane, ako se analizira svaki pojedini slučaj, stiče se dojam da su to mogli gotovo uvijek bili pokušaji osvajanja i nametanja vlasti, jer se nigdje jasno ne navodi šta oni krivo naučavaju i o čemu *heretično vjeruju*. Čini nam se da bi ipak ovaj kratki, ali za ovu studiju čak preobiman prikaz o križarskim pohodima na Bosnu najbolje bilo zaključiti riječima bosanskog mediaveliste Dubravka Lovrenovića: *Od nekadašnjih križarskih ideala ostala je još ideološka ljuštura, koja je služila za pokriće političkih ciljeva*.

Usporedi, ***Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije*** = *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, Sv. III, Listine godina : 1201-1235, Zagreb, 1905., str. 191, br. 169 (1185); str. 197. br. 192 (12.12.1185); str. 242, br. 216. (15.5.1225); str. 243, br. 217. (15.5.1225); str. 427, br. 371; str. 242-244, 415, 416-418 i 443. ■ ***Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije*** = *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, Sv. III, Listine godina : 1236-1255, Zagreb, 1906., str. 65., br. 60 (22. prosinca 1238); str. 65, 67 i 298.-299; ■ ***Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije*** = *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae,* Sv. X., Listine godina : 1332-1342, Zagreb, 1912., str. 298, br. 264; str. 326-327; ■ Šanjek, Franjo: ***Les chretiens bosniaques et le mouvement cathare XIIe-XVe siècles***, Publications de la Sorbonne, Serie "N. S. Recherches", 20, Paris-Sorbonne, 1976., str. 45, (*Registra Vaticana*, 4, ep. 170, f 185 rv.); ■ Idem: ***Bosansko-humski krstjani u povijesnim vrelima (13.-15. st.)***, Zagreb, 2003., str. 41, bilješka 58; ■ Mandić, Dominik: ***Bosna i Hercegovina – Povjesno kritička istraživanja***, Sv. II : *Bogomilska crkva bosanskih krstjana*, Chicago-Roma-Zurich-Toronto, 1979., str. 33-34; ■ ***Monumenta Ordinis Praedicatorum historica***, Vol., Lovanii, 1896., str. 307; ■ Ćirković, Sima: ***Istorija srednjovekovne bosanske države***. Beograd, 1964., str. 59. Digitalno izdanje dostupno na: https://www.scribd.com/doc/177907996/Srednjevjekona-Bosanska-Država-Sima-Ćirković (pristupljeno 18. januara 2014.); ■ Wenzel, Gusztáv: ***Codex diplomaticus Arpadianus – continuatus: köt. 1234-1260***, Sv. I, Budapest, 1860., str. 319. Digitalno izdanje dostupno na: https://archive.org/details/codexdiplomatic09unkngoog (pristupljeno 19. marta 2016.); ■ Perojević, Marko: ***Povijest Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do godine 1463***, Knj. I, drugo izdanje, Sarajevo, 1991., str. 262; ■ Theiner, Augustin: ***Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustantia***, Vol. II, Romae, 1862., str. 242, 327 i 374; ■ Fermendžin, Eusebius: ***Acta Bosnae potissimum ecclesiastica***, Zagrabiae, 1892., str. 239-240 i 242; Ćorović, Vladimir: ***Istorija srpskog naroda***, Knj. 1, Digitalno izdanje dostupno na: https://www.rastko.rs/rastko-bl/istorija/corovic/istorija/index_l.html (pristupljeno 18. januara 2014.), stranice nisu numerirane; ■ Pavičić, Slavko: ***Hrvatska vojna i ratna povijest***, Sveučilišna knjižnica u Splitu. Split, 2009., str. 397; Idem: ***Bitka na Rijeci Šaju (1241.);*** u: *Hrvatska i ratna povijest i prvi svjetski rat*, (pretisak iz 1943.), Zagreb, 1994., str. 21.

№ 65. Franjevci su isposlovali kod pape Ivana XXII (*Jacques Duèse*) 1330. godine presudu u svoju korist i postali *isključivim inkvizitorima* na teritoriji Bosne zahvaljujući poznavanju narodnog jezika ili mogućnosti slanja misionara *koji su bili u stanju da ovaj jezik brzo usvoje,* a također i bili u stanju da one koji su prešli na katoličku vjeru podučavaju *latinskoj gramatici i vjeri rimske crkve*.

… Prema pojedinim Latinskim ili zapadnim izvorima, koji do danas nisu podvrgnuti kritici, krivovjerje je predstavljala i liturgija na narodnom jeziku, jer Bog razumije samo na tri sveta jezika – latinskom, grčkom i hebrejskom.

Usporedi, Šafarik, Pavel Josef: ***Monumenta Serbica arhivi veneti*** = *Srpski spomenici mletačkog arhiva. Glasnik Srpskog učenog društva*, XI, Beograd, 1858., str. 412-416. ■ *O liturgiji na narodnom jeziku vidi,* Brković, Milko: ***Bosansko-humski kršćani u križištu papinske i ugarske politike prema Bosni i Humu;*** u: *Fenomen 'krstjani' u srednjovjekovnoj Bosni i Humu. Zbornik radova*, Institut za istoriju u Sarajevu i Hrvatski institut za povijest, Sarajevo – Zagreb, 2005., str. 132.

U konačnici, privoljevši kralja Stjepana Tomaševića na stranu katolicizma (1444), moguće je pretpostaviti kako su franjevci, između ostalih faktora, doprinijeli definitivnom razbijanju jedinstva Kraljevine Bosne koje je, ipak, do tada bilo utemeljeno na zajedništvu vladara i velikodostojnika Crkve bosanske. I mada je kralj stajao na strani katoličke crkve, uvjereni smo kako je njegovo opredjeljenje isključivo zavisilo od političkih razloga (*fictus christianus*). Ipak, bez obzira na to što su

pojedini kraljevi i dijelovi visokog plemstva svoje vjersko opredjeljenje veoma lahko prilagođavali političkim interesima, većina naroda ostala je vjerna Bosanskoj crkvi, te je krstjanstvo igralo značajnu ulogu u državnom životu sve do sloma Kraljvine Bosne. *Vidi:* fusnotu No. 45.

Neodlučan, posljednji bosanski vladar Stjepan Tomaševića plivao je između Rima, krstjana, franjevaca, mađarskog kralja Matijaša Korvina i osmanskog *sultana* Mehmeda II, priklanjajući se sad jednima, sad drugima. Može se reći kako je njegovu nesposobnost najbolje je iskoristio Mehmed II Fatih.

Više je historičara koji misle kako su *Mala braća,* nakon smrti Stjepana Tvrtka, uspjela u onome u čemu nisu uspjeli ni krstaši. Kako je već rečeno, privoljevajući neke plemiće na stranu katoličanstva, najvjerovatnije su doprinijeli razbijanju jedinstva Kraljevine Bosne. O tome svjedoče dubrovački izaslanici, koji su još 1404. godine u Visokom prisustvovali saboru gdje se birao kralj, te uočili opći razdor i raspadanje jedinstva dobrih Bošnjana / krstjana, o čemu su obavijestili svoje Vijeće: … *Koliko mi nahodimo u knjigah, jer od potopa svijeta nije se toliko svijet smel i vrtjel, koliko sade*. Također su 1416. godine Dubrovčani upozorili i mađarsku kraljicu porukom kako je Bosna posve opustošena i da vlastela radi na međusobnoj svojoj propasti (*Bosnam destructum esse penitus et barones ipsos intra se exterminium maximum preparare*). Kako doista nije bilo reda i posluha svjedoči nam i V. Klaić u djelu *Povijest Bosne – do propasti kraljevstva*.

Za razliku od predhodnika, aktivirana je potpuna vladarska nesposobnost i nesnalažljivost u očuvanju jedinstva Kraljevine Bosne u liku posljednjeg bosanskog vladara Stjepana Tomaševića, nastavljajući tako nesretnu politiku svoga oca u smislu progona krstjana i u isto vrijeme boreći se protiv Osmanskog utjecaja. Uzalud je papa poslao novom kralju Bosne krunu u znak svoje naklonosti, uzalud je kralj nosio titulu kakvu do tada bosanski kraljevi nisu nosili. Prevareni i protjerivani krstjani zajedno sa Osmanlijama bili su tu u Bosni, dok je papa bio daleko i njegova pomoć beznačajna zajedno sa mađarskom surevnjivošću i općom katoličkom ravnodušnošću. Tako se dogodilo da je nastupio rat svih protiv svih i doprinijelo se uništenju Kraljevine Bosne.

Čudne su okolnosti da je katolička crkva posredstvom franjevaca tek pod osmanskom vladavinom u Bosni mogla ispoljiti spontan, mada i na određen način sputavan razvoj, i da je tak tada uhvatila dublje korjene i opstala kroz čitav vihor osmanske prisutnosti na ovim prostorima. *Ahdnama Sultana* Mehmeda Fatiha II bila je dokument koji je uistinu garantirao najosnovnija prava nemuslimanima (katolicima) u osvojenoj zemlji i, najvjerovatnije, prvi poznati dokument u historiji Evrope u kojem je jedan vladar kao predstavnik svojih vjerskih uvjerenja, u ovom slučaju islama, predstavnicima druge vjere u okviru gesta o toleranciji dao jamstva za život, slobodu vjeroispovijesti i svih oblika vjerskog djelovanja na području te zemlje.

O politici Stjepana Tomaša oca Stjepana Tomaševića vidi, Rački, Franjo: ***Bogomili i patareni***, *Rad, Jugoslovenske akademije znanosti i umjetnosti*, Knjiga VIII, Zagreb, 1869., str. 168-170; ■ *O svjedočenju dubrovačkih izaslanika vidi,* Pucić, Medo: ***Spomenici srb od 1395 do 1423. to est Pisma republike dubrovačke*** = *Spomenici srpski – Pisma republike dubrovačke od 1395 do 1423 g*, Knj. 1, Beograd, 1858., str. 56. Digitalno izdanje dostupno na: https://www.scribd.com/doc/82562738/Medo-Pucić-Spomenici-Srbski-od-1395-do-1423 (pristupljeno 18. januara 2014.); ■ *O poruci dubrovčana žađarskoj kraljici vidi,* Rački, Franjo: ***Bogomili i patareni;***..., str. 229, fusnota 1; ■ *Usporedi,* Klaić, Vjekoslav: ***Povijest Bosne – do propasti kraljevstva***, Zagreb, 1882. Digitalno izdanje dostupno na: https://archive.org/details/poviestbosnedop01klaigoog (pristupljeno 18. januara 2014.) = Idem: ***Povijest Bosne***, Sarajevo, 1990; ■ *O Ahdnami vidi:* Batinić, Mijo Vjenceslav: ***Djelovanje franjevaca u Bosni i Hercegovini za prvih šest viekova njihova boravka***, Svezak I, Zagreb, 1881., str. 131-134.

№ 66. Po mišljenju J. Jelenića, koje je formirano na osnovu informacija Marka Lisabonskog u djelu *Chronica Fratrum Minorum*, iz 1340. godine već je postojao Bosanski vikarijat (*Vicariatus Apostolicus Bosniae*).

Vidi, Jelenić, Dr. fra Julijan: ***Kultura i bosanski franjevci***. *Svezak I*, Sarajevo, 1912., str. 26-32. Digitalno izdanje dostupno na: https://www.scribd.com/document/212485789/Julijan-Jelenić-Kultura-i-bosanski-franjevci (pristupljeno 16. januara 2014.)

Prema drugoj verziji koju zastupa većina bosanskih franjevaca, a koja je utemeljena franjevcem L. Waddingom, oni su već u prvoj polovini 13. stoljeća bili u Bosni i imali Bosansku vikariju. Jelinićevo mišljenje nam izgleda prihvatljivije, pouzdanije i argumeniranije. Između ostalih, postavlja se i pitanje, ne da li su franjevci u tom vremenu već bili na teritoriji Bosne, već kako su mogli tada imati Bosansku vikariju kada su tek 1330. godine od pape dobili ovlaštenje u vidu isključivih inkvizitora na teritoriji tadašnje Bosne?

Vidi, Waddingo, A. R. P. Hiberno Luca: ***Annales Minorum seu Trium Ordinum a S. Francisco institutorum***, Tomus II, Romae, MDCCXXXI (1731.) = Idem: *Annales Minorum seu Trium Ordinum a S. Francisco institutorum*, Tomus II (1221–1237). Editio tertia. Ad Claras Aquas (Quaracchi), 1931., reprint izdanje. ■ *Vidi i,* Batinić, fra Mijo Vjenceslav: ***Djelovanje franjevaca u Bosni i Hercegovini za prvih šest viekova***.... Digitalno izdanje dostupno na: http://www.bgs.ba/eknjige/images/stories/pdf/Mijo_Vjenceslav_Batinic-Djelovanje_Franjevaca.pdf (pristupljeno 20. februara 2014.); gdje se izričito kaže: U *[…] ljetopisih 'manje braće', sliedeći izvorne spise obće narbonske skupštine, držane g. 1260. pod rukovodjenjem sv. Bonaventure, navadja popis svih tadašnjih pokrajina reda, zatim njihovih vikarija (= namjestničtva), a medju ovimi na prvom mjestu stoji bosanska sa osam svojih kustodija;* ■ *O povjesničarima koji poriču takvo datiranje i ustrojstvo, vidi:* ***Ibid.***, str 29-34.

№ 67. Naznačenim povodom M. Prelog ističe *[…] kako uz ovakove vanjske neprilike imao je Tvrtko II. da se bori i u nutrinji zemlje s nepokornom vlastelom i to najviše sa Sandaljem Hranićem i s Radoslavom Pavlovićem. Ovi se moćni dinaste posvema priljubiše Turcima* (Osmanlijama, op. aut.), *a uz to po vjeri patareni* (dobri Bošnjani, op.aut.) *nerado su gledali kralja svoga, koji je bio privrženik ugarskoga kralja i katoličke crkve.*

Prelog, Dr. Milan: ***Povijest Bosne od najstarijih vremena do propasti kraljevstva*** *– I dio (1463-1739.)*, bez naznačene godine izdanja, str. 61.

№ 68. Više podataka nalazi se u apologetičkom traktatu bugarskog svećenika Kozme Prezbitera protiv *novojavljene bogumilske jeresi* pod naslovom *Beseda na jeres* (puni naziv: *Nedostojnoga Kozme Prezbitera beseda na novojavljenu jeres bogumilu)*, a koji je nastao oko 972. godine. Svećenik Kozma optužuje *popa Bogumila* da je počeo širiti novu, krivu nauku *po zemlji Bugarskoj*, koja se protivi učenju *pravovjerne kršćanske crkve* da ima samo jedan Bog, stvoritelj svega vidljivog i nevidljivog svijeta, koji dijeli ljudima sve dobro i sve zlo, a da, nasuprot tome, *pop Bogumil* uči kako postoje *dva Boga, dva principa: jedan je Bog princip dobra, a drugi je Bog princip zla – mamon, sotona*. Bog zla stvorio je sav materijalni svijet, uključivši i čovjeka; po volji sotone postoje sve vidljive stvari: sunce, zvijezde, zrak, zemlja, čovjek, crkve, križevi.

Dalje Kozma navodi kako neki od bogumila misle da je *sotona mlađi sin Božji*, uz *starijeg sina Krista*, a drugi misle da on *nije sin Božji već anđeo koji se odmetnuo*. Ističe i to da oni žestoko napadaju *crkveno ustrojstvo*, osobito *svećenstvo na čelu s biskupima*, kojima *poriču svaku vlast nad vjernicima*. Odbacuju *Stari zavjet* i *knjige crkvenih otaca*, a zadržavaju jedino *Evanđelje*, *djela apostolska* i *njihove poslanice;* odbacuju kult Marijin, sakramente, svaku liturgiju i molitve, izuzev *Oče naš;* ne poštuju križ ni ikone, a crkve ne priznaju *domovima Božjim*, već se zatvaraju u svoje kuće da se tu mole i uzajamno ispovijedaju. Jednako oštar stav zauzimaju i protiv svjetovne vlasti, protiv tadašnjega društvenog i državnog poretka; potiču svoje vjernike na *nepokornost onima koji su na vlasti odvraćaju robove da rade za svoje gospodare, napadaju starješine i boljare*, učeći da su *bogumrski oni koji rade za cara*. Propovijedaju siromaštvo i oštro istupaju protiv bogatstva i bogatih. Kozma opisuje *heretike* kao ljude *krotke, mučaljive, blijede od posta, čedne u odijevanju*, ali je, po njemu, to tek *prividnost*, dok su zapravo *grabežljivci, koji vrebaju ljude priprosta duha, što se njima obraćaju radi spasenja svojih duša, pa onda kod njih siju pljevu svog nauka*.

Iz navedenog se prikaza vidi kako se u svijesti *pravovjernoga kršćanskog svećenika* odrazila *nova heretička nauka* u čijem središtu, kao najvažnija i za *pravovjernu crkvu* najopasnija, stoji *heretička teza o dva Boga*, dva principa, dok sva druga naučavanja tih heretika imaju teološko-akcidentalni značaj. Ta je teza rušila dosljedni monoteizam kršćanske crkve, njenog jakog Boga, tvorca i dobra i zla. Ipak, potrebno je istaći kako je takva teza imala davnu tradiciju.

Vidi, ***The Presbyter Cosmas's Sermon Regarding The Newly-Appeared Bogomil Heresy***. Digitalno izdanje dostupno na: http://web.archive.org/web/20040910075518/www.geocities.com/bogomil1bg/Cosma.html (pristupljeno 18. aprila 2015.); Козма, Презвитер: ***Беседа Козме Презвитера***, Датирано према палеограф. и ортограф. одликама, крај 19. в.; fototipsko izdanje on-line dostupno na: https://digitalna.nb.rs/view/urn:nb:rs:sd_5ac9c1954cd2292b21d45c4bb2c892b9?search_query=%d0%b1%d0%b5%d1%81%d0%b5%d0%b4%d0%bo#page/0/mode/1up (pristupljeno 18. aprila 2015.).

Međutim, historiografija bilježi i drugačije stavove. Kada je, na primjer u pitanju stav Ć. Truhelke on izričito naglašava da *bosanski krstjani nisu heretici*, te posebno obrazlaže: *Tu crkvu optužiše, da je krivovjerna, heretička, da je proizašla iz dualističkog manihejstva, paulicijanstva i bogumilizma, koji nastoje iransko dualističko naziranje na svijet amalgamirati s nekim prakršćanstvom. Uistinu je to bio izdanak stare ilirske katoličke crkve, koji je uslijed promijenjenih političkih prilika izgubio vezu s pramaticom i stojeći na međi zapadne crkve, sumnjičen i progonjen, životario i na mrtvoj se straži borio za svoj opstanak i svoju slobodu. U toj borbi ustrajali su bosanski kršćani, kako se sami zvahu, protiv svih križarskih vojna što su ih slali u Bosnu osvajački kraljevi i hercezi, a ojačali su i time što je na čitavom golemom prostoru tadanje Bosne postojala samo jedna katolička biskupija, dočim su u isto vrijeme na onoj uskoj pruzi tadanje Dalmacije postojale tri nadbiskupije s nekoliko sufragana. Ta bosanska biskupija imala je svoju katedru na Ban-brdu u Vrhbosni, neko vrijeme u Prači Biskupnjoj, i spadala čas pod jurisdikciju splitske, čas pod onu dukljansko-barske nadbiskupije, a čas pod dubrovačku, i često se događalo, da sam bosanski biskup nije znao, tko mu je od ove trojice starješina. Veza s rimskom kurijom sve je više u tim prilikama slabila, a kada je sijelo bosanskog biskupa preneseno u Đakovo, ona je posve pretrgnuta, i biskup, izvan područja svoje biskupije, postaje eksponentom političkih aspiracija ugarsko-hrvatskih kraljeva, više u interesu samih kraljeva, nego ujedinjenja razdijeljene Hrvatske*.

Truhelka, Ćiro: ***Sredovječni spomenici bosanske Hrvatske***. *Hrvatsko kolo*, Sv. 23, Zagreb, 1942., str. 2.

№ 69. Najznačajniji izvor za poznavanje imena bosanskih Didova i njihovog redoslijeda nalazi se u *Batalovom odlomku* gde je krasnopisac Stanko Kromirjanin 1393. godine zabilježio dvadeset i osam imena bosanskih Didova, svrstavši ih u dvije skupine prema dvjema glavnim epohama u životu Bosanske crkve. Oni su upravljali Bosanskom krstjanskom crkvom od njezinog osnivanja u prvom desetljeću 11. stoljeća pa do Dida Ratka, odnosno nepoznatog imena poslednje Dida koncem 14. stoljeća. Pošto u *Batalovu odlomku* nisu zabilježene godine, kada je koji Did bio na čelu Bosanske crkve, datiranje će biti preuzeto od D. Mandića koji je uzeo prosječnu vrijednost od 14 godina i dodjelio je svakom od njih, u odnosu na ukupno vladanje koje je trajalo 390. godina. Naravno, *Mandičev metodički postupak* je orjentacionog karaktera, tako da može se pretpostaviti kako je pojedini Did zasigurno upravljao Crkvom dulje, a neki kraće. Imenima tih Didova dodata su i imena Didova iz 15 stoljeća, koja su poznata iz savremenih izvora.

• Prva Batalova lista (Bogumilorum papa)

Jeremija (o. 1010-1024), Azarija (o. 1024-1038), Kukleč (o. 1038-1052), Ivan (o. 1052-1066), Godin (o. 1066-1080), Tišemir (o. 1080-1094), Didodrag (o. 1094-1108), Bučina (o.1108-1122), Krać (o. 1122-1136), Bratić (o. 1136-1150), Budislav (o. 1150-1164), Dragoš (o. 1164-1181), Dragić (o. 1182-1205), Lubin (o. 1205-1215), Dražeta (o. 1215-1220) i Tomiša (o. 1220-1223).

• Druga Batalova lista

Rastudije (o. 1228-1230), Radoje (o. 1230-1244), Radovan I (o. 1244-1258), Radovan II (o. 1258-1272), Hlapoje (o. 1272-1286), Dragost (o. 1286-1300), Povržen (o. 1300-1314), Radoslav I (o. 1314-1328), Radoslav II (o. 1328-1342) , Miroslav (o. 1342-1356), Boleslav (o. 1356-1370), Ratko I (o. 1370-1393-X).

• Treča lista iz savremenih izvora

Radomir (o. 1400-1414), Mirohna (o. 1414-1430), Miloje (o. 1430-1450), Ratko II (o. 1450-1465), Nepoznati djed (o. 1465-1480).

Faksimili cijelog fragmenta *Batalova evanđelja* sa spomenutim zapisom objavljeni su kod: Radojičić, Sp. Đorđe: ***Odlomak bogomilstva evanđelja bosanskog tepčije Batala iz 1393. godine***. *Izvjestija na Institut za balgarska istorija*, Sv. 14-15, Sofija, 1964., str. 495-509; ■ Metodički postupak obrađenih podataka je prezentiran kod: Mandić, Dr, O. Dominik: ***Bogumilska crkva bosanskih krstjana***, Chicago, 1962.

№ 70. Apostolsko doba ili *apostolsko vrijeme objave* u povijesti kršćanstva tradicionalno se promatra kao razdoblje dvanaestorice apostola, koji su bili članovi *Velike apostolske komisije*. Najpoznatija verzija Velike komisije nalazi se u Evanđelju po Mateju 28, 16-20, gdje na planini u Galileji Isus poziva svoje sljedbenike da šire svoje učenje svim narodima svijeta i da krste sve nacije u ime Oca, Sina i Duha Svetoga.

Vremenski posmatrano za *apostolsko doba* smatra se period od Isusovog uzašašća u Jerusalemu oko 33. godine pa sve do smrti posljednjeg (od dvanaestorice) apostola, za kojeg se vjeruje da je to bio apostol Ivan, u Patmosu oko 100. godine (za vrijeme treće godine vladavine cara Trajana u Efezu). Može se reći da *apostolsko doba* podrazumijeva vrijeme nastanka i djelovanja Starog Zavjeta. Jedan od glavnih primarnih izvora za *apostolsko doba* su *Djela apostolska*, koja opisuju pobjedonosni pohod evanđelja od *Jeruzalema do granica Zemlje* (Rim – *vječni grad. Omnis vie in Romam docent*. – Svi putevi vode u Rim. U ono doba Rim je uvažavan za centar cijelog tada poznatog svijeta.) Međutim, od strane nekih istraživača, povijesna utemeljenost *Djela apostolskih* smatra se upitnom (povijesnost prikazivanja Pavla u *Djelima apostolskim*), dok za obuhvat apostolskog djelovanja vlada mišljenje kako je bilo parcijalanog a ne sveobuhvatnog karaktera (Djela 15:36). Prema Oxfordskom rječniku, kršćanske crkve, utjecaj apostola Pavla na kršćansko razmišljanje, smatraju značajnijim od bilo kojeg drugog novozavjetnog pisca, međutim, njegova veza i židovstvo još uvijek se i danas osporava.

Prvaci bosanskih krstjana nazivali su svoju vjeru *pravom apostolskom vjerom* što znači da su vjerovali u njenu pravovjernost i da su datirali njezin postanak u *apostolsko vrijeme objave*. Shvaćanje krstjanstva u Bosanskoj crkvi bilo je u neku ruku specifično i po mnogo čemu se razlikovalo od onog u Zapadnoj i Istočnoj crkvi. Jasno je da su zbog toga te dvije crkve držale bosanske krstjane *hereticima* / *jereticima* i *paganima* / *poganima*. Krstjani, između ostaloga, nisu priznavali ispovjed, pričest, a vjerovatno ni potvrdu, a izgleda da nisu vjerovali ni u uzašašće tijela, ali su vjerovali da je Isus Krist bio Bog i čovjek, koji je umro, uskrsnuo i uzašao. Oni su, prema mnogobrojnim sačuvanim domaćim bosanskim izvorima, vjerovali u Trojstvo, u Krista kao Boga, koji je jedini *svevišnji stvoritelj*, *svemogući gospodar svemira* i *ljudskog roda,* te s*udac na kraju vremena*. U ovom dijelu vjeroispovijedanja Bosanske crkve može se prepoznati i nauk Pracrkve koji je bio protivan i dualističkom vjerovanju u istodobno postojanje dva neovisna i vječna izvorišta dobra i zla. Zbog toga bosanski krstjani nisu mogli biti sljedbenici manihejskih, katarskih ni drugih srednjovjekovnih hereza označenih kao *dualističkih*.

Oni su za svoj *apostolski rad* nosili sa sobom poseban vid bogosluženja sa knjigom na narodnom jeziku i pismom zvanim *bosančica*. Time su se oni razlikovali od dotadašnjih propovjednika i time su ustoličili i održavali posijano krstjanstvo. Po mišljenju bosanskih krstjana i Crkva je *zla*, jer se za vrijeme cara Konstantina (*Flavius Valerius Aurelius Constantinus Augustus*) pomješala sa državom i udaljila se od *apostolskih načela*. No pripadnici Bosanske crkve su vjerovali da je još od *apostolskog doba* bilo i takvih vjernika koji se nisu mješali sa onim što je zlo, i da su oni (krstjani) nasljednici tih *pravih vjernika*, a njihova zajednica da je *prava crkva Isusova*.

№ 71. Tragove prastare rimske tradicije, između ostalih, možemo uočiti i u tipično bosanskom raskidivom braku što nije ništa drugo nego, *mutatis mutandis*, odnosno nastavak stare rimske tradicije raskidivog braka. Uostalom, i bosanski oblik krštenja, u biti srodan s oblikom krštenja u drugim savremenim heterodoksijama, prema mišljenju kompetentnih istraživača, npr. F. Šanjeka, ima svoj daleki prauzor u obliku krštenja u Pracrkvi.

Usporedi, Sanjek, Francois: ***Raynerius Sacconi O. P., Summa de Catharis;*** u: *Archivum Fratrum Praedicatorum vol. XLIV*, Roma, 1974., str. 44-45, bilješka 91. Digitalno izdanje dostupno na: http://www.mgh-bibliothek.de/dokumente/a/a057873.pdf (pristupljeno 25. avgusta 2017.).

№ 72. Etimološki gledano, *kristologija* (od *Kristos* i grčke riječi -λογία, -logia) doslovno znači *govor*, *studij* ili *naučavanje o Isusu Kristu*. Zapravo, *kristologija* nije ništa drugo nego pojašnjavanje svega onoga što je skriveno u ispovijesti vjere: *Isus* (iz Nazareta) *jest Krist*, odnosno *Pomazanik, posljednji Poslanik Božji* čovječanstvu, prema Izraelovu mesijanskome iščekivanju. Konstitutivni element kristologije jest, dakle, vjera kao horizont unutar kojega se govori, istražuje i razmišlja o Isusu Kristu. U takvom (vjerskom) horizontu Isusa se otkriva kao Krista.

Prema tome, radi se o govoru ili istraživanju koje vodi onaj kojim prepoznavajući u Isusu Kristu Sina Božjega i Spasitelja, nastoji što dublje ući u otajstvo Kristove osobe i shvatiti smisao njegova djela.

Johnson, Mini S.: ***Christology: Biblical And Historical***. Mittal Publications, 2005., str. 76-79; O'Collins, Gerald: ***Christology: A Biblical, Historical, and Systematic Study of Jesus***. Oxford U P, 2009., str. 1-3.

№ 73. *[…] Pokušavalo se pronaći u ilustrativnom delu zbornika znake bogumilstva. Analiza minijatura Hvalovog zbornika odbacuje, međutim, takve hipoteze. Nijedan ikonografski elemenat tih minijatura ne pripada spomenutom jeretičkom učenju. Sve likovne odlike ilustracija toga rukopisa koje su neki istraživači pokušali pripisati patarenskoj jeresi predstavljaju, ustvari, likovne arhaizme.*

Nikolajević, Ivanka: ***Dve minijature Hvalovog zbornika***. *Radio Sarajevo*, Treći program. God. IV., Sv. 11, Sarajevo, 1975., str. 353.

№ 74. Naziv ***heretik, hereza*** (grč. αἵρεσις, *hairesis*, *izbor*) ima vrlo široko značenje i podrazumijevao je čovjeka, odnosno organiziranu grupu koja je odstupila od institucionalnog, pravovjernog učenja (vjerskog, ideološkog, političkog i dr.) po mišljenju velikodostojnika i oficijelnog stava Katoličke i Pravoslavne crkve. Izvorno, to su svi oni koji su prihvaćali, širili i naučavali protivno učenju neke od dviju velikih kršćanskih / hrišćanskih crkava.

Već više puta smo naglasili kako nije rijedak slučaj da su se sljedbenici Bosanske crkve u povijesnim izvorima, koja su nastala u katoličkoj sredini nazivaju *hereticima.* Najčešću upotrebu naziva *heretici* za pripadnike Bosanske crkve nalazimo u papinskim ispravama u kojima se na različite načine spominju pristaše *dualističkog krivovjerja u Bosni*. Broj tih izvora relativno je velik da bi se ovom prilikom pojedinačno navodio svaki od njih. Međutim, lako se mogu pronaći u zbornicima koje su objelodanili A. Theiner, L. Wadding, O. Raynaldi, V. Greiderer, U. Hüntemann, J. M. Pou y Marti, E. Fermendžin, F. C. Nedić…, kao i u drugim svjedočanstvima pisanim latinskim jezikom.

Na jednak način kao što su postupale pape to isto je činio i bosanski vikar Jakov Markijski u svom spisu *Rasprava protiv bosanskih heretika* / *Dialogus contra haereticos Bosnenses* u kome se sljedbenici Bosanske crkve također nazivaju *hereticima*.

Vidi, Matanić, Atanazije G.: ***De duplici activitate S. Iacobi de Marchia in regno et vicaria franciscali Bosnae***. *Archivium Franciscanum historicum*, FH 53, Roma, 1960., str. 121-126.

Pravoslavni su savremenici *bosanske heretike* češće jednostavno nazivali *jereticima*, dodajući tome različite odrednice kojima su prema njima najčešće izražavali svoj uobičajeno neprijateljski stav, koji je znao proisticati i iz političkih razloga.

№ 75. Katolička crkva je bosanske krstjane dosljedno smatrala *dualističkim hereticima*. Crkvena hijerarhija i teolozi Katoličke crkve bili su u stanju tvrditi ko im pripada, a ko od njih otpada. Njezini su teolozi već do kraja 12. stoljeća postali svjesni razlika koje su dijelile različite dualističke pokrete i njihove crkve i bilo im je potpuno jasno da se katarski dualizam razlikuje od valdenstva (zajednica leonista)i učenja drugih dualista toga doba, ali u *dualizam Bosanske crkve* i njezinih krstjana bili su potpuno uvjereni.

Usporedi, Ćošković, Pejo: ***Crkva bosanska***…, str. 86.

№ 76. Svjedočanstva o Crkvi bosanskoj nastala u krilu Pravoslavne crkve na području srednjovjekovne Raške države, izražavaju njezin negativan stav prema bosanskim krstjanima. U *Srpskom sinodiku*, sačuvanom u tri prijepisa *Pljevaljskom, Zagrebačkom* i *Dečanskom*, dosljedno se osuđuju *bosanski heretici* (krstjani, op. aut.). U pomenutom *Sinodiku* nalaze se anateme uperene protiv *zlih heretika, prokletih babuna* (bogumila, op. aut)*, lažnih kršćana* (bosanskih krstjana, op. aut.) *koji se rugaju pravoj vjeri*, zatim protiv onih koji *vjeruju u babunsku vjeru i prihvaćaju njihovo učenje*, protiv onih koji *primaju babune* (bogumile, op. aut) *u svoju zemlju i štite ih,* te protiv onih koji *ne proklinju heretike babune* (bogumile, op. aut). Osim vrlo uopćenih osuda, prisutno je anatemisanje visokih dostojanstvenika Bosanske crkve, poput Rastudija bosanskog, Radomira, Dražila, Gosta Rastina, popa Tvrdoša, popa Druga, Hoteša Dobrka, Radosima, Tolka, Tvrtka i Tvrdoša, Radina Gosta hercegovog… *i svi heretici* (krstjani, op. aut.) *bosanski i humski da budu prokleti*, te *i svi koji u njih vjeruju i slijede ih,* kao *i svi oni koji se zovu krstjani i krstjanice a ne klanjaju se svetim ikonama i časnome križu* dodajući im i pogrdnu antitezu *nebogomolci.* Uz bosanske krstjane u Dečanskom prepisu teksta se anatemiziraju i bosanski plemići vlaškog porijekla kao: Vlah Dobrojević, Vlah Opanković i njegov brat Beloš, za koje se zna da su živjeli i djelovali u 15. stoljeću. Općenito uzevši u Zagrebačkom prepisu poimenično se proklinje jedanaest osoba, u Dečanskom devet, a u Pljevaljskom pet.

Usporedi, Ćošković, Pejo: ***Krstjanice, bosanske redovnice, u očima suvremenika*** (Izlaganje sa znanstvenog skupa); u: Travaux = *Radovi*, Tome 3 = Knj. 3, (*Histoire, Histoire de l'art, Archéologie = Historija, Historija umjetnosti, Arheologija*), Sarajevo, 2014., str. 31-32. Digitalno izdanje dostupno na: http://www.ff-eizdavastvo.ba/Books/SerialPubl/Radovi_FF_Historija_2014.pdf (pristupljeno 11. marta 2016.).

Određeni elementi, pretpostavlja se unutar same Pravoslavne crkve, učinili su mnogo toga da se redakcije *Sinodika* unište (nestanu) kao cjeloviti izvori ili čak da se pojedini listovi iz njih izrežu (odstrane/ukradu). Tako je Đ. Sp Radojičić ustvrdio 1948. godine da pored drugih rukopisa koji su nestali iz manastirske zbirke, ne postoji više ni čuveni *Pljevaljski zbornik* u kojem se proklinju *bosanski babuni*. Međutim dijelove tog teksta objavio je Sava Kosanović i Ljubomir Stojanović prema prijepisu Aleksandra Prljinčevića. Također, potpuno je objavljen samo jedan dio po zagrebačkom *Zboru pravoverija*.

Usporedi, Radojičić, Sp Đorđe: ***Konstataciju o nestanku 'Plevaljskog trebnika'***. *Glasnik*, Srpska akademija nauka, Knj. I, Sv. 1-2, Beograd, 1949., str. 220-226; ■ Kosanović, Sava: ***Srpske starine u Bosni***. *Glasnik*, Srpsko učeno društvo, Sv. XXIX, 1871., str. 172-177; ■ Prljinčević, Aleksandar – Stojanović, Ljubomir: ***Trebnik manastira sv. Trojice kod Pljevalja***. *Spomenik*, Srpska akademija, Sv. LVI, Beograd – Sr. Karlovci, 1922; ■ Ružičić, Nikanor: ***Obred ispovedanja vere i proklinjanja jeretika***. *Spomenik*, Srpska akademija, Sv. XXXI, Beograd 1898., str. 1-5; ■ Idem: ***Stari srpski rukopisi u knjižnici Jugoslavenske akademije u Zagrebu***. *Spomenik*, XXXIX, 1900; ■ Mošin, Vladimir: ***Ćirilski rukopisi Jugoslavenske akademije***, I dio, Opis rukopisa, Zagreb, 1955., str. 59-61.

Dečanski prijepis *Sinodika*, poznat je samo po citatu u *Dečanskim spomenicima* arhimandrita Serafima Ristića iz 1864. godine. Taj tekst više ne postoji ni kao poseban rukopis, ni u sastavu kojeg zbornika.

Dečanski spomenici, skupio i izdao arhimandrit dečanski Serafim Ristić, Beograd, 1864., str. 24-26.

Zagrebački prijepis *Sinodika*, nastao je najvjerojatnije iz posljednje četvrtine 14. stoljeća oko1380. godine.
Usporedi, Šidak, Jaroslav: ***Današnje stanje pitanja 'Crkve bosanske' u historijskoj nauci***. *Historijski zbornik*, Br. 7, Zagreb, 1954., str 133, bilješka 19.

№ 77. Spomen *bosanskog krivovjerja* zabilježen je u prilikama u kojima se ističe da su pripadnici Bosanske crkve slijedili *katarsku, patarensku, manihejsku*, pa čak *jakobitsku*, i *nestorijansku herezu*. Svi ti nazivi odnose se na krstjanske sljedbenike s područja srednjovjekovne bosanske države organizirane u okviru Bosanske crkve. Jedan od najstarijih primjera poistovjećivanja krivovjerja u srednjovjekovnoj Bosni sadržan je u pismu pape Inocenta III kojim je 21.11.1202. godine naložio splitskom nadbiskupu Bernardu i svome kapelanu Ivanu de Casamarisu da ispitaju stanje katoličke vjere u Bosni u kojoj, kako je doznao, boravi mnoštvo nekih ljudi koji su ozbiljno osumnjičeni i jako ozloglašeni zbog osuđenog *katarskog krivovjerja*.

[…] Cum igitur in terra nobilis viri Culini bani quorumdam hominum multitudo moretur, qui de dampnata Catharorum heresi sunt vehementer suspecti et grauiter infamati.

Vidi, ***Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije*** = *Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae,* Sv. III, Zagreb, 1904-1905., str. 14.

Sa distancom većom od dvijestotine godina (u odnosu na pomenuto pismo pape Inocenta III) i dalje je moguće pratiti susret sa *nevjernicima* i *nevjerstvom* u Kraljevini Bosni, koje se odnosi na bosanske krstjane, posredstvom pisama pape Nikola V (*Tommaso Parentucelli*). Tako, na primjer, u pismu od 25.10.1448. godine koje je bilo upućeno njegovom legatu Tomi Tommasiniju, papa osim *heretika*, spominje i *nevjernike (infideles)*. Drugom prilikom, papa Nikola V opet spominje *krivovjernike* u Kraljevini Bosni, tvrdeći da je tamošnji kralj sa svojim narodom već dulje vrijeme bio *zaražen ljagom manihejske opačine* i tek se nedavno vratio *istini katoličke vjere*, a neki njegovi velikodostojnici i plemići i dalje su slijedili *heretičke zablude*.

Vidi, Theiner, Augustin: ***Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia***. Vol. II, Osnabrück, 1968., str. 250-251; ■ Raynaldi, Odericus: ***Annales ecclesiastici ab anno 1198. ubi desinit Cardinalis Baronius***. Vol. IX, Lucae, 1747-1755., str. 537.

№ 78. Jedan od najučestalijih naziva bosanskih krstjana, prema povijesnim izvorima koji su nastali u katoličkoj sredini, bio je *patareni (patarini, patereni, paterini)*. Vjersko učenje i pripadnost Bosanske crkve najčešće su poistovjećivani s *patarenskom herezom*. Upadljivo je pri tom, da je upotreba *paterenskog imena* korištena u ispravama visokih dostojanstvenika Katoličke crkve i dokumentima koji su nastali u Rimskoj kuriji. U tom pogledu, između ostalih, slikovit je podatak iz pisma pape Nikole V od 9.6.1451. godine u kome on hercega Stjepana Vukčića Kosaču nazviva *pretvornim patarenom (perfidus patarenus)*.

[…] quod Stephanus Comes in Regno Bosne, perfidus patarenus, etiam cum auxilio aliorum infidelium Civitatem Ragusinam et eius territorium ac partes finitimas opprimere et penitus devastare molitur.

Theiner, Augustin: ***Vetera monumenta Slavorum meridionalium historiam illustrantia***. Vol. I, Osnabrück, 1968, str. 408.

Također, Dubrovčani su bosanske krstjane nazivali *patarenskim imenom*. Na primjer, Dubrovčani u pismu napuljskoj kraljici Ivani II (kći Karla III) avgusta 1431. godine žale se kako su okruženi *zlim patarenima najvećim neprijateljima onih koji slijede katoličku vjeru*. Nešto drugačiju formulaciju ponovili su dvadesetak godina poslije u uputi koju su 27.2.1451. godine dali svome poslaniku kod pape Nikole V, Ivanu Gazuliću (*Gjin Gazulli*), koji je trebao uvjeriti papu da je njihov grad *opkoljen nevjernim patarenima i manihejcima*.

Vidi: ***Lettere di Levante XI***, fol. 51'-52, VIII. 1431; ■ ***Lettere di Levante XIV***, fol. 63'-66; 27. II. 1451.

№ 79. Dopisom od 19.12.1403. godine svojim izaslanicima Mihi Rastiću i Franku Bavželiću, koji su išli u posjetu kralju Sigismundu, između ostalih molbi koje mu je trebalo uputiti, tražili su da kralja obavijeste kako ih je uređivanje ustupljenih sela i obraćanje tamošnjih Bošnjana iz *vjere bosanske* u *vjeru rimsku* stajalo mnogo novca gradeći crkve i nabavljajući seljacima volove za oranje, stoku i druge potrepštine *(... Et da poi habiamo spexi de grandi denari in apovelarle et convertir li habitanti de la fede Bosignana al christianesimo, et in edificar gliesie, et aconzar villani de boi d arar et de mandre de animali da passer et de altre conse necessarie.)*.

Jelčić, Josip – Thallóczy, Lajos: ***Diplomatarium relationum Reipublicae Ragusanae cum Regno Hungariae***, Budapest, 1887., str. 155.

U julu 1455. godine Ivan Kapistran je iz *Győra* / Đera pisao papi Kalikstu III (*Alonso de Borja*) kako se u Bosni nastavlja *obraćanje* i *pokrštavanje krstjana* te da *mnogi prelaze na katoličku vjeru*. U istom pismu saznajemo kako se i pravoslavni mitropolit uključio sa istim namjerama, što je bio jedan od razloga da su mnogi Bošnjani ostali *extra fidem* jer nisu želili primiti pravoslavlje.

Usporedi, Fermendžin, Eus: ***Acta Bosnae...***, str. 224-227.

Također, iz pisma fra Marka Fantuccia, poznatog i kao Marko Bolonjski, od 30.10.1452. godine saznajemo da je Jakov Markijski dobio dopuštenje da može raditi na *obraćanju tamošnjih krstjana*.

Vidi, Wadding, Luke: ***Annales Minorum***..., Vol. XII, str. 174.

№ 80. Nakon križarskih ratova koji su protiv dobrih Bošnjana vođeni, ili trebali biti vođeni u prvoj polovini 13. stoljeća, u pismu koje je papa Grgur XII (*Angelo Correr*) uputio 9.11.1407. godine svim katoličkim vjernicima taksativno je navedena nakana ugarsko-hrvatskog kralja Sigismunda da pokrene novi križarski rat *protiv neprijatelja vjere (contra hostium fidei)* i zahtjev svim katolicima da pomognu ta njegova nastojanja, među kojima se posebno navodi uništenje i protjerivanje Osmanlija, arijanaca i manihejca (krstjana, op. aut.), a potom i svih ostalih podmuklih nevjernika (... *ut gentis Teucrorum, Arianorum, Manichaeorum, et aliorum infidelium feritas, quae Christiano in sanguine tam immaniter debacchatur*.).

Raynaldi, Odericus: *Annales ecclesiastici*..., Vol. VII, str. 193. ■ *Usporedi,* Mužić, Ivan: ***Vjera Crkve bosanske****...,* str. 109.

№ 81. Poznato je da su *šizmatici* ustvari pravoslavci ili ortodoksi, kako su ih prozvali rimokatolici nakon *Velike šizme* ili crkvenog raskola 1054. godine zbog odbijanja pokoravanja papi. Papa Grgur XI (*Pierre Roger de Beaufort*) 1.6.1373. godine u pismu spominje *Vlahe šizmatike u krajevima Bosne*. U odgovoru pape vikaru i franjevcima u Bosni na njihovo pismo iz 1372/73. godine jasno se razlikuju tri konfesije na području bosanske vikarije: *katolici, šizmatici* (Vlasi, op. aut.) i *jeretici* (krstjani, op. aut.), za koje je smatrano da odstupaju od *pravog učenja* (naročito vjerskog).

Usporedi, Fermedžin, Euzebije: ***Acta Bosnae****...*, str. 40; ■ Theiner, Augustin: ***Vetera monumenta Slavorum****...*, str. 336.

Kada su u pitanju *šizmatici* na tlu Bosne oni se niti u jednom latinskom izvoru rimo-katoličke crkve ne spominju kao *Servi* ili *Rasciani*, niti se njihovo porijeklo vezuje za *Regnum Rasciae* ili *Regnum Servilie*, dok se pravoslavni Vlasi označavaju za *šizmatike* sa boravištem u Bosanskom Kraljevstvu. Naime, do dolaska Osmanlija *Servi* ili *Rasciani* se ne spominju u smislu njihovog boravišta u Kraljevini Bosani.

U prijepisci pape Eugena IV (*Gabriele Condulmaro*) i bosanskog kralja Tomaša od 29.5.1445. godine, između ostalog, navodi se da papa očekuje od kralja Tomaša da štiti Katoličku crkvu od *ortodoksnih Vlaha i heretika* (krstjana, op. aut.) koji se nalaze u Bosanskom Kraljevstvu *(ecclesiam et fidem orthodoxam a scismaticorum et hereticorum lupina rabie deffensas)*. Papa sljedbenike Bosanske crkve nazva *hereticima* i jasno ih razlikuje od Vlaha, *pripadnika ortodoksne istočne crkve* koje zove *šizmaticima*, a naseljavali su područje teritorijalno proširene bosanske države toga doba, posebno u Podrinju i Humu.

Vidi, Theiner, Augustin: ***Vetera monumenta Slavorum****...*, str. 388.

№ 82. Papa Pio II (*Eneja Silvije Piccolomini*) u spisu *Komentari o čudnovatim stvarima* piše da je bosanski kralj 1459. godine prisilio *manihejce* (krstjane, op.aut.), *kojih je bilo mnogo u njegovu kraljevstvu* da se *isele iz kraljevstva ako ne prihvate Kristovo krštenje*. Iz Šanjekovog prijevoda izdanja izvornika saznajemo da je bosanskih krstjana kršteno po rimo-katoličkom kanonu oko *dvanaest hiljada*, *a četrdeset ili nešto više, tvrdokornih u zabludi, pribjegli su bosanskom vojvodi Stjepanu, istomišljeniku u krivovjerju*. Međutim, u srpskom izdanju Orbinija prijevod glasi: *Tada je bilo kršteno oko* ***dve hiljade*** *pomenutih jeretika, no njih četrdesetak, tvrdoglavo lutajući tamo-amo, dospeli su kod Stjepana, hercega od Sv. Save, poklonika kako neki vele iste jeresi*.

Nesuglasje brojčanog stanja za nas je u ovom momentu manje bitno od činjeničnog stanja da je pokrštavanje vršeno u određenom obimu i da je bilo praćeno i iseljavanjem dobrih Bošnjana.

Usporedi, Mužić, Ivan: ***Vjera Crkve bosanske****...*, str. 97; ■ Šanjek, Franjo: ***Bosansko-humski (hercegovački) krstjani****...*, str. 146-147; ■ Orbini, Mavro: ***Kraljevstvo Slovena***, Srpska književna zadruga, Beograd, 1968., CLII, str. 164.

№ 83. Pripadnici Bosanske crkve u različitim situacijama smatrani su i nazivani *nevjernicima (infideles)*. Treba naglasiti da je naziv *infideles* upotrebljavan u katoličkim krugovima koji su za područje srednjovjekovne Kraljevine Bosne bili zainteresirani ne samo iz vjerskih nego i iz političkih razloga, što ipak neopravdava takav vid njihove kvalifikacije.

Budući da se u izvornoj građi pripadnici Bosanske crkve nazivaju *nevjernicima*, osvrnut ćemo se, ilustracije radi, na odgovor pape Grgura XI, koji je 1373. godine uputio bosanskom vikaru Bartolu Alvernskom, u kom se sljedbenici Bosanske crkve podrazumijevaju pod nazivom *infideles*. Pošto se po B. Rupčiću pod izrazom *Bosnenses vel infideles* imaju među podanicima bosanskog vladara *razumjeti oni koji nisu bili kršteni*, odnosno nisu primili odgovarajuće krštenje vodom, onda se može zaključiti da je većina Bošnjana, odnosno da su svi bosanski krstjani smatrani *nevjernicima*.

Usporedi, Kniewald, Dragutin: ***Vjerodostojnost latinskih izvora****...*, str. 161; ■ Rupčić, Bonicije: ***Značenje 'Dubia' fra Bartola iz Alverne iz god. 1372/73. za povijest Bosne***. *Zbornik Zavoda za povijesne znanosti istraživačkog centra Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, Vol. 15, Zagreb, 1988., str. 682-84. = *Regiones Paeninsulae Balcanicae et proximi orientis. Aspekte der Geschichte und Kultur*, Bamberg, 1988. Digitalno izdanje dostupno na: http://hrcak.srce.hr/21415 (pristupljeno 10. decembra 2016.).

№ 84. Pojam ***poganstvo*** ili ***paganstvo*** (lat.: *paganus pagano*; i *pagus*, selo, mjesto), kao što se danas uglavnom shvata, nastao je početkom kršćanske ere. To je bio izraz koji su kršćani primjenjivali za pripadnike politeističkih religija, a bila je to jedna od antiteza koja je od ključnog značaja za proces kršćanskog samoodređenja. Kao takva, kroz historiju imala je negativne, odnosno pežorativne konotacije i, možemo smatrati, predstavljala je izraz vjerske netolerancije, te se u svakodnevnom govoru izraz *pogani* (kako ga formulira *Hrvatska kronika*) ili *pagani* počeo koristiti kao sinonim za *pokvarenost* i *nečistoću*.

Na primjer, bosanski kralj Tvrtko II Tvrtković u jednom pismu od 1.4.1433. godine se žalio kako ga je Jakov Markijski, pošto je napustio Bosnu, po kršćanskom svijetu predstavljao kao *paganina*.

Vidi, Wadding, Luke: ***Annales Minorum seu trium ordinum a. s. Francisco institutorum***. Vol. X, Ad Claras Aquas (Quaracchi), Prope Florentiam, 1932., str. 271.

Također, između ostalih, paganima *(paganis Boznensibus)* je nazvao Bošnjane i kralj Sigismund u ispravi od 30.4.1388.

Vidi: Fejér, György: ***Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis***. Vol. X/1, Budae, 1829-1844, str. 417.

Kako je već naglašeno pravoslavni su savremenici bosanske krstjane češće jednostavno nazivali *jereticima*, međutim u historijskim izvorima susrećemo se i sa klasifikacijom *bezbožni* i, kako smo već pominjali *pagani babuni,* koja se odnosila na bosanske krstjane. Bošnjani su za istočno-grčko pravoslavlje i u vjerskom smislu bili neprihvatljivi, te su ih stoga nazivali *zlima* i *trikletima*, kao što se to izričito navodi u *Trojičanskom zborniku*, odnosno *bogomrskim* i *bezbožnim hereticima drugih svjedočanstava*, koji su i pojedinačno našli mjesta u formulama proklinjanja koje su bile primjenjivane u krugu tadašnje Pravoslavne crkve.

Usporedi, Budimir, Milan: ***Tripleti babuni i babice patarenske***. *Godišnjak istorijskog društva Bosne i Hercegovine*, Knj. X, Sarajevo, 1959., str. 79; ■ Stojanović, Ljubomir: ***Stari srpski zapisi i natpisi***, Knj. I, Srpska kraljevska akademija, Beograd, 1902., str, 25-26. Digitalno izdanje dostupno na: https://www.scribd.com/document/24962324/Зборник-Споменици-на-Српском-Језику-Стари-Српски-Записи-и-Натписи-1902-Год-Љубомир-Стојановић (pristupljeno 10. avgusta 2016.); ■ Solovjev, Aleksandar: ***Svedočanstva pravoslavnih izvora o bogomilstvu na Balkanu***. *Godišnjak Istorijskog društav Bosne i Hercegovine*, Knj. V, Sarajevo 1953., str. 81-82. Digitalno izdanje dostupno na: https://www.scribd.com/doc/315981073/Solovjev-Svedocanstva-Pravoslavnih-Izvora-o-Bogomilstvu (pristupljeno 10. avgusta 2016.).

№ 85. Kraljevina Bosna je već za vladavine kraljice Jelene Grube (*Jelena Mara Gruba Nikolić Kotromanić*) koncem 14. stoljeća bila zahvaćena postupnim procesom dezintegracije. U tom procesu potpuno se osamostaljuje moćna vlastela, smanjuje mogući utjecaj kraljice i kraljeva, te se vlastela nameće za gospodare podanicima u okvirima svojih prostora / zemalja, koje su nazivali *rusagom*.

Termin ***rusag***, najvjerovatnije je preuzet od mađarskog naziva za članove parlamenta (mađ. *orszoghaz* – parlament), a krajem 15. stoljeća u Kraljevini Bosni je korišten za imenovanje važnije bosanske vlastele, odnosno bosanskih velikodostojnika kao *rusaške gospode*. Pored ostalih, najutjecajniji predstavnici rusaške gospode bili su Pavlovići zajedno sa Hrvatinićima i Kosačama.

Također u izvorima sa početka 15. stoljeća susrećemo se sa terminom *rusag* koji se koristi kao oznaka za bosanski sabor, stanak *(sav rusag bosanski)* ali i za bosansku državu što bi se također moglo podvesti u skladu sa širim značenjem mađarskog termina *orszag*.

Postupnost u oblikovanju zemalja rusaške gospode kojima će se nametnuti za gospodare ogleda se i u primjeru kneza Pavla Radinovića, koji se u zaokruživanju svoje zemlje za unutrašnjih sukoba od 1404-1405. godine istakao kao predstavnik procesa decentralizacije koji se odvijao na štetu centralne vlasti. Ipak, u tim se nastojanjima nije domogao obližnje Srebrenice nego je ona pripala moćnijem od njega, hercegu Hrvoju Vukčiću Hrvatiniću.

Vidi, Ćirković, Sima: ***Istorija srednjovekovne bosanske države***…, str. 214.

№ 86. Na primjer, odnosi Pavlovića i Kosača prolazili su još od 1415. godine kroz razdoblja otvorenih neprijateljstava i nemilosrdnih sukoba, prekidanih tek kraćim ili dužim primirjima čemu su doprinosile diplomatske misije predstavnika Bosanske crkve. Iz dostupnih izvora saznajemo da su u takvim okolnostima visoki predstavnici krstjana unutar Bosanske crkve, u rasponu od pet godina, nastupili u dvanaest diplomatskih misija pomirenja, a od toga se u službi vojvode Radoslava Pavlovića spominju četiri njihove misije.

Vidi, Ćošković, Pejo: ***Crkva bosanska***…, str. 167.

№ 87. U tekstu V. Klaića saznajemo detalje o Pavlu (Pavao) Radinoviću. *[…] Njegova vlast biješe ... prvotno u pravoj Bosni madju Bosnom i Drinom, gdje stolovaše u gradu Borču..., imajući uza to u svojoj ruci i majdane u Olovu i trg Praču, gdje no sagradi grad Pavlovac... Otac Pavlov, po imenu Radin Jablanić, bijaše ugledna osoba na dvoru kralja Stjepana Tvrtka I; pa i sam Pavao Radinović proživi kao diete mnogo vremena uz kralja Tvrtka. To svjedoče i Dubrovčani u jednom pismu od 30. studena 1400., kada pišu knezu Pavlu: 'Koliko je plemenite i uzmožne gospode danas u Bosni, nemnimo da bolje zna ovozi od tebe. 'Jer si živjel od mala djetete na dvoru svetopočivšago kralja Tvrtka i on tebe imaše i držaše koliko svoje diete, ter si vješt svemu.' Ugled kneza Pavla Radinovića podiže se još većma, kada je novi kralj Stjepan Ostoja uzeo njegovu rodjakinju Kujevu za ženu. Tim je medjutim takodjer i sam Ostoja mnogo dobio, jer je postao rodjak toli pažena i znamenita muža. Pavao Radinović imao je dva sina: Petra i Radoslava, koji se po njemu prozvaše Pavlovići.*

Klaić, Vjekoslav: ***Poviest Bosne do propasti***..., str. 213-214, dopuna 5.

№ 88. Podatak o takvom nastojanju nalazimo u pismu Ivana Kapistrana (tal.: *Giovanni da Capistrano,* odnosno njem. *Johannes Kapistran*) od 4.6.1455. godine. Ivan Kapistran, smatran za jednog od najglasovitijih franjevaca Rimokatoličke crkve svih vremena, u pritužbi papi žali se na utjecaj raškog mitropolita, koji ometa rad franjevaca među krstjanima, i uopće na agresivno pravoslavlje koje se provodi protiv katolika i ostalih, najvjerovatnije nepokrštenih žitelja (krstjana?). Očito je, kako su to bili pokušaji raškog mitropolita da se umiješa u postojeće labilno stanje Kraljevine Bosne te da preko svojih izaslanika iz Limske oblasti, uz već prisutne pravoslavne Vlahe, pridobije što više ostalog življa za Pravoslavnu crkvu.

Sadržaj pisma I. Kapistrana vidi: Fermedžin, Euzebije: ***Acta Bosnae***…, str. 221-222.

Kada je u pitanju odnos sljedbenika Bosanske crkve i pravoslavnih vlaških podanika bosanskog vladara, kao i njegove vlastele, J. Šidak ističe da nije sačuvan nijedan spomen koji bi govorio o vjerskoj netrpeljivosti među njima na vjerskoj osnovi. Iz ovoga iščitavamo kako je bila riječ o Vlasima pravoslavne orjentacije koji nisu imali nikakvih namjera pridobijanju krstjana za pravoslavlje. Također, za sve vrste poslovnih odnosa koji su se realizirali sa pravoslavnom crkvom iz susjedne Raške, može se potvrditi vrlo tolerantan odnos bosanskog društva. Takvi primjeri pokazuju da za uspješno poslovanje na ovim prostorima različita vjerska i crkvena pripadnost nije predstavljala nepremostivu prepreku sve do momenta pokušaja uključivanja crkvenih emisara u eventualno pokrštavanje i približavanje krstjana Pravoslavnoj crkvi.

Usporedi, Šidak, Jaroslav: ***Problem bogumilstva v Bosni***. *Zgodovinski časopis*, Ljubljana, Br. 1/4, 1955., str. 104.

№ 89. Prema izvornim podatcima najbrojnije su informacije koje govore o djelatnosti predstavnika Bosanske crkve u službi Radinovića, Kosača i Vukčića, a o drugim velikodostojnim porodicama one su puno oskudnije. Na primjer, njihova uloga je bila u zagovoru, posredovanju, prisutnosti *(prexencia dey patareni)* i obećanju *(promissio, proferta dey patarini)* prema suprotnoj pregovaračkoj strani (npr. Dubrovčanima).

Usporedi, Fine, John V. A. Jr.: ***Uloga Bosanske crkve u javnom životu srednjovjekovne Bosne***. *Godišnjak društva istoričara Bosne i Hercegovine*, Knj. XIX (1970-1971), Sarajevo, 1973., str. 19-27; Digitalno izdanje dostupno na: https://www.scribd.com/document/347082495/John-v-a-Fine-Uloga-Bosanske-Crkve-u-Javnom-Životu-Srednjovjekovne-Bosne (pristupljeno 21. juli 2017.). ■ Idem: ***The Bosnian Church – A New Interpretation. A Study of the Bosnian Church and Its Place in State and Society from the 13th to the 15th Centuries,*** New York – London, 1975., str. 291-292. Digitalno izdanje dostupno na: https://academic.oup.com/jcs/article-abstract/21/3/583/779688/The-Bosnian-Church-A-New-Interpretation-A-Study-of?redirectedFrom=PDF (pristupljeno 21. juli 2017.).

№ 90. U povijesnim izvorima spominju se *Strojnici.* Kao *poslanici* u pismu Petra i Nikole Pavlovića od 15.7.1454. godine, gdje se tvrdi da će nastupati kao svjedoci i jamci. Petar i Nikola izričito tvrde da su njihovi *mnogo počteni Strojnici* gospodin Gost Radosav Bradijević i gospodin Starac Radosav pristali da budu *dobri i počteni stežnici* jednoj i drugoj strani. Iz tog podatka se vidi da su spomenuta dvojica *Strojnika* u njihovoj službi obećali po svom običaju *(segondo uxan li ditti)*, da će posredovati između obiju ugovorenih strana prilikom izdavanja isprava, kojom braća potvrđuju Dubrovčanima raniju prodaju Konavala i Vitaljine (mjesto na jugu Konavala, blizu današnje granice s Crnom Gorom).

Vidi, Miklosich, Franz: ***Monumenta Serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii***, Wien, 1958., str. 469-472. Digitalno prvo izdanje dostupna na: https://archive.org/details/monumentaserbic00miklgoog (pristupljeno 22.8.2016.); ■ Stojanović, Ljubomir: ***Stare Srpske Povelje i Pisma***. Knj. I/2, *Zbornik za istoriju, jezik i književnost srpskog naroda*. Prvo odeljenje. Spomenici na srpskom jeziku 24. Beograd-Sremski Karlovci, 1934. str. 151. Digitalno izdanje dostupno na: https://www.scribd.com/document/132965833/Ljubomir-Stojanovic-Stare-Srpske-Povelje-i-Pisma-knjiga-I-Beograd-Sremski-Karlovci-1929 (pristupljeno 12. maja 2014.).

№ 91. Potvrdu naše tvrdnje pronalazimo i u odgovoru koji su Dubrovčani 5.10.1433. godine uputili dominikancu Ivanu Stojkoviću kao izvještaj o ishodu njihova izaslanstva kod kralja Tvrtka II, gdje su bili prisutni vojvode Sandalj Hranić i Radoslav Pavlović *(Magnifico domino Radosauo Paulouich magno voivode regni Bosne)*…, a razgovaralo se o ispitivanju mogućnosti da njihovi predstavnici sudjeluju u radu Baselskog koncila, uz napomenu da su *starješine u krivovjerju i nevjeri Bosanaca*.

Dinić, Mihailo J.: *Iz **dubrovačkog arhiva***…, str. 193.

Također, daljnji podatci o prisustvu Radinovića mogu se iščitati u *Povelji – darovnici kralja Stjepana Ostoje* od 15.1.1399. godine *kojom im darova sve primorje Dubrovniku na sjeveru do zaljeva Kleka, naime 'zemlje od Kurila do Stona'*. U cilju obima darovane zemlje spominju se sela i zaseoci Osojnik, Orašac, Trsteno, Mrčevo, Slano, Trnovo, Podgora, Ošlje i Topola. Ova darovnica, najvjerovatnije po traženju Dubrovčana, još je jednom potvrđena 5.2.1399. godine uz potpise više vojvoda i kneževa te velikodostojnika Bosanske crkve, a na njoj, između ostale vlastele, bio je potpisan i knez Pavle Radinović. Kod ispisivanja povelja Dubrovčani su principijelno, zbog svoje sigurnosti, obavezno tražili potpisnike velikodostojnika crkvene hijerarhije ili vlastele, kao pripadnika Bosanske crkve, ovisno od njihovih interesa u smislu garancija o sprovođenju sadržaja određene povelje. Potpis Pavla Radinovića ujedno svjedoći da je kralj takvu odluku donio u sporazumu i sa njim.

Vidi, Klaić, Vjekoslav: ***Poviest Bosne do propasti***..., str. 217, dopuna 16.

№ 92. U okviru feudalnog društvenog i političkog sistema, Pavla Radinovića susrećemo kao člana *zbora bosanske gospode* ili *stanka* (jed. *stanak*) u Visokom početkom aprila 1404. godine zajedno sa više eminentnih kneževa i vojvoda, kao i Didom Bosanske crkve koji je bio prisutan sa nekoliko svojih zamjenika.

Tema za razgovor bila je pomirenje sa Dubrovčanima i rješavanje njihovih *tražbina* za povrat *'Primorja'*, slobodne trgovine s Bosnom *po starih poveljah i da drže sve zemlje, koje su im pod kraljem Tvrtkom, da im navrati*..., a koje je kralj Ostoja osvojio između avgusta i septembra 1403. godine.

Bitno je istaći kako je Pavle Radinović prije održavanja stanka *(consiliuma; universale colloquiuma)* na preporuku Hrvoja Vukčića, koji je, iako uz kralja Ostoju ipak sa Dubrovčanima radio o njegovoj smjeni *(... i tako stavismo i složismo svi zajedno biti suprotiva kralju Ostoji na njegivu pogibio i razsuće i prognanje van kraljevstva...)* zatražio, te posredstvom Braila Tezalovića dobio pismo 26.3.1404. godine u kojem ga Dubrobnik smatra za prijatelja i želi mu dobrodošlicu. Kojim povodom je Pavle Radinović trebao ići u Dubrovnik nije poznato, ali se može pretpostaviti kako je zasigurno bilo govora o posredovanju za eventualno puštanje zarobljenih Dubrovačkih sužnjeva na slobodu ili o razgovoru o uvjetima za postizanje mira između Bosne i Dubrovnika kako *bi bila ljubav među njimi*.

Ibid., str. 225, objašnjenje 33 i 34.

№ 93. Iz dubrovačkih izvora se saznaje da se diplomatskim uslugama krstjanina Vlatka Tumurlića, koji je tada bio predstavnik kneza Pavla Radinovića, koristio i kralj Ostoja, kad je pokrenut postupak da se u ratu s Dubrovnikom kralj izmiri s gradom svetoga Vlaha.

Vidi, Ćošković, Pejo: ***Crkva bosanska***…, str. 133.

№ 94. Predstavnici Bosanske crkve u službi vojvoda Radoslava Pavlovića i Sandalja Hranića bili su uključeni u sređivanje njihovih odnosa s Dubrovčanima. Centralni problem u tadašnjim njihovim odnosima oko kojeg se bila razvila komplicirana diplomatska djelatnost ticao se prodaje, odnosno kupovine drugog dijela Konavala nakon što je vojvoda Sandalj polovinom 1419. godine svoj dio, uz određenu nadoknadu, već prepustio Dubrovčanima, koji su potom nastojali doći u posjed i dijela koji je pripadao vojvodi Radoslavu Pavloviću.

Gledano po obujmu obavljenog posla i njegovoj osjetljivosti, jer se radilo o teritorijalnim ustupcima i statusnim promjenama u pogledu Konavala i Vitaljine, za što su bili zainteresirani Dubrovčani, bila je to jedna od značajnijih i uspješnijih diplomatskih misija u kojoj su istaknuto mjesto pregovarača i garanta za dogovoreno zauzimali predstavnici Crkve bosanske.

Mislimo bitnim napomenuti i to da su Radoslavovi poslanici krstjani Vlatko Tumurlić i Radin Butković, te knezovi Budislav i Vukašin, uspjeli uz položenu zakletvu ishoditi da se uspješno okonča misija oko kupovine / prodaje dijela Konavala, a njihov gospodar Radoslav Pavlović bude svečano primljen za dubrovačkog vlastelina i vijećnika.

Usporedi, Stojanović, Ljubomir: ***Stare srpke povelje i pisma***…, str. 293-297 i 582-585.

№ 95. Kada se raskralj Ostoja u novembru 1408. godine ponovo vratio na bosanski prijestol nastojao je da se *najprvo izmiri posve sa Dubrovnikom*. Tim povodom 4.12. 1409. godine izdao je povelju kojom *ugodi Dubrovčanima*. Među potpisnicima povelje tada uz kralja nebijaše ni Pavla Radinovića, ni Sandalja, niti Vukčića, već žena mu kraljica Kujeva, sin Stjepan Ostojić i nečak Vukašin Mlatković uz *nekoliko nepoznate dosele vlastele*.

Vidi, Klaić, Vjekoslav: ***Poviest Bosne do propasti***..., str. 240.

№ 96. Intenzivni razvoj dubrovačke trgovine započinje u srednjem vijeku. Postupnim razvojem krajem 13. i početkom 14. stoljeća, Dubrovačka Republika preuzima dominantnu ulogu na Sredozemlju povezivanjem Istoka sa Zapadom, kao i Zapada sa Istokom, te razvojem kako kopnene tako i pomorske trgovine. Međutim, u prethodnom vremenu, tokom 11. stoljeća, Dubrovnik je ponajviše trgovao sa srednjovjekovom Bosnom i Raškom, zbog njihovih rudnika, odakle su crpili rude kao što su srebro, zlato, olovo, zatim drvo, kožu, pčelinji vosak, roblje, dragocjene predmete u formi raznog nakita... U Bosnu su izvozili već uvezeno iz drugih regija žito, lan, pamuk, razne vrste platna, začine, kao i svoje proizvode, posebno so, ulje... Naime, dubrovačka trgovina bila je posredničkog karaktera, mada su i sami povećanjem određenih vidova proizvodnje razvijali i vlastitu izvoznu trgovinu.

Historijski izvori nas upućuju na to kako je Dubrovnik već 1148. godine sklopio prvi međujadranski ugovor s Napulijskim gradom Molfettom, a sa Bosnom 1189. godine sklopljen je i prvi ugovor sa drugom jadranskom obalom. Zasigurno, prvi trgovački kontakt s Bosnom ponajprije se odnosio na poljoprivredne proizvode. Povod tome su bili loši uvjeti za njen razvoj na području Dubrovnika, kao i plaćanje *tributa* (nameta na imovinu, odnosno korištenje zemlje) poznatog pod nazivom *mogoriš* kako bi uopće mogli obrađivati zemlju na koju su raški vladari polagali pravo.

Tekst transkripcije *Povelje bana Kulina* glasi:

U ime oca i s(i)na i s(ve)tago d(u)ha.
Ja, ban' bos'n'ski Kulin' prisezaju tebv kneže Kr'vašu i v'sъm' gradam' Dubrov'čam' pravi prijatelj'biti
vam'od'selъ i do vъka i pravi goj dr'žati s'vami pravu vъeu dokolъ sm' živ.

V'si Dubrov'čane kire hode po mojemu vladanju tr'gujuće, gdъ si kto hoće krьvati godъ si kto mine pravov' vьrov' i pravim' sr'(d')cem' dr'žati je bez'v'sakoje z'ledіraz'v'ъ što mi k'to da svojov' voljov' poklon'.
I da im'ne bude od'moih'čest'nikov sile I do kolъ u mene budu dati im'švьt'i pomoć' jajire i sebv kolikore moge bez' v'sega z'loga i primis'la. Tako mi b(og') pomagaj i sie s(ve)t(o) evan'đelie.
Ja Radoje dijak ban pisah'siju knjigu poveljov' banov' od' roždstva H(risto)va hiljadai s'to i osm'deset i devet'
Iьt', mьseca av'gusta u d'vedesete i deveti d'n', usьčenie glave Jovana Kr'stitelja.

Iz povelje je moguće zaključiti da je Bosna državna zajednica koja ima svog bana, *(Ja, ban bos'nski Kulin, prisezaju tebje, kneže Krvašu, i vsjem građam dubrov'čam.)* koji garantira, ne samo dubrovačkom knezu Krvašu, već i svim Dubrovčanima bezbijedno kretanje i trgovinu po njegovom vladanju *(Vsi Dubrovčane, kire hode po mojemu vladaniju, trgujuće godje si kto hoće krjevati, godje si kto mine.)*. Iz ovoga proizlazi zainteresiranost Dubrovčana za trgovanje s Bosnom, kao i pretpostavka da su već u to vrijeme postojali prohodni putevi na ovom području.

Također iz ovog proizilazi pretpostavka da je bilo i robe koju je Bosna mogla izvoziti i koja je za Dubrovnik bila interesantna, a naročita činjenica je, da je postojalo tržište na koje se mogla plasirati dubrovačka roba. Važno je napomenuti i da je ta trgovina bila slobodna, da Kulin ban nije tražio porez niti da će išta uzimati od Dubrovčana, izuzev ako mu neko nešto svojom voljom pokloni. *(Vsi Dubrovčane, kire hode po mojemu vladaniju, trgujuće godje si kto hoće krjevati, godje si kto mine, pravov vjerov i pravim srdcem držati je, bez vsakoje zledi – razvje što mi kto da svojev voljov poklon.)* Ovo nam govori da je Kulin ban izuzetno poštovao Dubrovčane, da se korektno ophodio prema njima, da ništa na silu neće uzeti, a da će svakoga, ko odluči svratiti na banov dvor srdačno dočekati. Iz ove povelje, također iščitavamo da je Kulin ban želio mir i blagostanje. On poziva Dubrovčane na prijateljstvo i na mir.

On je, između ostalog govorio Dubrovčanima da mogu ispoljavati svoju vjeru. *(Pravi prijatelj biti vam od sele i dovjeka. I prav goj držati s vami i pravu vjeru – dokle šm živ.).* Ova se činjenica ustanovljenja / garantiranja nije samo odnosila na Kulin bana, već i na sve stanovnike Bosne. Dakle, ako ban to ne ispuni, to ne bi bila samo njegova greška, već i greška njegovog naroda. On dakle govori u ime naroda a sve kasnije povelje govore u ime države.

Iz *Povelje Kulina bana* također iščitavamo da je Bosna posjedovala i vojsku, koja je bila u nadležnosti Kulin bana, te da su ti vojnici časni i moralni, da neće napadati trgovačke karavane. *(I da im ne bude od mojih č'stnikov sile.)*. Dokle god Dubrovčani budu kod njega tj. u Bosni, dobit će pomoć i savjet bez ikakve zle misli. *(I dokle u mne budu – dati im s'vjet i pomoć, kakore i sebje, kolikore može, bez v'sega zloga primisla.)*, što ukazuje na prisutne principe etičnosti.

O Kulin banu moguće je zaključiti da je bio prilično razuman čovjek svjestan svog djelovanja i svjestan da postoji neko i iznad njega. (*Tako mi, Bože, pomagaj, i sije sveto evanđelje.*).

Tačan datum izdavanja *Kulinove povelje* vrlo je jednostavno utvrditi, jer je dijak Radoje, koji je pisao *Povelju* na njoj se i potpisao, tačno naznačio datum njenog izdavanja, a to je dvadeset i deveti avgust 1189. godine. Za utvrđivanje bosanske državnosti ovakvo pouzdano svjedočanstvo neosporno je bitno, jer je već na temelju same *Povelje* moguće utvrditi čitav niz važnih detalja o statusu izdavača, njegovom odnosu sa susjedima, njegovim ingerencijama, a indirektno dobiti uvid u ekonomski, a donekle i kulturni karakter društva u kome je ovakva *Povelja* bila izdata.

Vidi, Čremošnik, Gregor: ***Original povelje Kulina bana***. *Glasnik Zemaljskog muzeja*, Nova serija, Sv. 12, Sarajevo, 1957., str. 195-216. ■ Harris, Robin: ***Povijest Dubrovnika***, Zagreb, 2006., str. 151-153; ■ Foretić, Vinko: ***Povijest Dubrovnika do 1808 – Od osnutka do 1526.***, Prvi dio, 1980,. str. 169; ■ Bašić, Đivo: ***Pomorstvo Dubrovnika od XII. do početka XX. stoljeća***, Dubrovnik, 2006., str. 142-143.

№ 97. Nazive ***manihejci*** i ***manihejstvo*** *(manichaei)* za bosanske krstjane i njihovo učenje susreće se u srednjovjekovnim izvorima koji su nastali u krilu Katoličke crkve na latinskom jeziku, iako se oni zbog moguće dualističke orijentacije ne mogu poistovjetiti ni s izvornim ni s nekim *novim manihejskim izdankom*.

U dokumentu od 11.11.1445. upućenog legatu u Bosni, biskupu Tomi Tommasiniju, iščitavamo papino spominjanje *manihejca* u više navrata *(Manichaeam, Manichaeos, Manichaeorum)*, kao i kritiku njihove *krivovjerne sljedbe* za koju se izričito tvrdi kako je uzelo maha u Bosanskom Kraljevstvu.

[…] ceteras vero sectas haereticorum, et praecipue Manichaeam, diabolicae iniquitatis et fraudis esse commenta ... quae jamdudum per singulos annos in haereticorum receptatores, defensores, sive fautores per Sedem Apostolicam fulminantur, quia Manichaeorum, qui in regno suo et numero et potentia excrevisse noscuntur, ... nec haeresi aliqua maculatam, ac sacrilegos Manichaeos, aliasque haeresum sectas ibidem existentes in tantum multitudine et potentia praevalere ... quae per ipsum Manichaeorum primariis exhibetur, solum sit honor humanus, non adoratio, ex qua Dei contumelia subsequatur.

Farlato, Daniele: ***Illyricum sacrum***, IV. (*Ecclesiae suffraganeae metropolis spalatesis*), Venetiis, 1769., str. 257. Digitalno izdanje dostupno na: https://archive.org/details/IllyricumSacrum2 (pristupljeno 26. septembra 2014.).

Detaljnijom analizom dostupnih izvora može se zaključiti da su bosanski krstjani nazivani *mahinejcima* najčešće od latinskih kontroverzista, kao i pojavu istog nazivlja možemo naći i u hrvatskim izvorima katoličke provencijencije. Također, istočno-pravoslavni pisci državnih i crkvenih zakona – *nomokanoni* i sveštena lica koja rade na rješavanju crkvenih pitanja – *sinodici* aludiraju tom nazivlju konstatacijom da su krstjani oni *koji ne poštuju ikone i ne klanjaju se krstu*.

Usporedi, Šanjek, Franjo: ***Bosansko-humski (hercegovački) krstjani i katarsko-dualistički pokret u srednjem vijeku***. *Kršćanska sadašnjost*, Zagreb, 1975., str. 121-144;

■ Idem: ***Les chrétiens bosniaques et le mouvement cathare – XIIe-XVe siècles***. *Publications de la Sorbonne, N.S. Recherches*, 20, Paris – Louvain, 1976., str. 133-165. Digitalno izdanje dostupno na: http://www.persee.fr/doc/rhr_0035-1423_1972_num_182_2_9910 (pristupljeno 18. juna 2016.).

№ 98. Za vladavine dva posljednja kralja Bosne bitno je rastao ugled i broj franjevaca kao jedinih katoličkih sveštenika na toj teritoriji. Preobraćanje pretposljednjeg kralja Stjepana Tomaša franjevci pripisuju svome utjecaju. Tadašnji Bosanski vikarijat pored Bosne obuhvatao je gotovo cijelu današnju Hrvatsku i dio Albanije. Očito, bio je to jedan od razloga zašto se kralj Stjepan Tomaš pouzdano nadao obećanoj pomoći Matije Korvina u borbi protiv Osmanlija.

Usporedi, Jelenić, Dr. fra Julijan: ***Kultura i bosanski franjevci***. Svezak I, Sarajevo, 1912., str. 92.

№ 99. Kralj Sigismund Luksemburški (Žigmund) je 1405. napao Bosnu, a 1408. godine u bitci kraj Dobora, na lijevoj obali rijeke Bosne kod Modriče, zarobio velik broj bosanske aristokracije, koju je bezuvjetno dao pobiti. Kako navodi M. Imamović, jedan savremeni izvještaj kaže, da je ugarski kralj Sigismund, poslije ove pobjede *dao po običaju mača* poubijati *buntovnike oba spola, ljude, djecu i starce iz svih krajeva Bosne*, a gradove i varoši *u ništa pretvorili*. Fine iznosi podatak da je tada pobijeno i bačeno u rijeku Bosnu oko 170 (a po Bašagićevom navodu 126) bosanskih velikodostojnika čime je slomljen tzv. *protudvorski pokret*.

Iako se plemstvo pokorilo kralju Sigismundu, ipak od katoličke Ugarske su ga odbijali Sigismundovi postupci i nove akcije njegove vojske u Bosni 1409. godine koji su uglavnom bili usmjereni po istočnoj Bosni. U nekim bosanskim utvrdama ostavljene su ugarske posade koje su činile ispade i nasilja nad stanovništvom tadašnjeg rogatičkog kraja. Kao još jedna posljedica svih pohoda ugarskog kralja izdvojene su oblasti Usora i Soli iz Bosanske kraljevine i stavljene pod neposrednu vlast ugarskog kralja, a bogati grad Srebrenica sa okolinom predat je 1411. godine na upravu i korištenje despotu Stefanu Lazareviću iz Raške. Odatle vjerovatno potiče podatak i Stefanovog biografa Konstantina Filozofa da su stanovnici bosanskog grada Srebrenice *svi hereze bogomilske* (krstjanske, op. aut.).

Poslije učvršćenog svog položaja u Bosni, Sigismund je odlučno postupio u rušenje jednog od najutjecajnijih bosanskih velmoža Hrvoja Vukčić-Hrvatinića, sa kojim se prethodno bio izmirio a Hrvoje mu priznao katoličanstvo 1408. godine. Oduzimanjem dotadašnjem splitskom hercegu i donjokrajskom knezu Hrvoju dalmatinskih gradova, te otoka Brača i Hvara 1413. godine, natjeralo je herceg Hrvoja da se sa još nekim bosanskim vlastelinima obrati za pomoć skopskom namjesniku Ishak-*begu*. Poznato je kako je veliki vojvoda Bosanskog Kraljevstva Sandalj Hranić u svojoj rusaškoj zemlji već 1411. godine držao tursku najamničku vosku, koja je brojala oko 7.000 vojnika. Međutim, dolaskom Ishak-*bega* 1414. godine koji je uslišio molbu hercega Hrvoja, upravo je Hrvoju pripala sumnjiva slava da je Osmanlije uvukao u bosanske unutrašnje neprilike, te da je bosansku državnost doveo u položaj *sultanovog* tributara (*tribut*, porez). U tributarnom odnosu, s kraćim prekidima docnije, Kraljevina Bosna će ostati sve do svoje propasti 1463. godine. Poslije polovine jula 1415. godine u bitci između Osmanlija i Ugara, gdje su Ugri pretrpjeli veliki poraz, Sigismund nije više prešao rijeku Savu iako su i kralj Tvrtko II i velmože bili istovremeno vazali *sultana* i ugarskog kralja.

Usporedi, Imamović, Mustafa: ***Historija Bošnjaka***, Sarajevo, 1998., str. 73. Digitalno izdanje dostupno na: https://www.scribd.com/doc/123749059/Historija-Bosnjaka-Mustafa-Imamovic (pristupljeno 18. novembra 2013.); ■ Idem: ***Bosna od najstrijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata***, Sarajevo, 1998., str. 76 -77. Digitalno izdanje dostupno na: https://www.scribd.com/doc/65271025/Bosna-i-Hercegovina-Od-Najstarijih-Vremena-Do-Kraja-Drugog-Sv-Rata (pristupljeno 18. novembra 2013.); ■ Bašagić Safvet-beg (Mirza Safet): ***Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine – od g. 1463-1850***, Sarajevo, 1900, str. 8. Digitalno izdanje dostupno na: https://www.scribd.com/doc/66780415/Safvet-beg-Bašagic-Kratka-uputa-u-prošlost-BiH (pristupljeno 18. novembra 2013.). ■ Fine, Antwerp Van John: ***The Late Medieval Balkans – A Critical Survey from the Late Twelfth Century to the Ottoman Conquest***, University of Michigan, 2006., str. 465; ■ ***Sigismund Luksemburgovac***, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb. Digitalno izdanje dostupno na: http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=55872 (pristupljeno 10. jula 2015.).

№ 100. Ukoliko prihvatimo razmišljanja F. Račkog o ovoj problematici možemo se složiti da je ovaj momenat u Bosni imao i odlučujući značaj, jer je riječ o krstjanstvu koje se *ne može po svojoj osnovnoj nauci smatrati sljedbom postalom odcjepljenjem od crkve* (katoličke, op. aut), a koja *imade korien u dualizmu i paganskoj theosophii, dakle izvan kršćanstva, a kršćansku si dogmu prisvaja samo utoliko ukoliko se ona razgovietno ne opire dualističkom nazoru.*

S druge strane imamo razmišljanja L. v. Rankea u kojem ističe kako je Bosna imala mogućnost da se u potpunosti okrene katoličkom Zapadu i da učestvuje u njegovom duhovnom životu, ili je duhovni život Bosne mogao da nađe svoj izraz pobjedom krstjanstva, u nekoj vrsti reformacije u malom.

Izvori su dati u: fusnoti No. 169.

№ 101. Ugledni bosanski intelektualac Savfet *beg* Bašagić-Redžepašić nije nimalo dvojio u istinitost tvrdnje da su krstjani koji su *u mnogim vjerskim tačkama stajali bliže islamu već katolicima […], listom prešli na islam.* Svoju je tvrdnju, pozivajući se na mađarskog historičara Janosa von Asbotha, ponovio je i tri desetljeća kasnije. *Izvor naznačen u:* fusnoti No. 170.

Bašagić dalje navodi: *[…] Po starom turskom* (osmanskom, op aut.) *običaju sultan ponudi velikašima, da poprime islam, ako žele ostati svoji u svome i sačuvati prava i posjede. Pošto su bogumili* (krstjani, op. aut.) *u mnogim vjerskim tačkama stajali bliže islamu već katolicima, nije nikakovo čudo, što su listom prešli na islam.*

Aristokratska islamska načela, koja zabacaju svaku popovštinu, svakako su više prijala ponosu bogumilskih (krstjanskih, op. aut.) *velikaša, već katolicizam, koji crkvi i sveštenstvu prisvaja svu vlast nad pojedincem i cijelim narodom… Ostatak ostataka pokori se sultanu i postane raja voljeći posjeda se odreći, već na islam preći.*
… Kako je poznato ovi su zabacivali: krst, krštenje, crkvenu pompu, sve ceremonije, hierarhiju, sakramenat braka itd., a to su sve glavna načela katoličke crkve…
Opširnije vidi: Asboth, de J.[anos]: ***An Official Tour through Bosnia and Herzegovina***, London, 1890., str. 25-126 (poglavlja: *The Bogomiles* i *The Bogomilian Burial-Ground in the Field of the Unbelievers*). ■ *O mogućim političkim motivima objavljivanja Asbóthove knjige vidi:* Wenzel, Marian: ***Bosanska povijest i austrougarska politika – Zemaljski muzej u Sarajevu i bogumilska romansa***, Erazmus, Zagreb, 1996., br. 15, str. 63-72; ■ *Vidi i,* Bašagić, Safvet: ***Patareni i Islam***. *Gajret*, Br. 12, Sarajevo, 11/1927., str. 178.

Desetak godina kasnije istu je misao iznio i Suljaga Salihagić: *Bogumili* (krstjani, op. aut.) *[…] su našli u islamskoj religiji toliko sličnih elemenata, da su u nju mogli prenijeti najveći dio svojih religioznih osjećaja*.
Salihagić, Suljaga: ***Mi bos. herc. muslimani u krilu jugoslovenske zajednice – Kratak politički pregled na našu prošlost od najstarijih vremena do danas***, Banja Luka, 1940., str. 13.

Dr. Muhamed Handžić gradeći svoje mišljenje na pretpostavci da su krstjani *[…] pomiješani sa muslimanima bili skloni islamu radi mnogih tačaka u njihovom vjerovanju, koje su slične s islamskim učenjem*, te zaključuje da su vjernici Crkve bosanske *svojevoljno napustili svoju staru bogomilsku* (krstjansku, op. aut.) *vjeru i prigrlili uzvišeni islam iz opravdanih razloga*.
Handžić, Muhamed: ***Islamizacija Bosne i Hercegovine i porijeklo bosasnko-hercegovačkih muslimana***, Sarajevo, 1940., str. 16 i 34. O aktualnosti ove tvrdnje svjedoči i digitalno izdanje Handžićeve brošure. *Vidi,* http://www.mm.co.ba/printart110.html (pristupljeno 21. septembra 2014.).

Nasuprot prethodno iznešenih stavova čije je porijeklo iz kraja 19. i sredine prošlog stoljeća, nažalost postoji i neutemeljeno mišljenje Đ. J. Janjića, koje je po njemu bez *ideoloških opcija*, kao *čuvara skrivenih duhovnih znanja bosanskih krstjana*, koji u želji da restaurira (tačnije izmisli) i ugradi istočno-grčko pravoslavlje kod bosanskih krstjana, između ostalog, ističe da su *određeni istoričari u ulozi istoričara u potpunosti prihvatili tezu o prelasku autohtonog bosanskog* (krstjanskog, op. aut.) *stanovništva u islam jer im ta teza daje neophodan etnički legitimitet (pored – religije islama) za formiranje islamske Bosne*.
Janjić, Đorđe J.: ***Povratak;*** u: Glušac, Dr Vaso: ***Istina o bogomilima – istorijska rasprava***, Beograd, 1992., str. 321. Digitalno izdanje dostupno na: https://www.scribd.com/document/88481829/Vaso-Glušac-Istina-o-Bogomilima (pristupljeno 2. oktobra 2014.).

№ 102. Milan Prelog konstatira kako je *[…] Po principima turskoga* (osmanskog, op. aut.*) državnog ustava, gubila su sva stara prava i obveze svoju cijenu, gdje god je Osmanlija nastupio kao osvajač.* Međutim ... *Kad su Osmanlije zauzeli Bosnu, priznali su bosanskom plemstvu bez razlike vjere njihove baštine.*
[…] Velikaši ... i vlastela stajali su pred dilemom: ili zadržati sav upliv trajno u svojim rukama u zemlji i postizavati velike državne službe i časti u prostranom osmanlijskom carstvu ili izgubiti po malo sve iz svoji'h ruku i pasti u jedan odvisni položaj, u koji su zapali i ostali podanici carstva, ostavši pri svojoj religiji. U toj dilemi nije se bilo teško odlučiti.
[…] Imade primjera u prvim decenijima turskoga (osmanskog, op. aut.*) gospodstva, da su i kršćani bili predstojnici viših administrativnih oblasti, da su mogli zadržati zakup carine, rudnika, da su obavljali diplomatske misije, ali uprava sandžaka nije mogla doći u njihove ruke, a mogli su je postići domaći sinovi ako su prešli na islam. Tako su prilike favorizirale prijelaz na islam. Poslije osvojenja Mehmedova valjda je prijelaz bio znatniji, jer su patarenski velikaši* (velikodostojnici dobrih Bošnjana, op. aut.) *dobro razabirali, da ima malo izgleda u oslobogjenje zemlje ispod turske* (osmanske, op. aut.) *vlasti.*
[…] Svi posmatraoci državno-pravnoga turskoga (osmanskoga, op. aut.*) života poznali su u Turcima (Osmanlijama, op. aut.) ljude, koji glave ne razbijaju novim idejama i koji su manje nego iko raspoloženi na promjene i novine. Pozivajući se na V. Lingetala, veli dalje Novaković: 'Tursko (Osmansko, op. aut.) osvojenje dodirnulo je samo državna i crkvena dobra, župe na krajištima i velikaška imanja. Položaj seljaka ostao je istovetan, kako je bio pre osvojenja, samo što su seljaci promenili gospodara'.*
[…] Čini se, da nije trebalo toliko dugo ni čekati na to. Šesnaesti vijek je taj posao u Bosni obavio. Prijašnja vlastela zamijenila su naslove knez ili vlastelin sa begom.
[…] Staro je dakle bosansko plemstvo sačuvalo i svoje baštine, a s njima i svoja privilegija na staroj, snazi. Država je ipak pridržala vrhovno pravo posjeda.
Izvor naznačen u: fusnoti No. 171.

Da je to tako i bilo Prelog ističe kako je osvajač Bosne Mehmed II Fatih izdao zapovjed o uvođenju **katastra** 1468/69. godine *radi bosanskih zemljo-posjedničkih odnošaja* u smislu izdatih garancija o posjedovanju baština, a kojeg dubrovčani spominju u jednoj sjednici *Vijeća* 1475. godine (*qui venit ad faciendum descriptionem Bosnae*), kao i 1515. godine *Katastar sultana Selima*. Naime, riječ je o formi izradi popisa, spiskova, registara katasdarsko-poreskog ureda u formi *carskog defitera* ili *defterhane* (osm. *defter* ← grč. διφθέρα, *diftíra*, učinjena koža), koji je sadržavao različite podatke (o ljudima, naseljima, zemljištima, imovnom stanju pojedinaca i porodica ...). Visoki državni činovnik koji se brinuo o *defteru* nazivao se *defterdar*, a ustanova u kojoj je obavljao dati posao zvala se *defterhana*.
Usporedi, Truhelka, Dr. Ćiro: ***Tursko-slovjenski spomenici dubrovacke arhive***. *Glasnik Zemaljskog muzeja*, Sarajevo, 1911., str. 179-180.
Truhelka također tvrdi da nisu postojali primjeri ili dokazi prinudne konverzije.

Ibid., str. 1-62, 303-350 i 437-484; ■ Idem: ***Historika podloga agrarnog pitanja u Bosni – Po vrelima ocrtao Dr. Ćiro Truhelka***. *Separatni otisak iz Glasnika Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 1915., str. 16. Digitalno izdanje dostupno na: https://archive.org/stream/historikapodloga00truhuoft/historikapodloga00truhuoft_djvu.txt (pristupljeno 21. marta 2014.).

Razvijajući svoju tezu o Bosnaskoj crkvi kao *pravoslavnoj*, B. Petranović je ustvrdio da je nakon vojno-političkog sloma srednjovjekovne bosanske države (1463), koja se ranije u svojoj povijesti navodno *odvojila od drugih srpskih županija,* i njezinog ulaska u sistem zemalja Osmanske carevine, nestalo je za svega nekoliko desetljeća i posljednjih tragova *jeretičkog ustrojstva* Bosanske crkve (oko 1520.). *Očistivši se od natruha bogumilske hereze*, Bosanska crkva se navodno sjedinila s Pećkom patrijaršijom. Time je, po Petranoviću, konačno uspostavljeno jedinstvo dviju dotad odvojenih *srpskih pravoslavnih crkava*. Iako se, prema Petranovićevom shvaćanju, znatan dio pravoslavnih (i katoličkih) *boljara* zbog *ličnih interesa* dragovoljno *isturčio*, tj. prihvatio islam, *ogromna masa prostoga naroda većinom ostade postojana u praroditeljskoj [pravoslavnoj] vjeri [...]*.

Usporedi, Petranović, ***Božidar: Bogomili – Crkva bosanska i krstjani***, Zadar, 1867., str. 162, 171 i 172.

O tome kako Bosanska crkva nije bila pravoslavna vidi: PRILOG № 54 i 57*,* a da se asimilacija nije desila *ad hoc*, već da je ipak bila prepuštena vremenu najbolji izvor podataka o tome pružaju osmanski *defteri*, porezne knjige u kojima je popisano tadašnje vlasništvo imovine a stanovništvo razvrstano po vjerskoj pripadnosti. ***Defter***, iz 1468/69. godine, pokazuje da se u islam u prvim godinama nakon osvajanja asimilirala tek nebitan broj krstjana: na području Istočne i Srednje Bosne koju *defteri* obuhvaćaju bilo je 37.457 popisanih porodica od čega je 37.125 nemuslimanskih, a svega 332 muslimanske. Pretpostavljajući da je svaka porodica imala prosječno po pet članova, nemuslimana je moglo biti 185.625. Posebno su navedena imena gotovo 9.000 pojedinaca, neženja i udovica nemuslimanskog opredjeljenja. Polovina nemuslimanskih krstjanskih porodica i dvije trećine muslimanskih (234) bijahu obična raja koja je živjela na *timarima*, a ostali su živjeli na veleposjedima, *hasovima*, ili u *kasabama*, ili na svojoj baštinskoj zemlji. Jedni, koji su živjeli na *timarima* označeni su kao *novi muslimani*; drugi nose muslimansko ime i navedeni su u popisu kao *sin toga i toga...* koji je još nosio pradjedovo krstjansko ime i prezime.

Usporedi, Filipović, Nedim: ***Napomene o islamizaciji u Bosni i Hercegovini u XV vijeku***. *Godišnjak Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine*, Knj. 7, Centar za balkanološka ispitivanja, Knj. 5, Sarajevo, 1970., str. 141-167; ■ Idem: ***Osvrt na pitanje islamizacije na Balkanu pod Turcima***. *Godišnjak Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine*, Knj. 13, Centar za balkanološka ispitivanja, Knj. 11, Sarajevo, 1976., str. 385-416; ■ Džaja M. Srećko: ***Die 'Bosnische Kirche' und das Islamisierungsproblem Bosniens und der Herzegowina in den Forschungen nach dem Zweiten Weltkrieg***, München, 1978., str. 71-73; ■ Okic, Muhammed Tayyib. ***Les Kristians (Bogomils Parfaits) de Bosnie d'après des documents turcs inédits***. *Siidost Forschungen*, XIX, Minhen, 1960., str. 118-119.

Analizirajući *defter* koji obuhvaća ***Bosanski Sandžak*** *iz 1485. godine*, S. Džaja nas upozorava da je asimilacija nešto uznapredovala. Tu su obuhvaćene 30.552 nemuslimanske porodice, 2.491 pojedinac, neženja i udovica nemuslimanske vjere, 4.134 muslimanskih porodica i 1.064 neoženjenih muslimana. Ukoliko opet primjenimo isti kriterij o mogućoj prosječnoj brojnosti porodica, dobit ćemo ukupno 155.251 nemuslimana i 21.734 muslimana. Generalno posmatrano, a u poređenju s prethodnim stanjem vidljivo je opadanje ukupnog broja stanovnika.

Usporedi,, Džaja M. Srećko: ***Die 'Bosnische Kirche'*** *…*, str. 74.

U iduća četiri desetljeća, kad se ukupni broj stanovnika uglavnom nije mijenjao, evidentno je porastao broj muslimana. U *defterima* iz vremena *sultana* Selima I (1515. godine), kojeg su iste godine analizirali i Dubrovčani, za *Bosanski sandžak* ukupan broj upisanih nemuslimana iznosi 98.095 a muslimana 84.675. Poznato je da u tom razdoblju nije bilo većeg doseljavanja muslimana u Bosnu, pa taj broj, po svemu sudeći, predstavlja i orijentacioni broj bosanskih nemuslimana koji su primili islam.

Usporedi, Fine, John: ***The Bosnian Church – Its Place in State and Society from the Thirteenth to the Fifteenth Century***, London, 2007., str. 384.

Nažalost, već od 16. stoljeća nemamo mogućnost praćenja sadržaja *deftera*, iako je poznat podatak da da je *defterhana* (računovodstvena kancelarija) u Bosni postojala sve do 1851. godine, kada ju je Omer-paša Latas prenio u Carigard. Pedesetih godina dvadesetog stoljeća 'Turkiya je dostavila nekoliko desetina ovih popisa iz *Državnog arhiva Republike 'Turkiye* (TT *tapu tahrir* – "katastarski defteri"). Naime, *defteri* koji su se odnosili na sve krajeve bivše Jugoslavije, pa i na Bosnu su bili pohranjeni u *Orjentalnom institutu* u Sarajevu. Prilikom agresorskog granatiranja Sarajeva 16. i 17. maja 1992. godine svi ti *defteri* su u potpunosti izgorjeli. Ipak, čini se bjelodanim da su negdje potkraj 16. i na početku 17. stoljeća muslimani stekli apsolutnu većinu na teritoriji današnje Bosne i Hercegovine. Međutim, 1624. godine susrećemo se sa izvještajem albanskog svećenika i apostolskog vizitatora Petera Masarechija koji navodi sljedeće podatke o stanovništvu Bosne: 150.000 katolika, otprilike 75.000 pravoslavaca i 450.000 muslimana.

Poslednje brojčano stanje preuzeto iz, Malcolm, Noel: ***Povijest Bosne – kratki pregled***..., str. 74; ■ Spahić, Dr Vojislav: ***Zemljišno knjižni sistem u BiH za vrijeme Turaka***. *Istorijsko-pravni zbornik*, br. 3-4, Sarajevo, 1950.

Tako je proces kojim su muslimani postali većinsko stanovništvo u Bosni potrajao dobrih 150 godina. U svjetlu dosad prikupljenih podataka, jasno je da slobodno možemo odbaciti mnoge od najstarijih mitova o procesu islamizacije nemuslimanskog stanovništva Bosne.

Također, *defteri* svjedoče o prilično ravnodušnom držanju vlasti spram odlučnosti nekih nemuslimana da ustraju u svojoj vjeri: bilo je normalno da ljudi postanu

muslimani i uzmu muslimanska imena a da i dalje žive sa svojom kršćanskom porodicom.

Usporedi, Džaja M. Srećko: ***Die 'Bosnische Kirche'*** …, str. 84.

U prethodno navedenom činjeničnom stanju uočljiva je, po prvi put u ovoj studiji, orijentaciona pojava i navođenja brojčanog stanja pravoslavnog stanovništva na teritoriji Bosne, što ni u kom slučaju ne znači da je tek tada evidentirano njihovo prisustvo.

Iako je Pravoslavna crkva mnogo kasnije došla na teritoriju tadašnje Osmanske Bosne (osamdesetih godina 15. stoljeća), generalno posmatrano, imala je mnogo bolji status od već ustoličene Katoličke iz dva razloga: prvo, zato što su Osmanlije bile sklonije Pravoslavnoj nego Katoličkoj crkvi, i drugo, zato što se u većem dijelu Bosne, izuzev teritorije na jugozapadu, nije osobito osjećala prisutnost pravoslavlja prije osmanske okupacije. Zapravo se pravoslavno stanovništvo naselilo dobrim dijelom u Bosnu kao neposredna posljedica osmanske politike, unutar koje je Pravoslavna crkva bila općeprihvaćena institucija u carstvu, a pravoslavno stanovništvo iz pravoslavnih zemalja naseljavano je u područja koja su bila opustjela, bilo zbog rata ili kuge u 16. stoljeću, odnosno tokom 17. stoljeća popunjavali su prostore u blizini vojne granice.

Vidi, Sugar, Peter F.: ***Southeastern Europe under Ottoman Rule***, Washington, 1977., str. 45-46.

Malcolm smatra kako je takvo pravoslavno doseljeničko stanovništvo (na početku Vlasi kasnije i Srbi) potpuno odgovaralo ciljevima osmanske vlasti, *...ne samo zato što su bili pokretni (tipične su im poslovne djelatnosti bile stočarstvo, uzgoj konja i organiziranje prevoza robe za trgovce), nego i zato što su imali izrazitu vojničku tradiciju. Odobrene su im posebne povlastice kako bi ih naveli da se nasele uz osmansko-habsburšku granicu – smanjen je porez na stoku za one koji su živjeli u pograničnom području, a njihovim su glavarima dodijeljeni veliki timari. Iako nisu primali vojnu plaću, imali su pravo nositi oružje i od njih se očekivalo da obavljaju vojnu funkciju; umjesto plaće, dopušteno im je pljačkanje neprijateljskog teritorija.*

Na teritoriji Osmanske Bosne imali su svoje vlastito društveno i vojno ustrojstvo, koje je bilo jasno određeno već u prvim osmanskim dokumentima. Na čelu svake lokalne zajednice bio je mirovni sudac ili *knez*, a pod njim je bio načelnik *iprimikur*, dok je pod iprimikurom pak bio *lagator*, zapovjednik vojnog odreda. Osnovna vojna jedinica bila je *gander*, u prijevodu sa grčkog značenjem *kopljanici*.

Poznati pod nazivom '*martolozi*' ili '*vojnuci*' (što se odnosilo na njihov vojni status), postali su najopasniji element u osmanskoj vojnoj mašineriji.

Vidi, Malcolm, Noel: ***Povijest Bosne – kratki pregled***..., str. 98; ■ Vasić, Milan: ***Etnička kretanja u Bosanskoj krajiniu XVI vijeku***. *Godišnjak Društva istorčara Bosne i Hercegovine*, Vol. 13, Sarajevo, 1962., str. 238; ■ Šabanović, Hazim: ***Vojno uređenje Bosne od 1463. do kraja XVI stoljeća***. *Godišnjak društva istoričara Bosne i Hercegovine*, Vol. 11, Sarajevo, 1960., str. 218-219.

Istodobno su takvo doseljeničko stanovništvo (Vlahe i Srbe) u 15. stoljeću prihvatili i Habsburgovci, te ih koristili s druge strane te nestalne, promjenljive, široke i veoma duge granice takozvane *Militärgrenze* ili *Vojna krajina*. Ferdinand I Austrijski (*Ferdinand Karl Leopold Joseph Franz Marcelin*) utemeljio je za njih formalni sistem zakupa zemlje i program vojnih dužnosti, kao i zakon o njihovim privilegijama (*Statuta Valachorum,* 1630. godine). Bili su oslobođeni feudalnih obaveza,

dopušteno im je sudjelovanje u diobi ratnog plijena, mogli su sami birati svoje zapovjednike *vojvode* i mirovne suce *knezove,* te slobodno ispovijedati pravoslavnu vjeru. Uglavnom, na granicama između Osmanlija i Habsburgovaca trajali su dugogodišnji okršaji između udruženih Krajišnika *Serhatlija* (osm. *serhatli* ← osm. *serhat* + osm. suf. *-li*, graničar, odnosno pers. *serhad* ← ser + arap. *ḥadd*, granica) ili *Grenzera* koje su činili Vlasi i Srbi na jednoj i drugoj protivničkoj strani.

№ 103. Stavljen pred navedenu dilemu, a slijedeći svoju vjekovnu ativističku ljubav i privrženost prema zemlji, krstjanski velikodostojnik ostajući u Bosni opredjeljuje se za *carstvo zemaljsko*. Prihvatajući novu vjeru, pošto je stara vjera '*zatajila*', odmah je svoj zemljišni posjed, prava i privilegije vezane za njega, čvršće i trajnije vezao za propise i formulacije novog društvenog sistema i pozitivnih pravila koji su proizilazili iz islamskog prava.

Lični posjed, kojim se potpuno neometano moglo upravljati, ostao je kao i u doba Kraljevine Bosne, ideal plemića Bošnjanina koji je u vjerskoj i državnoj pripadnosti vidio isključivo sredstvo za njegovo očuvanje. Čini se da je takav posjed bio glavni cilj njegove težnje i ujedno rješenje svih nedoumica po tom pitanju.

F. Rački, govoreči o stanovništvu Osmanske Bosne, potpuno u duhu *kerštjanskog* shvatanja karakterizira bosanske *boljare* koji *ostadoše i koji zakon primiše turski* (osmanski, op. aut.): *[…] Iz početka po svoj prilici samo su se gospoda turčila* (prihvatala islam, op. aut.) *za uzderžati svoja imanja, al kasnie ciela sela i općine predjoše na turski zakon* (islam, op. aut.)... A zatim: *[…] ovi novi zakon osigurao im je imanjstva i bogastva, oslobodio od harača* (osm. *harç*, op.aut.) *i svakog danka, dopuštao svako dielo griešno, ... bez truda i rada mogli su gospodstvo provoditi... Plemići, koji su se izturčili* (postali muslimani, op. aut.) *zovu se 'bezi', od kojih nieki ilirska prezimena promienili su u turska* (osmanska, op. aut.), *i uprav se nezna kako im je bilo prezime.*

Bošnjak, Slavoljub (Jukić, Ivan Franjo): ***Zemljopis i poviestnica Bosne***, Zagreb, 1851., str. 142-143. Digitalno izdanje dostupno na: https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=loc.ark:/13960/t1pg2wg2v;view=1up;seq=9 (pristupljeno 6. oktobra 2014.) = Idem: *Zemljopis i poviestnica Bosne,* reprint izdanja iz 1851. godine, Demokratska zajednica Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1990.

Jednu od najuobičajenijih formulacija kletve dobrih Bošnjana pri eventualnom odricanju od svoje zemlje navodi Ć. Truhelka, ona glasi: *[…] Tko će sije naše zapisanie potvoriti, ili bi naš poslidni ili bi inoplemenik, da e proklet i ocem i sinom i duhom svetim i dumanadesete apostolima i 77 izabranimi i da je Judi skariotskomu drug i da je pričesnik krvi božijoj i da je proklet vsim tvorom nebeskim*.

Truhelka, Ćiro: ***Die geschichtliche Grundlage der bosnischen Agrarfrage***. *Sarajevoer Tagblatt*, Sarajevo, 1911., str. 26.

№ 104. Socijalni činilac koji je eventualno mogao pripomoći širenju islama bijaše privilegirani pravni status muslimana. Općenito je vrijedilo pravilo da je nemuslimanska raja dužna iskazivati poštovanje i pokornost svojim muslimanskim poglavarima, ne samo zato što zauzimaju viši društveni položaj nego i zato što su muslimani. Također, nemuslimani nisu mogli podići tužbu protiv muslimana, kao i njihovi iskazi nisu mogu biti upotrijebljeni pred sudom protiv muslimana.

ILUSTRACIJA NA PRETHODNIM STRANICAMA: Stacioniranje osmanske vojske u rogaričkom kaju / Pavlovića zemlji 1463. godine.

ILUSTRACIJA NA STRANICI LIJEVO: Utvrda Borač na Pavlovića zemlji poslije osmanskog osvajanja (rekonstrukcija). (Izvor. Arhiv Akšamija).

Dolazak Osmanlija u zemlju Pavlovića-Radinovića...

Povratkom na područje današnje Rogatice možemo vidjeti kako jednostavno navođenje činjenice, da je od osmanskog osvajanja i zaposjedanja Bosne, pa do uspostave austrougarske vlasti 1878./1295. godine,[175] Rogatica nosila naziv *Čelebi Pazar*, po Mehmed-*begu* Isabegoviću, zvanom i Čelebija (*Çelebi*),[176] ostavlja taj podatak među mnoštvom drugih, bez posebne težine.[177] Međutim, osnivati gradove nije obična, niti svakodnevna rabota, pa je razložno na ovaj Mehmed-*begov* podvig baciti više svjetla. To njegovo djelo valja smjestiti u kontekst općih zbivanja u sudbonosnom 15. stoljeću. A, sve počinje još potkraj 14. stoljeća s *Pašom* Jigit-*begom* / *Paşa-jigit bey,*[178] koji bijaše porijeklom iz Saruhana u Kapadokiji.[179] Jigit-*paša* je sa Evrenos-*begom* / *Evrenuz bey* i Kara Timurtaš-*pašom* / *Kara Timurtaş Paşa* u bici na Kosovu polju predvodio glavninu vojske *sultana* Murata I.[180] Nema dokaza, da je *Paša* Jigit-*beg* prilikom upada u Bosnu stizao sve do Hodidjeda – Vrhbosne,[181] mada to nije isključeno. Zasigurno je u više navrata zaposjedao današnji rogatički kraj, i druge dijelove tadašnjih posjeda Pavlovića.[182] Naime, za osmanska osvajanja u 14. i 15. stoljeću, a i kasnije, karakteristične su akcije *akindžija* (od osm. *akın,* upad u neprijateljsku zemlju), žestokih juriša.[183] Bijahu to žestoki kratkotrajni upadi, sa svrhom upoznavanja terena, zastrašivanja i iscrpljivanja stanovništva, kako bi konačno zaposjedanje tih krajeva, kad za to dođe vrijeme bilo olakšano. Ovi su prodori često izvođeni u dubinu još neosvojene teritorije. Moguće je da se i u tadašnjoj župi Vrhbosni, *Paša* Jigit-*beg* uspijevao održati kraće vrijeme. Sjećanje na prvog *skopskog krajišnika*, očuvalo se u imenu *Pašajigitove mahale* kao osnovne jedinice naseljenog mjesta u Novom Pazaru, *Đeni Pazaru* / *Yeni Pazar-u*, kao i u Sarajevu, *Saraj Bosni* / *Saraybosna,*[184] u nazivu nekadašnje *Mahale Pašajigitova mesdžida*. Ovo sugerira pravac osmanskih osvajačkih pohoda prema središtu Bosne (Uskopje – Đeni Pazar – Vrhbosna). Napredovanje Osmanlija, od prvih pobjeda na evropskom tlu (1353./753. godine), do pada Bosanskog kraljevstva (1463./867. godine), potrajat će više od stotinu godina.

Paša Jigit-*beg*, njegov nasljednik Ishak-*beg*, te Ishak-*begovi* sinovi Barak i Isa-*beg* (utemeljitelj *Saraj Bosne* i *Đeni Pazara*), neće na tom putu samo razarati i pustošiti, nego i intenzivno graditi, što im je osiguralo zavidno povijesno mjesto. Vojničku, ali prije svega graditeljsku tradiciju porodice, nastavili su i Isa-*begovi* sinovi, već pomenuti Mehmed Čelebija,[185] Ali-*beg*, Ahmed-*beg* i Hasan-*beg* Isabegović.

Međutim, kada je *sultan* Mehmed II zauzimao Bosnu, sigurni smo da je prvo naišao na oblasti koje su bile u posjedu Pavlovića-Radinovića i Kovača-Dinjiča, odnosno Kovačevića-Dinjičića.[186] Da li je tu bilo otpora i kako su se oni ponijeli, o tome, Vladimir Ćorović iznosi stav da nemamo nikakvih podataka,[187] ali iz jedne privatne tužbe iz aprila 1467./871. godine

[175] *O dvojakom pisanju datuma (gregorijantski i hidžretski kalendar) vidi:* ***Hidžretski kalendar – historija nastanka i računanja vremena*** (članak), Sacramento, 2015. Digitalno izdanje dostupno na: http://www.dzemat-sacramento.com/index.php/edukacija/zanimljivosti-o-islamu/item/204-hidzretski-kalendar-historija-nastanka-i-racunanje-vremena/204-hidzretski-kalendar-historija-nastanka-i-racunanje-vremena (pristupljeno 9. maja 2016.); ■ http://www.sdnt.byethost6.com/HidzretskiKalendar.htm?i=1

Šire objašnjenje vidi: PRILOG № 105.

[176] Naziv u obliku *Çelebipazar* prvi put je upisan zahvaljujući osmanskom historičaru i geografu Mustafi *hadži* Kalfi / *Ḥācī Ḫalfa*, poznat i kao Ćatib Čelebija / *Kātib Çelebī*. Napisao je djela *Rumelija i Bosna, Ogledalo svijeta…*

Opširnije vidi: (Enciklopedijski članak) ***Hadži Kalfa, Mustafa***, on-line izdanje *Hrvatske enciklopedije Leksikografskog zavoda Miroslav Krleža*. Digitalno izdanje dostupno na: http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=24044 (pristupljeno 12. maja 2010.)

[177] *Vidi,* Novakavić, Stojan (ur.): ***Hadži-Kalfa ili Ćatib-Čelebija, turski geograf XVII veka o Balkanskom poluostrvu***, Beograd, 1892.

[178] *Vidi:* Elezović, Gliša: ***Skopski Isakovići i Paša Jigit-beg***. *Glasnik Skopskog učenog društva*, XI, Skoplje, 1931.

[179] *Paša* Jigit-*beg* je bio *prvi krajišnik* Bosanskog Krajišta, a njegov sin Ishak-*beg* se može smatrati rodonačelnikom čuvene porodice Ishakovića. Njegova vladavina u Bosni je trajala od 1392/794. do 1414/816. godine.

[180] *O Muratu I, osmanskom sultanu, vidi:* PRILOG № 106.

[181] *Usporedi,* Mandić, Mihovil: ***Postanak Sarajeva***. Naroda starina, Sarajevo, 1927., str. 1-14. Digitalno izdanje dostupno na: hrcak.srce.hr/file/90233; ■ Šabanović, Hazim: ***Bosanski pašaluk: postanak i upravna podjela***. *Djela*, Knj. XIV, Naučno društvo NR Bosne i Hercegovine, 1959., str. 28–37. Digitalno izdanje dostupno na: https://www.scribd.com/doc/46910935/Bosanski-Pasaluk-Hazim-Sabanovic (pristupljeno 12. maja 2010.)

O gradu-utvrdi Hodidjed i župi Vrhbosna vidi: PRILOG № 107.

▲182 Pavlovići, srednjovjekovna plemićka bosanska porodica, poznati i kao *Jablanići* ili *Jablanovići*, po rodonačelniku njihovom Radenu / Radinu Jablaniću, imala je posjede u okolini današnje Rogatice, a njen uspon počinje poslije smrti kralja i bana Tvrtka I Kotromanića, 1391. godine. Porodica je doživjela slom poslije organizirane zavjere i ubistva kneza Pavla Radinovića i zarobljavanja njegovog sina Petra Pavlovića, pod pokroviteljstvom kralja Stjepana Ostoje i vojvode Stjepana Hranića Kosače, a koje su izvršili Zlatonosovići na Parenoj poljani na Kraljevoj Sutjesci augusta 1415. godine.

U službi kneza Pavla Radinovića bio je krstjanin Vlatko Tumurlić koji je ostao uz svoga gospodara sve do njegove pogibije 24.8.1415. godine u Kraljevoj Sutjesci odakle mu je prenio tijelo u Vrhbosnu.

Van Antwerp Fine, John: ***The Late Medieval Balkans – A Critical Survey from the Late Twelfth Century to the Ottoman Conquest***, Michigan, 1994., str. 456-488, konkretno o ubistvu na str. 469. Digitalno izdanje dostupno na: https://www.scribd.com/document/164659043/FINE-John-Van-Antwerp-The-Late-Medieval-Balkans-a-Critical-Survey-From-the-Late-Century-to-the-Ottoman-Conquest (pristupljeno 12. maja 2014.); ■ *Vlatcho Tamarlich patarino si reduxe al mio albergo, zoe alli frari per suo salvamento, et possa ando al corpo de Paule et faralo portar a Varcboxaine*.

Lettere di Levante VII, fol. 134, 24. VIII. 1415; ■ *Potpuniji osvrt na te događaje dao je* Ćošković, Pejo: ***Krstjanin Vlatko Tumurlić i njegovo doba (1403.-1423.)***. *Croatica Christiana periodica*, Zagreb, Br. 35, 1995., str. 32-34.

O vladarskoj lozi Pavlovića vidi: PRILOG № 108.

▲183 *O načinu pisanja, objašnjavanja i prikaza obavještenja za pojedine osmanske termine u ovoj studiji vidi:* PRILOG № 109.

▲184 Današnje Sarajevo u osmanskim i inim dokumentima nalazimo pod sljedećim nazivima: *Saraj-hisar* / *Sarayhisar*, *Bosna-Saraj* / *Bosnasaray* ili *Bosnasarayı*, *Saraj-Bosna* / *Saraybosna*, *Sarajova* / *Sarayova*. Za potrebe ove studije koristit će se, u narodu prihvaćen naziv *Saraj Bosna*.

▲185 *O Mehmed Čelebiji vidi:* ***Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini***. XXIII, 1011, Sarajevo, 1911, dokumenti No 340 i 446. Digitalno izdanje dostupno na: https://archive.org/details/glasnikzemaljsk2319zema_2; https://archive.org/stream/. (pristupljeno 12.10.2014); ■ Glasnik ZemaljskogMuzeja_201603/Glasnik%20Zemaljskog%20muzeja_djvu.txt (pristupljeno 24. septembra 2014.).

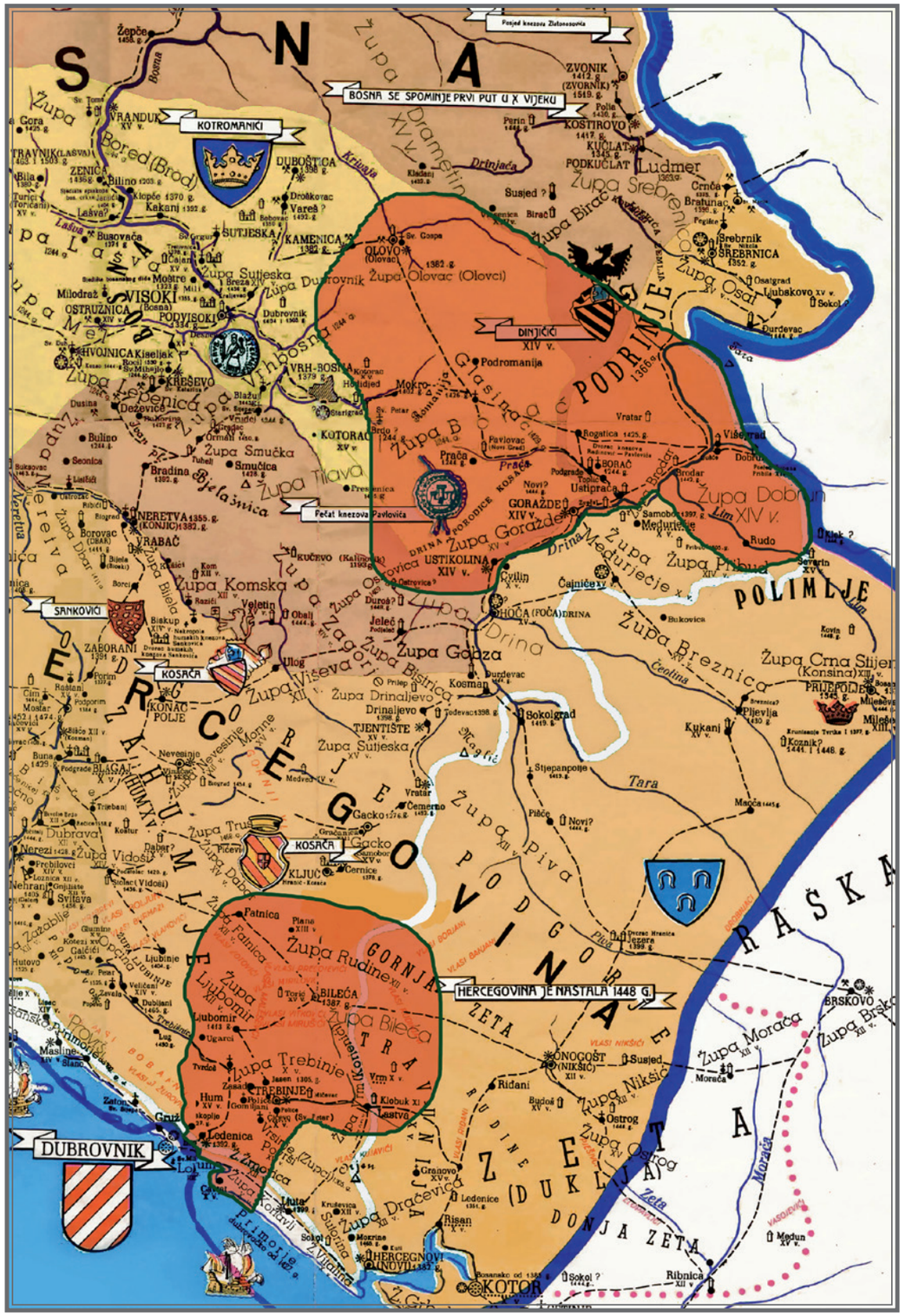
Vidi: PRILOG № 110.

▲186 Nešto kasnije, bivše zemlje Pavlovića i Kovačevića, 1469. godine imaju zaiedničkog *kadiju vilajeta Pavli i Kovač* sa sjedištem u Višegradu. U sastavu ranije zemlje Kovačevića saznajemo da je *sultan zarobio* gospodu Pavlović i kralja Bosne (*quoniam magnus Theucre cepit dominos Paulouichii et regem Bosne*).▲188 Osmanski ljetopisac Ašik-*paša* Zade (*Âṣıḳ-Paşa-Zāde*) i hroničar Dursun-*beg* (*Tursun Bey*) navode istu informaciju, ali spominju i Kovača kojem su Osmanlije zajedno sa Pavlovićem *smrsili konce*.▲189 Ipak, jedino je sigurno, na osnovu uvida u izvore Dubrovačkog arhiva, da se oni poslije 1467. više ne spominju, osim u slučajevima njihove zaostavštine i konavalskog dohotka koje je *sultan* Mehmed II kao nasljednik prava Pavlovića-Radinovića tražio od Republike sv. Vlaha.▲190 Nažalost, o vojvodi Petru (II) i knezu Nikoli za sada ne nalazimo nikakvih podataka o okončanju njihovih života.▲191

Čin smaknuća gospode Pavlovića i Kovača (rekonstrukcija). (Izvor. Arhiv Akšamija).

Njihovo područje, kao i ostali dio Kraljevine Bosne, ušlo je u sklop Osmanskog carstva. Oblasti Pavlovića i Kovačevića pretvorene su u *vilajete* (osm. *vilâyet* ← arap., *oblast*), koji su spojeni sa već postojećim *vilajetima* u Raškoj i Bosni, a od čitave teritorije osnovan je i

BOSNA SE SPOMINJE PRVI PUT U X VIJEKU
HERCEGOVINA JE NASTALA 1448 G.
Pečat knezova Pavlovića
KOTROMANIĆI
DINJIČIĆI
SANKOVIĆI
KOSAČA
KOSAČA
DUBROVNIK
Župa Olovac (Olovci)
Župa Drina
Župa Gacka
Župa Rudine
Župa Trebinje
Župa Zeta
Župa Moraca
Župa Piva
Župa Brsko
Župa Osat
Župa Srebrenica
Župa Birač
Župa Podrinje
Župa Dobrun
Župa Pribud
Župa Breznica
Župa Crna Stijena
Župa Komska
Župa Tilava
Župa Smučka
Župa Sutjeska
Župa Dubrovnik
Župa Mokro
Župa Gorađde
Župa Viševari
Župa Drinaljevo
Župa Bistrica
Župa Zagori
Župa Trusina
Župa Fatnica
Župa Ljubomir
Župa Nikšići
Župa Ostrog
Župa Draćevica
Župa Suvodol
Župa Primorje
Župa Bjelašnica
Župa Mevanija
Župa Vrhbosna
Župa Dabar
Župa Vidoši
Župa Humac
Župa Konavli
Župa Ljubinje
Župa Ugarci
Župa Lastva
Župa Risan
Župa Kotor
Župa Budva
Župa Bar
Župa Ulcinj
Župa Skadar
Župa Zeta
Župa Ribnica
Župa Medun
Župa Dukljanska
Župa Donja Zeta
Župa Gornja Zeta
Župa Podgorje
Župa Travunija
Župa Hum
Župa Primorje
Župa Zahumlje
Župa Neretva
Župa Rama
Župa Lašva
Župa Vrhbosna
Župa Mevanija
Župa Bosna
Župa Usora
Župa Soli
Župa Vrbas
Župa Pliva
Župa Lašva
Župa Rama
Župa Neretva
Župa Hum
Župa Zahumlje
Župa Primorje
Župa Travunija
Župa Podgorje
Župa Gornja Zeta
Župa Donja Zeta
Župa Dukljanska
Župa Zeta
Župa Ribnica
Župa Medun
Župa Kotor
Župa Risan
Župa Draćevica
Župa Suvodol
Župa Ulcinj
Župa Bar
Župa Budva
Župa Skadar
Župa Lastva
Župa Ugarci
Župa Ljubinje
Župa Konavli
Župa Humac
Župa Dabar
Župa Vidoši
Župa Trusina
Župa Fatnica
Župa Ljubomir
Župa Nikšići
Župa Ostrog
Župa Moraca
Župa Piva

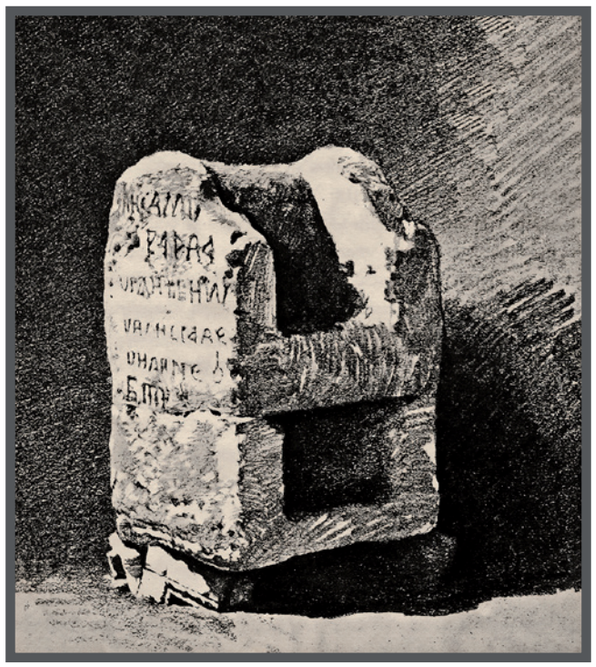
Dubrovačkog arhiva dvojica posljednjih Pavlovića poslije 1463. godine više ne spominju, te kao završni dio svoga stava iznosi dilemu historiografije o pitanju da li su stradala obojica ili je jedan preživio. Nešto kasnije Nilević donosi novu arhivsku informaciju da se Pavao, sin vojvode Petra Pavlovića, ipak spominje 1467. godine.

Usporedi, Nilević, prof. dr. Boris: ***Posljednji Pavlovići – Bosna sredinom XV stoljeća;*** u: *Historijska traganja. Institut za historiju*, Br. 5, Sarajevo, 2010., str. 159; ■ Nilević, Boris: ***Učešće vojvode Petra i kneza Nikole Pavlovića u političkom životu srednjovjekovne Bosne;*** u: *Prilozi*, Knj. XVI/17, *Institut za istoriju,* Sarajevo: 1980., str. 67.

▲192 Šabanovic, Hazim: ***Bosanski pašaluk – postanak i upravna podjela***. *Djela*, 14, Naučno društvo Bosne i Hercegovine, Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka 10. Sarajevo, 1959., str. 39. Digitalno izdanje dostupno na: https://www.scribd.com/doc/46910935/Bosanski-Pasaluk-Hazim-Sabanovic (pristupljeno 18. juna 2010.).

▲193 ***Ibid.***, str. 116.

▲194 *Vidi,* Nilević, prof. dr. Boris: ***Posljednji Pavlovići...***, str. 54. Digitalno izdanje dostupno na: http://www.iis.unsa.ba/pdf/historijska_traganja_5.pdf (pristupljeno 24. novembra 2014.).

Julius von Háry: Kamena sudačka stolica porodice Pavlović (Ivana) – stolica je sa naslonom za leđa i za ruke.

zaokružen *Bosanski sandžak* (osm. *sancak*, dio pašaluka).▲192 Oblast Pavlovića, kojoj je u među vremenu pripojen i raniji *vilajet* Višegrad, predstavljala je zaseban *vilajet* koji je imenovan kao *Vilayet-i Pavli, Vilayet-i Pavli-ili, Pavli-ili Vilayeti,* odnosno u izvorima na našem jeziku *Pavlovića zemlja* ili na osmanskom kao *Pavlo eli* bez naznake forme upravne jedinice.▲193

Preci Radinovića-Pavlovića su porijeklom iz predjela gdje se nalazi današnji rogatički kraj, ili u širem smislu, oblast od Sarajeva do rijeke Drine i od rijeke Spreče do rijeke Prače, kao i jedan uzak pojas donjeg Polimlja sa desne obale rijeke Lima, što je predstavljalo, mogli bismo reći, i geografski prirodno područje njihove zemlje, sve do perioda kada Pavle Radinović pobijedom Sankovića dodatno proširuje to područje osvajanjem Trebinja, Bileće, Klobuka sa župom Vrm i Konavla (*vidi kartu sa područjem Pavlovića zemlje*).

Raden Jablanić (1330-1387) je bio najstariji poznati član Pavlovića i otac Pavla Radinovića. Osnovao je centar posjeda i stolni grad Borač srednjovjekovne obitelji Radinović-Pavlović (rekonstrukcija). (Izvor. Arhiv Akšamija).

Smatramo bitnim istaći kako su posljednji Pavlovići primili u nasljedstvo i sprovodili ga do svoje propasti aktivne veze sa Bosanskom crkvom.[194] Iz takvog podatka možemo izvući zaključak kako su živjeli u krstjanskom vjerskom uvjerenju.[195] Istina, njihovo opredjeljenje, između ostalih historiografa, potvrđuje i dr. Boris Nilević s napomenom kako je *postojao jedan kratki predah u njihovom tradicionalnom religijskom uvjerenju* vezan za vojvodu Ivaniša Pavlovića. Naime, otkada je Kralj Tomaš prešao na katoličanstvo i franjevcima,[196] kao *isturenom misionarskom redu misije preobraćanja nekatoličkih zona* dao slobodne ruke u njihovom zadatku, ubrzo se i vojvoda Ivaniš uputio u novu religijsku orijentaciju.[197] Razlog za takvo opredjeljenje vojvode Ivaniša moguće je prepoznati u konfuznoj atmosferi oko aktualnog *građanskog rata* na teritoriji Kraljevine Bosne i mogućeg ratovanja protiv Osmanlija. Saznanja da se kraljevina u borbi protiv Osmanlija jedino može spasiti pomoću intervencije sa Zapada, najvjerovatnije su bila presudna.[198] Sklanjanjem pod okrilje rimskog cara slaboga Fridrika III (car Svetog Rimskog Carstva od 1452. do1493., odnosno austrijskog nadvojvode kao *Fridrika V* od 1424. do 1493., te kralja Njemačke kao *Fridrika IV* od 1440. do 1493.), zajedno sa herceg Stjepanom, brzo je shvatio da mu to nije od neke pomoći. Nedugo potom saznajemo da se *vojvoda Pavlović* nije odrekao *heretičkih zabluda* (krstjanstva, op. aut.) *ali da je otpao od katoličke vjere*.[199] Takvu informaciju potvrđuje nam i papa Nikola V (od 1447. do 1455. godine imenom *Tommaso Parentucelli*) svojim postupkom u vidu naredbe biskupu Tomi, glavnom povjereniku bosanskog kralja Tomaša, *da izopći iz Crkve hercega, Pavlovića i druge, što su ponovo prekršili zadanu riječ,* te da ih anatemiše i njihove zemlje i gradove ustupi *pravovjernim*, kao i obustavi svaki trgovački promet s njima.[200] Vojvoda Ivaniš Pavlović vraćanjem porodičnoj tradiciji u smislu religijskog opredjeljenja i ponovnog vezivanja za Bosansku crkvu, tada se morao braniti sam protiv Osmanlija i vlastitog gospodara, bosanskog kralja.[201]

Uočljivo je kako se pored svih problema koji su su se aktualizirali između Fridrika III i Ugarske, kao i priprema za rat sa Osmanlijama, te definiranja *štita kršćanstva proti Osmanlijam*, ipak je papi Nikoli V Kraljevina Bosna bila jedan od bitnijih prioriteta.[202] Tim povodom s ciljem zaustavljanja djelovanja krstjana i podupiranju kralja Tomaša proti *nutarnjim i vanjskim neprijateljima* papa šalje novog izaslanika biskupa od Konstance (*Heinrich V von Höwen*) u Bosnu 11.6.1450. godine, da *[…] kao anđeo mira istrijebi korov, a dobro zasađuje, zalutale da privede na pravi put, skrušene odrješuje, uspostavlja mir među samim knezovima, te među njima i susjednim narodima.*[203] Obnavljanjem prijateljstva i saveza između kralja Tomaša i Hunjadija (mađ. *Hunyadi János*; lat. *Ioannes Corvinus*) tada regenta Ugarsko-Hrvatskog kraljevstva i izaslanika pape za Bosnu, 1450. godine dolazi do intenzivnog protjerivanja bosanskih krstjana što prema zemlji Stjepana Vukčića, što prema raškom despotu i, samim tim, *susjednim osmanskim vojvodama,* koji koristeći prognanički status pozivaju u pomoć protiv kralja Tomaša. Kralj u pismu Ivanu Kapistranu (*Giovanni da Capistrano*), franjevačkom generalu, 19. februara 1451. godine izvještavajući ga o stanju u Bosni, između ostalog, kazuje i ovo:

[195] *Istina, postoji jedan predah u njihovom bogumilstvu* (krstjanstvu, op.aut.).

Ibid.

Pristup dr. Borisa Nilevića posljednjim Pavlovićima predstavlja ozbiljan istraživački angažman predanog autora sa jasnim namjerama da se da novi stvaralački pristup i naučni doprinos... Karakterizira ga arhivski rad, dobro poznavanje problema i sveukupna metodološka postavka primjerena zahtjevima moderne historiografije.

Usporedi, Kurtović, Esad: ***Posljednji Pavlovići***..., str. 155, 158 i 159.

[196] U pismu koje je papa Eugen IV uputio kralju Tomašu od 29.5.1445. godine, između ostalog, proizlazi da je od dolaska na prijestolje Tomaš bio i ostao *kao katolički vladar čist i neokaljan od lisičje i prijetvorne lukavosti i kužnih himbenosti heretika, koji već odavno ovladaše rečenim kraljevstvom*.

Theiner, Augustin: ***Vetera monumenta Slavorum meridionalium historiam illustrantia***, I-II, Romae, 1863., str. 388. Digitalno izdanje dostupno na: https://archive.org/stream/bub_gb_xxtcaaaacaaj#page/n5/mode/2up (pristupljeno 17. juna 2015.)

Također o primanju katoličke vjere kralja Tomaša podatak nalazimo i u pismu pape Nikole V upućenom svom poslaniku u Bosni od 1. februara 1447. godine u kojem ga obavještava kako je *Kralj poslušao opomene apostolske stolice i nagovaranjem Tominim primio katoličku vjeru; ali još su neki ostali u krivovjerju i od velikaša i od plemića...*

Nikola Maslać: ***Nikola V. i Hrvati (1447.-1455.)***. *Obnovljeni Život*, časopis za filozofiju i religijske znanosti, Vol. 12. No. 6., Nadbiskupsko sjemenište u Travniku, Travnik, 1931., str. 255-267. Digitalno izdanje dostupno na: hrcak.srce.hr/file/91046 (pristupljeno 18. juna 2015.), str. 257.

[197] Rački Franjo: ***Bogomili i patareni*** ..., str. 151; ■ Dinić, Mihailo: ***Državni sabor srednjovekovne Bosne***…, str. 68. Digitalno izdanje dostupno na: https://www.scribd.com/document/131468873/Dinic-Drzavni-Sabor-Srednjevekovne-Bosne (pristupljeno 12. maja 2013.); ■ Ćirković, Sima: ***Herceg Stefan Vukčić Kosača i njegovo doba***, Posebna izdanja, Knj. CCCLXXVI, Odeljenje društvenih nauka, Knj. 48, Srpska akademija nauka i umetnosti, Beograd, 1964., str. 287. Digitalno izdanje dostupno na: https://www.scribd.com/document/158202920/Sima-Ćirković-Herceg-Stefan-Vukčić-Kosača-i-njegovo-doba (pristupljeno 22. oktobra 2013.).

[198] Dinić, Mihailo: ***Državni sabor srednjovekovne Bosne***..., str. 68. ■ Ćirković, Sima: ***Herceg Stefan Vukčić Kosača*** ..., str. 286.

[199] Nikola Maslać: ***Nikola V. i Hrvati...,*** str. 257.

[200] ***Ibid.****, napomena 16 i 17.* ■ Rački Franjo: ***Bogomili i patareni*** ..., str. 158; ■ Ćorović, Vladimir: ***Historija Bosne***…, str. 617; ■ Ćirković, Sima: ***Herceg Stefan Vukčić Kosača*** ..., str. 287.

▲201 Ovdje želimo istaći kako se u jednom pismu vojvode Ivaniša Pavlovića od 1448. godine spominje njegov poslanik *Radivoj Osporčić*. Izgleda da je ovdje ipak riječ o prezimenu Oprašić. Želimo istaći, kako iz ovog pisma proizilazi, da Radivoj Oprašić nosi naslov viteza i vojvode koji je bio diplomatski i vojni rukovodilac u tadašnjem rogatičkom kraju.

Vego, Marko: ***Novi i revidirani srednjovjekovni natpisi iz Bosne;*** u: *Naše starine*. Godišnjak Zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirodnih znamenitosti i rijetkosti Bosne i Hercegovine, Knj. XIV-XV, Sarajevo, 1981., str. 46. Digitalno izdanje dostupno na: https://archive.org/stream/88025056NaseStarinexivxv1981/88025056-Naše-starine-xiv-xv-1981_djvu.txt (pristupljeno 10. septembra 2014.);

▲202 ***Nikola V. i ratovi protiv nekrsta;*** u: Nikola Maslać: ***Nikola V. i Hrvati...,*** str. 259-261.

Još je davne 1203. godine Ivan de Casamare u pismu papi Inocentu III upozoravao da je Bosna jedan od prioriteta Rimske crkve, gdje je neophodno osnovati tri ili četiri biskupije, od čega bi za Crkvu nastala nemala korist jer se Kraljevstvo sastoji od najmanje deset okruga, pa i više.

Vidi, Šanjek, Franjo: ***Bosansko-humski (hercegovački) krstjani…***, str. 85.

▲203 ***Ibid.***, str. 261, napomena 29.

▲204 Fermedžin, Euzebije: ***Acta Bosnae…***, str. 901.

▲205 *O saradnji krstjana i Osmanlija, kao i o sporazumu Benediktanaca i Osmanlija vidi:* PRILOG № 112.

▲206 Rački, Franjo: ***Bogumili i Patareni;*** u: *Rad, Jugoslavenske akademija znanosti i umjetnosti*, Knj. VIII, Zagreb, 1869., str. 163.

▲207 Kako navodi A. Handžić, pod korištenim terminom *eflakan* misli se na *nemuslimane Vlahe* kojih je, očito u ovoj regiji bio znatan broj.

Vidi, Handžić, Adem: ***O kretanju stanovništva u regionu srednjeg toka Bosne (međuprostor Maglaj-Doboj-Tešanj) od druge polovine XV do kraja XVI vijeka;*** u: *Studije o Bosni historijski prilozi iz osmansko-turskog perioda*, Istanbul, 1994., str. 15-22.

O Vlasima, njihovom porijeklu i razvoju vidi: PRILOG № 113.

▲208 *Usporedi,* Kuripešić, Benedikt: ***Putopis kroz Bosnu, Srbiju, Bugarsku i Rumeliju 1530***, Sarajevo, 1950., str. 26-27. Digitalno izdanje dostupno na: https://www.scribd.com/document/80490895/Benedikt-Kuripesic-Putopis (pristupljeno 11. januara 2014.).

Očigledno je kako Kuripešić nije pravio razliku između slaveniziranih i romanskih Vlaha, te je Vlahe u istočnoj Bosni imenovao i kao *'Čiće'*, nazivim kako su se Vlasi katolici nazivali u tada njemu bliskoj i dobro poznatoj Istočnoj Istri (od Trsta

[…] U drugim pak mjestima nastanjenim od heretika (krstjana, op. aut.), čim se tamo pojaviše Franjevci, iščezavaju heretici (krstjani, op. aut.) *kao vosak ispred ognja.*▲204 Postoje mišljenja da su takvi prebjezi bosanskih krstjana od franjevaca i vojske kralja Tomaša ojačali osmanske čete i doveli do sporazuma krstjana s Osmanlijama.▲205 Međutim Franjo Rački ističe kako je u tom vremenu ipak *[…] Patarenstvo* (krstjanstvo, op.aut.) *vladalo i dalje u Humu svojim žalosnim naukom i donosilo tužne plodove. Učenici Muhamedovi* (muslimani, op. aut.) *i Bogumilovi* (krstjani ili raški bogumili, op. aut.) *združiše se protiv katolika pod zajedničkim stjegom i to žalibože na,* kako je Rački smatrao, *hrvatskoj zemlji.* ▲206

Dio zatečenog stanovništva na Pavlovića zemlji. (Izvor. Arhiv Akšamija).

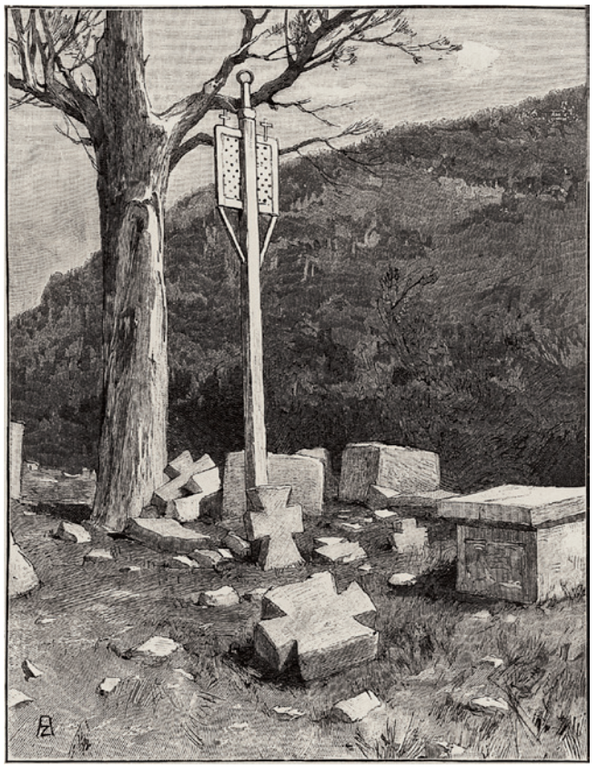
Stanovništvo koje su Osmanlije zatekli na ovim prostorima, pored feudalaca, uglavnom je bilo sjedilačko ratarsko i stočarsko. Domaći krstjani, pripadnici Bosanske crkve, u biti zemljoradnici, dobili su *rajinski status*. Izdat je i poseban zakon kojim se regulirao takav status pod nazivom *Kanun džemati eflakan vilajeti Pavli*, ali se striktno odnosio na već prisutno stanovništvo *Istočne crkve, vlaškog porijekla.*▲207 Potvrdu o postojanju tog već dobro ukorijenjenog stanovništva vlaškog porijekla na Zemlji Pavlovića, nalazimo i kod B. Kuripešića. On je 1530./936. godine putujući, upravo dvije godine po okončanju osmanskg osvajanja *Nieder Wossen* (Donjom Bosnom), gdje je po njemu spadao i uski pojas zemlje od Gornje Bosne na istok sve do Mitrovice (Čelebi Pazar, Višegrad, *Priboy* / Priboj, *Skenderpašina Kasaba*, *Jenipazar* / Novi Pazar,

Mitrovice / Mitrovica) pronašao tri nacije. Jednu od te tri *Nationes* (nacije) i tri vjere ustvari predstavljali su *Surffen* (Srbi), *koje u Bosni tada zovu Wallachen* (Vlasi), a on ih još naziva *Zigen* (Cigani) ili *Marcholosen* [*Martolozi* (osm. ← n. grč. *amartōlós*: grješnik)]. Konstatira kako su *došli iz Schmedrawa* (Smedereva) i *griechisch Weussanburga* (grčkog Beograda), a *vjere su Sanndt Paulus* (sv. Pavla). Znači da Kuripešić ne nalazi niti jednog autohtonog *riscanina Serva, Serblja, Sjarba, Sorabia*... niti stanovnika pod navedenim nazivima sa teritorije *Pago Srba, Provinciae Serbia, Regiae Sorabos, Terrae Sorabi, Territorie Srbiste*, odnosno niti jednog *Racia, Rasciana, Rašanina, Ráca, Rácoka, Ratzena, Ratziansa, Rasciania, Racszaga, Ráczország, Ratzenlanda*, to jest niti jednog pripadnika *rackog življa, Natio Rasciana* iz *Regni Rasciae* ili *Regni Servilie* već one koje Kuripešić naziva ***Wallachen***, a koji se i danas nazivaju *Vlasima* (jed. *Vlah*, mn. *Vlasi*; < grč. Βλάχος < lat. *Volcae*, akuz. pl. *Volcas*). ▲208

Jadan od *Wallachen* (Vlaha) vjere *Sanndt Paulus-a* (sv. Pavla), kojeg je Kuprešić susreo na Pavlovića zemlji.

do Kranjske). Međutim, kada su *martolozi* u pitanju, oni su taj naziv dobili angažiranjem u osmanskoj vojnoj formaciji, a ne kao *(natio)* koju su u većini činili Vlasi naseljeni uz granični pojas između Osmanskog carstva i Ugarske.

S obzirom da predstavnici vjere *Sanndt Paulus-a* (sv. Pavla), kako ih je nazivao Kuprešić, nisu na teritoriji Kraljevine Bosne imali izgrađene vjerske objekte trajnog karaktera, postavljali su improvizirane "kapelice" na otvorenom. Jedna takva kapelica nalazila se i u blizini utvrde Pavlovac u Prači. (Izvor. Arhiv Akšamija).

Bogumil Hrabak *U pismu piscu iz Beograda* iznoseći tvrdnju kako su *krajevi bliže Sarajevu u srednjem veku* u većini bili naseljeni patarenima (bosanskim krstjanima, op. aut.), ustvari dodatno učvršćuje ovaj analitički stav o Vlasima na području Pavlovića zemlje i moguće nepostojanje *riscana Serva* na toj teritoriji u srednjovjekovnim događanjima i naseljavanju stanovništva. Podrazumijeva se da je stanovništvo iz pojasa donjeg Polimlja sa desne obale Lima izuzeto iz ove analize, a čiji je životni prostor tek od 1391. godine bio pod utjecajem Pavlovića.[209]

Ukoliko za pouzdane informacije o rasprostranjenosti krstjana u prvim godinama osmanske vlasti u Bosni iskoristimo jedini mogući dokumentarni izvor u vidu *Tahrir-deftera* (popisne knjige s podacima fiskalnog i demografskog značenja) ali ne opširnog (*rnufasal*) već ***Sumarnog*** (*muçmel*) ***popisa Bosanskog sandžaka*** iz 1468/69., odnosno 872/873. godine po *hidžri* susrešćemo se i sa Pavlovića zemljom, preciznije, dijelom Pavloviča zemlje koju danas zauzima Rogatica sa okolinom. Preciznije iskazano obrađen je *Vilajet Pavli* s *nahijama* (osm. *nahiye* ← arap. *nāḥiyah*, manja upravna jedinica) Borač, Olovci, Volujak, *Čataldža* (Prača), Mokro, Brodar, Pogazi, Pomori, Višegrad, Dobrun i Hrtar.[210] Ovaj se *defter* u cijelosti odnosi na teritoriju Bosne, a nastao je šest godine nakon što je Kraljevina Bosna osvojena od strane *sultana* Mehmeda II Fatiha (osm. *Fatih Sultan Mehmet II*). Prema ovom dokumentarnom izvoru može se svjedočiti o postojanju krstjana na što nas upućuju krstjanska imena i prezimena naročito u *nahijama* Olovci i Borač. Međutim, kako ovaj *sidžil* pradstavlja siže urađenog popisa *(bir siçil muçmel)* on barata sa nepotpunim podacima o predstavnicima (glavešinama) porodica, precizno ne definira ni način upotrebe posjeda *(çiftlik, mezrea...)*, te nam ne pruža ni podatke o ukupnom broju stanovnika na pomenutoj regiji.

Naprimjer, potpuno krstjansko naselje sa dobrim Bošnjanima bilo je *Brcigova* ili *Prc/i/kovo* (Brčigovo) u *nahiji* Borač sa 34 porodice i 4 neoženjena.[211] Tu je registrirana i krstjanska zemlja kao *čifluk* (osm. *çiflik*, *çiftlik*, seoski posjed),[212] a u istom *defteru* napominje se kako su određene njive kupljene za novac od krstjanina u naselju Doljnji Lepenac, *nahija* Borač.[213] Na drugim mjestima susrećemo se sa vlasnicima *timara* (osm. ← arap. *timār*, posjed dobiven kao nadarbina / na dar i vezan je uz osobu i njegove zasluge, a nije se mogao naslijediti) koji su zabilježeni kao *novi muslimani:* Hamza, Ahmet, Sulejman, Isa... Za izvjesnog Isa-*bali*-ja je navedeno da je vlasnik *timara* i da je *jedan od onih koji su tvrđavu predali Osmanlijama*. Pored imena novih muslimana susrećemo se i sa imenima njihovih očeva i braće muslimana: Mustafa i braća mu Ahmet i Mehmed te njihov otac Radun, Hasan Ali i Husein sinovi Borovine, Jusuf i brat mu Vladislav, Ilijas sin Sokola... Također, zapažamo da mnoge osobe sa muslimanskim imenima nose tipično bosanska prezimena: Jusuf Radosalić, Rustem Pretrzan, Kasim Andrić, Ilijas Bratilović, Ismail Repuščević, Ali Božidarčić, Mahmud Dragilović...[214] Osim navedenog u *defterima* nalazimo i dodatna označavanja ostavštine, posjeda, zemlje, naselja... krstjana, kao: *Ostavština krstjana, Krstjanska ostavština, Ostavština koju drže krstjani, Njiva kao nekretnina krstjana, Mezrea* (osm. *mezrea* ← arap. *mazraʿah*, veće obradivo zemljište) *krstjana, Vinogradi krstjana, Napuštena krstjanska naselja, Krstjanski dol, Krstjanski gaj, Krstjanska bašča, Krstjan mjesto, Krstjanska zemlja, Krstjanski posjed, Krstjanska ispaš*a...[215]

[209] *Usporedi,* ***Bogumil Hrabak u pismu piscu iz Beograda od 24. svibnja 1989. godine***.

O naznačenoj problematici vidi: PRILOG № 114.

[210] Ovaj *sidžil* ***Tahrir-defteru*** je započet s pisanjem početkom mjeseca februara 1468. ili početkom redžeba 872. godine po *hidžri* naredbom sultana Mehmeda Fatiha, a završen je sredinom maja 1469. ili krajem ševala 873. godine po *hidžri*. Ovjerivač *Tahrira* je Ajas, a osoba pod imenom Ahmed je ispisivala *sidžil*. Istovremeno je vršen i *Sumarni popis Bosanskog sandžaka.*

[211] Ahmed S. Aličić, ***Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/69. godine,*** Islamski kulturni centar, Mostar, 2008., str. 31, 15b, objašnjenje 514; ■ ***Tahrir-defteru*** – *872/873,* str. 32.

Prvu obradu ovog *Tahrir-deftera* koji se nalazi u Turskom nacionalnom arhivu u Ankari ***Tapu Ve Kadastro Umum Müdürlü*** uradio je ankarski profesor (bosanske gore list) Tayyib Okiç i prezentirao ga u vidu referata na *X. nacionalnom kongresu za bizantinske studije*, održanom u Stanbolu od 15-21.9. 1955. godine.

U Bosni je objavljen prijevod: Okić, Tajib: ***Bosanski kristjani (Bogumili) prema nekim neobjavljenim osmanskim izvorima;*** u: *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*. Knj. XXI-XXII, (prijevod s turskog Bašić Kemal), Sarajevo, 2001., str. 148-149.

[212] ***Ankarski defter***, Br. 5, list, 203.b. Preuzeto iz: Okić, Tajib: *Bosanski kristjani...,* str. 160.

[213] ***Ibid.***, list, 183.a.

[214] Okić, Tajib: ***Bosanski kristjani...,*** str. 149-150.

[215] ***Ibid.***, str. 155-162.

Prijateljski susret Bošnjanina / krstjanina sa predstavnikom Osmanlija na Pavlovića zemlji. (Izvor. Arhiv Akšamija).

Međutim, veći broj sela i zaselaka u dijelu ove *nahije* nalazimo označenih kao *pusto* (prazno, napušteno...), pa možemo pretpostaviti kako se radi o mjestima koja su prije ovog popisa naseljavali krstjani, koji su pod već pomenutim okolnostima protjerani ili raseljeni. To su: *Jolčić* (Jolović – Bandin Odžak na Glasincu), Vidrić, *Vrnčić* (Vrančić – Žiličine), Omašić, *Bogojević* (Bogovići), Gazivodić, Veletić, *Tulinca* (Tolniča, tj. Tolnica, zaseok Tonica u selu Prinčići), *Uglesic* (zaseok Rešetnica u selu Gazivode), Galankova, Veselković, Golužević, Beuzukler, *Žilijoevr* (Željevo), *Bilo Voda* (zaseok Bijela Voda, selo Surovići), *Vrbneva* (zaseok Vrbjelo u selu Blažujevci), *Dolna Boroviko* (Borike), *Slogrbovi* (Zlogrbovi), *Gorteni* (Gortani), *Žuničić* (Žunovi), *Krno* (Lrnčići), *Petrovo pola* (Brajkovići), Bogdašić, *(U)Strubica* (Sturiča, tj. Sturica), *Strobilović* (Strojilovina), Dolna Bineva, Topli Dol, Kukavica, *Tvrtko Radić* (Radevići), *Pribil Radić* (Radinovići), *Bili klanca* (Klanci), Šujević, Dvorišta...[216]

Ipak, potrebno je napomenuti da nije moguće izbjeći mogućnost kako su neka od gore navedenih agrarnih sredina, pored sela za koje se pouzdano zna da su bila naseljena Vlasima, bila ipak samo djelimično naseljena i Vlasima.

Bitno je istaći kako Osmanlije u službenim registrima spominju krstjane *(kristiyani)* i razlikuju ih od drugih nemuslimana koje nazivaju *gebr* (*medžusi*, obožavaoci vatre) i *kafiri* (nevjernici koji ne poznaju vjeru i ne vjeruju u jednoga Boga). U kategoriju *gebr* i *kafir* najčešće su svrstavani pripadnici vjere koji se nisu uzdigli do stepena *pravovjernih kristjanina (les Bogomiles Parfaits)*.[217] Također, zapažamo kako je u pomenutom najstarijem osmanskom izvoru prisutna odsutnost članova crkvene hijerarhije Bosanske crkve. Spomenuta su samo dva *Gosta* kao predstavnici Bosanske crkve, dok se *Starac, Strojnik* ili *Did* uopće ne spominju.[218] Očito da je Bosanska crkva još prije dolaska Osmanlija u organizacijskom smislu podnijela teške udarce koje su joj od tridesetih godina 15. stoljeća zadavali franjevci svojim aktivnostima na preobražavanju i pokrštavanju Bošnjana, kralj svojom politikom oslonca na Rimsku kuriju i otvorenim nastupom protiv njih u drugoj polovini 1459. godine, te napokon propasti Kraljevine Bosne 1463. godine.

U tim previranjima dobri Bošnjani naseljeni na Pavlovića zemlji dijelili su sudbinu svojih svjetovnih gospodara kojima su vjerno služili. S razlogom se može tvrditi da je Bosanska crkva u kraljevim zemljama nakon 1459. godine ostala obezglavljena, što je ubrzalo njezino iščezavanje, jer bez svojih redovnika, hijerarhije i crkvene organizacije nije mogla dugo odolijevati aktualnoj katolizaciji, te eventualnoj budućoj islamizaciji i pravoslavizaciji. Tako je tim mjerama Bosanska crkva bila potpuno razbijena, uz napomenu da je borba za njezine Bošnjane trajala svom žestinom još pedesetih godina 15. stoljeća, prije potpunog osmanskog osvajanja Kraljevine Bosne. Na osnovu raspoloživih izvora može se tvrditi da je pokrštavanje zahvatilo i njezinu hijerarhiju te da nije proteklo bez nasilja, što je produbilo nezadovoljstvo Bošnjana, a prema pisanju biskupa Nikole Modruškog (*Nikola Kotoranin*, *Nikola iz Maijina*, lat. *Nicolaus Machinensis*) koji je u danima sloma boravio u Bosni, oni su, navodno i pozvali *sultana* da napadne Bosnu.[219]

Međutim, dubrovačka građa nastala iz praktičnih potreba njihovih poslovnih veza s Kraljevinom Bosnom, također svjedoči o područnoj koncentraciji krstjana (*contrata dei patarini)*, u kojoj se

O pokrštavanju krstjana se svjedoči u više različitih izvora.

[216] Ahmed S. Aličić, ***Sumarni popis sandžaka***..., str. 254-255, objašnjenja 3550, 3552, 3553, 3554, 3555, 3559, 3560, 3561, 3562, 3564, 3565, 3566, 3567, 3568, 3569, 3570, 3571, 3572, 3573, 3574, 3575, 35,76, 3577, 3578, 3579, 3580, 3582, 3583, 3586, 3587, 3588 i 3590.

Pošto još nije urađen prijepis ili prijevod *Poimeničnog popisa sandžaka vilajeta Pavli* to nismo u mogućnosti da prezentiramo kompletnije i detaljnije podatke.

[217] Okiç, Muhamed Tayyip: ***Les Kristians*** *(Bogomiles Parfaits) de Bosnie d' après des documents inédits)*, Südost-Forschungen XIX, München, 1960., str. 115. = Idem: *Bosanski kristjani (bogumili) prema nekim neobjavljenim osmanskim izvorima*, (nepotpun prijevod). *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, XXI-XXII, Sarajevo 2003., str. 146. Digitalno izdanje dostupno na: http://www.ghb.ba/uimages/udoc/anali/anali_21-22.pdf (pristupljeno 21. februara 2015.).

[218] ***Ibid.***, str. 163.

Jedan od ta dva slučaja je krstjanin Gost Cvitak, čiji je posjed postao *čifluk* Mahmuta i njegovog oca Radka u naselju Kunovo, nahija Sokol, a kao drugi se spominje Gost Radoje u nahiji Kreševo.

[219] *O pisanju modruškog biskupa Nikole vidi:* PRILOG № 115.

nalazilo više krstjanskih hiža *(domus patarenorum)*, odnosno *case dei paterini* poput skupine koja se nalazila na tadašnjim putnim trasama od Goražda prema Rogatici, te od Rogatice za Srebrenicu kojom su s robom prolazili dubrovački trgovci.[220]

Temeljitijom analizom osmanskih izvora moguće je utvrditi da se krstjani spominju kroz period od jednog i po stoljeća, od 1469./873. godine do početka 17. stoljeća.[221] Također, bitan je i podatak iz tih izvora da se Bošnjani nisu smatrali ni *pravoslavnim* ni *katolicima*, odnosno, ako iz tada određenih razloga, ne *pravovjernim krstjanima* onda se spominju kao *gebr* i *kafir*, što se da zaključiti po identifikaciji njihovih, ili imena ili prezimena pojedinaca iz bliže porodice. Ukoliko uzmemo u obzir da su prema savremenim izvorima, prije osmanske uprave nad Kraljevinom Bosnom, veći dio stanovništva činili krstjani / dobri Bošnjani zajedno sa kataolicima i Vlasima, onda je sasvim jasno da je i period islamizacije autohtonog stanovništva tekao vrlo sporo i, u većini slučajeva, najvjerovatnije dobrovoljno, ukoliko ne uzimamo u obzir neke od ekscesnih situacija koje su se ipak dešavale. Prethodno navedena dodatna označavanja ostavština, posjeda, zemlje, naselja... ukazuju na njihovu slobodu izbora u navedenom vremenskom periodu.[222]

Na samom početku dolasaka Vlaha sa jugoistočnih prostora balkanskog poluotoka oni su išli prema planinskim predjelima Bosne i tu su živjeli nastanjeni u kolibama ili *stanovima*. Više njih sačinjavalo je jedan *katun* sa svojim starješinom *katunarom*.[223] Oko svojih ispaša na uzvisinama postavljali su straže, s ciljem praćenja nepoželjnih posjeta. Ta mjesta zvali su *varde* ili *vardišta*. Naziv *Varda* i *Vardište* možemo i danas naći u zemljopisnoj nomenklaturi bosanskih planina i naseljenih mjesta, kao jednog dijela tadašnje teritorije Radinovića – Pavlovića, kojima su Vlasi nekoć prolazili, napasali svoja stada i podizali katunska naselja.[224]

Već pri samim njihovim dolascima u makedonsku postojbinu, zatim na teritoriju Raške, Vlasi se djelimično slaveniziraju, a kako su bili pripadnici Istočne crkve, tokom 16. i 17. stoljeća dolazi do njihove djelimične asimilacije i prihvatanja, a najvjerovatnije i samog postupka nametanja novog naziva *Sirf / Serf,* odnosno *Srbin* (*u širem značenju, pravoslavac, mada ne isključivo Srbin u etničkom smislu*). Tako oni, po narodnosti neslovljeni kao *Serfi*, kojima, pored ostalog, Dušanov zakonik nije priznavao ni ravnopravnost sa većinskim stanovništvom, te ih stavljao u isti red sa Arnautima (osm. *Arnaud* ← n. grč. *Arvanítis*, pripadnik albanskog naroda), vremenom su postali *pionirima srpstva* kako u Pavlovića zemlji, tako i na cijeloj teritoriji Osmanske Bosne.[225]

Na originalno porijeklo doseljenika Vlaha u Pavlovića zemlju upućuju nas i stara njihova porodična prezimena, mada su ona sačuvana u skromnijem broju. Razlog za takvo stanje nalazimo u njihovoj evidentnoj zamjeni originalnih prezimena sa kojima su došli u Pavlovića zemlju sa patronimikom, najčešće izvedenog po očevu imenu ili od vlastitog imena nekog od predaka, odnosno zvanju ili zanimanju, ili pak po hipokoristiku iz njihovog starog ili novog zavičaja, a vrlo često i po dobijenim nadimcima od starosjedilaca. Ipak među potomcima doseljenih Vlaha na teritoriju Banovine, kasnije i Kraljevine Bosne ostala su sačuvana neka

[220] *O dubrovačkim izvorima koji tretiraju bosanske krstjane vidi:* PRILOG № 116.

[221] Osmanski izvori za period druge polovine 15. do kraja 16. stoljeća potvrđuju postojanje krstjana na teritoriji Osmanske Bosne.

Vidi, Okić, Tajib: ***Bosanski kristjani****...*, str. 164.

[222] *O dobrim Bošnjanima / krstjanima i njihovom mogućem ne prihavatanju islama do početka 17. stoljeća vidi:* PRILOG № 117.

[223] *O vlaškim katunima krajem 14. i početkom 15. stoljeća vidi:* PRILOG № 118.

[224] ***Varda*** je planina koja je jednim dijelom smještena u istočnoj Bosni, u blizini Višegrada, jugoistočno od Dobruna i Vardišta ili sjeveroistočno od današnjeg grada Rudog. Najviši vrh Rasića Varda nalazi se na 1389 metara nadmorske visine. Šumovita je i prekrivena pašnjacima.

Vardište je i današnji naziv za naseobinu u blizini Breze, granični prijelaz između BiH i Srbije (blizina Višegrada), kao i Donje i Gornje Vardište u njegovoj neposrednoj blizini, te Groblje Vardište u Hadžićima...

[225] Truhelka, Ćiro: ***O podrijetlu žiteljstva grčkoistočne vjeroispovijesti u Bosni i Hercegovini;*** u: *Studije o podrijetlu – Etnološka razmatranja iz Bosne i Hercegovine*, Zagreb, 1941. = Idem: *O podrijetlu žiteljstva grčkoistočne vjeroispovijesti u Bosni i Hercegovini;* u: *Vlasi u starijoj hrvatskoj historiografiji*, Split, 2010., str. 121.

O ovoj problematici izdana je i Truhelkina knjižica /bez oznake njega kao autora/ pod naslovom: ***Hrvatska Bosna – Mi i 'oni tamo'.*** Preštampano iz "Hrvatskog Dnevnika", Sarajevo, 1907., str. 57.

Usporedi i: Truhelka, Ćiro: ***O porijeklu bosanskih muslimana;*** u: *Hrvatska smotra*. Zagreb, II/1934., Br. 7, str. 249-257.

O ovoj problematici vidi: PRILOG № 119.

Portret jednog od Vlaha sa planine Varde. (Izvor. Arhiv Akšamija).

porodična prezimena iz doba njihovih seoba, kao što su: *Babasić, Balac, Banduka, Bastal, Belen, Belikusa, Belušal, Bencun, Bender, Besara, Biovija, Bogul, Bogun, Boguta, Bokan, Bolanko, Bolat, Borajin, Borin, Bovan, Bračoje, Bradul, Braiša, Brajak, Bratajin, Bratul, Brujo, Bulad, Buljan, Cicerina, Čeračin, Čučul, Čuća, Čuljan, Dajko, Dančo, Dančul, Danulo, Darda, Dimica, Dirko, Dobroman, Doman, Dražun, Drečo, Džeraba, Đerman, Điroje, Gac, Gajča, Gala, Golovar, Gričko, Grujak, Hlahol, Hlapac, Hlapoja, Hoškadem, Hrbak, Hreljan, Iplah, Jako, Jarakula, Kalaba, Karani, Kecman, Keser, Kešelj, Kočo, Kojak, Kojinac, Kokoruš, Korać, Koroja, Kosor, Krljat, Lešter, Lpar, Macura, Magaš, Malko, Mandar, Marun, Mataruga, Mešter, Mičica, Milat, Milun, Mioman, Mišlja, Mukica, Nikol, Novisil, Odica, Pađen, Pahlac, Petan, Poguš, Poloje, Punja, Radiguš, Radivla, Radman, Radul, Radun, Ragun, Riđan, Ružat, Servan, Smoljan, Strzo, Šabat, Šatra, Šikman, Šišan, Šišina, Šolaja, Špira, Šubo, Šurla, Šurlan, Šurljan, Taor, Tintor, Toroman, Tubin, Tvrdul, Vitan, Vitas, Vučihn, Žaj, Žurov…*[▲226] Dio navedenih prezimena pronađen je i na teritoriji Pavlovića zemlje, odnosno na prostoru današnje Rogatice. Većina tih prezimena je slavizirana koncem 18. i tokom 19. stoljeća nastavkom ***'ić'*** ili ***'ović'*** i ***'ević'***, odnosno u literaturi koja obrađuje ovu tematiku.[▲227] Bourdelaux je govorio: *Si l'on n'y prend garde, une guerre de religion divient une guerre de passion* (Rat je vjerski – rat strastveni).[▲228]

Truhelka smatra da su Vlasi čak utjecali i na dialektne promjene kod doseljenih Rašana za vrijeme Osmanske Bosne, jer su jednu tipično romansku jezičku osobinu, koja izbjegava izgovaranje glasa ***'h'***, nametnuli i samim Rašanima ili *Srbima* u narodnom smislu, a s druge strane su u čisto bosansko ikavsko jezično područje unosili ijekavštinu, dok to narječje u današnjoj istočnoj i južnoj Hercegovini nije prevladalo.[▲229]

Da su Vlasi živjeli i bili uklopljeni u feudalnu hijerarhiju, a ne *riscani Servi*, *Serblji, Serbi, Sjarbi, Sorabi...,* odnosno u aktualnom vremenu o kojem je riječ *Raci, tj. Rasi, Rašcani ili Rašani*, te i bili podložni Radinovićima-Pavlovićima kao njihovi vazali,[▲230] odnsosno *villani*, svjedoči nam prisustvo identificiranih vlaških porodica *Žurović* i *Nikolić* u prvoj polovini 15. stoljeća. *[…] Tako 1410. godine oni se spominju kao vlasi Pavla Radenovića. Za iste Žuroviće se kaže 1434. godine da su vlasi Radoslava Pavlovića, a 1449. godine Ivaniša Pavlovića.*[▲231] Također, da su se Vlasi nalazili i u određenom feudalnom odnosu unutar Kraljevine Bosne a usmjereni prema jednoj krstjanskoj feudalnoj porodici, pokazuje nam upravo primjer Žurovića u Pavlovića zemlji. Oni su priznavali i bili odani članovima jedne porodice bez obzira na njihove međusobne smjene. Desanka Kovačević-Kojić i Boris Nilević smatraju kako nisu napuštali ovu porodicu sve do njenog iščeznuća.[▲232] Možemo pretpostaviti da su pretežno bili u vojničkoj službi Radinovića-Pavlovića, a u isto vrijeme su im koristili kao pratioci karavana, *ponosnici,* iza čije su sigurnosti stajali Pavlovići, te i kao davaoci raznih dažbina i radne snage. Sa stalnim naseljavanjem bavili su se i zemljoradnjom, kao i povremenim nomadstvom. Međutim, sigurno je da su istaknute vlaške starješine *premikure* ili *kneževe* zahvaljujući svome ugledu i utjecaju, naročito u doba napregnutih građanskih ratova i borbe protiv Osmanskog nadiranja, bosanski feudalci primali i u plemstvo. To nam potvrđuje podatak o Vlahu

[▲226] *Usporedi,* Aličić, S. Ahmed: ***Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina***, Orijentalni Institut u Sarajevu, *Monumenta Turcica historiam Slavorum Meridionalium illustrantia*, Serija II, *Defteri*, Knj. 3, Sarajevo, 1985. Digitalno izdanje dostupna na: https://www.scribd.com/document/163828616/Poimenični-popis-sandžaka-vilajeta-Hercegovina-1477(pristupljeno 20.6.2014.).

[▲227] Mandić, Dominik: ***Postanak Vlaha***…, str. 129.

O ukidanju mogućeg izjašnjavanja kao 'Vlah' u Srbiji početkom 20. stoljeća vidi: PRILOG № 120.

[▲228] Preuzeto iz: Stojanović, kan. Ivan: ***Dubrovačka Književnost***…, str. 330.

[▲229] Truhelka zaključuje kako je taj proces bio dosta spor, a da su se ipak *prve naseobine Vlaha priljubile ikavštini*. Da je ta pojavnost sporo uzmicala, vidi se i po tome, što su mjesni nazivi u jugoistočnom području u ***Popisu bosanskih spahija*** *iz 1711/1123. godine* još čisto ikavski, kao: *Sutiska, Tintište, Međuričje, Sirice, Stišnica, Prisika, Osik, Pliševina* i *Vrhrika*. To priznaje, priopćujući taj popis, i Vl. Skarić, slijedećim riječima: *Od Dabra i Foče u Hercegovini pa sve dalje k sjeveru, govorilo se tada (1711.) ikavski. Poslije je došao s juga nov etnički elemenat, koji je glas* ***ѣ*** *(jat) izgovarao kao* ***'je'*** *i* ***'ije'***. Međutim, na teritorije tadašnje Bosne, a i mnogo kasnije, dijelovi katoličkog a poslije i muslimanskog stanovništva, nisu prihvatali, nego su i dalje govorili ikavski.

Truhelka, Ćiro: ***O podrijetlu žiteljstva grčkoistočne vjeroispovijesti***…, str. *121-122;* ■ *Skarić, Vladislav:* ***Popis bosanskih spahija iz 1123 (1711.) godine****. Glasnik zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, Sv. 2, God. XLII, Sarajevo 1930., str. 3.

[▲230] *O popisu vlaških porodica u Vilajetu Pavli 1469. godine vidi:* PRILOG № 121.

[▲231] Kovačević-Kojić Desanka: ***Srednjovjekovni katun po dubrovačkim izvorima;*** u: *Simpozijum o srednjovjekovnom katunu*. Posebna izdanja 2., Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka, 1. Naučno društvo Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine. Sarajevo, 1963., str. 138. Digitalno izdanje dostupno na: https://archive.org/details/SimpozijumOSrednjovjekovnomKatunuOdrzan24.125.Novembra1961.G (pristupljeno 18. oktobra 2013.).

O historiografiji o Vlasima na teritoriji srednjovjekovne Bosne vidi: PRILOG № 122.

[▲232] *Vidi,* ***Ibid.****,* str. 138; ■ Nilević, prof. dr. Boris: ***Posljednji Pavlovići*** *...*, str. 52.

Bogdanu Borinoviću koji se pojavljuje kao *knez* Radoslava Pavlovića.[233] Taj podatak ujedno nam govori i o određenim specifičnim pomjeranjima unutar same srednjovjekovne feudalne klase u Kraljevini Bosni, usljed primanja vlaških starješina u plemstvo.

Ipak, većina vlaškog stanovništva najviše se bavila uzgojem svoje ili uzimanjem tuđe stoke na čuvanje, uglavnom stoke *sitnog zuba* – ovaca i koza. Osnovnu egzistenciju obezbjeđivali su prodajom žive stoke, sirove i štavljene kože, svježeg i suhog mesa, te mlijeka i mliječnih proizvoda, masla, u prvom redu sira, dakle robe, koja se i u Mlećanima mnogo tražila. Sirovom i prerađenom vunom, tradicionalno su snadbijevali stanovništvo, kao i dvor Radinovića-Pavlovića, upredenim vunenim vlaknima (pređom), urađenom vunom za daljnju preradu i eventualnu ispunu dušeka, te kvalitetnim predivima za izradu sukna od kojeg se šila odjeća.

Poznato je i njihovo prisustvo u, već pomenutoj, srednjovjekovnoj karavanskoj trgovini. Pored toga što su karavanima plasirali vlastite proizvode prema Dubrovniku, Dalmaciji i

Različite konstruktivne forme *stanova* u okviru *katuna* sa planine Romanije. (Izvor. Arhiv Akšamija).

[233] Kovačević-Kojić Desanka: ***Srednjovjekovni katun***…, str. 133.

Vlaško-čobanska angažiranost u okviru vazalskog (*villanskog*) odnosa prema porodici Radinović-Pavlović, na Pavlovića zemlji.

Uspostavljanje karavanske službe – detalj karavane. Vlaško-karavanska, ili ponosnička angažiranost u okviru vazalskog (*villanskog*) odnosa na Pavlovića zemlji. (Izvor. Arhiv Akšamija).

Mlećanima, Dubrovačka karavanska trgovina na prostoru Bosne, Huma, Duklje i Raške, bila je također u rukama Vlaha koji su prenosili i obezbjeđivali dubrovačku robu i trgovce. Roba se najviše prevozila do značajnijih trgova i rudarskih gradova. Jedno od takvih mjesta bio je Borač, odnosno Podborač do kojeg se Vlah Vučihnić (*Biela Vocichnich vlachus*), vazal vojvode Radoslava Pavlovića (*voiuode Radossaui*), obavezao augusta 1435. godine dubrovačkom vlastelinu Tripku Bundiću (*Tripcho de Bonda*) prevesti 53,5 tovara soli i tri tovara tkanina iz Dubrovnika po cijeni od pet perpera po tovaru. Također i u Srebrenici imamo primjer da Vlasi 1413. godine sklapaju ugovor sa Dubrovčanima o prevozu njihovog karavana – *ad viagium in Srebernizam* do *ad Glubschouo ad domos Radoychi.* Postoje i drugi ugovori koji govore o prenosu robe koji obavljaju Vlasi – *in Bosnam ad locum vocatum Lichoder* ili i *in contrata Dragisini*.[▲234]

Vlasi (*Vlachus*) i transport robe za potrebe srednjovjekovne karavanske trgovine. Iz Dubrovnika do Borača, odnosno Podborača je Vlah Vučihnić (*Biela Vocichnich vlachus*), vazal vojvode Radoslava Pavlovića (*voiuode Radossaui*), dovezao robu (so i tkanine) dubrovačkog vlastelina Tripka Bundića (*Tripcho de Bonda*), augusta 1435. godine (rekonstrukcija). (Izvor. Arhiv Akšamija).

Kako se vidi, u povijesti kolonizacije Pavlovića zemlje, doseljenicima grčkoistočnjacima, odnosno Vlasima, možemo razlikovati nekoliko faza njihovog društvenog angažiranja: *vlaško-čobansku*, kada u većem broju dolaze kao nomadski pastiri; *vlaško-seljačku*, kada jedan dio njih se stacionira u naseljenim mjestima i bavi se zemljoradnjom i povremenim nomadstvom, koja je neodvojiva od *vlaško-vazalske*, odnosno *vlaško-villanske*, kada se identificiraju vazalskim odnosom prema porodici Radinović-Pavlović; *vlaško-karavansku*, ili *ponosničku*, uspostavljanjem karavanske službe; *vlaško-vojničko-seljačku*, koja se karakterizira njihovim angažiranjem u vojne jedinice Pavlovića i ujedno bavljenjem poljoprivredom bez intenzivnog stočarstva; *vlaško-plemičku*, koja je obilježena primanjem vlaških starješina premikjura (od rom. *primicerius*) u bosansko plemstvo;

Jedan od Vlaha (*Vlachus voiuode Radossaui*) unutar uspostavljene karavanske službe Radinovića-Pavlovića. (Izvor. Arhiv Akšamija).

▲234 *Usporedi, **Državni arhiv u Dubrovniku, Diversa Notariae***, Svezak: XX, Folija: 58; ■ Jireček, (Josef) Konstantin:, ***Istorija Srba*** (nem. *Geschichte der Serben*), Knj. II, Beograd, 1923., str. 278; Digitalno izdanje dostupno na: https://www.scribd.com/doc/48797466/KonstantinJiricek-Istorija-Srba (pristupljeno 20. oktobra 2013.); ■ Dinić, Mihailo: ***Srpske zemlje u srednjem veku***. Beograd, 1978., str. 298-297. Digitalno izdanje dostupno na: https://www.scribd.com/document/145105190/Srpske-Zemlje-u-Srednjem-Veku (pristupljeno 18. oktobra 2013.).

Perpera (srednjovjekovni grčki πέρπυρα: novčići, prema grčkom ὑπέρπυρος: jako užaren, sjajan), opći naziv za bizantski i mletački zlatni novac (*perperus aureus*). Izraz *Yperperus de Ragusio* označavao je dubrovačku perperu. Ona je u Dubrovniku od 1243. bila računski novac i po odredbama Dubrovačkoga statuta iz 1272., 1 perpera vrijedila je 12 dubrovačkih denara, dinarića ili 120 miliarensa.

vojničko-seljačku kolonizaciju, kao drugu fazu oblika invazije Vlaha, a koja je provedena uslijed *filuridžijske organizacije (filuridži eflakan)* vlaške narodnosti u vojničke svrhe po dolasku Osmanlija, i *vlaško-kmetsku kolonizaciju* za trajanja Osmanske Bosne na zemljištima napuštenim uslijed progona starosjedilaca i širenja zarazne infektivne bolesti kuge, *crne smrti*. [235] Čini nam se bitnim napomenuti kako je s ovim oblikom kolonizacije unutar Osmanske Bosne uporedo išla i *grčkoistočna vjerska promocija*, koja je, i pored oficijelne državne vjere islama, nastojala da starosjedioce (krstjane i katolike) prevede na istočni obred i podredi ih Pečkoj patrijašiji.

Vlaško-seljačka angažiranost u okviru vazalskog (*villanskog*) odnosa na zemlji Pavlovića. (Izvor. Arhiv Akšamija).

Kada je u pitanju njihovo vjersko opredjeljenje, pored svih raznovrsnih i proturječnih mišljenja, može se reći, kako je u svom primordijalnom obliku bilo obilježeno autarhičnošću, zadržavanjem paganskih oblika vjerovanja i običaja, kao i prakticiranjem određenih magijskih obreda. U drugoj polovini 15. stoljeća, Vlahe je teže odvojiti od krstjana, jer nose bliska imena i prezimena samim krstjanima, ali su, kako dobri Bošnjani tako i Dubrovčani, a zatim i Osmanlije, tačno znali ko su *Sclavi*, *Rasci, Srbljani* ili *Serfi* a ko *Vlasi, Vlachi* ili *Eflakani* (*Eflak, pl. Eflakân, Eflakân tâ'ifesi*).[236] Iako su Vlasi po vjerskom opredjeljenju bili grčkoistočni pravoslavci, a jednim manjim dijelom i katolici u graničnim dijelovima Kraljevine Bosne, neprisustvo vjerskih objekata grčkoistočne crkve na Pavlovića zemlji daje nam za pravo da kažemo kako su najvjerovatnije bili sljedbenici pravoslavlja bez njegovog kanoniziranog upražnjavanja. Također, nepostojanje grčkoistočnih sakralnih objekata ukazuje nam i na to kako Pavlovići nisu bili pripadnici istočne crkve,[237] kao i da *risčanskog Serblja* na njihovoj teritoriji je bilo, ukoliko u ovu analizu uključimo i stanovništvo koje je 1391. godine bilo pod utjecajem Pavlovića u pojasu donjeg Polimlja, ipak veoma malo. Međutim kao takvo nije bilo evidentirano u osmanskom izvoru *Tahrir-defteru* iz 1468/69., odnosno 872/873. godine po *hidžri*.[238] Da su Pavlovići i ostali krstjani bili *risčani,*[239] najvjerovatnije bi bar jednu

[235] Usporedi, Truhelka, Ćiro Dr.: ***Studije o podrijetlu: etnološka razmatranja iz Bosne i Hercegovine***, Izvanredno izdanje Suvremene knjižnice Matice Hrvatske, Kolo VL, Tipografija D.D., Zagreb 1941., str. 33.

Crna smrt, ili *febra maligna* kako su je Dubrovčani zvali, odnosno epidemija kuge iz 1348., najtragičnija je epidemija koja je zadesila tadašnji svijet. Usmrtila je veliki broj stanovništva, a nije zaobišla ni rogatičku regiju.

Prema savremenim podacima epidemije su Bosnu, pa samim tim i rogatičku regiju pohodile god. 1465, 1507, 40, 74: 1658, 72, 86, 88, 90: 1707, 29, 31, 32, 41-13, 61-64, 71, 72, .79, 81-84, 93-98 ; 1813-16, 31, 34, 36, 39, 43, 49, 56, 65-75, 87-89, 93, 96-98. Historičari su zabilježili da je za nekih epidemija u kasabama ginulo na dan po 20, 30, 100, pa čak i po 300 (!) duša.

Izvejštači, ljetopisci i zapisivači tvrde da u nekim predjelima Bosne usljed epidemija biješe poumiralo 90% ljudstva i da su ponegdje ostala pusta čitava naselja, a u nekim mjestima mnogobrojne porodice iskorijenjene.

Usporedi, Jeremić, Risto: ***Sumarni pregled zdravstvenih i medicinskih prilika Bosne i Hercegovine u prošlosti.*** *Kalendar SPKD Prosvjeta*, Sarajevo, 01.01.1941. Digitalno izdanje dostupno na: http://www.infobiro.ba/article/839950 (pristupljeno 21. oktobra 2019.). ■ Bogumil Hrabak, ***Talasi kuge na bosanskohercegovačkom upravnom prostoru 1463-1800.*** *Acta historica medicinae stomatologiae pharmaciae medicinae veterinae*, sv. 29/1, Beograd, 1989., 19-36.

[236] *O Stojanovićevom i Kulišićevom mišljenju o razlici između Vlaha i Srba vidi:* PRILOG № 123.

[237] Potvrdu o tome kako su Pavlovići bili krstjani, odnosno pripadnici Bosanske crkve pronalazimo u pismu Dubrovčana kojeg su uputili kralju Sigismundu 30.4.1430. godine, a u kome se žale na vojvodu Radoslava Pavlovića za koga izričito kažu da je pataren (krstjanin, op. aut.).

...Et vere nunc in partibus his nullum maiorem inimicum catholica fides sustinet, quantum sit ipse patarinus Radossavus, qui quanto plus regnat, tanto in eius sceleratis operibus dietim fit pravior...

Jelčić, Josip – Thallóczy, Lajos: ***Diplomatarium relationum Reipublicae Ragusanae***…, str. 337.

[238] *O činjeničnoj evidenciji iz Tahirir-deftera vidi:* PRILOG № 123.

[239] U srpskoj historiografiji postoje i mišljenja da su pripadnici Bosanske crkve bili dijelom pravoslavlja, odnosno pripadali Pravoslavnoj crkvi tadašnje Raške. Međutim, takva mišljenja neće biti potpuno tačna, jer imamo jasnih dokaza da ih je službena Pravoslavna crkva u Raškoj osuđivala, proganjala i protjerivala.

O iznešenim proklestvima na babune vidi: ***Spomenik***. Srpska kraljevska akademija, *Glas,* XXXI, 1898., str. 1-5.

O pominjanju 'bezbožnih i poganih babuna u Bosni' vidi: Klaić, Vjekoslav: ***Nastavni vjesnik***, XXXV, Zagreb, 1926., str. 87.

grčko-istočnu pravoslavnu crkvu podigli na svojoj zemlji, a ne bi kao krstjani Bosanske crkve sa svojim osobenim naukom, između ostalog, lišili srednjovjekovnu Bosnu sakralne arhitekture.[▲240] Ono što su gradili bile su *kapelice po grobljima (oratorije)*. Najvjerovatnije iz tih razloga Dubrovčani od 1407. do 1446. godine češće spominju na raznim mjestima u Bosni: *kuća patarena, kraj patarena, societas patarena*, tj. krstjana, a od početka 15. stoljeća do njegovih sedamdesetih godina u Bosni se više puta spominju kuće *(hiža, kuća, mjesto, locus, domus)* u kojima zajednički žive krstjani.[▲241]

Krstjanin na Zemlji Radinovića-Pavlovića obrađuje zemlju pored vlastite hiže. (Izvor. Arhiv Akšamija).

Za hiže dobrih Bošnjana / krstjana moguće je kazati da su predstavljale središta duhovnog, crkvenog i kulturnog života, a neodoljivo su privlačile i laike, od poslovnih Dubrovčana, posebno njihove trgovce koji su u njima odsjedali i čuvali svoju robu i ugovore, do pobožnih gospođa krstjanica koje su ondje služile određeno vrijeme iz zavjeta. Analizom Dubrovčkih izvora možemo potvrditi da su hiže dosljedno označavane latinskom riječju *domus* i talijanskom *casa*, uz koje su nerijetko stavljalo ime njezina starješine, ili odrednicu reda kojom su isticali njihovu crkvenu pripadnost *(caxa dei paterini)*. U izvornoj građi ima i takvih slučajeva u

Didova hiža/kuća (*domus*). (Izvor. Arhiv Akšamija).

▲240 Truhelka, Ćiro: ***O podrijetlu žiteljstva grčkoistočne vjeroispovijesti***…, str. 127. Također i Vl. Ćorović ističe: *U Bosni se nije očuvala nijedna stara crkva većih dimenzija i prave umjetničke vrijednosti, kakve, primjera radi, ima Raška, koja je isto, kao i Bosna, stradala od Turske* (Osmanske, op. aut.) *invazije.*
Ćorović, Vladimir: ***Historija Bosne*** …, str. 181.

O fenomenu bogomolja bosanskih krstjana vidi: PRILOG № 125.
O Vlasima i grčkoistočnjačkim crkvama na teritoriji srednjovjekovne Bosne vidi: PRILOG № 126.

▲241 Mandić, Dominik: ***Bosna i Hercegovina – Povjesno-kritička istraživanja***. II. *Bogomilska crkva bosanskih krstjana*, Chicago, Ill., 1962., str. 85 i 222-223.

kojima se hiže direktno ne spominju, iako je potpuno jasno da se na njih neposredno misli. Mišljenja smo da se hiže dobrih Bošnjana ne mogu izjednačavati sa samostanima zapadnih i istočnih redovnika, jer su konstruktivne, estetske, pa i razlike u veličini među njima bile evidentno neuporedive.

Kada su u pitanju bosanske hiže treba napomenuti da su one nepovredivo uživale *ius asyli*, koje nije mogao narušiti ni sam kralj u slučaju da tamo zatraže utočište njegovi politički protivnici. Didova hiža služila je kao mjesto posebnog povjerenja *(locus credibilis)* i sigurnosti te su u određenim prilikama u toku 15. stoljeća, a najvjerovatnije i ranije, u njoj pohranjivane isprave kojima se uređivala osjetljiva imovinska i posjedovna prava i međudržavni odnosi.[▲242]

Jedna takva hiža bila je zasigurno locirana i u samom Boraču. U prilog njezinu postojanju govori podatak iz 1446. godine u kome se spominje svećenikova kuća (*chasa de prete*) za koju se navodi da su u njoj odsjedali dubrovački trgovci putujući za Srebrenicu.[▲243] Također, potvrdu o postojanju redovničko-krstjanskih zajednica u Boraču pronalazimo i u ugovorima s *ponosnicima*, ljudima, za koje smo već spomenuli da su prenosili i osiguravali karavane predviđene za prenos robe.[▲244] Izvjesno je da je u službi Pavlovića bilo njezinih redovnika, pa se da razložno pretpostaviti da je krstjanska hiža u toku 15. stoljeća postojala uz stolni grad Pavlovića Borač i da su joj tada pripadali *Gost* Miaša te *krstjani* Radin Butković, Radašin Vukšić i Radovac *krstjanin*, te Vlatko Tumurlić. Tridesetak godina poslije tu je živio i *Gost* Radoslav Bradijević i *Starac* Radoslav.[▲245]

Gradnja Didove hiže / svećenikove kuće (*chasa de prete*) u 14. stoljeću (rekonstrukcija). (Izvor. Arhiv Akšamija).

[▲242] U tom smislu govore podaci iz dubrovačke upute od 30.5.1405. godine u kojoj se nalaže dubrovačkim poslanicima da predaju povelju o miru u ruke Didu Bosanske crkve.
Usporedi, Dinić, Mihailo J.: ***Iz dubrovačkog arhiva...,*** str. 184.

[▲243] *O postojanju hiže bosanskih krstjana u Boraču vidi:* PRILOG № 127.

[▲244] *Vidi,* Ćošković, Pejo: ***Crkva bosanska***…, str. 255.

[▲245] Navedene dostojanstvenike spominju Dubrovčani u uputama svojim poklisarima koje su 1423. godine slali vojvodi Sandalju Hraniću, kao i u dokumentu od 15. februara te godine, kojom su vojvodu Radoslava Pavlovića primili za svoga građanina. O njima govori i sam Radoslav u izvoru od 7. aprila iste godine.
Vidi, Dinić, Mihailo J.: ***Iz dubrovačkog arhiva...***, str. 188-189.
Usporedi, Stojanović, Ljubomir: ***Stare srpske povelje***… str. 149. = Idem: ***Stare srpke povelje***…, Knj. I, *Dubrovnik i susedi njegovi*…, str. 567-568, 585-591, 617-627 i 635-641.

Međutim, kada je riječ o području Pavlovića zemlje tokom drugog desetljeća 15. stoljeća, u centralnoj sferi interesa dubrovačke karavanske trgovine, kao svratišta njihovim trgovcima i karavanama, uglavnom su služile hiže u Ljupskovu / *Glubschouo* (Župa Osat na području srednjeg Podrinja).[246]

Podatke o jednom većem objektu te vrste i namjene za krstjanske obrede, Đ. Mazalić je pronašao u Dubrovačkom arhivu i navodi kako se taj objekat … *ne odnosi na crkvu kao veliku i lijepu građevinu, nego na njezin položaj koji je trgovcima i karavanima služio kao neki putokaz ili odmorište. To je nekadašnja glasovita 'crkva na Glasincu', od koje su nam do danas preostali samo temelji i u njenoj neposrednoj blizini mnoštvo stećaka* (mramorja, op. aut.). *Ta crkva ležala je u državini Pavlovića.*[247] U drugim sačuvanim aktima Dubrovačkog arhiva forma imena je *Glasinac* (*masc. singular*). Susrećemo je kao *crkvu na Glasincu u Bosni (ad ecclesiam in Glasinac in Bossinam)*, glavno mjesto u njemu je bila '*crkva u Glasincu*' (*ad Glasinac penes ecclesiam unam*), odnosno '*mjesto rečeno crkva Glasinačka*' (*ad locum dictum ecclesiam de Glasinac*) ili '*prosto crkva rečena Glasinac*' (*ad ecclesiam nominatam Glasinac*).[248]

Za eventualni odgovor na pitanje mogućeg obuhvata i dvovlašća nad Pavlovića zemljom, prije i u toku njihovog vazalnog odnosa prema sultanu Muratu II (osm. *Murād-ı sānī*, *sultan* od 1421. do 1451. godine, osim perioda od 1444. do 1446. godine kada je vladao njegov sin *Mehmet II*) i njegovom sinu Mehmedu II, zvani *el-Fatih*, na raspolaganju imamo podatke o uređenju jednog dijela Bosanskog krajišta iz ***Deftera*** iz 1455./859. godine, kao i detaljnije podatke za kompletan ***Bosanski sandžak iz deftera*** iz 1468/69., odnosno 872/73. godine po *hidžri*. Ovi *defteri* predstavljaju pojedinačne i sumarne katastarske popise oblasti kojom je do 1463./867. godine upravljao Isa-*beg* Ishaković / *Isa-bey Ishakoğlu*.[249] Ti izvori ujedno nam još jednom koriste da možemo potvrditi kako su sva navedena naseljena i nenaseljena mjesta u *defterima* potpadala pod *Pavlovića zemlju* – *Vilayet-i Pavli*, odnosno, u predosmanskom kontekstu kako je cijela župa Vrhbosna pripadala Pavlovićima.[250]

Teritorijom Pavlovića, kako je već navedeno upravljao je Mehmed Čelebija, sin Isa-*bega* Ishakovića / *Gazi İsa Bey ve İsabey İshakoviç*, odnosno *İshakoğlu İsa Bey*, koji se 7. oktobra 1466/870. godine u jednom dubrovačkom aktu spominje kao *Ishak-begov unuk Mehmed Čelebija, Pavlovića zemlje gospodar*… (*Prima pars est de donando Zalapie filio voyvode Exebeghi domino teritorii de Paulovich*),[251] odnosno Pavlove provincije, osmanske upravne jedinice. Godine 1469/873. Mehmed Čelebija je bio na položaju bosanskog *sandžak-bega* (*sancakbeyi* – upravnik ili vladar *sandžaka*, podoblasti unutar *vilajeta*). Tada ga je na mjestu gospodara *Vilajeta Pavli*, zamijenio njegov brat Ali-*beg* Isabegović / *Aseb Ali bey Isabeyzade*, odnosno *Isabeyoğlu*.[252]

Dok je Kraljeva zemlja (*Terra regalis*) još 1470./874. godine bila razdvojena na tri manja *vilajeta*,[253] dotle se proces u oblasti Pavlovića i Kovača (*Kadiluk zemlje Pavlovića i Kovačevića*) postepeno razvijao u suprotnom pravcu u okviru Višegradskog *kadiluka*. Naime, ovdje se pojam *vilajeta* (osm. *viláyet* ← arap. *viláya*, najveća administrativna jedinica) nije

[246] *Usporedi,* Dinić, Mihailo J.: ***Za istoriju rudarstva u srednjevekovnoj Srbiji i Bosni***, Tom I, Srpska akademija nauka i umetnosti, Posebna izdanja, Knj. CCXL, Odeljenje društvenih nauka, Knj. 14, Beograd, 1955., str. 38. Digitalno izdanje dostupno na: https://dlscrib.com/mihailo-dinic-za-istoriju-rudarstva_587ac1256454a7847535c336_pdf.html (pristupljeno 18. juna 2015.); ■ Idem: ***Iz dubrovačkog arhiva...***, str. 184-187.

[247] Mazalić, Đoko: ***Srednji vijek;*** u: Benac, A. – Sergejevski, D., – Mazalić, Đ.: ***Kulturna istorija Bosne i Hercegovine***, Sarajevo, 1955., str. 135. Digitalno drugo izdanje dostupna na: https://www.scribd.com/doc/177015405/Kulturna-Istorija-BiH (pristupljeno 20.3.2014.).

O 'crkvi na Glasincu' u Pavlovića zemlji vidi: PRILOG № 128.

[248] Jireček, Konstantin: ***Glasinac u srednjem vijeku***. *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, 4, Sarajevo, 1892., str. 99-101.

[249] ***Istanbul, Beşvekalet Arşivi,*** *Maliye, No. 12;* ■ ***Istanbul, Belediye kütüphanesi,*** *Cevdet Yazmalari No. 076.*

[250] *O obuhvatu teritorije Pavlovića vidi:* PRILOG № 129.

[251] ***Državni arhiv u Dubrovniku,*** *Consilium Rogatorum, XIX, 123v.*

Navedenu formulaciju u prijevodu nalazimo u dokumentima Dubrovačkog arhiva obrađenim u Glasniku Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini.

Usporedi, Truhelka Ćiro: ***Tursko-slovjanski spomenici dubrovačke arhive***. *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, XXIII, 1011, Sarajevo, 1911., dokument No 340; ■ Ćorović, Vladimir: ***Historija Bosne*** …, str. 617.

[252] Šabanovic, Hazim: ***Bosanski pašaluk****…,* str. 129-130.

[253] *O administrativnoj i teritorijalnoj podjeli Osmanske Bosne u 15. stoljeću vidi:* PRILOG № 130.

više poklapao teritorijalno s pojmom *kadiluka* [osm. *kadı*, sudsko i upravno područje] sve dok *Vilajet* Kovač nije potpuno iščezao devedesetih godina 15. stoljeća.[254] Ova oblast, kao *Nahija Pavli*, spominje se i u 18. stoljeću prilikom popisa bosanskih *spahija* (osm. *sipahi* ← perz. *sipāhī*, posjednik *timara*, *spahiluka*) iz 1711. godine, kada su Osmanlije vodile rat sa Rusijom.[255] Međutim, naziv *Vilajet Pavli* održao se sve do ukidanja *timarskog* sistema i *spahijske* vojske početkom 19. stoljeća. Mišljenja smo da je bitno navesti kako je Čelebi Pazar 1485. godine potpadao pod *Nahiju* Borač i *Kadiluk* Višegrad, a 1528. godine javlja se u *Kadiluku* Višegrad posebna *Nahija* Čelebi Pazar. Godine 1558. Čelebi Pazar se spominje kao *kasaba* (osm. ← arap. *qaṣaba*, gradić orijentalne fizionomije) u istom *kadiluku*, a poslije 1565. godine postao je središte samostalnog *kadiluka*. Tada su mu pripadale nahije Borač, Prača, Brodar, Vratar i Glasinac. Bitno je istaći kako je Čelebi Pazar tada imao svog *serdara* (osm. ← perz. *serdār* ← *ser*, glava, veliki vezir, vrhovni zapovjednik vojske).[256]

Mehmed-*beg* Čelebija sin Isa-*begov* – dubrovački su ga zvali *Veletbeg subaša voju. Pavlovića zemlje drinski – Esebegovik*. (Izvor. Arhiv Akšamija).

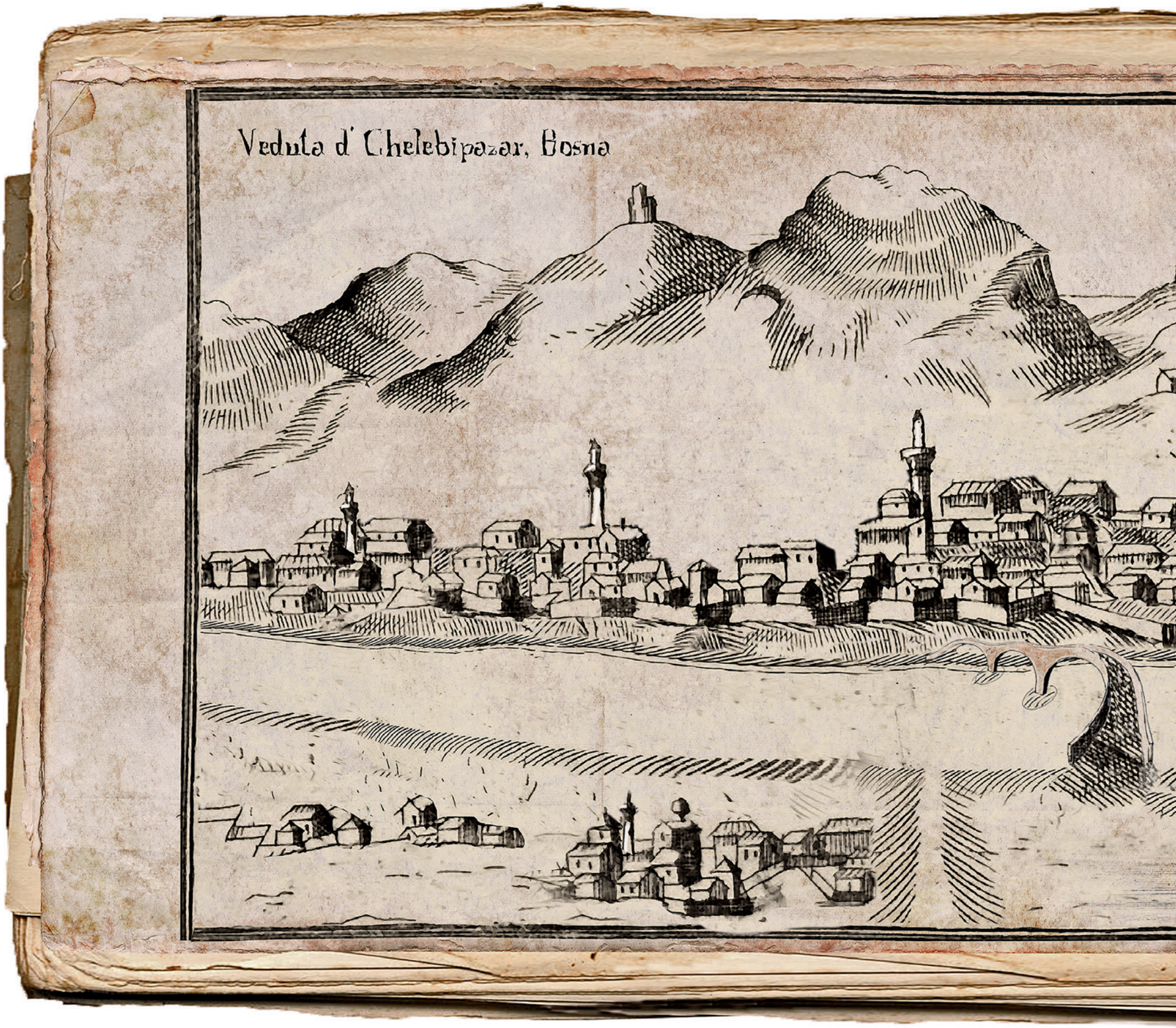
[254] ***Ibid.***, str. 155.

[255] *Nahiju Pavli* definirao je prostor koji su činile župe: Borač, Brodar, Dobrun, Višegrad, Hrtar, Vratar, Studena, Olovci i Osat.
Usporedi, Skarić, Vladislav: ***Popis bosanskih spahija iz 1123. (1711.) godine***. *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, 42, II sveska (za historiju i etnografiju), Sarajevo, 1930., str. 1-10; ■ Idem: ***Župa Zemljanik i stara nahija Zmijanje***. *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, 49, prva sveska (za historiju i etnografiju), Sarajevo, 1937., str. 37.

[256] Šabanovic, Hazim: ***Bosanski pašaluk***…, str. 187.

Potpis Isa-*bega* Ishakovića / *Gazi İsa Bey ve İsabey İshakoviçIsa-bey* / *Ishakoğluİshakoğlu İsa Bey*. (Izvor. Arhiv Akšamija).

Veduta d' Chelebipazar, Bosna

Veduta Čelebi Pazaru sa Mehmed Čelebijom u prvom planu – prikaz iz kasnog 16. stoljeća. (Izvor. Arhiv Akšamija).

PRILOZI – *Dolazak osmanlija u zemlju Pavlovića-Radinovića...*

№ 105. Svi datumi, osim onih koji se ne odnose na period Osmanskog carstva, pisani su dvojako: prvi podatak je dat po reformiranom gregorijanskom kalendaru, a drugi po islamskom ili *hidžretskom* kalendaru po kojem se ravnala osmanskea administracija kod bilježenja određenih događaja. *Hidžretski* kalendar je čitavo vrijeme Osmanske carevine bio službeni kalendar, iako je osim *hidžretskog* računanja vremena 1582. godine u Bosni bio uveden i gregorijanski kalendar, umjesto starog julijanskog kalendara. Ipak, tek u 19. stoljeću dolazi do liberalizacije odnosa u kulturi, prosvjeti i vjerskim pitanjima, te i promjene u načinu pisanja mjeseci i godina u odgovarajućim dokumentima.

Riječ je o je lunarnom (mjesečevom) kalendaru. On se ravna prema mjesečevim mijenama. Jedna puna mjesečeva mijena (transformacija od mjeseca mlađaka na nebu do punog mjeseca i potom opet do mlađaka) označava protok jednog mjeseca po kalendaru. Jedna *hidžretska* godina ima 354 ili 355 dana. Zbog toga dan *hidžretske Nove godine* nikad ne pada na isti dan po gregorijanskom kalendaru (sunčevom kalendaru) nego kruži kroz sva godišnja doba. Na taj je način, također, izbjegnuto i eventualno poklapanje islamskih i svetkovina drugih religija, na isti dan, koje koriste gregorijanski ili julijanski kalendar.

Za početak islamskog kalendara uzima se *hidžra* (arap. *hidžrah,* seoba), preseljenje Poslanika Muhameda i muslimana iz Meke u Medinu 622. godine uslijed progona i pritisaka koje su nad njima vršili mekanski idolopoklonici. Od *hidžre* do danas kada o ovome pišemo (2016) navršilo se 1436 *hidžretskih* godina, te se po tom kalendaru nalazimo u 1437. *hidžretskoj* godini. S obzirom na to da je početak islamskog kalendara fiksiran kasnije, odnosno da godine prolaze brže zbog manjeg broja dana, po broju godina preklopiti će se s gregorijanskim tek 20874. godine.

№ 106. Murat I – osmanski *sultan* (osm. ← arap. *sultān*) od 1359/760-1389/790. godine.

Sredinom 14. stoljeća Osmanlije su krenule ka osvajanju cjelokupnog Balkana, *Sultan* Murat I, sin *Sultana* Orhana, sa *Janjičarima* osvaja Sofiju i Niš, te pobjeđuje u bitkama na rijeci Marici i na Kosovu gdje gubi život.

Imao je veoma veliku ulogu u poboljšanju Osmanskog carstva: uspostavio je *divan* (osm. ← arap. *dīwān* ← perz.), gdje se *sultan* nalazio sa svojim velikodostojnicima radi konsultacija oko progresa carstva, a osnovao je i *Janjičare* (osm. *yeniçeri,* od *yeni:* nov i *çeri,* vojska). *Janjičari* kao zajednica, zvani *odžak* (od osm. *ocak,* ognjište), dijelili su se u taktičke jedinice, zvane *orta* (100 do 3000 ljudi), a te su se dijelile na *ode* (od osm. *oda,* soba, četa) i desetine. Nije poznato, ali moguće je da je i Murat uspostavio *sultanat* Osmanlija, ali postoji i druga verzija, da je *sultanat* uspostavljen još za vrijeme vladavine njegovog djeda Osmana I.

№ 107. Sarajevsko polje i okolni planinski predjeli su u srednjem vijeku ulazili u okvir župe Vrhbosne, koja se u pisanim dokumentima prvi put spominje 1244. u povelji Bele IV, dok se pod nazivom *Vrhbosane* spominje već 1296. Do 15. stoljeća u srednjovjekovnoj Bosni dovršen je proces zaokruživanja velikih feudalnih oblasti. Upravo na sarajevskom području feudalne oblasti Pavlovića i Kosača dodirivale su se sa oblašću kojom je stvarno upravljao bosanski kralj, a najveći dio Vrhbosne je u ovom periodu teritorijano ulazio u sastav zemlje Pavlovića-Radinovića.

Centar srednjovjekovne župe Vrhbosne predstavljao je grad-utvrda *Hodidjed*. Ovo utvrđenje, jedino poznato na sarajevskom prostoru, spominju i domaći latinsko-ćirilski i osmanski izvori. Međutim, ubikacija ovog grada bila je sporna dugo vremena.

Hodidjed se u izvorima prvi put spominje 1434./837. kada ga je zauzeo osmanski vojskovođa Barak – (naselje *Barakovac* nosi naziv po njemu).

№ 108. U porodici Pavlovića vlastelini, vojvode i kneževi su bili:

- Jablan (podatci nepoznati)
- Raden / Radin Jablanić (pomenut 1380), vlastelin
- Pavle Radenović / Radinović (~1370-1415), knez
- Petar (I) Pavlović (1415-1420), vojvoda
- Radeslav Pavlović (1420-1441), vojvoda
- Ivaniš Pavlović (1441-1450), vojvoda
- Petar (II) Pavlović (1450-1463), vojvoda
- Nikola Pavlović (1450-1463), knez

Pavle Radinović, sin Radina Jablanića, bio je jedan od najmoćnijih velikodostojnika u Kraljevini Bosni na prijelazu iz 14. u 15. stoljeće. Od oca Radina naslijedio je posjede u istočnoj Bosni, a kao jedan od provjerenih ljudi u kraljevstvu, zajedno sa Vlatkom Vukovićem 1391. godine zauzeo je Konavle. Poslije smrti Tvrtka I aktivno je učestvovao u smjenjivanju i postavljanju kraljeva Bosne, a za njegove vlasti Pavlovići su postali jedna od uvaženijih i najmoćnijh velikodostojnih porodica uz Kosače i Vukčiće. Naslijedio ga je nastariji sin Petar (I) Pavlović.

Međutim, poslije smrti Pavla Radinovića, njegov posjed je podijeljen, a smrtno neprijateljstvo među bosanskim velikodostojnicima, pretvorilo se u dugotrajno ratovanje Pavlovih sinova, Petra i Radeslava, protiv Sandalja Hranića.

Da bi održali ostatak očevih posjeda, braća Pavlovići obratili su se Osmanlijama za pomoć. Stariji, Petar, poginuo je 1420. godine u borbi sa Isak-*begom*, koji je tada bio na strani Sandalja Hranića. Ubrzo su i vojvoda Radeslav Pavlović, kao i vojvoda Sandalj Hranić, iako potčinjeni bosanskom kralju Tvrtku II, postali i vazali Osmanskog sultana Murata II. Iako je Sandalja naslijedio sin njegovog brata Stjepana Vukčić Kosača, neprijateljstva između njega i Radeslava nisu prestala. Poslije smrti vojvode Radeslava Pavlovića, novembra 1441. godine, njegov sin Ivaniš Pavlović produžio je još nekoliko godina neprijateljstvo protiv majčinog brata Stjepana Vukčića. Protiv njegovih interesa podržavao je svog prirodnog saveznika kralja Stjepana Tomaša koji je prešao na katoličanstvo. Pošto je politika u srednjovjekovnoj Bosni u priličnoj mjeri određivala religiju i Ivaniš je u jednom momentu bio prišao katoličanstvu, najvjerovatnije zbog bolje političke perspektive, a zatim se ubrzo vratio pradjedovskom nasljedstvu u smislu tradicije ili lične krstjanske religioznosti.

Kod B. Curipeschitza nalazimo podatke o lokaciji vječnog smiraja vojvode Radeslava Pavlovića, njegove žene Teodore, sina Ivaniša, brata Petra i izvijesnog vijernog mu sluge *na uzvišici brda Medenika* u blizini *Zelenog Pazara ili Rogatice*.

Vidi, Curipeschitz von Obernburg, Benedict: ***Itinerarium Wegrayss Kün. May. Potschafft, gen Constantinopel, zu dem türckischen Kaiser Soleyman, anno XXX***, Wien, MDXXXI. = Kuripečić, Benedikt: *Putopis kroz Bosnu, Srbiju, Bugarsku i Rumeliju 1530*, [preveo sa njemačkog Đorđe Pejanović], Sarajevo, 1950., str. 24-25.

№ 109. Očito je kako još uvijek nema dosljednosti u načinu pisanja, objašnjavanja i prikaza objašnjenja za pojedine osmanske termine za koje postoje, odnosno ne postoje odgovarajuće dubletne forme u našem jeziku. Radi toga, kada je u pitanju navođenje osmanskih termina datih u fonetskoj i vokaliziranoj transkripciji (npr. *akindžija* / *akıncı* u značenju *jurišne konjice*, odnosno *akindžija* / *akıncılar* u značenju *jurišnika*), za poznatije davat ćemo njihovo značenje bez širih objašnjenja *in continuo* u samon tekstu ispisane *italikom* i u crvenoj boji, a za manje poznate, odnosno one koji se manje koriste u bosnaskom jeziku, iako su prisutni, bit će navedeno njihovo značenje i eventualna tumačenja u fusnoti ili u prilozima. Razlog za takvo postupanje nalazimo u činjenici da za čak 90% termina na polju osmanistike nisu potvrđene dubletne forme, te i zbog mlađih generacija koji tu terminologiju, nažalost, ne poznaju.

Ovo je samo dio naših razmišljanja za koja se nadamo da će ukazati na nužnost terminoloških razgraničavanja u služenju i pisanju unutar našeg jezika, a da ovoj problematici ne manjka aktuelnosti dokazale su do sada i brojne rasprave i različiti pristupi.

№ 110. U dokumentu *Dubrovačkog ariva No 340* obrađenog u *Glasniku Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini* saznajemo o Mehmedu Čelebiji dosta podataka: *[…] Mehmed Čelebija došao je 4. jula 1466. u Dubrovnik kao očev poklisar ali malo poslije postao je zapovjeđnikom onog dijela Bosne, kojim je nekoć vladao vojvoda Radosav Pavlović, to jest krajem oko Vlasenice, Rogatice, Kladnja i Olova.* Preciznije rečeno, a na osnovu podataka iz 1469. godine, *Vilajet Pavli*, odnosno Pavlovića zemlja, obuhvatala je slijedeće župe i gradove: Višegrad, Dobrun (sa Pribojem), Hrtar (trg i župa), Brodar, Borač sa Čelebi Pazarom, Prača sa Novim ili Pavlovcem, Studena ili Kamenska, Volujak, Glasinac ili Mokro, Pale / *Bogaz-i Yumru*, cijelu Romaniju i Olovac, odnosno Olovo kao najsjeverniju župu u Pavlovića zemlji uvučen između Kraljevih zemalja s jedne, i oblasti Kovačevića s druge strane.

7. oktobra 1466. spominje se on kao *dominus territorii de Paulouich* i […] *votira mu se dar od 100 perpera a da je ova njegova funkcija bila skopčana sa naslovom vojvođskim, vidimo iz zaključka od 23. septembra 1467.? kojim se odregjuje, da vojvoda „Zalepia", sin Isabegov dobije na dar sukna u vrijednosti od 15 perpera, a 1469. 30. juna dobio je 35 dukata. Taj isti Mehmedbeg Isabegović bio je dva puta hercegovački sanđžak i to 1506-1509. i 1513-1515.*

U daljnjem tekstu istog dokumenta saznajemo i ovo: […] *Mehmed Čelebija 2. sin umr'o 1467. Veletbeg subaša vojv. Pavlovića zemlje drinski (1509.) ').* Ispod ovog teksta nalazi se i fusnota sljedećeg sadržaja: *Spomen ovom Veletbegu nalazim 24. septembra 1509. u Liber cons. rog. 31., 145. ovako 'Velethbegh filius quondam Essebeglii vet eris, subaslach in Drina'u.*

U dokumntu *No 446*. stoji sljedeći zapis: *Melimeđbega Isabegovića novog sandžaka krajišnika, karakteriše dragoman Skenderbeg u spomenutom pismu ovako: […] 'a tai sadašni sandžak Esebegovik krotak je človek, kako no za Sinanbega. Na nega da se nešto vele ne tratite i ne spenžate, nego što mu je zakon od pregašneh vrjemeni. S nim je lasno. Takoj da znate.' I to malo riječi je u doba, kada bakšiš u turskoj carevini postaje glavnim državničkim načelom, najbolja pohvala državniku.*

Ovaj sandžak bio je sin glasovitog Isabega Isabegovića, koji je pod imenom Mehmed-Čelebije bio gospođar Pavlovića zemlje (1466-1468, odnosno 870/872. po hidžri). Iza očeve smrti izgubismo mu trag a nakon 40 godina tek sretamo ga u Hercegovini kao sandžaka.

Izvor naznačen u: fusnoti No. 185.

№ 111. Prema Aličiću A. S., granice bosanske države u vrijeme osmanskih osvajanja bile su sljedeće: od Save na sjeveru do Jadranskog mora na jugu, od Novog Pazara na istoku do planine Dinare na zapadu, od Kamengrada na sjeverozapadu do Kotora na jugoistoku, od Mačve na sjeveroistoku do Makarske na jugozapadu. Osmanlije su do 1526./932. godine zauzeli gotovo cijelo navedeno područje osim Jajačke banovine, koja će nešto poslije ući u sastav Osmanskog carstva. Oni su, međutim, zauzeli i neka područja izvan tih granica, i to ona koja su zatvarale planine Dinara i Velebit, odnosno područja južno od Velebita i zapadno od Dinare.

Aličić, Ahmed S.: ***Popis bosanske vojske pred bitku na Mohaču 1526. godine;*** u: *Prilozi za orijentalnu filologiju*. Sv. XXV za 1975., Sarajevo, 1977., str. 171-177.

№ 112. *[…] Ove nam kratke vijesti svjedoče, kako su se vjerske borbe okrenule u izdajničke osnove patarena* (krstjana, op.aut.)*, koji su se zgrnuli pod zastavu medinskog proroka proti svojej otadžbini.*

Rački, Franjo: ***Bogumili i Patareni;*** u: *Rad, Jugoslavenske akademija znanosti i umjetnosti*, Knj. VIII, Zagreb, 1869., str. 159.

Mužić I. ističe kako nije bilo moguće pokloniti vjeru kralju Tomašu koji, prema pismu dominikanca Nikole Barbuccija od 31. 5. 1459. godine, izjavljuje da se ne pouzdaje u svoje podanike *manihejce* (kako tada najvjerovatnije naziva krstjane, op. aut.), koji *čine gotovo većinu kraljevstva* i više vole Turke (Osmanlije, op. aut.) nego kršćane.

Dalje Mužić ističe kako su *islam posebno prihvaćali oni stanovnici koji nisu bili kršteni, a vjerojatno i dio onih, koji su bili kršteni nedavno, odnosno ne mnogo prije dolaska Turaka* (Osmanlija, op. aut.). To bi moglo da znači kako su islam u najvećem broju u Bosni prihvatili *oni koji nisu bili kršteni*, odnosno krstjani.

Mužić, Ivan: ***Vjera Crkve bosanske…***, 2008., str. 99.

Također, postoje i podaci o prelasku i sporazumu Benediktanaca s Osmanlijama, kao i njihovog preuzimanja određenih crkvenih dobara, samostana i redovničkih kuća od franjevaca.

Vidi, ***Nikola V. i rat s izdajnikim bogomilima;*** u: *Nikola V. i Hrvati (1447.-1455.),* str. 262, napomena 34.

№ 113. Govoreći o Vlasima različiti autori nerijetko imaju na umu različite povijesne i etničke realnosti, pa su nesporazumi neizbježni jer se pod nazivom *Vlasi* (*Vlah, Vlasi / vlah, vlasi*) razmatraju različite ljudske skupine. S druge strane, otkako je pitanje Vlaha postalo predmetom sistematičnijih (znanstvenih) istraživanja, ono je uvijek bilo opterećeno ovakvim ili onakvim političkim konotacijama ili pak, što je još nezgodnije, ovakvim ili onakvim (eksplicitnim ili skrivenim) nakanama ili interesima (npr. tvrdnja da su potomci Vlaha u Bosni danas isključivo Srbi, ili da su oni jednostavno Srbi...). Kao populacijska skupina Vlasi, odnosno "Vlasi" su sastavni dio povijesti mnogih naroda jugoistočne i srednje Evrope, pa samim tim i Bosne i Pavlovića zemlje.

Kada su bosanski Vlasi u pitanju, u srednjem vijeku oni su sačuvali bitne osobitosti svoje *aromunitne rase* kao potomci *prearijskih pretpovijesnih Mediteranaca, koji su u mikensko doba na dvorovima svojih anakta dosegli vrhunac svoga kulturnog uspona*. Svoj prastari jezik su već davno bili izgubili i zamijenili ga korumpiranim jezikom dobrih Bošnjana sa vulgarnim primjesama iz grčkog ili latinskog jezika, a ovaj potonji zvali su *romanskim*. Nosili su različite nazive: *Vlasi, Cincari, Sarakaćani, Kucovlasi,* a prihvaćali su rado i imena naroda, među kojima su živjeli. Poznata je činjenica da se nikada nisu zvali *Bošnjanima* ili *Vlasima Bošnjanima*, kao što je poznata činjenica da su se nazivali *Grcima, Makedovlasima, Arvanitima, Bugarima* i *Srbima*. O takvoj formi prihvatanja tuđih naziva kao svojih Ć. Truhelka kaže: ... *to priljubljivanje tuđoj sredini tako je staro, da oba kronista, Komnen i Prokle, 1400., osvajača Arte, Vonku zovu Serboarvanitobulgarovlahom, dakle upravo 'Pomoz Bog, čaršijo, na sve četiri strane!'*

Na bazi analize njihovih imena, kako to konstatira Ć. Truhelka, nakon njihove prve, *čobanske invazije*, *za koje grčkoistočni elemenat ulazi u većoj mjeri u Bosnu*, *Vlasi su bili u doba svoga doseljenja većinom slavizirani, te potječu iz pretežno slovjenskog kraja, iz Babune, Šarplanine i Skopske Crne Gore*.

Vidi, Truhelka, Ćiro: ***O podrijetlu žiteljstva grčkoistočne vjeroispovijesti u Bosni i Hercegovini;*** u: Mažuranić, Ivan: *Vlasi u staroj hrvatskoj historiografiji*, Split, 2010., str. 120 i 122. Digitalno splitsko izdanje dostupna na: http://www.muzic-ivan.info/vlasi_u_starijoj_hrvatskoj_historiografiji.pdf (pristupljeno 28.4.2014.).

Po prvi put nalazimo potvrdu da Vlasi dolaze sa tadašnjeg teritorija Bosne u povelji bosanskog bana Ninoslava oko 1234. godine, gdje se kaže: *No to nijesu bili doma i Vlasi, nego oni iz srednjega Balkana, koje su Dubrovčani upotrebljavali kao prenosnike svoje trgovačke robe*.

Vidi, Mandić, Dominik: ***Sredovje na Bosna bez Srba****. Hrvatska revija*, Br. V., Buenos Aires 1955., str. 450-460.

Dubrovčani su stanovništvo oko Trebinja, Ljubinja i Gacka smatrali u srednjem vijeku Vlasima. Tako se u dubrovačkim izvorima spominju 1376. godine *Vlachi et Bosgnani*, a godine 1454. zna se za *Vlahe i druge Bošnjane*.

Vidi, Mirdita, Zef: ***Vlasi u historiografiji***, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2004., str. 110.

Historiografija Vlaha mnogo je oskudnija i nesigurnija nego povijest većine drugih naroda (ili etničkih skupina) iz istih razdoblja, pa je mnogo toga prepušteno zaključivanju po vjerojatnosti ili pak "po logici".

Sa uspostavljanjem slavenskih državnih tvorevina na balkanskim prostorima južno od Dunava [u kojima su Vlasi nerijetko uživali poseban status – status slobodnih stočara i karavandžija, odnosno *kiridžiluka* (od osm. *kiracılık*, *kirijašenje*, odnosno transport i trgovina rijetkom robom po dalekim i teško pristupačnim terenima), a nerijetko su služili i kao plaćeni vojnici, ali je iz takvog statusa proisticala i stanovita društvena izolacija] započinje proces njihove postupne jezičke asimilacije (ponajprije slavizacije, ali i grecizacije i albanizacije). Počeci slavizacije dobro se naziru iz raških dokumenata 13. te osobito 14. stoljeća. Iako su već ranije svojim karavanama bili preuzeli znatan dio trgovine između balkanske unutrašnjosti i jadranske obale, nakon nadiranja Osmanlija dio njih selio se sa svojim stadima (preko Bosne, Dalmacije, Like i Primorja) prema zapadu i sjeverozapadu, s tim da su za razliku od većine drugih skupina Vlaha koje su bile pravoslavne, cetinski Vlasi 15. i 16. stoljeća i velebitski Vlasi bili katolici.

Međutim, nerijetko su upravo Vlasi – kao vrlo neodređena, fluidna etnička i samo djelimično i jezička ili civilizacijska zajednica – izvlačili kraći kraj ako se ne bi uklopili u glavna gibanja i nastojanja većinskoga naroda. Ustvari, nerijetko su, kao skupina, bili gubitnici nekad u korist Grka, nekad u korist Bugara, nekad pak Albanaca, nekad Makedonaca, a nekad i sad u korist Srba.

Srbi danas Vlahe jednostavno zovu *Rumuni*, bez obzira na to što se, u prošlosti, i za te Rumune, više ili manje, koristilo ime *Vlah, Vlasi*. Iako nakon osamostaljenja Srbije toj skupini nije bio osporavan status rumunske nacionalne i jezične manjine, od kraja 19. stoljeća službena je politika i otvoreno i potajno činila sve da bi se to stanovništvo jezički i nacionalno asimiliralo. Na primjer, škole i bogoslužje bili su na srpskom, a Srpska pravoslavna crkva je od kraja 19. stoljeća mijenjala osobna imena i prezimena Vlaha. Također i V. Skarić bilježi da je u Sarajevu poslije 1863. godine, po direktivi iz Beograda, osnovano tajno *Društvo za iskorjenjivanje imena Vlah i nametanje imena Srbin*. Članovi ovog udruženja, bilježi dalje V. Skarić, *izlazili su na sarajevske carine, pa dočekivali seljake, kojima su govorili da oni* ***ne treba da se zovu rišćani nego Srbi****.* Tom agitacijom većina Vlaha i svih onih koji su se osjećali kao *rišćani* (pravoslavci) počeli su se izjašnjavati kao *Srbi*. *Duša* ove velikosrpske ujdurme bio je Bogoljub (Teofil) Petranović.

Vidi, Skarić, Vladislav: ***Sarajevo i njegova okolina od nastarijih vremena do Austro Ugarske okupacije***, Sarajevo, Knj. 1, reprint, 1937., str. 246-247. Digitalno prvo izdanje dostupna na: https://www.scribd.com/document/24884053/Vladislav-Skaric-Izabrana-Djela-Sarajevo-i-Njegova-Okolina-Od-Najstarijih-Vremena-Do-Austrougarske-Okupacije (pristupljeno 12.5.2014.).

O osnovnim značenjima kao i o porijeklu naziva *Vlah* (mn. *Vlasi*) mnogo se pisalo tako da su porijeklo i osnovne crte razvoja toga naziva prilično dobro poznati.

Mišljenja smo, da polazište nazivu *Vlah* ipak treba tražiti u imenu jednoga keltskoga naroda (jedne skupine keltskih plemena) s juga Prekoalpske Galije s imenom *Volcae*.

Usporedi, Tagliavini, Carlo: ***Le origini delle lingue neolatine – introduzione alla filologia romanza***, Bologna, 1964., str. str. 123–124, bilješka 13; ■ Idem: ***Elementi di fonetica generale – con 73 figure nel testo***, Bologna, 1964; ■ Skok, Petar: ***Vlah***. Enciklopedija Jugoslavije, Vol. 8, Zagreb, 1955-1971., str. 514–516; ■ Mirdita, Zef: ***Vlasi, starobalkanski narod – od povijesne pojave do danas,*** Zagreb, 2009., str. 25–27; ■ Cesare,Caio Giulio: ***La Guerra Gallica***. Milano, 1974., VI, str. 24, VII, str. 7; ■ Kovačec, August: ***Podrijetlo i razvitak naziva Vlah, Vlasi (vlah, vlasi), vlaški***. *Hrvatska revija*, Br. 3, članak, 2016. Digitalno izdanje dostupno na: http://www.matica.hr/hr/492/podrijetlo-i-razvitak-naziva-vlah-vlasi-vlah-vlasi-vlaski-26075/ (pristupljeno 12. oktobra 2016.).

№ 114. Problematičnost postojanja *riscana Serva* na teritoriji srednjovjekovne Bosne moguće se potvrđuje i time što Bosanska crkva i njezina krstjanska zajednica nije bila istočno-grčko pravoslavna niti srpsko-pravoslavna, jer inkvizicija ili papinski izaslanici nikad nisu intervenirali u pravoslavnim zemljama, ali su intervenirali u Bosni jer su narod koji je tu živio smatrali krivovjernicima a ne *riščanima*.

Moguće je napomenuti i sljedeću činjenicu u postojanju bitne razlike između *Bosanske crkve* i *Raške pravoslavne crkve*: papa nikad nije prihvatio Bosansku crkvu, a pravoslavni patrijarh u Carigradu ipak je tolerirao i čak priznavao Srpsku pravoslavnu crkvu.

Wenzel, Marian: ***Bosanski stil na stećcima i metalu*** = *Bosnian Style on Tombstons and Metal*, Sarajevo, 1999., str. 131.

Mišljenja smo da je to mogući razlog zašto je Bosanska crkva u zapadnoj kršćanskoj ekumeni stekla epitet *krivovjerja*, jer bi nespriječen razvoj *hereze* umanjio ne samo osnovnu pretpostavku Zapadne Crkve, nego također u konačnom smislu i sam položaj pape.

Također, za razliku od cara Dušana, koji je svoje carstvo konfesionalno atribuirao *pravoslavnim*, Tvrtko I ni jednom prilikom samoproglašeno Bosansko Kraljevstvo nije označio ni *pravoslavnim* ni *katoličkim*. Da je, kojim slučajem, proglašenje Bosne kraljevinom Tvrtko I vezao za Katoličku crkvu, kao što je to uradio Stefan Prvovjenčani u pismu papi Inocentu III iz 1199. godine i ponovio to kasnije 1217. godine *(... Quemadmodum omnes christiani diligunt vos et honorant, et pro patre et domino retinent: ita nos desideramus sancte romane ecclesie et vestri fidelem filium nominari.)*, Tvrtko I zasigurno bi, poput prvog srpskoga kralja u pismu tadašnjem papi Honoriju III 1220. godine, očitovao svoju pripadnost Katoličkoj crkvi i papinstvu. Za razliku od Raške pravoslavne crkve, u konkretnom bosanskom slučaju bio je to raskid s tradicijom i rimskim starateljstvom, personificiranim u *jedinstvu obreda i poslušnosti, institucionalnoj praksi i lojalnosti*, što je bosanske vladare odvelo na stazu '*izvan zakona*', uz ustrajavanje na jednom obliku tvrde ortodoksije.

Iako u mnogim inozemnim izvorima i literaturi možemo se susresti sa tvrdnjama o *krivovjerju*, uvažavamo mišljenje M. Brkovića da takve tvrdnje nisu do danas bile podvrgnute odgovarajućoj znanstvenoj kritici. Međutim, na temelju domaćih izvora, osobito srednjovjekovnih isprava bosanskih vladara, tu nema nikakvog krivovjerja jer je riječ o **Bosanskoj crkvi** i **krstjanima**.

O sadržaju pisma kralja Stefana Prvovjenčanog usporedi, Rački, Franjo: ***Pismo prvovienčanoga kralja srbskoga Stjepana I. papi Honoriju III. god. 1220.*** *Starine*, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Knj. VII, Zagreb, 1875., str. 55, 56. Digitalno izdanje dostupno na: http://www.europeana.eu/portal/en/record/9200350/BibliographicResource_3000095272565.html (pristupljeno 11. februara 2015.).

O mišljenju M. Brkovića usporedi, Brković, Milko: ***Bosansko-humski kršćani u križištu*** ..., str. 131.

№ 115. *[…] Dum hec ita geruntur, Turcus sollicitatus [non si accenna ad altro] ab heresiarchis sectae Manicheorum, quibus male libentibus baptizatis Rex Bosnae, homines benefitiis honoribus demulcere cupiens, munitissimas quasque regni arces crediderat, universo Illirico, quod nunc Bosna cognominatur, per proditionem potitur, rege ipso Stephano capto et trucidato, regno autem eius maximis ruinis cladibusque affecto [maggio-giugno 1463], quarum ego missus a pontifice non parva pars extiti, nam undeviginti meorum amissis ipse post maxima pericula incredibilesque labores divina potius quam humana ope servatus evasi*.

Mercati, Giovanni: ***Notizie varie sopra Niccolò Modrussiense***. *Opere minori*, IV, Studi e testi 79, Città del Vaticano 1937., str. 218.

Usporedi, Džaja, Matko Srećko: ***Konfessionalität und Nationalität Bosniens und der Herzegowina – Vorempazipatorische Phase 1463-1804***, München, 1984. = Idem: *Konfesionalnost i nacionalnost Bosne i Hercegovine. Predemancipacijsko razdoblje 1463.-1804*. Mostar, 1999., str. 206-214 i 232.

№ 116. Kad je riječ o dubrovačkim izvorima koji tretiraju bosanske krstjane treba spomenuti da je njihovo korištenje danas znatno olakšano, jer su zahvaljujući kritičkom izdanju M. J. Dinića postali dostupni. Nakon što se pojavila Dinićeva zbirka građe o Bošnjanima, S. Ćirković je pronašao desetak dubrovačkih isprava o krstjanima, koje dodatno utvrđuju stečenu sliku o njima, gledano očima poslovnih Dubrovčana.

Vidi, Dinić, J. Mihailo: ***Iz dubrovačkog arhiva***. Knj. III, Srpska akademija nauka i umetnosti, *Zbornik za istoriju, jezik i književnost srpskog naroda*, III Odeljenje, Knj. XXII, Beograd 1967., str. 180-236.

Usporedi, Ćirković, Sima: ***Dualistička heterodoksija u ulozi zemaljske crkve – Bosanska crkva***. Srpska akademija nauka i umetnosti, *Glasnik Odeljenja društvenih nauka*, 9, Podgorica, 1995., str. 16, bilješka 23.

№ 117. Da je bilo dobrih Bošnjana koji su još u drugoj polovini 17. stoljeća zadržali svoju vjeru tvrdi engleski diplomata Ricaut, koji naglašava da se bosanski krstjani još nisu posve *pretopili u muslimane*, nego čitaju Novi Zavjet, navodno vjeruju u Muhameda i piju vino o ramazanu.

Ricaut, Paul (ou Rycaut) – Briot, Pierre: ***Historie de l'Etat present de l'empire Ottoman***, Chez Abraham Wolfgank, Amsterdam, 1670., str. 288. ■ *Vidi i*, Ricaut, Paul: ***Histoire de l'etat présent de l'Empire Ottoman: contenant les maximes politiques des Turcs*** (Traduit de l'Anglois de Monsieur Ricaut, par Monsieur Briot). Sébastien Mabre-Cramoisy, Paris, 1670.

Citirano prema djelu: Kamber, Dr. Dragutin: ***Kardinal Torquemada i tri bosanska bogomila –1461***. Separatni otlsak u: *Croatia sacra,* God. 2, Hrvatska bogoslovska akademija, Zagreb, 1932., str. 36. Digitalno izdanje dostupna na: http://www.bgs.ba/eknjige/index.php?option=com_content&view=article&id=141:dragutin-kamber-kardinal-torquemada-i-tri-bosanska-bogomila-1461&catid=93:religija&Itemid=81 (pristupljeno 8.septembra 2014.).

Vid Vuletić-Vukasović u svojim *Bilješkama o kulturi južnijeh Slavena* kaže: *Čuveni mi je Fra Grga Martić pričao, da je poznavao muhamedanaca, te su se zvali turskim imenom, a bili su skrovito bogumili. Tu je domaćin vršio dužnosti bogumilske vjere, pa nijesu nigda ni hodili u džamiju. Po kazivanju slavnog starca Martića bilo je u posljednje doba bogumila u Jablanici, pa rek' bi, da jih je još u selu Drežnici, te kod rijeke Drežanke.*

Poznato je da je Ibrahim-*beg* Bašagić pred sami početak Drugog svjetskog rata slao silom *hodže* u Drežnicu, jer tamošnji seljaci nisu ništa znali o islamu iako su se izjašnjavali kao Muslimani. U *Bakulinom šematizmu hercegovačke biskupije od 1867. godine* posredstvom V. Ćorovića nalazimo bilješku koja svjedoči o tome kako je porodica Helež, u Dubočanima (Kotar Konjic), bila posljednji *sljedbenik bogomilske* (krstjanske, op. aut.) *zanešenosti napokon prigrlila islam, prije nekoliko godina u nazad.* Ćorović dalje navodi i izjavu Grge Martića koju je zabilježio Dr. Jelenić u svome djelu *De Patarenis Bosnae* kako je još iza Austro-ugarske okupacije u Neretvi bilo *šesnaest Patarenskih* (krstjanskih, op. aut.) *domova*. Citirajući mitropolita Kosanovića saznajemo da su *u njegovo doba živjeli u blizini Kreševa patareni* (krstjani, op. aut.), što također tvrdi i Azboth kako je *do njegova vremena bilo bogomila oko Kreševa i oko Rame*. Sa Azbothom se, kako navodi Ćorović, u potpunosti slaže Mehmed *beg* Kapetanović Ljubušak koji to bilježi u *Narodnom blagu* 1887. godine: *Oko Rame i Neretve ima i dan danas muhamedovskih seljaka, koji su sačuvali neke molitve iz bogomilskih vremena, pa ih u obiteljskim krugovima na izust mole. Posljednja kuća koja je primila islam je, kako pričaju, kuća Milišića kod Umoljana.*

Vuletić-Vukasović, Vid: ***Narodni uresi kod južnijeh Slavena – razni opisi***, Dubrovnik, 1897., str. 119; ■ Ćorović, Vladimir: ***Bosna i Hercegovina***, Srpska književna zadruga, Beograd, 1925., str. 46, 93 i 239. Digitalno izdanje dostupna na: https://www.scribd.com/document/46227391/Vladimir-Ćorović-Bosna-i-Hercegovina (pristupljeno 6. septembra 2014.).

№ 118. U spisima dubrovačkog arhiva (razdoblje od 1393. – 1437.) spominju se uz ostale i ovi vlaški katuni: *Banjani, Burmazi, Bogdašići, Kraisalići, Grabići, Drpani, Vlahovići, Mirilovići, Maleševići, Dragovići, Nenkovići, Perutinići, Pliske, Ugarci, Dobreci, Vragovići, Vučihne, Zuri, Hlapci, Zakovo*…, a bez oznake i lociranja katuna spominju se češće *Vlasi Bobani, Dančuli, Markuli, Blasuli, Jadruli, Lovruli, Anzuli, Krstuli, Produli, Babuli, Dobruli, Vlčuli, Bakuli, Bogani, Riđani, Branisaljići, Burojevići, Bogčinići, Boljuni, Drobnjaci, Germanovići, Ivice, Kresojevići, Krstići, Kutlovići, Pilatovci* i mnogi drugi. U raškim poveljama spominju se i *Barbati, Bukori, Buni, Fečori, Singuri, Surduli, Njeguli, Ursuli …*

Vidi, Truhelka, Ćiro: ***O podrijetlu žiteljstva grčkoistočne vjeroispovijesti u Bosni i Hercegovini;*** u: *Studije o podrijetlu – Etnološka razmatranja iz Bosne i Hercegovine.* Zagreb, 1941. = Idem: *O podrijetlu žiteljstva grčkoistočne vjeroispovijesti u Bosni i Hercegovini;* u: *Vlasi u starijoj hrvatskoj historiografiji*, Split, 2010., str. 122.

Međutim, kada se uporedi izvorni tekst iz 1941. godine i ovaj koji je štampan u Splitu 2010., vidi se da je u ovom novom izdanju izostavljen poslednji pasus koji glasi:

Potomstvo bilo koje od ovih skupina ne može iz povijesti naseljavanja Bosne izvoditi nikakva prava autohtonstva, u opreci sa starosjediocima katoličke i islamske vjeroispovesti. Još manje si smije svojatati pravo, da za inorodni narod, kojemu uostalom samo najmanjim dijelom pripada, svojata zemlju, čiji su gosti, i da pravo na nju poriče Hrvatima (krstjanima i katolicima, op, aut.) – *starosjediocima.*

Hospites i indigenae su dva pojma, koji se međusobno isključuju.

Digitalno prvo izdanje dostupna na: https://www.scribd.com/document/26404457/Ćiro-Truhelka-Studije-o-podrijetlu (pristupljeno 28.4.2014.), a digitalni splitski reprint tog izdanja dostupan na: http://www.muzic-ivan.info/vlasi_u_starijoj_hrvatskoj_historiografiji.pdf (pristupljeno 28. aprila 2014.). ■ *Vidi i,* Dinić, Mihailo: ***Zbornik Konstantina Jirečeka II.*** Knj. 42, Posebna izdanja, Knj. CCCLVI, Srpska akademija nauka i umetnosti, *Odeljenje društvenih nauka* – Nova serija, Beograd 1962., str. 45-48.

№ 119. Također, o toj problematici imamo podatak kod F. Miklosicha kako je u srednjovjekovnoj Raškoj bilo zakonom zabranjeno, da se autohtoni Rasci i Vlasi žene izmedju sebe: *Sr'bin' da se ne ženi u Vlaseh; ako li se oženi, da ju vede u merop'he* (***Dečanska hristovulja***, 1330., čl. 36.). *Svetostefanska hrisovulja (1313-1318)* za dopunu donosi jednu oštriju odredbu, te navodi ovako: *Ako li se oženi u nevest* (bez znanja, op. aut.) *igumnovu, da se ograbi i sveže i vlah ot koga se bude ženil, i da se vratii bez volje opet na otčino mesto*. Dušanov zakonik (***Zakon blagovjernago cara Dušana, 1349-1354***) u članu 98. datu problematiku tretira ovako: *Srbin da se ženi u Vlasi, i da ju vodi, i da ti zakoni budu joj.*

Miklosich, Franz: ***Monumenta Serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii***, Wien, 1958., str. 98; ■ A. V. Solovjev, ***Odabrani spomenici srpskog prava – od XII do kraja XV veka***, Beograd 1926., 93 i 114. Digitalno prvo izdanje dostupna na: https://catalog.hathitrust.org/Record/002024683 (pristupljeno 22.8.2016.); ■ Mandić, Dominik: ***Postanak Vlaha – nova povjesna istraživanja;*** u: Idem: *Rasprave i prilozi iz stare hrvatske povijesti*, Pandžić, Basilius S. – Lasić, Dionysius, priređivači, Hrvatski povijesni institut, Rim, 1963., str. 538-540 = Idem: *Rasprave i prilozi iz stare hrvatske povijesti,* Hrvoje biblioteka, Zagreb, 2009; ■ Stojanović, kan. Ivan: ***Dubrovačka Književnost***, Dala na vidjelo: Srpska Dubrovačka Akademska Omladina, Dubrovnik, 1900., str. 164, bilješka 1. Digitalno izdanje dostupna na: https://archive.org/stream/dubrovakaknjiev00stojgoog#page/n189/mode/2up/search/u+Vlasi (pristupljeno 2.5.2016.).

№ 120. Izjašnjavanje kao *Vlah* je u Srbiji ukinuto u periodu od 1900. do 1915. godina. Sve Vlaške crkve su srušene a popovi rasčinjeni. Srpska pravoslavna crkva gradila je svoje crkve i postavljala svoje popove. Pod vladavinom kralja Petra I Karađorđevića Vlasi doživljavaju skoro potpunu asimilaciju i dolazi do druge faze redefiniranja njihovih prezimena, tako da u potpunosti liče na srpska (npr. prvobitno *Ispas*, tokom Osmanske Srbije *Ispasojević*, a za vrijeme Kraljevine SHS jedna grana je *Spasić,* a druga *Spasojević,* ili *Dojul* → *Doja* → *Dobroslav i Dobromir; Rahul* → *Raho* → *Radoslav; Rajul* → *Raja* → *Radomir...*).

Usporedi, Bercaru, Anca: ***Raporturi antroponimice sârbo-române***. *Cu privire specială asupra numelor feminine*. *Romanoslavica* vol. XLVI, nr. 1, Editura Universităţii din Bucureşti, 2011., str. 24. Digitalno izdanje dostupna na: http://macedonia.kroraina.com/rs/rs46_1_2.pdf (pristupljeno 20.5.2018.).

№ 121. U *Vilajetu Pavli* 1469. godine bilo je 448 vlaških porodica, a 1485. god. 14 *džemata* (osm. çemaat ← arap. džamāʿah, vjerska općina, osnovna jedinica u organizaciji islamske vjerske zajednice) naseljenim Vlasima. Na čelu prvog *džemata* nalazio se knez Sanko. Jednu od potvrda naseljavanja i zadržavanja Vlaha unutar *Vilajeta Pavli* nalazimo u žepskom selu Mandre (Rogatica) koje je, kao i mnoga druga u toj regiji, isključivo bilo formirano i naseljeno Vlasima. Naziv *Mandre* sa mogućim značenjejem *mjesto i koliba gdje se ljeti ovce muzu*, nastao kao balkanski grecizam, pa prema tome, nema sumnje da je imenovan od vlaškog, stočarskog stanovništva koje se kasnije spominje i u osmanskim dokumentima 1485. godine. Na temelju navedenog podatka, kao i rezultata proučavanja susjedne oblasti Glasinca, može se potvrditi postojanje Vlaha, koji se u srednjem vijeku spominju kao stočari i ponosnici.

Usporedi, Šabanović, Hazim: ***Bosanski pašaluk***…, str. 130.

Također, pored bosanske feudalne vlastele, izvori iz 1361., 1385., 1399., 1406., 1407., 1408. i 1417. godine spominju Vlahe bosanskih banova i kraljeva. *Vidi,* Mandić, Dominik: ***Postanak Vlaha***… str. 556.

№ 122. Historiografija o Vlasima na teritoriji srednjovjekovne Bosne raznovrsna je i, kako smo već naveli često protivrječna. Sam termin *Vlah* bio je promjenljiv tokom srednjeg vijeka. Međutim, Vlasi su ipak bili poseban etnos, koji se u vremenu razvijenog feudalizma počeo stapati sa okolnim autohtonim stanovništvom.

Vlasi se pominju tokom cijelog srednjeg vijeka pa i nakon Osmanskog osvajanja Bosne. U poveljama se navode kao *vlasi u vlasništvu* (vazalnom odnosu) *regis Bossinae* – kralja Bosne ili *kraljevi vlasi*, kao i *vlasi – ljudi* (*homines*) u vazalmom odnosu pojedinih krupnih feudalac na čijoj su se teritoriji nalazili. Tako npr. *vlasi Drobnjaci* pominju se kao *homines voivode Sandagli* ili *villani voivode Sandagli*, a Pribisav Poznanović, vlah iz katuna *Dobrade Glegieuich*, *homines* vojvode Radoslava Pavlovića. Isti satatus su imali i Guhdije koji su živjeli u selu Vratar (Žepa – Rogatica).

Kada se javljaju kao *villani* vjerovatno su bili zahvaćeni procesom sedentarizacije (praksa dugog života na jednom mjestu) i smještanjem po naseljenim mjestima i selima.

O odvijanju procesa sedentarizacije, između ostalih, svjedoči nam i vlaška porodica *Furtula* koja se do danas održala, kao pravoslavna i hrišćanska, na teritoriji današnje Rogatice.

Vidi, Kovačević-Kojić Desanka: ***Srednjovjekovni katun***…, str. 452. ■ *O vlahu Gleđevića Pribisava Poznanovića vidi,* Kurtović, Esad: ***Prilog historiji vlaha Gleđevića***. *Prilozi*, 36, Sarajevo, 2007., str. 11-31. Digitalno izdanje dostupno na: http://www.iis.unsa.ba/pdf/prilozi_36.pdf (pristupljeno 10. oktobra 2015.) str. 22.

№ 123. *[…] Da nijesu Vlasi isto što i Srbi,* ističe I. Stojanović kako, *jasno svjedoči Zakonik cara Dušana izdan Daničičem, iz kog navodimo neke primjere:*

- *Srbin da se ženi u Vlasi, i da ju vodi, i da ti zakoni budu joj (§ 98).*
- *I seli, i ljudi, i Vlasi, i što dohodi od Vlaha, i od zemskijeh ljudi Srbina, da se crkvi uzimaju (§ 98).*
- *Vlasi, da sol ne vazmu, a što donese da je polovina crkvi (§ 98).*
- *Ljudi, koji crkovne ljude i Vlahe prognali su, da svežuju (§ 99).*

Stojanović, kan. Ivan: ***Dubrovačka Književnost***…, str. 164, bilješka 1.

Š. Kulišić navodi kako izvori u 14. i 15. stoljeću razlikuju *Vlahe* od *Bošnjana* (*Vlachy et Bosgniani*), ali ne spominje da su oni *Srbi* (*Serbi* ili *Raci*).

Kulišić, Špiro: ***Neki etnički problemi u predanjima o starom stanovništvu dinarske oblasti***. *Godišnjak*, Knj. V, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, *Centar za balkanološka ispitivanja*, Knj. 3, Sarajevo, 1967., str. 239.

№ 124. Po validnom osmanskom izvoru ***Tahrir-defteru*** iz 1468/69., odnosno 872/873. godine po *hidžri* u *Vilajetu Pavli* s *nahijama* Borač, Olovci, Volujak, Čataldža, Mokro, Brodar, Pogazi, Pomori, Višegrad, Dobrun i Hrtar nije zabilježen niti jedan stanovnik kao nemusliman *Srbin*. Međutim, u funkciji raznih dužnosti u tvrđavama po Bosni koje su držali Osmanlije spominju se osobe koje su sa osmanskom vojskom došle iz *raznih balkanskih krajeva*. Tako, na primjer, spominju se: *Ilijas iz Florine, Mustafa iz Soluna, Muhamed iz Drama, Kasim iz Trikala, Širmed iz Sofije, Hamza iz Kostendila, Karađoz iz Niša, Mustafa iz Trepće, Atmadža iz Zvečana, Atmadža iz Smedereva, Dodžan iz Beograda*... Za *Atmadžu* na stranici 241. tvrdi se da je *Lazović iz Laza*. Dati podatak moguće ukazuje da on dolazi iz Raške, iz Lazarove zemlje. Na drugom mjestu (str. 127.) nalazi se jedina zavedena osoba sa nadimkom *Srbin* što bi, također moglo značiti da je ta osoba pravoslavnog porijekla i da je svojevremeno pripadala narodu iz Raške. *Usporedi,* Okić, Tajib: ***Bosanski kristjani***..., str. 150-151.

№ 125. Bosanski krstjani i Katari, ukoliko u Montséguru na jugu Francuske izuzmemo jedan prostor za bogoslužje, nisu gradili crkvene objekte, ali su krstjani na teritoriji srednjovjekovne Bosne, kako tvrdi Mužić. I., posvjedočeno gradili nadgrobne spomenike koje on imenuje kao *nadgrobne crkve*. K tome navodi kako je dostojanstvenik Bosanske crkve Gost Radin u testamentu odredio da se nad njegovim grobom podigne *nadgrobni hram*. Na osnovu takvog stava Gosta Radina u literaturi se obrazlaže mišljenje da su *krstjani imali i svoje bogomolje*. Međutim, očito je da nije bila riječ o formi uobičejenog crkvenog objekta sa kakvim se susrećemo kod katolika i pravoslavaca već, naprotiv, o nadgrobnom hramu u formi biliga / mramora kako su to shvatali i njegovi sljedbenici.

Usporedi, Mužić, Ivan: ***Vjera Crkve bosanske***…, str. 84.

U originalnom tekstu Gosta Radina je zapisano: *[…] A zgodilo li bi se śmrt' meně, gostu Radinu, ostaljam' i nareguju ostalo moje imanje: ... a knezu Andrušku 100 dukat', **za hram' i za greb', gdě mi kosti budu i legu*** (akcentirao aut.)*, 140 dukat'*. Zasigurno za 140 dukata nije bilo moguće podići *nadgrobnu crkvu* u formi nama uobičajenog crkvenog objekta. Analizirajući i ostale poklone u novcu koji se spominju u izvorima moguće je doći do informacija kako je za neke druge namijene koje su po karakteru morale biti mnogo skromnije od izgradnje same crkve bilo predviđeno: … *Trista dukat' da se imaju i hoće dati u ruke net'ja mi, gosta Radina Seoničanina, da on' toi razděli s pravom' dušom' i z dobriem' načinom' krštěniem', koi su prave věre apostolske, praviem' kr'śt'janom' kmetem' i pravěm' kmeticam' krstjanicam… vpravo i čělo i istino za moju dušu*. Nadalje dao je nalog za dodjelu *kčerši Tvrtkovi 150 dukat', a gostu Radinu netju mi Seoničaninu 100 dukat', a drugoi Vukavi kr'stjanici mlaišoi Vuknin(oi) 100 dukat'... Vukni sestri moioi 360 dukat...* Vidljiva je prisutna financijska disproporcija oko eventualne vrijednosti *nadgrobnog hrama* u formi crkvenog objekta i ostalih darova sa određenom namijenom.

Originalni tekst oporuke gosta Radina iz 1466. godine ispisan je bosančicom vidi: Truhelka, Ćiro: ***Testamenat gosta Radina***…, str. 371-375; ■ *Tekst oporuke gosta Radina iz 1466. godine transkribovan latinicom vidi:* digitalno izdanje dostupno na: https://www.scribd.com/document/78747564/Oporuka-Gosta-Radina-Iz-1466-Godine (pristupljeno 22. oktobra 2016.), str, 1-3; Klaić, Nada: ***Izvori za hrvatsku povijest do 1526. godine***, Zagreb, 1972., str. 316-319; ■ *O mišljenju da su krstjani imali i svoje bogomolje vidi:* Anđelić, Pavao: ***Doba srednjovjekovne bosanske države;*** u: ***Kulturna historija Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do pada ovih zemalja pod osmansku vlast***, Sarajevo, 1984., str. 480.

Ipak, mogućnost da su krstjani molili samo u svojim hižama, odnosno kao nekadašnji monasi pustinjaci *pod otvorenim nebom* ili *u krovinjarama i pod stablima, u šumama i gorama*, odnosno u svojim kućama (*hiža, kuća, mjesto, locus, domus*…) koje su im služile i kao bogomolje, nije moguće isključiti.

№ 126. Truhelka izričito navodi: *[…] Na području, što ga zaprema trokut od Drine do Neretve i mora a na sjeveru do Save, u Srednjem vijeku nema apsolutno nikakovih podataka, da je tu postojala bilo koja grčkoistočna crkva ili manastir; samo s onu stranu Neretve u Humskoj Zemlji, koja je nekoć prolazno potpadala pod suverenitet srpskih kraljeva, postojale su crkve u Trebinju i manastir u Stonu. Ovaj potonji su 1333. Dubrovčani, postavši kupnjom vlasnici Stona i Rata, sekularizirali…*

[…] Premda je i pastirskom i filurijskom kolonizacijom pod kraj Srednjega vijeka i u prvim desetljećima osmanlijske invazije došlo mnogo življa grčkoistočnog obreda, izgleda, da ni vlaški čobani ni vojnici filuridžije (*vlaške filuridžije* ili *filuridži eflakan* – osmanska organiziraja za vojničke svrhe, op. aut.) *nisu baš mnogo marili za neku crkvenu organizaciju, pa zato u to doba u Bosni između Drine, Neretve i Save nema ni traga bilo kojoj crkvi toga obreda niti se u ispravama spominje bilo koji kaluđer, pop ili vladika…*

[…] Prve grčkoistočne crkve i manastiri grade se u Bosni tek u drugoj poli XVI. vijeka. Onda je nastao u istočnoj Bosni niz manastira: Tamna, Ozren (1577.), Papraća i Lomnica (1579.), svi u isto doba i jamačno sagrađeni od istih majstora. Vjerojatno je u to doba sagrađena i crkva u Goraždi, koju je neki domišljati kaluđer antedatirao, a malo kasnije sagrađena je crkva i u Sarajevu, kamo je tek 1717. mitropolit Melentije Milenković prenio sijelo eparhije, prozvane dabrobosanskom…

Što se tiče crkve u Goraždu Ć. Truhelka iznosi sljedeći stav: … *za koju natpis veli, da ju je 1442. sagradio herceg Stjepan, ustanovljeno je, da se tu radi o apokrifu, jer su se falzifikatoru potkrale dvije krupne pogreške: prva, da se za utemeljitelja crkve izdaje najgorljiviji pataren onog doba, a druga, da se vojvoda Stjepan Vukčić u godini 1442. zove hercegom, dočim je on herceški naslov dobio šest godina kasnije.* Poznata je i Volterova izreka: *Lakše je vjerovati u laž, koja se čula po hiljadu puta, nego u istinu, koja se čuje prvi put*, ili po onoj afričkoj: *Laž može nanijeti bol sto puta veći nego koplje*, odnosno po onoj etiopskoj: *Istini je suđeno da se bori protiv laži. Istina će pobjeđivati, ali će se laž uvijek vraćati, te će istina uvijek ponovo morati da se bori s njom. Ako to ne bude činila, biće zauvijek izgubljena*.

Vidi, Truhelka, Ćiro: ***O podrijetlu žiteljstva grčkoistočne vjeroispovijesti u Bosni***…, str. 127.

Kao najstarija crkva koja je locirana na današnjoj teritoriji Bosne i Hercegovine, odnosno istočnoj Bosni, postojala je crkva *Uspenja Presvete Bogorodice* u Dobrunu. Pošto tačno vrijeme nastanka samog naselja Dobrun kao i njegovog podgrađa nije poznato, tako i precizan podatak o gradnji i postojanju date crkve ne postoji. Međutim, po mišljenju D. Kovačević-Kojić postojalo je podgrađe Podobrun i Dobrun prije sredine 14. stoljeća u sastavu Raške. Takav zaključak nije donesen na osnovu izvorne građe, već na osnovu datiranja dobrunske freske od strane Z. Kajmakovića, pa je, u smislu državnog posjeda, zaključeno kako se tada nalazio u Raškoj. U posjed Kraljevine Bosne naselje Dobrun i Podobrun prelaze diobom posjeda između Tvrtka I i kneza Lazara Hrebeljanovića 1373. godine. Međutim, po narodnom predanju to naselje sa utvrdom je podigla *Prokleta Jerina*, žena raškog despota Đurđa Brankovića oko 1440. godine. U dubrovačkoj izvornoj građi Dobrun kao toponim se spominje 1407. godine, i to u ugovoru o prevozu robe, a zatim tek 1421. godine kao mjesto *loco dicto Dobrun*.

Iako se i na osnovu još nekih podataka K. Jirečeka može steći dojam kako je Dobrun bio omiljeno boravište raških i bosanskih feudalaca, zbog njegove skromne funkcije, da ne kažemo minorne funkcije u tom vremenu, takve podatke ne možemo uzimati kao provjerene i tačne.

Kovačević-Kojić, Desanka: ***Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države***, Sarajevo, 1978., str. 100. Digitalno izdanje dostupno na: https://www.scribd.com/document/194830722/Gradska-naselja-srednjovjekovne-bosanske-države-djelimično-dr-Kovačević-Kojić-1978 (pristupljeno 11. oktobra 2015.); ■ ***Državni arhiv u Dubrovniku***, *Diversa cancellariae*, 36, fol. 158, 16. III 1407; ■ Kajmaković, Zdravko: ***Zidno slikarstvo u Bosni i Hercegovini***, Veselin Masleša, Sarajevo, 1971., str. 102; ■ Jireček, Konstantin: ***Trgovački drumovi i rudnici Srbije i Bosne u srednjem vijeku*** (prijevod s njemačkog Đorđa Pejanovića), Sarajevo, 1951., str. 300. ■ *O razvoju samog naselja u srednjem vijeku vidi i,* Resulbegović-Deftedarevič, Aziz: ***Grad Višegrad i okolica***, Izdanje pisaca, Sarajevo, 1934., str. 12-19; ■ Mazalić, Đoko: ***Starine u Dobrunu***. *Glasnik Zemaljskog muzeja*, članak, Sarajevo, LIII, 1941., str. 101-123.

№ 127. Petrović navodi da je hiža dobrih Bošnjana bila u gradu Borču, u blizini utvrde vojvode Radoslava Pavlovića. Međutim, kako je Gost Mijaša, po tvrdnji D. Mandića bio u službi Pavlovića iz *krstjanske hiže u Podborču*, uz njegovo mišljenje i pretpostavke J. Finea, P. Ćoškovića i M. Hadžijahića možemo prihvatiti moguće postojanju krstjanske hiže na toj lokaciji. Ta činjenica ujedno potkrepljuje stav da su se Pavlovići koristili diplomatskim uslugama prije svega onih bosanskih redovnika koji su obitavali u toj hiži. Prihvaćanjem takvog objašnjenja može se s pravom ustvrditi da je Gost Mijaša kao starješina stajao na čelu tamošnje krstjanske zajednice i njezinog svratišta / hiže.

Usporedi, Petrović, Leon: ***Kršćani bosanske crkve***. *Hrvatski narodni kalendar*, XXXV – 1945., Napredak, Sarajevo, 1944., str. 202; ■ Mandić, Dominik: ***Bosna i Hercegovina***…, str. 311 i 348; ■ Fine, John: ***The Bosnian Church***..., str. 239; ■ Ćošković, Pejo: ***Krstjanin Vlatko Tumurlić i njegovo doba (1403.-1423.)***. *Croatica Christiana periodica*, Rasprave i prilozi, Br. 35, God. XIX, Zagreb, 1995., str. 12. Digitalno izdanje dostupno na: https://www.scribd.com/document/113277729/ĆOŠKOVIĆ-KRSTJANIN-VLATKO-TUMURLIĆ-I-NJEGOVO-DOBA (pristupljeno 14. januara 2015.); ■ Hadžijahić, Muhamed: ***Zemljišni posjedi 'Crkve bosanske'*** – *Nacrt za jednu studiju*. *Historijski zbornik (1972-1973)*, Zagreb, 1974., str. 471. Digitalno izdanje dostupno na: https://www.scribd.com/document/130953382/HZ-25-26-23-HADZIJAHIC-Zemljisni-Posjedi-Crkve-Bosanske (pristupljeno 14. januara 2015.).

№ 128. Nažalost, danas možemo svjedočiti kako se temelji date kapelice *(oratorije)* proglašavaju za pravoslavnu crkvu, čija se gradnja datira u *14. stoljeće*, a koju su, do niko drugi, *osmanski osvajači srušili*. Interesantno je da se lokacija crkve nalazila u neposrednoj blizini srednjovjekovne carine uz nekropolu sa blizu 360 mramorja, za koje se također tvrdi da su to *nadgrobni spomenici pravoslavnih Srba*.

Očito, kako se u razmatranje ove problematike unijela doza aktuelnih dnevno političkih razloga (… *sve što srpsko srce poželi je srpsko*) sa tezama iz arsenala nacionalističkih pseudo-historija, tako da kapelica na Glasincu, nekadašnja glasovita *'crkva na Glasincu'* biva zamagljenom, te ovaj problem ipak dobija težinu onog pitanja kojeg nerado postavljamo: Ko je na ovim prostorima starosjedilac, a ko je došao?

Međutim, poznato je kako je grupa građana samoinicijativno, iz njima poznatih konkretnih razloga, pokušala još 2008. godine da teškom mehanizacijom uništi sve moguće tragove o objektu i mramorju na tom lokalitetu. Po nekim nezvaničnim izvorima do kojih smo došli, to su učinili jer su dati objekat *smatrali heretičkim*, *nepravoslavnim*, kao i samo mramorje, odnosno kako njihovo porijeklo nije istočno-grčko, t.j. pravoslavno i na '*njihovoj teritoriji' nemože opstati*.

Čini nam se nevjerovatnim da neko, tek navodnim arheološkim istraživanjem jula 2013. godine (Aleksandar Jašarević), odjedanput otkrije nešto *'srpsko'* , što takvu mogućnost ne želimo osporiti, ali o onom prethodnom na tom istom mjestu, o čemu su izvori pohranjeni u *Dubrovačkom arhivu* već stoljećima pod drugim nazivljem, što je davne 1955. godine neko drugi ozvaničio i objavio u javnosti na navedenoj lokaciji (Đoko Mazalić), nažalost, u tekstu o datom istraživanju se i ne spominje. Možda to ne bi bilo ništa začuđujuće u okviru svakodnevnih iznošenja mase novih *'nacionalnih otkrića'*, međutim, ukoliko je tačan podatak, da su temelji date kapelice uvršteni i u spisak nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine iste godine bez spomena prethodnog stanja na datoj lokaciji, uz zaključak / konstataciju *da je crkva u Bjelosavljevićima nastala u periodu zrelog 14. vijeka, najvjerovatnije negdje oko sredine tog stoljeća ili par decenija prije*, ... te da *nema neposrednih analogija u zemlji Pavlovića*, onda je takav gest za svaku kritiku. Pitamo se, kako bi se i mogla uspostaviti bilo kakva analogija sa nekim objektom, kada kao takavih nije ni postojalo na Pavlovića-Rdinovića (Radenovića) zemlji do dolaska Osmanlija. I na koncu pitamo se da li će još jedna apsolutna povijesna neistina (kada je datiranje ovog objekta u pitanju?) vremenom postati historijsko uporište za redefiniranje nove *'skrivene istine o porijeklu srpskog naroda na teritoriji srednjovjekovne Bosne*?

Više informacija o nalazištu i klasifikaciji objekta vidi: Srpska pravoslavna crkva: ***Srednjovekovna crkva u Glasinačkom polju kod Sokoca*** (članak). Digitalno izdanje dostupno na: http://www.spc.rs/sr/srednjovekovna_crkva_u_glasinachkom_polju_kod_sokoca; ■ ***Pronađeni temelji srednjovjekovne crkve.****Srna (*članak). Digitalno izdanje dostupno na: http://www.srna.rs/novosti/124615/pronadjeni-temelji-srednjovjekovne-crkve-.htm ■ ***Otkriveni skeleti, drvena arhitektura i praistorijska keramika*** (članak). Digitalno izdanje dostupno na: http://www.palelive.com/glasinac-otkriveni-skeleti-drvena-arhitektura-i-praistorijska-keramika/ (pristupljeno 28. oktobra 2016.); Jašarević, Aleksandar – Antić, Snježana: ***Ecclesiam de Glasinac – Arheološka istraživanja na Crkvini u Bjelosavljevićima****. Godišnjak/Jahrbuch* 2017,46:xx-xx, DOI: 10.5644/Godisnjak. CBI.ANUBiH-46.96, str. 227-258.

№ 129. Teritorija Pavlovića u vrijeme njenih posljednjih predstavnika obuhvatala bi ove župe i gradove: Višegrad, Dobrun, Hrtar (trg i župu), Brodar, Borač sa Rogaticom, Praču sa Novim ili Pavlovcem, Studenu ili Kamensku, Volujak, Glasinac ili Mokro, Pale, cijelu Romaniju i Olovo. Poslije pada Bosne Pavlovića zemlja bila je podijeljena na *nahije:* Višegrad, Dobrun, Hrtar, Brodar, *Čatladža* / Prača, Borač, Studena, Volujak, Glasinac ili Mokro, Pale i Olovci. Vrhbosna je i dalje predstavljala zaseban *vilajet* – *Vilayet Sarayovasi*.

№ 130. Krajem sedme decenije 15. stoljeća izvršene su prve veće promjene u administrativnoj i teritorijalnoj podjeli Osmanske Bosne. Između ostalog, raniji *Vilajet Kraljeva zemlja* bio je podijeljen na tri manja *vilajeta*: Saraj, Brod i Neretva. Sjedište ranijeg *Bobovačkog kadiluka* preneseno je iz Bobovca u brodsku *nahiju*, koja je dobila novi naziv *Brodski kadiluk*. Njegove *nahije* Dubrovnik, Visoko, Kreševo, Fojnica i Lepenica priključene su novom ustrojstvu *Vilajeta Sarayovasi*, a *nahije* Kladanj, Jelaška župa i Kamenica Višegradskom *kadiluku*. Od *nahija* Kraljeve zemlje u dolini rijeke Bosne osnovan je novi *Vilajet Brod*, a treći *vilajet* osnovan je na području postojećeg *Kadiluka* Neretve i zvao se *Vilajet Neretva*. Takva podjela Bosanskog *sandžaka* ostala je uglavnom sve do 1525. godine.

Vidi: Šabanovic, Hazim: ***Bosanski pašaluk****…,* str. 144.

Vilajet Pavli - Gelebi Pagar - Gelebi Bagar

ILUSTRACIJA NA PRETHODNIM STRANICAMA: Stacioniranje osmanske vojske u rogaričkom kaju II.

ILUSTRACIJA NA STRANICI LIJEVO: Mnogi su se pitali: Gdje li je taj? Odakle je? Kada je taj *Chelebi* postao *kasaba*... (Izvor. Arhiv Akšamija).

Mehmed-beg Isabegović, zvani Čelebija...

O okvirima sage o Čelebi Pazaru, najzanimljiviji je upravo Mehmed Čelebija, utemeljitelj naselja. Potkraj sedme decenije 15. stoljeća, u jednom pismu pominje se Mehmed-*beg* Isabegović, kao *gospodar Vilajeta Pavli*, Pavlove provincije, osmanske upravne jedinice, oformljene od posjeda bosanske vlastelinske porodice Pavlovića-Radinovića. Ime ovoga *vilajeta* navedeno je prvi put u pismu Isa-*bega* Ishakovića u prijevodu *Ishaov sin*, napisanog nešto prije 1463./867. godine.[257] Mehmed-*beg*, u svom pismu piše: *[…] Od Ishak-begova unuka Mehmeda Čelebije, Pavlovića zemlje gospodara…*[258] Godine 1469./873. U Isa-*begovoj vakufnami* iz 1462./866. godine, Mehmed Čelebija je pomenut kao *Mehmet es-Sağîr* – *Mehmed mlađi*.[259] Ovaj znameniti čovjek, graditelj i prosvjetitelj, član je najuglednije i najutjecajnije porodice na golemom prostoru od *Uskopja* do Bihaća, kroz više od stotinu godina, od početka 15. do prve polovine 16. stoljeća. Za razliku od brojnih gradnji Ishakovića u Uskopju, Đeni Pazaru i Saraj Bosni, Mehmed-*beg* je po tadašnjem običaju otkupom i zamjenom zemljišta, zapravo omogućio nastanak prvobitnog ***bazara – trga*** prema orijentalnim kriterijumima.[260] To je značilo da urbana forma grada još nije bila formirana kao nova i organizirana gradska jedinica, ali je mjesto već nosilo naziv *Čelebijin Trg*. Nešto kasnije, u dotadašnjoj srednjovjekovnoj naseobini Vrače ili Rogatica formiraju se *mahale* (osm. *mahalle* ← arap. *maḥallah*, dio grada – gradska četvrt), kao dio novoosnovane *kasabe* (osm. ← arap. *qaṣabah*), što u osmanskoj nomenklaturi označava ***naselje,*** gdje je već došlo do formiranja *mahala* sa isključivo ili većinskim muslimanskim stanovništvom – *Džamijska* i *mahala Varoš*.[261]

Čelebi Pazar je definiran kao naselje / *kasaba* jer je imao formirane *mahale* sa nastanjenim *džematima* (osm. *cemaat* ← arap. *džamāʿah*), minimalnim organizacionim jedinicama muslimanskog naselja.[262] U središtu *mahale* je *džamija* (osm. *câmi*, vjerski objekat s *munarom*) ili *mesdžid* [osm. *mescid* ← arap. *masdžid*, manji prostor za obavljanje molitvi, sa ili bez *mimbera* (osm. *minber* ← arap. *minbar*, propovjedaonica u džamiji) i *munare* (osm. *minare* ← arap. *manārah*, toranj džamije)],[263] a uz *džamiju*, obavezno su građeni: *česma* sa kamenom pločom, zvanom *češmetaš* (osm. slož. od *ćesmeci*, *ćesmeta* ← pers. *češme* + *taš*), *mekteb* – osnovna vjerska škola,[264] *ekmedžinica* – pekara, kao i *dućani* drugih zanatlija / *esnafa* (osm. *esnaf* ← arap. *ṣinufun*, pl. *aṣnāfun*). Više *mahala* je gravitiralo trgu ili *čaršiji* (osm. *çarşı* ← perz. *čārsū*) kao trgovačkoj četvrti. Upravo tu logiku razvoja moguće je pratiti na primjeru Čelebi Pazara.

[257] ***Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini***, XXIII, 1011, Sarajevo, 1911., str 340. Digitalno izdanje dostupno na: https://archive.org/details/glasnikzemaljsk2319zema_2 (pristupljeno 12.10.2014).

[...] *Mehmed-beg Čelebija sin Isa-begov – dubrovački su ga zvali* ***Veletbeg subaša voj. Pavlovića zemlje drinski.***

*Isebegovik Mehmed Ćelebija došao je 4. jula 1466. u Dubrovnik kao očev poklisar ali malo poslije postao je zapovjeđnikom onog dijela Bosne, kojim je nekoć vladao vojvoda Radosav Pavlović to jest krajem oko Vlasenice, Rogatice, Kladnja i Olova. 7. oktobra 1466. spominje se on kao „**dominus territorii de Paulouich**“ i votira mu se dar od 100 perpera a da je ova njegova funkcija bila skopčana sa naslovom vojvođskim, vidimo iz zaključka od 23. septembra 1467...*

Čini se bitnim naglasiti da se u pisanim izvorima prvi put Vrače / Rogatica spominje 1425. godine.

Desanka Kovačević-Kojić: ***Gradska naselja srednjovjekovne Bosanske države***, Sarajevo, 1978., str. 97.

[258] ***Ibid.***

Usporedi, Džafić, Hfz. Jusuf: ***Evlija Čelebija o Bošnjacima – feljton***. X dio, Bjeljina, 26.4.2014. Digitalno izdanje dostupno na: http://mizbiljina.ba/vijesti/evlija-celebija-o-bosnjacima-x-dio/ (pristupljeno 24. septembra 2014.).

O vilejetu Pavli vidi, PRILOG № 131.

[259] *Vidi, Vakufnama* Isa-*bega*, sina Ishakova, prvog bosanskog krajišnjika, utemeljitelja grada Sarajeva; u: ***Vakufname Bosne (1463.-1878.)***. Katalog izložbe, Sarajevo, 2013., str. 11.

Značajniju Mehmed-begovu gradnju vidi: PRILOG № 132.

[260] U *Opširnom popisu Bosanskog sandžaka iz 1489.* Rogatica je još uvijek ***pazar*** bez muslimanske *mahale*, pa je upisana kao *Pazar Borač*, mada se spominje i kao *Čelebi Pazar*.

İstanbul, Başvekalet Arşivi, Tapu defteri No 24. Fotokopija, *Orijentalnog instituta Univerziteta u Sarajevu,* No 62, str. 258-259.

Osmanski termin *bazar*/*pazar* – prvobitno je značio trgovanje, a zatim i *trg, pijaca, tržište*. U svim ovim značenjima na teritoriji Bosne se koristio od sredine 15 stoljeća. U osmanskom jeziku postoje složenice od ove i drugih riječi koje bliže označavaju pojedine vrste trgova, pijaca: *at pazar* (mesto gde se prodaju konji), *balik-pazari* (ribarska pijaca), *saman-pazari* (mesto gde se prodaje sjeno)... Naziv *bazar* upotrebljavao se kod Osmanlija i kod nas i za trgove i natkrivene ulice u kojima su se s obe strane nalazili dućani sa *čepencima* [osm. *kepenk*, pročelje čaršijskog dućana (osm. *dükkyan* ← perz. ← arap. *dukkān*) drvene konstrukcije sastavljeno od tri drvena kapka (osm. *kapak*, ono što zatvara – krilo na prozoru)].

Bilo je to uvijek mjesto po mjeri njegovih stanovnika. Ni veliko, ni malo... taman. Od izuzetne važnosti za povijest grada je bilješka u ***Katastarskom popisu bosanskog sandžaka*** iz 1528/30. ili 935/936. godine po *hidžri*[▲265]. Tamo je navedeno da je (tada već preminuli) Mehmed-*beg* Čelebija sin Isa-*begov*, dao svoju njivu pod nazivom *Potcrkvenica* u Varošištu u blizini razrušene tvrđave Borač *vojnuku* Tvrtku,[▲266] a u zamjenu uzeo druge Tvrtkove posjede, te na njima osnovao naselje. U kasnijim osmanskim dokumentima zemljište na kojem se razvijala današnja Rogatica, pominje se kao *zijamet* (osm. ← arap. *zaʿāma*) vojnički feud (*spahiluk;* osm. *sipahi* ← perz. *sipāhī*), *Mehmed-bega Čelebije*.[▲267]

Iz povijesti nam je poznato kako je većina naselja, odnosno gradova nastala spontano na tragu klimatskih, ekonomskih, političkih i drugih razloga. Nisu, dakle, nastali nekom pojedinačnom odlukom ili prema nečijoj zamisli. Ali, povelik je i broj onih urbanih naselja, kojima se znaju osnivači. Jedan od takvih je i Čelebi Pazar sa pomenutim osnivačem Mehmed-*begom* Isabegovićem sinom Isa-*bega* Ishakovića koji je, sasvim vizionarski, na obali rijeke Rakitnice udario temelje naselju, koje će se nastaniti u mnogim spisima i zapisima, knjižnim formama, geografskim kartama, leksikonima i enciklopedijama. Nije, dakle, utemeljenje Čelebi Pazara prekriveno velom legendi, ne gubi se u maglama predanja, nego se povijesno da utvrditi na temelju arhiviranih i dostupnih pisanih dokumenata. Dokument, koji, dakle, možemo smatrati *'rodnim listom'* Čelebi Pazara, jest već pomenuta bilješka u ***Katastarskom popisu bosanskog sandžaka*** iz 1528/30. ili 935/936. godine po *hidžri*.[▲268] Sačuvani validni izvor, koji, dakle, na osnovu datiranja možemo smatrati naknadno verificiranim *'rodnim listom'* Čelebi Pazara, bez obzira na činjenicu da je već postojala određena naseobina na dijelu današnje Rogatice koja se zvala *Toplik,*[▲269] jest već pomenuta docnija bilješka u oficijelnom ***Katastarskom popisu bosanskog sandžaka*** iz 1528/30. ili 935/936.[▲270] Ova Mehmed-*begova* namjera, između ostalih, doprinijela je i tome da se Ishakovići, a sa njima i njihovi Isabegovići uvrste među najuspješnije, kako vladajuće tako i graditeljske, porodice razdoblja osmanske vlasti u Bosanskom krajištu i tadašnjem prostoru Jugoistočne Evrope.

Dostupne relevantne činjenice sadržane u autentičnim dokumentima, te konsensus historičara,[▲271] ne ostavljaju nikakav prostor za tvrdnju, da je prije Mehmed-*bega* Čelebije, u južnom dijelu istočne Bosne na prostoru prostrane kotline duž obala rijeke Rakitnice neko drugi postavio temelje budućoj *kasabi* u pomenutom vremenskom razdoblju.[▲272]

Ako se u razmatranje ovoga pitanja unesu dnevnopolitički razlozi, teze iz arsenala nacionalističkih pseudo-historija, amaterska nagađanja u stilu šta bi bilo, kad bi bilo, onda predstava o nastanku Čelebi Pazara biva zamagljena i ovaj problem dobija težinu pitanja: *Ko je na ovim prostorima starosjedilac, a ko je došao?* Dakako, da je to neopravdano i lažno pitanje. Čak i eksplicitan i egzaktan odgovor na to pitanje, u modernom demokratskom društvu, ne bi imao reperkusije, koje podrazumijeva nacional-šovinistička ideologija.

Mehmed-*beg* Čelebija, kao i njegov otac Isa-*beg*, je bio čovjek obdaren vizionarskim duhom. On je imao jasnu predstavu o ciljevima kojima je težio, te o sredstvima, načinima i putevima, kojima će do tih ciljeva doći.

▲261 Do takvog zaključka moguće je doći na osnovu bilješke u *Sumarnom popisu* iz 1516., koja se nalaz i uz podatak o *Mahali džamije*. Ispod popisa muslimanskih kuća i neoženjenih naznačeno je *resimler vermezler*, u značenju da ne plaćaju poreze. U tom momentu Čelebi Pazar je bio četvrta po redu *kasaba*, poslije Đeni Pazara, Dimitrovice i *Saraj Bosne*. Iako je veći broj *kasaba* formiranih nakon Čelebi Pazara doživio intenzivniji i učinkovitiji rast, ipak ova činjenica govori u prilog značaju ovoga mjestašca i njegovog posebnog položaja.

İstanbul, Başvekalet Arşivi, Tapu defteri No 56. Fotokopija, *Orijentalnog instituta Univerziteta u Sarajevu* – ANUBiH, No 165, str. 14.

A. Handžić, ***O formiranju nekih gradskih naselja u Bosni u XVI stoljeću stoljeću.*** *Uloga države i vakufa*, Prilozi za orijentalnu filologiju XXV/1975., Sarajevo, 1977, str. 111-143.

▲262 *Usporedi,* Šabanović, Dr Hazim: ***Krajište Isa-bega Ishakovića – zbirni katastarski popis iz 1455. godine***, Sarajevo, 1964., str. 125.

Definiranje i značenje termina 'džemat' vidi: PRILOG № 132.

▲263 Hamdija Kreševljaković navodi: *[...] Tek od početka 16. stoljeća počinje se Rogatica* (Čelebi Pazar, op. aut.) *jače izgrađivati. U tom i 17. stoljeću sagrađeno je više javnih i privatnih zgrada, 7 džamija, jedna banja, dva kamena mosta preko Rakitnice, tekija, medresa, više mekteba i dva prostrana hana. U ovo doba nastaje i mala čaršija s više malih obrta od kojih su neki radili i za izvoz. U upravnom pogledu Rogatica je bila na teritoriju višegradskog kadiluka do iza 1556./963. godine, a onda je postala samostalni kadiluk.*

Poznato je da je, u upravnom pogledu, *kadiluk* Čelebi Pazar jedno vrijeme pripadao i Zvorničkom *sandžaku*. Godine 1699/1111. u Čelebi Pazaru bio je *muftija* Husamuddin, a 1726/27 ili 1139 po *hidžri* izvjesni Abdulah.

O izgradnji u 17. stoljeću u Čelebi Pazaru vidi: Kreševljaković, Hamdija: ***Izabrana djela II***, Sarajevo, 1991., str. 356.

O postojanju Bajazidove i Careve džamije, kao i džamije Hadži Adema Vajzovića i Tabak-Alijine džamije u Čelebi Pazaru vidi: PRILOG № 131.

▲264 *O vjerskim školama vidi:* Kasumović, Ismet: ***Školstvo i obrazovanje u Bosanskom ejaletu za vrijeme osmanske uprave***, Mostar, 1999.

▲265 *Vidi,* ***İstanbul, Başvekalet Arşivi,*** *Tapu defteri No 157.*

Preciznije, navedeni katastarski popis je vršen od 13.5.1528. do 25.8.1530. godine. *Defter* ima 562 lista veličine 30x12cm. *Kanun nama* (osm. *kanun* ← ar. *qdnurt*, zakon + osm. *nam* ← pers. *nam*, glas, ime) ili *Zakon svjetovnog značenja* kojeg izdaje *sultan* nalazi se na listovima numeriranim od 2 do 5.

Mehmed-*beg* Isabegović sa saradnicima, po dolasku s vojskom na prostor današnje Rogatice. (Izvor. Arhiv Akšamija).

Uprkos svemu navedenom, potonja Rogatica nije imala dovoljno sluha za zasluge ovoga velikog čovjeka. Iako rogatički puk o tome, najvjerovatnije nije mnogo ni znao, školovana društveno-intelektualna vrhuška je, ako ništa drugo, dobro poznavala lijepe običaje iz drugih sredina gdje se prema utemeljiteljima gajilo duboko poštovanje i na mnogo načina im se iskazivala ljubav i zahvalnost. Osim što je njegovo ime skromno i stidljivo pominjano kao osnivača Čelebi Pazara, nikada niti jedna ulica u Rogatici nije nosila njegovo ime niti je, na bilo koji drugi način, njegova ličnost bar simbolično označena.

Dužni smo istači kako ambicija ovoga rada nije da glorificira ličnost Mehmed-*bega* Čelebije, niti da baci novo povijesno svjetlo na ovu ličnost. To bi podrazumijevalo temeljitiji istraživački

▲266 ***Vojnuk***, u značenju pripadnik paravojnih pomoćnih jedinica osmanske vojske sastavljene od lokalnog nemuslimanskog stanovništva Bosne.

▲267 Slično je postupao i njegov otac, Gazi Isa-*beg* Ishaković, kada je utemeljivao Sarajevo / *Saraj Bosnu*, o čemu postoje jasna svjedočanstva u Isa-*begovoj vakufnami* iz 1462/866. godine.
Vidi: ***Vakufnama Isa-bega***…, str. 11.

Sam naziv *Çelebi* / *Čelebi*, odnosno *Čelebija* uz njegovo ime asocira na njegovu moguću *dervišku* orijentaciju (osm. *derviş* ← perz. *darwīš*, mistik – osoba koja teži visokim spoznajama o Bogu), jer su takav naziv obično nosile *mevlevije* (osm. *mevlevi* ← arap. *mawlawiyyi*, pripadnici jednog od *derviških* redova) i *mevlevijski šejhovi* (osm. ← arap. *sayḫ*, prvak *derviša* jednog reda). Međutim, njegova *mevlevijska* orijentacija niti jednim nama dostupnim izvorom nije potvrdiva.

Također, čini nam se bitna još jedna informacija, po kojoj je na tadašnjoj teritoriji *kadiluka* Čelebi Pazara, a u okviru svog vakufa, imao i zemljište Skender-*beg*, namjesnik Bosne u tri navrata (1466-67 / 871.); (1478-79 / 883.); (1498-99 / 904.). Inače, bio je poznat i po tome što je izgradio više zanatskih objekata te veliki *karavan-saraj* (osm. slo. od *kervan* ← perz. *kārwān* + osm. *saray* ← perz. *seray*, svratište) u blizini Gazi Isa-*begovih* građevina u Saraj Bosni.

▲268 *Vidi:* fusnotu No. 263.

▲269 *Vidi:* fusnotu No. 34.

▲270 *Vidi:* fusnotu No. 263.

▲271 Riječ je o istraživanjima koja su obavili H. Kreševljaković, A. Bejtić, H. Šabanović, B. Zlatar...
Vidi, Šabanović, Hazim: ***Turski dokumenti o Bosni iz 2. polovice XV. stoljeća***. *Istorijsko-pravni zbornik*, Sarajevo, 1949., str. 177-208; ■ Kreševljaković, Hamdija: ***Izabrana djela II***, Sarajevo, 1991., str. 356; ■ Bejtić, Alija: ***Period turske vladavine;*** u: *Rogatica*, monografija, Sarajevo, 1966., str. 38-46; ■ Zlatar, Behija: ***Popis vakufa u Bosni iz prve polovice XVI vijeka***, Sarajevo, 1974., str. 109-158.

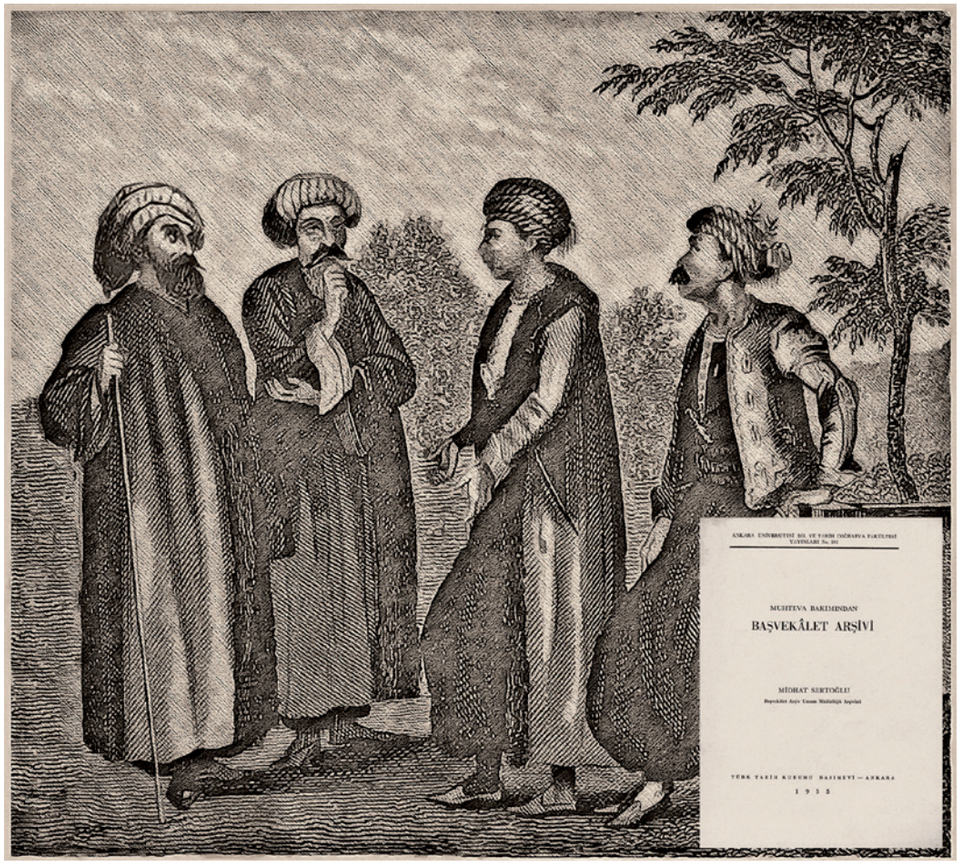
▲272 *Vidi*, ***İstanbul, Beşvekalet Arşivi, Tapu defteri No. 56***…; Fotokopija *Orijentalnog instituta Univerziteta u Sarajevu* – ANUBiH, No. 165, str. 14.
Vidi i, PRILOG № 135.

▲273 Žujo, Valerijan: ***Gazi Isa-beg Ishaković***, rukopis za internu upotrebu, preuzet aprila 2017., str. 6.

rad i rezultate, najvjerovatnije ravne otkrićima. Ovaj dio rada o utemeljitelju Čelebi Pazara, eminentno je kompilacijske prirode i napisan je s namjerom da usmjeri pažnju na ovu izuzetnu povijesnu ličnost, kako bi poštovanje, još živih, ali bivših i protjeranih sa svojih ognjišta, kao i sadašnjih građana Rogatice prema Mehmed-*begu*, bilo, makar približno njegovim zaslugama za ovaj grad.

Broj građana Rogatice, koji znaju nešto o osnivaču grada, zanemarljivo je mali. Ta je činjenica za žaljenje. Nema sumnje, da ignorantski stav savremenika prema Mehmed-*begu* Čelebiji Isabegoviću, odudara od običaja u civiliziranom svijetu. Valerijan Žujo bi rekao: *[…] To nije nešto neobavezno i nevažno. To je pitanje našega identiteta. Ne nacionalnog, konfesionalnog ili političkog, nego općenitijeg identiteta, pripadnosti višega reda, a to je očigledno pripadnost gradu Rogatici. Ona je jedna i jednaka za sve njegove građane, neovisno o njihovom porijeklu, polu, naciji, konfesiji, socijalnom statusu...* [273]

Konačno, stanje činjenica, u ovom času, dozvoljava jedino zaključak, **da je nastanak Čelebi Pazara, odnosno početak njegovog urbanog razvoja, dakle, vezuje se uz osobu Mehmed-*bega* Čelebije Isabegovića sina Isa-*bega* Ishakovića, mlađeg sina Ishak-*bega* sina i nasljednika skopskog krajišnika Pašajigit-*bega*..., tadašnjeg gospodara *Vilajeta Pavli* i bosanskog namjesnika.**

ILUSTRACIJA DESNO: Mehmed-*beg* Isabegović prilikom konsultacija o formiranju novog grada na mjestu srednjovjekovnog naselja Vrače.

DESNO U UGLU ILUSTRACIJE: Arhiv popisa sadržaja *Başvekalet Arşiv-a* u Istanbulu, gdje se nalazi i '*rodni list*' Čelebi Pazara. (Sertoğlu, Mithat: ***Muhteva bakımından başvekâlet arşivi***, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1955.)

[274] *O sačuvanim dubrovačkim dokumentima vidi,* fusnote No. 35, 36, 37, 43, 47 i PRILOG № 110.

Za sačuvana osnanska dokumenta vidi: ***İstanbul, Belediye kütüphanesi, Cevdet Yazmalari No. 076,*** 1455/859. godina; ■ ***İstanbul, Başvekalet Arşivi, Tapu defteri No. 5.*** *– Sancak-i vilayet-i Herseg defteri,* 1475/1477 ili 822. godine po *hidžri*; ■ ***İstanbul, Başvekalet Arşivi, Tapu defteri No. 24,*** 1489/894; ■ ***İstanbul, Beşvekalet Arşivi, Tapu defteri No. 56.*** *– Defter-i mücmel-i liva-i Bosna,* 1516/922. godine; ■ ***İstanbul, Başvekalet Arşivi, Tapu defteri No. 171,*** nije datiran ali je nastao prije 1519/925. godine; ■ ***İstanbul, Beşvekalet Arşivi, Tapu defteri No. 157,*** 1528/935 – 1530/937; ■ ***İstanbul, Başvekalet Arşivi, Tapu defteri No. 211*** *– Defter-i mufassal-i liva-i Bosna,* 1540/947 – 1542/948; ■ ***İstanbul, Başvekalet Arşivi, Tahrir defteri No. 260,*** *1548/955;* ■ ***İstanbul, Başvekalet Arşivi, Tapu defteri No. 379,*** nije datiran ali je nastao poslije jula 1561/968; ■ ***İstanbul, Başvekalet Arşivi, Tapu defteri No. 415,*** nije datiran ali je nastao poslije januara 1575/982;

Vidi i, Šabanović, Hazim: ***Turski dokumenti o Bosni…***, str. 177-208.

Dolazak osmanskog stanovništva u Čelebi Pazar krajem 15. stoljeća. (Izvor. Arhiv Akšamija).

PRILOZI – *Mehmed-beg Isabegović, zvani Čelebija...*

№ 131. *Vilajet Pavli* spominje se i u drugim ranim osmanskim spisima. Pošto su osmanlije bosansko kraljevstvo zatekli podijeljeno na četiri dijela, dio kojim je upravljala bosanska vlastelinska porodica Pavlovića-Radinovića, zajedno sa dijelovima koje su već ranije bili osvojili, u prvobitnoj vilajetskoj podjeli, Osmanlije su podveli pod *Vilajet Pavli*.

Vidi: Šabanović, Hazim: ***Bosanski pašaluk***. *Djela Naučnog društva Bosne i Hercegovine*, Knjiga XIV, Sarajevo, 1959., str. 130.

Stanovništvo koje su Osmanlije zatekli na ovim prostorima uglavnom je bilo sjedilačko zemljoradničko i kao takvo, dobilo je *rajinski status* (osm. *râya*, *reaya* ← arap. *raya'*, nemuslimanski podanik). Izdat je i poseban zakon kojim se regulirao takav status pod nazivom *Kanun džemati eflakan vilajeti Pavli*. Kako to navodi A. Handžić, pod korištenim terminom *eflakan* misli se na nemuslimane "Vlahe", odnosno na "vlašku raju" (*an re'aya-yi eflakan*),

Vidi, Handžić, Adem: ***O kretanju stanovništva u regionu srednjeg toka Bosne (međuprostor Maglaj-Doboj-Tešanj) od druge polovine XV do kraja XVI vijeka;*** u: *Studije o Bosni historijski prilozi iz osmansko-turskog perioda*, Istanbul, 1994., str. 15-22.

№ 132. U vrijeme jednog mandata na čelu Hercegovačkog *sandžaka*, 1520./926. godine, Mehmed-*beg* Čelebija je podigao u Saraj Bosni, na Bistriku, veću *džamiju*, *medresu* i *tekiju* (1519./926) drugu, do tada podignutu u Sarajevu, a 11 godina prije Begove *džamije*. Na ovu školu (*medresu*) podsjeća ime ulice *Bistrik-medrese*. Tekst natpisa o gradnji Mehmed-*begove džamije*, sačuvan je u *Sejahatnami* (ili *Tarihi sejjah*, u prijevodu "Putopis") Evlije Čelebije. Osim ove *džamije* podigao je i *džamije* u *Uskopju* / Skopju (1468/69) i *Kalkandelenu* / Tetovu (1461/62).

Značajna Mehmed-*begova* gradnja u Sarajevu je veliki *bezistan* (osm. ← arap. *bazz* + perz. stān, natkrivena tržnica), podignut u drugoj polovini 15. stoljeća do istočne strane Isa-*begovog karavan-saraja Kolobare*. Ovaj *bezistan* je uništen požarom 1842./1258. godine. Historičar Salih-efendija Hadžihuseinović Muvekkit, bio je svjedokom ovoga događaja. Mehmed-*beg* je ukopan u *haremu džamije* njegovog oca Isa-*bega* u *Uskopju* / Skopju.

Usporedi, ***Evliya Çelebi Seyahatnamesi***. *Ikdam*, Istanbul, 1896-1900., sv. 1-6, Türk tarih encümeni kurumu, Istanbul, 1928., sv. 7-8, Ma'arif Vekaleti, Istanbul, 1935., sv. 9, 1938., sv. 10. = Evlija Čelebija, *Putopis*, Svjetlost, Sarajevo, 1967., str. 108 i 111.

Usporedi i, Elezović, Gliša: ***Turski spomenici u Skoplju***. *Glasnik* Skopskog naučnog društva, Knj. I, Sv. 1, 1925., str. 135-176 i Knj I, Sv. 2, 1926., str. 397-474.

№ 133. ***Džemat*** (osm. *cemaat*) prevedeno sa arapskog doslovno znači *grupa*, *skupina*. U Osmanskom carstvu ovaj termin je upotrebljavan u značenju *vjerske, narodnosne* i *društvene skupine* ili *manje grupe vojnika* u osmanskim vojničkim ili poluvojničkim organizacijama. Premda je termin *džemat* upotrebljavan u svim tim značenjima, on je često služio kao opći termin za oznaku *svih muslimana* i još češće za oznaku *muslimana jednog teritorijalnog područja* u čijem se središtu nalazila *džamija*.

№ 134. Navedeni podatak od H. Kreševljakovića, pored ostalog, je bitan i zbog pomenutih sedam a ne osam ili više *džamija*, što nam daje za pravo da potvrdimo našu tezu oko *džamije sultana* Bajazida *Hana* i *sultana* Selima II, obe zvane *Careve* ili *Hungarija*. Također, na osnovu izvora iz *Zemaljskog vakufskog povjerenstva za Bosnu i Hercegovinu* iz 1890. i 1891. godine moguće je potvrditi i postojanje *džamija Hadži* Adema Vajzovića, kao i *Tabak*-Alijine *džamije* u Čelebi Pazaru. Nažalost, u dostupnoj literaturi koja obrađuje čelebipazarske *džamije* one se nigdje ne spominju.

Usporedi, ***Zemaljsko vakufsko povjerenstvo za Bosnu i Hercegovinu (1890.-1895.) – Analitički iventar,*** Opći spisi, Br. 1271 i 2225, Zemaljsko vakufsko povjerenstvo – 6 i 27 iz 1890. i 1891., L:3 i L:2, Sarajevo, 2014., str. 38 i 146.

No. 1271 – *Vakufsko povjerenstvo u Rogatici – ZVP-u: dostavlja zaključne račune iz 1890. godine za vakufe: Čaršijske džamije, Cereve džamije, Hadži Adema Vajzovića džamije, Šejhu-l-islam džamije, Tabak-Alije džamije i Nove džamije u Prači (bosanski jezik).*

No. 2225 – *Vakufsko povjerenstvo u Rogatici – ZVP-u: saopćava da su dostavljeni vakufski računi za sljedeće vakufe: Vakuf Čaršijske džamije, Careve džamije, Hadži Adema Vajzovića džamije, Šejhu-l-islamije džamije i Tabak-Alijine džamije (bosanski jezik).*

Digitalno izdanje dostupno na: http://www.ghb.ba/uimages/udoc/ostalaizdanja/Zemaljsko%20vakufsko%20povjerenstvo%20za%20BIH%20(1890-1895).pdf (pristupljeno 9. maja 2015.).

№ 135. Iskazana tvrdnja je zasnovana na činjenici kako je osnovna jedinica osmanskog naselja *mahala*, u kojoj je nastanjen jedan *džemat*, a u središtu takve *mahale* obavezno se trebala nalaziti *džamija* ili *mesdžid*, te uz jedno od njih, potrebno je bilo izgraditi: *česmu* sa pitkom vodom, *mekteb*, pekaru i *dućane* zanatlija.

Iz dostupne dokumentacije je vidljivo kako naseobina *Toplik* nije imala status *mahale* u Bosanskom krajištu za vrijeme osmanske vlasti, kao i ta činjenica da *Musllihudinova tekija* sa naseobinom, također, nije ispunjavala potrebne osmanske norme *kasabe*. Najvjerovatnije, zahvaljujući inicijaciji, utjecaju i položaju Mehmed-*bega* Čelebije, direktno ili indirektno, bili su definirani svi potrebni uvjeti da dođe do formiranja i prve *Mahale džamije* zajedno sa *Sultan* Bajazidovom *džamijom*, *tekijom* (osm. *tekke* ← arap. *taqyah*, duhovni dom *derviša*), *mektebom* i *hamamom* (osm. ← arap. *ḥammām*, javno kupalište), kao i potrebnim popratnim zanatskim objektima. Da se to nije desilo, Čelebi Pazar ne bi mogao biti proglašen za *kasabu*.

Pohod vojne karavana Mehmed-*bega* Čelebije, sina Isa-*begovog*, iz pravca Višegrada prema srednjovjekovnom naselju Vrače. (Izvor. Arhiv Akšamija).

Sultan II Bayezid Camii – Çelebi Pazar, Bosna

Nasuh bin Karagöz bin Abdullah el-Bosnavî veya kısaca **Matrakçı Nasuh** (d. 1480 - ö. 1564 ?), Boşnak asıllı Osmanlı minyatürcü, hattat, tarihçi, matematikçi ve matrakçı.

Kadăn
Doborevo
Yares
Celibi-bazar
Bratza
Jahorina
Zelengora
Vlak
Zagoria
Donan

Razvoj Čelebi Pazara...

Tekije, džamije, mesdžidi...

Detaljniji razvoj Čelebi Pazara moguće je pratiti kroz već pomenute dubrovačke i, sačuvane a nama dostupne, osmanske izvore.[▲274] Taj razvoj, prvih nekoliko decenija bio je tipičan za većinu novoosnovanih naselja.

Ukoliko, u ovom momentu, zanemarimo, već navedeno ilirsko i rimsko naslijeđe o postojanju naseobina u i okolini današnje Rogatice, kao i najstariji srednjovjekovni spomen prostora kojeg zauzima današnja površina Rogatice, a po navodima Josefa Jirečeka datira iz 1405./783. godine, riječ je o *Borču* ili *Boraču*.[▲275] Međutim, centralni dio same današnje gradske zone ovog grada, kako je već, također navedeno, pominje se *Toplik u blizini Borča*.[▲276] Kao prvi objekat islamske arhitekture na ovom području javlja se *derviška Muslihuddinova tekija*, najvjerovatnije sa *musafirhanom* (osm. slož. od *müsāfirhāne* ← osm. *musafir* ← arap. *musāfir* + perz. *ḫāne*, kuća u kojoj se putnici besplatno hrane i noće)[▲277] oko kojih će se, nešto kasnije formirati i *mahala*. Time je potvrđeno da je Borač Pazar još od ranijeg osmanskog doba bio *sufijsko* središte (osm. ← arap. *ṣūfī*, pripadnik jednog od islamskih mističnih redova). *Musafirhane*, objekti za domaćinski prihvat putnika namjernika, su imale veoma značajnu ulogu u društvenoj, ekonomskoj, kulturnoj i vjerskoj historiji osmanske urbanizacije u Bosni. One su bile jedan od najranijih i najjačih središta širenja islama u Bosni u 15. i 16. stoljeću. Što se tiče urbanizacije tadašnjih nenaseljenih prostora, utvrđeno je da su i *derviši* / *sufije* u Bosni, upravo stvaranjem mreža *tekija* sa *musafirhanama*, odnosno konačištima (*tekke; zāviye; müsāfirhāne*) značajno doprinosili urbanizaciji u osmanskoj Bosni. Čelebi Pazar uz *Saraj Bosnu*, Visoko, Orloviće kod Srebrenice, Prusac, *Skender-Vakuf*... je potvrda ovakve tvrdnje.[▲278]

Koncentracija stanovništa u tadašnjem Borač Pazaru odvijala se srazmjerno sporo, ali će relativno ubrzo biti formirana prva *mahala* uz *Sultan Bajazidovu džamiju* koja je, najvjerovatnije, ipak bila izgrađena na desnoj obali rijeke Rakitnice u nasobini zvanoj *Toplik* ili uz nju. Pošto se u dostupnoj literaturi, za prvu *džamiju* navodi *Sinan-vojvodina* na lijevoj obali Rakitnice, dužni smo dati i obrazloženje za izrečeno mišljenje.[▲279]

Osnivanje novih naselja u osmanskom razdoblju uglavnom se odvijalo državnom, odnosno vladarskom odlukom na inicijativu namjesnika, dok je podizanje dijelova naselja, *grosso modo*, odvijalo se državnom, odnosno vladarskom odlukom ili osnivanjem *vakufa* / legata (osm. *vakif* ← arap. *awqāf*, institut islamskog prava, koji po mnogo čemu odgovara institutu zaklade u evropskom pravu.) od strane bogatijih feudalaca.[▲280]

[▲275] Jireček, (Josef) Konstantin: ***Trgovački putevi i rudnici Srbije i Bosne u srednjem vijeku*** (preveo Đorđe Pejanović, redigovao Mihailo Dinić). *Zbornik Konstantina Jirečeka*, Beograd, 1959., str. 295, napomena 274.

[▲276] *Vidi:* fusnotu No. 36.

[▲277] *Usporedi,* Handžić, Dr. Adem: ***O ulozi derviša u formiranju gradskih naselja u Bosni u XV i XVI vijeku***. *Prilozi za orijentalnu filologiju*, XXXI/1982., Sarajevo, 1981., str. 169-178; ■ ***İstanbul, Beşvekalet Arşivi, Tapu defteri No 24***; Fotokopija *Orijentalnog instituta Univerziteta u Sarajevu* No 62, str. 259, *Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1489;* ■ ***Ankara, Tapu ve Kadastro, Tapu defter, No. 477;*** Orijentalni institut Sarajevo br. 203.

Vidi i, ***Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604. godine*** (obradili Adem Handžić, Amina Kupusović i mr. Snježana Buzov), Bošnjački institut Zürich-Odjel Sarajevo i Orijentalni institut u Sarajevu, Monumenta Turcica, serije II, defteri, knjiga 4, Sv. I/2, Sarajevo, 2000. Digitalno izdanje dostupno na: https://www.scribd.com/doc/211833029/Opsirni-Popis-Bosanskog-Sandzaka-Iz-1604-Godine-Sv-3 (pristupljeno 10. juna 2014.); ■ ***Ibid.***, str. 423-424.

Šire objašnjenje oko osnivanja Muslihuddinove tekije, te još jedne tekije, sultan Bajezid-hana – tekije Šejha Junusa vidi, PRILOG № 136.

[▲278] *Usporedi,* Handžić, Dr. Adem: ***O ulozi derviša***…, str. 169-178; ■ Filipović, Nedim: ***Princ Musa i šejh Bedreddin***, Sarajevo, 1976., str. 243-316 i 519-687.

[▲279] *Vidi,* Bejtić, Alija: ***Period turske vladavine***…, str. 41-42.

O problematici imenovanja prve džamije u Čelebi Pazaru vidi, PRILOG № 137.

[▲280] *Objašnjenje o 'vakufima' vidi,* PRILOG № 138.

[▲281] *Vidi:* fusnotu No. 36.

[▲282] *Vidi,* ***İstanbul, Beşvekalet Arşivi, Tapu defteri No. 24***…

[▲283] ***İstanbul, Beşvekalet Arşivi, Tapu defteri No. 56***…; Fotokopija, *Orijentalnog instituta Univerziteta u Sarajevu* – ANUBiH, No. 165, str. 14.

ILUSTRACIJA NA STRANICI LIJEVO: *Džamija Sultana* Bajazida II *Hana* – Careva ili *Hunkjarija džamija* u Čelebi Pazaru na podlozi detalja skice geografske karte Jean-Baptiste Bourguignona d' Anvillea: *Carte manuscrite du pays compris entre Bade, Esseck, Zagoria, Cetino, Parenzo, Villach et Graz*, 1700-1799.
(Izvor: Source gallica.bnf.fr / Bibliothèque nationale de France.)

[…] U Mahali džamija nastanjene su 24 muslimanske kuće sa 7 neoženjenih, a u Mahali Varoši 59 muslimanskih kuća sa 42 neoženjena i 42 nemuslimanske kuće sa 11 baština i 2 udovička domaćinstva.

O značaju navedenog defteru i komparaciji naseljenosti u Čelebi Pazaru i Saraj Bosni vidi, PRILOG № 139.

▲284 ***İstanbul, Beşvekalet Arşivi, Tapu defteri No. 157***…; Fotokopija *Orijentalnog instituta Univerziteta u Sarajevu* – ANUBiH, No. 157.

O statusu stanovništva po navedenom defteru, kao i objašnjenje termina 'resmovi / rusumi ufurije' vidi, PRILOG № 140.

▲285 ***İstanbul, Beşvekalet Arşivi, Tapu defteri No. 164***…; Fotokopija *Orijentalnog instituta Univerziteta u Sarajevu* – ANUBiH, No. 157. *O upotrebi i značenju termina 'varoš' vidi*, PRILOG № 141.

▲286 ***İstanbul, Beşvekalet Arşivi, Tapu defteri No. 211;*** ■ Zlatar, Behija: ***Popis vakufa u Bosni iz prve polovice XVI vijeka***, Sarajevo, 1974., str. 109-158.

▲287 ***İstanbul, Osmanlı Başbakanlık Arşivi, Maliyyeden Müdevver, Tapu defter, No. 625****, str. 713.*

Zbog nepotpune dokumentacije o ovom *defteru*, u smislu broja listova i njegovog sadržaja, ne možemo govoriti o njegovom obimu. Međutim, utvrdili smo da nedostaju neke *nahije* koje imamo u prethodnom, kao i u onom koji je slijedio. Između ostalih, nedostaje Popis *nahije* Borač.

▲288 ***İstanbul, Osmanlı Başbakanlık Arşivi, Tapu defter, No. 1014;*** *Orijentalni institut Univerziteta u Sarajevu – ANUBiH,* No. 163, str. 136-137.

▲289 ***Ankara, Tapu ve Kadastro, Tapu defter, No. 477;*** *Orijentalni institut Sarajevo*, No. 203. – *Opširni popis bosanskog sandžaka iz 1604/1012-3. godine.*

▲290 ***Zemaljsko vakufsko povjerenstvo za Bosnu i Hercegovinu (1890.-1895.) – Analitički iventar***. *Opći spisi*, Br. 2275, ZVP-10 iz 1890., L:3, Sarajevo, 2014,. str. 59. Digitalno izdanje dostupno na: http://www.ghb.ba/uimages/udoc/ostalaizdanja/Zemaljsko%20vakufsko%20povjerenstvo%20za%20BiH%20(1890-1895).pdf (pristupljeno 9. maja 2015.)

Ipak, mišljenja smo da treba kazati kako je njezina tadašnja forma bila i ostala nepoznata, odnosno da li se dati objekat nalazio u orginalnoj ili nekoj formi već ranije obnovljenog ili novo izgrađenog stanja.

Prethodno navedeni izvor iz *Dubrovačke kancelarije*,▲281 sadržajno vezan za ovu regiju, daje nam za pravo da potvrdimo postojanje naseobine/naselja na desnoj obali rijeke Rakitnice 1415./817. godine, kojemu je prvobitni naziv bilo *Toplik*. U ***Opširnom popisu*** iz 1489./894. godine *Sultan Bajazidova džamija* se još ne spominje▲282, ali 1516./922. godine u ***Sumarnom popisu*** – *Defter-i mu'cmel-i liva-i Bosna* – nalazimo podatke o postojanju *mahale* koja se naziva *Mahala džamija*.▲283 Razlog za nepominjanje *džamije* u *defterima* je prouzrokovan time što je ta *džamija*, *Sultan Bajazidova džamija*, faktički bila državna a ne osobno *sultanska*. Ona nije imala svoje *vakufe* iz kojih bi se izdržavala, već je izgrađena *sultanskim* naređenjem i službenici te *džamije* su plaćani iz državne kase. Povod za ovakvo mišljenje nalazimo u tome što nije pronađena niti jedna *vakufnama* (osm. slož. od, *vakif* ← arap. *awqāf* + perz. *nāme*, temeljna isprava kojom se utemeljuje zaklada, *vakuf*) koja bi se odnosila na *carske džamije* u Bosni, niti se ni u jednoj *vakufnami* spomenutog *sultana* spominje gradnja ili izgrađena *džamija*.

Također, i u ***Opširnom popisu*** iz 1528./935. koji je trajao do 1530./937. godine,▲284 kao i u ***Sumarnom popisu*** iz 1530./937. godine spominje se samo *Mahala džamija* i *naseobina varoš*, dok se još ne spominje *Sinan-vojvodina mahala* niti *mesdžid.*▲285 Ni u popisu *vakufa*, odnosno u

Opširnom defteru Bosanskog sandžaka od 1540./946. – 1542./948. godine (*Defter-i mufassal-i liva-i Bosna*) još se ne spominje *vakuf*, odnosno *Sinan-vojvodin mesdžid*.[286] Tek u ***Defteru*** iz 1565./972. godine susrećemo se sa podatkom o *Sinan-vojvodinom mesdžidu u samom Čelebi Pazaru,*[287] što nam potvrđuje i *Defter* iz 1570./977. godine gdje je prvo upisana *Mahala sultan Bajazidove džamije*, zatim *Mahala Sinan-vojvodinog mesdžida*, kasnije nazvana *Tekijska mahala*, a tek onda *Mahala Husein-begove džamije*.[288] Identični podaci se ponavljaju i u ***Defterima*** iz 1604./1012/13. godine.[289]

Dodatnu potporu našoj tvrdnji i definitivno otklanjanje svih mogućih mišljenja ili previda o ne postojanju *Bajazidove džamije* u Čelebi Pazaru, pronalazimo u dokumentaciji *Zemaljskog vakufskog povjerenstva za Bosnu i Hercegovinu* iz 1890. godine. U tom izvoru Vakufsko povjerenstvo u Čelebi Pazaru / Rogatici nedvojbeno upućuje molbu *za popravak Džamije Bajazid-hana iz vakufskih sredstava*.[290] Posredstvom ovog dokumenta možemo tvrditi da je postojala i poslije 1890. godine.

Predočena analiza povijesne dokumentarne građe sadržana u *defterskim* izvorima ipak nas još jednom upućuje na to, kako je povijesno tačno da je kao prva postojala *Sultan Bajazidova džamija*,

Portret *Sultana* Bajazida II (1590) – Kneževska dvorska biblioteka Waldeck u Arolsenu (Njemačka).
Georg Greblinger, *Iz ciklusa Prave slike osmanskih careva i perzijskih prinčeva.*

ILUSTRACIJA LIJEVO: *Derviška Muslihuddinova zavija – tekija* prvi islamski objekat na ovom području u Čelebi Pazaru.

[***Zavija*** (arap. *zāwiyah* = zbor, grupa, krug, perz. *khānqāh*, osm. *tekke* / tekija).] (Izvor. Arhiv Akšamija).

a ne Sinan-vojvodin *mesdžid*. Na osnovu ove tvrdnje možemo zaključiti i to kako je prva čelebipazarska mahala ustvari bila *Mahala sultan Bajazidove džamije*, a ne Sinan-vojvodina i da je bila locirana na desnoj obali rijeke Rakitnice. Također, možemo pretpostaviti kako je *džamija Sultana Bajazida Hana – Careva* ili *Hunkjarija džamija* (od *Hûnkar* ← car, odnosno *Hünkâr Camii*), izgrađena državnom odlukom prije 1500./905. godine, te da je u njegovu čast i podignuta. Osmanski je vladar, naime, imao naslove: *Sultan* (osm. ← arap. *sulṭān*, naslov osmanskih vladara od 13. st.), *Pádišáh* (osm. *padişah* ← perz. *pād*, gospodar + *shah*, kralj; jedna od titula bivših osmanskih sultana), *Hünkâr* (osm. ← perz. *hünkâr*, kralj, car)... Na koncu možemo zaključiti da od tada započinje po drugi put realni urbani razvoj Čelebi Pazara po nalogu Visoke Porte (diplomatski naziv za vladu u Osmanskom carstvu) u ime *sultana* Bajazida II (*sultan* od 1481. do 1512. godine), poslije onog prvobitnog koji je bio ustrojen poslije Batonovog ustanka (*Bellum Batonianum*) ili Velikog ilirskog ustanka, carskim dekretom.[291] Ustvari, današnja Rogatica je dva puta osnivana na istom prostoru carskim dekretima.

Poznat nam je podatak da su plaće *imama* (osm. ← arap. *imām*, vjerski službenik) i *hatiba* (osm. ← arap. *khaṭīb*), propovijednika *hutbi* (osm. ←arap. *khaṭīb*) – značenja / tumačenja Kur'ana, kao i *mujezina* (osm. *müezzin* ← arap. *mu'adhdhin*, onaj koji uči *ezan* ← arap. *adhān*, poziv na molitvu), džamijskog službenika koji poziva na molitvu, za ovu *džamiju*, podmirivane 1565/972. godine iz sredstava *harača* (osm. harç ← arap. *khardž*), osobnog poreza stanovnika Višegradskog *kadiluka* što je bilo regulirano određenom naredbom iz Stambola.[292] Ovaj izvor samo potvrđuje naš zaključak o njezinom nastanku, održavanju i trajanju, kao i da se radilo o izgradnji *džamije* carskom odlukom.

Osim izgrađene *džamije sultana Bajazida II* u Čelebi Pazaru, slična situacija se desila i u Foči (1501./906.), Višegradu (prije 1512./917.), Nevesinju (prije 1500./905.) i naselju Jezero (prije 1512./917.), lociranom između *Vrcar Vakufa* / Mrkonjić grada i Jajca. Sve ove *džamije* nosile su naziv *Sultan Bajazidova* ili samo *Careva*.[293]

Na lijevoj obali rijeke Rakitnice između 1485./890. i 1516./922. godine podignuta je, ipak, kao druga *džamija – Sinan-vojvodin mesdžid*.[294] Sudeći po imenu, kao i po jednoj sačuvanoj ilustraciji u formi crteža nastao je kao skromniji molitveni prostor uz prvu *dervišku Muslihuddinovu tekiju* radi čega je u narodu bila poznata i kao *Tekijska džamija*.[295] Osnivač te *džamije* i ujedno *mahale* bio je izvjesni Sinan-vojvoda, jer se njegovim imenom sve do Drugog svjetskog rata nazivao kraj, oko te *džamije*, uključujući i dobar dio naselja uz istočni izlazni put za Višegrad u smjeru planine Sjemeć. Ne treba da nas dovodi u sumnju činjenica što se Sinan-vojvodin *mesdžid* javlja i pod drugim imenima (*Džafer-pašina, Tekijska, Šejh-islamova džamija*),[296] jer se tu radilo o kasnijim gradnjama na temeljima dotrajalog prvobitnog *mesdžida*, pa su *džamijske* gradnje nosile imena svojih novih *vakifa* – legatora-obnovitelja.

Sinan-vojvoda, sudeći po samoj tituli, bio je upravni starješina *nahije Borač*, upravne jedinice manje od *kadiluka* – kotara, okružja koje je imalo sjedište u Čelebi Pazaru. Po tituli, koja

[291] *Vidi:* fusnotu No. 23 i 24.
Status *gradske samoupravne općine* imalo je naselje na teritoriji današnje Rogatice i *Res Publica Aquae S...* na Ilidži, kojoj se kasnije dodjeljuje naziv *kolonije*.
Usporedi, Esad Pašalić, ***Antička naselja i komunikacije u BiH***. *Zemaljski muzej, Sarajevo*, posebna izdanja, Sarajevo, 1960.

[292] ***İstanbul, Osmanlı Başbakanlık Arşivi, Maliyyeden Müdevver, Tapu defter, No. 625,*** str. 712.

O značenju riječi 'hatib', 'hudba' i 'mujezin' vidi, PRILOG № 142.

[293] *O Bajazitovim džamijama u Bosni vidi*, PRILOG № 143.

[294] *O mišljenju M. Imamovića o prvoj izgrađenoj mesdžid-džamiji i formiranju naselja u Čelebi Pazaru vidi*, PRILOG № 144.

[295] *Mesdžid* Sinan-vojvode sagrađen je u drugoj polovini 16. stoljeća. Godine 1565/972. prihodi vakufa sastojali su se od *glavnice u iznosu 12.000 akči i prihoda od hamama*.
İstanbul, Osmanlı Başbakanlık Arşivi, Maliyyeden Müdevver, Tapu defter, No. 625, str. 713.

[296] Ovdje navodimo naziv *Šejh-islamova džamija* a ne, kako bi bilo pravilno, *Šejhu-l-islamova*, jer je u narodnom kolokvijalnom govoru naziv kao takav korišten.

je karakteristična za prijelazni period osmanske vlasti u Čelebi Pazaru, vidi se da je živio u prvim decenijama 16. stoljeća, kad je i nastao njegov *mesdžid* i *mahala*. U zakladnici rogatičkog *vakifa* / legatora *zaima* (lenskog vazala) Husein-*bega*, sina Ilijasovog, od 23. aprila/5. *redžepa* 1558./965. godine[▲297] spominje se Sinan-vojvodina kći Hatidža, žena *vakifa* / legatora Husein-*bega*, i sin Oruč-*aga* / *Oruç ağa* (osm. *ağa*, vlasnik obradive zemlje). Za Sinan-vojvodu i za njegovu ženu Fatimu, Hatidžinu majku, u *vakufnami* / zakladnici se kaže da su već tada bili umrli.[▲298] Zasigurno su živjeli u potpunoj hronološkoj suglasnosti s vremenom osnivanja ovog *mesdžida* i *mahale* koju dovodimo u vezu sa Sinan-vojvodom.

Sinan-vojvodin *mesdžid* se u nekim izvorima identifikuje i kao *Sinan-vojvodina džamija* – pretpostavljamo da je dogradnja drvene *munare* tome doprinijela. Izvor: Arhiv Akšamija – stanje 1921. godine. (Izvor. Arhiv Akšamija).

▲297 Husić, Aladin i Lavić, Osman: ***Vakufname Bosne (1463.-1878.)***, katalog izložbe, Vakufska direkcija, Gazi Husrev-begova biblioteka, Sarajevo, 2013., str. 38.

Podatke o dataciji i ovjeri vakufname vidi, PRILOG № 145.

▲298 U *Opširnom popisu Bosanskog sandžaka iz 1540. godine* susrećemo ubilježen *čifluk* (osm. *çiflik*, *çiftlik*, poljsko dobro kao vlasništvo *spahije*) Oruč-age Čelebije, inače sina Sinan-*bega*, a Sinan-*beg* je bio punac Husein-*bega* ili Husein-*bega* Čelebije, jer je njegova kćer Hatidža bila udata za njega.

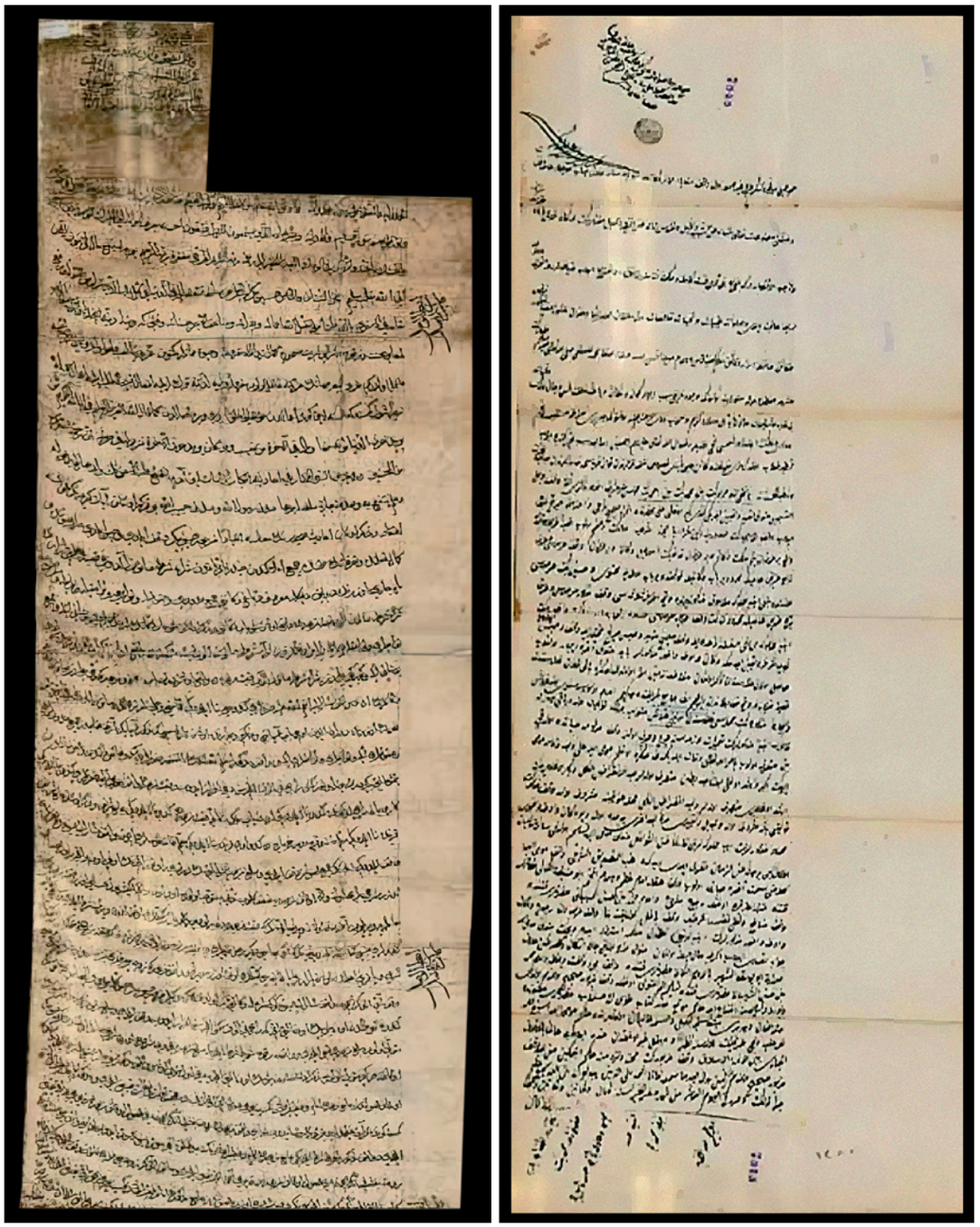
İstanbul, Osmanlı Başbakanlık Arşivi, Maliyyeden Müdevver, Tapu defter, No. 432, str. 12.

Objašnjenje za 'vakufe', 'vakufname' i 'vakife' vidi, PRILOG № 146, kao i PRILOG № 138.

Jedina sačuvana fotografija Oruč-*agine džamije*. stanje 1939. godine. (Izvor. Arhiv Akšamija).

Treću *džamiju* u *mahali* Gračanici, podigao je Sinan-vojvodin sin, pomenuti *Oruč-aga*.[299] Dogodilo se to prije 1558./965. godine. *Oruč-agina džamija* bila je manja *džamija* s drvenom munarom,[300] koju Alija Bejtić karakterizira kao *mahalski mesdžid*.[301] Kao i ostale rogatičke *džamije* i ova je stradala u požaru 1943. godine.

ILUSTRACIJA IZNAD DESNO: *Vakufnama* Brankovića Murat-*bega*, sina Ahmed-*begova*, iz Kovanja kod Čelebi Pazara. Ovjera: hadži Ibrahim Čelebija, *kadija* Čelebi Pazara. Datacija: 10. safer 1288/30.04.1871. godine. Jezik: osmanski. (Izvor: Gazi Husrev-begova biblioteka u Sarajevu.)

ILUSTRACIJA LIJEVO: *Vakufnama* Husein-*bega*, sina Ilijasova. Deklaracija: Višegrad, 5. *redžepa* 965/23.4.1558. godine. Ovjera: Dafer, sin Jusufuv, *kadija* (osm. *kadı* ← arap. *qāḍi* (n) ← *qḍy*, suditi) u *kadiluku* Višegrad; Jezik: osmanski, kaligrafsko pismo *divani* (osm. *divani* ← arap. i perz. *hatt-i dīwānī*).

(Izvor: Gazi Husrev-begova biblioteka u Sarajevu.)

[299] *Vidi:* ***İstanbul, Beşvekalet Arşivi, Tapu defteri No 432***, str. 12.

[300] *Objašnjenje značenja termina 'munara' ili 'minaret' vidi*, PRILOG № 148.

[301] Interesantna je pojava kod Alije Bejtića da jedan te isti objekat jednom karakterizira kao *mahalski mesdžid*, a drugi put kao *džamija*.
Bejtić, Alija: ***Period turske vladavine***…, str. 42 i 55.

Vidi i, PRILOG № 149.

Četvrta *džamija*, pouzdano se zna, podignuta je 1558./965. godine, a njen *vakif* / legator je bio, već pomenuti, Husein-*beg* Čelebija, zet Sinan-vojvode. Poznata je kao *Arnautovića* ili *Arnaudija džamija*, stoga što je prema narodnoj tradiciji Husein-*beg* bio rodom iz Arnautovića. Postoji i druga verzija nastanka ovog naziva *džamije* a vezana je za prezime njegovog oca *spahije* Ilijasa koji se prezivao *Arnaut*, pa je po njemu, odnosno njihovom prezimenu nazvana *Arnaudija*. Njezin graditelj je bio *neimar Jusuf* (osm. *mimar* ← arap. *miʿmār*, graditelj), potpisan među svjedocima na Husein-*begovoj* zakladnici.[▲302] Dalje, iz *vakufname* saznajemo da je ovaj značajni čovjek, osim *džamije* i dva *mekteba*, sagradio i vodovodnu mrežu u Čelebi Pazaru. Za izdržavanje ovih zadužbina, kao i *džamije* i još dva *mekteba* u Višegradu,[▲303] podigao je *čifte-hamam* (osm. *çift[e]* ← pers. *gufte*, duplo) – javno kupatilo,[▲304] *karavan-saraj* – cestovno svratište, dvadeset i jedan *dućan*,[▲305] *tabhanu* (osm. *tabakhane*, radionica u kojoj se štavi koža) – kožaru, tri mlina i stupu za valjanje sukna. To je bilo presudno za dalji razvoj mjesta. Dakle, **zemljište i osnovne uslove za nastanak Čelebi Pazara, osigurao je Mehmed-*beg* Isabegović, a *mahalu* i dio *čaršije* formiralo je Osmansko Carstvo u čast *sultana* Bajazida II, zatim, kao pojedinci, Sinan-vojvoda, njegov sin Oruč-*aga* i Sinan-vojvodin zet Husein-*beg* Čelebija[▲306] doprinijeli su urbanom proširenju i definiranju *kasabe* Čelebi Pazar.**

DESNO: Husein-*beg* Čelebija sa *ahbabima* (osm. ← arap. b>mn *aḥbāb* ← *ḥabīb*, prijatelj) u *kahvani* (osm. *kahvehane*, kompon. pod *kahva* ← ar. *qahwd* + *hane* ← pers. *hane*, kuća) uz *mangalu* (osm. *mangal*, *mankal*, istog značenja kao kod nas ← ar. *manqat*, odn. *mdnqalah*) i *agr kahvu* (jaka kafa t.j. dobro zasuta kafa).

[▲302] ***Vakufnama Husein-bega, sina Ilijasa***, u: Gazić, Lejla: *Vakufname iz Bosne i Hercegovine*…, str. 129-135.

O Husein-begovom vakufu vidi, PRILOG № 150.

[▲303] ***İstanbul, Osmanlı Başbakanlık Arşivi, Maliyyeden Müdevver, Tapu defter, No. 625***, str. 713.

[▲304] ***Čifte-hamam*** podrazumijevao je javno kupatilo sa dva odjeljenja, jedno za muškarce, a drugo za žene.

U Husein-*begovom hamamu* bio je zaposlen izvjesni *hamamdžija Mahmud* (upravitelj i poslovođa u *hamamu*). Taj podatak otkrivamo u *Popisu stanovništva* iz 1528/29. ili 934. godine po *hidžri*.

Ibid.

Vidi i, ***Vakufnama Husein-bega, sina Ilijasa***, u: Gazić, Lejla: *Vakufname iz Bosne i Hercegovine*…, str. 133; ■ Kreševljaković, Hamdija: ***Izabrana djela III***, *Banje u Bosni i Hercegovini – 1462-1916*, Sarajevo, 1952., str. 71-72 i 267. Digitalno izdanje dostupno na: https://www.scribd.com/doc/186512265/HAMDIJA-KRESEVLJAKOVIC-BANJE-VODOVODI-HANOVI-I-KARAVANSARAJI (pristupljeno 11. maja 2014.).

[▲305] Deset *dućana* se nalazilo pod njegovim *karavan-sarajem*, a dodatnih pet drugih je kupio od izvjesnog Sefer-ćelebije, dva dućana od Ilijasovih sinova i četiri *dućana* od *ćurčije* (osm. *kürkçü*, krznar) Alije uz koje je sagradio i prethodno pomenuti *hamam*.

Inače, *dućani* su imali tipičan oblik objekta koji je sagrađen od drveta sa izražajnim *ćepencima* na prednjem fasadnom platnu. Nizovi niskih *dućana* nalazili su sa obiju strana *čaršije*, što joj je davalo svojevrstan izgled. Samo pojedini *dućani* imali su i prostor na spratu, do kojeg se dolazilo strmim *basamacima* /stepenicama.

Šire o temi dućana i čaršije vidi: U ovoj studiji na str. 259-266.

[▲306] *Vakufnama Husein-bega, sina Ilijasa*…, str. 129-135.

Vidi i, PRILOG № 151.

U prvom planu Careva, lijevo od nje *Čaršijska*, zatim *Serdarija*, *Tekijska* i *Serhadija džamija*. Stanje 1910. (Izvor. Arhiv Akšamija).

Objektivna pozicija Isa-*begovog* sina Mehmed-*bega* Čelebije, kao bosanskog i hercegovačkog namjesnika, te njegove gradnje u Saraj Bosni, Mostaru, Uskopju i Tetovu / *Kalkandelenu* očito nisu mu dozvoljavale da gradi i na prostoru naseobine čije je temelje uspostavio.

Godine 1572./979. podignuta je po nalogu Carevine u čast tadašnjeg osmanskog *sultana* Selima II / *Selīm-i sānī* (*sultan* od 1566./973. do 1574./981. godine)[307] kao peta *džamija* koja je, također, dobila naziv *Careva* ili *Hungarija*. *Mahala* formirana oko nje, također je nazvana *Carevom*. Izgradnjom ove *džamije*, Čelebi Pazaru je praktično priznat zavidan stupanj razvitka jer je to bila druga *džamija* po redu koja je podignuta u *sultanovu* čast po državnom nalogu. Zlehudoj sreći *džamije*, koja je uništena 1943. godine, slučajnošću je odolio natpis iznad njenog ulaza. Naime, fotografski snimak tog natpisa sačuvan je i nalazi se u zaostavštini Rogatičanina, poznatog majstora umjetničke fotografije Alije M. Akšamije. *Tarih* (osm. ← arap. *tārīkh*) – natpis glasi:

Sultan Selim-han podiže ovaj hram (Božije) milosti,
Kako bi na putu vjere bio
Stjecište i dom dobrih ljudi
Neka u njoj uvijek slave Istinitog oni koji ničice padaju.
I nek se u njoj askete uvijek uzdižu Bogu.
Džamiji izrekoh kronogram ovako:
Stjecište milosti, boravište pobožnih ljudi.
Godina 980. (1572/73)[308]

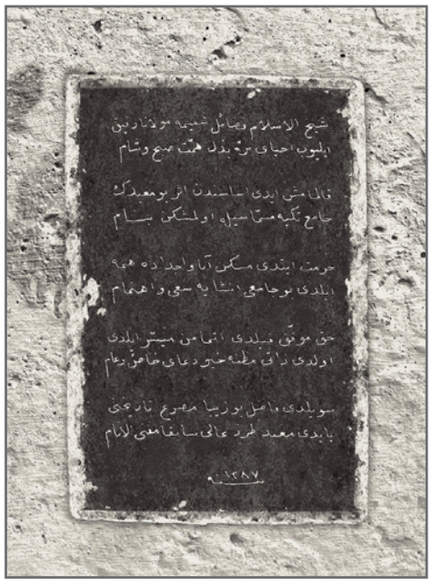
Theodoor de Bry: Portret *Sultana* Selima II (1596) – British Museum, London, muzeološki broj: 1878,0713.1842.

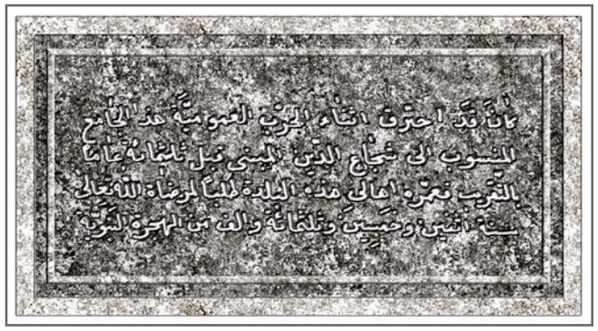
[307] U mnogim krajevima Bosne podignute su carske *hûnkar-džamije* (direktno iz državne blagajne) kao pokretači kvalitetnije i brže urbanizacije tih krajeva koje su imale sve osobenosti osmanske arhitekture, samo su po površini bile nešto manje. Takva situacija je bila i sa Carevom *džamijom* u Čelebi Pazaru koju je podigao *sultan* Selim II. Bio je sin *sultana* Sulejmana Veličanstvenog i *sultanije* Hurem.

[308] Ovdje je dat prijevod originalnog teksta koji se nalazio na *tarihu* ove *džamije*, a prepisan je dobrom voljom i upornošću Muhamed Enverije Kadića.
Hadžihuseinović, Salih Sidki, Muvekkit: ***Povijest Bosne***, Sarajevo, 1999., str. 159.

LIJEVO: *Tarih* / natpis na *džamiji sultana* Selima II u Čelebi Pazaru, koja je imala i nazive *Careva* ili *Hungarija*.
Rekonstrukcija urađena na osnovu fotografije koju je snimio Alija M. Akšamija 1939. godine.
(Izvor. Arhiv Akšamija).

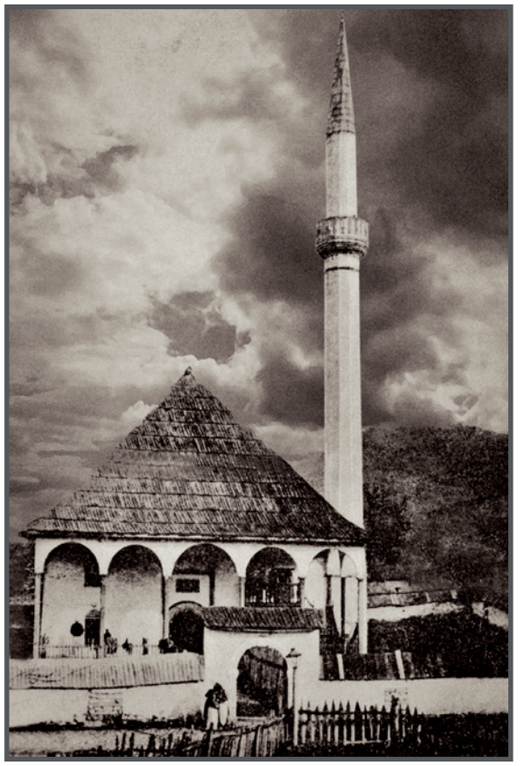
Tarih / natpis na *Tekijskoj džamiji* ili *Sinan-vojvodinom mesdžidu*, poznatoj i kao *Džafer-pašina* i *Šejh-islamova džamija*. (Izvor. Arhiv Akšamija).

Tarih / natpis na *Šudžauddinovoj džamiji*, poznatoj i kao *Čaršijska* u Čelebi Pazaru. (Izvor. Arhiv Akšamija).

Džamiji sultana Selima II. (Izvor. Arhiv Akšamija) – 1938.

Šudžauddinova džamija. (Izvor. Arhiv Akšamija) – 1910.

Krajem 16. stoljeća, orijentaciono 1583./991., u središtu čelebipazarske *čaršije*, *vakif* i vojskovođa Šudžauddin je podigao *džamiju*, koja je po njemu nazvana *Šudžauddinovom*, ali je bila poznatija i kao *Čaršijska džamija*. Nejasno je što se ova *džamija* sa kamenom munarom ne spominje niti u jednom od nama dostupnih *deftera*. Ostaje otvoreno pitanje da li je i ova *džamija* podignuta državnom naredbom? Godine 1914. sa *čaršijom* izgorjela je i *Šudžaudinova džamija*. U cijelosti je obnovljena 1933. ali je ipak porušena 1943. godine. Međutim, ostao je prijepis i prijevod *tariha* koji je uklesan poslije njene obnove.[309]

Janjičarski serdar (osm. ← perz. *serdār* ← *ser*, glava), vojni zapovjednik ili *zabit-aga* (složenica od osm. *zabit* ← ar. *dabit* + osm. *ağa*, službena vojna titula) Ibrahim, nepoznate godine, podigao je u dnu *čaršije* uz samu ulicu sedmu *džamiju*, koja je po njemu dobila ime *Serdarija*. Ova *džamija* imala je i jednu karakteristiku u odnosu na druge čelebipazarske. Naime, njena *munara* je bila postavljena sa lijeve strane objekta. Godine 1932. *munaru džamije* Serdarije pogodio je grom, te je zbog teških oštećenja nakon toga *munara* porušena. *Džamija* je zapaljena i izgorjela 1943. godine.[310]

Za osmu rogatičku *džamiju*, nazvanu *Serhadija*, jer je podignuta na južnoj periferiji mjesta, na *Serhatu* (granični dio mjesta), nije poznato ni vrijeme nastanka, ni njen *vakif*, osnivač *vakufa*, legator.

[309] *Vidi,* Kreševljaković, Hamdija: *Rogatica – povodom restauracije Šudžauddinove džamije 29. IX 1933. Novi Behar*, God. VII, br. 8-9-10, Sarajevo, 1933., str. 113-119.

Tekst na tarihu restaurirane Šudžauddinove džamije vidi, PRILOG № 152.

[310] Bejtić, Alija: ***Priod turske vladavine***…, str. 56.

Serdarija džamija.
Stanje iz 1921. godine.

Rušenje oštećene *munare Serdarija džamija*.
Stanje iz 1932. godine.

Husein-begova, Arnautovića ili Arnaudija džamija.
(Izvor. Arhiv Akšamija) – 1962.

Ono što se ne zna za originalnu *džamiju*, poznato je za njezinu nasljednicu. Naime, na mjestu potpuno dotrajale *Serhadije*, godine 1873./1290. rogatički *muftija Hadži*-Ahmed-*efendija* Škaljić podigao je novu *džamiju*, koja je po njemu prozvana *Muftina džamija*, u narodu poznata i kao *Ahmedija*. Ni *Ahmedija* nije odoljela silama razaranja, što se bijahu razmahale u vrijeme Drugog svjetskog rata. Porušena je, kao i sve ostale, 1943. godine.[▲311]

▲311 *Ibid.*

LIJEVO: Serhadija / Muftina *džamija* /Ahmedija.
Reprodukcija crteža koju smo pronašli u *Arhivu Akšamija* iz nepozmatog perioda. (Izvor. Arhiv Akšamija).

▲312 Hodžić, Muhamed (prir.): ***Zemaljsko vakufsko povjerenstvo za Bosnu i Hercegovinu (1890.-1895.)*** *: Analitički inventar.* Gazi Husrev-begova biblioteka, Sarajevo, 2014., ZVP-6, *Opći spisi* br. 1271/L:3, 2247/L:2, 2225/L:2.

Hodža (osm. *hoca*, *hace* ← perz. *ḫāǧe*, duhovnik) ispred *Tabak*-Alijine *džamije* hrani golubove. (Izvor. Arhiv Akšamija).

ILUSTRACIJA NA STRANICI DESNO: *Džamija Tabak*-Alije na lijevoj obali riječice Toplik.
(Izvor. Arhiv Akšamija) – crtež ing. Alije Bejtića, 1962. po sjećanju Avdi-*bega* (Abdulaha) Brankovića.

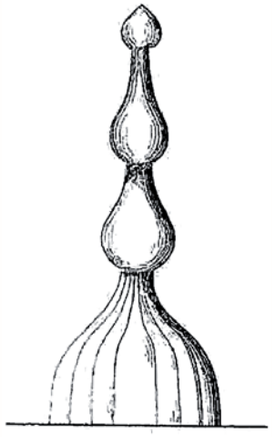
Za devetu i desetu *džamiju*, odnosno postojanje *džamije Hadži Adema Vajzovića*, kao i *Tabak-Alijine džamije* možemo potvrditi izvorima iz ***Zemaljskog vakufskog povjerenstva za Bosnu i Hercegovinu*** iz 1890. i 1891. godine, iako ne možemo ništa konkretno navesti u smislu godina njihove izgradnje, kao ni konkretnih lokacija u okviru Čelebi Pazara. Naime, *Vakufsko povjerenstvo u Rogatici* posredstvom dva akta (1271./1890. i 1225./1895.) dostavilo je *Zemaljskom vakufskom povjerenstvu za Bosnu i Hercegovinu* popis *vakufskog* analitičkog inventara i zaključne račune *vakufa* iz kojih je vidljivo evidentno prisustvo *Hadži Adema Vajzovića* i *Tabak-Alijine džamije* pored Čaršijske, Careve i Nove *džamije* u Prači.▲312

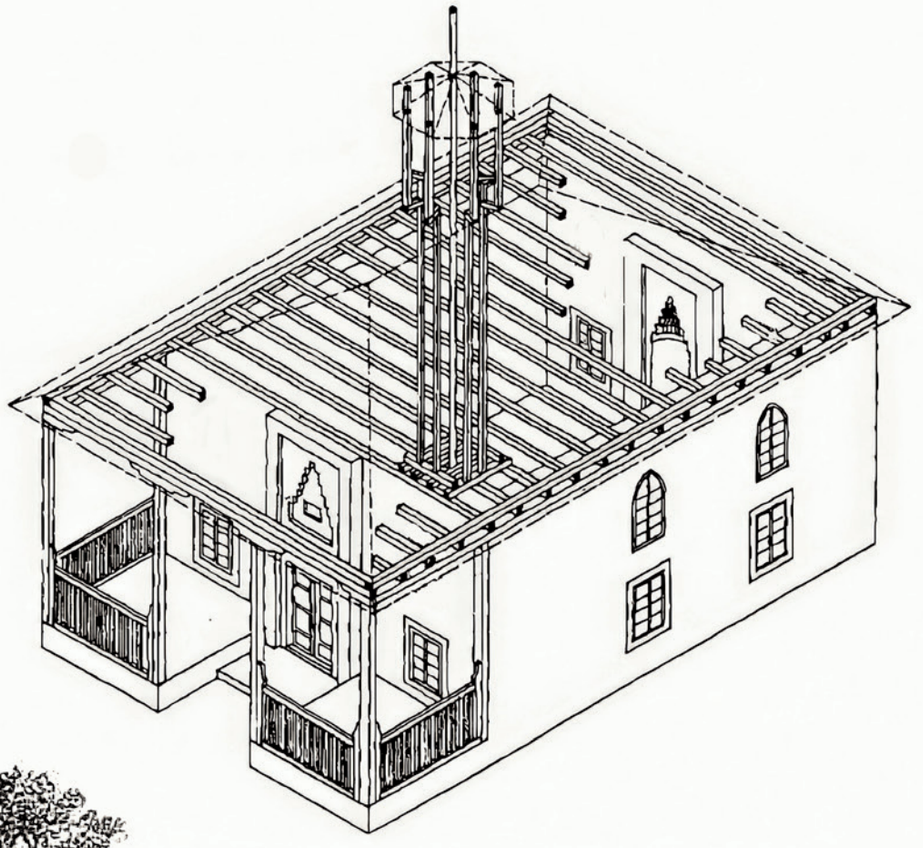
O *Tabačkoj džamiji* ili *Tabak-Alijinoj Tabačici* može se kazati da je predstavljala simbol *tabačkog* zanata u Čelebi Pazaru, a nastala je, najvjerovatnije na lijevoj obali riječice Toplik, tadašnjoj periferiji *čaršije*, u neposrednoj blizini *Tabak*-Alijine *tabhane*. Precizna godina izgradnje nije utvrđena, ali se pretpostavlja da je izgrađena najkasnije u prvoj polovini 17. stoljeća kada je *tabak Ali* / Alija dovoljno osnažio da bi stekao potrebna sredstava za izgradnju takvog objekta, ili su to podigli njegovi najbliži naslijednici u njegovo ime. Ovakva praksa podizanja *džamija* ili *mesdžida* samo za članove *tabačkog esnafa* (osm. ← arap. b>mn. *aṣnāf*, staleško i stručno udruženje zanatlija) nije bila specifičnost samo čelebipazarske *čaršije*, jer je podizanje ovakvih *džamija* ili *mesdžida* bio slučaj i u još nekoliko bosanskohercegovačkih gradova (*Tabačka džamija* – *Šejh Pirin mesdžid* u Foči, *Hadži Osmanov tabački mesdžid* u Saraj Bosni, *Hadži Kurtova tabačica džamija* u Mostaru, *Tabhansko/ Tabačka džamija* u Visokom, *Tabačka džamija* u Banjoj Luci...). *Džemat* ove *džamije* sačinjavali su uglavnom obrtnici *tabaci*, koji su imali jedan praktičan razlog za izdvajanje/odvajanje prilikom dnevnih molitvi od ostalog stanovništva, a to je neugodan miris koža koje su obrađivali i prenosili ga svojom garderobom.

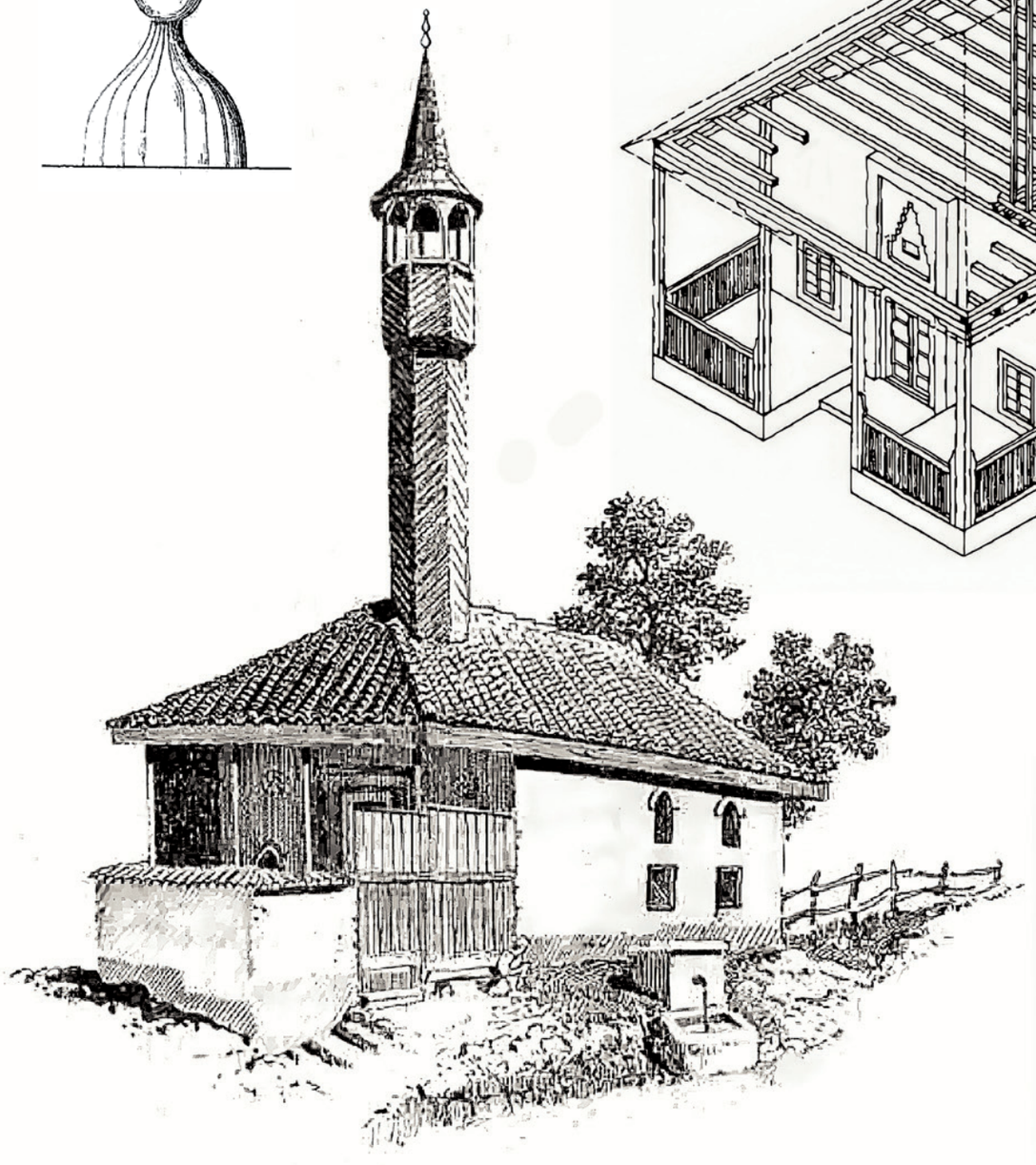
Džamija Tabak-Alije pripadala je tipu jednoprostorne *džamije* sa drvenom *munarom*. Bila je pokrivena četvorovodnim krovom sa pokrovom od šindre. Drvena *munara* je bila šestougaone osnove. Krov *munare* je bio šatorast sa prepuštenom strehom i završnicom u formi *alema* [osm. ← *alem* (sa istim značenjemkao u nas) ← ar. *'aldm*, znak, simbol koji se nalazi na vrhu *munare*]. Pretpostavlja se da je zapaljena ulaskom crnogorskih četa u Rogaticu 17. septembra 1914. godine, kada je zapaljena *čaršija* i sa njom izgorila i *Sudžauddinova* ili *Čaršijska džamija*.

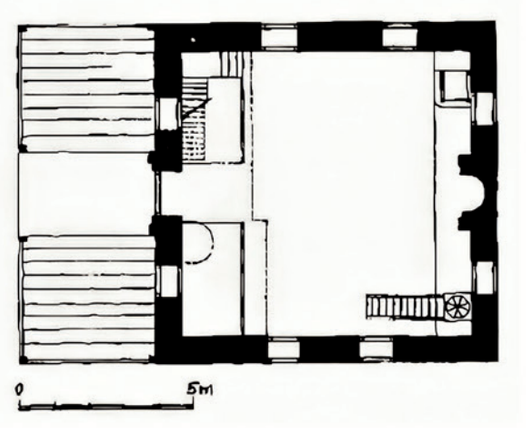
Gradnja *džamija* je, u više slučajeva, bila preduvjetom za formiranje *mahala* što je bilo vidljivo i na primjeru Pazara Borča, odnosno Čelebi Pazara, poslije osnivanja *džamije sultana Bajazida II* – prve *džamije* u Čelebi Pazaru. Naime, kako je već navedeno, tu je i osnovana prva *Mahala džamija* koja će tokom idućih decenija sve se više širiti i rasti.

Mišljenja smo da treba bar pomenuti i *džamije* koje su se nalazile po okolnim selima, kao na primjer *džamije* u Hrenovici, Kovanju, Kramer Selu, Vragolovima, Žepi, Živaljevićima, Rakitnici, Godomilju, Djedovićima, Sljedovićima, Lubarićima, Batovu, Košutici, Brdima...

0
5m

PRILOZI – *Razvoj Čelebi Pazara... tekije, džamije, mesdžidi...*

№ 136. Zahvaljujući upornosti *derviša* po imenu *Muslihuddin* osnovana je prvobitna *zavija* – *tekija* za koju je njivu od pet dunuma zvanu *Srednji Lušnik* dobio od Mehmed-*bega* Čelebije. Pošto je to bio običaj, on je Mehmed-*begu* plaćao godišnji *ušur* (osm. *öşür* ← arap. *ʿušr*: desetina, renta ili porez) – najam u iznosu od 50 akči, što je bio sitan osmanski srebreni novac koji se koristio od 14. do 17. stoljeća. To i nisu bila neka velika sredstva ukoliko znamo da je *imam* neke *džamije* u Bosni, u to vrijeme, imao dnevnu plaću oko 6 akči.

Muslihuddinova tekija spominje se u popisu iz 1530./936. godine, gdje se, između ostalog, kaže: *Osoba po imenu derviš Muslihuddin nastanio se u spomenutom pazaru* (Borač Pazaru, op. aut.) *i sagradio zaviju. Od Mehmed Čelebije, sina umrlog Isa-bega dobio je njivu od 5 dunuma zvanu Srednji Lušnik. On je sada uživa i prema običaju daje ušur.*

Također, spominje se i u popisu iz 1604./1012. godine, gdje je u *nahiji* Borač, pod rednim brojem 146 upisan *čifluk Nurullaha*, sina Balijinog, njiva pod imenom *Mrdelić*, veličine pet dunuma, u blizini Pazara Rogatica, u okolini ***Muslihuddinove tekije*** (akcentirao aut.). Iako u *defterima* nije precizirano kojem *derviškom* redu pripada *Musliihuddinova zavija*, u kontekstu određivanja njezinog *derviškog usula* / pravca (osm. *usul*, pravilo, princip, red ← arap. sing, *aṣl*, pl. *uṣūl*, temelj, izvor, korijen), *tekija* je bila *mevlevijskog* reda.

Za popis literature vidi: fusnotu No. 277.

Unutar prostora Čelebi Pazara postojala je još jedna *tekija*, *Zavija šejha Junusa*, koju je zajedno sa *čilehanom* (prostorijom za isposništvo) *uvakufio sultan Bajezid II*. Po analogiji, moguće je zaključiti da se izdržavala iz *harača* višegradskog *kadiluka*, kao što je to bio slučaj i sa *džamijom*. Prvi put se spominje u ***Popisu vakufa*** *iz 1530. godine*, a i kasnije je moguće susresti istu bilješku.

Vidi, ***İstanbul, Beşvekalet Arşivi, Tapu defteri No. 164****.* – Fotokopija, *Orijentalni institut Sarajevo* – ANUBiH, No. 157, str. 197. *Sumarni popis iz 1530/936. godine*.

Derviški redovi ili *tarikati* (osm. *tank*, *tarikat* ← arap. *ṭarīq*, *ṭarīqah*, put, pravac) su idejno-praktična metodologija *tesavvufa* [osm. ← arap. *taṣawwuf* – infinitiv pete vrste glagola nastalog od arap. riječi *ṣūf*, vuna u značenju – biti mistik, naukovanje koje se bavi odgojem duše / *nafs* i čišćenjem srca / *qalb*, odnosno to je idejni sistem načina života zasnovan na *šerijatu* (osm. *şeriat* ← arap. *šarīʿah*, pravi put], ali kako ga je shvatao i primjenjivao neki vjerski velikan. Radi razlike u shvatanju i primjeni određenih mišljenja, desilo se osnivanje trinaest osnovnih *derviških* redova. Osnivač *mevlevijskog derviškog* reda – *mevlevija* bio je Dželāluddīn Rūmī, a jedan od najznamenitijih *mevlevija* bio je *Sultān Walad* (*Baha al-Din Muhammad-i Walad*), a na našim prostorima bili su: Ishak-*beg* Ishaković, Fadil-*paša* Šerifović, *reisu-l-ulema* Džemaluddin Čaušević...

Za popis literature vidi: fusnotu No. 277.

№ 137. Veći broj autora koji su se bavili naznačenom tematikom su, najvjerovatnije, koristili isti izvor bez navođenja autora i izvora. Naime, prvobitni tekst je napisao i objavio šezdesetih godina prošlog stoljeća arhitekta i istraživač Alija Bejtić, gdje je naveo *da smatra kako je prva mahala u Čelebi Pazaru ona koja je nastala oko Sinan-vojvodine džamije,* u narodu zvana *Tekijska džamija*. Pretpostavljamo, pošto je riječ o veoma odgovornom i serioznom istražitelju iz ove oblasti da, u momentu rada na tekstu, nije imao pristup ***Popisu vakufa*** u ***Opširnim*** i ***Sumarnim defterima Bosanskog sandžaka*** koji su se nalazili u Istanbulu.

№ 138. ***Vakufi*** su *šerijatski* utemeljene i osmišljene organizacione forme za činjenje dobrih djela, na kojima je, u dobroj mjeri, uz *zekat* (osm. *zekat* ← arap. *zakāh*, pročišćenje, milodar), odnosno čišćenje, rast, napredovanje, kao jedan od stubova islama, u kojem je u materijalnom pogledu počivala islamska civilizacija. *Vakufi* prema svrsi dijele se na: *vjersku svrhu: džamije*, *mesdžide*, *musale* (osm. *musalla* ← arap. *muṣallah*, otvoreni prostor za molitvu), *tekije; obrazovono-odgojnu svrhu: medrese* (osm. *medrese* ← arap. *madrasah*, vjersko učilište, ranga srednje i visoke škole), *mektebe* (osm. ← arap. *maktab*, osnovna vjerska škola), biblioteke (*kütüphane*); *merhametsku svrhu* (osm. ← arap. *marḥamah*, milosrđe prema bližnjemu): pomoć siromasima, *jetimima* (osm. *yetim* ← arap. *yatīm*, dijete, siroče), učenicima, putnicima, dužnicima, zarobljenicima, bolesnima i za zbrinjavanje napuštanih i oronulih životinja; *socijalnu svrhu:* vodovodi, putevi, mostovi, *sahat-kule*, *šadrvani* (osm. *şadırvan* ← perz. *šādirwān*, fontana), bunari, česme, *haremi* (osm. ← arap. *ḥarām*, ograđeno *džamijsko* dvorište) za ukop umrlih, i *privrednu svrhu: bezistani*, *hanovi* (osm. ← perz. *hān*, konačište), zanatske radnje, stanovi i kuće.

Glavni upravitelj *vakufa* je *mutevelija* (osm. *mütevelli* ← arap. *mutawallī*, upravitelj *vakufa*).

№ 139. Kurtović, Derviš: ***Popisi i katastri u vrijeme turske vladavine na Balkanu***. *Geodetski glasnik*, 15/1977, Sarajevo, 1977., str. 9-22. Digitalno izdanje dostupno na: http://www.suggsbih.ba/geodetski%20glasnik/glasnik%2015/glasnik%2015%203.pdf, kao i na: http://www.suggsbih.ba/geodetski%20glasnik/glasnik%2015/g%2015.htm (pristupljeno 11. novembar 2014.).

Ukoliko uradimo poređenje neseljenosti Čelebi Pazara iz 1489/894. i Saraj Bosne iz 1485./889. godine, na osnovu podataka koje posjedujemo iz *deftera*, vidjet ćemo da je u Čelebi Pazaru bilo 5 a u Saraj Bosni 42 kuće. Međutim, već 1516./922. godine u Čelebi Pazaru imamo 83 kuće sa 49 neoženjenih.

Prilikom ovakvog analitičkog posmatranja potrebno je imati u vidu da podaci o stanovništvu iz katastarskih *deftera*, a ovdje su uzeti u obzir samo takvi podaci, ne daju najvjerniju sliku o brojnom stanju stanovništva naprosto za to jer im nije bila svrha da popisuju stanovništvo nego da se registrira stanovništvo određenih kategorija oporezivanja koje će poslužiti u te svrhe.

Usporedi, Filipović, Nedim: ***Neki novi podaci iz ranije istorije Sarajeva pod Turcima***. *Pregled*, Sarajevo, juli-avgust 1953., str. 69.

Vidi i: fusnote No. 313, 314 i 315.

№ 140. Ovdje se susrećemo sa opširnijom bilješkom o statusu stanovništva: *[…] Muslimani koji su nastanjeni u mahali spomenute džamije nisu na drugom mjestu upisani kao raja.* (osm. *âya*, *reaya* ← arap. *raʿiyah,* podanici koji nisu muslimani, op. aut.) *Kao i građani nastanjeni u drugim kasabama daju ušur od žitarica, vrta i voća. Što se tiče 'resmova'* (posebna vrsta poreza, op. aut.)*, njih ne plaćaju, a oslobođeni su i poreza 'avârız-ı dîvâniyye'* (skupina poreza poznatih kao *divanski* – vanredni osmanski porez, op. aut.). *Tako je upisano u stari defter pa je naređeno da se tako i upiše. Oni koji stanuju izvan ove Mahala džamije, u spomenutoj varoši su kao i ostala raja.*

Ukoliko je gradsko stanovništvo posjedovalo tzv. *rajinsku* zemlju, *reâyâ emlâk ve erâzî,* moralo je i samo davati dažbine propisane za *raju*.

Resmovi / *rusumi urfijje* su ona vrsta nameta koji se naziva *erzi-mirija*, a koji se predaje vlasniku *timara* (*timar sahibiji*) za ustupljeni posjed *raji* i njihovoj rodbini. Po zakonu / *kanunu* (osm. ← arap. *qānūn* ← grč. *kanṓn*) za bosanski *vilajet imami*, *hatibi* i *mujezini* (osm. *müezzin* ← arap. *mu'adhdhin*, onaj koji uči *ezan*, vrijeme molitve), dok osobno vrše svoju službu, bili su izričito oslobođeni od *rajinskih* daća (*rusumi reijeta*), od carskih nameta (*avarizi divanijje*) i od običajnih poreza (*tekalifi urfije*) jer su oni *prethodnici naroda*.

Iz navedenih objašnjenja nameta vidljiv je posebno prisutan status muslimana koji su živjeli u *Mahali džamija*, kao i obrazloženje, koje je inače bilo primjenjivo samo za vjerske učenjake/*ulemu* (osm. ← arap. *'ulamā'*, učeni ljudi, teolozi ← *'ālim*), ovdje se posebnim dekretom primjenjivalo na stanovnike.

Nažalost, u dostupnoj dokumentarnoj građi ne nalazimo podatak o postojanju *muafname*, oprostne povelje od izvanrednih i običajnih tereta, odnosno carskog akta o oslobađanju određenih slojeva stanovništva Čelebi Pazara od plaćanje poreza. Pretpostavljamo da je takav privilegij koji su imali stanovnici *Mahala džamije*, najvjerovatnije bio reguliran *muafnamom* u formi *berata* (osm. ← arap. *barā'at*, sultanov dekret) koju je uputio *sultan* Bajazid II tadašnjim stanovnicima Čelebi Pazara za njihov angažman u vojnoj službi. Vojna služba je podrazumijevala da stanovnici te *mahale* su u stanju da na konjima i pod potpunom ratnom spremom dođu na *vojnu* i izvrše svoju službu besprijekorno kada bosanski zapovjednici i *mirimirani* (*mir-i miran* – zapovjednik zapovjednika) to budu od njih tražili…

Praksa *muafijeta* (uživanje poreznog imuniteta), povremenog ili možda čak stalnog oslobađanja muslimana od poreza *avarizi divanijje* i *tekalifi urfijje* zbog njihovog učešća u ratnim pohodima bosanskih *sandžakbegova* (osm. slož. od *sancak* + *bey*, predstavnik sultanove vlasti u *Sandžaku*), kasnije *beglerbegova* (osm. *beylerbeyi*, vojni i civilni guverneri većih oblasti), veoma je stara o čemu svjedoče podaci iz osmanskih izvora iz 16. stoljeća, među kojima su i *muafname*.

Usporedi, Sućeska, Avdo: ***O Mu'afiyet-u u Bosanskom ejaletu***. *Prilozi*, XXI/22, Institut za istoriju, Sarajevo, 1986., str. 237; ■ Handžić, Adem: ***Značaj mu'afijeta u razvitku gradskih naselja u Bosni u XVI vijeku;*** u: *Studije o Bosni – historijski prilozi iz osmansko-turskog perioda*, OIC-IRCICA, Istanbul, 1994., str. 151.

№ 141. Termin ***varoš*** prvi put se javlja u poznatoj Isa-*begovoj vakufnami* iz 1462. godine za lokalitet na mjestu današnjeg Sarajeva. U najstarijem ***Popisu bosanskog sandžaka*** *iz 1468/9. godine*, ovaj lokalitet zaveden je pod imenom *Staro trgovište*.

Vidi, Husić, Aladin – Lavić, Osman: ***Vakufname Bosne*** *...*, str. 11. – *Vakufnama Isa-bega, sina Ishakova, prvog bosanskog krajišnika.* Datacija: *Sarajevo, džumadel-ula 866/1.2.-3.3.1462. godine.* Ovjera: *Mubarek, sarajevski kadija.* Jezik: *arapski;* ■ *Istanbul, Belediye kütüphanesi, Cevdet Yazmalari No. 076 – Zbirni, sumarni popis Bosanskog sandžaka* započet 26.1.1468/početkom *redžepa* 872, a završen 12.5.1469/krajem *ševala* 873. godine.

Dubrovački izvori su terminološki razlikovali urbana od agrearnih naselja u srednjovjekovnoj Bosni, pa su ona prva označavali sa ***varos*** i sa ***borgo***. Znatno rjeđe su obilježana sa ***villa*** ona naselja koja su ostala na nivou sela. Termin ***borgo*** se odnosio na neutvrđena naselja, u prvom redu na poslovnu četvrt u njima.

Vidi: ***Lam. de foris 14****, fol. 137, 10. I 1441;* ■ Kovačević-Kojić, Desanka: ***O srednjevjekovnom trgu na mjestu današnjeg Sarajeva***. *Zbornik* Filozofskog fakulteta, knj. XI-1, Beograd 1970., str. 353-361.

Međutim, u osmanskom *vaktu* (osm. *vakit*, vrijeme) termin ***varoš*** se upotrebljava za gradsko naselje koje je isključivo ili pretežno naseljeno nemuslimanima, bez obzira na to da li je ono imalu utvrdu – tvrđavu ili ne, i bez obzira na to ko ga je osnovao i kada. Postoji više primjera da su Osmanlije razvijale stara ili osnivale nova naselja koja su naseljavali nemuslimanima i nazivali ih *varošima*.

Vidi, Šabanović, Hazim: ***Postanak i razvoj Sarajeva***. *Radovi naučnog društva Bosne i Hercegovine*, XIII, 5, Sarajevo, 1960., str. 86.

Sve nas ovo navodi na zaključak da termini ***varoš*** i ***borgo*** imaju isto onako široko značenje kao *trg*, odnosno *mercatum*, *mercato* u latinskim i italijanskim izvorima. Naime, i jednim i drugim terminima označava se *mjesto gdje se periodično trguje, dio naselja* (poslovna četvrt) i, najzad, sama kategorija naselja.

№ 142. ***Hatib*** je arapska riječ, koja znači *govornik* ili *retoričar,* a u najšerem smislu ima značenje *propovijednika* dok u užem označava onoga koji petkom drži propovijed prije redovnog kolektivnog podnevnog *namáza* (osm. ← perz. *namāz*, molitva) (*džume-namaza,* osm. *cuma* ← arap. *džum'a*, molitva petkom) sa *minbera džamije* (mjesto koje označava smjer molitve, tj. pravac Kabe), posebno dizajniranog mjesta za tu svrhu.

Hutba je propovijed kojeg drži *hatib* (osm. ← arap. *khaṭīb*) petkom s *minbera džamije* prije redovnog sedmičnog kolektivnog *namaza* – molitve.

Mu'dhdhin je arapska riječ, koja je dobila bosanski oblik *mujezin*, a označava osobu koja s *munare* poziva muslimane na dnevni *nàmāz*... *Mujezin* je istodobno i domaćin *džamije*, onaj koji brine o čistoći i sigurnosti u i oko *džamije*.

№ 143. Prof. Mustafa Imamović navodi kako su *[…] za vrijeme vladavine Fatihovog sina Bajazita II (1481–1512) podignute carske džamije u Foči, Rogatici, Višegradu, Srebrenici, Travniku, Prozoru i Pruscu (Akhisaru)* bez navođenja konkretnih izvora o njihovoj izgradnji i porijeklu naziva, odnosno sistema financiranja same izgradnje. Nažalost, u nama dostupnoj dokumentaciji i literaturi nismo bili u mogućnosti potvrditi da su sve navedene *džamije* podignute kao državne/carske, a po eventualnom nalogu *sultana* Bajazida II.

Usporedi, Imamović, Mustafa: ***Historija Bošnjaka***, Sarajevo, 1997., str. 187. Digitalno izdanje dostupno na: https://www.scribd.com/doc/138592157/Historija-Bosnjaka-Mustafa-Imamovic; ■ https://www.scribd.com/doc/123749059/Historija-Bosnjaka-Mustafa-Imamovic (pristupljeno 10. februara 2014.).

№ 144. Također, Mustafa Imamović navodi kako je *[…] do početka 16. stoljeća izgradnja mesdžida predstavljala glavni punkt prilikom osnivanja novog naselja. Oko njega je nastajala Sinan-vojvodina mahala, stambeni dio grada, koji je obično dobivao naziv bogomolje*. Očito da prof. Imamović, kao i mnogi drugi, navodi netačan podatak o tome kako je ovaj *mesdžid-džamija*, *kao prvo izgrađeni*, uvjetovala formiranje Čelebi Pazara kao naselja. Pretpostavljamo, pošto nije naveden izvor, da je u pitanju navođenje mišljenja Alije Bejtića.

Imamović, Mustafa: ***Historija Bošnjaka***..., str. 188; ■ *Usporedi,* Bejtić, Alija: ***Čelebi Pazar-Rogatica***…, str. 55. Digitalno izdanje dostupno na: http://www.rogaticani.com/forum/viewtopic.php?f=23&t=246&start=0&st=0&sk=t&sd=a&view=print, (pristupljeno 19. januara 2014.).

№ 145. ***Vakufnama Husein-bega, sina Ilijasova, porijeklom iz sela Arnautovići u okolini Rogatice***, najzaslužnijeg za urbani razvitak Rogatice. Datacija: Višegrad, 5. *redžep* 965./23.4.1558. godine. Ovjera: Džafer, sin Jusufov, *kadija* u *kadiluku* Višegrad.

Vidi i, Gazić, Lejla: ***Vakufnama Husein-bega, sina Ilijasa;*** u: *Vakufname iz Bosne i Hercegovine (XV i XVI vijek)*, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo, 1985., str. 129-135.

№ 146. ***Vakufname*** ili *vakfije* su isprave o zavještanju nekog dobra u vjerske, prosvjetne, zdravstvene, socijalne, saobraćajne i dobrotvorne svrhe.

Svaka takva zadužbina zove se *vakuf*, a njen osnivač *vakif* – zakladnik, legator. *Vakufname* nam pružaju mogućnost ne samo da objasnimo instituciju *vakufa*, koja predstavlja pitanje velikog značaja za izučavanje prisutne civilizacije islama u Bosni, kako sa pravnog tako sa historijskog gledišta, nego nam one isto tako mogu poslužiti kao prvorazredni izvori za izučavanje mnogih drugih pitanja iz svih grana povijesti.

Između popisanih 1.105 *vakufnama* koje se nalaze u *Gazi Husrevbegovoj biblioteci u Sarajevu* izdvojit ćemo one koje se odnose na *vakife* Čelebi Pazara:

386. ARNAUTLI Mehmed-*beg*. – II, red. broj: 519, str. 208, iz 1908/1326. godine.
387. BRANKOVIĆ Murat-*beg*. – II, red. broj: 375, str. 43, iz 1871/1288. godine. Original pod brojem: 97 (375).
388. BRANKOVIĆ Murat-*beg*, – II, red. broj: 376, str. 44, iz 1867/1283. godine. Original pod brojem: 98 (376).
389. BRANKOVIĆ Vasvija, – III, red. broj: 701, str. 115, iz 1900/1317. godine.
390. BUKVICA H. Ahmed-*beg*, – III, red. broj: 661, str. 64, iz 1312/1894. godine.
391. ČONGO Derviš, sin Hasanov, – III, red. broj: 985, str. 274, iz 1938.godine. Original na bosanskom jeziku pod brojem: 318 (985).
392. HODŽIĆ Ahmed, sin Mustafin, – III, red. broj: 1063, str. 353, iz 1940. godine. Original na bosanskom jeziku pod brojem: 395 (1063).
393. HODŽIĆ Meho i HUREMOVIĆ Medija, – III, red. broj: 1020, str. 309, iz 1939. godine. Original na bosanskom jeziku pod brojem: 353 (1020).
394. HRUSTEMOVIĆ Hamid, sin Ahmedov, – III, red. broj: 1016, str. 305, iz 1939. godine. Original na bosanskom jeziku pod brojem: 349 (1016).
395. HUSEIN-*beg*, – I, red. broj: 188, str. 167, iz 965/1558. godine.
396. HUSEIN-*beg*, sin Ilijaz-*begov*, – II, red. broj: 534, str. 221, iz 965/1558. godine. Original i jedan prepis pod brojem: 164 (534).
397. JESENKOVIĆ (H. Osmanović) Muhamed i Abdulah, – III, red. broj: 707, str. 121. (Ubilježeno ime *vakifa* i mjesto, a *vakufname* nema ni u *sidžilu* (osm. ← *sicil* ← arap. *sidžill* ← lat. *sigillum*, sudski protokol) ni posebno u fasciklu).
398. KORJENIĆ Alija, sin Huseinov, – III, red. broj: 1015, str. 304, iz 1939. godine. Original na bosanskom jeziku pod brojem: 348 (1015).
399. KURTIĆ Malka, udata Šećić, – III, red. broj: 1000, str. 289, iz 1937. godine. Original na bosanskom jeziku pod brojem: 333 (1000).
400. H. MEHMED REFIK *ef*., – III, red. broj: 757, str. 146, iz 1287/1870. godine. Jedan prepis pod brojem: 258 (757).
401. PAŠIĆ Mehmed, sin Huseinov, – III, red. broj: 1049, str. 339, iz 1939. godine. Original na bosanskom jeziku pod brojem: 382 (1049).
402. SIJERČIĆ Ahmed-*beg*, – III, red. broj: 976, str. 265, iz 1938. godine. Original na bosanskom jeziku pod brojem: 309 (976).
403. ŠKALJIĆ Ahmed ef., – II, red. broj: 410, str. 89, iz 1303/1886. godine. Jedan prepis pod brojem: 110 (41 Ol.)
404. ŠKALJIĆ H. Mehmed-Nezir *ef*., – II, red. broj: 409, str. 88, iz 1323/1905. godine. Original pod brojem: 109 (409).
405. TANKOVIĆ Ibrahim-Alaj-*beg*, – I, red. broj: 335, str. 10, iz 1299/1881. godine.

Pored navedenih, temelje svojim *vakufima* uspostavili su i Derviš-*beg* ŠETIĆ, Hadži Adem-*aga* VAJZOVIĆ, Hadži Hašim-*aga* VAJZOVIĆ, Abdullah *ef*. HAFIZOVIĆ, Arifa hanuma JAMAKOVIĆ, Havadža DURAK, Mujaga RUSTEMAGIĆ, Hakija MUFTIĆ...

№ 147. Mišljenja smo da je *Oruč-aga* i *Oruč Čelebija* ista osoba koja se u popisima navodi kao *uživalac hassa njive pod imenom Priska Luka koja se nalazi u samom Čelebi Pazaru*. Naime, prethodno se navodi kako je *[…] Čifluk Oruč-čelebije, sina Sinan-begovog, Mustafe i Ibrahima, prešao sa Huseina, sina kapudži Hasana* (glavni vratar, op. aut.). Podaci o ocu, kao i o Huseinu (Čelebiji) potpuno pouzdano potvrđuju naše mišljenje.

№ 148. ***Munara*** ili *minaret* je toranj koji se obično nalazi uz objekat *džamije* ili se uzdiže iz *džamijskog* krovišta, s čijeg *šerefeta* (osm. *serefe* ← ar. *surfa*) – balkona kružnog oblika *mujezin* – islamski sveštenik poziva muslimane pet puta dnevno na molitvu. Riječ potiče od arapskog *manara* što znači *svjetionik*. Tokom 17. stoljeća osmanska riječ *minaret* ulazi u evropske jezike.

№ 149. *[…] Osnivač džamije i mahale oko nje bio je Oruč-aga...*
[…] zapravo je običan mahalski mesdžid.
Bejtić, Alija: ***Priod turske vladavine***…., str. 42 i 55.

№ 150. Od zavještane, odnosno *uvakufljene* glavnice koja je prvenstveno korištena za održavanje i funkcioniranje *vakufa*, *vakif* je određenu sumu stavljao na raspolaganje i zainteresiranim pojedincima, pod određenim uvjetima koje je sam određivao u skladu sa korištenjem novca na *šerijatom dozvoljen način.* Vidljivo je kako je *vakif Husein-beg*, kod posuđivanja novca prije svega želio osigurati nekoliko osnovnih principa: sigurnost takvog novca – pomoću zaloga ili jemstvom, visinu moguće dobiti, zaštitu od zloupotreba – klasičnog kamatarenja te osigurati sumu od propadanja. Tako je Husein-*beg*, sin Ilijas-*bega*, pozajmljivanje novca *[…] rendžberima* (zemljoradnicima, op. aut.) *spomenute kasabe* (Čelebi Pazara, op. aut.)*, a drugim licima neka se ne daje, osim ako budu imali sigurne jemce, koji su mještani ili stalno nastanjeni u spomenutoj kasabi. Neka se novac ne daje spahijama uz jemsto iz njihovih redova. Međutim, neka im se daje uz njihovo jemčenje čija je vrijednost dvostruka ili ako budu imali čestite jemce između rendžbera spomenute kasabe i koji su u njoj nastanjeni ili ako budu imali čestite raje sa sela.*

Iz ovoga se može razumjeti da je *vakif uvakufljenu* sumu ostavio pristupačnom svakom zainteresiranom, uz uvjet da je kreditno sposoban vratiti dug, što se osiguravalo na jedan od spomenutih načina, sigurnim zalogom ili jamstvom.

Vakufname iz Bosne i Hercegovine – XV i XVI vijek (ur. Gazić, Lejla). Orijentalni Institut u Sarajevu, *Monumenta turcica historiam Slavorum Meridionalium illustrantia*, Serija III, *Defteri*, Knj. 1, Sarajevo, 1985., str. 131.

O tome kako se Husein-*begov vakuf* dobro održavao i poslovao pronalazimo potvrdu u izvještajima *Vakufske komisije u Rogatici* upućenih *Zemaljskom vakufskom povjerenstvu za Bosnu i Hercegovinu iz 1895. godine*. U tim izvorima je navodeno širenje njegovog *vakufa* u smislu dodatnih gradnji nekretnina.

Vidi, ***Zemaljsko vakufsko povjerenstvo****…*, *Opći spisi*, Br. 464 i 1916, ZVP-103 i 108 iz 1895., Sarajevo, 2014., str. 449 i 468.

No. 464 – ***Vakufska komisija u Rogatici*** – *Zemaljskom vakufskom povjerenstvu: izvještava o gradnji kafane i dućana za Husein-begov vakuf u Rogatici (bosanski i osmanski jezik). L: 4.*

No. 1916 – ***Vakufska komisija u Rogatici*** – *Zemaljskom vakufskom povjerenstvu: izvještava o gradnji nekretnina Husein-begova vakufa u Rogatici* (*bosanski jezik*). *L: 3.*

Digitalno izdanje dostupno na: http://www.ghb.ba/uimages/udoc/ostalaizdanja/Zemaljsko%20vakufsko%20povjerenstvo%20za%20BIH%20(1890-1895).pdf (pristupljeno 9. maja 2015.)

Također dostupni su i podaci da je Husein-*begov vakuf* otpisivao dugove onim dužnicima koji, iz objektivnih razloga, nisu ih mogli vratiti: ***Vakufska komisija u Rogatici*** – *Zemaljskom vakufskom povjerenstvu: dostavlja izvještaj o otpisu duga deseterici dužnika prema Husein-begovu vakufu u Rogatici (bosanski jezik).*

Zemaljsko vakufsko povjerenstvo*…, Opći spisi*, Br. 3626, ZVP-51 iz 1892., L: 3, str. 244.

№ 151. Pošto je 1558/965. izvršena i legalizacija *vakufa* Husein-*bega* Čelebije namijenjenog održavanju *džamije* i dva *mekteba* (jedan u blizini *džamije*, a jedan u Vrhbarju – blizina Sokolca) Husein-*beg* je dodatno *uvakufio*: *76.430 srebrnih akči od prihoda koji se dobijaju od ostalih uvakufljenih prostora i proizvodnih i uslužnih*

djelatnosti (*tabhane* na rijeci Toplik, tri mlina i valjaonice sukna na rijeci Rakitnici, dvadeset i jednog *dućana*, *hamama* i *karavan-saraja*, op. aut.). Također, njegova supruga Hatidža-*hatun* (*hanuma,* osm. *hanım*, supruga) *uvakufila* je 15.016 srebrnih dirhema (osmanska mjera za težinu = 3,207 grama). Za *mekteb*, koji je Husein-*beg* sagradio u selu Vrhbarje, nedaleko od svoje kuće, njegova sestra Mihri-*hatun*, *uvakufila* je 3.000 akči.

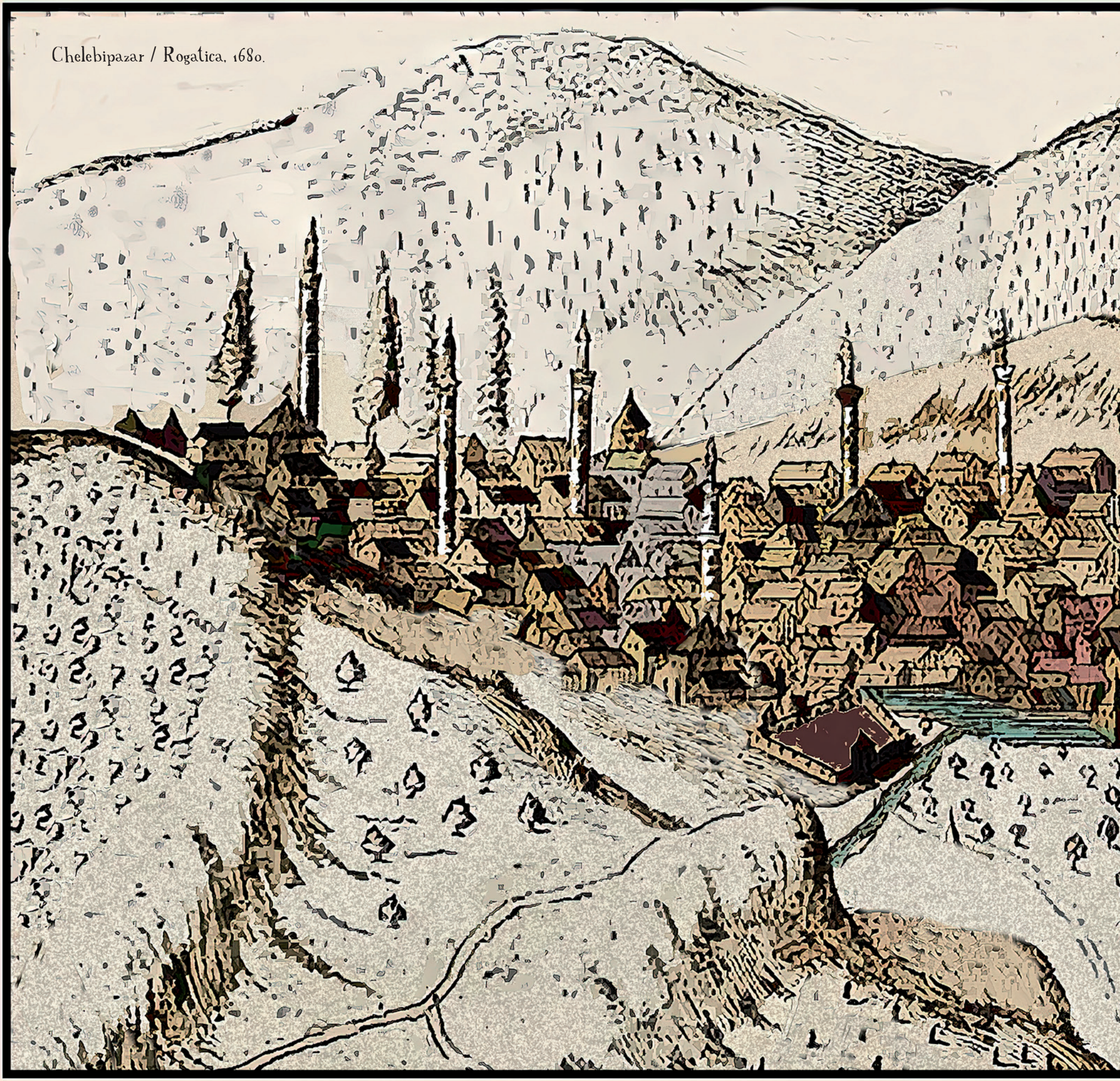
Literatura je data u: fusnoti No. 306.

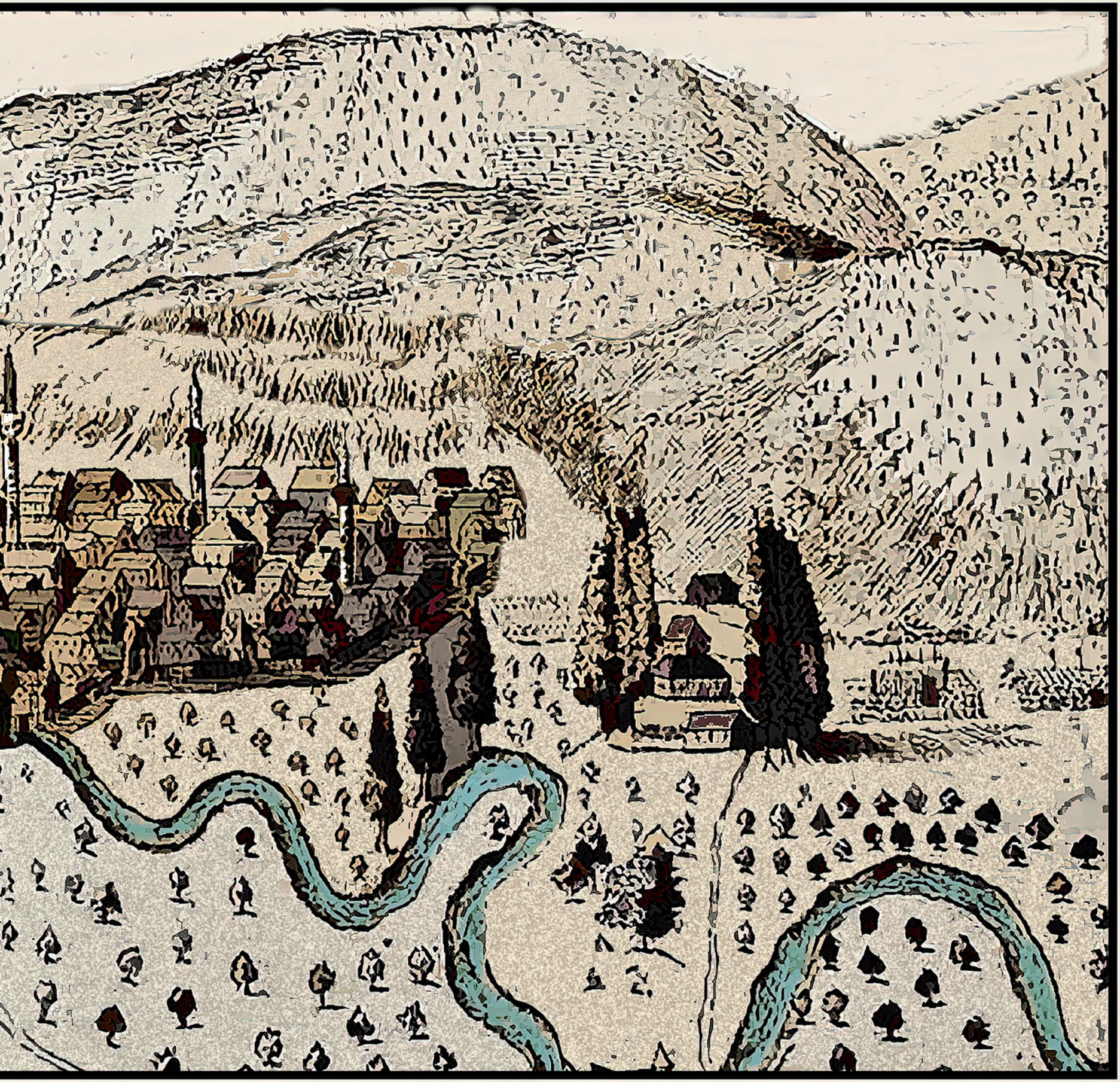
Poznato je da je uloga *vakufa* za vrijeme osmanske uprave, naročito ranijeg perioda, bila u toj mjeri značajna da se razvoj gradova ne može odvojeno posmatrati od historije i uloge *vakufa*. Zato širom Bosne mnogi gradovi i naselja u svom nazivu imaju odrednicu *vakuf*, kao: Kulen-*Vakuf*, Varcar-*Vakuf*, Skender-*Vakuf*, Gornji *Vakuf*, Donji *Vakuf*.. Zapravo, većinu starijih *čaršija* utemeljili su neki od *vakifa*. U Sarajevu su to Isa-*beg* Ishaković i Gazi Husrev-*beg*, u Tuzli Turali-*beg*, u Mostaru su to Karađoz-*beg* i Koski Mehmed-*paša*, u Tešnju Ferhad-*beg* sin Skenderov, u Maglaju Kalavun Jusuf-*paša*, u Novoj Kasabi Musa-*paša*, u Banjoj Luci Ferhad-*paša* Sokolović i Sofi Mehmed-*paša*, u Gradačcu kapetani Gradaščevići: Osman, Murat i Husein, u Foči Mehmed-*paša* Kukavica, u Vrcar-Vakufu Kizlar-*aga* Mustafa, u Višegradu i Rudom Kara Mustafa-*paša*, u Čajniču Gazi Sinan-*beg*, u Gračanici Ahmed-*paša* Budimlija...

Po podacima Hamdije Kreševljakovića mogli bi smo navesti 134 naselja koja su u Bosni dobila ime po *hanu*. Međutim, čini nam se da je mnogo interesantniji podatak, bar u kontekstu naše teme, kako se najviše takvih mjesta, ukupno 19, nalazilo na području Čelebi Pazara (*Han* Stjenice, Kapića *Han*, Radovanov *Han*, *Han* Pešurići, *Han* Sjemeć, *Han* Brankovići, *Han* Štavanj, *Han* Lješćice, *Han* Prača, Osman *Han*, *Han* Seljani, Pašića *Han*...).

Usporedi, Kreševljaković, Hamdija: ***Izabrana djela III***, *II Sarajevo – Rogatica – Višegrad –– Nova Varoš*…, str. 333.

№ 152. Tekst je bio ispisan na arapskom jeziku, a u prijevodu glasi: *Za vrijeme svjetskog rata izgorjela je ova džamija, koju je sagradio Šudžauddin prije tri stotine i pedeset godina, od prilike, pa su je popravili stanovnici ovog grada, tražeći Božje zadovoljstvo godine 1352. po hidžri.*

Chelebipazar / Rogatica, 1680.

ILUSTRACIJA NA PRETHODNIM STRANICIMA: Panorama Čelebi Pazara iz 1680. godine. (Izvor. Arhiv Akšamija).

U ***Opširnom popisu Bosanskog sandžaka*** iz 1489./894. godine[313] u *Pazaru Borač, drugim imenom Rogatica, zovu ga još i Čelebi Pazar* u kasnijim popisima,[314] koji tada još nema izdiferenciranu *mahalu*, spominje se samo *5 muslimanskih kuća sa 2 neoženjena*. Na osnovu ovog popisa možemo pretpostaviti kako je do gradnje *džamije* došlo nešto iza ili prije pomenute godine popisa.

Sa *Mahala džamijom* u Čelebi Pazaru susrećemo se u ***Defterima*** tek 1516./922. godine.[315] U upravnom pogledu Čelebi Pazar je bio smješten na teritoriji višegradskog *kadiluka* i tada pripadao *hasu*, carskom posjedu, zvorničkog *sandžakbega Gazi Sinan-bega Defterdara*. Iz podatka koji se nalaze pribilježeni uz podatke o *Mahali džamiji* može se zaključiti kako je riječ o Čelebi Pazaru koji je dobio status *kasabe*, naselja gradskog tipa.[316] Dalje, iz navedenog popisa iščitavamo kako se broj stanovnika ove *mahale* povećao, u odnosu na prethodni, te iznosi: *24 muslimanske kuće sa 7 neoženjenih*. Također, konstatira se i povećan broj stanovnika u varoši (mađ. *város* ← iran): *59 muslimanskih kuća sa 42 neoženjena*.[317] Ovi posljednji podaci govore nam o većem broju doseljenika muslimana, posebno neoženjenih, koji se naseljavaju u varoši a ne u *Mahala džamiji*. Pretpostavljamo, da su iza takvih odluka stajali neki veoma bitani razlozi, jer ko se od doseljenika muslimana ne bi naselio u dio naselja gdje se nisu plaćali *rajinski porezi* i *resmi čift* / *resm-i çift*, već išao u drugi dio naselja gdje su se takvi porezi morali plaćati? Najvjerovatnije, jedan od razloga je bio što to doseljeničko stanovništvo nije prethodno bilo u *vojničkoj službi,* te nije moglo koristiti financijski privilegij propisan sultanskom *muafnamom* (*mu'āfnāma*) – koja govori o statusu i povlasticama stanovništva. Drugi razlog bi bio taj da se, zbog plačanja ili ne plačanja poreza, stanovnici ne mješaju jer bi se o tome onda morala voditi posebna *adile-sadile*, poimenična evidencija stanovništva *na dugo i široko*. Treći, od mogućih razloga mogla je biti težnja ka tome da se uz neke dodatne beneficije (dodjela zemlje za izgradnju kuće, okućnice, *bašče*, *bašćaluka* ili voćnjaka…) naseli što više muslimanskog stanovništva uz postojeće skromno *ćafirsko* (osm. *kâfir* ← arap. *kāfir*, nevjernik) ili *gajri-muslim*, nemuslimansko stanovništvo na području varoši.

[313] *Vidi i,* PRILOG № 27.

[314] *Vidi,* ***İstanbul, Beşvekalet Arşivi, Tapu defteri No. 24.*** – Fotokopija – *Orijentalni institut Sarajevo* No. 62, str. 258. *Sumarni popis iz 1530/936. godine.*

[315] *Vidi:* ***İstanbul, Beşvekalet Arşivi, Tapu defteri No. 56.*** – *Defter-i mucmel-i liva-i Bosna,* Sumarni popis iz 1516/922. godine. – Fotokopija u *Orijentalnom institutu u Sarajevu* – ANUBiH, No. 165, str. 14.

[316] *Vidi,* ***Ibid.***

O mogućem prijevodu osmanskog termina 'resimler vermezler' i položaju Čelebi Pazara vidi, PRILOG № 153.

[317] *Vidi,* ***Ibid.***

ILUSTRACIJA NA STRANICI LIJEVO: Dio *Mahale sultan Bajazidove džamije* iz 1890. godine. (Izvor. Arhiv Akšamija).

U već navedenom ***Sumarnom popisu*** iz 1530./937., te ***Opširnom popisu*** iz 1528./935 – 1530./937. godine[318] nalazimo i detaljnije bilješke o stanovništvu ove *mahale: […] Muslimani koji su nastanjeni u mahali spomenute džamije* (*Sultan Bajazidova džamija*, op. aut.) *nisu na drugom mjestu upisani kao raja. Kao i građani nastanjeni u drugim kasabama daju ušur od žitarica, vrta i voća. Što se tiče resmova, njih ne plaćaju, a oslobođeni su i poreza avarizi divanijje.*[319] *Tako je upisano u stari defter pa je naređeno da se tako i upiše. Oni koji stanuju izvan ove Mahala džamije* (misli se na regiju od *Muslihuddinove zavije* prema varoši i samu varoš, op. aut.), *u spomenutoj varoši su kao i ostala raja.*[320] *Mahala džamija* je tada brojala *42 kuće sa 14 neoženjenih,* a izvan ove mahale u varoši nalazile su se *53 muslimanske kuće sa 11 baština i 17 neoženjenih, te 9 nemuslimanskih kuća sa 9 baština.*[321] Vidljivo je kako dolazi do povećanja stanovništva u *Mahali džamija*, kao i do laganog pada na susjednom području lociranom uz varoš. Međutim, tu se pojavljuje i jedan novi momenat vezan za *baštine*,[322] *erazi-miriju*, odnosno *mirijsku zemlju* – vrsta posjeda na državnoj zemlji koja se daje u *pravo službenosti*, a ne u punu svojinu, uz plaćanje carske desetine. Naime, evindentiranje *baštine*

[318] *Vidi:* fusnote No. 277 i 314.

[319] *O pomenutim porezima vidi,* PRILOG № 154.

[320] *Vidi,* ***İstanbul, Beşvekalet Arşivi, Tapu defteri No. 164.*** Fotokopija *Orijentalnog instituta Univerziteta u Sarajevu* – ANUBiH, No. 157. *Opširni popis iz 1528/935 – 1530/937. godine.* ■ ***İstanbul, Beşvekalet Arşivi, Tapu defteri No. 24.*** Fotokopija – *Orijentalni institut Sarajevo* – ANUBiH, No. 157, str. 195. *Sumarni popis iz 1530/936. godine.*

[321] ***İstanbul, Beşvekalet Arşivi, Tapu defteri No. 157***, str. 218.

[322] *Tumačenje termina 'baština' vidi,* PRILOG № 155.

Majka i sin po obavljenoj žetvi na polju u blizini *Mahala džamije*.

dešava se prvi put na ovom prostoru i, zasigurno, bila je i to jedana od mogućih povlastica koju su dobijali stanovnici ovog područja.

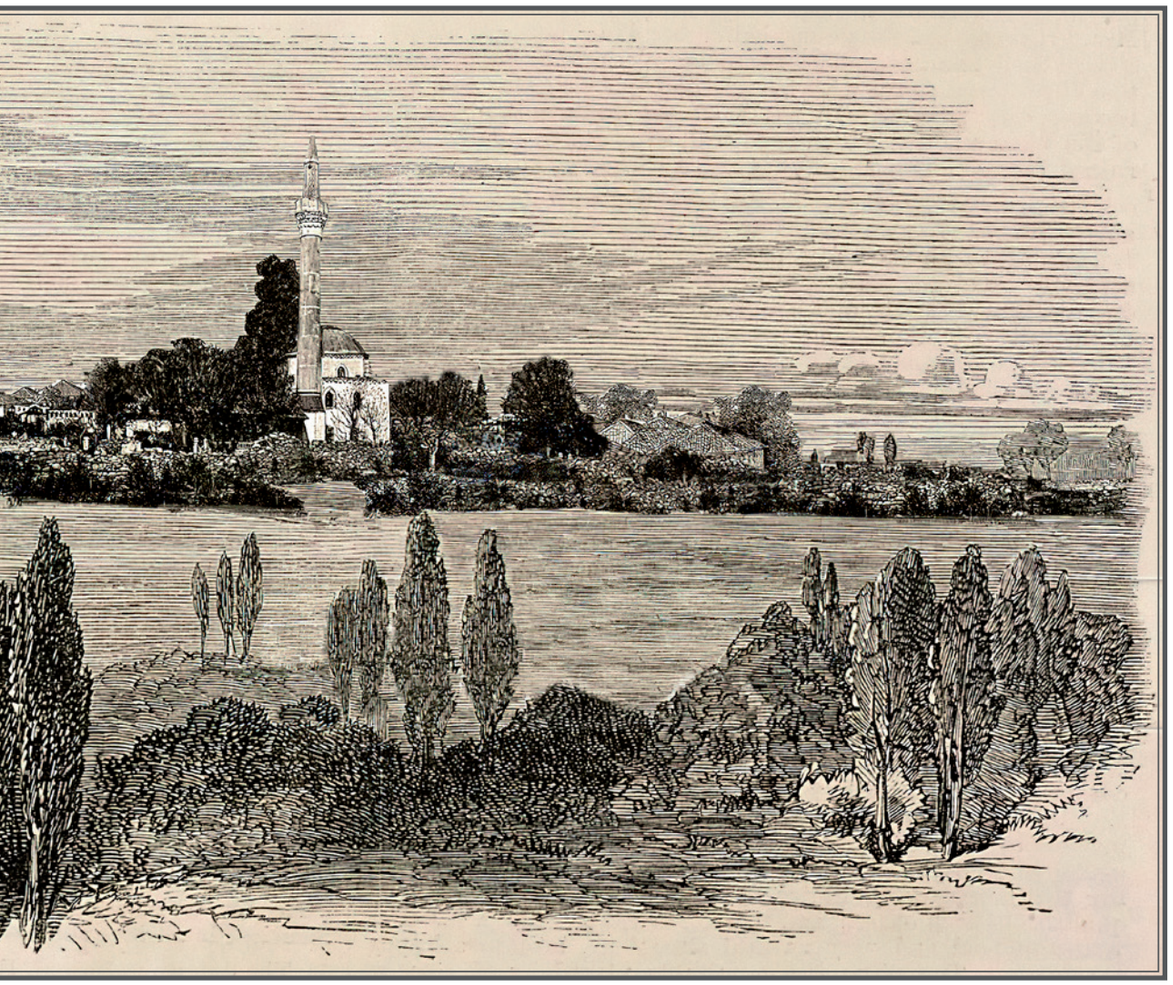
Osim *džamije* i izgrađenih objekata za stanovanje ovu *mahalu* je već tada karakteriziralo prisustvo jedne *tekije* / *zavije*, *muallimhane* (osm. slož. od *muallim* ← ar. *muadlim* + osm. *han* ← pers. *han*, *hane*, kuća učitelja), odnosno osnovne vjerske škole – *mekteba* i javnog kupatila –*hamama*.[323] Prisustvo same *tekije* u ovom popisu moglo bi nas odvesti do pogrešnog zaključka kako je riječ o *Muslihuddinovoj tekiji*. S obzirom na poznatu lokaciju *Muslihuddinove tekije* (*Srednji Lušnik*, budući dio Sinan-vojvodine *mahale*)[324] takva tvrdnja bi bila neosnovana jer bi se njen popis obavio van popisa vezanog za *Mahala džamiju*. Osim navedenog, iz ***Popisa*** iz 1530./936. godine saznajemo da se zvala *Zavija šejha Junusa*. Vidljivo je da se već u ovom periodu, pored postojeće varoši, formira i novo naselje na lijevoj obali rijeke Rakitnice koje je popisom obrađeno zajedno sa naseljenim područjem varoši. U defterima još nije upisana *mahala*, iako po podacima koje posjedujemo *mesdžid* je već trebao biti izgrađen.[325]

[323] *Vidi,* ***İstanbul, Beşvekalet Arşivi, Tapu defteri No. 24.*** Fotokopija, *Orijentalni institut Sarajevo*, No. 62, str. 258-259. *Sumarni popis iz 1530/936. godine*.

[324] ***Ibid.****:* str. 259.
[…] Dobio je njivu od 5 dunuma zvanu Srednji Lušnik. On je sada uživa i prema običaju daje ušur.

[325] Sinan-vojvodin *mesdžid* je izgrađen između 1485/890. i 1516/922. godine, a *Zavija šejha Junusa*, s obzirom da je podignuta kao *vakuf sultana* B*ajazida II*, po analogiji, najvjerovatnije zajedno sa njegovom *džamijom*, iako se prvi put spominje u *Popisu vakufa iz 1530. godine*.

Vidi i, PRILOG № 136, gdje je naveden izvor.

LIJEVO: *Mahala džamija*, odnosno *Mahala sultan Bajazidove džamije*, ili *Sultan Bajazida Hana*, ili *Careva*, ili *Mahala Hunkjarija džamije* iz 16. stoljeća. (Izvor. Arhiv Akšamija).

Poznati su podaci kako su Mlećani, a i Austrijanci, a ponekad i Francuzi upućivali vojne i političke stručnjake, navodne putopisce, uhode…, sa zadatkom da upoznaju i opišu dijelove zemlje Bosne. Da na tim *putovanjima* otkrivaju jedan novi svijet – život ljudi pretočen u '*orijentalnu egzotiku*', omeđen starim historijskim okvirima, predstavljajući svjedočanstvo o jednom vremenu i prostoru, o čemu svjedoče njihovi izvještaji. To je i vrijeme kada vojni inženjeri/likovnjaci, kao uhode, potajno prave skice utvrda i gradova, da bi time sudjelovali u izradi mogućih planova za njihovo osvajanje. Iz izvještaja anonimnog austrijskog uhode i njemu bliskog saradnika nastala je i skica tadašnje *Mahala džamije* sa *Džamijom Bajazida II* u Čelebi Pazaru. Navodno je riječ o uhodama koji su u 16. stoljeću dolazili sa prostora Hrvatske, koja je tada bila dio Austrije, i koji su razumjeli bosanski jezik. Prolazeći predjelima Istočne Bosne, posjetili su i Čelebi Pazar s ciljem prikupljanja i slanja u Beč podatake od važnosti za austrijske vojne vlasti. Zahvaljujući tome, baštinimo gravuru koja je nastala tim povodom iz koje se jasno može zaključiti urbana situacija, iako, najvjerovatnije nešto osmišljenija, u navedenoj *mahali* Čelebi Pazara.

Prema zapisu koji se nalazi na poleđini, gravura je štampana oko 1615. godine u časopisu *Relation aller Fürnemmen und gedenckwürdigen Historien* (Izvještaj o svim istaknutim i nezaboravnim vijestima), koji je izlazio u Strasbourgu od 1609.

Iz prethodno navedenog dokumentiranog činjeničnog stanja možemo zaključiti kako je na teritoriji čelebipazarske *mahale* (kasnije *Sinan-vojvodine*) prvo započela izgradnja kuća a tek zatim izgradnja same *džamije* i *zavije*. Čini se da ovakav naš mogući zaključak, ipak, u potpunosti nije dovoljno precizan. Naime, spomenuta *derviška Muslihuddinova tekija* upravo je već bila izgrađena na budućoj lokaciji *Sinan-vojvodine mahale*, u čijoj su neposrednoj blizini, kako je prethodno navedeno, već bile podignute *53 muslimanske kuće sa 11 baština*. Ukoliko uporedimo brojčano stanje popisanih kuća, možemo zaključiti da je na teritoriji te druge čelebipazarske *mahale*, *Sinan-vojvodine*, tada bez naseobine varoš, bila veća prisutnost izgrađenih takvih objekata za stanovanje od onih koje su popisane u *Džamija mahali*.

U sljedećem ***Defteru*** iz 1540./946. godine, nažalost, ne nalazimo nikakve podatke o Čelebi Pazaru. Dok u ***Sumarnom defteru*** iz iste godine iščitavamo ostvareni prihod, a ne uobičajne podatke o popisu, te podatak kako je *Čelebi Pazar u timaru* (feudu ili većoj leni op. aut.) *podijeljen između trojice timarnika: Mehmeda, sina Zaganosa, Alije sina Rustemovog i Ahmeda, sina Rustemovog.*[326]

U sljedećem ***Opširnom popisu Bosanskog sandžaka*** iz 1580./987. godine ova *kasaba* je upisana kao *Nefsi Čelebi Pazar, nami deger Rogatica* sa tri mahale: *Mahalom džamije sultana Bajazida*, *Mahalom mesdžida Sinan-vojvode i Mahalom Husein Čelebije* te i jednim područjem – naseobinom *varoš*. U *Mahali džamija* tada su živjeli: 1 *kadija* – sudija, 1 *hatib* – propovijednik, 2 *mujezina* koji pozivaju muslimane pet puta dnevno na molitvu, 251 oženjeni i 42 neoženjena stanovnika, odnosno nalazimo popisanih 255 muslimanskih kuća i 42 neoženjena.[327]

Po ***Popisu*** iz 1604./1012. godine ne pojavljuje se niti jedna nova *mahala*, ali nalazimo *185 muslimanskih kuća i 14 neoženjenih*.[328] Razlog opadanja stanovništva u ovom vremenu, a po

Zikr u *Zaviji šejha Junusa*. (Izvor. Arhiv Akšamija).

(osm. *zikir* ← arap. *dikr*, vjerski obred *derviša* kao stub *tarikata* ← arap. *tariqat*, vjerski red).

Zavija šejha Junusa u sastavu *Mahala džamije*. (Izvor. Arhiv Akšamija).

[326] *O iščitavanju sumarnog prihoda vidi,* ***İstanbul, Beşvekalet Arşivi, Tapu defteri No. 201***. – Fotokopija, *Orijentalni institut Sarajevo* – ANUBiH, No. 179, str. 54. *Sumarni popis iz 1540/946. godine;* ■ ***Istanbul, Beşvekalet Arşivi, Tapu defteri No. 211*** *– Defter-i mufassal-i liva-i Bosna. Opširni popis Bosanskog sandžaka koji je vršen od 1540/ 946 – 1542/948;*

[327] *O mahalama u Čelebi Pazaru vidi:* ***İstanbul, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Tahrir Defterleri No. 1014***; *Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1580/987. godine.* – Fotokopija, *Orijentalni institut Sarajevo* – ANUBiH, No. 163, str. 134-137.

[328] ***Defter-i-mufassal-i liva-i Bosna cild salis, Ankara, Tapu Kadastro, Kuyûd-1 Kadîme Arşivi, Tapu defteri No. 479;*** ■ ***Opširni popis bosanskog sandžaka iz 1604. godine,*** Sv. III, Bošnjački institut Zűrich, Odjel Sarajevo: Orijentalni institut, Sarajevo, 2000., str. 98-104.

ovome popisu, u odnosu na prethodni gdje smo imali odgovarajuće podatke, pretpostavljamo, bio je u širenju aktualne zarazne infektivne bolesti kuge – *pestis, crne smrti.* Potvrdu ovakve pretpostavke potvrđuju *mezarluci* (osm. slož. *mezarluk* ili *mezarlik* ← arap. *mazār* + osm. suf. *-lik*.) – greblja umrlih od kuge (osm. *mubarecija*) na prostorima šume starog brijesta kod sela Arnautovića i kod *Tekijske džamije*.[329]

Druga *mahala*, *Mahala mesdžida Sinan-vojvode* formirana je od novostvorene naseobine koja se počela graditi prije Sinan-vojvodinog *mesdžida*, sada sa tim *mesdžidom* i spajanjem sa prostorom koji je obuhvatala naseobina zvana *varoš*.[330] Na taj način oba prostora prerasla su u jedan veći – *Mahalu mesdžida Sinan-vojvode* u pravcu zapad – istok. To je tim razumljivije što naseobina varoš nije imala zadovoljene potrebne osmanske kriterije za osnivanje *mahale*, po kojim bi se mogla održati kao eventualna zasebna stambena zajednica. To je bio samo jedan od mogućih razloga, međutim, drugi i mnogo bitniji razlog je bio što je došlo do smanjenja nemuslimanskog stanovništva. Naime, po ***Popisu*** iz 1489./894. godine stambena zajednica varoš imala je *78 kuća, 6 neoženjenih i 3 udovička domaćinstva,* da bi po ***Popisu*** iz 1604./1012. godine *taj fond se smanjio na samo 9 nemuslimanski kuća.*[331] Iz navedenih popisa u kojima se navode imena pojedinih stanovnika ovog prostora, također je vidljivo kako je riječ o stanovnicima koji su među prvim konvertitskim generacijama muslimana, jer su

Detalj *Mahale mesdžida* Sinan-vojvode – 17. stoljeće. (Izvor. Arhiv Akšamija).

[329] *Šire o haranju kuge vidi,* PRILOG № 156.

[330] *Vidi:,* ***İstanbul, Beşvekalet Arşivi, Tapu defteri No. 56.*** – *Defter-i mu"cmel-i liva-i Bosna,* 1516/922. godine.

Šire objašnjenje vidi, PRILOG № 157.

[331] Najvjerovatnije je primijećeno kako nedostaju podaci za neoženjene. Razlog tome je što se od *Popisa 1516/922. godine* pa nadalje, kod nemuslimana u *defterima* ne bilježe posebno oženjeni i neoženjeni, jer su i jedni i drugi plaćali *ispendžu* (osm. *ispence* ← lat. *spensa*, trošak, vrsta poreza koja spada u zemljarine) u vidu jedinstvenog ličnog poreza od 25 *akči* (osm. *akçe*, sitni srebreni novac).

Po *Popisu iz 1580/987. godine* nalazila su se 74 stanovnika u ovoj *mahali*, a 1604./1012. godine, zbog haranja kuge, ovaj broj se smanjio na svega 26 stanovnika.

Objašnjenje o naseljavanju nemuslimanskog stanovništva vidi, PRILOG № 158.

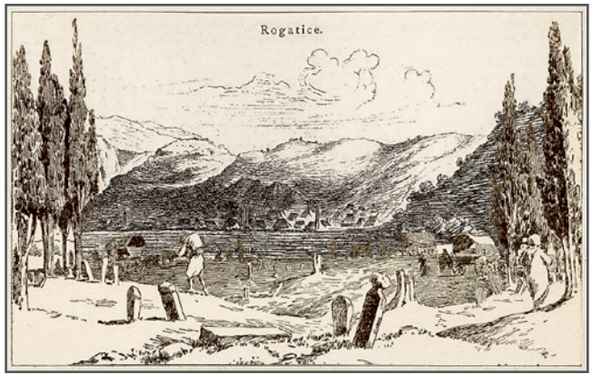
[332] Tako npr. u *Popisu iz 1540/946. godine* iščitavamo: *Kasim, sin Radoja kasapina – mesara, Hasan, sin Radovana…*

imena njihovih očeva zadržala prvobitne oblike.[332] Inače, podatak o *Vakufu Sinan-vojvode* po prvi put susrećemo u ***Popisu vakufa*** 1565./972. godine,[333] a podatak o *mahali* u ***Defteru*** iz 1580./987. godine.[334]

Treća po redu *mahala* formirana je u današnjoj *mahali Gračanica* duž donjeg dijela toka lijeve pritoke rijeke Rakitnice, riječice Sutjeska (u narodu zvana *Sućeska*) koja se u tom slivnom dijelu naziva *Gračanica*. Ovaj podatak nam svjedoči da je razvoj naselja oko *Muslihuddinove tekije* bio i organski i teritorijalno povezan sa *Mahalom džamije Oruč-age* koja se nastavila razvijati uz sami rub *Mahale mesdžida Sinan-vojvode*. Nova *mahala* i *džamija* u njoj, kao i njeno obavezno središte, nastali su u vremenu izmedu 1529./935. i 1558./965. godine, jer se ova treća *džamija* ne spominje u ***Popisu*** iz godine 1528/29, odnosno 934. godine po *hidžri*, ali se zato spominje u *Husein-begovoj vakufnami* iz 1558./965. god. Po osnivaču *mahale* prvobitno je nosila naziv *Mahala džamije Oruč-age* ili *Oruč-agina mahala*, dok je u kasnije doba bila u narodu poznatija pod narodnim nazivom kao *Mahala Gračanica*.[335]

Dio već formirane *mahale* Gračanica u 17. stoljeću. (Izvor. Arhiv Akšamija).

Pogled na Čelebi Pazar iz *mahale Tekija*, 16/17 stoljeće. (Izvor. Arhiv Akšamija).

[333] ***İstanbul, Osmanlı Başbakanlık Arşivi, Maliyyeden Müdevver, Tapu defter, No. 625***, str. 713.

[334] ***İstanbul, Osmanlı Başbakanlık Arşivi, Tapu defter, No. 1014.*** – *Fotokopija,* Orijentalni institut Sarajevo – ANUBiH, No 163, str. 136-137.

[335] Husić, Aladin i Lavić, Osman: ***Vakufname Bosne***…, str. 38; *Vidi i:* Bejtić, Alija: ***Rogatica u periodu Turske vlasti***…, str. 41.

Formiranjem ove dvije posljednje spomenute *mahale* polovinom 16. stoljeća, u koje se područje s lijeve strane rijeke Rakitnice već utopilo u temelje nekadašnjeg rimskog naselja i naseobine iz srednjeg vijeka, završava se izgradnja *mahala* na ovom prostoru. Poslije toga u tom dijelu ne niče nijedna nova *mahala*, nego se samo postojeće dograđuju i šire, a slobodno zemljište oko izgrađenih kuća u *mahali* služi kao prostrane *avlije* (osm. *avlı*, kućno dvorište), vrtovi, voćnjaci, *bašče* [osm. *bahge*, *bagge* ← pers. *bagce* (*bag-ce*), deminutiv od *bag*, voćnjak]…

Intenzivnija izgradnja daljnjih stambenih četvrti i čitavog naselja kao cjeline vraća se na desnu obalu toka rijeke Rakitnice, gdje se, nešto kasnije, formiraju još dvije *mahale* i dio *čarsije* s privrednim objektima. Prva *mahala* na toj strani, četvrta po redu, *Mahala džamije Husein-bega Čelebije* izgrađena je prije 1558./965. godine. Ukoliko Husein-*bega*, sina *spahije* Ilijasa Arnauta izjednačimo sa *Husein-begom, sinom Ilijasa,* onda možemo govoriti o jednoj te istoj osobi i pojavljivanju njegovog *vakufa* u *defterima* o ***Popisu vakufa*** iz 1530./936. godine.[336] Za nju saznajemo i iz ***Opširnog popisa Bosanaksog sandžaka*** 1570./977. godine gdje su upisani *1 hatib, 2 mujezina, 205 oženjenih i 38 neoženjenih stanovnika,* odnosno *208 kuća i 38 neoženjenih.*[337] I u ovoj *mahali*, na sljedećem popisu 1604/1012. godine, bilježi se osjetan pad domaćinstava: *121 kuća i 15 neoženjenih,* odnosno *1 hatib, 1 imam, 1 mujezin, 182 neoženjena i 14 neoženjenih.*[338]

Peta po redu i posljednja *mahala* izgrađena u periodu koji obrađujemo bila je *Mahala Careve džamije* ili, kako se u izvorima navodi, *Mahala Hängarija*. Nastala je oko 1571./978. godine kad je tu izgrađena *džamija* po državnom nalogu u čast cara Selima II. Ova *mahala* je locirana u jugozapadnom dijelu naselja i u nju se potpuno, organizaciono i po imenu, pripojila dotad samostalna naseobina *Toplik* koja je po ***Popisu*** od 1528/29. – 935. do 1530/31. – 937. po *hidžri* imala *29 muslimanskih kuća, 16 muslimana samaca i 11 baština.*[339] Kasnije se područje Careve *mahale* znatno proširuje na istok, tako da je u nju uvršten i rejon oko *Serhadije džamije*.

Potvrdu da, u Čelebi Pazaru, nije svaka *mahala* nastala poslije izgradnje *džamije* (*Mahala džamije* Sinan-vojvode), niti je svaka izgrađena *džamija* bila razlogom formiranja nove *mahale*, nalazimo u lociranju i gradnji još pet *džamija* na desnoj obali rijeke Rakitnice koje nisu imale svoje *mahale*. To su već pomenute *Sudžaudinova* ili *Čaršijska džamija*, zatim *džamija Serdarija*, *džamija Serhadija*, bezimenog osnivača, kako smo već naveli smještena na periferiji kasabe – otuda vjerovatno i njzieno ime, jer u turskom *serhad* znači *granicu, periferiju*, te i *džamije* sa neutvrđenim lokacijama *Hadži Adema Vajzovića* i *Tabak-Alije* u naseobini Toplik, odnosno u *Mahali Careve džamije*.

[336] *Usporedi,* ***İstanbul, Beşvekalet Arşivi, Tapu defteri No 24.*** – Fotokopija, Orijentalni institut Sarajevo, No. 62, str. 258. *Sumarni popis iz 1530/936. godine*.

Vidi i, PRILOG № 159.

[337] ***İstanbul, Beşvekalet Arşivi, Tapu defteri No. 415.*** *Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1570/977. godine;* ■ ***İstanbul, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Tahrir defterleri No. 1014.*** – Fotokopija, Orijentalni institut Sarajevo – ANUBiH, str. 134-137.

[338] ***İstanbul, Defter-i-mufassal-i liva-i Bosna cild salis, Ankara, Tapu Kadastro, Kuyûd-1 Kadîme Arşivi, Tapu defteri No. 479;*** ■ ***Opširni popis bosanskog sandžaka iz 1604. godine,*** Sveska III, Bošnjački institut Zűrich, Odjel Sarajevo: Orijentalni institut, Sarajevo, 2000., str. 98-104.

[339] ***İstanbul, Beşvekalet Arşivi, Tapu Tahrir Defteri No 164.*** Popis izvršen od 1528/29. – 935. do 1530/31. – 937. godine po *hidžri*.

№ 153. Ispod naznačenog broja muslimanskih kuća naveden je osmanski pojam *resimler vermezler*, koji možemo prevesti kao *oni koji ne plaćaju porez* ili *poreski neobaveznici*. Očito je kako je Čelebi Pazar već tada ispunjavao ona tri poznata uvjeta za dobijanje statusa *kasabe* (*vidi,* PRILOG № 6), kao i zavidan prirodni i komunikacioni položaj. Naime, nalazio se na glavnom carskom drumu koji je povezivao Saraj Bosnu i Stambol uz rijeku Rakitnicu. Ovakav položaj je omogućavao ovoj *kasabi* da se vremenom razvije u veće gradsko naselje. Ipak, i u tom momentu Čelebi Pazar je bio četvrta *kasaba* u Bosanskom *sandžaku*, odmah iza Đeni Pazara (Novi Pazar), Dimitrovice (današnje Mitrovice, nekadašnje *Ecclesia s. Demetrii*) i Saraj Bosne.

№ 154. ***Resmovi*** /*rusumi urfijje* su ona vrsta nameta koji se nazivaju *erzi-mirija*, a koji se predaju vlasniku *timara* – *timarsahibiji* za ustupljeni posjed.

Iz navedenih nameta vidljiv je posebno prisutan status muslimana koji su živjeli u *Mahala džamiji*, koje je inače, kako je već navedeno bilo primjenjivo samo za vjerske učenjake – *ulemu*, a u Čelebi Pazaru se posebnim dekretom primjenjivalo i na stanovnike pomenute *mahale*.

№ 155. Kada je termin *baština* u pitanju često ga nalazimo u mlađim *kanunamama* (zakonima pretežno svjetovnog značenja koje izdaje *sultan*) i u starim *sidžilima* (osm. *sicil* ← ar. *sigill* ← lat. *sigillum*, sudski protokol) sarajevske *meščeme* i (osm. *mehkeme* ← arap. *maḥkamah*, sud) z 15. stoljeća. U osmansko-turskim riječnicima termin je uvršten i definiran kao *oznaka za posebnu vrstu zemljišnog posjeda*, koja u muškoj lozi prelazi automatski od oca na sina a ako bi loza izumrla, trebalo je dobiti posebne *sultanove* dozvole da može preći na najbližu lateralnu lozu. U uvodu Sulejmanove *Budimske Kanuname* [*Sulejmanova Erazikanunama*, ponekad i *Novi Kanunnam* (*kanunamei jedid*) iz 1550./957.] izričito se navodi da narod treba *da ostane na svojoj baštini*, odnosno tamo gdje je bio, te da i nadalje posjeduje imanje što ga *ima u rukama* i da sa njim može raspolagati kako god hoće. Kuće, vinograde, *bašće* i ostalu nepokretnu imovinu koju imaju po gradovima i selima potrebno je uvažavati kao njihov vlastiti *mulk* (u smislu *svojine*), odnosno da ga mogu prodavati, poklanjati i sa njim slobodno raspolagati. Od vinograda i *bašći* obavezni su davati *hakove* (osm. *hak* ← arap. *ḥaqq*, daće koje su kmetovi davali vlasniku zemlje / posjeda), a ako umru, sve to pripada njihovim baštinicima u obliku *temlika* (posjedovanja). Posebno se ističe da njihove naslednike niko ne smije ometati u uživanju posjeda i eventualno ugrožavati.

Usporedi: Aristarchi Bey, G.: ***Legislation ottomane : ou Recueil des lois, reglements, ordonnances, traités, capitulations et autres documents officiels de l'Émpire Ottoman,*** Tome 1. Grégoire Aristarchi, Constantinople, 1873., bilješka 192.

Aristarchi izvodi riječ *baština* iz bugarske riječi *baš* = otac. Prema tome je *baština* = *očevina*, što se u svakom slučaju slaže sa pojmom *baštine* kod Osmanlija.

Pri ovom zakonodavnom radu, koji je Sulejmanu I za potomstva pribavio počasni naziv *Zakonodavca* – *El Kamini*, bio mu je na pomoći najglasovitiji pravnik njegove dobe, šejhu-l-islam ***Ebusuud***, porijeklom Bošnjak od plemena Sudiča kraj Zvornika, koje se spominje u našim *sredovječnim spomenicima,* a čiji je grb sačuvan u *Fojničkom grbovniku*. Ebusuud s pridjevkom ***El Amadi*** bio je navodno sin izvjesnog *šejha* Muhameda a vršnjak i sunarodnjak Mehmed-paše Sokolovića. *Sultan* Sulejman Veliki imenovao ga je 1545. *šejhu-l-islamom*, koju je čast obnašao i za Selima II. do svoje smrti 1574. godine. U neposrednoj blizini obitavanja Mehmedpaše imao je u carigradskom predgrađu *Südlüdže* krasnu palaču na morskoj obali, a pokopan je tik do Mehmedpaše Sokolovića u greblju kraj Ejubove *džamije* pod krasnim *turbetom*, što ga je sagradio glasoviti *neimar* (osm. *mimar* ← arap. *miʿmār*, graditelj) Sinan.

Usporedi: Truhelka, Ćiro Dr.: ***Historička podloga agrearnog pitanja u Bosni***. Separatni otisak iz *Glasnika Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, Zemaljska štamparija, Sarajevo, 1915., str. 18, 19 i 21, fusnota No. 1.

Također, slično ali i posebno su tretirani veći zemljišni posjedi koji bivši vlastelini obrađuju ili ih daju u najam kmetovima. *[…] I njive, što ih siju i žanju, neka im ostanu također u rukama; ali pošto im njive nisu mulk* (svojina, kao prethodno spomenuti oblik *mulkovnog* imetka, op. aut.)*, nego su od one vrste, koja je u čitavom Osmanskom Carstvu* (u izvornicima: *memalik, mahruse,* op. aut.) *poznata kao 'arzi memleket' pod imenom 'arzi mirij'e'* (državnog vlasništva, op. aut.) *te im 'rekaba' / 'raqābe'* (vrijednost ili površina koja ostaje u svom prvobitnom stanju, op. aut.) *pripada 'bejtul-malu' muslimana* (forma kategorije državne blagajne iz koje se novac dijelio na pet dijelova: *sultanu*, njegovoj rodbini, siročadima, siromasima i putnicima, op. aut.), *dočim su one tek u obliku posuđene zemlje / 'arijet-tarikile' u rajinom posjedu, neka na njima, kako god hoće, siju i žanju raznovrsna žita, dajući 'harači-mukasetnu'* (državni porez na zemlju, zemljarina, op. aut.) *pod imenom 'arzi usrije'* (desetine, op. aut.) *i ostale 'hakove' i neka se njima koriste, kako hoće, tako dugo, dok zemlju ne zapuste, a oruđi, obrađujući i uređujući ih, neka daju ustanovljene hakove. Neka ih niko ne smeta i ne napastvuje a dokle god ne umru, posjeduju ih, kako god hoće. Kada umru, staju im sinovi na njihovo mjesto i neka ih oni na spomenuti način posjeduju. Ne ostane li sinova, neka se dadu kao i u ostaloj Carevini kome drugome izvana, koji je sposoban posjedovati ih, uzevši mu nastupninu u gotovom / 'idžreti muadžele'.*

Potrebno je napomenuti kako se pod terminom *'idžreti muadžele'* smatrala i najamnina prostora / zemlje koja se plačala mjesečno ili u obrocima godišnje.

Ovdje je također potrebno naglasiti, kako je jedan dio desetinske zemlje *'arzi usrije'* koja je u doba osvajanja data u vlasništvo muslimanima i kao takav oblik svojine postala *mulk* ujedno je bila oslobođena od plaćanja *harača*, državnog poreza na zemlju, ali je ipak plaćala desetinu koja je bila namijenjena *sirotinji i fukari,* (osm. ← arap. *fuqīr* ← *fuqarā'* , siromašni svijet) *a ne spahiji ili nekom drugom*.

Prema tome, pod terminom *baština* podrazumijevao se starinski zemljišni posjed srednjovjekovne bosanske vlastele, koji je ostao *u njihovim rukama*, te je i u osmansko doba za njih vrijedilo tradicionalno srednjovjekovno posjedovno i baštinsko pravo. Zbog takvog tumačenja i prihvatanja značenja *baštine* u *kanunamama* se ona i razlikuje od ostalih *čifluka*.

Naša saznanja idu i ka tome da se pod terminom *baština* u Osmanskoj Bosni podrazumijevala i *mirijska zemlja* (*erazi mirija*) u vlasništvu *timara* ili *spahije* (koju su dobili *beratom* (osm. ← arap. *barā'at*, darovnica) ili *teskerom* (osm. *tezkere* ← arap. *tadhkirah*, pismena dozvola ne prije ali i poslije vladavine *sultana* Murata I), a koja se može *obraditi jednim parom volova na kojoj se može sijati, ubirati i usjev prodavati*. Poznato je kako je *sultan* kao apsolutni gospodar, preko svojih posrednika, davao pojedincima, prevashodno za učinjene vojničke usluge, pojedine parcele obradivog zemljišta (mada su u Bosni poznati i slučajevi dodjele šuma i pašnjaka) ne u punu svojinu, već u *pravo službenosti*, o čemu je svaki budući korisnik dobivao carsku ispravu – *hudžet* (osm. *hüccet*). Ovo pravo službenosti bilo je neograničeno uz plaćanje carske desetine, tj. u carskoj ispravi stajalo je, da je zemlja *mirijska*, koja se ustupa na uživanje jednom licu, ali tome licu. Međutim, kada je Bosna u pitanju, izgleda da nije ništa smetalo, da se to svoje pravo prenese i na svoje potomke ili čak i proda. Takav ustupljeni posjed se smatrao svojinom Osmanske carevine, ali samo u Bosni i Kurdistanu se prenosio ili prodavao dok npr. u Rumeliji to nije bilo moguće. Teorijski, *prenesena ili prodana zemlja* smatrana je opet *mirijskom*.

Ukoliko se sada osvrnemo na istu problematiku unutar Banovine ili Kraljevine Bosne možemo zaključiti kako je zemljište, što ga je kruna davala pojedincima, zvalo se *baštinom, plemenitom baštinom* ili naprosto *plemenština*, a sam akt donacije označavao se rječima *dati u plemenito* ili *dati u baštinu*. Vlasnik *baštine* nazivao se *baštinikom*, a značajno je istaći, da u bosanskim izvorima za adjektiv *proprius* nalazimo riječ *baština* kao opreku terminu "kraljevska zemlja" – *terra regalis*. Baština se davala u *vike vikovima njemu i njegovu ostalomu* ili kako latinska formulacija glasi: *in perpetum*. Međutim, potrebno je istaći kako je *baština* darovana predstavniku plemena, kome je on bio glavešina, a ne njemu kao individui. Zemlja bi se davala na ime vanrednih zasluga, što ih je dotični stekao, bilo za državu, bilo za vladarevu osobu. Tako dobijenu *baštinu* niko vlastelinu nije mogao oteti pravnim putem (osim ratom), ali je on, uz kraljevu dozvolu, mogao datu *baštinu* ili njen dio prodati. Jedini razlog moguće konfiskacije *baštine* bila je moguća veleizdaja, ukoliko je ustanovi posebni za to kompetentni sud na nivou Kraljevine. Dokaz, da je vlastela imala pravo prodavati svoju *baštinu*, daju nam vojvode Sandalj Hranić i Radoslav Pavlović, koji su čitavu župu Konavlje, dakako kraljevom dozvolom, prodali Dubrovniku.

Ibid., str. 3, 4, 16, 43-45, 49 i 74.

Da je pojam *plemenite baštine,* odnosno *plemeštine* usko bio vezan sa pojmom *posjeda* i da se upotrebljavao i onda kada primalac dara nije fizička osoba nego država, između ostalog, vidljivo je kada je ban Stefan 1333. godine dao gradu Dubrovniku Ston i Rat *u baštinu i plemenito* a Dubrovčani za uzvrat darovaše Hrvoju palaču *u plemenito i bastinu*.

(***Ibid.***, str. 5.)

Osmanlije, osvajači Bosne, kao vrsni diplomate znali su poštivati zatečenu tradiciju, socijalnu organizaciju i narodni jezik Bosne, kao i zaštititi vlastite državne interese. Ugled pojedinih vlastelina pod osmanskim gospodstvom, ako se i ograničio, nije bio uništen. Naime, pravo na privatnu svojinu kao oblik *mulkovog imetka* ničim nije bilo ograničavano, dok je pravo doživotnog posjeda na *mirijskoj zemlji* bilo ograničeno vrhovnim osmanskim pravom *rekabom*. Zakoni u okviru *rekaba* su dozvoljavali promjenu substancije zemlje *in melius*, ali su branili svaku promjenu *in peius.* Znači, posjednik je raspolagao *svojim zemljištem po običaju*, te služio se prihodom sa njega, kao i bez traženja posebne dozvole mogao je sprovesti melioraciju, eventualno dati ga u podnajam kmetu, ali nije smio dozvoliti da posjed bude deterioriran (nazadovati, biti neobrađen, biti oštećen, pogoršanog stanja...), kao i bio je dužan plaćati državni porez.

Međutim, kako zaključuje Ć. Truhelka kako su Osmanlije, pored toga što nisu narušavali narodne osjećaje, mnogo su više […] *respektovali* (naslijeđene, op. aut.) *socijalne institucije i feudalni sistem bosanski te ne smjedoše ticati u plemensku njihovu organizaciju, za koju islamski svijet nema ni analogije. To je razlog te su se u Bosni i plemenske i feudalne prilike srednjega vijeka poštivale i uščuvale, tek su naziv 'kneza' promijenili na 'beg', kao što su dubrovačkog kneza zvali 'knez begom' a dubrovačku viastelu 'begovima'. U obiteljsku tradiciju niko nije dirao a ni u odnošaj između bega kao zemlje posjednika i njegovih kmetova, koje je baštinio od svojih sredovječnih predaka*.

Ibid., str. 16.

№ 156. Popis najvećeg broja epidemija kuge u Osmanskoj Bosni je dao Đ. Pejanović. Zabilježene su godine haranja kuge i to: 1465, 1493, 1507, 1533, 1546, 1574, 1588, 1614, 1663, 1672, 1686, 1690, 1707, 1731-32, 1741-43, 1756, 1761-65, 1771, 1780, 1781-84, 1788, 1792-98, 1813-1817, 1832, 1834, 1836, 1843, 1849, 1856, 1865-75. Ovo, najvjerovatnije, nije kompletna evidencija o haranju kuge jer se u drugim izvorima pominju prethodno ne navedeni datumi, a epidemije su pogađale različita područja Bosne i znale su trajati i po nekoliko godina, pa su prerastale u pandemiju. Na primjer, jedan od većih slučajeva epidemije bilježi i Bašekija 1772. godine, pa navodi kako se pojavila kuga na Glasincu, Srebrenici, Kopačima kod Goražda, na Palama kod Sarajeva i u Čelebi Pazaru. Također i katolički sveštenici su bilježili podatke o epidemijama kuge. Tako fra Mijo Batinić tvrdi da je 1764. godine na teritoriji Osmanske Bosne pomrlo od kuge nekoliko stotina hiljada osoba, a 1782. godine da je pomrlo oko 20.000 katolika i oko 100.000 vjernika drugih religija. On kugu naziva *bićem* te moli Boga da *ovaj bič od nas odstupi; ukaži svoje milosrđe svrhu nas, Bože naš*. Strašne vijesti o epidemiji koja je harala Bosnom 1690. godine zabilježio je fra Stipan Margitić: *Kud god bi se mako, ležahu mrtvaci: niti se kopahu, nit imadijaše tko*. Posljednju veliku epidemiju kuge 1813-1817. godine pominje Muvekkit i kaže: *Te godine pojavila se kuga u Bosanskom ejaletu. Kada se istom pojavila, bila je uzela žestokog maha, kasnije je jenjavala, ali se zadržala oko tri godine*.

Na području Glasinca i Čelebi Pazara su bile pogubne i epidemije kuge krajem 17. i u drugoj polovini 18. stoljeća kada je područje Glasinca ostalo skoro ne naseljeno.

Vidi, Đorđe Pejanović, ***Stanovništvo, školstvo i pismenost u krajevima bivše Bosne i Hercegodvine***, Sarajevo, 1939; ■ Batinić, fra Mijo Vjeneeslav: ***Djelovanje franjevaca u Bosni i Hercegovini za prvih šest viekova njihova boravka – Provincija (1700-1835)***. Sv. III, Zagreb 1887., str. 151; ■ Bogdanović, Marijan: ***Ljetopis kreševskog samostana (1765-1817)***, Sarajevo, 1984., str. 214-216; ■ Lašvanin, Nikola: ***Ljetopis***, Sarajevo – Zagreb, 2003., str.164-165. Digitalno izdanje dostupno na: https://www.scribd.com/document/80557270/ljetopis-nikola-lasvanin (pristupljeno 12. maja 2013.); ■ Muvekkit – Hadžihuseinović, Salih Sidki: ***Povijest Bosne***, Dio I, El-Kalem, Sarajevo, 1999., str. 1143.

Prateći Osmanske *defitere*, može se uočiti da je 1604. godine broj stanovništva u nahiji Borač za četvrtinu manji nego po popisu iz 1580. godine. Bilo bi logično očekivati da se za to vrijeme očekuje prirast stanovništva za četvrtinu, što znači da je stanovništvo moglo biti prepolovljeno usljed epidemije kuge 1588. godine. U napomeni popisa iz 1604. godine se pojavljuju i interesantne napomene za dva sela: Sudiće i Šiljkovice. Za Sudiće stoji *[…] Većina stanovnika pomenutog sela umrla je od kuge, a oni koji su ostali, napustili su zavičaj. Oni koji izvana uživaju ovu zemlju plaćaju vlasniku zemlje običajne pristojbe. Tako je izloženo u starom defteru, a na izloženi način je upisano i u novi defter.*

Slično se kaže i za selo Šiljkoviće (koje nam je nepoznato ali bi se, po nekim indikacijama moglo odnositi na Vragoloviće, odnosno na Vragolove) koji su također pripadali Borču: *[…] Selo Šiljkovići je već trideset godina neobrađeno i napušteno. Stanovništvo pomenutog sela je prije više od trideset godina pomrlo od kuge*.

Iz ove dvije napomene se može zaključiti da je kuga pustošila čitava sela i da ta sela nisu tako brzo naseljavana ponovo. U to vrijeme nije bilo većih migracija stanovništva, i što je bilo, bilo je uglavnom prema sjeveru i zapadu gdje su dodjeljivani *timari* novim spahijama. Vrlo je vjerovatno da je jedan dio stanovništva iz ovog kraja odselio u druge regije.

Usporedi, Truhelka, Ćiro: *Historika podloga…*, str. 5-8, 17, 23 i 26; ■ Nurkić, Kemal – Palo, Velija: ***Stanovništvo Čelebi Pazara polovinom XIX stoljeća***, Zavod za zaštitu i korištenje kulturno historijskog i prirodnog nasljeđa Tuzlanskog kantona, Tuzla, 2020; ■ Palo, Velija: ***Porijeklo stanovništva sočičkog kraja***. Digitalno izdanje dostupno na: http://rogatica-bih.blogspot.com/2016/01/porijeklo-stanovnistva-socickog-kraja_30.html (pristupljeno 14. maja 2019.).

№ 157. Po ***Popisu*** iz 1528/29 ili 934. godine po *hidžri* u varoši su postojale 53 kuće muslimana, 17 muslimana samaca i svega 9 kuća nemuslimana, dok je po prethodnom ***Popisu*** iz 1516./922. godine u ukupnom broju domaćinstava za obje *mahale* bila sljedeća situacija: 121 kuće (ovdje ne ubrajamo onih 49 inokosnih muslimana u obje *mahale*) od čega je muslimanskih kuća bilo 83, dakle 66,4%, a nemuslimanskih svega 42, odnosno 33,6%.

Upadljiv je podatak da je već u ovom, u odnosu na prvonaznačeni popis, stanovništvo svedeno na minimum od svega 9 kuća (pod pretpostavkom da je ovaj popis stvarno obuhvatio sva domaćinstva u toj *mahali*). Popis registrira i 20 *baština* na području same *kasabe*, od kojih su 11 u rukama muslimana, što nas uvjerava da se tu radi o starosjediocima koji su primili vjeru *'novih gospodara'* i zadržali svoja ranija imanja kao posjede. Ovaj nas podatak navodi i na to da je proces islamizacije starosjedilaca poprimio izržajniju formu, kao i da još nije bilo došlo do rapidnijeg razvoja naselja uz tok rječice Gračanice prema Rakitnici do nešto niže današnje lokacije pravoslavne crkve u pravcu sjever – jug (Donje polje).

Crkva koju spominjemo je prva izgrađena pravoslavna crkva Sv. Trojice na tom području, a čija je izgradnja završena 1886. godine. Za njenu izgradnju malobrojni pravoslavni živalj nije imao novaca pa su se u prvom momentu obratili Muslimanima u Rogatici *da im daju jednu od rogatičkih džamija koju bi adaptirali u objekat crkve*. Takva molba nije naišla na razumijevanje, ali je uslijedio prijedlog da će oni sakupiti pola potrebnog novca za izgradnju nove crkve. Imućniji rogatički Muslimani su izvršili obećanje, a za drugi dio koji je trebala dati austrougarska carska kancelarija, također su obezbjedili traženu saglasnost kako bi uopće dodatno potrebni novac bio dodjeljen. O činu same predaje novca od strane opunomočnika carske kancelarije, tekstualnu ilustraciju nalazimo kod J. von Azbota u njegovoj studiji sa putovanja po Bosni i Hercegovini, gdje on navodi sledeće: *[…] Rogatički begovi bijahu na glasu kao fanatici i netolerantni, međutim to šta smo vidjeli, takva reputacija nikako ne bi mogla biti potvrđena. Nakon što je ministar idućeg dana planirao da veoma rano nastavi putovanje za Sarajevo, prijem nakon večere, koja se održala u gostinskim prostrorijama oficirskog kluba, prvo sa predstavnicima vlasti, a onda kako je bilo uobičajeno, sa svima onima koji su željeli da ga kontaktiraju i sa njim razgovaraju. Dolaskom na prijem* (sa predstavnicima vlasti, op. aut)*, Muslimani su se pojavili zajedno sa poglavarima ortodoksne*

zajednice. Nakon uručenih prvih darova posvećenih duhu i imenu Njegovog Veličanstva, preuzetih sa zahvalnošću i iskrenim zahvalama (od strane ministra, op. aut.), *uslijedila je ceremonija posvećana religijskom djelu, u okviru koje je ministar predao poglavarima ortodoksne zajednice obećanu sumu novca za izgradnju njihove crkve. Na tom poklonu nije se zahvalio samo primalac, već sa svog mjesta ustade i jedan mladi, uistinu izvanrednog izgleda – aristokratski beg, stade pred ministra, zahvali se biranim riječima također u ime Muslimana na daru i poklonu za izgradnju kršćanske crkve. Zapravo, nešto bi interesantno u toj zahvali. Naime,* (aristokratski *beg*, op. aut.) *izrekao je riječi zahvalnosti kao da je gospodin* (ministar, op. aut.) *dar predao njemu, njegovim ljudima, u njihovu čast i radi njihova prosperiteta.* Na ovaj čin mladog bosanskog aristokratskog *bega*, na koji je način zasigurno iznesen i stav većine Muslimana, moguće je posmatrati kao na dokaz da je tolerancija znak moći, a da je netolerancija znak slabosti...

Crkva Sv. Trojice sagrađena je od grubo i fino klesanog kamena u gotskom stilu. U zidove crkve minimalno je uzidan jedan bilig i jedna nadgrobna ploča sa mramorja dobrih Bošnjana, kao i jedan rimski *Genius*, kako ga identificira Asbóth, te više rimskih i kamenih segmenata, najvjerovatnije bez natpisa i ornamentalnih detalja na njima sa nekropola dobrih Bošnjana.

Asböth, von Johann (Asbóth, de János): ***Bosnien und die Herzegowina: Reisebilder und Studien***, Wien, 1888., str. 228-229. Digitalno izdanje dostupno na: https://archive.org/details/bosnienunddiehe00asbgoog (pristupljeno 20. oktobra 2014.).

Interesantan je podatak o sudbini zvona sa rogatičke katoličke kapelice *Gospe od sedam žalosti* (Plandište). Naime, odmah po uspostavi Kraljevine SHS, u 1918., zvono s katoličke Gospine kapelice skinuto i postavljeno na pravoslavnu crkvu u Rogatici., Katolički su građani tražili da im se zvono vrati jer su ga željeli postaviti na svoju novoizgrađenu crkvu. U cijeli se slučaj uključio i Nadbiskupski ordinarijat u Sarajevu. No, iako su priznali da je zvono uzeto s katoličke kapelice, i mjesni pravoslavni svećenici i sam tadašnji mitropolit dabrobosanski Petar Zimonjić, nakon danoga obećanja da će oteto vratiti, potom su se ušutjeli, a zvono je naknadno uknjiženo na pravoslavnu parohiju i katolicima nikad nije vraćeno.

Usporedi, Šarac, Anton: ***Katolički tragovi u Rogatici i 'muzeju najljepših spomenika'***. *Nedjelja* – Portal Katoličkog tjednika, 2.ožujak 2018. Digitalno izdanje dostupno na: https://www.nedjelja.ba/hr/iz-zivota/reportaza/katolicki-tragovi-u-rogatici-i-muzeju-najljepsih-spomenika/4129 (pristupljeno 10. oktobra 2018.).

№ 158. U toku svoje historije Glasinac (Glasinačka visoravan i Glasinačko polje), odnosno *Göbekli Tepe* (u prijevodu *trbušasto brdo*) i čelebipazarska regija su više puta bili pustošeni kugom, kao i većim brojem migracija muslimanskog i nemuslimanskog stanovništva sa teritorije tadašnje Osmanske Crne Gore, koje su u manjoj ili većoj mjeri bile aktivne od 1687. godine do 1878. godine kad sjeverni dijelovi Crne Gore bivaju samostalni (gubitkom Novog u Boki Kotorskoj, npr. porodica Hadžihasanović došla je na Brezje).

Podatak iz 1714. godine govori nam o prinudnom naseljavanju nemuslimana u *Vilajetu Pavli*. Naime, kad je Mehmed Numan-paša Ćuprilić pokupio vojsku da umiri crnogorsku hajdučiju koja je bila *prevršila mjeru* dok se ratovalo protiv Rusa, i izašao na Cetinje, da bi riješio problem nestanka stanovništva koje je uslijedilo zbog epidemije kuge na Glasinačkom polju, poveo je sa sobom više hiljada crnogoraca (ovi brojčani podaci kod različitih izvora i autora su različiti – od 1.300 do 5.000 osoba) i naselio ih na slabo naseljeno područje Glasinca, gdje im je dodijeljeno na obradu više *dunuma* (osm. *dönüm*, mjera za površinu zemljišta = 10 ari) kvalitetne zemlje. Međutim, pisani izvori govore o tome da je od svih njih sljedeći udar epidemije preživio samo jedan stari bračni par Čajića. Vjerovatno su nakon ovoga, a prije nego što ih je kuga pomorila nastali nazivi nekih sela po njihovim prezimenima, kao na primjer, Rusenovići, Golubovići, Rudine, Božine, Kosovići (ili Kosojevići kako se još spominju)... Daljnje doseljavanje crnogorskog stanovništva je nastavljeno, u najviše slučajeva bez prisile od 1832. do 1878. godine, zbog sušnih godina koje su vladale na tadašnjem prostoru Osmanske Crne Gore (oblast Drobnjaka, Pive, Banjana i Nikšića). Obnavljanje stanovništva na Glasincu su doprinijele i seobe stanovništva iz Hercegovine i *Sandžaka*, koji su na putu za Posavinu često se zaustavljali i ostajali na Glasincu. Također, po povlačenju Osmanlija poslije Bečkog rata (poslije 1686. godine) muslimansko stanovništvo koje je napustilo prostore Mađarske i Slavonije naseljavano je upravo na prostorima Glasinca (npr. porodica Pešta, Hodžića…). Pretpostavljamo da je jedan broj porodica došao i sa tadašnje teritorije Osmanske Srbije (npr. Čonge iz Užica, Vajzovići iz nepoznate lokacije…) koji su svi vremenom preselili u Čelebi Pazar.

Posebna vrsta migracije, a koja je bila prisutna i na Glasincu i čelebipazarskom kraju, se ogledala i u bježanju osoba pred zakonom. Sa ciljem zametanja vlastitog porijekla poslije na primjer ubitstva, ili pljačke, mada je ovo dvoje često bilo povezano, bježalo se u zabačenija brdovita područja, uzimao lažni identitet i novo porijeklo (npr. prezime Konjokrad u Sočicama nastalo je uslijed uzimanja novog identiteta, a Maksimovići su u Prači promijenili prezime u Brezo, kao i Jovovići u Gutalj…).

Ćorović, Vladimir: ***Oslobađanje Crne Gore***, *šesti period*, poglavlje X; u: *Istoriji Srba*, Projekt Rastko. Digitalno izdanje dostupno na: https://www.rastko.rs/rastko-bl/istorija/corovic/istorija/index_l.html (pristupljeno 13. maja 2014.);

Kada je riječ o nemuslimanskom stanovništvu Čelebi Pazara, može se predpostaviti da poslije epidemija kuge 1604/1012. godine kada je ostalo samo 9 nemuslimanskih kuća, u epidemijama koje su slijedile 1686., 1690., 1707., kao i poslije 1714. godine niko od nemuslimanskog življa nije preživio ili se eventualno raselio u druge krajeve. Značajnije naseljavanje je tek počelo poslije perioda kuge nešto prije ili poslije 1835. godine. Nažalost o doseljavanju u sam Čelebi Pazar nemamo nikakvih dostupnih podataka, ali u ***Popisu ćifluka*** *iz 1835. godine* registrirana su muslimanska i nemuslimanska domaćinstva i ovdje neke od njih navodimo:

- Na Brezju su manje *ćifluke* Ali-*bega* Hadžihasanovića i braće obrađivali kmeti Jovan Komšić, Vasilj Kujundžijević i izvjesni Ivan.
- U Vragolovima je *ćifluk* Ibrahim-*bega* Šahinpašića obrađivao kmet Mitar Pantović.
- U Vrbarju je *ćifluk* Ibrahim-*bega* Hadžića (Tankovića), obrađivao kmet Jovo Sičević.
- U Buratima je *ćifluk* Osman-bega Marave obrađivao *bega* Petar Pantović.
- Na Božinama se nalazio veliki *ćifluk* Bekir-*spahije* Pešte, a obrađivao ga je kmet Mihajlo Kosorić.
- U Golubovićima su bila dva *ćifluka*. Prvi Lutfi-*bega* Ajanovića, sina Sait-*begovog*, koji je obrađivao kmet Janko Bijeljanin. Drugi *ćifluk* Hasan-*spahije* Pametanovića je obrađivao kmet Stojan Maksimović, a sustanar mu je bio tek pristigli kmet Maksim Kušić.
- U Maravićima su bila također dva *ćifluka*. Prvi, Mehmed-*spahije* Marave je obrađivao kmet Risto Konjokrad, a drugi, Numan-*bega* Marave koji je obrađivao kmet Bjelak Planinčić.
- U Podgradini je *ćifluk* Hasan-*bega* Pašica, obradjivao kmet Vasilj Mirvić.
- U Vragolovima je *ćifluk* Ibrahim-*bega* Šahinpašića obrađivao kmet Mitar Pantović.
- U Vrbarju je *ćifluk* Ibrahim-*bega* Hadžića (Tankovića), a obrađivao ga je kmet Jovo Sičević.
- U Vrlazju (kasnije Budacima) je Erneb Mustafa Alemdar imao dva *ćifluka;* jedan veliki koji je obrađivao izvjesni kmet Trifković (tad je pisan kao Tripković), koji je kasnije preselio na *ćifluk* Čonge na Borovsku, i jedan u pola manji koji je obrađivao neki kmet Marijan. Također, i Derviš *spahija* Karić iz Vrlazja je imao dva *ćifluka* koje su obrađivali kmeti Vasilj Lukić i Mihajlo Lazić.

U tadašnjem *džematu* Glasinac, po ovom popisu kao obrađivači zemlje / kmeti na *ćiflucima* spominju se sljedeća imena: Abazović Ostoja, Arnaut Jovan, Batinić Jovan, Batinić Tripko, Bjeljanin Savo, Čizmić Milutin, Ćurković Simo, Devejić Milić, Đokić Ilija, Đukanović Đoko, Đurđević Jovan, Gavričić Nikola, Golijanin Đoko, Hamović Milovan, Jeftović Vukota, Konjokrad Janko, Konjokrad Marko, Kosorić Ilija, Maksim knez, Malović Sava, Mirvić Pero, Podinić Obren, Sava Pop, Sičević Jovan, Sličević Marko, Stanković Staniša, Stanoje (bez prezimena) Tošić Toša, Trapno Risto, Vitomirović Stevan, Vuksanović Joksim i Zoranić Joko. Moguće je utvrditi 32 kmeta – obrađivača zemlje ili 32 pravoslavna oroda.

Kompariranje ovog popisa sa stanjem stotinu godina poslije, može se zaključiti kako je seoba sa *ćifluka* na *ćifluk* bila vrlo aktivna. Od svih spomenutih nemuslimanskih kmetova – obrađivača zemlje samo je jedna porodica ostala na istom mjestu, a to su Kosorići na Božinama.

Pomenuto seljenje kmetova sa *ćifluka* na *ćifluk* je moglo biti prouzročeno iz tri razloga. Prvi, ako obrađivač zemlje nađe veći i bolji *ćifluk*, a ima mogućnost da ga obrađuje; drugi, ukoliko se kmet nemarno odnosi prema ustupljenoj zemlji na obradu – tadašnji zakon je jedino u tom slučaju omogućavao otkaz kmetu; treći razlog je bio prouzrokovan prirastom postojećeg kmetskog domaćinstava, a nepostojanjem slobodne zemlje za *ćiflučki* najam na tom mjestu. Da se ne bi imala pogrešna predstava kako su samo nemuslimani bili kmeti, želimo istaći da su i Muslimani pod istim uvjetima imali isti status (npr. Mehmed Kulić bio je kmet na *ćifluku* Mehmed-*bega* Arnautovića u Brhramovini, Halil Karović na *ćifluku* Kasim-*bega* Sjerčića u Vragolovima…)

Ubrzani tempo naseljavanja Čelebipazarske regije nemuslimanskim stanovništvom nastavljeno je sve do kraja Osmanskog ali i za vrijeme Austrougarskog perioda. Prema prvom austrougarskom popisu 1878. godine Čelebipazarske regije bez Čelebi Pazara – Rogatice, gruba procjena bi bila da se nemuslimansko stanovništvo brojno uvećalo oko tri puta od 1835. do 1878. godine. Također, 1895. godine bilježi se novi porast nemuslimanskog stanovništva sa 488 osoba na 671 osobu 1879. godine, te 1885. godine na 751 osobu. Godine 1910. popis bilježi 967 osoba nemuslimanskog stanovništva među kojim se po prvi put, pored pravoslavnog, javlja i katoličko stanovništvo…

Ukoliko konsultiramo *Riječnik naseljenih mjesta u Bosni i Hercegovini* koji je formirala *Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu* u Sarajevu 1910. godine onda imamo sledeću situaciju na Rogatičkoj regiji bez gradskog naselja:

- U Jarovićima je bilo sedam kuća Pala i jedna kuća Karića. Na Bjeloti su bile četiri kuće – Božovići i Babići. Na Luci jedna kuća, a Na Gaju su bile dvije kuće Kušića sa 27 članova. Na Dubovicama su bile tri kuće – Danojlići i Kušići. U Mahovu Dolu je bila jedna kuća Maksimovića. U Lisičinama su bile dvije kuće Hršuma.
- U Sočicama je bilo jedanaest kuća Suljagića i Osmanovića. U Radovčićima sedam kuća – Salihagići, Spahići i Saračevići. Na Banj Stijeni sedam kuća – Omerbegovići i Spahići. U Banj Stijeni je tad bilo i dvoje katolika.
- U Rusanovićima je bilo šest kuća – Hršumi, Kušići, Šarovići. Dvije kuće sa nemuslimanskim stanovništvom su bile na lokaciji Zagaj te po jedna na lokacijama Vranjak i Savin Čair.
- U Vrlazju je bilo šest kuća, u Tokačama tri, u Balićima dvije, u Dolovima dvije kuće Karića, na Gradini dvije kuće Vukašinovića i u Podgradini dvije kuće Radovića.
- U Golubovićima je bilo 12 kuća (10 muslimanskih i 2 pravoslavne – prezimena i imena nisu upisani) i u Grabovima 2 kuće Vučkovića.

• U Budacima su bile tri kuće sa 36 članova, Gojevićima četiri kuće sa 22 člana, Kosovićima sedam kuća sa 28 članova, Šadićima jedna kuća sa 15 članova.
• Vragolovi četrdeset i jedna kuća sa 210 članova, Behrići tri kuće sa 17 članova, Bare jedna kuća sa 4 člana, Gojevića Ravan dvije kuće sa 14 članova, Han Lješčice dvije kuće a smao jedna osoba, Han dvije kuće sa 7 članova, Jelovci dvije kuće sa 10 članova, Rudine pet kuća sa 25 članova.
• Burati petnaest kuća sa 79 članova, Božine tri kuće sa 13 članova, Pobrnica jedna kuća sa 8 članova, Povozi jedna kuća sa 8 članova, Štavanj Brdo dvije kuće sa 12 članova, Stupine četiri kuće sa 26 članova.
• Brezje sedam kuća sa 51 članom, Gaj pet kuća sa 19 članova i Novaci jedna kuća sa 13 članova.
• Grivci sedam kuća sa 71 muslimanskim članom, Han Stjenice sedam kuća sa 26 članova, Hrabar četiri kuće sa 33 muslimanska člana.
• Kovačica sedam kuća sa 25 članova i Behluluša jedna kuća sa 5 članova.
• Kramer Selo dvadeset dvije kuće sa 131 članom, Lokva jedna kuća sa 8 članova, Osmanov Han jedna kuća sa 5 članova, Rasul Gora tri kuće sa 10 članova, Rudine dvije kuće sa 9 članova.
• Draguljevići četiri kuće sa 25 članova (Dragulji i Hršumi) i Podpetrovac jedna kuća Ješića sa 6 članova.
• Maravići četiri kuće sa 23 člana, Bobovina dvije kuće sa 15 članova, Izgovača četiri kuće sa 43 člana, Lisičine jedna kuća sa četiri člana, Radakov Do tri kuće sa 20 clanova, Rasolovići jedna kuća sa 7 članova.
• Obrtići Gornji devet kuća sa 54 člana, Obrtići Donji tri kuće sa 31 članom i Ivan Polje jedna kuća sa 4 člana.
• Rudine četiri kuće sa 21 članom, Drijenjak jedna kuća Vučkovića sa 4 člana.
• Gazije sedamnaest kuća sa 95 članova i Gradina jedna kuća sa 3 člana.
• Zagajevi pet kuća sa 33 člana i Lanište osam kuća sa 40 članova.

Iz podataka koji su navedeni u naznačenom *Riječniku naseljenih mjesta…* možemo konstatirati kako su tada na teritoriji Rogatice bile naseljene sljedeće porodice pravoslavne vjerske orijentacije: *Božovići, Danojlići, Dragulji, Hršumi, Ješići, Kosovići ili Kosojevići, Kušići, Maksimovići, Maravići, Pale ili Palići, Radovići, Šarovići, Vučkovići, Vukašinovići* čije naseljavanje na ovim predjelima možemo datirati poslije popisa 1835. godine. Nažalost i iz ovog popisa ostajemo uskraćeni za poimeničnu identifikaciju mnogih porodica koje su bile naseljene u Golubovićima, Vragolovima, Gojevića Ravnu, Jelovci, Rudinama, Buratima, Brezju, Grivcama, Kovačicama, Kramer Selu, Radakovom Dolu, Rudinama…., ali ne za brojčano stanje stanovništva u njima.

U vezi sa istaknutim brojnim naseljavanjem koje će uslijediti poslije 1835. godine, odnosno kolonizacijom koja je u prvoj polovini 19. stoljeća, pa i dalje, bila u stalnom toku, čini nam se potrebnim odgovoriti na koji je način vršena. Ne osvrćući se na navode pojedinih historiografa (npr. M. Filipovića) možemo pretpostaviti *[…] kako se radilo o prirodnoj kolonizaciji, odnosno o prirodnom kretanju stanovnika iz brdskih krajeva u plodnije krajeve, iz krajeva koji su od davnina predstavljali stalni živi izvor migracija*, kako to obrazlaže A. Sućeska i Živko Crnogorčević u svojim *Memoarima*.

Interesantan je podatak da 1910. godine je Rogatica imala 3.378 stanovnika a npr. Sokolac 155, manje od Kramer Sela (325 osobe) a pogotovu od Vragolova sa Rudinama (339 osoba).

Usporedi, ***Riječnik naseljenih mjesta u Bosni i Hercegovini***, Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu, Sarajevo, 1910; ■ *Usporedi i podatke o stanovništvu na Glasincu koje je navodno Filipović zatekao 1930-33. godine* kod: Filipović, Dr. S. Milenko: ***Glasinac – Antropogeografsko-etnološka rasprava*** *(Naselja i poreklo stanovništva)*, Knj. 32, Beograd, 1950., str. 179-287, sa podacima o istoj regiji u ***Popisu ćifluka*** kod: Sućeska, Dr Avdo: *Popis ćifluka u rogatičkom kadiluku iz 1835. godine*, Prilozi za orijentalnu filologiju, Sv. XIV-XV/1964-65, Sarajevo, 1969., str. 200-201; ■ *Usporedi i,* Filipović, Dr. S. Milenko: ***Glasinac****…*, str. 310; Sućeska, Dr Avdo: *Popis ćifluka…*, str. 202; ■ *Vidi i*, *Memoari Živka Crnogorčevića* (Priredio za štampu Milenko S, Filipović), Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1966., str. 11.

№ 159. Pojedini *defteri* sadrže čak i kontinuirane popise *vakufa*. Kada je riječ o građi koju mi koristimo, oni se nalaze kao ***Popisi bosanskih vakufa*** iz 1530./936, 1540./946 i 1604./1012. godine. Podaci iz katastarskih knjiga, *Tahrîr Deftera,* često predstavljaju jedine izvore o pojedinim *vakufima*. O *vakufima* postoje podaci i u *sidžilima*, u kojima su sačuvane *vakufname* u prijepisima, zatim u zapisnicima carskog *divana*, *Mu'himme-Defterima*, te u drugim pojedinačnim dokumentima. Tako u ***Sumarnom popisu*** iz 1530./965. nalazimo i ***Popis vakufa Bosanskog sandžaka*** gdje se navodi kako *Husein-beg, sin spahije Ilijasa Arnauta posjeduje vakuf koji obuhvata prihod od hamama i gotovinu od 10.000 akči*. Inače, u čelebipazarskoj *čaršiji*, kasnije rogatičkoj, Husein-*bega* se spominjalo i kao *Arnautovića*, a *džamiju* koju je izgradio kao *Arnaudiju*.

Kupusović, Amina: ***Vakufi u Rogatici do kraja 16. stoljeća***. UDK 94 (497.6 Rogatica).375. "15/16", Orijentalni Institut u Sarajevu, Sarajevo, 2004., str. 174.

Celebipazar 17. Jahrhundert – Willkommen am Eingang der Stadt

ILUSTRACIJA NA PRETHODNIM STRANICIMA: Doček *musafira* na ulasku u *čaršiju* – 18. stoljeće. (Izvor. Arhiv Akšamija).

Čelebipazarska čaršija...

Čini nam se važnim da se upoznamo i sa razvojem drugog, isto tako značajnog dijela naselja. To je *čaršija* kao znatsko-privredni dio i srce *kasabe*.

Već same trgovačke veze Čelebi Pazara s Dubrovnikom u 14. i 15. stoljeću, a isto tako njegova osmanska identifikacija sa *bazarom* / *pazarom* (osm. ← pers. *bazar*), upućuje na siguran zaključak da je tu negdje još u srednjem vijeku morao postojati *trg* kao oblikovani prostor za razmjenu dobara.[▲340] Ako kasniju čelebipazarsku *čaršiju* shvatimo kao logičan prostorni nastavak tog starog trga, onda se može zaključiti kako je bio prilično odmaknut od samog srednjovjekovnog naselja. To nije nemoguće, jer položaj trga, odnosno *mejdana* (osm. *meydan*, ar. *maydān*) nije zavisio od samog naselja, nego isključivo od spleta drumova, odnosno *džada* (osm. *cadde*). U kasnije vrijeme trg je (*mevdius-suk* ili samo *suk*), kao prostor za izravnu razmjenu, prodaju i kupovinu onih proizvoda koje su na prodaju donosili *bazerđani* – trgovci sa udaljenih prostora, bio uz samu tranzitnu *Carsku džadu* na vrhu *čaršije* (Vrhbosna / Saraj Bosna – Višegrad – Dobrun i dalje do Stambola, kao i uz srednjovjekovnu trasu starog dubrovačkog puta, iz Dubrovnika prema Srebrenici). Bilo je to mjesto, odakle će kasnije voditi saobraćajnice na pet raznih strana. Prema tome, to je bio najprometniji punkt u čitavom naselju i imao je vrlo interesantan oblik zvjezdastog trga sa pet krakova, kako zaključuje Alija Bejtić, tipičan za gradske trgove na Zapadu u toku srednjeg vijeka.[▲341]

Čelebi Pazarska *čaršija* se prostorno i oblikovno formirala oko jedne ulice – *Carske džade*, na prilično velikoj dužini s jedne i druge strane. Riječ je o glavnom, već pomenutom tranzitnom drumu koji se tada, a i danas, protezao od sjevera prema južnoj periferiji, paralelno sa rijekom Rakitnicom. Taj tranzitni drum na ovom mjestu, uz koncentriranu izgradnju bio je sastavni dio naseobine sa obilježjima *drumskog naselja*. Međutim, posmatrajući Čelebi Pazar u cjelosti, može se zaključiti da po obliku ipak predstavlja mnogo *razvedenije naselje* od naselja drumskog tipa. Alija Bejtić, analizirajući datu problematiku odnosa same *čaršije* i naselja, navodi da zbog postojanja i funkcioniranja još jedne paralelne veće ulice, koja ide kroz današnje naselje Krušćicu, te rasterećuje korištenje tranzitnog druma, tako da naselje po obliku i po odnosu saobraćajnica ima karakter tzv. *vretenastog oblika naselja*.[▲342]

Za čelebipazarsku *čaršiju* može se reći da je stara skoro isto kao koliko i trg o kojem smo prethodno govorili, a prvi sigurni podaci o njezinom podizanju nalaze se tek u također prethodno pomenutom ***Popisu*** iz 1528/29., odnosno 934. godine po *hidžri*. Poimenično se navodi da je u Čelebi Pazaru bilo *šest zanatlija*. Oni su, razumije se, radili u *dućanima* koji su već tada ili ubrzo poslije toga formirali urbanu vrijednost *čaršije*. Možemo zaključiti kako je tadašnja *čaršija* imala šest dućana kao pojedinačnih gradevinskih jedinica iz kojih

[▲340] Prije 1411. godine a pogotovu poslije kad se Srebrenica našla u posjedu Raške, a sam Borač postao pogranični grad, došlo je do veće ekspanzije već postojećeg trga/trgovišta u Pazaru Borač, odnosno Čelebi Pazaru.

[▲341] *Vidi,* Bejtić, Alija: ***Rogatica u periodu Turske vlasti***…, str. 44.

[▲342] ***Ibid.***, str. 47.

Carska džada iz pravca Saraj Bosne – Čelebi Pazar 16. stoljeće. (Izvor. Arhiv Akšamija).

Dio čelebipazarske *čaršijske Carske džade* – 16. stoljeće. (Izvor. Arhiv Akšamija).

ILUSTRACIJA LIJEVO: Dio čelebipazarske *čaršije* iz 1890. godine. (Izvor. Arhiv Akšamija).

se ona počela formirati kao zaseban građevinsko-urbanistički i zanatsko-privredni prostor. Vremenom broj *dućana* i drugih objekata veoma se brzo množio u skladu sa povećanjem stanovništva i širenjem samog urbanog prostora. Što se tiče javnih i privrednih objekata, sva tri nastupajuća stoljeća nisu dala ni polovinu onoga što je u toj *kasabi* sagrađeno tokom 16. stoljeća.[▲343]

▲343 *O izgradnji Čelebi Pazara, vidi,* ***Ibid.****,* str. 46; ■ ***İstanbul, Beşvekalet Arşivi, Tapu defteri No. 157****,* str. 218; ■ Husić, Aladin i Lavić, Osman: ***Vakufname Bosne****…*, str. 38.

Scena iz *mekteba* – *dershana* / učionica, *mekteb-hodža* / vjeroučitelj i učenici (*mekteblije*, *mejteflije*). (Izvor. Arhiv Akšamija).

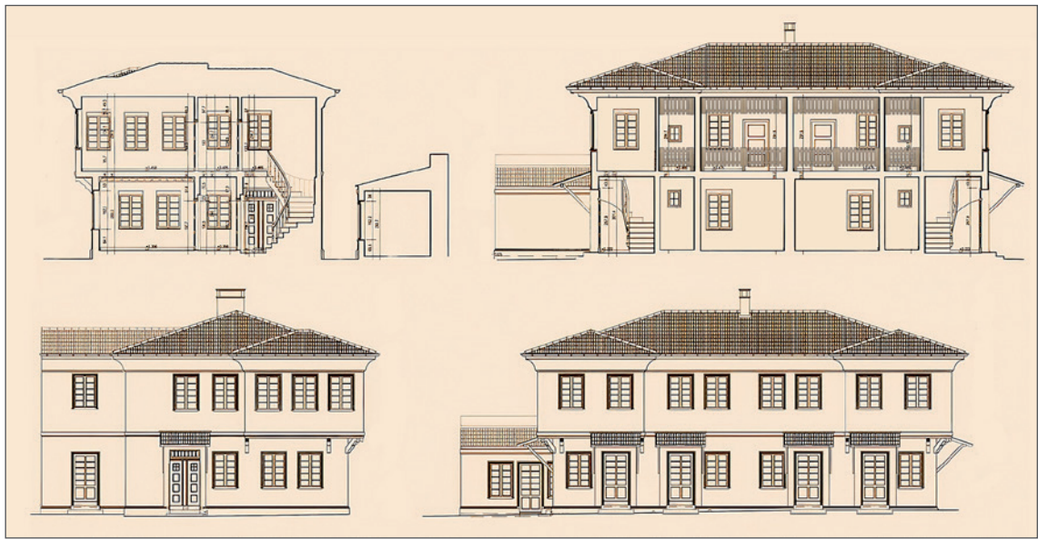
U Čelebi Pazaru osmanskog razdoblja podignuto je i nekoliko školskih zgrada. Dobrotvor Husein-*beg* podigao je uz svoju *džamiju* i *mekteb* (*mejtef*, *mehtef*) osnovnu vjersku školu, koji je potkraj osmanske uprave potpuno propao. *Mekteb* uz Carevu *džamiju* obnovljen je u dva navrata. Prvi put krajem 18., a drugi put krajem 19. stoljeća, tačnije 1891./1308. godine kada je izgrađena veća zgrada i nadograđen kat sa novim *dershanama* (osm. *dershanam* ← pers. *dershane* ← arap. *dars* + pers. *han*, *hane*, kuća, odnosno učionica). Uz *Tekijsku* ili *Šejhu'lislamiju džamiju*, također je bio smješten i *mekteb*, što ga je dao sagraditi *Hadži* Mehmed Refik-*efendija*.

Šudžaudinova medresa, srednja (odnosno viša ili visoka) vjerska škola, uz istoimenu *džamiju*, arhitektonski je bila izuzetno zanimljiva. Na njezinoj istočnoj strani, dakle, onoj okrenutoj prema *čaršiji*, u prizemlju su bila smještena četiri velika *dućana* čija je *kirija* (osm. *kira* ← arap. *kirā'*), novčana naknada za najam prostora, bila namijenjena za ulaganje u *vakufski* fond koji se koristio za održavanju *medrese* i drugih *vakufskih* potreba. Sa zapadne strane u prizemlju su bile dvije prostrane sobe za učenike, kuhinja i *hamamdžik* (osm. *hamamcık* ← arap. *ḥammām* + osm. demin. suf. *-cik*.), kupatilo – banjica za obredno pranje i dnevno kupanje, a na spratu, opervažnom velikom drvenom verandom sa tri strane, bilo je šest soba za učenike i dvije učionice. Zgrada ove stare škola također je dotrajala u tolikoj mjeri, da na samom kraju

Polaganje ispita u *medresi* pred *muderisom*.

19. stoljeća nije više mogla služiti svrsi. Zalaganjem rogatičkog *šerijatskog* sudije Muhameda Medžat-*efendije* Bulbulovića, pokrenuta je široka akcija prikupljanja sredstava za obnovu *medrese*. Ovaj poduhvat okončan je uspješno krajem 1900./1314. godine, kada je svečano otvoreno novo rekonstruirano zdanje. Novi život *medrese* potraja 32 godine, nakon čega ova škola prestade sa radom.[▲344] Zahvaljujući obrazovnim ustanovama krajem 16. stoljeća u Čelebi Pazaru govorilo se i pisalo narodnim bosanskim jezikom, turskim, arapskim i perzijskim. Pored aktualne bosančice[▲345] i *arebice,*[▲346] islamska kaligrafija se smatrala obilježjem učenih ljudi.[▲347]

Čelebipazarska *medresa* poslije obnove 1900. godine, autor Alija Bejtić, 1963. (Izvor. Arhiv Akšamija).

Upoznali smo se kako je čelebipazarska *čaršija* formirana duž glavne ulice, inače tranzitnog druma, imala sve odlike poslovnog središta klasične bosansko-osmanske *kasabe*.[▲348] Potvrda ovakve konstatacije nalazi se i u lociranju *Mešćeme* (osm. *mehkeme*, *mebkema* ← ar. *maḥkama*), zgrade suda, koja se nalazila od glavne ulice udaljena kako ne bi bila u direktnom kontaktu sa ostalim objektima u *čaršiji*. Bila je to veća zgrada pravougaonog tlocrta u kojoj su se u prizemlju nalazili *dućani*, a na katu smještene prostorije suda. Njen arhitektonski izgled karakterizirao je visoki tamni krov od šindre i u bijelo okrečena fasadna platna. Prozorski otvori, kako u prizemlju tako i na spratu, bili su pravougaonog oblika uokvireni fino obrađenim *ćerčivima* (osm. *çerçive*, *çerçiv* ← pers. *čarčūbe*), drvenim okvirima.

Od važnosti je i činjenica da je čelebipazarska *čaršija* nastala u vrijeme djelovanja Isa-*bega* Ishakovića i njegovih nasljednika. Bila je, dakle, na putu osvajanja, ali i na putu obimnih gradnji. Taj pohod Ishakovića, od Uskopja, preko Đeni Pazara i Čelebi Pazara, do Hodidjeda / Saraj Bosne, nesumnjivo predstavlja jedan između sudbonosnih procesa u ukupnoj historiji ovog dijela svijeta. Imajući viziju, sredstva i odlučnost, Ishakovići su mijenjali prilike i odnose. Pomireni su interesi snažne osmanske ekspanzije i neposrednih životnih potreba bosanskog stanovništva.

[▲344] Muhamed Škaljić, *muderis* (osm. ← arap. *mudaris*, profesor, nastavnik), saopćava nam da je ovu *medresu* 1900. godine narod obnovio i da je ista već 27.9.1914. godine izgorjela prilikom upada crnogorske vojske u Rogaticu zajedno sa *džamijom* i *čaršijom*. Također, izvještava nas kako je *medresa* 1898. godine imala osam učenika i služila za naobrazbu *imama* i *hodža*. Nastavni jezik je nazivan *bosanski* ili *zemaljski jezik* uz učenje arapskog, turskog i perzijskog.
Škaljić, Muhamed: ***Opis medrese u Rogatici,*** od 21.07.1921. Preuzeto iz: *Preporod novina,* IIN, Sarajevo, 22. maja 2015.

[▲345] *O literaturi koja obrađuje bosančicu vidi,* PRILOG № 160, *kao i o njenom korištenju vidi,* PRILOG № 161.

[▲346] *O nazivu i korištenju 'arebice' vidi,* PRILOG № 162.

[▲347] *O nazivu i korištenju islamske kaligrafije vidi,* PRILOG № 163.

Objekat *Mešćeme* / Suda.

Objekat *Mešćeme* u ruševnom stanju. (Izvor. Arhiv Akšamija).

Drugi dio čelebipazarske *čaršije* u pravcu kretanja prema Višegradu, odnosno Kukavicama i Mesiću iz 1890. godine. (Izvor. Arhiv Akšamija).

Atmosvera ispred jednog *čaršijskog dućana* krajem 17. stoljeća. (Izvor. Arhiv Akšamija).

Početkom 16. stoljeća u Čelebi Pazaru bila je izgrađena vodovodna infrastruktura i podignuto jedno, a zatim i drugo javno kupatilo, *hamam* sa toplom i hladnom vodom namijenjeno kako za domaće stanovništvo tako i za putnike namjernike.[▲349] Već tada, to urbano naselje, imalo je *musafirhane* i *karavan-saraje*, putna svratišta za prihvaćanje i smještaj putnika i karavana,[▲350] *hanove*,[▲351] zanatske radnje – *dućane*,[▲352] kovače, *nalbante* – potkivače konja (od kojih porodica Nalbantić vuče korijene), sabljare,[▲353] *tufekčije* – puškare (od kojih porodice Tufekčija i Tufekčić vuku korijene), *tabake* – kožare (od kojih porodice Tabaka i Tabakovića vuku korijene),[▲354] *sagrdžije* – vrsta kožara, *terzije* – krojače,[▲355] *ćurčije* – krojače odjeće od kože, *čizmedžije* – čizmare,[▲356] *kundurdžije* – obućare, *čarukčije* – opančare, *kujundžije* – zlatare, *aščije* – ugostitelje, *sarače* – proizvodnju od kože i konjske opreme (od kojih porodica Saračević vuče korijene)[▲357], *degrmendžije* – mlinare, *šemhane* – voskare,[▲358] *mumdžije* – svjećare, *ekmekčije* – pekare, berbere, te *dogramadžije* – stolare, *mimare*, *dunđere* i *duvardžije* – građevinare…, prenoćišta, *džamije*, *hatibe*,[▲359] *mujezine*,[▲360] *timarlije*,[▲361] *mektebe*, *musalu* –

[▲348] *Popis bosanskih gradova i kasaba 1879. godine vidi,* PRILOG № 164.

[▲349] Po *Popisu Bosanskog sandžaka* iz 1528./935. – 1530./937. godine spominje se *hamamdžija Mahmud*. Međutim, drugi *hamam* je u formi *vakufa* izgradio Malik Čelebija (*Katib-čelebi*, kako ga iščitava Adem Handžić), sin Isa-*bega*, koji je u smislu zakona prešao na spahiju Ilijasa Arnauta. Dotični Ilijas Arnaut bio je poznat po tome što je od prihoda tog *hamama* izdvajao novac za izdržavanje i funkcioniranje *mekteba* u iznosu 2.500 akči.

[▲350] Pretpostavlja se kako su obe *tekije* u Čelebi Pazaru, prije izgradnje *karavan-saraja*, služile i kao *musafirhane*, objekti za domaćinski prihvat putnika namjernika, gdje je svaki stranac bez ikakvog troška mogao ostati tri dana, da ga nitko ne upita ni odakle je.

U *vakufnami* Ali-ja (Alije), sina Bajramlije, kasnije poznatog kao *Ali Aššami*, spominje se jedan *karavan-saraj*, a drugi se spominje u *Vakufnami* Husein-*bega*, sina Ilijasovog.

O vakufnami Ali Bajramlije vidi u defteru iz 1540. godine. ■ Zlatar, Behija: ***Popis vakufa u Bosni iz prve polovice XVI stoljeća***, Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoskovenskih naroda pod turskom vladavinom, broj 20-21, Sarajevo, 1974., str. 120; ■ *O Vakufnami Husein-bega vidi:* fusnotu No. 306.

[▲351] *Sudžaudinov han* bio je smješten u sredini *čaršije*, u blizini njegove *džamije*. Sagrađen je prije 1889. godine, a obnovljen 1918. godine, ali je 1943. godine zapaljen i izgorio. Nalazio se uz samu *čaršijsku* ulicu. U *han* se ulazilo kroz veliku kapiju iza koje se nalazilo prostrano dvorište na čijim su se bočnim stranama nalazile štale za konje i natkriveni prostri za zaprežna kola. U prizemlju su bili *dućani* orijentirani prema ulici, a na spratu sobe za putnike. Najvjerovatnije, prema ispovijesti jednog putnika namjernika da je taj *han* na spratu imao i *verandu* koja je, također, bila okrenuta prema dvorištu, odnosno glavnoj ulici.

Dugi niz godina držao ga je pod zakup Hakija / *Haki* Muftić koji ga je modernizirao i prilagodio potrebama svog vremena. Godišnja *kirija* – nadoknada za najam prostora mu je bila 1889. godine 150 forinti, a 1913. godine 400 kruna. Kasnije je u tom prostoru bilo smješteno *vakufsko* povjerenstvo.

Potvrdu o iznajmljivanju novosagrađenog hana vidi: ***Zemaljska vakufska komisija za Bosnu i Hercegovinu (1883.-1894.)*** – *Analitički izvještaj,* Br. 3714-3715 i 3722, Zemaljska vakufska komisija – 59 iz 1889., Sarajevo, 2006., str. 297 i 298. Digitalno izdanje dostupno na: http://www.ghb.ba/uimages/udoc/ostalaizdanja/Zemaljska%20vakufska%20komisija%20za%20bih%20(1883-1894).pdf (pristupljeno 10. februara 2016.).

O hanovima i karavan-sarajima vidi, PRILOG № 165.

[▲352] Navedeni zanatski obrti, što ih Osmanlije donesoše u naše krajeve – kako bi rekao H. Kreševljaković, potvrđuju formiranje značajne *čaršije* sa dućanima u Čelebi Pazaru oko 1558./965. godine. Za deskriptivni opis *dućana* u našoj studiji koristili smo se

izvorima H. Kreševljakovića, D. Grabrijana i J. Neidhardta, kao i A. Bejtića.

O korištenim izvorima vidi: Kreševljaković, Hamdija: ***Sarajevska čaršija, njeni esnafi i obrti za Osmanlijske uprave;*** u: *Narodne starine*, Zagreb, 1927; ■ Idem: ***Esnafi i obrti u starom Sarajevu***, Sarajevo, 1958; ■ Idem: ***Esnafi i obrti u Bosni i Hercegovini (1463 – 1878);*** u: *Izabrana djela II*. Sarajevo, 1991; ■ Grabrijan, Dušan – Neidhardt, Juraj: ***Arhitektura Bosne i put u savremeno***, Ljubljana, 1957; ■ Bejtić, Alija: ***Stara Sarajevska čaršija jučer, danas i sutra*** – *Osnove i smjernice za regeneraciju*, Sarajevo, 1969.

Poznato je da su Čelebipazarčani slali svoju djecu i u Saraj Bosnu da izuče neki od potrebnih zanata. O tome, ali iz kasnijeg vremena postoje podaci u *Sarajevskim saračkim defterima* iz 1797./1212. i 1822./1237. godine.

Vidi, Kreševljaković, Hamdija: ***Izabrana djela II***…, str. 683.

▲353 Po popisu *Bosanskog sandžaka* iz 1528./935. – 1530./937. spominje se *sabljar Alađoz*.

▲354 Po popisu *Bosanskog sandžaka* iz 1528./935. – 1530./937. navodi se *tabak Ali (Alija), sin Bajramlije*, kasnije poznat kao *Ali Aššami*. Godine 1540./946. upisan je *tabak Husein iz Jedrena,* zatim *tabak Mustafa, sin Ejnebegije* i *tabak Mehmed, sin Alije*.

O geneologiji porodice Aššami – Akšamija vidi, PRILOG № 166.

▲355 Po popisu *Bosanskog sandžaka* iz 1528./935. – 1530./937. godine *terzije* su bili: *Turhan, sin Mahmuda, Kasim, sin Jusufa*, dok se kasnije spominju i *Alija, sin Mehmedov, Pirija, sin Abdulahov, Nesuh, Mustafa Hercegovac* i *Kurt, sin Behramov*. U *vakufnami Husein-bega, sina Ilijasovog*, susrećemo *terziju Aliju, sina Mehmedovog*. *Terzije* su uglavnom radile za *begovske* porodice, kojih je u Čelebi Pazaru i njegovoj okolini bio znatan broj.

Vidi: ***İstanbul, Beşvekalet Arşivi, Tapu defteri No. 157***.

O zanačenju termina 'terzija' i terzijskom zanatu vidi, PRILOG № 167.

▲356 Po prisutnim *čizmedžijama* u Čelebi Pazaru možemo zaključiti da je ovaj zanat bio veoma aktualan. Na osnovu samo jednog dokumenta (*Vakufnama Husein-bega, sina Ilijasovog*) možemo potvrditi prisustvo šest *čizmedžija*: *Mehmed, sin Abdulahov, Kurt, Memija, Jusuf, Mehmed i Davud, sin Mehmedov*.

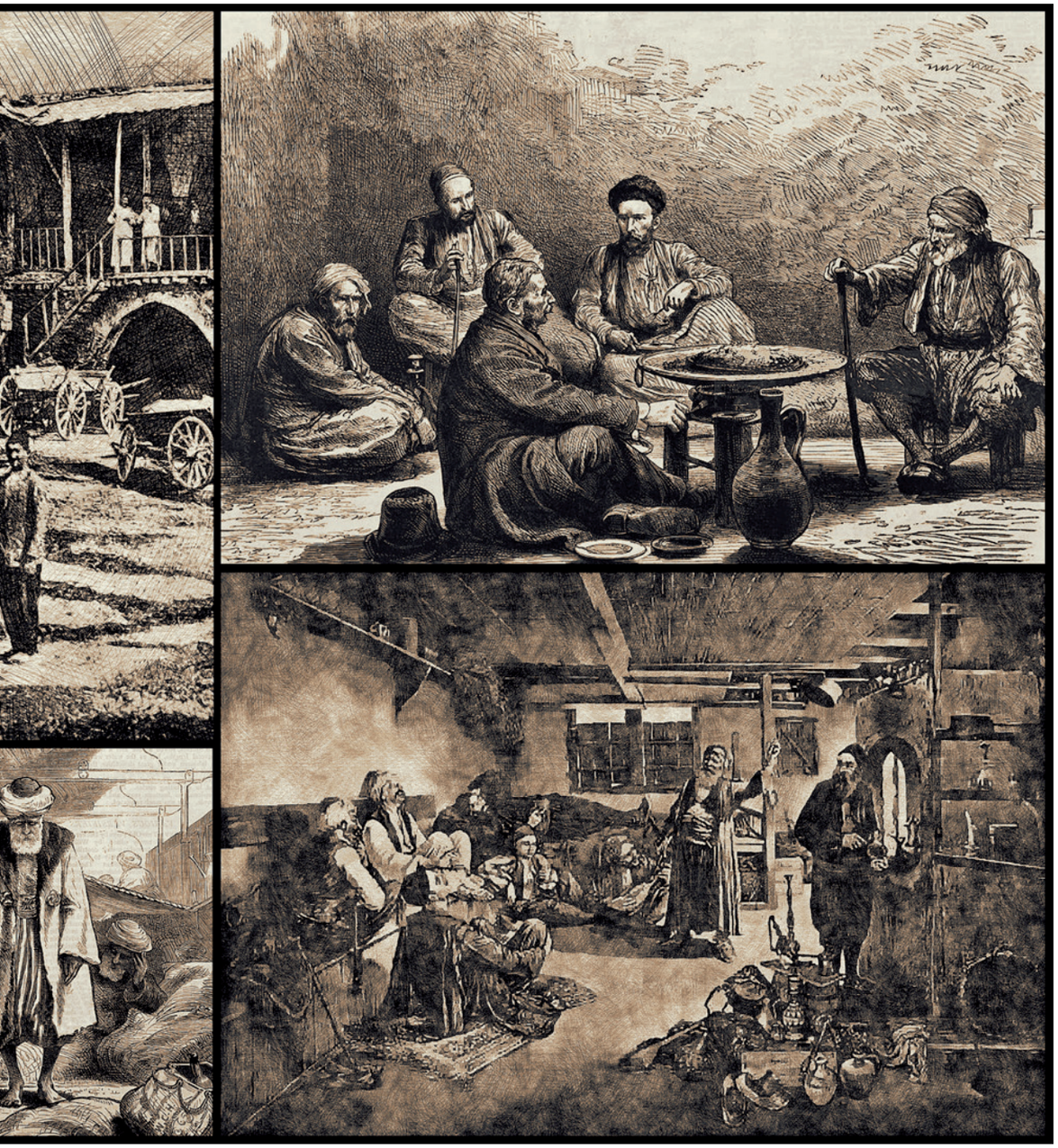
Vidi: Gazić, Lejla: ***Vakufnama Husein-bega, sina Ilijasa;*** u: *Vakufname iz Bosne i Hercegovine*…, str. 129-135.

▲357 Na osnovu pisane ostavštine može se zaključiti kako *sarača* u ovoj *kasabi* nije bilo previše. Naime, pouzdano se može potvrditi da je *sarač Berjigit* radio 1557./964. godine. Iako, iz sarajevskih *saračkih deftera* iz 1797/98. ili 1212. i 1822/23. ili 1238. *hidžretske* godine možemo saznati da su iz Čelebi Pazara bili poslani na izučavanju ovog zanata: *Ferhat, sin Mustafin, Ismail, sin Alijin, Halil Semič, sin Mustafin, Osman Rohota,* jedan od četiri osnovna tipa prostora za obavljanje molitve – gdje su se klanjali *bajram-namazi* na otvorenom▲362… Postojala je i jedna valjaonica sukna i više mlinova za mljevenje žita na rijeci Rakitnici (u selu Donja Rakitnica nalazilo se šest mlinova, a u Čadovini, selo južno od Čelebi Pazara, dva mlina koja su radila tokom cijele godine). Od svih *rufetlija* – zanata najviše se razvio kožarski, koji je imao svoj *esnaf* – zanatsku skupinu i svoju *džamiju*, što je razumljivo, jer je Čelebi Pazar i tada bio bogat stočnim fondom.▲363 Na lijevoj obali rječice Toplik i desnoj obali rijeke Rakitnice postojale su *tabhane* / *tabkhane* (osm. *debbağ-dükkânı*) za preradu svježe

u štavljenu kožu, čija je arhitektura bila karakteristična, konstruktivno urađena od drveta, i vezana za tekuću vodu kao osnovnu komponentu u tehnološkom procesu štavljenja.

U čelebipazarskoj čaršiji postojao je još izvjestan broj zanatskih djelatnosti koje prethodno nisu navedene jer su to, po karakteru, bila uslužna zanimanja koja nisu imala *dućane*, kao što su: *telali* (osm. *tellal*, mn. *tellallar*)– glasnici, *kovandžije* (osm. *kovanci*) – pčelari, *hamali* – nosači, *odundžije* (od osm. *oduncu*) – drvaraši, *ćemandžije* (od osm. *ceman* mn. *cemanlar*) – muzičari, *krečari* – proizvođači vapna, *ćerpidžije* – proizvođači građevinske nepečene opeke, *pasvandžije* – noćni čuvari...

LIJEVO: *Karavan-saraj* i različite situacije untar *hanaova* i *karavan-saraja*. GORE LIJEVO: Hakija / *Haki* Muftić je modernizirao i prilagodio potrebama svog vremena *Sudžaudinov han* (1900). (Izvor. Arhiv Akšamija).

sin Ibrahimov, Ahmet Subašić, sin Sulejmanov, Ahmet zvani Čelebipazarčanin, sin Mula-Salihov i Zejnil Čelebipazarčanin, sin Mehmedov, nažalost njihovo kasnije bavljenje ovim zanatom nismo bili u mogućnosti pratiti.

Sidžil, Gazi husrev-begova biblioteka u Sarajevu, br. 139, str. 147/2.

▲358 Od trgovačkih artikala za izvoz, trgovinu s voskom je monopolizirala država, pa su se njom bavili zakupci, koji su imali svoje *šemhane* – voskarnice u čelebipazarskoj *kasabi*.

Vladislav Skarić, bez datiranja, navodi podatak kako je *iz voskarnice u Čelebi Pazaru izvezen vosak na more, sigurno za prodaju u Italiji, kuda je izvožen i docnijih vremena.*

Skarić, Vladislav: ***Izabrana djela I – Sarajevo u 16. vijeku*** – *Kulturne prilike*, Sarajevo, 1985., str. 82.

▲359 Po *Popisu Bosanskog sandžaka* iz 1528/935. – 1530/937. godine navodi se *hatib Melvana Evlan*, a u *Opširnom popisu Bosanskog sandžaka iz 1604/1012. godine* spominje se *Mezid-halifa* i izvjesni *hatib Sulejman*.

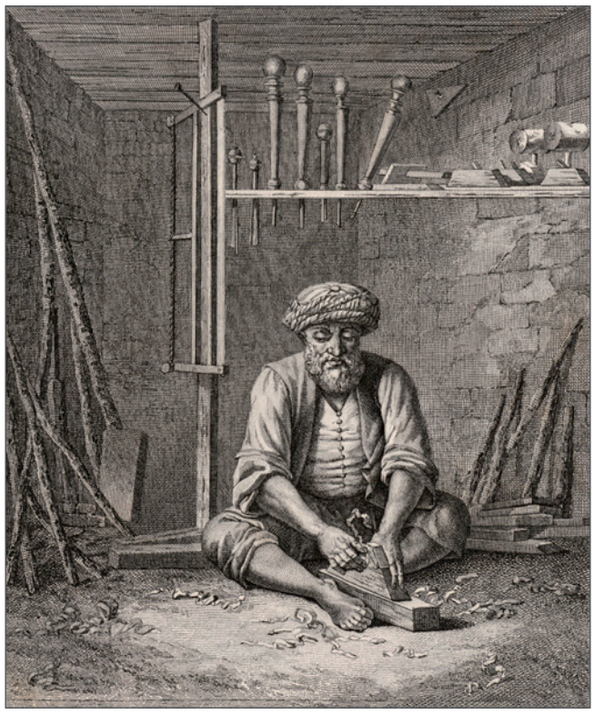
▲360 ***Ibid.***, navodi se *mujezin Oruč, sin Ismaila*, te u *Mahala džamiji* još dva neimenovana *mujezina*, kao i u *Mahali mesdžida* Sinan-vojvode, također, dva *mujezina*. U *Opširnom popisu Bosanskog sandžaka iz 1604/1012. godine* spominju se *Mustafa-halifa* i *Uvjes-halifa*, te još četiri neidentificirana *mujezina*, po jedan u *Mahala džamiji* i *Mahali mesdžida* Sinan-vojvode, a dva u *Mahali džamije Husein-čelebije*. U *beratu* iz 1641/1047. godine izvjesni *Osman* je postavljen za *mujezina* u *džamiji* u Sočicama, *kadiluk* Čelebi Pazar, nakon smrti njegova oca Alije koji je tu bio *mujezin*. Godine 1663/1071., također *beratom*, postavljen je izvjesni *Abasa na službi mujezina* u jednoj od Čelebipazarskih džamija.

▲361 ***Ibid.***, navode se dvojica *timarlija*, čuvara feudalnog posjeda, *Davud, sin Ismailov* i *Murad, sin Alijin*.

▲362 *O musalli u Čelebi Pazaru vidi,* PRILOG № 168.

▲363 U ovom kraju često se prepričavala i priča o tome, kako su ljudi prodavajući kozije i ovčije kože dobijali meso od te stoke besplatno. Naime, cijena kože je bila veća od cijene iste žive stoke.

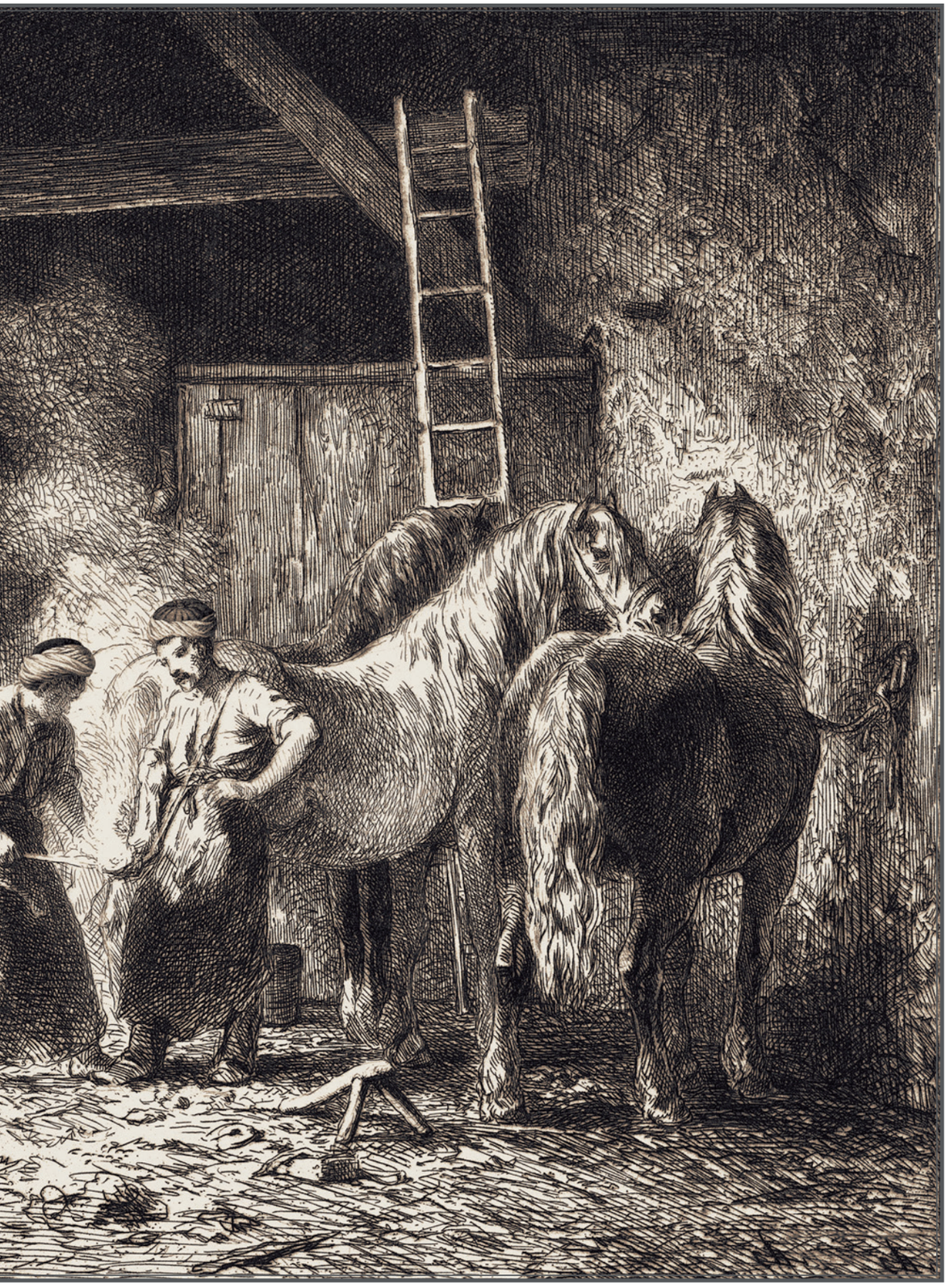

Dio zanatskih radnji i zanmanja. (Izvor. Arhiv Akšamija).

IZNAD: *ekmekčije* – pekari, *dogramadžije* – stolar i vunovlačari.

ILUSTRACIJA CENTRALNO: *nalbanti* – potkivači konja.
(Izvor. Arhiv Akšamija).

IZNAD: *mimare i duvardžije* – građevinari, *dunđeri* – tesari, *tabaci* (osm. *tabak* ← ar. *tabaq*, kožar) prerađuju svježu u štavljenu kožu. (Izvor. Arhiv Akšamija).

Zanastvo stare čelebipazarske *čaršije* imalo je proizvodno-trgovački karakter, osim nekih iznimaka, po tome što su tu zanatlije izrađivale proizvode (robu) za daljnju prodaju, koja je vršena u prvom redu u samim *dućanima*, gdje se i proizvodila, ali i na *vankasabskim* tržištima, *teferičima* (od osm. *teferriic*) – izletima koji su se održavali, na primjer, povodom nekih tradicionalnih praznika (za *aliđun*, nakon Jurjeva, najpoštovanija svetkovina muslimanskog stanovništva), gdje su odlazili i sami proizvođači sa robom (*kazandžije*, kožari, *ćurčije*, *sarači*...).[▲364]

Druga veća djelatnost u *čaršiji* bila je sama trgovina putem čije je mreže Čelebi Pazar bio u stalnoj vezi s drugim centrima Bosne, Balkana i Male Azije. Osim *bakala* – bakalina postojale su i *bazerđanluci*, druge trgovine smještene u pojedinačnim dućanima i *magazama* – spremištima, kao, na primjer *tutundžija* – prodavač duhana, a tu su se nalazili i posebni specijalizirani trgovci *dželepčije* – trgovci stokom i *džambasi* – trgovci konjima, samo nisu imali *dućane*. Svi ti čelebipazarski trgovci dopremali su robu po *kiridžijama* – prevoznicima robe,

[▲364] *O jednom vidu teferića vidi,* PRILOG № 169.

Aliđunski teferić u Čelebi Pazaru oko 1800. godine. (Izvor. Arhiv Akšamija).

Bazerđanluk (osm. *bezirgān* ← perz. *bāzergān*, trgovac), trgovina mješovitom robom iz uvoza. (Izvor. Arhiv Akšamija).

U pozadini ljudi koji ispijaju kahvu nalazi se *tutundžija* sa svojim *dućanom*. (Izvor. Arhiv Akšamija).

a i lično pratili transport robe koju su nabavljali za gotovinu i *na priček* od većih *ćarđija* – trgovaca, posebno onu dovezenu iz Saraj Bosne, kao i uvezenu iz drugih regija i država. Artikli izvoza bili su štavljena koža, vosak, med, vuna, ćilimi, *serdžade*, suhe šljive..., a uvozio se duhan, kafa, šećer, *amber* pirinač, biber i druge mirođije, *đirit-safun i irakli-safun* – sapun, kna ili *kana, ham-pamuk*, *zejtin* – ulje, staklo, svila, *kadifa* – baršun ili samt, čoha... Međutim, interesantan je i podatak kako je ručno tkanje ćilima bilo veoma rasprostranjeno kao kućni obrt, a ćilimi su se izvozili i karakterizirali dugovječnom kvalitetom zbog izvrsnog prediva.

Čini se, da je većina trgovaca – *čardžija* (osm. *carci* + osm. suf. *-ci*.) čelebipazarske *čaršije* izrasla iz samih zanatskih porodica, na što nas navodi niz indicija i izravnih dokaza iz dokumentarne građe, ali je u čitavom tom slučaju karakteristično da se ovdje ni u osmanskom periodu, pa ni kasnijem austro-ugarskom vremenu, nije uspio razviti i afirmirati kapitalizam.

Koliko je u ovoj *čaršiji* sama trgovina (osm. *kar*, ← pers. *kar*) širih, ali skromnijih kapaciteta bila razgranata i, istovremeno, koliko je bila usitnjena, daleko od kapitala i kapitalizma, dokazuje nam i prisustvo uličnih prodavača koji su svoju djelatnost vršili na samim uličnim *tezgama* (osm. *tezgâh* ← perz. *destgāh*), odnosno klupama, za *osmanskog vakta*[▲365] zvanim *pejkame*.

Iako skromnija po brojnosti, u odnosu na druge *esnafske* organizacije po većim gradovima, *esnafska* organizacija kožara okupljala je, inspirirala, ali kada je bilo potrebno, i kažnjavala tadašnje zanatlije i trgovce.[▲366] Pripadnici različitih konfesija kao zanatlije i trgovci podjednako su podržavali i čuvali svoj *esnaf* kojem su pripadali i zajednički išli na doček novom *veziru*

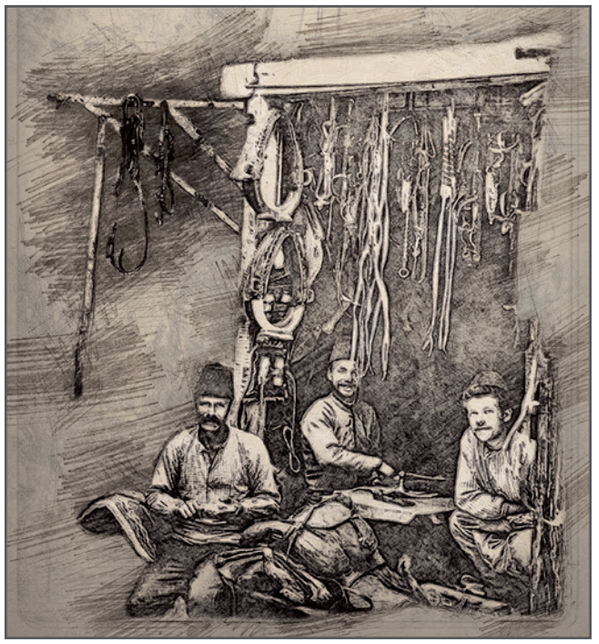

Prerada svježe u štavljenu kožu unutar *tabhane*. (Izvor. Arhiv Akšamija).

▲365 U današnjem kolokvijalnom govoru u Bosni osmansko razdoblje bosanske povijesti naziva se *osmanski* ili pogrešno *turski vakat*.

Vakat, osmanska riječ koja se koristi samo u jednini sa značenjem *vrijeme*. Npr. „Ja lijepa *vakta* za onog ko obraza nema." Meša Selimović.

▲366 *O cehovima, odnosno 'esnafima' vidi,* PRILOG № 170.

Saraći u (osm. *saraç* ← arap. *sarāǧ*, izrađuju razne kožne predmete; sedlar, remenar). (Izvor. Arhiv Akšamija).

Sabljar *kulugdžija* u *dućanu* sa *kalfom*. (Izvor. Arhiv Akšamija).

Jevrejka iz Čelebi Pazara. (Izvor. Arhiv Akšamija).

Prvi Jevreji su došli u Čelebi Pazar 1879. godine. Do početka I svjetskog rata u Rogatici su živjele sljedeće jevrejske porodice: Juda Danon sa suprugom Esterom i sinovima Cadikom i Avramom, kao i Kćerima Lunom, Likom i Bertom; Elizer Katan sa suprugom Klarom i sinovima Mošom i Elišom, te kćerkama Bertom, Lunom, Reginom, Mazaltom, Rozom, Esterom i Donom; Juda Levi sa suprugom Blankom i sinovima Šimonom, Avramom, Isakom, Cadikom i kćerkom Donom; Jozef Katan sa suprugom Lunom i sinovima Jakovom, Avramom, Mošom, Danijelom, Elijom te kćerima Renom i Klarom. Moše Katan sa suprugom Esterom i sinovima Elizerom, Cadikom i kćerkom Matildom; Šimon Levi sa suprugom Lunom, kćerkom Bukicom i sinovima Leonom i Isakom; Eliša Katan sa suprugom Mazaltom i sinom Eliezerom.

Pred Drugi svjetski rat u gradu je postojala kompaktna jevrejska zajednica (općina) koju je činilo 54 Jevreja, od kojih je Sefarda bilo 40 (M-18+Ž-22), a Aškenazija 14 (M-5+Ž-9).

(osm. *vezir* ← ar. *wazīr*, guverner pokrajine) i u Travnik i u Saraj Bosnu i u Banju Luku, ali i formirali mišljenje *čaršije* protiv iskazane *vezirove* samovolje. Zajedno su išli na pompezne *esnafske teferiče* na Ptičijaku gdje su se svečano *kušatisani*, opasivani *kalfskim peštemaljem* – pregačom i proglašavani *šegrti* (osm. *şakirt* ← perz. *šāgird* – učenici) za *kalfe* (osm. ← arap. *khalīfah* – izučeni pomoćnici u trgovini ili zanatskim radnjama s položenim stručnim ispitom), i *kalfe* za majstore određenih zanata. Iako je islam u Čelebi Pazaru bio nosilac i ideologije feudalnog društva, nema primjera u historiji ovog mjesta i same *čaršije*, koji bi ukazivali na to da su ovdje vladali nekorektni odnosi među *esnaflijama* pa i samim građanima svih prisutnih konfesija. Šta više, ima mnogo primjera u usmenim predanjima ove *čaršije* gdje su složno ustajali protiv eventualnih različitih oblika ispada i pojava diskriminacije prema nemuslimanima.

Esnaflije na *agr kahvi* (osm. *kahve* ← ar. *qahwa*). (Izvor. Arhiv Akšamija).

Analizirajući etnogenezu čelebipazarske *čaršije* i same *kasabe* na osnovu dostupnih izvora, zapažamo da se stanovništvo, izuzimajući Jevreje, uglavnom formiralo od starosjedilaca iz okoline i doseljenika s Istoka. A da je to tako, pokazuju nam primjeri čelebipazarskih građana i zanatlija Muslimana u prvom stoljeću razvoja *čaršije* i mjesta, iz kojih je vidljivo da je riječ o osmanskm doseljenicima i domaćim bošnjanima, konvertitima, iz obližnjih sela, koji ovdje

žive i rade pod muslimanskim imenima, a nose očevo nemuslimansko ime (Omer – *sin Tišemira*, Mehmed – *sin Ratkov*, Ibrahim – *sin Dragošev*…). Najvjerovatnije, još uvjerljiviji dokaz o tome kako je riječ o domicilnom stanovništvu je primarna upotreba *domaćeg bosanskog jezika*, koji ne samo da je bio dominantan, nego je važio kao isključivo sredstvo redovnog neposrednog sporazumijevanja kroz sva stoljeća opstanka ove *kasabe*. To bi mogla biti upravo začuđujuća i za naša razmatranja važna pojava u smislu prisutva predominacije osmanske kulture, koja je ostavila vidan i neizbrisiv utjecaj u gotovo svim granama života. Također, u *čaršiji* je bio povremeno prisutan i minimalan etnički udio drugih etničkih skupina, kao što su, na primjer, Jevreji, Romi, Cincari, Grci i drugi, koji su bili, inače, brojno zastupljeni u drugim mjestima Bosne. Interesantan je podatak kako su se jedino Jevreji i Romi, od prethodno navedenih, trajno naselili u kasabi a Romi u *Ciganluku* pored Čelebi Pazara.[▲367]

Čelebipazarski Romi (osm. *kipti*) iz naselja Ciganluk (osm. *Clganlnk*). (Izvor. Arhiv Akšamija).

Iako sam naziv *čaršija* prejudicira uvjerenje da je to područje mjesta jedino rezervirano za zanatsku i trgovačku, odnosno privrednu djelatnost, mišljenja smo da bi bilo pogrešno izvoditi takav zaključak. Kako smo već elaborirali ona je bila i kulturno-prosvjetni i duhovni centar mjesta. Već sama koncetracija vjerskih objekata, školskih i upravnih objekata, pokazuje da se ovom području još pri samom razvoju davao i drugi značaj, osim onog čisto privrednog. Na takav zaključak upućuje i pojava, da je upravo u *čaršiji* od samog momenta nastanka locirana jedna *džamija*, nešto kasnije i druge, a još kasnije *čifuthana* ili *havra* – jevrejski hram i konačno katolička crkva, što nipošto nije moglo biti slučajno (pravoslavna crkva je izgrađena van lokaliteta čaršije u Donjem polju tek 1886. godine). Dodamo li tome i činjenicu da su

[▲367] *O popisu vidi:* ***Sidžil br. 10***, Orijentalni institut u Sarajevu, str. 102-103; ■ Mujić, A. Muhamed: ***Položaj Cigana u jugoslovenskim zemljama pod osmanskom vlašću***, Sarajevo, 1953., str. 170. Digitalno izdanje dostupno na: https://www.cosbelgrade.com/sites/default/files/mujic_m._polozaj_cigana_u_jugoslovenskim_zemljama_pod_osmanskom_vlascu.pdf (pristupljeno 14. maja 2019.); ■ *O karakterizaciji Roma vidi,* Uhlik, Rade: ***Serbo-Bosnian Folk-Tales***, No. 8, prev. F. G. Ac-krley, Journal of the Gypsy Lore Society, 3. serija, Sv. 25, 1946., str. 92-93.

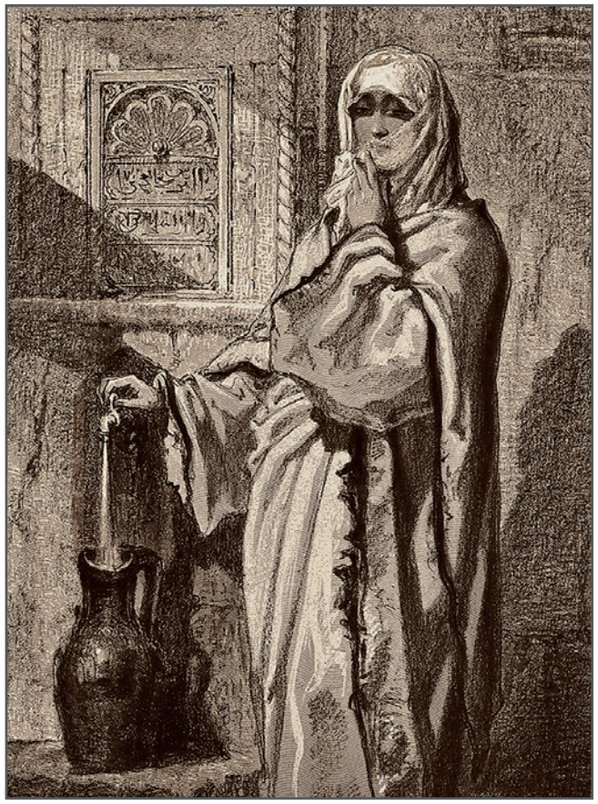
Čelebipazarska sinagoga *čifuthana* ili *havra*, koja je tek izgrađena i posvećena 1928., a izvan upotrebe je od 1941. godine.

Čelebipazarska katolička crkva Marije Pomoćnice kršćana iz 1924. godine, a bila je posvećena sv. Anti Padovanskom. Treba spomenuti kako je – još 1878./1879. – u sklopu vojarne na Plandištu (dio Rogatice u pravcu Sarajeva) bila izgrađena i katolička kapelica u čast *Gospe od sedam žalosti*. (Izvor. Arhiv Akšamija).

Čaršiski česmetaš. (Izvor. Arhiv Akšamija).

Čelebipazarska hanuma – muslimanska gospođa na *česmi* uzima vodu iz *čaršijskog* vodovoda. (Izvor. Arhiv Akšamija).

se u samim *džamijama*, *mektebima*, *medresi* i *tekijama* držala i predavanja iz disciplina koje su dominirale u to vrijeme i javni skupovi svjetovnog karaktera (u Carevoj *džamiji* objavljivale su se careve i *vezirove* naredbe), onda i takvi objekti na ovome prostoru dobivaju jedan novi kulturološki vid.

Navedene činjenice o objektima u oblasti tadašnje prosvjete i kulture nalažu nam da *čaršiju* tretiramo ne samo kao zanatsko-trgovačko područje, nego i kao centar duhovne kulture, koji je opsluživao kako samu *čaršiju*, tako i cijelu *kasabu*, a dobrim dijelom i *vankasabsko* područje. Ovakva pojava upućuje i na posebnu kulturološku vrijednost ovog ambijenta.

Promatrajući strukturu čelebipazarske *čaršije* može se zaključiti kako je u toku svoga punog arhitektonsko-građevinskog razvoja i života izrasla u urbanističko-ekonomski punkt skromnijih razmjera u poređenju sa *šeherom* Saraj Bosnom, ali nije nimalo zaostajala za drugim bosanskim *kasabama* tog doba. Čelebipazarska *čaršija* bila je formirana u jedno posebno urbano središte u kojem je, prije svega, bio prisutan karakteristični osmansko-orijentalni način oblikovanja objekata, odnosno urbanističko komponiranje i arhitektonsko izražavanje.

Pomenuto urbano središte je činio skup različitih arhitektonskih objekata i po načinu građevinskog izražavanja i po samom sadržaju. Kada je Čelebi Pazar u pitanju možemo ih svrstati u sljedeće skupine: *dućane*, *tabhane*, *karavan-saraje* i *hanove*, *musafirhane*, *hamame*, *mektebe*, *medrese*, *tekije*, *džamije*, *česme*, *mostove*, *mezarluke*, stambene objekte i javne *nužnike* – *memishane* (osm. *memişane*, *memişhane*).

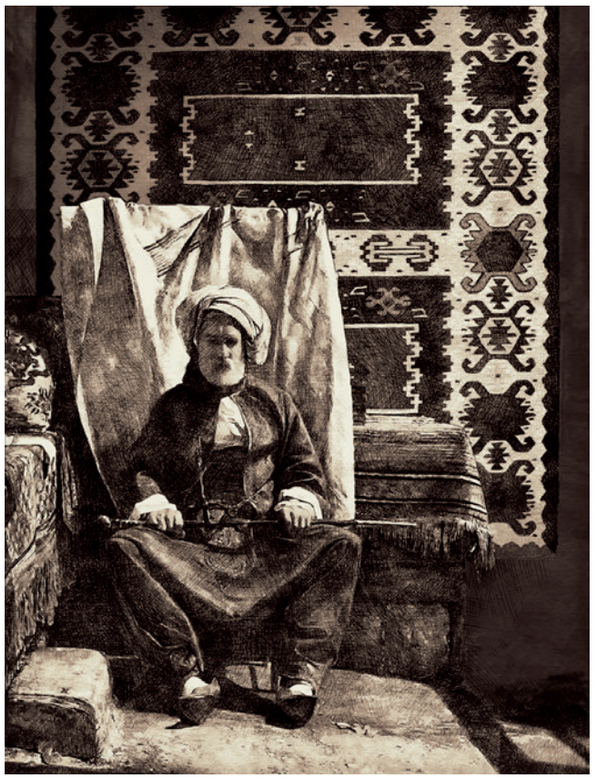

Jedan od karakterističnih čelebipazarskih *dućana* iz 16. stoljeća. (Izvor. Arhiv Akšamija).

Prodavač *ćilima* (osm. *kilim* ← perz. *kilīm*). (Izvor. Arhiv Akšamija).

GORE LIJEVO: *Kahvu* na *bašći* pili i *eglen* [osm. *eglen*, inf. osnova od *eglenmek* (*eglen-mek*), zabavljati se] otvorili, što o čemu *andžak* (osm. *ançak*, samo, ali, ama) o svačemu. (Izvor. Arhiv Akšamija).

DOLJE LIJEVO: *Mahala džamija* zajedno sa Sultan Bajazidovom *džamijom* i *tekijom* imala je i jednoprostorni *hamam*. (rekonstrukcija) (Izvor. Arhiv Akšamija).

Zahvaljujući muslimanima iz Čelebi Pazara i austrougarskoj carskoj kancelariji iz Beča izgrađena je crkva Sv. Trojice van lokaliteta *čaršije* u Donjem polju 1886. godine. (Izvor. Arhiv Akšamija).

Više podataka o izgradnji Crkve Sv. Trojice vidi u: PRILOGU № 157.

PRILOZI – *Čelebipazarska čaršija...*

№ 160. *Vidi,* Truhelka, Ćiro: ***Bosančica – Prilog bosanskoj paleologiji***. *Zemaljski muzej Sarajevo*, godina 1, Knjiga IV, 1889., str. 80; ■ Idem: ***Tursko-slovjanski spomenici dubrovačke arhive***. *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovin*i, XXIII, broj 41, Sarajevo, 1911., str. 320-323; ■ Manđeralo, Stipo: ***Ljubušak i bosančica***. *Zbornik radova o Mehmed-begu Kapetanoviću Ljubušaku*, Sarajevo, 1992., str. 211-229; ■ Hadžijahić, Muhamed: ***Građa o posljednjim ostacima bosančice u nas***. *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, Knjiga XI-XII, 1985., str, 101-111; ■ Kulušić, Špiro: ***Iz putopisa Alberta Fortisa***. *Glasnik zemaljskog muzeja u Sarajevu*, nova serija, sveska XIII, etnologija, 1958., str. 86-91; ■ Rizvić, Muhsin: ***Pisma muslimanskih krajišnika pisana bosančicom od XVI do sredine XIX stoljeća kao oblik stare epistolarne književnosti***. *Godišnjak Instituta za jezik i književnost*, Knjiga V, Sarajevo, 1976., str. 217-264; ■ Bašagić, Dr. Safvet-beg: ***Popis orijentalnih rukopisa moje biblioteke***. *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, XXIII, Sarajevo, 1916. godine, sv. 3 i 4, str. 207-290; ■ Idem: ***Popis orijentalnih rukopisa moje biblioteke,*** Zemaljska štamparija, Sarajevo, 1917; ■ Bogićević, Vojislav: ***Pismenost u Bosni i Hercegovini – od pojave slovenske pismenosti u IX v. do kraja austrougarske vladavine u Bosni i Hercegovini 1918. godine***. Sarajevo, 1975; ■ Dizdar, Mehmedalija Mak: ***Stari bosanski tekstovi***, Sarajevo, 1971. Digitalno izdanje dostupno na: http://makdizdar.ba/stari-bosanski-tekstovi/ i na: http://bs.scribd.com/doc/181015953/Stari-bosanski-tekstovi-docx (pristupljeno 20. maja 2014.); ■ Kuna, Herta: ***Srednjovjekovna bosanska književnost***, Forum Bosnae, Sarajevo, 2008., Vol. 45/08, str. 383. Digitalno izdanje dostupno na: http://www.ifbosna.org.ba (pristupljeno 12. maja 2014.); ■ Idem: ***Hrestomatija starije bosanske književnosti***; u: Nakaš, Lejla: ***Hrestomatija iz historije književnog jezika***, I dio. Digitalno izdanje dostupno na: http://www.scribd.com/doc/117438839/Hristomatija-I (pristupljeno 12. maja 2014.);

№ 161. ***Bosančica*** se konstituirala u srednjovjekovnoj bosanskoj državi od početka bosansko-humske epigrafije između 11. i 12. stoljeća, preko srednjovjekovnih ustavnih biblijskih i apokrifnih kodeksa namijenjenih potrebama bosanskih krstjana, preko državne bosanske diplomatike, administrativno-pravnih spisa, koji su u doba Tvrtka I pisani *kancelarijskim brzopisom*, sve do 15 stoljeća. Tim oblikom pisma, pored mnogih potomaka srednjovjekovnog bosanskog plemstva i bosanski upravitelji, u osmanskom periodu, pisali su razna dokumenta na bosanskom jeziku.

Vidi, Hercigonja, Eduard: ***Bosančica***. *Hrvatski leksikon*, sv. 1 (A-K), Zagreb, 1996., str. 127-129.

U znanstvenoj literaturi se, pored ostalog kaže: *[…] Šireći se od 10. vijeka sa istoka, iz Bugarske, val ćirilice zahvatio je i dio bosanskog područja, gdje se razvio u poseban oblik i posebnu varijantu ćirilice sa primjesama glagoljice i latinice. To pismo ima svoj osobiti duktus, odbacuje stilska slova, a uvodi nove znakove za svoj jezik, te sa oblikom i pravopisom razlikuje se od bugarske i srpske ćirilice. Broj spomenika pisanih bosančicom veći je i raznovrsniji u odnosu na spomenike pisane glagoljicom, jer veliki broj njih je u pojedinim periodima prepisivan sa bosanske glagoljice na bosančicu.*

Također, u literaturi bosnasko ćirilićno pismo **bosančicu** susrećemo pod sljedećim nazivljem: *bosanica, bukvica, bosansko pismo, bosanska ćirilica, bosanska azbuka, begovica, žensko pismo, bosanska brzopisna grafija, brzopisna ćirilica, hrvatsko-bosanska ćirilica, hrvatska ćirilica, hrvacko pismo, arvatica, arvacko pismo, poljičica, poljička azbukvica, rvatsko pismo, bosansko-dalmatinska ćirilica, ćirilica bosanske kancelarije, serbska slova, ćirilski brzopis, zapadna varijanta ćirilskog brzopisa, zapadna ćirilica...*

Najstariji spomenik pisan bosančicom jeste *Humačka ploča* (10. stoljeće), zatim *Povelja Kulina bana* od 29.08.1189. godine pisana čistom formom *ustavnog pisma* koje je već miješano sa brzopisom, što je dokaz za postojanje prijelaznog oblika na savršeniji i praktičniji oblik pisma. Osim toga, za dijaka Radoja se smatra da je uveo u bosančicu – bosnasko ćirilićno pismo posebne tipografske znakove koji ranije nisu bili poznati ovoj varijanti.

Također, bitno je istači da su postojale ”škole“ i pisarska hijerarhija preko koje su učeni i prenošeni sistemi, kao i vještina pisanja.

Na Kulinovom dvoru u Bosni bila su braća iz Zadra, rođeni u Apuliji – Matija i Aristodije, vješti slikari i zlatari, progonjeni kao heretci, pa se pretpostavlja da su oni radili na iluminaciji krstjanskih rukopisno ispisivanih djela.

Dizdar, Mak: ***Stari bosanski tekstovi***, Bosanska riječ, Sarajevo, 2012., Str. 36.

Ustavnu bosnačicu susrećemo i u grafiji *Miroslavljevog evanđelja*. Evanđelje je pisano po narudžbi humskog kneza Miroslava, brata Stefana Nemanje oženjenog rođenom sestrom bosanskog bana Kulina. Prijepis evanđelja je bio namijenjen Crkvi sv. Petra u Bijelom Polju. Više istraživača smatra da je original bio na glagoljici i da se osjeti utjecaj glagoljske tradicije. Tačan datum prijepisa nije utvrđen, smatra se da je ostvaren osamdesetih godina 12. stoljeća (oko 1180. godine) jer je već 1198. godine knez Miroslav bio mrtav.

Iz srednjovjekovnog *bosanskog brzopisa* došlo je do razvoja i *narodnog rukopisno-kurzivnog oblika bosančice*. O samobitnosti ovog oblika pisma Ć. Truhelka 1899. ističe: *[…] Kurzivno pismo pokazuje tu samostalnost još više* (misli se u odnosu na lapidarnu bosnačicu, op aut.), *te je postala pismom, koje uz ostala kurzivna pisma, što odgovaraju svim zahtijevima rukopisnog pisma* (bilo u upotrebi, u neprekidnoj tradiciji, od srednjovjekovne države, op. aut.)*, predstavljala najprimitivniju vrstu… Kurzivno pismo, razvilo se u narodno, posve samostalno, bez umjetnog usavršavanja, pa se može dosta nazvati narodnim pismom, kao što su bile nekoć rune, narodno germansko pismo. Karakter tog pisma nalik je onom prvotnom pismu, is kojeg su se sva pisma razvila – feničkom.* (Truhelka, Ćiro: ***Bosančica***..., str. 80)

Također, bitno je napomenuti kako se vremenom iz rukopisno-kurzivnog oblika bosančice razvila posebna varijanta, *narodnog rukopisno-kurzivnog oblika* takozvana *begovica*.

Osnivanjem *Portine slavenske kancelarije* u Stambolu dolazi do upotrebe *klasične diplomatske minuskule* kao pisma akata koji se izdaju na jezicima naroda koji žive na južnom dijelu Balkanskog poluotoka. Još tada, osmanlije su razlikovali glasovne promjene zajedničkog ili posebnog glasovnog karaktera, koje su bile prisutne poslije stvaranja pismenosti na južno-balkanskim prostorima unutar staroslovenskog jezika. Može se reći da su se poštovale odlike *bosanske, srpske i hrvatske redakcije,* i tim povodom njihova kancelarija je u svom nazivu nosila zajednički imenitelj *Slovenska*.

Prema dosadašnjim istraživanjima, najstariji Portini slavenski dokumenti su iz 1430. godine, adresant je sultan “Amurat“, a pisani su u Adrianopolju. Smatra se, međutim, izvjesnim da je korespondencija počela već u vrijeme Bajazita I, jer se u dubrovačkom pismu vojvodi Pašaitu (1399.) pominje kako je Feriz, kefalija zvečanski (prvi čovjek grada), *u Dubrovnik donio list velikoga gospodara cara Bajazita*, a svakako je to pismo bilo pisano *kaligrafskom minuskulom*. Nažalost, u Portinoj kancelariji nije postojao običaj da se pisar potpiše na dokumentu, jer je autentičnost adresanta osiguravana *tugrom*, potpisom u specifičnom ornamentalnom obliku.

Usporedi, Đorđić, Petar: ***Istorija srpske ćirilice***, Beograd, 1971., str. 252 i 163.

Kada je riječ o pisarima s *bosanske strane*, situacija je bila nešto drugačija. Naime, Ć. Truhelka navodi da je *[…] Isa-beg imao dva pisara-kancelara nemuslimana, Heraka Vraneša i Mihajla, Sinan-beg hercegovački imao je za pisara Petra, a kancelar Mustafe-bega Milivojevića bio je Pokrajac Dijaković. Drugdje je spomenut i Radič, pisar vojvode Ahmeta. Na dokumentima su se kao pisari kancelarijskom bosančicom potpisali i Daut-beg čaušbaša, većil Ahmeda Hercegovića, na Jambolu (1484), Radonja (Crepović) u Foči (1472), Šišman Botić od Jeleča (1470), ćefalija Ajazović, 'pisac emina novskoga', iz Ledenica (1512) i dragoman Hasan (1532)*. Svjedočanstvo navedenih pisara istim tipom pisma datirano je na različit način, prva dvojica koristili su dataciju *od stvorenja svijeta*, druga dva *ljeta Hristova*, posljednji svoje

pisanje datiraju *po hidžri* (muslimanski početak nove ere i od tada se računaju godine). Na osnovu navedenog, može se pretpostaviti porijeklo svakog od pisara, kao i na osnovu razlike u rukopisima koji su dati na štokavsko-ekavskom, štokavsko-ijekavskom i štokavsko-ijekavskom sa prisutnim udjelom ikavizama (npr. *vriemena, died, pievci, inako, ovakoj*…).

Vidi, Nakaš, Lejla: ***Portina slavenska kancelarija i njen utjecaj na pisare u prvpm stoljeću osmanske uprave u Bosni***, Forum Bosnae, Sarajevo, 2016., str. 270-271. Digitalno izdanje dostupno na: https://www.academia.edu/12191637/Portina_slavenska_kancelarija – str. 3-4. (pristupljeno 24. aprila 2017.)

Ova *kaligrafska minuskula* udovoljavala je estetskim zahtjevima *Portine slavenske kancelarije*, jer tim se pismom, između ostalog, simbolično mogao potaknuti dojam nastavljanja bizantske raskoši koja je imponirala pravoslavnim velmožama. Osm toga, i ovaj tip rukopisno-kurzivnog oblika pisma i jezici na ovim područjima bili su već okušani za diplomatske svrhe, na širem prostoru jugoistočne Evrope, tako da ih nalazimo, osim u Dubrovniku i Srbiji, i u bosanskoj kraljevskoj, albanskoj, rumunskoj i u mađarskoj državnoj kancelariji.

Bosanski jezik je bio na neki način i službeni jezik na sultanovom dvoru. Švicarski orijentalist Hottinger bilježi da se *turski jezik rijetko čuje na sultanovu dvoru, jer dvorski ljudi većinom govore slavenski*, što bi, najvjerovatnije, moglo značiti i *bosanski*. Također, u službenim dokumentima Porte *bošnjačko*, kao regionalna i narodna oznaka, upotrebljava se u oblicima *Bosnaklar, Bosnak taifesi, Bosnalu takimi, Bosnalu kavm*, sve u značenju *Bošnjaci*, odnosno *bosanski narod*.

O korištenju jezika na sultanovom dvoru vidi, Hottinger, Johann Heinrich: ***Historia orientalis,*** Zurich, 1651. Digitalno izdanje dostupno na: https://books.google.ba/books?id=9xjbaaaacaaj&dq=hottinger+johann&pg=pp1&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false (pristupljeno 23. septembra 2014.).

№ 162. Verzija arapskog alfabeta prilagođenog bosanskom jeziku nazivala se ***arebica*** ili ***arabica***, a pored tog naziva korištene su njene varijante kao *matufovača*, *matufovica*, *mektebica*. U pitanju je specifično bosansko pismo koje je bilo dio općeg jezičnog kôda do sredine 20. stoljeća. To je, dakle, arapsko pismo prilagođeno fonetskom sistemu bosanskog jezika. Ljudi su se njime služili kao i bosančicom. Zahvaljujući *arebici* nastala je i *alhamijado književnost*. Ona je dobila ime po riječi *alhamia*, španjolskog izgovora arapske riječi *al-'a'džemijje* što znači *nearapski*, *strani*.

U razdoblju nešto dužem od oko tri i po stoljeća živjela je i razvijala se bosanska *arebica* i alhamijado književnost. Najstariji, do sada pronađeni, tekst muslimanske pisane književnosti na narodnom jeziku je ljubavna pjesma *Hirvat turkisi* Mehmeda Erdeljca iz 1588/89. godine. Pored Erdeljca *arabicom* su se koristili kod pisanja svojih djela i Muhamed Hevaji Uskufi, Hasan Kafi Pruščak, Mustafa Ejubović – Šejh Jujo, Ali-Dede Bošnjak, Arif Hikmet-*beg* Rizvanbegović, Nerkesi Sarajlija, Hasan Kaimija, Omer Humo, Jusuf-*beg* Čengić, Muhamed Enveri Kadić...

M. Rizvić je bio mišljenja kako je *rukopisna a osobito štamparska arebica kao muslimansko pismo za bosanski jezik Bosanskih Muslimana predstavljalo značajnu prijelaznu etapu pismenosti i kulture*.

Vidi, Rizvić, Muhsin: ***Književno stvaranje muslimanskih pisaca u doba austrougarske vladavine***, Tom I, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1973., str. 47.

№ 163 ***Islamska kaligrafija*** je termin koji koristimo za kaligrafske ispise na arapskom i drugim jezicima koji koriste arapsko pismo. Tekstovi kaligrafskih ispisa su skoro uvijek *Kur'anski ajeti* (stihovi ili rečenice), nešto rjeđe *hadisi* i jako rijetko neke druge izreke ili tekstovi. Kaligrafske radove nalazimo u *džamijama* i drugim sakralnim građevinama. Mnogi ručno pisani primjerci *mushafa* (ispisani tekstovi Kur'ana kao proizvod ljudskih ruku) su također kaligrafska djela.

Vidi, Schimmel, Annemarie: ***Kaligrafija i islamska kultura***, [preveo i priredio prof. dr. Rešid Hafizović], Sarajevo, 2014.

№ 164. Prema ***Popisu stanovništva*** iz 1879. godine, status *grada* imalo je 46 mjesta u Bosni, a još 27 je bilo upisano kao *trgovišta* ili *trgovišne općine* koje su, u stvari, bile manje bosanske *kasabe*, od kojih je čak u deset bilo smješteno sjedište *kotara* (sreza). To su: Čelebi Pazar (Rogatica), Goražde, Turska Kostajnica, Krupa, *Vakup* (Sanski Most), *Sedidžedid* (Duvno), Maglaj, Srebrenica zvana *Turski grad*, Gacko i Ljubinje.

S druge strane, bila su i naselja koja su imala status *šehera* – grada, ali su vremenom gubila te atribute i upravnu funkciju (kao npr. Izačić-grad, Gornja Tuzla, Počitelj...).

№ 165. *Hanovi* po naseljenim mjestima i van njih su bili značajne, ne samo privredne nego i društvene ustanove. Osim što su služili trgovini, obrtu i saobraćaju, *hanovi* su u svakoj *čaršiji*, smještena ona u *kasabi* ili *šeheru*, bili središte političkog života i okupljanja, te ujedno i izvorište mnogih interesantnih informacija od putnika namjernika. U tom vremenu kružila je narodna izreka: *Bez čaršije nema kasabe ni šehera, a na drugoj strani, čaršija bez hana nije čaršija.*

O hanovima, vidi, Fermendžin, Eusebius: ***Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium – Acta Bosnae potissimum ecclesiastica cum insertis editorum documentorum regestis, ab anno 925 asque ad annum 1752***, Zagreb, Academia Scientiarum et Artium Slavorum Meridionalium, 1892., str. 477.

Ukoliko čelebipazarsku regiju posmatramo u širem smislu onda možemo potvrditi i postojanja sljedećih *hanova*: *han u selu Mačkovac* – okolina Čelebi Pazara, čiji je vlasnik bio trgovac Hadži Mahmud u Evlijino doba (Evlija Čelebija), te *han Muje Katice* u Han Stjenici, *Kapa han u Kramer Selu*, *han Šahinpašića* na Glasincu, *han Brankovića* u Živaljevićima, kao i *han na Sjemeću* koji je bio u vlasništvu begovske porodive Tvrtkovića iz Višegrada…

O postojanju hanova u Bosni, vidi i, Čelebija, Evlija: ***Putopis***, Sarajevo, 1967; ■ Kreševljaković, Hamdija: ***Hanovi i karavansaraji u Bosni i Hercegovini***. Naučno društo NR Bosne i Hercegovine, Odjeljenje istorijsko-filozofskih nauka, *Djela*, Knjiga 8, Sarajevo, 1957., str. 73-76 i 102-106. Digitalno izdanje dostupno na: https://www.scribd.com/document/218210444/Hanovi-i-Karavansaraji-u-Bih-Hamdija-Kresevljakovic (pristupljeno 23. septembra 2014.).

U literaturi koja se bavi problematikom *karavan-saraja*, odnosno *hanova* tumači se kako su to sinonimi za *prenoćišta putnika i njihovih karavana uz cestu sa štalama za konje, prostorijama za putnika i prostorijom za handžiju* – vlasnika prenoćišta. Obe riječi Osmanlije su preuzele iz perzijskog jezika gdje se *hanom* označavaju *zgrade za boravak putnika namjernika*, a to isto značenje se podrazumijeva i za *karavan-saraj*. Međutim, riječ *karavan-saraj* je složena od riječi *kjarban* ili *karavan* i riječi *saraj;* prvi dio složenice označava prisustvo većeg broj konja i *kiridžija* (oni koji na konjima transportuje robu, uz nadoknadu), a *saraj* znači *dvor*, dok to isto riječ *han* u svom značenju ne sadržava.

U bosanskim prilikama razlika između *hana* i *karavan-saraja* je bila veoma uočljiva. Naime, putnik u *hanu* je plaćao smještaj za spavanje i ogrjev zimi, dok je konak u *karavan-saraju* bio besplatan, a za hranu i ogrjev se morao brinuti sam putnik. Osim toga, *han* je bio opremljen namještajem za pružanje konforne usluge prenoćišta, a *karavan-saraj* je bio bez ikakvog konfora, odnosno *han* je koristonosni objekat, a *karavan-saraj* je humanitarna ustanova. Također, *hanovi* su služili za kraći ili duži boravak, a *karavan-saraji* po pravilu za jednu uslugu noćenja i eventualno potkivanje konja. Na osnovu predočenog vidljivo je, da se bar unutar podneblja Bosne, treba praviti razlika između ova dva termina, odnosno objekata za pružanje usluga prenoćišta.

Usporedi, Kīānī, Moḥammad-Yūsuf i Kleiss, Wolfram: ***Caravansary***. *Encyclopædia Iranica*, New York, 1990., str. 798-802. Digitalno izdanje dostupno na: http://www.iranicaonline.org/articles/caravansary (pristupljeno 28. novembra 2015.); ■ Ladan, Tomislav: ***Karavan-saraj***, Hrvatski obiteljski leksikon, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb, 2005; ■ Sims, Eleanor: ***Trade and Travel – Markets and Caravansary;*** u: Michell, George. (ur.): *Architecture of the Islamic World – Its History and Social Meaning*, London, 1978., str. 101.

№ 166. Budući da tradiciju prezimena nisu imali ni Arapi ni Osmanlije (islamski srednji vijek je poznavao prezimena, ali ih nije institucionalizirao), a osmanska uprava na Balkanu, u odnosu na prezimena, imala je samo indirektan utjecaj. Otuda se uz nova imena islamiziranog stanovništva javlja i staro slavensko (predosmansko) prezime, a novonastanjeno stanovništvo iz drugih krajeva Osmanskog carstva, koje možemo nazvati *etničkim infiltratima*, po mjestu, dobijenom nadimku ili čak zemlji porijekla dobijaju prezime.

Analizirajući geneologiju muslimanskih porodica do kraja 16. stoljeća, dr. Behija Zlatar zaključuje *[…] kako je vidljivo da je većina porodica, koja je živjela u tadašnjoj Bosni, domaćeg porijekla. Prema raznim porodičnim predanjima, dosta muslimanskih porodica porijeklom je iz Azije. Međutim, ta predanja ne mogu se uzeti kao sasvim tačna, ali se i ne mogu potpuno odbaciti.* Naime, moguće je da su pojedinci s Istoka, dobivši određeni posjed (*timar* ili *zijamet*) ili otvorivši vlastiti obrt u Bosni, tu i ostali i osnivali svoje porodice. Oni su se uglavnom uklapali u domaće stanovništvo i vremenom gubili svoje etničko obilježje, ali su po mjestu ili zemlji porijekla dobijali prezimena.

Tako po predanju, među prvim *tabačkim* radionicama bila je aktivna *tabhana* na rječici Toplik i istoimenoj naseobini *tabaka* Bajramlije iz Šama (*Aš-Šama)*, Damaska, koji je došao krajem 15. ili početkom 16. stoljeća, najvjerovatnije oženio se i ostao u Čelebi Pazaru. O njegovom imenu, odnosno budućem prezimenu, također postoji predanje kako je taj Sirijac, nepoznatog imena, po dolasku i aktiviranju *tabhane* na *Kurban Bajram* uz *ibadet* – pokornost i žrtvovanje više *kurbana* (osm. ← arap. *qurbān*, žrtvena svetkovina), zatim veselje i zabavu, kao i prisustvo većeg broja stanovnika Čelebi Pazara, oduševio i *Kurban Bajram* učinio jedinstvenim i neponovljivim, pa su ga Čelebipazarčani prozvali *Bajramlija.* Vremenom se njegovo lično ime gubi i dobija zvanični oblik *Bajramlija.* Njegovu *tabhanu* je naslijedio sin Ali Bajramlija, s čelebipazarskim nadimkom *Aššam-i*, koji je dobio po nazivu grada porijekla svog oca. Tako je Ali (Alija) duži period ostao poznat i kao *Aššami* i kao *Bajramlija*. Za njega se govorilo kako je bio izvrstan *tabakčlija* i da je bio veoma poduzetan u odnosu na postojeće domicilno stanovništvo *kasabe*. Osim *tabhane* imao je i *dućane*, a u pripovijedanju ostalo je kako je svojevremeno otvorio i jedan *karavan-saraj*. Krajem 16. stoljeća prezime *Bajramlija* nestaje kod njegovih nasljednika i njihovo se prezime institualizira u obliku etničkog obilježja *Aššami,* odnosno nešto kasnije *Akšami – Akšamija.*

U dokumentima *Zemaljskog vakufskog povjerenstva*, kao i *Zemaljske vakufske komisije za Bosnu i Hercegovinu* susrećemo se i sa *Tabak-Ali vakufom* (*Izvještaj Vakufske komisije u Rogatici o stanju računa Tabak Ali vakufa*) i *Tabak-Ali-jevom džamijom*, u smislu da je *Vakufsko povjerenstvo u Rogatici* za taj *vakuf* dostavilo zaključni računi za 1890. i 1891. godinu. Na osnovu *Tabak-Ali-jinih* radnih i poduzetničkih sposbnosti, kao i sklonosti ka *uvakufljenju*, možemo pretpostaviti kako je upravo to *džamija* koju je podigao i *uvakufio* Ali (Alija) Aššami (Akšamija). Iz nama nepoznatih razloga taj objekat u vidu *vakufa* se ne spominje u pominjanim *defterima*. Međutim on nije sam kao takav, jer se, kako je već navedeno također ne spominje ni *džamija* Hadži Adema Vajzovića o čijem postojanju postoje evidentni izvori.

Napomena. Podatke o ovom predanju dobio sam od Mensura M. Akšamije 1985. godine, koje mu je, sada već, davne 1971. godine prenio Ahmed Akšamija, prilikom sakupljanja građe za pisanje rodoslovlja porodice Akšamija iz Čelebi Pazara.

Ukoliko možemo prihvatiti da je Alija, sin Bajramlije, koji se spominje u jednoj *Vakufnami* za opravku mosta i *karavan-saraja*, ustvari Ali (Alija), sin Bajramlije, s nadimkom *Aššami,* odnosno prezimenom *Aššami – Akšamija*, onda možemo bez ikakvih problema potvrditi da je riječ o jednoj te istoj osobi. Nije poznato koliko je nasljednika imao, ali je poznato da su se neki od njih nastavili baviti *tabačkim* zanatom, drugi su se bavili trgovinom, a treći pekarstvom. Zemljišne posjede nisu imali.

Po njemu, kao rodonačelniku, mnoge kasnije generacije muških *Akšamija* su dobijali ime *Ali* ili *Alija*. Jedan od njih je bio i Alija Akšamija, sin Mehmedov (1919-2016).

O Tabak-Ali vakufu vidi: ***Zemaljska vakufska komisija za Bosnu i Hercegovinu (1883.-1894.)*** *– Analitički izvještaj. Opći spisi*, Br. 2417, Zemaljska vakufska komisija – 39 iz 1888., Sarajevo, 2006., str. 255. Digitalno izdanje dostupno na: http://www.ghb.ba/uimages/udoc/ostalaizdanja/Zemaljska%20vakufska%20komisija%20za%20BIH%20(1883-1894).pdf (pristupljeno 10. februara 2016.); ■ *O Tabak-Alijinoj i džamijom Hadži Adema Vajzovića vidi: Zemaljsko vakufsko povjerenstvo…*, Opći spisi, Br. 1271 i 2225, Zemaljsko vakufsko povjerenstvo – 6 i 27 iz 1890 i 1891, L:3 i L:2, str. 38 i 146.

Prije 1558./965. godine na Topliku je bilo više *tabhana*. Za jednu od njih znamo da je vlasnik bio *tabak Hajdar*, koji ju je, nešto kasnije, prodao *Husein-begu*. Poznato je da je u isto vrijeme radio i *tabak Bajazid, sin Ferhatov*. Posljednja *tabhana* prestala je raditi 1914. godine, a njen vlasnik je bio, niko drugi već nasljednik Ali Aššamije, *Osman-aga Akšamija*.

Valerijan Žujo, bosanski pisac i leksikograf o nastanku i značenju prezimena *Akšamija* napisa sljedeće: "U osmanskom razdoblju, prezimena su često formirana na temelju zavičaja, naziva mjesta porijekla. Tako je, primjerice, čovjek iz *Bruse* (Burse) bio *Bursevija* (poput Mula Mehmeda *Bursevije*, ukopanog u haremu Careve *džamije* u Sarajevu), onaj iz *Uskudara*, bio je Uskudarlija (Nimetulah-*efendija* Uskudarlija ukopan je, također, uz Carevu *džamiju*). U groblju Alifakovac, *u tom kamenom arhivu*, kako veli Mehmed Mujezinović, ukopano je vremenom i više desetina stranaca, koje je smrt zatekla u Sarajevu. Stoga je alifakovački mezaristan poznat i kao *Musafirsko greblje*. Iz prezimena ukopanih čitamo im mjesta porijekla: Seid Ahmed *Kajsarlija* (iz Kajsarije, Cezareje...); Hadži Veli-*beg Karahisarli* (iz Karahisara).

Na isti način nastala su i prezimena *Akovali* (*Bjelopoljak*, iz *Akove*, Bijelog Polja...); *Ipekli* (iz *Ipeka*, Peći), te slavenska: *Užičanin, Konjičanin, Goraždak, Budimlija ili Budimlić,* etc...

Prezime ***Akšamija***, pogrešno je izvoditi od turske riječi *akšam* (tada bi prije bilo Akšamlija) ili od kovanice *ak-šamija* što znači: bijela *šamija*, *mahrama*... Prezime zapravo dolazi od arapskog naziva za grad Damask, *Aš-Šam* (ar.: *ash-Shām*). Izvorno: *Aššamija* ili *Ašamija*, a kako je u našem govoru više od devedeset posto orijentalizama na neki način korumpirano, pa makar zamjenom samo jednog slova (kao *tevhid* u *tehvid*), to je iz oblika ***Aššamija***, što će reći čovjek iz aš-Šama, Šama, Damaska, nastao oblik **Akšamija**."

Potvrdu o takvoj varijanti prezimena nalazimo u *Sidžilu No. 44*, gdje je navedeno kako je *Hadži-Muhamed, sin Abdulahov, iz Peltek Husamudin mahale u Saraj Bosni*, umro na putu vraćajući se s hodočašća iz Meke 1804/1220. godine, a njegove stvari je donio njegov saputnik *Akšamija iz Čelebi Pazara*. Među donešenim stvarima navodi se i *slika Ćabe*.

O geneologiji muslimanskih porodica vidi, Zlatar, Behija: ***O nekim muslimanskim feudalnim porodicama u Bosni u XV i XVI stoljeću***. *Prilozi Institut za istoriju*, godina XIV, broj 14-15, Sarajevo, 1976. Digitalno izdanje dostupno na: cos.ba/osmanistika/.../5_05c84c212ecfa2951c8323c59687e2b4, str. 98; ■ *O taphanama vidi,* Kreševljaković, Hamdija: ***Izabrana djela II***…, str. 357; ■ *O Aliji Bajramliji vidi,* Zlatar, Behija: ***Popis vakufa iz prve polovice XVI stoljeća***. *Prilozi za orijentalnu filologiju*, XX-XXI/1970-71., Sarajevo, 1974., str. 120; ■ *O prezimenima,* Valerijan, Žujo: ***Bilješka uz prezime Akšamija***, rukopis, Sarajevo, 2017; ■ *Vidi i:,* ***Sumarni popis iz 1540/946. godine;*** ■ ***İstanbul, Beşvekalet Arşivi, Tapu defteri No. 211*** *– prvi dio;* ■ ***İstanbul, Beşvekalet Arşivi, Tapu defteri No 432*** *– drugi dio;* ■ *O mogućem Akšamiji iz Čelebi Pazara vidi,* ***Sidžil No. 44***, str. 58; ■ Kreševljaković, Hamdija: ***Razni esnafi i obrti;*** u: *Izabrana djela II*…, str. 175, fusnota 50.

№ 167. ***Terzija*** je krojač građanske narodne odjeće – narodne nošnje. Potječe od perzijske riječi *derzi,* odnosno osmanske *terzi* koja znači *krojač čohe*.

Majstori *terzijskog* zanata su šili različite dijelove odjeće od materijala kao što su čoha, baršun, atlas…, a ukrašavali su odjeću svilenim gajtanima, kićankama, šljokicama, srmom. Dijelovi odjeće koje su šile *terzije* zvali su se: *anterija, dolama, muška gunjica, ječerma, džamadan, mintan, misaraba, tozluk, jelek, džube, libada, fistan, ćurak, šalvare*…

№ 168. ***Musalla***, odnosno *Musalla Yalisi* u Čelebi Pazaru je imala lokaciju u dijelu današnjeg naselja *Tekije*, smještena na atraktivnom mjestu uz samu rijeku Rakitnicu. Visoka stabla topole su taj prostor činile specifičnim u smislu ambijetalne vrijednosti. Hladovina od krošnji stabala, te izgrađeni hladnjaci i *šadrvani*

uz samu obalu rijeke su bila ugodna mjesta za obavljanje molitvi i ugodno sjedenje uz *èglen* /razgovor. Ostaci tih hladnjaka bili su očuvani i iza Drugog svjetskog rata. Obično su *musalle* građene na mjestima na kojima je, po tradiciji, obavljen prvi namaz po formiranju ili zauzeću grada ili u blizini *džamija* kao što je bio slučaj u Čelebi Pazaru gdje je položaj ove *musalle* bio vezan za *Tekijsku džamiju*. *Musalla* predstavlja prostrano mjesto opasano ili ne opasano zidom sa *mihrabom* (osm. *mihrab*, *mihrap* ← arap. *miḥrāb*, središnja niša u zidu *džamije* okrenuta u smjeru Ćabe), gdje je postavljeno i uzdignuto mjesto za *hatiba* zvano *mejtaš* (osm. *meyyit taşı*) za obavljenje posebnog *salata* / molitve. *Musalla* jezički znači mjesto na kojem se obavlja zajednički *namaz* (osm. tur. ← perz. *namāz*, muslimanska molitva), drugim riječima, svako privremeno mjesto gdje se muslimani okupljaju kako bi obavljali svoje *namaze*. *Musalla* je također mjesto čije postojanje nije *vakufskog* karaktera ili nije predviđeno da bude trajni *mesdžid*. To je bio i razlog zašto se ovaj prostor posebnog značenja u Čelebi Pazaru koristio za kolektivno klanjanje građana čitavog naselja ili mjesta povodom *bajram namaza* (*musalla el-'id*) ili *namaza* za kišu (*salatu-l-istiska*'). Inače, *musalla*, iako privremenog karaktera, predstavlja jedan od četiri osnovna tipa prostora za obavljanje *namaza* kod muslimana.

Pored ove *musalle* Čelebi Pazar je imao još jednu koja je služila svojoj namjeni sve do Drugog svjetskog rata. Ova druga imala je drvenu *mimberu* (osm. *minber* ← arap. *minbar*, propovjedaonica) i nalazila na lokaciji bivše fabrike ćebadi i drugih dekorativnih tkanina *Rotex*, smještena na samom ušću gdje se rječica Gračanica ulijeva u rijeku Rakitnicu.

№ 169. U bilježnici Abdulaha Avdi-*bega* Brankovića nalazimo opis jednog, po mnogo čemu specifičnog, vida *teferiča* iz rogatičkog kraja, a koji se nazivao *sohbet-halva*. Ovakavi *teferiči* su se održavali obično četvrtkom uoči petka na livadi ili u kući i na njima se jela *halva* (osm. *helva* ← arap. *ḥalwah*, orijentalna slastica), čitali i komentarali *ajeti* (arap. *āyah*, jedan od 6.219 izričaja ili strofa) iz Kur'ana. *[…] U prvi četvrtak iza alidžuna pozvan sam na sohbet halvu kod Lutfi-bega Brankovića. Još su bili prisutni Nazif ef. Daidžić, Bećir Čapljić, Ali-beg Babić, Muhemed-aga Hadžiosmanović, Mustafa Nalbantić, hadži Hasib-beg Tanković, Nuri-beg Teskeredžić i još pet-šest ljudi iz čaršije. Na veliku siniju, prekrivenu vezenim baščalukom, servirana je različita halva i Lutfi-beg nas pozva da se počastimo zajedno. Jeli smo kol'ko smo mogli, pomalo eglenisali* (vodili razgovor, zabava u prijateljskom razgovoru, op. aut.)*, a Ali-beg je prepričav'o neke od posljednjih dogodovšina iz čaršijsko-trgovačkog života. Nakon klanjanja jacije* (posljednja, peta molitva u danu, op. aut.) *zasjeli smo u krug i učili tevhid. Poslije je hadži Hasib-beg čitao Kur'an. Kasnije smo se razišli.* Također, među zapisima nalazimo i onaj o porodičnim teferičima porodice Branković na *abu-hajatu* u Dijanovini uz rječicu Gračanicu (zvanu i *Sutjeska*, odnosno *Sućeska*), nedaleko od *mahale* Gračanica u pravcu *čaira* (osm. *çayır*, livada koja se kosi) Vrbanje. Na tom mjestu bio je napravljen jaz, pa se u ljetnim vručinama moglo i okupati.

Citat iz: ***Bilježnica Abdulaha Avdi-bega Brankovića,*** rukopis bio u vlasništvu Munire (Branković) Akšamije (sada u Arhivu Akšamija), nije datirano.

№ 170. Obrti i obrtnička organizacija je došla sa Osmanlijama, jednako kao i nazivi: *esnaf* (ceh), *zanat* (obrt), *zanatlija* (obrtnik)... Riječi *esnaf* i *zanat* dolaze od arapskih riječi *sunufun* što znači *razred, vrsta, red* ili slobodno uzeto *organizacija*, odnosno *sanat* što znači *zanimanje*. Svaki *esnaf* je imao svoj odbor i bio potpuno neovisan i autonoman od drugog *esnafa*, ali su se svi *esnafi* u upravnom pogledu držali istih statuta. Statuti su bili nepisani, ali precizniji od mnogih pisanih. U njima su tačno uređeni *esnafski* poslovi i odnosi jednog *esnafa* prema drugom i odnosi *esnafa* prema vlasti.

U okviru *esnafskih* odbora birani su ceh-majstori ili povjerenici, odnosno *ćehaje* i pomoćnici *ćehaja* u *esnafu*, koji su izvršavali njegove naloge, a zvali su se *čauši*. Knjiga – popis, unutar kojeg je bio popis cijelog *esnafa* zvao se *esnafski tefter*. U *tefter* bi se zapisivale *kalfe* i majstori, onda *šegrti* (osm. *şakirt* ← perz. *šāgird*, učenik na zanatu), nove *kalfe* i novi majstori. Također su upisivana i imena majstorskih sinova i unučadi. U *tefter* se upisivalo odmah nakon obavljene već pomenute *kušanme* (*kušanma* dolazi od osmanske riječi *kuşanmak* a znači *pasati* ili *opasati*). Prigodom *kušanme* pripasali bi *šegrtu peštemalj,* kecelju koja je uvijek bila spojena sa velikim *teferičem*, izletom na Ptičijaku, određenog zanata. *Kušanma* je priređivana prilikom imenovanja *šegrta* u *kalfu* i *kalfe* u majstora, koji su predstavljali nazive stepena obučenosti zanatlije.

Poznato je da su Čelebipazarčani slali svoju djecu i u Saraj Bosnu da izuče neki od potrebnih *zanata*. O tome, ali iz kasnijeg vremena postoje podatci u ***Sarajevskim saračkim defterima*** iz 1797./1212. i 1822./1237. godine.

Do konačnog ukinuća *esnafa* u Bosni nije došlo ni *carskim fermanom* ni *vezirskim dekretom*, nego izjavom Omer-*paše* Latasa koju bilježi H. Kreševljaković.

Vidi, Kreševljaković, Hamdija: ***Esnafi i obrti u starom Sarajevu***, Sarajevo, 1958., str. 47, 243, 242, 15-16; ■ Idem: ***Sarajevska čaršija, njeni esnafi i obrti za Osmanlijske uprave;*** u: *Narodne starine*. Zagreb, 1927., str. 12; ■ Idem: ***Izabrana djela II****…*, str. 683; ■ *Izjavu Omer-paše Ladasa vidi,* Idem: ***Esnafi i obrti u Bosni i Hercegovini (1463 – 1878);*** u: *Izabrana djela II*, Sarajevo 1991., str. 72.

Stadt
ROGATICA

Maßstab 1:3125 d.N.

2.5 0 50 100 150 200 Meter

2.5 0 50 100 150 200 Schritte

Zone 30, Col. XX. Sect. 7. Sechz. a/2

Carsinska Džamia
Tekija Mahala
Sevdarija Dž.
Seih Islamia Džamica
Careva Džamica
Mahala
Toplik
Srbska crkva
Mojtaš
Gradčanica pot.
Pod hamam
Uz put
Tekija

Stadt
ROGATICA

Maßstab 1:3125 d.N.

25 0 50 100 150 200 Meter

25 0 50 100 150 200 Schritte

Zone 30. Col. XX. Sect. 7. Sechz. a/2

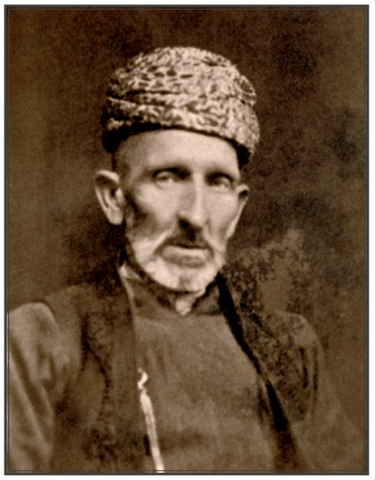

Nakon provođenja katastra i na njegovoj osnovi organizirane gruntovnice 1884. godine stvorena je administrativna i pravna podloga za reguliranje imovinsko-pravnih pitanja. Vidljivo je da je u samom centralnom dijelu Čelebi Pazara / Rogatičke čaršije bilo smješteno preko šezdeset dućana različite namjene.

U vremenu austrougarske uprave velike dućane mješovitom robom držali su: Suljaga Vajzović (1901.), Bećir Čapljić (1897.), Mile Janković (1914.) i Lutfaga Daidžić (1911.). Behor Katan (1897.) i Nazif *ef.* Daidžić držali su veliki dućan gvožđarske robe. Manje dućane mješovitom robom držali su: Osman Akšamija (1897.), Ali-*beg* Babić (1914.), Moise A. Bararon (1911.), Ibro Čolić (1911.), Uzeir Daidžić (1880.), Sadik Juda Danon (1912.), Emin Eminagić (1884.), Nazif Ferhatbegović (1911.), Isidor Finci (1897.), Lufti Giovanni (1901.), Todor Gojković, Mehmed Hadžiahmetović (1904.), Muhamedaga Hadžiosmanović (1884.), Omer Kazić (1912.), Daniel Katan (1881.), Lezo Katan (1890.), Juda Löwi (1884.), Ilija Kojić i Gavrilo Janković (1901.), Mile Janković (1914.), Mustafa Nalbantić (1904.), Risto Savović - Martinović (1904.), Pero Milinković (1904.), Mustafa *ef.* Muftić (1904.), Ljubo Obradović (1912.), Abdulah H. Pašić (1911.), Sulejmanbrg Pašić (1916.), Ali-*beg* Pravica (1898.), Anton Skopal (1901.), Rešid *ef.* Šehić (1916.), Jakupaga Škaljić (1897.), Mustafa Škaljić (1897.), *hadži* Hasib-*beg* Tanković (1884.), Nur-*beg* Teskeredžić (1904.), Šemsi-*beg* Teskeredžić i Suljaga Vejzović (1901.). Trgovine žitom držali su Bećir Čapljić i Hasib-*beg* Tanković. Kožare su držali Osman Akšamija (1897.) i Jelisije i Uroš Šoljević (1890.). Manju trgovinu gvožđarskom robom držao je *hadži* Ahmet H. Ahmetašević (1911.), a Ludvi-*beg* Branković je bio vojni liferant. Trgovci govedima uglavnom su bili Hasib Kazić (1898.) i Aksentije Kojić (1911.) koji je istovremeno imao i mesaru. Sahadžijsku radnju držao je Salih Gladan (1912.), a obućarsku *hadži* Mehmed Ahmetović. Veću *abadžijsku* radnju držao je Mile (Metodija) Bajčeta. Postojao je i veći broj kafana, svratišta i dva hotela. Svratište je vodio Ernestine Gottfried, a hotele Franz Jakusch i nepoznati vlasnik hotela "Bosna". Pekare su bile raspoređene po mahalama, a veća pekara u *čaršiji* podignuta je 1885. godine nedaleko od *čaršijske džamije* u središtu Čelebi Pazara. Bila je to pekara Mehage Akšamije, poznatog po proizvodnji crnih *somuna* (osm. ← str. grč. *psōmón*, zalogaj) od punog pšeničnog zrna mljevenog u vodenici, kao i po tome što je prvi uveo prodaju *ćevapčića* (osm. ← *kebap* ← arap. *kabāb*) u somunu.

Bilo je pokušaja da se osnuje i po neko manje preduzeće. Tako je 1890. godine otvorena *Fabrika likera sa etivažom* (sušarom) šljiva, ali je, poslije kraćeg rada, obustavila proizvodnju. Bećiraga Čapljić sagradio je prvu pilanu 1900. godine, a Nur-*beg* Branković prvu ciglanu u Kovanju 1901. godine. Strano ulaganje ogledalo se kroz rad italijanske firme "Feltrinelli" u Prači, austrougarskog preduzeća "Ugar" u Kramu (Han-Pijesak) i "Eissler i Ortlieb"-a u Zavidovićima sa 22 gatera, a koje je vršilo eksploataciju drveta u predjelima Kuštravice, Studene Gore, Žepe i Devetaka, te transportovalo drvo vlastitom prugom od Han Pijeska, preko Olova i Kusače do Zavidovića.

ILUSTRACIJA NA PRETHODNIM STRANICAMA: Geodetska karta grada Rogatice po dolasku Austro-Ugarske Monarhije. (1884. godine). (Izvor. Arhiv Akšamija).
Ilustracija je nastala digitalnom rekonstrukcijom dokumentarnog materijala koji se nalazio deponiran u tadašnjem *Republičkom geodetskom zavodu Bosne i Hercegovine*.

Osman-*aga* Akšamija, vlasnik *dućana* sa mješovitom robom, poslednje *tabhane* koja je radila do 1914. godine i jedini domicilni nakladnik i isporučitelj tadašnjih razglednica Rogatice.

Suljaga Vejzović, vlasnik *dućana* sa mješovitom robom, veleposjednik i narodni poslanik u Bosanskom saboru.

ILUSTRACIJA NA LIJEVOJ STRANICI: Detalj sa geodetske karte grada Rogatice po dolasku Austro-Ugarske Monarhije – raspored, namjena i vlasništvo *dućana* u *čaršiji* 1884. godine.
(Izvor. Arhiv Akšamija).
Podatke o vlasnicima *dućana* dobili smo od Hakije Muftića 2006. godine.

Ducan

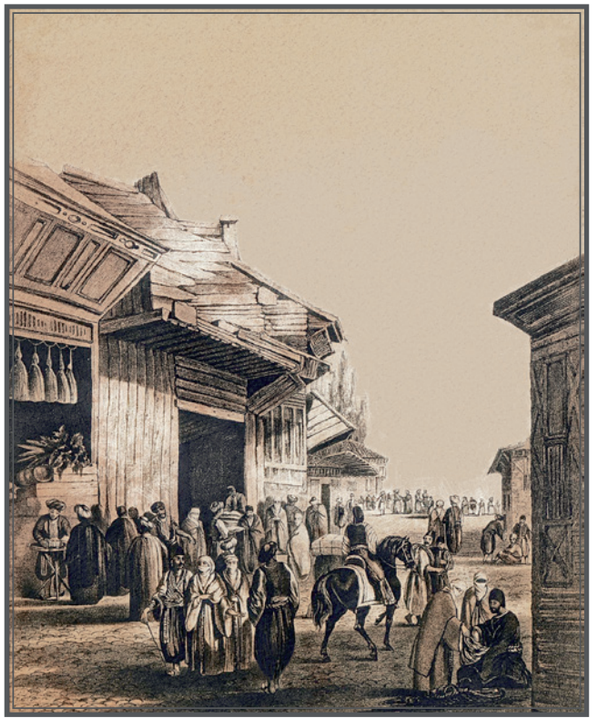
Čelebipazarski dućani, stanovanje, ćuprije...

Pod plaštom navedenih arhitektonsko-aglomeracijskih karakteristika, mišljenja smo, kako posebno mjesto pripada *dućanu* kao osnovnoj modularnoj jedinci cjelokupne *čaršije*. Prije svega, *dućan* kao jedinka jeste prizemni objekat, koji se u ovoj *čaršiji* pojavljuje kao samostalno stojeći ili građen kao sastavni dio bloka više isturenih objekata i namijena potrebama zanatske, trgovačke, ugostiteljske i, ukratko, tadašnjeg karaktera privredne djelatnosti. Iako je objekat *dućana* izgledao minijaturno, ipak je bio po mjerilu čovjeka i služio je djelatnosti za koju je bio namijenjen. Unutrašnji poslovni prostor, također je bio sveden na potrebni minimum, pri čemu širina *dućana* nije bila veća od 3 m, a bilo je i užih, dok se ukupna površina kretala od 4 m^2 i nije prelazila 15 m^2. Tako definiran manipulativni prostor *dućanâ* je bila jedna od primarnih karakteristika tadašnje *čaršije*, što je bio izravan rezultat obima i specifičnih karakteristika proizvodnih procesa u kojima se zanatstvo nije razvijalo do stupnja manufakturalne proizvodnje, kao i trgovine koja je bila daleko od potencijala koji bi je obavio kapitalističkim ruhom, a bakalinska i ugostiteljska uslužna djelatnost, s obzirom na broj stanovnika i njihove tadašnje navike, nije imala nikakve potrebe za velikim i reprezentativnim prostorima.

U težnji za maksimalnim korištenjem ustupljenog, zakupljenog ili vlastitog zemljišnog prostora, povezivanje *dućanâ* bilo je neminovno. Obavljalo se daščanim pregradama na *strug*.[▲368] Također, bilo je prisutno i zajedničko krovište, koje je prekrivalo skupinu *dućanâ* jednog *vakufa*, ali, isto tako, i različitih vlasnika. Interesantan je podatak kako je krovište iznad *dućanâ*, u pravno-imovinskom odnosu, pripadalo svima, a *dućani* su pripadali pojedincima.[▲369] Podrazumijeva se da takav odnos nije bio prisutan kod skupina *vakufskih dućanâ*. Visina krovnih ploha bila je neuniformnog, promijenljivog površinskog i visinskog karaktera od *dućana* do *dućana*, kao i od skupine do skupine *dućanâ*. Takva pojava se izrazito manifestirala u ritmičkoj izmjeni krovnih ploha i različitih vrsta pokrova, razbijajući monotoniju i doprinoseći samoj vrijednosti likovnog i estetskog značaja arhitektonskih formi.

▲368 Obrada dasaka na *strug* podrazumijeva da obe strane ugrađivane daske moraju biti ravnih rubova. Daske su se obično fiksirale vertikalno na horizontalnu podkonstrukciju od tanjih gredica, postavljenih u rasteru maksimalnog razmaka od 80cm.

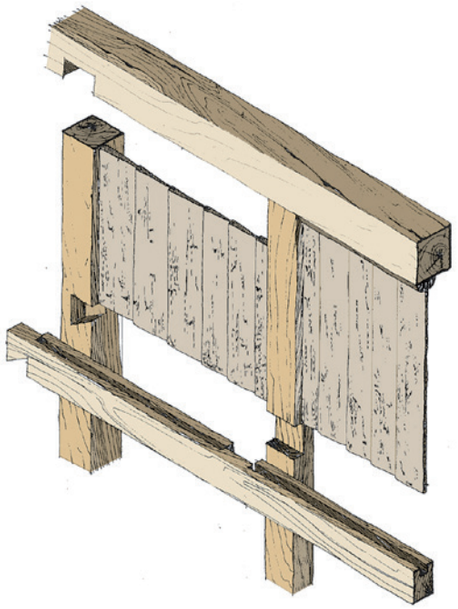
▲369 Bejtić, Alija: ***Stara sarajevska čaršija – jučer danas i sutra***, Sarajevo, 1968, str. 43.

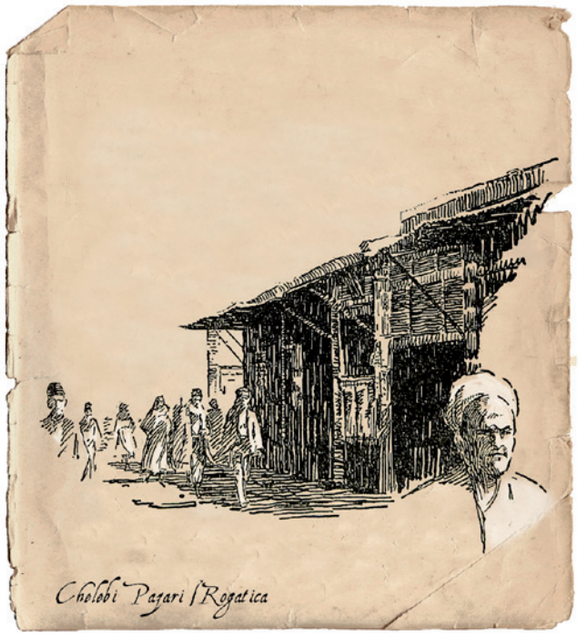
Atmosfera na *čaršiji* – carska *džada*, 16. stoljeće.
(Izvor. Arhiv Akšamija).

ILUSTRACIJA NA PRETHODNOJ STRANICI: *Austrougarska zemaljski premjer u svrhu dobivanja zemljišnoga katastra i topografskih karata koja je dovršena 1885., a čime je uveden savremeni sistem registriranja nekretnina, uz uspostavu zemljišnih evidencija po propisima sličnim evropskima.*
(STANJE 1884/85. GODINE).
Izvor: Republički geodetski zavod Bosne i Hercegovine.
Iz naznačenog premjera moguće je iščitati da je tada u centralnom dijelu *čaršije* u Čelebi Pazaru / Rogatici bilo 67 aktivnih *dućana* različite namijene.
Mahalski dućani nisu evidentirani.

ILUSTRACIJA NA STRANICI LIJEVO: Jedan od *mahalskih dućana* u Gračanici (mješovita roba) i drugi na Mejtašu (*kahva*), 1886. godine. (Izvor. Arhiv Akšamija).

Detalj daščane pregrade na strug između *dućana*.
(Izvor. Ammar Akšamija).

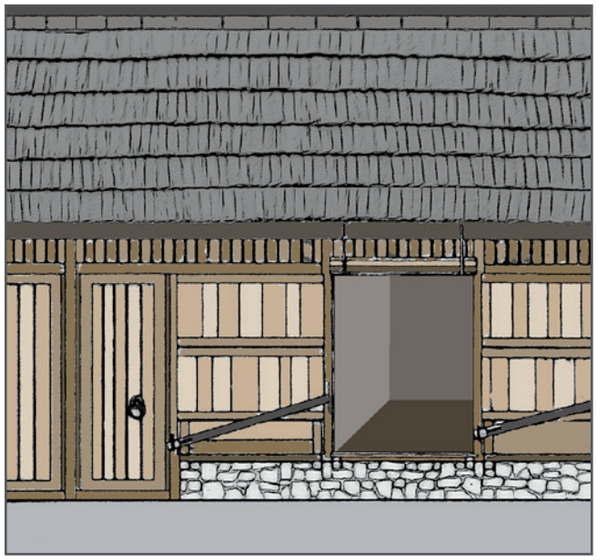
Dio *čaršije* – 17. stoljeće. (Izvor. Arhiv Akšamija).

ILUSTRACIJA DESNO: Prikaz različitih konstruktivnih vrijednosti *dućana* i atmosfere ispred i oko samih *dućana*. (Izvor. Arhiv Akšamija).

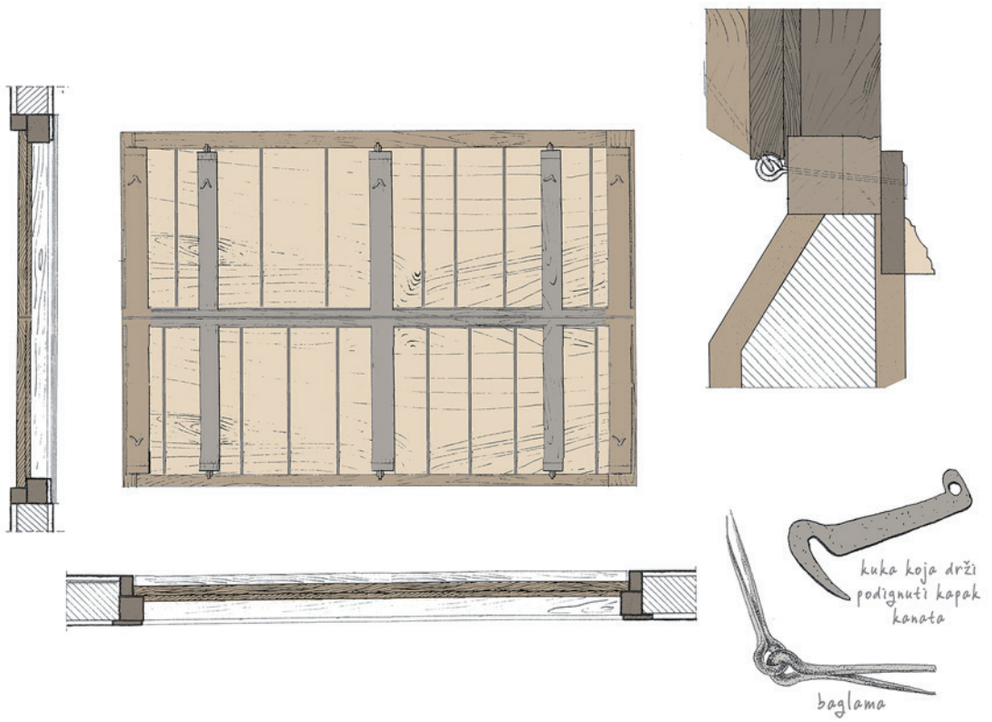
Prvobitni pokrov je rađen od jelove šimle ili šidre, te od *na nož tesane* bukovine koja se nazivala šašavcima ili *kaplamom,* a koja je bila pričvršćivana *paklamašima*. Kasnije došlo je do upotrebe i *ćeramite* (osm. *keremid*, vrsta crijepa), a još kasnije crijepa i u konačnici lima ili pleha, odnosno *teneće*. Znači, u nekom kasnijem periodu, tu je vladalo izvjesno figurativno i koloristično šarenilo praćeno kontroliranom slobodom i fleksibilnošću, kao osnovnim karakteristikama arhitektonsko-konstruktivnog izražaja u određenom vremenu. Prateći gradnju *dućanâ* na njihovom razvojnom putu, pomenuto *čaršijsko* šarenilo u arhitektonskom smislu ogledalo se i u načinu zatvaranje prednjeg, uličnog fasadnog platna, gdje se susrećemo sa *ćefencima* (osm. *kepenk*, pročelje *čaršijskog dućana*) i fiksnim zidnim plohama s vratima i *pendžerima* (osm. *pencere* ← perz. *peñgere*, prozor) zatim sa kompletno otvorenim *dućanima* prema ulici, potom i sa *dućanima* koji su imali dodatne prostore iza, u produžetku uobičajnih formi *dućana*, kao *magaze* (osm. *mağaza* ← arap. b>mn *makhāzīn*, skladišta, spremišta) ili zanatske odaje zvane i *ardije* (osm. *ardiye*, *magaza* iza *dućana*) te, dogradnjama trijema na prednjoj fasadi objekata i konačno, po samom specifičnom uniformnom rješenju enterijera ovisno o namijeni prostora.

Riječ *ćefenak* ili *ćepenak* (osm. *kepenk*) kao bosanski turcizam u fpoziciji termina označava drveni *kapak* (osm. *kapak*), odnosno površinu krila kojom se zatvara bilo kaja vrsta otvora koju je bilo potrebno dodatno zaštiti na objektu. Upravo *dućan* s *ćefencima* jeste bio takav tip *dućana*, kod kojeg se kompletna ulična strana zatvarala sa tri horizontalno položena i oko svoje horizontalne osi okretna *kapka kanata* (osm. *kanad*) ili krila, od kojih su dva bila vezana za konstruktivne grede stropa, a jedan, donji, za grede *patosa* – popođenog poda. Kada je dućan otvoren, gornja dva *ćefenka* preklapala su se jedan preko drugoga, zadižući se zajedno oko *baglama* (osm. *bağlama* ← *bağlamak*) ili šarki u horizontalni položaj, a kvakama su pričvršćivani za strehu. Donji, ili treći *ćefenak* se također postavljao u ravan položaj polagajući se na konzolno isturene podne grede ili drvene kolčiće, za tu namijenu ugrađene u sam prostor (pločnik) ispred *dućana*. Na tom donjem *ćefenku*, ukoliko nije bio predviđen ulazak u sam prostor *dućana*, podmirivala se *mušterija* (osm. *müşteri* ← arap. *muštarī*), odnosno kupac, ili je ta ista *mušterija*, kada takav *ćefenak* nije bio predviđen kao izložbeni prostor ili za neku drugu namijenu, na njemu je mogla i sjediti. Drugu namijenu ovaj *ćefenak*, koji se nazivao *ćumurnjak*, imao je sa unutrašnje strane *dućana* kao spremište drvenog ugalja sa *ćusegijom* (osm. *kosegi*) – lopaticom i *mašicama* (osm. *mase* ← pers. *mase*) za *mangalu* (osm. *mangal*, *mankal* sud posebnog oblika u kojem se drži žeravica), a koja je korištena za zagrijavanje prostorije zimi, pečenje kahve, pripremu čaja...

Dućan s *ćepencima*. (Izvor. Ammar Akšamija).

Konstrukcija *kapka* na *ćepencima* sa *baglamom* i *kukom* koja drži *kapak* kada je otvoren. (Izvor. Ammar Akšamija).

Mangala, *mašice* i lopatica za drveni ugalj. (Izvor. Ammar Akšamija).

Poslije isteka uobičejenog radnog vremena *dućandžije* (osm. *dükkanci* – slož. od *dükkyan* ← perz. ← arap. *dukkān* + osm. suf. *-ci*) su spuštali *ćefenke* i *dućan* osiguravali od nepoželjnog otvaranja *prijevornicom*, odnosno *mandalom* (osm. *mandal*) posebnom čvrstom letvom od glogovog ili hrastovog drveta koja se postavljala upoprijeko preko *ćefenaka*. Na jednom kraju prevornica se fiksirala uvlačenjem u željezni obruč fiksiran na nosivoj konstruktivnoj *mertek* (osm. *mertek*) – gredi portala *dućana*, a na drugom kraju metalnim klinom ili *ćilitom* (osm. *kilit* ← pers. *kilid*) – katancom, pomoću željeznog obruča koji je prolazio kroz prevornicu na tom mjestu i ujedno, također, bio fiksiran za drugu nosivu konstruktivnu gredu.

Ovdje moramo istaći kako većina *dućana* nije posebno obezbjeđivana zbog provala i krađa, što je bilo omogućeno postojanjem *pasvandžija* (osm. *pasvangi*, *pasbançi* ← pers. *pasban*, *paswan*) – noćnih čuvara, kao i na zakonu propisanih represivnih mjera za eventualno učinjena takva nedjela.[▲370]

Pod utjecajem takvih sigurnosnih mjera i prenosa provenijencijskih arhitektonskih oblika dućana iz istočnih zemalja, pojavili su se i *dućani* sa potpuno otvorenim prednjim portalom u toku poslovanja. Bilo je očito da takav koncept *dućana* u klimatskim uvjetima Čelebi Pazara, znatnih oscilacija dnevne temparature u različitim godišnjim dobima, nije zadovoljavao upotrebne potrebe. Ipak, takav model se održao zahvaljujući tradiciji (vidi ilustraciju na početku ovog poglavlja) koju su nametali određeni zanati (npr. kovački obrt), zatim običaji, koji su imali vrijednost skoro kao neke zakonske odredbe, kao i zbog činjenice što je tako otvoren *dućan* bio u potpunosti izložen oku mušterije, a ipak, iako skromno, zaštićen od atmosferilija, te imao vizualnu ulogu animatora za posjećivanje takvog prostora, eventualno kupovanje izložene robe te pružao mogući uvid u sam proces proizvodnje određene robe. Takav tip *dućana* imali su i *saraći*, koji su bili i proizvođači i trgovci robe, te trgovci različitom robom, koji su se preko zime grijali, kao i druge *dućandžije*, uz ćumurnu *mangalu*. I ovakvi otvoreni *dućani* preko noći zatvarali su se jednostavnijim mobilno-konstruktivnim modalitetima *čefenaka*, a karakterizirali su se manjim sigurnosnim zaštitnim mjerama.

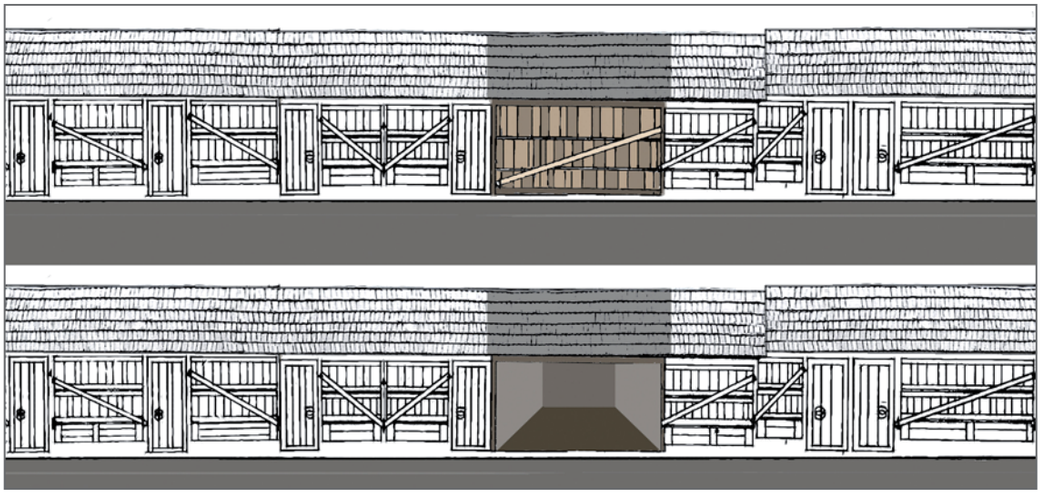
[▲370] *O osmanskom krivičnom pravu vidi,* PRILOG № 172.

Vakufski dućani pod jednim krovom. (Izvor. Arhiv Akšamija).

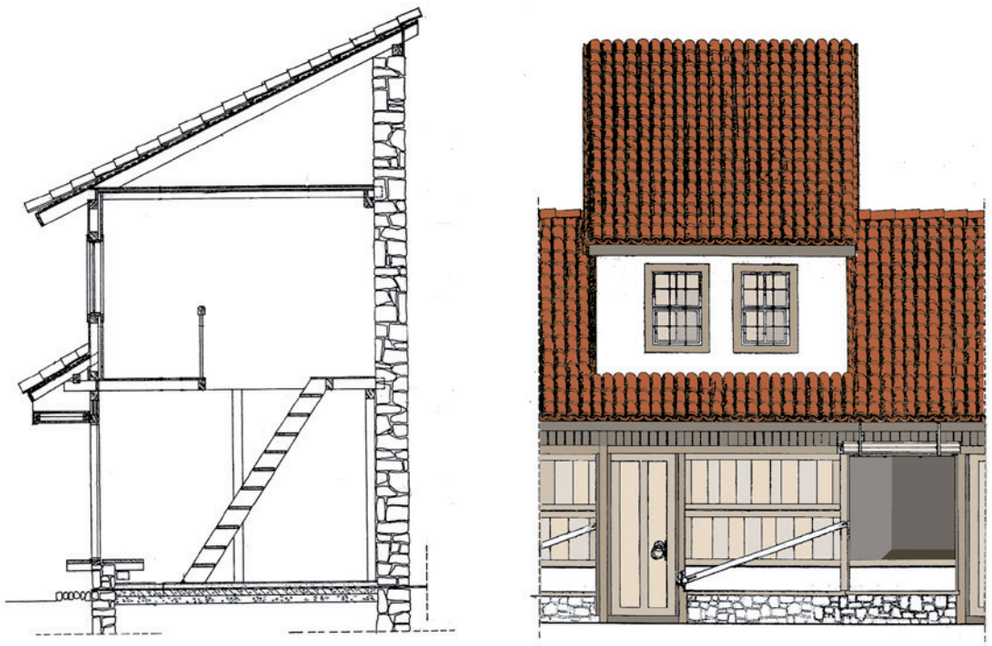
Razne jednostavne konstruktivne vrijednosti *čilita* / katanaca koji su korišteni za formalno dodatno obezbjeđenje *dućana*. (Izvor. Arhiv Akšamija).

ILUSTRACIJA DESNO: Prikaz niza *dućana* sa uniformnom visinom te akcentiran izgled jednog *dućana* koji je potpuno zatvoren, odnosno otvorenim prednjim portalom u toku poslovanja. (Izvor. Ammar Akšamija).

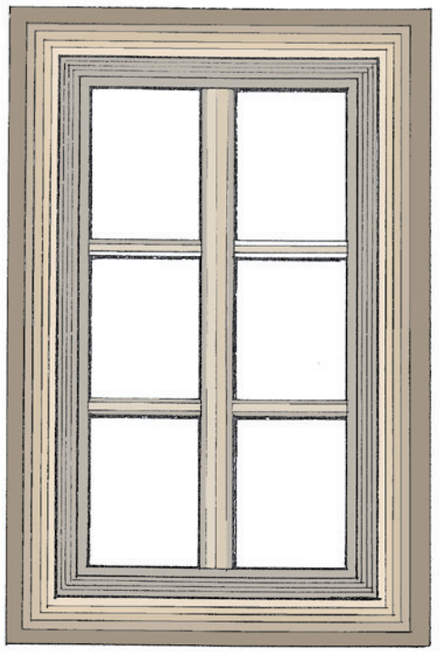
Vremenom došlo je do nadograđivanja takvih objekata po visini i ugrađivanja vrata na portalima dućana, na nekima u sredini, a na drugima uz lijevu ili desnu nosivu konstruktivnu gredu. Ukoliko su vrata bila ugrađena u sredini fasadnog portala onda su se znala pojavljiviti i dva krila *ćefenaka* sa dvije bočne strane vrata. Takvu formu zatvaranja fasadnih portala sa vratima i alternativno sa *ćefencima* uvodile su i druge *dućandžije* (*kazandžije*, kovači...), pa i sami trgovci, jer im je ova varijanta obezbjeđivala nesmetan ulaz *mušterija* u unutrašnji prostor koji je bio zimi zagrijan a ljeti prozračan i bez potrebe za kompletnim dizanjem *ćefenaka*. Vrata na dućanima ovog tipa, sa ulazom na nivou ulice, imala su i posebno ime *đirum*.

Nešto posebniji tip *dućana* za razliku od pomenutih, bio je razvijen u uskoj povezanosti sa prirodom same djelatnosti, koja se mogla obavljati samo u unutrašnjosti dućana. Takav slučaj je bio sa *berbernicom*, *ašćinicom* i *kahvom* – kafanom. Dućan sa ovakvim namijenama nije imao nikakav oblik *ćefenaka*, nego se prema ulici širio nosivi zid razveden u otvore vrata i *pendžera* – prozora.

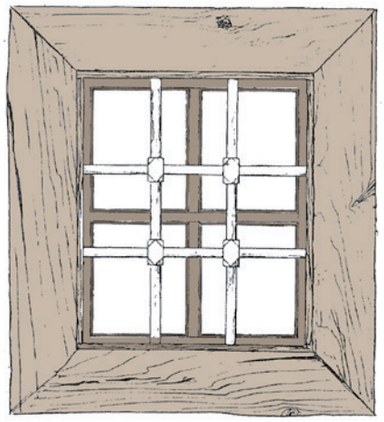

Dućan sa *čepenkom* i odajom na katu sa isturenom strehom – presjek i fasada. Šindru je vremenom zamijenio pokrov od *ćeremite, a kasnije pleha i potom crijepa.* (Izvor. Ammar Akšamija).

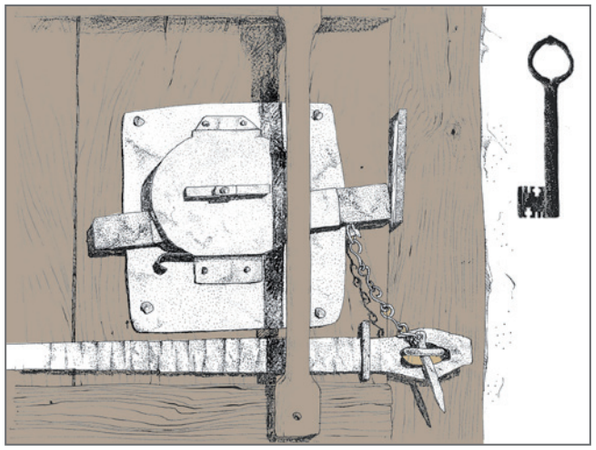
Tek u 16. stoljeću javljaju se *dućani* sa kamenom *magazom* u pozadini čija je namijena, između ostalog bila deponiranje i osiguranje robe od eventualnog požara, pa se zvala *atešten-emin*. Ukoliko se takav prostor koristio za izravan rad zanatlije, onda se on zvao *ardija*. Uobičajeno koristili su ga kovači koji su radili sa otvorenim ložištem na mijehu i usijanim

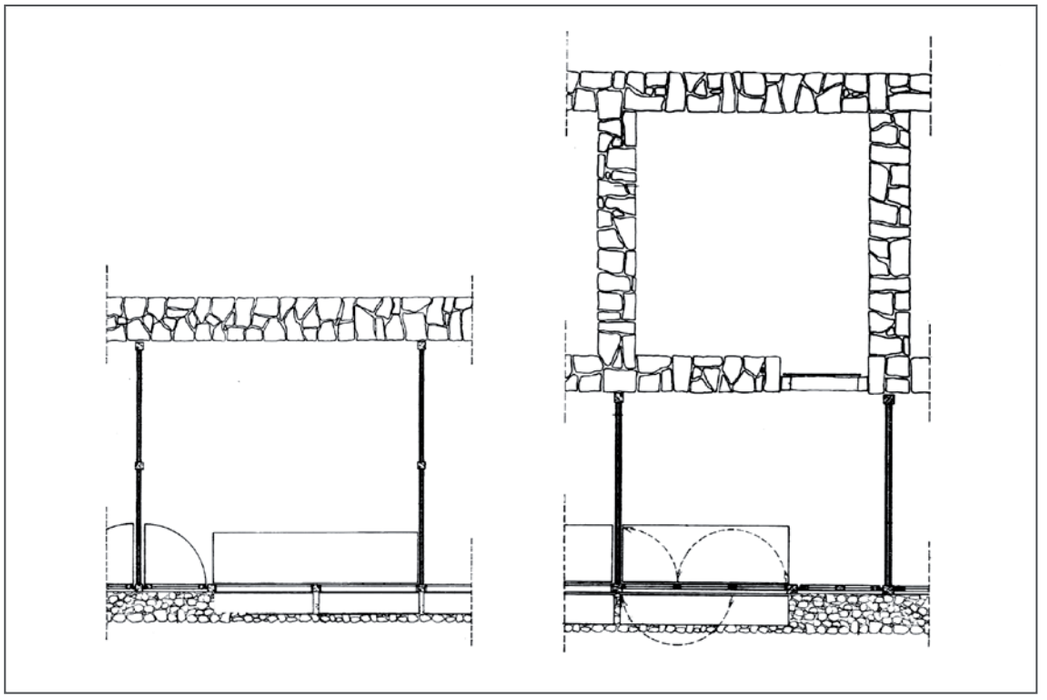
Drveni dvokrilni ustakljeni *pendžer* bez metalnih *demira* sa trodjelnom podjelom po vertikali – tradicionalno rješenje prozora. (Izvor. Ammar Akšamija).

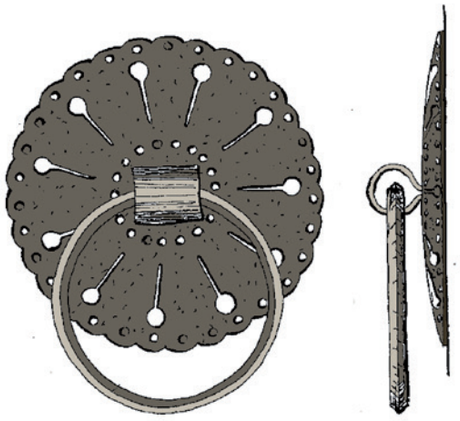
Manji drveni *pendžer* sa metalnim *demirima* – zaštita od provala, koji se obično ugrađivao na *magazama*. (Izvor. Ammar Akšamija).

Autentična kovana brava s ključem za ulazna vrata *magaze* sa dodatnim osiguranjem protiv vanjskog otvaranja. (Izvor. Ammar Akšamija).

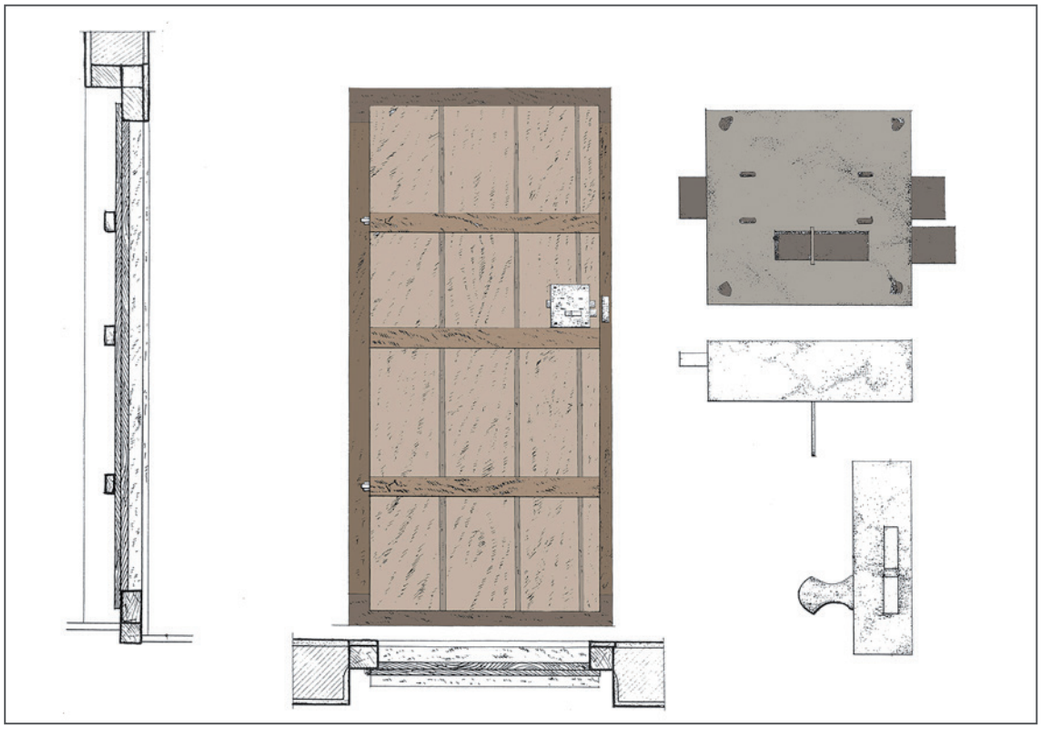
Dućan bez i sa *magazom* od čvrstog materijala. (Izvor. Ammar Akšamija).

Kovana halka od gvožđa na vratima *dućana* i magaze. (Izvor. Ammar Akšamija).

Kovana zaštita brave na vratima magaze. (Izvor. Ammar Akšamija).

Drvena ulazna vrata u *dućan* sa '*mandal* bravom' od kovanog željeza bez ključa. (Izvor. Ammar Akšamija).

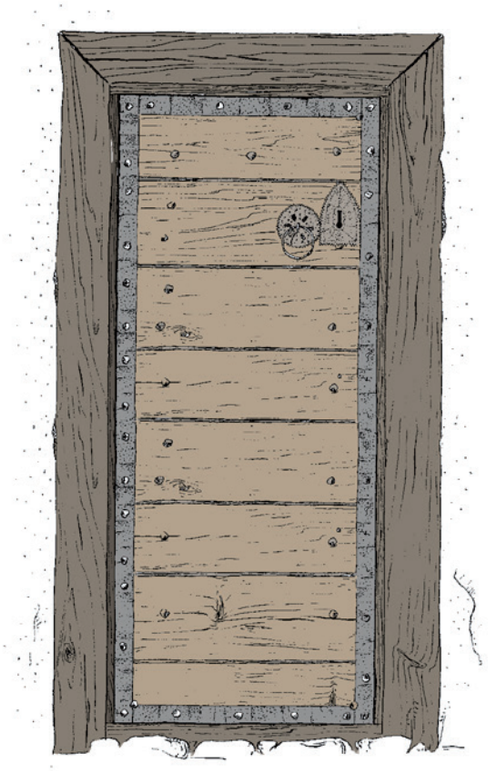
željezom na nakovnju, *mumdžije* ili svječari na topljenju loja i izradi svijeća, te i *kasapi* ili mesari za klanje stoke i skladištenje mesa. Također realizirali su se i dućani na kat (sa drugom etažom) tzv. *odajom*, do koje se dolazilo *basamcima*, stepeništem. Omjer veličine prostora magaze i dućana bio je u korist same magaze. U *odaji* su zanatlije, *šegrti* ili *kalfe* izrađivali proizvode, dok je sam majstor sjedio u prizemlju *dućana* i prodavao proizvedenu robu. Ovakvo vertikalno razvijanje prostora u okviru samog *dućana*, karakteriziralo se i pojavom uklještene ulične strehe, locirane između donje i gornje etaže na prednjoj fasadi dućana, u funkciji zaklona prizemne etaže od atmosferilija (jakog sunca, kiše, snijega...).

Nešto kasnije, početkom 19. stoljeća, zabilježene su i pojave *isturenih streha* ispred dućana zvanih *hajat*, koje su se mjestimično oslanjale na drvene stupove, čime se prostor ispod njih pretvarao, doslovno uzevši, u neku vrstu trijema. Takav vid dograđenog prostora omogućavao je trgovcima i zanatlijama da robu izlože i ispred dućana na tzv. *krevetima* (osm. *kerevet* ← grč. *krábbatos*), ovećim stolnim plohama koje su u donjem dijelu bile zatvorene i gdje je bila smještena dodatna roba (osm. *espap*). Ukoliko vlasnici *kreveta* nisu imali potrebe za njima, oni bi ih izdavali drugim skromnijim zanatlijama (krpljenje odjeće, popravka obuće...) s tim da se prednji dio *kreveta* držao otvarenim prema ulici, a zadnji prema *dućanu* bio je zatvoren.

Dućan sa *krevetima,* isturenom strehom *hajat* i podignutim krilima *ćepenka* koji su bili i dodatno učvršćeni.

Enterijeri dućana bili su više nego skromni. Opremljeni jednostavnom formom *rafa* (osm. *raf* ← arap. *raff*) ili polica postavljenim na određenim visinama unutrašnjih zidnih ploha, te gvožđanim *čivijama* (osm. *çivi*, zakrivljeni ekser) za vješanje robe, a u *dućanima* sa *čefencima*, po samoj donjoj plohi dignutog gornjeg *čefenka* obično su se nalazile i *čengele* (osm. *gengel* ← pers. *cengal*) – gvozdene kuke, o koje se također kačila teža roba, a u *kasapnicama* – mesarama mesari su vješali meso. U berbernicama, *kahvanama* i *aščinicama* enterijer se sastojao od klupa postavljenih uz same zidne plohe *dućana*, stolova i pojedinačnih

Vrata od *magaze* sa opkovom od gvođđa. (Izvor. Ammar Akšamija).

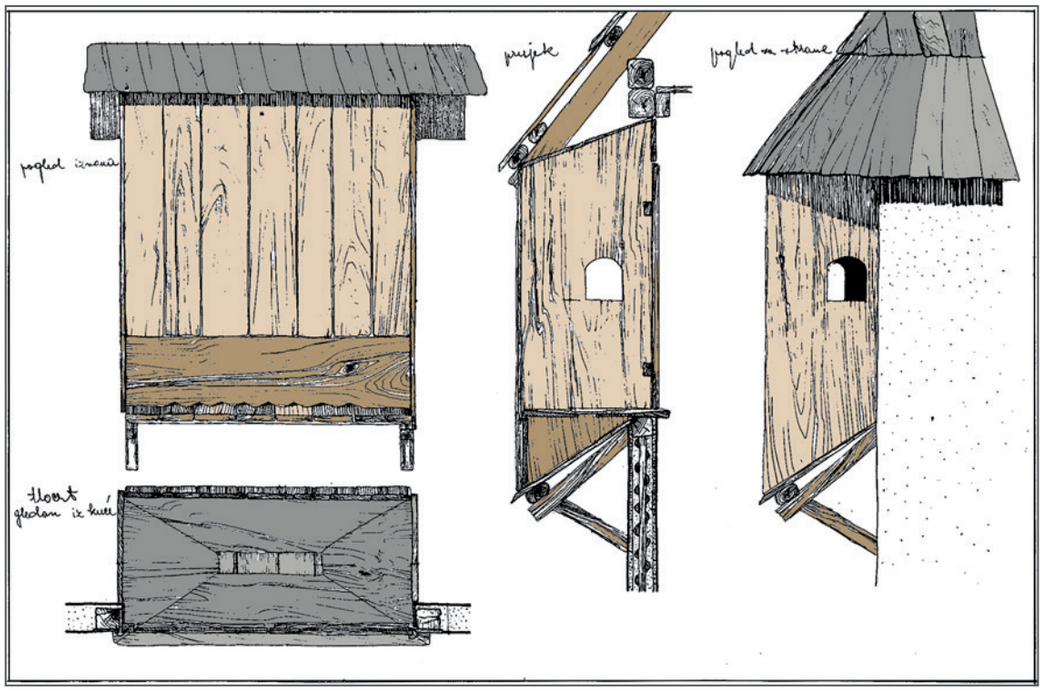

Hajr česma jedne od čelebipazarskih porodica – 1886.
(Izvor. Arhiv Akšamija).

drvenih stolica bez naslona, ručne izrade, zvanih *skemlije* (osm. *iskemle*) ili, nešto kasnije, *štokrle*. Stropovi su bili daščani, kao i podovi, u većini *dućana* su dodatno bili prekriveni *ćilimima* uz obavezno postavljeno *šilte* i *jastuk* namijenjeno *ustabaši* (od osm. *usta* ← pers. *ustad*), odnosno majstoru ili prodavaču. Kod kovačkih i *nalbantičkih dućana*, za razliku od drugih, zbog prirode posla na podu je bio sloj nabijene ilovače umjesto daščanog poda.

Javna *česma* u urbanom dijelu Čelebi Pazara / Rogatice.
Izvor: Vasarnapi Ujsag, Budapest, 6. april 1879., 14-dik szam., XXVI. evfolyam. (Izvor. Arhiv Akšamija).

ILUSTRACIJA DESNO: Prikaz konstrukcije *ćenife* / nužnika na objektu *tabhane* na rijeci Rakitnici. (Izvor. Ammar Akšamija).

I na kraju ovog poglavlja možemo zaključiti kako je čelebipazarska *čaršija* bila karakteristična po svom cjelokupnom ansamblu, koji je činio jedinstvo urbanog prostora, arhitekture i likovnog doživljaja. Interesantno je, da ukoliko *dućan* kao arhitektonsku jedinicu posmatramo zasebno, zasigurno nam neće ostaviti pozitivan utisak o nekom posebnom arhitektonskom djelu. Međutim, ukoliko posmatramo cio jedan niz dućana koji se protežu horizontalno i koji se prošarao tu i tamo drugim, stilski sličnim građevinama, onda nam upravo taj niz može predstavljati onu specifičnu arhitektonsku scenu u kojoj je dućan, kao modularna jedinica, nezamijenljiv segment te cjeline.

Mišljenja smo da ovaj pogled arhitektonskih karakteristika *čaršije* ne bi bio potun, ukoliko ne navedemo još jednu posebnu vrstu koja spada u *komunalnu pojavnu vrijednost*. Naime, riječ je o javnim *česmama* i *ajakolijama* (osm. *ayakyolu* ← *ayak*, noga + *yol*, put), odnosno poljskim nužnicima, zahodima ili *ćenifama* (osm. *kenef*, *kenif*).

Česme, u formi otvorenih jednostavnih fontana za opskrbu vodom, zahvaljujući postojećoj vodovodnoj mreži, bile su locirane kao samostojeći objekti, jedna većih, a sve ostale manjih dimenzija, duž *čaršije* i po dvorištima *džamija* koje nisu imale *abdesthanu* (osm. ← perz. *ābdest*, *āb*, voda + *dest*, ruka; + osm. *han* ← perz. *hān*, *hāne*, kuća, mjesto), prostorija što je uglavnom služila za obavljanje obrednog pranja prije molitve. Ukoliko se obredno pranje obavljalo na *česmi*, onda se to zvalo *tejemum* (osm. *teyemmum* ← ar. *tdydmmum*, a podrazumijevalo je pranje samo lica i ruku do laktova što je mjenjalo punu formu *abdesta*.

Pored tradicionalnog *čaršijskog* oblika *česmi* postojale su i *hair česme*[▲371] koje su podizali *hair-sahibije* (osm. *hayir sahibi* ← arap. *khayr*, dobrotvor, osnivac zaduzbine), imućniji osnivači u svojim *mahalama* ili čak na planinskim drumovima. Dolazak na *česmu* bila je nekada prilika da se saznaju najnovija dešavanja u *mahali* i *čaršiji*, ali i da se sretne voljena osoba i sa njom razmjeni pokoja riječ i pogled. Djeca su u *ibriku* (osm. ← arap. *ibrīq* ← perz. *ābrīz*, *āb*, voda.) kalajsanom bakrenom bokalu, ili *testiji* (osm. *testi* ← perz. *desti*), zemljanom sudu sa drškom, donosila svježu vodu kućama.

Ćenife ili javni nužnici uglavnom su građeni za ljude iz čaršije na obalama rječice Toplik i rijeke Rakitnice, izolirane od ostalih objekata u blizini. Značajno je, da su se ovi komunalni objekti redovno održavali i da su predstavljali gradske sanitarne uređaje koje tada Evropa po svojim gradovima nije imala.[▲372] Također, postojali su i nužnici u samim *tabhanama* koji nisu bili javnog karaktera.

Pored prisutnog pritiska da se prostor u *čaršiji* što ekonomičnije iskoristi za zanatske, trgovačke, kulturne, obrazovne, vjerske i društvene svrhe, ipak, bio je i ravnopravni i redovano prisutan element niske i visoke vegetacije. U toj vegetaciji naročito su se isticali visoki jablanovi i druga stabla krupnijih krošnji na manjim zatravljenim ili kaldrmisanim površinama. U drugom redu iza dućana, pogotovo na desnoj strani glavne ulice gledajući iz

[▲371] *O 'hair česmama' vidi,* PRILOG № 173.

[▲372] *O 'ćenifama' vidi,* PRILOG № 174.

Javna *česma* ispred *Oruč-agine džamije* u *mahali* Gračanica.

▲373 Čelebipazarsku kotlinu sa sjeverozapada zatvara brdo Ljun, a sa istoka i jugoistoka Goletica, Tmor i Zasada.

Od cjelokupne površine današnje rogatičke općine, koja se prostire na 66.437 ha, 20% zemljišta se nalazi na nadmorskoj visini od cca 500m, dok je 80% planinsko zemljište sa nadmorskom visinom od 800 do 900m.

pravca Saraj Bosne, nalazile su se kuće za stanovanje sa bujnom vegetacijom u *avlijama* ili dvorištima (osm. *avlu*), te urednim prostorima cvijetnjaka, bašći i skromnijih voćnjaka.

Mozaik do sada opisanih objekata i vegetacije *čaršije* nalazio se na ravnom terenu u manjoj kotlini. Bio je to poslovno-proizvodni dio kasabe koji je okružen *mahalama*, stambenim zonama za porodično i individualno stanovanje. *Čaršijsku* ravnicu pratile su blago uzdignuti bregovi koje su i sa desne i lijeve strane opkruživali mnogo veća brda. Ako *čaršija* i jest površina zasebnog sadržaja, prelazi ka stambenim zonama na desnoj strani i preko rijeke Rakitnice na njenoj lijevoj obali, ostavljali su dojam amfiteatra koji je ravnom linijom *džade* presječen. U općoj kompoziciji masa bila je prisutna prirodna gradacija okolnih brežuljaka, brda▲373 i planinskih masiva Devetaka, Sjemeća i Tmora, u kojim u jednom logičnom i nenametljivom slijedu izmiče jedan po jedan objekat u formi građevinske cjeline sa okućnicom (štalom, nužnikom, bašćom, voćnjakom...), naspram nabijene i pravolinijski ustrojene čaršije definirane posebnim ljudskim osjećajem. Stambene mahalske zone su konzistentno provedene, možda

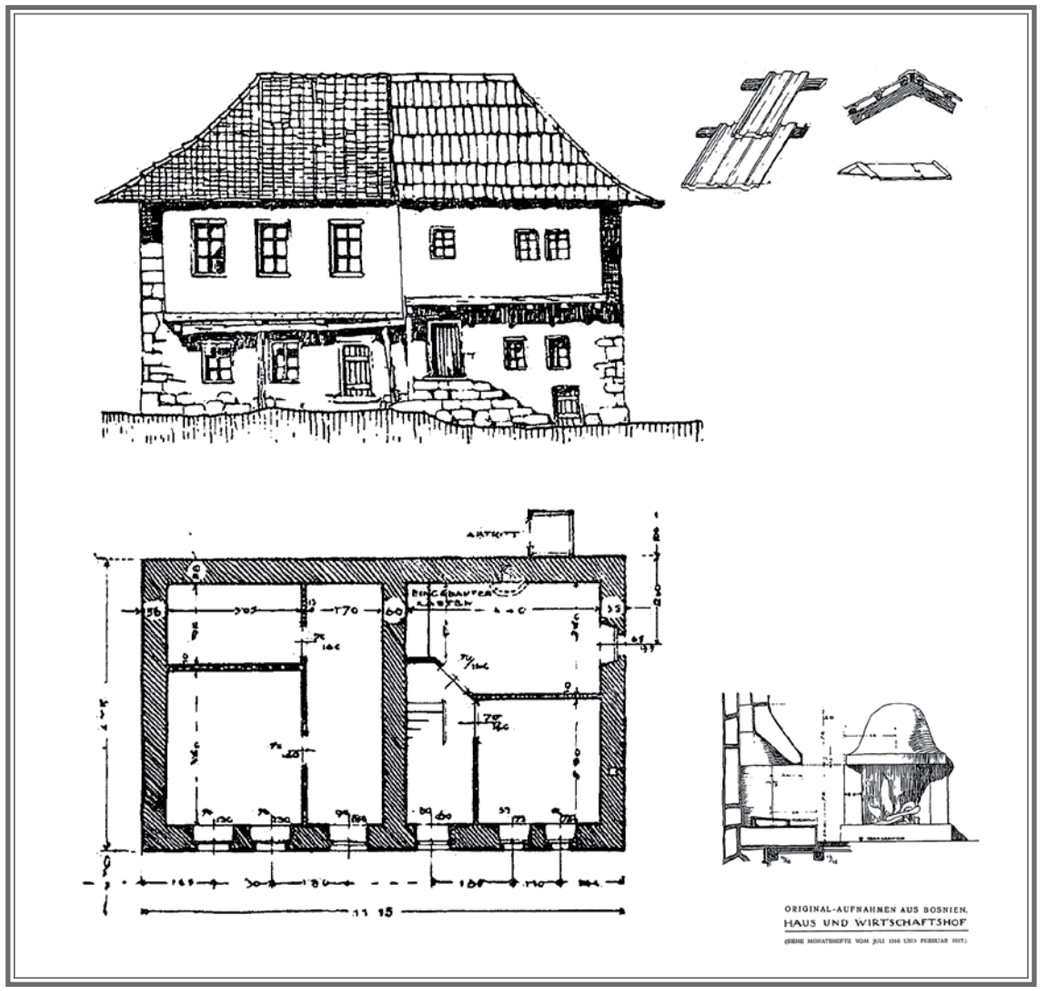
Pogled na drugi dio čelebipazarske kotline (1898. godine). (Izvor. Arhiv Akšamija).

Pogled na čelebipazarsku kotlinu, mahale, individualno stanovanje, *bašće*, voćnjaci... (1880. godine). (Izvor. Arhiv Akšamija).

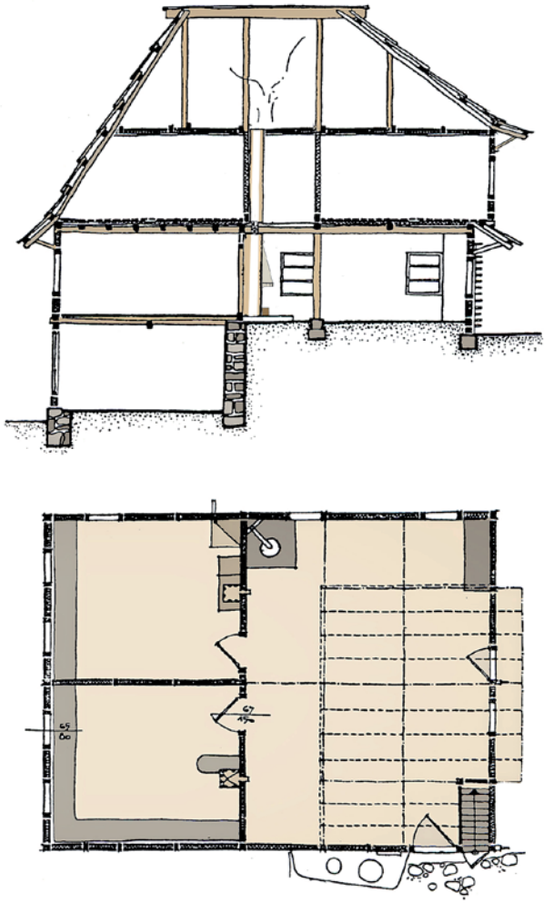
i sasvim nesvjesno, poštujući međusobno načelo gradacije, stepenovanja (neotuđivog prava na pogled) i prilagođavanja terenu samih objekata koji je uvjetovala prirodna konfiguracija.

Bila je prisutna dominacija objekata za stanovanje sazidanih od ćerpića i *čatmara* sa kamenim podzidom ili bez nje,[▲374] kuće na *čardak* – zvane *čardaklije*,[▲375] oblijepljene zemljom i okrečene, pokrivene drvenim pokrovom od šindre ili šimle. Unutrašnje, kućno ognjište je bilo locirano uz gornji *duvar* – zid kuće u obliku otvorenog ognjišta ili zatvorenog šporeta, odnosno *hasme* (zemljane peći koje su se ložile neposredno iz sobe). Dim iz kuće izlazio je kroz komine – *badže* na krovu. Obično ih je bilo tri ili četiri, prema svakom vjetru po jedan kako se dim ne bi zadržavao u unutrašnjem prostoru kuće bez obzira na vanjske prilike. Česta je bila prisutnost i *baščaluka* – manjih jednoodeljenskih objekta koji su služili za ukonačivanje gostiju. Upečatljiva je i prisutnost *avlija*, cvjetnjaka, *bašći* i manjih površina voćnjaka, u samom centralnom dijelu *kasabe*, uz skoro svaku kuću. Skoro sve kuće uz, već pomenute *kaldrmisane avlije*, cvjetnjake, bašće i voćnjake, imale su i odvojene objekte

▲374 *O karakteristikama kuće 'čatmaria' vidi,* PRILOG № 175.

▲375 *O karakteristikama kuće 'čardaklija' vidi,* PRILOG № 176.

Presjek i tlocrt prvog kata karakteristčne kuće *čardaklije*.
(Izvor. Ammar Akšamija).

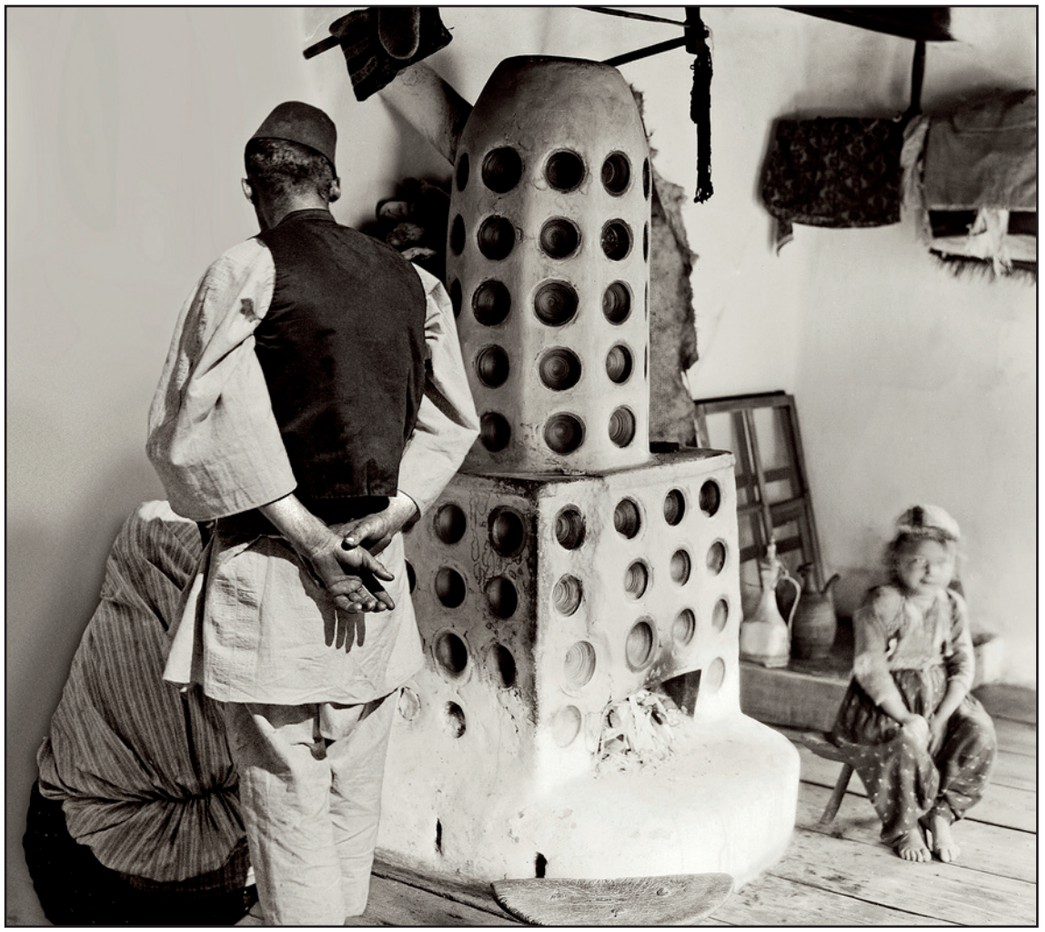
ILUSTRACIJA LIJEVO: Snimak naknadno dograđivane /proširivane "originalne bosanske kuće" (dva vlasnika iz jedne porodice) austrijskog arhitekte 1916/17. godine

(Izvor: Bauindustrie-Zeitung (Österreichische Bauzeitung), Tafel 23, XXXIV, Jahrgang.)

Karakteristični objekti za stanovanje u *mahali* Poljun – *mahalska ulica*. (Izvor. Arhiv Akšamija).

štala za goveda, a poneka i konje zvane *àhar*. Obično je to bio prizemni objekat u kojem se dolje držala stoka, a gore, na popođenom tavanu, zalihe sjena. Donji dio gdje se držala stoka isto je bio popođen. Đubre se izbacivalo kroz *kidaonicu*, otvor u zidu. U blizini štale ili odmah uz nju bila je locirana *ajakòlija*, nužnik ili *ćenifa*. Uz štalu se nalazio i kokošarnik, *ćumez*, i *hambar* za žito i kukuruz. U neposrednoj blizini kuća, u *bašćama*, nalazili su se *trapovi* u zemlji za ostavljanje povrća za zimu. Iscjepana drva obično su bila složena odmah pored kuće na *drvljaniku*. Uz kuću se nalazila i *mliječna koliba*.

Zidana peć sa karakterističnim keramičkim lončićima – forma klasičnog grijanja prostorije. (Izvor. Arhiv Akšamija).

Na sredini te kolibe je bilo postavljeno manje otvoreno ognjište na kom se uzvarivalo mlijeko, prije nego što se razljevalo u *crepulje* – glinene poaude. Duž zidova nalazili su se *rafovi*, police na kojma su držane crepulje. Kod mnogih kuća u dvorištu se nalazila i zidana *hljebna peć* i *sušara* za termičku obradu i sušenje voća sa pratećim policima i od pruća pletenih *ljesama*, kao i druga sušara za sušenje goveđeg i bravljeg (ovčijeg) mesa i proizvoda od mesa (npr. *suđuk*, osm. *suçuk* ← arap. *sudžūq*). Dio *avlije*, koji je bio orjentiran prema *mahalskom sokaku* (osm. ← arap. *zuqāq*), obično je bio zatvoren izidanim, ožbukanim i okrećenim zidom

Karakteristični objekti za stanovanje u *mahali* Gračanica. (Izvor. Arhiv Akšamija).

Različite forme šporeta, odnosno zidanih *hasmi* (zemljane peći koje su se ložile neposredno iz sobe). (Izvor. Arhiv Akšamija).

sa ulaznim *kapidžikom* – vratnicom. Ostali dio površine dvorišta i *bašće* bio je ograđen *parmacima* (osm. *paramak*) ili vrljikama, a ponegdje i plotom sa pletenim prućem.

U *mahali* varoš, u Donjem polju, živjelo je nemuslimansko doseljeničko stanovništvo iz predjela južnih oblasti istočne Hercegovine, Crne Gore i Starog Vlaha[376]. Obično bi, na samom početku, svaki doseljenik načinio sasvim malu kuću od *plota* (zidovi su bili opleteni od pruća), oblijepljeni zemljom, a prekriveni slamom, rijeđe *lubom,* korom od drveta. Zvali su ih *kolibe*. Bilo je i onih koji su živili u *naslonu* načinjenom od koso položenih stabala drveća uz *cjepanu kladu*. Ovakve nastambe građene su vrlo brzo, bile su jeftine i služile su privremeno do izgradnje kuće. Na sredini njihove novije forme kuće bilo je ognjište i oko njega se spavalo, jer je takva kuća obično imala samo po jedno jedino odjeljenje. Prateći razvoj kuća u varoši, susrećemo se i sa brvnarama, zatim polubrvnarama i, najzad, šeperušama izgrađenim od šepera, *čatme*. U ranijim vremenima objekti za stanovanje u ovom naselju nisu bile krečene, niti su zidovi obljepljivani (žbukani) iznutra. Nešto kasnije koristila se *bijela zemlja* za unutrašnje žbukanje zidova, a *lub* sa balvanovine za pokrivanje krovne konstrukcije. Takvi su se objekti zvali *kuće lubare*[377]. Mnogo kasnije jevlja se i oblik jednospratne kuće *birkatice* (jednokatnica sa zidom u širini jedne cigle, jednog ćerpiča (osm. slož, od osm. *bir,* jedan + *kat,* sprat).

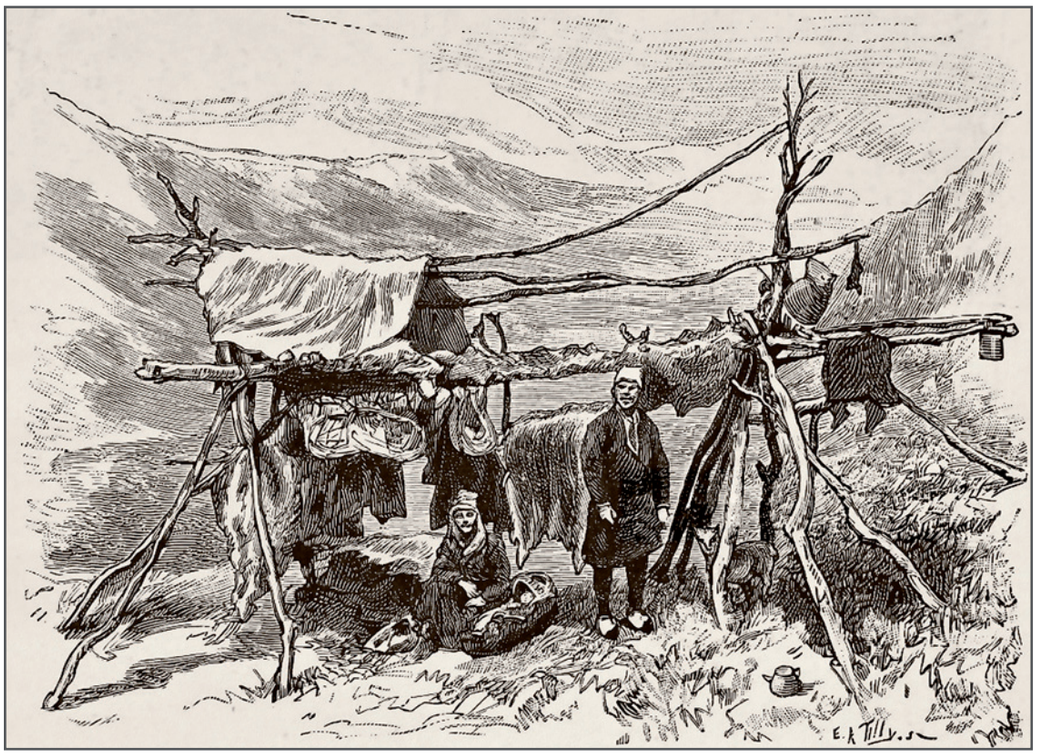
[376] *O porijeklu nekih naseljenih porodica u današnjoj Rogatici vidi,* PRILOG № 177.

[377] *O kući 'lubari' vidi,* PRILOG № 178.

Karetanje crnogorskih porodica prema području Čelebi Pazara / Rogatice, 1850. godine.

(Izvor: Gallica digital libraries, Bibliothèque nationale de France.)

Stacioniranje došljaka i gradnja privremenog boravišta do konačne izgradnje kuće u Čelebi Pazaru / Rogatici.

(Izvor: E. A. Tily, 1862. godine.)

Doseljeničko naselje u Donjem polju, 1937. godine. (Izvor. Arhiv Akšamija).

Izgradnja kuće u Donjem Polju, 1879. godine. (Izvor. Arhiv Akšamija).

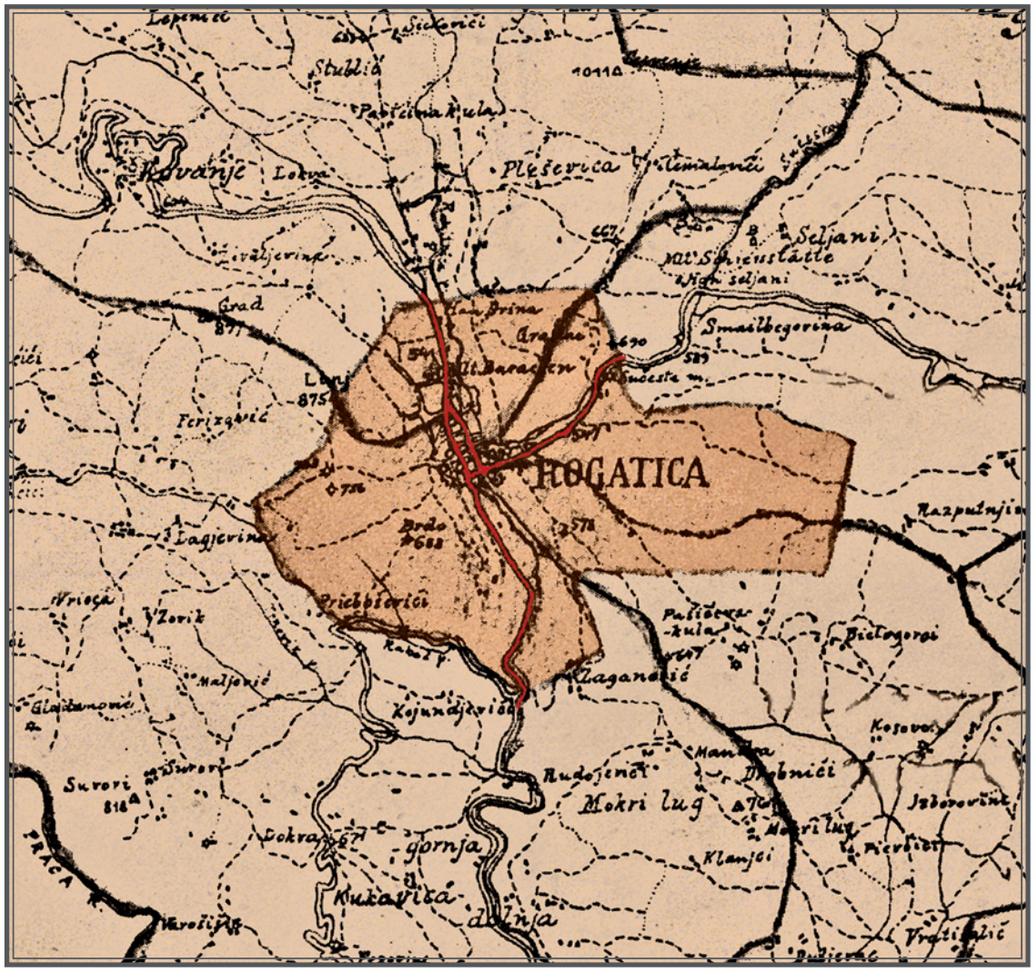

Jedan od stanovnika Donjeg Polja, 1900. godine.
(Izvor. Arhiv Akšamija)

Očito je kako su i priroda i prvi graditelji zastupali identičnu platformu kada je lociranje *čaršije* u pitanju, ravnicu oko glavne putne trase. Za razliku od stambenih mahalskih zona ovdje se ljudska ruka izražavala nešto drugačije, u okviru svojih specifičnih potreba i samih mogućnosti, ali ipak, možemo zaključiti, kako je slijedila zakonitost prisutne prirodne konfiguracije terena. U ovom načinu ljudskog djelovanja, u urbanističko-građevinskim relacijama, nigdje nisu bili prisutni nagli prelazi i usiljenost. Sve je bilo nekako dato u prirodnom ritmu i harmoniji između izgrađenih objekata i prirode, čime je potvrđena u potpunosti postignuta harmonija između ovih, najvjerovatnije, urbanistički nesvjesnih graditelja i same prirode.

Daljnje urbane i građevinske karakteristike ogledale su se u samoj mreži mahalskih ulica koje su se funkcionalno vezale za glavnu saobračajnicu, *čaršijsku* ulicu (*stambolsku džadu*). Karakteristično je, da u rasteru ulica na prostoru *kasabe*, možemo zapaziti određene oblike

saobračajnica modernog urbanizma: glavnu *čaršijsku* ulicu, zatim prometnu ulicu, koja je paralelna sa glavnom i kroz *mahalu* Kruščicu povezivala te ujedno skračivala putnu trasu od ulaza iz pravca *Saraj Bosne* / Sarajeva do izlaza prema raskršću za putni pravac Višegrad i Dobrun, odnosno Mesiće i Goražde, zatim *čikme* (osm. *çıkmaz*, bez izlaza ← *çıkmak*, izići) ili slijepe ulice, kao i *sokake* i *sokačiće* (osm. ← arap. *zuqāq*), uže pješačke prolaze između jednih i drugih mahalskih ulica.

Glavni cestovni pravci kroz Rogaticu (označeno cevenom bojom). (Izvor. Arhiv Akšamija).
Detalj sa karte austrougarskog zemaljskog premjera regije Rogatica iz 1885.

Od centralnog dijela naselja sa čaršijom prostirale su se *mahale*, gradske četvrti, a lijevu i desnu obalu rijeke Rakitnice spajale su dvije kamene *ćuprije* – *Kanarska* (u narodu poznata kao *Karanska*) i *Donja ćuprija*.[▲378] Elementi urbanog razvoja, bili su direktni povod za položaj i konstituciju tih dvaju *ćuprija*. Prvi element je prisustvo krivudavog i vegetacijom obraslog korita rijeke Rakitnice, koji se pruža u pravcu sjever-jug. Drugi elemnt je, dio tranzitnog *druma* koji je zaobilazio prostor *čaršije*, a koji je, paralelno sa koritom rijeke, presjecao naselje.

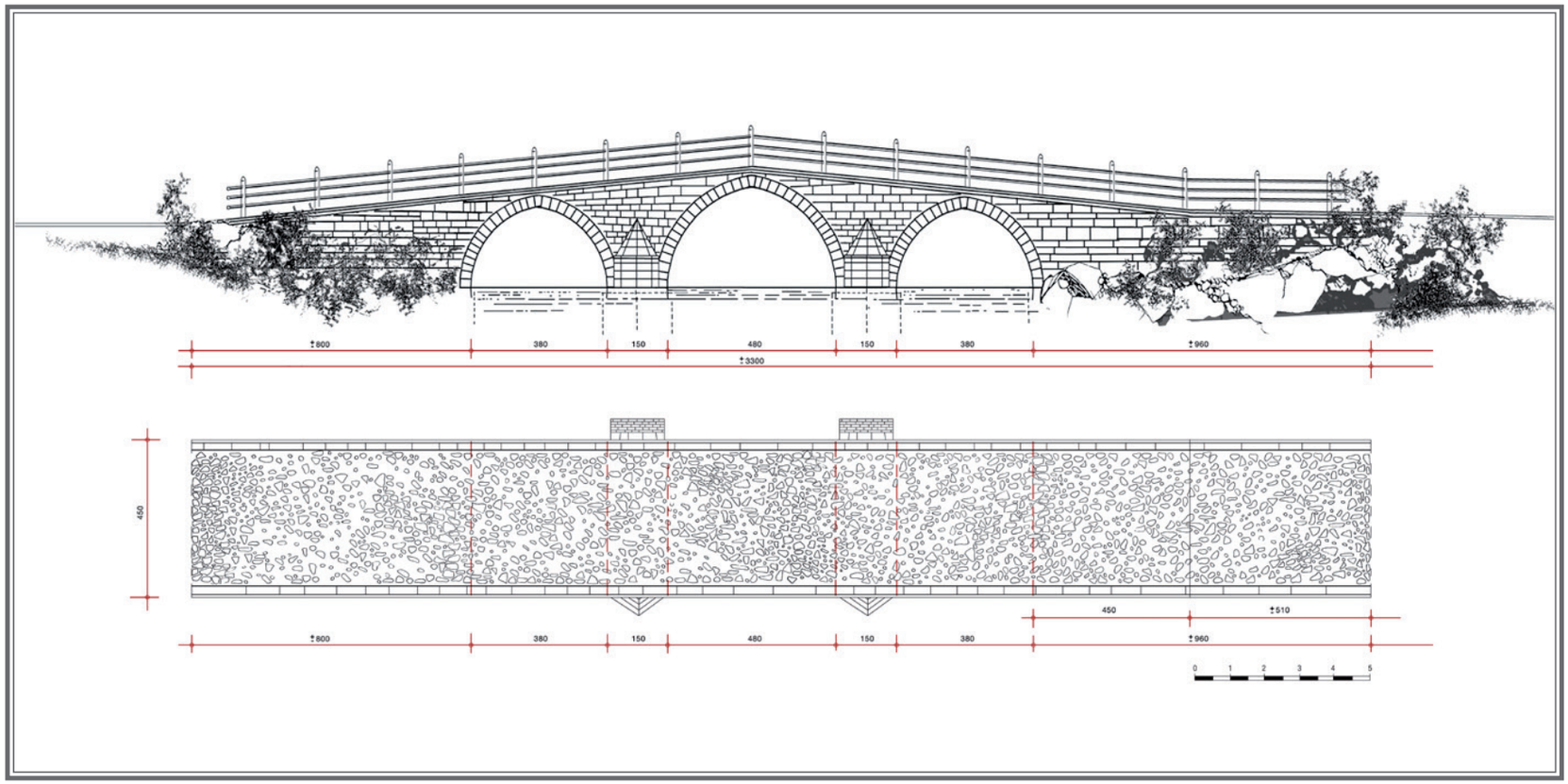
Lokacije Donje i Kanarske *ćuprije* na austrougarskoj karti iz 1885. godine. (Izvor. Arhiv Akšamija).

▲378 *O ćuprijama vidi:* Chabbouh-Akšamija, Lemja: ***Arhitektura svrhe – Akcentirane kamene mostovne konstrukcije osmanskog perioda na carskom bosanskom drumu***, Sarajevo, 2004., str. 77-88; ■ Bejtić, Alija: ***Istorijski izvori***, u: *Rogatica*, str. 59-60.

Ustvari, promatrano iz pravca dolaska u naselje, na dijelu stambolskog *druma* koji se prostirao iz Višegrada preko Sjemeća a pri samom ulasku u Čelebi Pazar, na mjestu gdje se dati cestovni pravac pruža sa jedne na drugu obalu rijeke Rakitnice bila je smještena *Donja ćuprija*. Nezaobilazni objekat u formi kamene mostovne konstrukcije sa izraženim karakteristikama Osmanskih stilskih mostovnih konstrukcija 16. i 17. stoljeća i, vjerovatno, čiji se nastanak može vezati za taj period, odnosno za period poslije 1558. godine kada dolazi do izgradnje *Oruč-agine džamije* na temeljima prvobitne Sinan-vojvodine, te intenziviranja izgradnje i naseljavanja *mahale* Gračanica. Konstruktivno-kompozicijska karakterizacija odslikavala se posredstvom klasične forme kamenih stubova mostovne konstrukcije sa šiljatim dijelom prema uzvodnoj i poligonalnim dijelom prema nizvodnoj strani. Lukovi su počinjali dosta nisko sa prelomljenom formom, što, također, odgovara *klasičnoj* osmanskoj formi 16. stoljeća. Jasnom ocrtavanju nivelete doprinosio je skoro istovjetan uspon na mostovnoj konstrukciji od jedne i druge obale prema sredini, kao i simetričan prijelom nad centralnim – srednjim lukom. Lemja Chabbouh-Akšamija tvrdi *[…] da svojom dimenzijom i 'stilom', kao i tehnikom kojom je bila izgrađena, predstavlja jednu od najreprezentativnijih kamenih mostovnih konstrukcija osmanskog perioda u Bosni i Hercegovini.* [379]

[379] Chabbouh-Akšamija, Lemja: ***Arhitektura svrhe***…, str. 80-81.

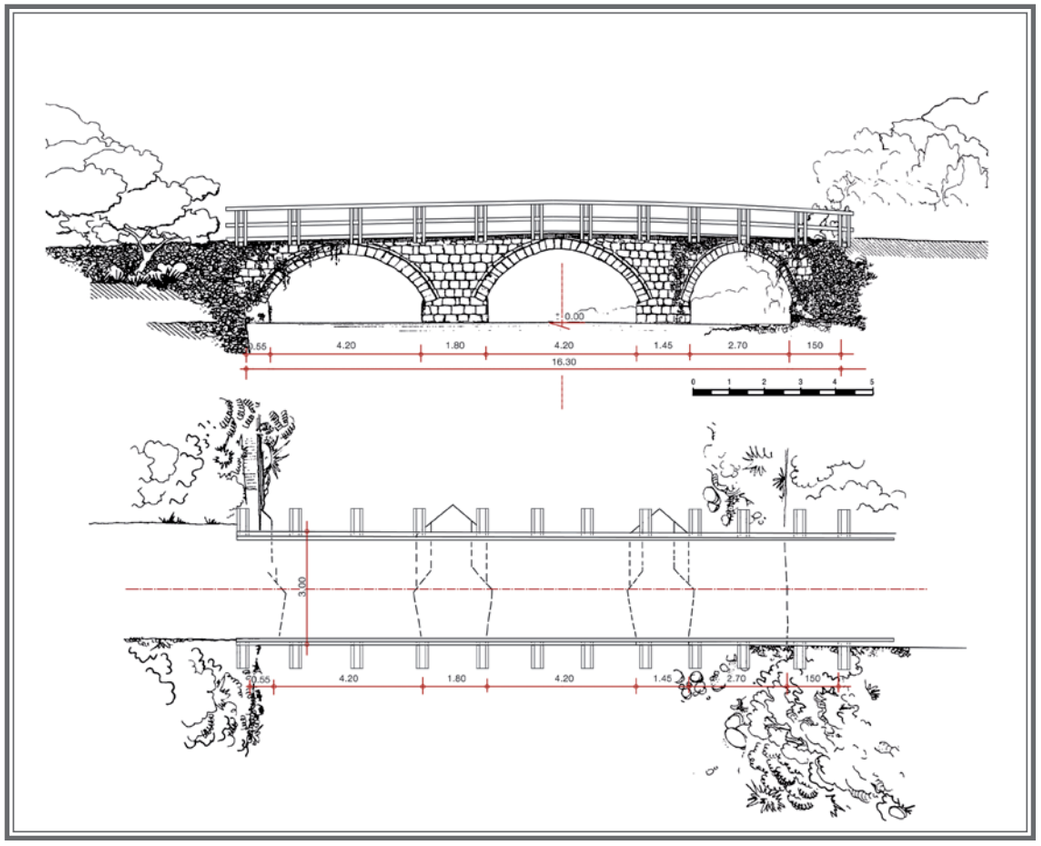

Donja ćuprija u Čelebi Pazaru / Rogatici, 1558. godine (?) – (Izvor: Lemja Chabbouh-Akšamija).

Na unutrašnjoj komunikaciji, transverzalnom putu od mahale Gračanica, pored *Tekije* i *Musale*, te *Tabhane* i *mahale* Kruščice, do centralnog dijela *kasabe*, izgrađena je trolučna kamena mostovna konstrukcija *Karanska ćuprija*. Ova *ćuprija* imala je lukove sa skoro savršeno pravilnim oblikom polukruga a koji su počinjali od dna riječnog stuba, tako da su pri višem vodostaju djelovali kao segment polukruga, na što je utjecala i visina mostovne konstrukcije od nešto više od 2 metra. Nivelete su bile u neznatnom usponu prema sredini. *Korkaluk* (osm. slož. od *korkija* + osm suf. *-luk*) – ograda na *ćupriji* je bila prvo masivna od kamenih monolitnih ploča, a kasnije drvena. U vijencu, koji je pratio niveletu i liniju kolske trase, nalazili su se otvori u koje je ubacivana *japija* (osm. *yapı*) – drvena građa u cilju podupiranja i pridržavanja ogradne konstrukcije. Komparativnom metodom forme luka, Lemja Chabbouh-Akšamija došla je do zaključka da se kod mostovne konstrukcije na Plandištu kod Blažuja radi o gotovo istoj konstruktivnoj vrijednosti. To bi bio jedan od razloga zašto se nije mogla složiti sa Džemalom Čelićem i Mehmedom Mujezinovićem kako je riječ o mostovnoj konstrukciji *bez stilskih karakeristika* vremena u kojem je *Karanska ćuprija* nastala. Nažalost, tačan period izgradnje ove mostovne konstrukcije je nepoznat, ali u stilskom i konstruktivnom smislu istu formu susrećemo od 1400. do 1900. godine.[▲380]

[▲380] *Ibid.*, str. 88.

Karanska / *Karanska ćuprija* u Čelebi Pazaru / Rogatici – (Izvor: Lemja Chabbouh-Akšamija).

Za *Karansku ćupriju*, a za potrebe opravki i njeno održavanje (pored *karavan saraja*), kožar Ali (Alija), sin Bajramlije, kasnije poznat kao Ali Aššami, *uvakufio* je – na osnovu *hudždžeta*, (osm. *hüccet akçesi* ← arap. *ḥudžratun*) sudske odluke / dokaza, *mevlana kadije* Višegrada (osm. mevlana ← arap. *mawlānā*, počasna titula učenjaka) – *12 dućana, jednu tabhanu i u novcu 500 akči, zatim vrt – bostanluk koji se nalazio iza karavan saraja a u blizini same ćuprije.*[381]

Kao što je vidljivo iz prethodno navedene građe, glavninu stanovništva činili su zanatlije i trgovci koji nisu imali obaveza prema *spahijama*, osim što su u slučaju rata opremali oružjem i hranom određeni broj *askera,* vojnika. Istaknuto mjesto su imali i pomenuti predstavnici duhovne inteligencije: *hatibi*, *imami*, *mujezini*, *muderisi*, *šerijatske kadije* i *muftije*, najviši vjerski stručnjaci za *šerijatsko* pravo (osm. *şeriat* ← arap. *šarīʿah*, temeljni vjerski zakon). Od administrativnog sloja postojali su: *subaše* – nadzornici gradova, *ćehaje* – upravitelji imanja, *haznadari* – rizničari, *haračlije* – poreznici, *ajani* – uglednici, *defterdari* – šefovi finansija…, dok su vojni sloj činili: *azapi* – vojnici, *akindžije* – konjanici, *emini* – nadzornici, *odobaše* – komandiri, *serdari* – viši oficiri, *zaptije* – policajci, *jasakdžije* – stražari…

Čelebi Pazar je, pored navedenog, spadao u jedno od 50 naselja u Bosni koja su imala jednu ili više *medresa*. Povoljne ekonomske prilike mnogih *begovskih* porodica u Čelebi Pazaru omogućavale su da djecu šalju na dalje školovanje u Saraj Bosnu, pa čak i u Stambol. Mnogi su, nakon okončanja školovanja u *medresama*, odlazili u Stambol i tamo studirali na visokim školama. Nakon okončanja studija, neki su se vraćali i vršili razne dužnosti u Čelebi Pazaru i drugim mjestima, dok su drugi ostajali u Stambolu i bili postavljani na različite položaje širom Osmanskog Carstva. Tako je Čelebi Pazar bio poznat po obrazovanim ljudima, intelektualcima u osmanskom periodu, a zatim i kasnije. Samo je jedna porodica Hafizovića[382], kroz 200 godina, dala 14 kadija. Dvojica od njih bili su vrhovne *šerijatske* sudije u Saraj Bosni, *hadži* Nurudin-*efendija* i Galib-*efendija* Hafizović.[383] I treći, građanin Čelebi Pazara, *hadži* Nezir-*efendija* Škaljić bio je na toj dužnosti.[384]

ILUSTRACIJA LIJEVO: Čelebipazarski uglednici (sa lijeva na desno): *ajan*, *subaša*, *deftedar* i *haznadar*. (Izvor. Arhiv Akšamija).

[381] *O Vakufnami Alija Bajramlije vidi:* fusnotu No. 350.

[382] *O porijeklu porodice Hafizović vidi,* PRILOG № 179, a *helvetijskom sufijskom redu vidi,* PRILOG № 180.

[383] *O hadži Nurudin-efendiji Hafizoviću vidi,* PRILOG № 181.

[384] *O Nezir ef. Škaljiću vidi,* PRILOG № 182.

▲385 Početkom 19. stoljeća u sjedištu *muftiluka* nalazio se *muftija* iz porodice Muftić.

▲386 Predstavnik uglednih građana 1782/1196. godine bio je *ajan* Ali-*beg*.

O izvoru za ovaj podatak vidi, PRILOG № 183.

▲387 Prezimena *begovskih* porodica su navedena abecednim redom.

O pominjanju čelebipazarskih porodica u literaturi vidi, PRILOG № 184.

▲388 *O značenju titule 'alajbeg' vidi,* PRILOG № 185, *a o problematici i položaju bosanskih begova u Austro-Ugarskoj monarhiji vidi,* PRILOG № 186.

▲389 Grabrijan, Dušan: ***Arhitektura na dohvat čovječje ruke***. Sarajevo. *Novi behar,* list za pouku i zabavu, 13 (1939-1940.), br. 23, Sarajevo, str. 309-316; ■ Idem: ***Turska kuća: osnove i porijeklo***. *Novi behar*, 11 (1937-1938.), br. 1-2, Sarajevo, str. 8-12; *Vidi i:* Grabrijan, Dušan – Neidhardt, Juraj: *Arhitektura Bosne i put u savremeno*, Državna založba Slovenije, Ljubljana, 1957; ■ Hadžijahić, Mehmed: ***Orijentalno-islamski utjecaji na bosanske muslimane i druge južnoslavenske narode,*** Sarajevo, 1973., str. 105 i dalje; ■ Zlatar, Behija: ***Zlatno doba Sarajeva*** *(XVI stoljeće),* Sarajevo, 1996., str. 210-212.

Definiranje gradnje na 'dohvat ruke', te organizacije tipičnih bosanskih gradova vidi, PRILOG № 187.

Gradonačelnik Saraj Bosne / Sarajeva, *hadži* Nezir-*efendija* Škaljić. (Izvor. Arhiv Akšamija).

Vrhovni *šerijatski kadija* u Saraj Bosni, *hadži* Nurudin-*efendija* Hafizović. (Izvor. Arhiv Akšamija).

Nakon 17. stoljeća, postojeće *mahale* su se širile i popunjavale novim stambenim objektima. Nastajale su nove stambene četvrti. Čelebi Pazar se kao grad potpuno izdiferencirao pa su se oformili prepoznatljivi dijelovi *kasabe* sa novim *mahalama*. Na lijevoj obali bilo je smješteno Donje polje na krajnjem jugu, zatim idući prema sjeveru Sinan-vojvodina, odnosno *Oruč-agina* ili *Tekijska mahala*, Gračanica i Zakula. Na desnoj obali na krajnjem jugu bilo je naselje *Serhat* – granica, zatim *mahala* Toplik – tada već izdvojena iz Careve, pa Careva *mahala*, Pothrid, Poljun i Kruščica u blizini *Arnaudije džamije*.

Čelebi Pazar je bio i sjedište *šerijatskog* sudije – *kadije* i sjedište *muftije*.▲385 Pošto je u Čelebi Pazaru bilo dosta velikih posjednika i *begovskih* porodica – titula časnika plemićkih porodica, postojao je i *ajan* kao predstavnik uglednih građana.▲386 Najuglednije *ešrafsko-begovske* porodice bile su: Ajanovići, Babići, Brankovići, Bukvice, Pašići, Šahinpašići, Šetići, Tankovići…▲387 U Čelebi Pazaru je i bosanski *alajbeg*, zapovjednik *spahija* u *sandžaku*, imao svog zastupnika.▲388

Vidljivo je kako je riječ o prepoznatljivom načinu razvijanja naselja logikom arhitekture i urbanizma *po mogućnosti, potrebi i mjeri čovjeka*. Akcenti ove strukture, uz *džamijske munare* jesu kamene *ćuprije* – mostovi preko rijeke Rakitnice i *čaršijski* objekti u duhu sada već tradicionalnih *dućana* i bosanskih kuća. *Čunkovima* (osm. *künk* ← perz. *gunk*, cijev) dovedena voda do *čaršije* omogućila je, pored podizanja *hamama*, aktiviranje i *čaršijskih* i *mahalskih česmi*. Započeta je izgradnja i novih tipova kuća za stanovanje. Kada se, dakle, steklo dovoljno duhovnih i materijalnih razloga, počela je u Čelebi Pazaru pulsirati urbana zajednica orijentalnog tipa, ali sa dubokim domaćim temeljima i raspoznatljivim bosanskim crtama. Osmansko razdoblje ove *kasabe*, jest vrijeme lomova i stradanja, nevolja i nesreća, međutim, to je i vrijeme uspostavljanja i višestoljetnog odvijanja naročitog načina življenja, gotovo u svim detaljima, sasvim primjerenog ovdašnjem čovjeku. Ishitren bi bio zaključak da je društvo stagniralo, jer su brojni oblici i postupci u svakodnevnom življenju stoljećima ostajali neizmijenjeni. Ti oblici su, zapravo, srazmjerno rano dosegnuli optimum. Sklad koji je u *čaršiji* i *mahalama* uspostavljen između privređivanja i stanovanja, između javnog i privatnog, između svetog i profanog,[▲389] mudra je formula primjenjiva i u sadašnjim pretencioznim i nervoznim prilikama. Taj sklad je počivao na nekoliko jednostavnih načela: pravu na pogled, pravu na vodu, pravu na intimu i privatnost... Iako je utjecaj orijentalnog duha i umjetnosti nepobitan, ipak su ti elementi prilagođavani lokalnim osjećajima i običajima, tako da čelebipazarsku arhitekturu osmanskog perioda karakterizira horizontalizam, ekonomičnost, pomenuto vezanje za mjerilo čovjeka, nenametljivost, slikovitost i pejzažnost, koji čine takvu arhitekturu ukomponiranom u svoju okolinu.[▲390] Domaći Čelebipazarčanin nije posezao za kompilacijom, već je vlastito umijeće bogatio utjecajima Orijenta.[▲391]

[▲390] *Vidi:* Bejtić, Alija: ***Spomenici***, Sarajevo, 1953., str. 240; ■ Mehmedović, Ahmed: ***Gazi Husrev-beg i njegove zadužbine***, Sarajevo, 2005., str. 41.

[▲391] Nametak, Alija: ***Islamski kulturni spomenici turskog perioda u Bosni i Hercegovini***, Sarajevo, 1939., str. 40.

Tradicionalne bosanske kuće za obitavanje na Holiču.

Nova arhitektonska vrijednost kuće za obitavanje koja je urađena "pod plan" (na osnovu arhitektonskog rješenja) – porodična kuća Nurudin *ef.* Hafizovića. (Oko 1900. godine) (Izvor. Arhiv Akšamija).

ILUSTRACIJA LIJEVO: Zapaljena i porušena *Šudžaudinova džamija* i okolni objekti 1914. godine. (Izvor. Arhiv Akšamija).

PRILOZI – *Čelebipazarski dućani, stanovanje, ćuprije...*

№ 171. Poslije dugih dolazaka i prolazaka, Romi su se u Čelebi Pazar konačno stacionirali koncem 18. i početkom 19. stoljeća. Bila je to grupa iz Đeni Pazara (koji je tada pripadao Bosanskom *ejaletu*) i nastanili su u selu Pogledala. Ova skupina, za razliku od drugih Roma, nije bila nomadskog karaktera. Pored izraženih sposobnosti, štedljivosti, izvanredanog smisla za organizaciju i skromnih životnih potreba, većina je bila pismena i vrlo ljubomorno čuvala svoj romski jezik. Tu su živjeli u tridesetak kuća.

Čelebipazarski Romi su imali uredno naselje sa okrečenim kućama, kako iz vana tako i iznutra, a čije zidove su oplemenjivali slikarskim intervencijama intenzivne palete boja sa tematikom i motivima iz prapostojbine – Indije. Također, bili su poznati i po umjetničko-zanatskim radovima u bakru i finoći kalajsanja posuđa od metala. Imali su i svoj instrumentalni orkestar sa violinama, gitarama, primom, frulama, bubnjevima... Vođa orkestra bio je izvjesni Perveza a među ostalim muzičarima isticali su se Sefer i Čakar.

Prema posljednjem osmanskom ***Popisu stanovništva u Bosanskom ejaletu*** iz 1870. godine, koji je izvršen po *sandžacima* i po *kadilucima*, na principu vjerske pripadnosti, *Cigani,* odnosno Romi muslimani su odvojeno evidentirani od ostalih muslimana. Brojno stanje Roma u Čelebi Pazarskom *kadiluku* bilo je: *27 domaćinstava sa 54 lica* (muškarca).

Ekspert za bosanske Rome Rade Uhlik posjetio je Pogledala uoči Drugog svjetskog rata i ustvrdio da je to *neosporno najzanimljivije i najvitalnije ciganske naselje u Bosni*. *Izvor naveden u:* fusnoti 367.

№ 172 Osnova osmanskog krivičnog prava je sadržana u *Šerijatskom pravu* koje je nastojalo obuhvatiti cjelokupan život muslimana. Po tom pravu krivična djela su podijeljena u tri grupacije. U našem konkretnom slučaju, zainteresirani smo za prvu grupaciju koja se naziva *hadd* i podrazumijeva ona krivična djela *direktno uperena protiv vjere i javnog morala* koja je država službeno progonila i kažnjavala i za koja su kazne bile precizno određene a odnosile su se na *krađu, blud, klevetu, konzumiranje alkohola i razbojništvo*.

Sudsku vlast vršio je *kadija* – u prvom redu organ pravosuđa, a u lokalnoj upravi – organ opće nadležnosti, ali i izvršilac naredbi centralne vlasti.

Kasnije, u Osmanskom carstvu je *sultan*, kao šef države svojim *kanunamama* odmjeravao vrstu i visinu kazne za *siyaset* (osm. *siyaset*, politika, uprava, kazna ← arap. *siyāsah*, upravljati, suditi) – mnoga krivična djela. Znači, pravo tačnog propisivanja krivičnih djela i visine kazne je bilo *prepušteno poglavaru islamske države*, odnosno po njegovom ovlaštenju *kadiji* na funkciji sudije. U programu i političkoj reformi *tanzimata* (osm. ← arap. mn. *tanẓīmāt* ← *tanẓīm*, srediti, rasporediti) koja je podrazumijevala reformu i modernizaciju tradicionalnih osmanskih institucija, pa i samih krivičnih zakona unutar postojećeg sudstva došlo je do nove kaznene konkretizacije. Bio je to zbornik *kanuna* sastavljen u duhu principa *lex talionis* kojim se dopunjavao *šerijat* i prema kojem se za teške zločine, kao što su ubistvo, otmica, pljačka s nasiljem ili drumsko razbojništvo, kažnjavalo pogubljenjem ili tjelesnim sakaćenjem. Uobičajeni oblici tjelesnih kazni bili su amputacija šake ili noge, osuda na robijanje ili batinanje po tabanima. Ukoliko počinitelj nedjela ne bi bio pronađen, mogla se kazniti cijela zajednica, recimo stanovništvo *mahale*.

№ 173. O *hair česmama* A. Nametak je zapisao: *[…] Poslužiti općenitosti bilo je geslo onoga bezbroja naših predaka, koji su svoje veliko bogatstvo trošili na javne ustanove kojega bilo reda, od velebnih džamija u gradovima do neznatnih česama na planinskim putevima...*

Starije česme su jednostavnije, obično bez natpisa, mlade su vrlo često vanredno finih oblika s kićenim natpisima, koji slave zakladnika i bilježe godinu gradnje. Narodna tradicija veže nastanak gradnje ovakvih česama i vodovoda s raznim događajima i ličnostima. Izgradnja goleme česme od stećaka (mramorja, op, aut.) *zvane "Careve vode" na planini Romaniji pripisuje se sultanu Mehmedu el-Fatihu, osvajaču Carigrada i Bosne.*

Nametak, Alija: ***Islamski kulturni spomenici turskog perioda u Bosni i Hercegovini***..., str. 21.

№ 174. Nažalost pouzdan izvor o izgradnji *ćenifa* u Čelebi Pazaru nemamo, ali se po pričanju starijih žitelja sedamdesetih godina prošlog stoljeća pouzdano zna da su postojale i poslije dolaska austrijske vlasti. Međutim, kod A. Bejtića pronašli smo podatak o tome kako je u Saraj Bosni, u okolini današnje *Čekrekčijine džamije*, još 1526. godine uspostavio javni nužnik koji je izgradio sam osnivač *džamije* Muslihudin Čekrekčija. *Vakufnamom* ili zavještajnom poveljom za *džamiju* definirao je i financijske izvore iz kojih će se plaćati održavanje, odnosno čišćenje.

Vidi, Bejtić, Alija: ***Stara sarajevska čaršija***..., str. 36.

№ 175. ***Čatmara***, kuća kvadratne osnove koja se sastojala od *odžaklije* (od osm. *ocak*, prostorija u kojoj se nalazi ognjište sa zidanim dimnjakom), prostora dnevnog boravka sa elementima kuhinje i dvije manje sobe za spavanje, a prostorije su bile natkrivene visokim i strmim četvorovodnim krovom od šindre. *Čatmara* je bila bez tavana, sa gornjim unutrašnjim otvorenim dijelom krovne konstrukcije u formi sušare.

Graditelji su na specifičan način, bez željeznih eksera i klinova, spajali drvenu konstruktivnu građu zasjecanjem i prepletanjem pruća, gradeći skelet koji se, zatim, oblagao smješom blata i slame. Ovakav vid konstruktivnog zida kuće imao je naziv *bondruka-čatma.* U osmanskom jeziku *čatma / çatma* znači *spoj,* a ustvari je pletena ograda, odnosn*o pleter.* Otud i izraz *čatmara, kuća od pletera (šepera).* Osnova onih kuća koje su bile izgrađene od kamenih podzida plijenile su preciznošću slaganja kamena, kojoj su stari čelebipazarski *dunđeri* / neimari bili veoma vični.

№ 176. *Čardaklija*, tradicionalna bosanska kuća izgrađena od solidnih prizemnih zidova od kamena, dok je na katu nadograđena od drvene konstrukcije u formi bondruka. Prozori su omanji, prizemlje je masivno, a nadogradnja od lakše drvene konstrukcije.

№ 177. Porodica *Kojića*, starinom Samardžići, doselili su se iz Nevesinja; *Cvijetići* i *Bajčetići* iz Bileće odakle su iz te okoline došli i Papići; *Jovanovići* iz Lukova; *Forcani*, sa starinom Govedarice, iz Gacka; *Gojkovići*, *Cerovići*, *Karadžići*, *Kosorići*, *Pejovići*, *Bartule* i *Vukovići* iz Drobnjaka; *Furtule* iz Kolašina; *Koprivice* iz Banjanja; *Puhalci* iz Komarnice u Drobnjaku; *Limići*, sa starinom Radovići, iz Pive; *Odovići*, sa starinom Šćepanovići, iz Rovnjana kod Dubokog; *Pajurkovići* i *Obradovići* iz Nove Varoši; *Čizmići* iz Čajetine kod Užica; *Toševići* iz Foče…
Usporedi, Hasanagić, Munib: ***Rogatica – kazivanje o jednom gradu***, Sarajevo, 2008., str. 39.

№ 178. ***Kuće lubare***, predstavljali su stništa pravougaone osnove koje mogu biti kamene ili zemljane. Takve kuće su pokrivane poluobličastim krovom od *luba* (kore drveta – takozvane *lubare*).
Vidi, Cvijić, Jovan: ***Balkansko poluostrvo i južnoslovenske zemlje***, Beograd, 1922., str. 350-351.

№ 179. Porodica Hafizović potječe od *šejha* Šabani-ja Veli-je iz Kastamonije na sjeveru Osmanske Turske. Bio je to znanstvenik, pisac, odgajatelj, *šejh*, jedan veliki i zaslužni intelektualac. Danas u Kastamoniji postoji *džamija-tekija* i *turbe* u kojem je sahranjeno 14 *šejhova halvetijskog reda*. Na desetom mjestu sahranjen je *hafiz* Mehmed-*efendija* iz Kastamonije po kojem je, kao mudrom i iskusnom *alimu* – apsolutnom znalcu i Kur'ana napamet, porodica Hafizović dobila je prezime.

Mehmed-*efendija* 1737./1149. godine bio je postavljen za *kadiju* u Čelebi Pazaru, a prije te dužnosti bio je u istom svojstvu u Anadoliji i Urumenliji. Obavljao je i dužnost *muderisa* (profesora) u čelebipazarskoj *medresi*. Tu se oženio i imao četiri sina: Muhamed-Emina *ef*., Lutfulah-Ediba *ef*., Muhameda *ef*. i Ališaha. Najstariji sin Muhamed-Emin *ef*. rođen je 1761. g, a školovao se u Istanbulu, pa je kao *kadija* službovao u Čelebi Pazaru, Višegradu, Kladnju, Srebrenici, Kostajnici i Prijedoru. Zajedno sa njim obrazovao se i njegov brat Lutfulah *ef*., koji je također imenovan za *kadiju* u Čelebi Pazaru, Kladnju, Foči, Fojnici i Livnu. Bio je odlikovan posebnim kadijskim odlikovanjem. Druga dvojica sinova Muhamed *ef*. i Ali Šah umrli su relativno mladi u Čelebi Pazaru.

Njihovu lozu je nastavilo šest sinova Muhamed-Emina *ef*.: *muftija* i *kadija* Mehmed-Rešid *ef*., Edhem (preminuo na školovanju u Istanbulu), Ataulah, Hasib (oba mladi preminuli), *kadija* Čamil i Ališah (također mlad preminuo). Lutfulah-Edib *ef*. je imao tri sina, koji su se po ocu prozvali još i *Lutfikadići*, i to: Abdulah-Latif, Mehmed-Hasib i Sulekman-Nedžib.

Abdulah-Latif je, nakon završenog školovanja, također u Istanbulu, imenovan za *kadiju* u Silopči (Rumenlija), zatim u Karaferiji (okrug Solun), a potom u *Jenidže* Vardaru, pa u Trhali. I Muhamed-Hasib je bio *kadija* u Rogatici, ali u Čajniču, Foči, Plevljima, dok je Sulejman-Nedžib bio *kadija* u Bihaću, Elbasanu, Mostaru, Plevni, a zatim i *kadija* za deset srezova u Trabzonu (Anadolija), a onda u Brkoči (Rumelija) i u Trhali.

Drugi sin Lutfulah-Ediba *ef*., po imenu Mehmed-Hasib, imao je dva sina: Lutfulaha i Abdulaha. Hafiz Lutfulah *ef*. je bio *kadija* u Duvnu, Gračanici, Prijedoru, Sanskom Mostu i Kladnju, dok drugi sin Abdulah nije bio ni u kakvoj carskoj službi.

Muftija i *kadija* Mehmed-Rešid *ef*. imao je sinove: Ejuba (*hadži* Ejub-Šakir), Muhamed-Teufika, Husein-Nurudina, Abdulaha, Lutfiju i Behdžeta. *Hadži* Ejub-Šakir *ef*. je bio *kadija* u Kladnju, Cazinu, Prijedoru, Dubici, Derventi, Čelebi Pazaru / Rogatici, Prnjavoru, Bihaću, Gračanici i Čajniču. Osim Ejuba i Husein-Nurudina, drugi sinovi su pomrli još za života Mehmed-Rešid *ef*.. Za razliku od ostalih srodnika Husein-Nurudin je početni nauk izučio pred *šejhom* Osmanom *ef*. i pred tadašnjim *kadijom*, svojim *amidžićem*, *hadži* Mehmed-Hasibom *ef*., zatim pred Lofčalijom Nazifom ef., a potom u Bihaću pred Hujić Ibrahimom *ef*.. Konačni ispit za *kadiju* je položio 1861. godine u Sarajevu, pa je službovao u Gradišci, Gračanici i Gradačacu. Zatim je po najnovijoj uredbi bio podvrgnut naročitom ispitu i u Istanbulu, poslije čega je imenovan za *kadiju* u Izmiru (1870). Odlikovan je ordenom "*Medžidija* V reda", a kasnije i ordenom "*Muderris* od Erdene". Iz zdravstvenih razloga biva premješten za *kadiju* u Pljevljima (1871). Za vrijeme Austrougarske monarhije bio je član *Ulema medžilisa* u Sarajevu, a austrougarske

vlasti smatrale su ga vrhovnim predstavnikom IVZ-a do imenovanja prvog *reisu-l-uleme* Mustafe Hilmi-*ef*. Omerovića (1882). Zatim je imenovan za Vrhovnog *šeriatskog* sudiju, koju je dužnost obavljao do penzionisanja (1916).

Hadži Nurudin *ef*. iz dva braka imao je sedmero djece, sinove: Abdulaha i Muhameda, te kćeri: Esmu, Belkisu, Hajriju, Behiju i Mesudu (sa drugom ženom).

Sin Hadži Nurudina *ef*., Abdulah *ef*. Hafizović, završio je *Šeriatsku* sudačku školu 1892. godine i bio je *kadija* u Prozoru, Konjicu i Višegradu. Abdulah *ef*. je imao 4 djece: sina Pertefa, te kćeri: Hibu, Fadilu i Aširu. Drugi sin, Muhamed je također pohađao *Šeriatsku* sudačku školu ali je nije završio. Živio je u Rogatici i imao jednog sina Ibrahima.

Najstariji sin *hadži* Ejub-Šakira, Osman *ef*, Galib, završio je također *Šeriatsku* sudačku školu 1901. godine, pa je zatim službovao u Tuzli, Srebrenici. Kasnije je bio imenovan za predsjednika Vrhovnog *šeriatskog* suda u Sarajevu. Galib *ef*. je imao šestero djece, kćeri: Sadetu, Naimu i Aišu, te sinove: Muniba, Fehima i Dževdeta.

Drugi sin Mehmed-Rešid *ef*. je bio *hadži* Ejub-Šakir i imao je dva sina: Osman-Nuriju i Ahmeda. Osman-Nurija je učio pred svojim ocem u Rogatici, te pred bivšim *muftijom* Škaljićom Ahmedom *ef*.. Pošto mu je otac bio *kadija* u Rogatici, bio je zaposlen kao pisar u sudu. Od djece je imao sinove: Galiba, Musatfu, Edhema, Ejuba, Ismeta i Abdulaha, te kćeri: Hadidžu, Esmu i Safetu.

Sin *hadži* Ejub-Šakira po imenu Ahmed je živio na posjedu u Rogatici, a kasnije je odselio u Tursku. Imao je sinove: Rešida, koji je ostao u Rogatici, te Muhameda i Ibrahima. Muhamed je poginuo u I svjetskom ratu, a Ibrahim je umro u Inegolu.

Ovo je samo dio povijesti koji su članovi ove porodice kroz dvije stotine godišnje prisustvo dali 14 *kadija*.

Usporedi, Hafizović, Galib ef.: ***Rodoslovlje porodice Hafizović iz Rogatice***; u: *Takvim* (ur. Ferhat ef. Šeta). *Ilmija Bosne i Hercegovine,* Sarajevo, 1983. Digitalno izdanje dostupno na: http://rogatica-bih.blogspot.com/2018/06/rodoslovlje-porodice-hafizovic-iz.html).pdf (pristupljeno 10. februara 2019.)

№ 180. Osnivač *halvetijskog / helvetijskog derviškog* reda – *halvetija / helvetija* je *hazreti pīr* Ibrāhīm ibn Ebil-Medžd ed-Desūkī / *ed-Dusūkī*, a jedan od najznamenitijih *halvetija* na našim prostorima bio je Gazi Husrev-*beg*, te članovi porodice Korkuti, u *tekiji* koja je bila locirana u Gazi Husrev-begovom *hanikahu* (osm. *hanikah* ← arap. *ḫāniqāh* ← perz. *hāngāh*) u Saraj Bosni. Pored ove *tekije* bila je još jedna *tekija* smještena u današnjem sarajevskom restoranu *Aeroplan*. U Bosni je postojalo trinaest osnovnih *derviških* redova, a u literaturi na bosanskom jeziku, te u literaturi orijentalista, najčešće korišten pojam za osobe privučene *tesavvufskim* naukom jeste *sufija*. U bosanskoj tradiciji, pored ovoga, koriste se termini *derviš* i *mutesavvif*, množina *derviši* i *mutesavvifuni*.

Halvetijski red je do 1930. godine nestao iz Bosne i Hercegovine; nije imao *tekija*, a *šejhovi* ovog reda su pristali uz druge redove.

№ 181. *Hadži* Nurudin-*efendija* Hafizović, sin Mehmeda Rešida, rođen je u Čelebi Pazaru. Školovao se u Bihaću i Banjoj Luci, gdje mu je otac bio *kadija*. Sudijski ispit položio je i u Saraj Bosni i u Stambolu. Bio je *kadija* u Izmiru i *Taslidži* / Pljevljima do 1878./1295. godine. Zatim je otišao u Čelebi Pazar. Godine 1882./1299. postavljen je za člana *Ulema-medžlisa* u Saraj Bosni. Bilo je to tijelo koje se sastojalo od četiri člana sa *reisu-l-ulemom* na čelu. Nakon toga, postavljen je za vrhovnog *šerijatskog* sudiju u Sarajevu, a zatim za predsjednika istog suda. Za svoj rad dobio je više priznanja i odlikovanja.

Galib *ef*. Hafizović bio je vrhovni *kadija* u Saraj Bosni / Sarajevu.

№ 182. Nezir *ef*. Škaljić rođen je 1844./1196. godine u Čelebi Pazaru. Po završetku školovanja službovao je kao *kadija* u Čelebi Pazaru, Fojnici i *Srebreniçi* / Srebrenici. Za vrijeme austro-ugarske okupacije 1887./1234. godine bio je predsjednik *Trgovačkog suda u Sarajevu*, a od 1883./1230. godine član *Ulema-medžlisa* (*Rijaseta* – vrhovno tijelo Islamske zajednice) i *Vakufske* uprave.

Nakon što se drugi sarajevski gradonačelnik Mehmed-*beg* Kapetanović Ljubušak zbog bolesti povukao sa te funkcije 1899. godine, na tu poziciju imenovan je Nezir *ef*. Škaljić.

Historija bilježi, za Nezira *ef*. Škaljića, tek da je bio treći gradonačelnik Sarajeva i čovjek čiji je cijeli život bio posvećen tumačenju zakona. Preveo je *Medželu* – *Mecelle-i akhâm-i adliye*, knjigu pravnih propisa, *Osmanski građanski zakonik*, te uradio reviziju prijevoda osmanskih zakona.

№ 183. Podatak je preuzet iz molbe *Derviš* Mustafe-*bega* Dženetića, *muselima* sarajevskog, da mu izvjesni *ajan Ali-beg* isplati 42 groša za 21 mjesec u vidu neisplaćene plaće koju je Čelebi Pazar bio dužan plaćati sarajevskom *muselimu* (2 groša mjesečno).

Vidi: ***Acta turcica 229***. Gazi Husrev-begova biblioteka u Sarajevu.

Nepoznati čelebipazarski *ajan* spominje se oko 1810./1225. godine kao *podmitljivac i zlikovac* kojeg treba *smijeniti i kazniti*.

Vidi, ***Sidžil N 49***, str. 20. Gazi Husrev-begova biblioteka u Sarajevu.

№ 184. *O čelebipazarskim porodicama vidi:* Grunberg, Dr Karl: ***Die Agrarverfassung und das Grundentlastungsproblem in Bosnien und der Herzegovina***. Leipzig, 1911., str. 99; ■ Imamović, Mustafa: ***Historija Bošnjaka***, Sarajevo, 1997., str. 153; ■ Juzbašić, Dževad: ***Nacionalno-politički odnosi u Bosanskohercegovačkom saboru i jezičko pitanje (1910 – 1914)***, Sarajevo, 1999., str. 29; ■ Idem: ***O etničkom razvitku Bosne i Hercegovine***. *Revija slobodne misli 99*, godina VII, broj 31, Sarajevo, januar – mart 2001; Objavljeno i u: *Prilozi Instituta za istoriju*, br. 30. Sarajevo, 2001., str. 195 – 206; ■ Redžić, Enver: ***Sto godina muslimanske politike u tezama i kontroverzama istorijske nauke – Geneza ideje bosanske, Bošnjačke nacije***, Sarajevo, 2000., str. 23, 51; ■ Idem: ***Društveno-istorijski aspekt 'nacionalnog opredjeljivanja' Muslimana Bosne i Hercegovine***; u: *Prilozi o nacionalnom pitanju*. Sarajevo, 1963., str. 85 – 86.

№ 185. ***Alajbeg*** je, u suštini, bio posrednik između lenske gospode i vlasti. Lensku gospodu su većinom činili veleposjednici – *čiftluk sahibije*, tj. *begovi* i *age* koji su se pravilno zbog *spahijskog* karaktera, zvali *spahijama* umjesto *čiftluk sahibijama*, što potvrđuje i moderno tumačenje naziva *spahije*, koja je riječ sinonim sa *agom* – gospodarom, gazdom. Na temelju ovakvih tumačenja kasniji su mnogi historičari zaključivali kako budućnost *bega* i njegova uloga u društvu ovise prije svega o *stepenu njegovog privrednog angažmana i uspona na tom polju,* što je proizilazilo iz namjerne ili nenamjerne volje za poznavanjem osmanske društvene hijerarhije. Vremenom se broj kontroverznih pitanja o bosanskim *begovima* smanjivao zahvaljujući Carlu Ritteru von Saxu, dr. Janou Krcsmariku, dr. Ćiri Truhelki, Lajosu Thalloczyu, Safvet-begu Bašagiću…, ali nikada nije ponuđen valjan odgovor na pitanje da li se *begovi* imaju smatrati plemstvom ili ne, s obzirom na to da suština osmanskoga društva nije bila staleški konstituirana na način kako je to bilo u Zapadnoj Evropi. Međutim, to ni u kom slučaju ne znači da u osmanskom društvu nije bilo plemstva. Naprotiv, samo što je osmansko-bosansko plemstvo bilo isključivo vojničko plemstvo u koje je mogao dospjeti svaki podanik musliman, ako se istakne zaslugama za državu. Plemićki naslov *beg* pripadao je samo predstavnicima vojnog reda.

№ 186. Iza 1878. godine, kada je Bosna postala sastavnim dijelom Austro-Ugarske monarhije i kada se postavilo pitanje položaja struktura bosanskoga društva u odnosu na strukture austrougarskoga društva, pojavio se i problem položaja bosanskih *begova*. U novim je društvenim uvjetima valjalo odrediti njihovo mjesto. Od tada se počinje razvijati ozbiljna literatura o bosanskim *begovima*. Titula *beg*, do pred okupaciju bila je riječ koja je oko sebe ulijevala poštovanje, poslije okupacije je još uvijek bila kao oznaka nekog višeg društvenog staleža, kojem se odavao kakav-takav respekt, a poslije 1918. *begovska* titula postaje oznaka za ljude koji su jedina još živa preostala personifikacija Osmanskog carstva u ovim krajevima i koje se, kao takve, može nemilice, s pravom osvete, ugnjetavati i uništavati.

Nažalost, tako je i bilo. Posao je danas uglavnom već završen...

O bosanskim bezima vidi: ***Zeitungs-lexikon zum Verständnis des durh die russisch-türkischen Differenzenhervorgerufenen Krieges***. Ein alphabetisch=geordnetes Nachschlagebuch für Zaitungsleser, Wien 1854., str. 15; ■ Sulejmanpašić, Dževad: ***Begovat***. *Reforma*, Organ „Reforme" – Organizacije naprednih muslimana, god. I, br. 9, Sarajevo 30. 5. 1928; ■ Clerval, de Massieu: ***Putovanje u Bosnu 1855***. *Život*, god. 28, br. 5, Sarajevo1985., str. 606-607; ■ Truhelka, Dr. Ćiro: ***Historička podloga agrarnog pitanja u Bosni***, Separatni otisak iz Glasnika Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini 1915., Sarajevo, 1915., str. 1; ■ Kamberović, Husnija: ***Begovski zemljišni posjedi u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1918. godine***, Sarajevo, 2005., str. 39-108.

№ 187. Po riječima teoretičara arhitekture Dušana Grabrijana, takva gradnja *na dohvat ruke* je počivala na principu: *[…] sve za čovjeka i u odnosu na njega. Najreprezentativniji segment koji potvrđuje navedene teze jeste stambena arhitektura... Bosanske kuće nije bilo bez svjetlosti, zelenila, vidika, tekuće vode, bašče, cvijeća, voćnjaka, doksata* (izbočeno mjesto na pročelju kuće, op. aut.), *divanhana* (veliko predsoblje, odnosno hodnik na spratu, op. aut.), *čardaka, ćilima, srebrenih i bakarnih predmeta, svilenih dušeka* (madrac, op. aut.), *srmali jorgana* (srebrna nit kojom se ukrašavao deblji pokrivač punjen vunom, op. aut.), *sećija* (današnja zamijenjen za otomane i kauče, op. aut.), *peškuna* (manji, okrugli, drveni, obično izrezbareni stolac, bez naslona, op. aut.), *ibrika* (bakrena posuda uska grla sa poklopcem, op. aut.), *dolafa* (ormar s policama, pričvršćen uza zid ili uzidan u zidu, op. aut.), *rafa* (polica na zidu ili pretinac u ormaru, op. aut.), *musandera* (drvena okolica u čijem su se sklopu nalazili zidana zemljana peć, *banjica* i *dolafi* za posteljinu i bila je čvrsto pričvršćena uz zid,, op. aut.), *banjica, dušekluka* (vrsta ormara u kojem se drže *dušeci*/madraci, op. aut.)…

Grabrijan je definirao i osnovnu organizaciju tipičnih bosanskih gradova. Prepoznavši pet osnovnih cjelina organizacije grada, Grabrijan je okarakterizirao tzv. *nepisane zakone gradnje u osmanskoj Bosni*. Po njemu okolna brda definiraju *oblik* grada, glavna cesta predstavlja njegovu *kičmu, čaršija* je *srce* gradskog, tj. urbanog života, vegetacija su *pluća*, a rijeka je *duh* grada ili izvor njegove živosti.

Za *mahalu* je zapisao: *Mahala je majstorluk prostorne plastike, proizašle iz prilagođavanja terenu i standardnih oblika, tj. visoka pjesma arhitekture za čovjeka koji ima sluha, osjećaja i umije da gleda.*

Vidi: Grabrijan, Dušan: ***Arhitektura na dohvat čovječje ruke***..., str. 309-316

DESNA STRANA GLAVNE ULICE IZ PRAVCA SARAIEVA – ČARŠIJA: **1**. Ciglana / Sinanbeg Branković; **2**. Ciglana / Ahmetbeg Sokolović; **3**. Osnovna škola; **4**. Kovačka radionica / Kurt Šmit; **5**. Kolarska radionica / Bogdan Janković; **6**. Trgovina građom / Sofren Jovanović; **7**. Vojni lager; **8**. Katolička crkva; **9**. Sokolana – vježbaona; **10**. Žandarmerija; **11**. Zaklada za unapređenje poljoprivrede; **12**. Gradska bolnica; **13**. Sresko načelništvo; **14**. Financijski ured; **15**. Kafana / Đorđe Gluhović; **16**. Gostiona i kuglana / Nikola Forcan; **17**. Zubna ambulanta / Vejsil Komarica; **18**. Knjižara / Pero Pušonja; **19**. Stolarska radionica / Huso Muftić; **20**. Izgradnja / Ahmet Muftić; **21**. Han – prenočište / Suljaga Čolić; **22**. Trgovina mješovitom robom / Ibrahimaga Čolić; **23**. Pekara / Ahmetbeg Ajanović; **24**. Trgovina mješovitom robom / Mustafa Čolić; **25**. Krojačka radnja / Micika; **26**. Katastarski ured; **27**. Opština Rogatica; **28**. Kafana "Merhamet"; **29**. Osnovna škola; **30**. Sinagoga; **31**. Kafana / Milan Vuković; **32**. Mesarska radnja / Milan Vuković; **33**. Krojačka radnja / Hifzaga Pešto; **34**. Trgovina prehrambenim proizvodima / Rade Vuković; **35**. Krojačka radnja / Nusret Babić; **36**. Trgovina mješovitom robom / Mošo Bararon; **37**. Trgovina mješovitom robom / Hađimujaga Delija i Suljaga Pešto; **38**. Slastičarna / Hajro Stambolija; **39**. Prodavnica duhana / Alija Lihić; **40**. Trgovina prehrambenim proizvodima / Ibro i Avdo Hrelja; **41**. Abadijska radnja / Hakibeg Teskeredić; **42**. Trgovina tekstilom / Ibrahimbeg Teskeredić; **43**. Trgovina tekstilom / Edhembeg Teskeredić; **44**. Gostiona / Aleksa Kojić; **45**. Trgovina voćem i povrćem / Mehmedalibeg Branković; **46**. Trgovina voćem i povrćem / Hamid Bajrović; **47**. Aščinica / Edhem Kramo; **48**. Trgovina tekstilom – Mehmed Borovac; **49**. Trgovina mješovitom robom / Galib Kazić; **50**. Trgovina mješovitom robom / Ragib Pešto; **51**. Trgovina mješovitom robom / Suljaga Lihić; **52**. Frizerska radnja / Galib Mešić ; **53**. Trgovina željeznom robom / Ferid Muftić; **54**. Trgovina željeznom robom / Rasimefendija Muftić; **55**. Trgovina mješovitom robom / Ibrahimaga Hrelja; **56**. Trgovina tekstilom / Mustafaga Hađiahmnetović; **57**. Kafana / Avdija Tantula; **58**. Brijačnica / Omerbeg Pašić; **59**. Brijačnica / Galib Kazić; **60**. Prodavnica duhana / Šeherzada Hasanagić; **61**. Trgovina mješovitom robom Abdulah Kazić; **62**. Trgovina mješovitom robom / Šimon Levi; **63**. Trgovina obućom Bata / Safet Arnautović; **64**. Gradska kafana / Ibrahim Hasečić; **65**. Trgovina mješovitom robom / Alaga Jusić; **66**. Frizerska radnja / Hamdija Jamaković; **67**. Trgovina mješovitom robom / Isak Levi; **68**. Trgovina tekstilom / Muhamed Daidžić; **69**. Slastičarna / Šefkija Sulejmani; **70**. Pekara / Alija Ajanović; **71**. Brijačnica / Ahmet Jahić; **72**. Trgovina i otkup kože / Nezir Nalbantić; **73**. Limarska radionica / Galib Pašić; **74**. Obućarska radnja / Hamdibeg Pašić; **75**. Čaršijska džamija ; **76**. Trgovina mješovitom robom / Mustafa Dobraća; **77**. Trgovina oružjem / Edhem Šehović; **78**. Zlatarska radnja / Miloš Tošević; **79**. Trgovina mješovitom robom / Muhamedefendija Škaljić; **80**. Trgovina mješovitom robom / Ibrahim Nalbantić; **81**. Obućarska radnja / Ahmet Teskeredić; **82**. Trgovina mješovitom robom / Vehbija i Edhem Jesenković; **83**. Trgovina željeznom robom Mustafa Akšamija; **84**. Kafana / Mehaga Eminagić; **85**. Kafana – Mehmed Zec; **86**. Singer prodaja šivaćih mašina / Ejub Čaušević; **87**. Sajđijska radnja / Sijerčić; **88**. Socijalno osiguranje / Sulejman Ajanović; **89**. Zdravstvena ambulanta / dr. Božo Bulaić; **90**. Serdarija džamija; **91**. Sajđiska radnja / Muhamed Gladan; **92**. Serhadija džamija; **93**. Han – prenočište / Hađibeg Pašić; **94**. Kovačnica / Mate Begović; **95**. Zanatska radnja za opravke / Sveto Bajević; **96**. Stolarska radnja / Brane Krtinić; **97**. Spomen kosturnica;

LIJEVA STRANA GLAVNE ULICE IZ PRAVCA SARAIEVA – ČARŠIJA: **1a**. Prenočište i kafana / Lubarda; **2a**. Trgovina mješovitom robom / Gavrilo Janković; **3a**. Pilana / Ragibaga Čapljić; **4a**. Mlin / Ragibaga Čapljić; **5a**. Kafana / Abdurahman; **6a**. Gradanska škola; **7a**. Kafana / Karišik; **8a**. Pekara / Mujo Mehmedović; **9a**. Prodaja duhana / Hadži Periša Janković; **10a**. Trgovina mješovitom robom / Aleksa Janković; **11a**. Veleprodaja duhana / Ragibaga Čapljić; **12a**. Kafana / Mujaga Mahmutović; **13a**. Trgovina mješovitom robom / Mehaga Oprašić; **14a**. Fotografska radnja Karlo Mistura; **15a**. Hotel "Balkan" / Marko Planinčić; **16a**. Zubna ambulanta / Pavle Knežević; **17a**. Arnaudija džamija; **18a**. Hotel "Rogatica" / Emin Hasečić; **19a**. Gradsko kino / Ragib Čapljić; **20a**. Stolarska radionica / Mustafa Čapljić; **21a**. Zanatlijsko udruženj – biblioteka / Galib Kukavica; **22a**. Obućarska radnja / Hilmibeg Arnautlija; **23a**. Brijačnica / Avdo Smajlbegović; **24a**. Trgovina mješovitom robom / Ibro Pašić; **25a**. Trgovina tekstilom / Sejfulahefendija Muftić ; **26a**. Advokat / Rudolf Klinger; **27a**. Trgovina mješovitom robom / Rešidaga i Muzafer Pešto; **28a**. Trgovina mješovitom robom / Lutvo Nalbantić; **29a**. Obućarska radnja / Edhemefendija Hafizović; **30a**. Trgovina tekstilom / Avram Danon; **31a**. Trgovina prehranbenim proizvodima / Omerbeg Sijerčić; **32a**. Prodaja duhana / Tahir Čano; **33a**. Trgovina mješovitom robom / Uzeir i Nezir Čano; **34a**. Trgovina voćm i povrćem / Hasan Hrelja; **35a**. Trgovina željeznom robom / Papo Salamon; **36a**. Pekara / Mujo i Osman Zec; **37a**. Kafana / Hamdo Lihić; **38a**. Trgovina mješovitom robom / Behor Katan; **39a**. Krojačka radnja / Hamdo Kazić; **40a**. Časovničarska radnja / Leon Levi; **41a**. Trgovina tekstilom / Mošo Katan; **42a**. Sedlarska i opančarska radnja / Smajlaga Fejzić; **43a**. Kafana / Hasanaga Krajna; **44a**. Brijačnica / Edhem Pašić; **45a**. Bojađijska radnja / Galib Lihić; **46a**. Krojačka radnja / Nesko Hasečić; **47a**. Obućarska radnja / Ahmet Škaljić; **48a**. Trgovina željeznom robom / Avdaga Daidžić; **49a**. Trgovina prehranom / Avdaga Škaljić; **50a**. Trgovina mješovitom robom / Hamdibeg Ajanović; **51a**. Trgovina prehranom / Vojo Kosorić; **52a**. Gostiona / Milan Spahić; **53a**. Trgovina elektro opremom / Milisav Rasković; **54a**. Obućarska radnja / Abdulah Paralija; **55a**. Apoteka / Kapetan Papo; **56a**. Obućarska radnja / Alija Karić; **57a**. Kafana / Mustafa Zolota; **58a**. Obućarska radnja / Halid Kukavica; **59a**. Trgovina prehranom /Alefendija Hađiosmanović; **60a**. Kafana / Zerko Kraišnik; **61a**. Trgovina mješovitom robom / Muhamed i Sulejman Džananović; **62a**. Han – Alija Hasečić; **63a**. Abadžijska radnja / Suljaga Akšamija; **64a**. Kirethana – čitaonica / Alija Hasečić; **65a**. Trgovina voćem i povrćem / Avdija Karaomerović; **66a**. Trgovina mješovitom robom / Eliša Katan; **67a**. Brijačka radnja / Alija Čaušević; **68a**. Brijačka radnja / Avdaga Čaušević; **69a**. Obućarska radnja / Hašim Teskeredić; **70a**. Obućarska radnja / Ibrahim Teskeredić; **71a**. Trgovina mješovitom robom / Ahmetefendija Jesenković; **72a**. Krojačka radnja / Ahmet i Muhamed Akšamija; **73a**. Kafana / Avdija Krajna; **74a**. Pekara / Alija Čaušević; **75a**. Trgovina tekstilnom robom / Sejdaga i Galib Karahmet; **76a**. Krojačka radnja / Abdulah Akšamija ; **77a**. Aščinica – Mujaga Čaušević;

PIJACA – POLJOPRIVREDNI PROIZVODI: **p1**. Pekara / Bogdan Tanasković; **p2**. Gostiona / Mile Pušonja; **p3**. Gostiona / Veso Čevrkapa; **p4**. Pekara / Veljko Tanasković; **p5**. Trgovina mješovitom robom / Ahmet Pašić; **p6**. Limarska radnja / Rade Džokić; **p7**. Opančarska radnja / Zaim Zulejhić; **p8**. Vatrogasno društvo; **p9**. Bravarska radnja / Ibrahim Kurban; **p10**. Kovačka radnja / Halil Mehmedović; **p11**. Kovačka radnja / Asim Dorović; **p12**. Kovačka radnja / Selim Stambol; **p13**. Han – prenočište / Jusufbeg Šahinpašić; **p14**. Trgovina mješovitom robom / Uzeiraga Jesenković; **p15**. Mesarska radnja / Huso Mušanović; **p16**. Aščinica / Salihbeg Šadić; **p17**. Trgoina mješovitom robom / Hasib Delija; **p18**. Prenoćište i kafana / Joka Limić; **p19**. Restoran / Uroš Furtula; **p20**. Restoran / Ragib i Ismet Kozić; **p21**. Stovarište / Alaga Nalbantić; **p22**. Hotel / Milan Pešikan ; **p23**. Advokat / Josip Stipančić;

DONJE POLJE: **d1**. Pravoslavna crkva; **d2**. Crkveni dom – kafana; **d3**. Kafana / Janja Kojić; **d4**. Krojačka radnja / Milka Maksimović; **d5**. Kolarska radnja / Antun Živković; **d6**. Prodavnica duhana / Vojin Milinković; **d7**. Prerada crijeva / Živojim Jovanović; **d8**. Stolarska radnja / Janko Đurđevac; **d9**. Krojačka radnja / Jelena Kosorić; **d10**. Han – prenočište / Tankosava Lubarda; **d11**. Proizvodnja alkoholnlh pića / Manojlo Kojić; **d12**. Kasapnica – Gradska klaonica stoke;

GRACANICA: **g1**. Kovačka radnja – plugovi / Seid Ajanović; **g2**. Stočna pijaca; **g3**. Veterinarska ambulanta; **g4**. Pekara / Salihaga Čaušević; **g5**. Stolarska radnja / Hasanbeg Teskeredić; **g6**. Kolarska radnja / Ramo Katica; **g7**. Lončar – grnčarija / Dimitrije; **g8**. Trgovina mješovitom robom / Nazif Oprašić; **g9**. Pekara / Suljo Mehmedović; **g10**. Trgovina mješovitom robom / Ahmetbeg Teskeredić; **g11**. Trgovina mješovitom robom / Avdibeg Holučlić; **g12**. Oruč-agina džamija;

HOLUĆ: **ho1**. Trgovina mješovitom robom / Enes Holučlić; **ho2**. Kafana / Meho Škaljić; **ho3**. Pekara / Mehmedbeg Teskeredić; **ho4**. Kafana / Sara Ilić; **ho5**. Stolarska radnja / Boško Ilić; **ho6**. Kameno-klesarska radnja / Blagoje; **ho7**. Suhara – sušenje kože; **ho8**. Uprava za održavanje puteva;

KRUŠČICA I ZAKULA: **k1**. Gostiona i kuglana / Simeta Cerović; **k2**. Zanatska radnja – metalo-prerada / Nuraga Behlulović; **k3**. Abadžijska radnja / Milovan Lugonja; **k4**. Stolarska radnja / Ragib Šuvalija; **k5**. Mlin / Nezir Harbinja; **k6**. Gradsko kupatilo – ljetno

HAMAMI: **h1**. Mesarska radnja / Alija i Avdija Pezo; **h2**. Pekara / Serafin Bugar; **h3**. Gradska pošta; **h4**. Gostiona / Sava Cvijetić; **h5**. Stolarska radnja / Rašid i Abdulah Jamaković;

CARINA: **c1**. Mesarska radnja / Rašid Kazić; **c2**. Han / Mehaga Hrelja; **c3**. Krojačka radnja / Zora Đurković; **c4**. Gostiona / Mijat Petrušić; **c5**. Gostiona / Lazar Đokić; **c6**. Trgovina galanterijom / Mirko Obradović; **c7**. Obućarska radnja / Hamid Hadžiahmetović; **c8**. Pekara / Omer Čaušević; **c9**. Gostiona / Milan Stanar; **c10**. Gostiona / Mile Gluhović;

c11. Gostiona / Uroš Malović; **c12**. Krojačka radnja / Nezir Kazić;

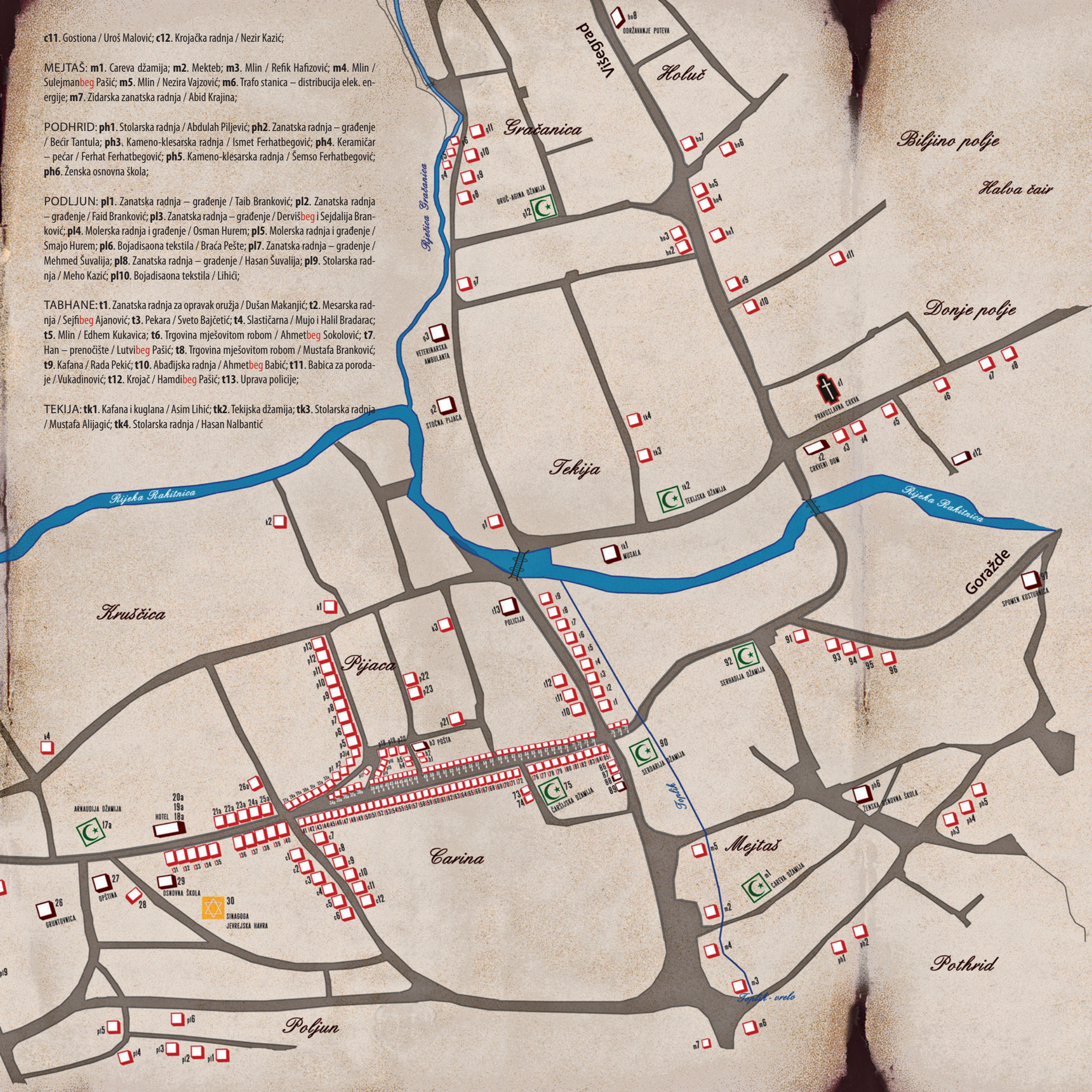
MEJTAŠ: **m1**. Careva džamija; **m2**. Mekteb; **m3**. Mlin / Refik Hafizović; **m4**. Mlin / Sulejmanbeg Pašić; **m5**. Mlin / Nezira Vajzović; **m6**. Trafo stanica – distribucija elek. energije; **m7**. Zidarska zanatska radnja / Abid Krajina;

PODHRID: **ph1**. Stolarska radnja / Abdulah Piljević; **ph2**. Zanatska radnja – građenje / Bećir Tantula; **ph3**. Kameno-klesarska radnja / Ismet Ferhatbegović; **ph4**. Keramičar – pećar / Ferhat Ferhatbegović; **ph5**. Kameno-klesarska radnja / Šemso Ferhatbegović; **ph6**. Ženska osnovna škola;

PODLJUN: **pl1**. Zanatska radnja – građenje / Taib Branković; **pl2**. Zanatska radnja – građenje / Faid Branković; **pl3**. Zanatska radnja – građenje / Dervišbeg i Sejdalija Branković; **pl4**. Molerska radnja i građenje / Osman Hurem; **pl5**. Molerska radnja i građenje / Smajo Hurem; **pl6**. Bojadisaona tekstila / Braća Pešte; **pl7**. Zanatska radnja – gradenje / Mehmed Šuvalija; **pl8**. Zanatska radnja – gradenje / Hasan Šuvalija; **pl9**. Stolarska radnja / Meho Kazić; **pl10**. Bojadisaona tekstila / Lihići;

TABHANE: **t1**. Zanatska radnja za opravak oružja / Dušan Makanjić; **t2**. Mesarska radnja / Sejfibeg Ajanović; **t3**. Pekara / Sveto Bajčetić; **t4**. Slastičarna / Mujo i Halil Bradarac; **t5**. Mlin / Edhem Kukavica; **t6**. Trgovina mješovitom robom / Ahmetbeg Sokolović; **t7**. Han – prenočište / Lutvibeg Pašić; **t8**. Trgovina mješovitom robom / Mustafa Branković; **t9**. Kafana / Rada Pekić; **t10**. Abađijska radnja / Ahmetbeg Babić; **t11**. Babica za porodaje / Vukadinović; **t12**. Krojač / Hamdibeg Pašić; **t13**. Uprava policije;

TEKIJA: **tk1**. Kafana i kuglana / Asim Lihić; **tk2**. Tekijska džamija; **tk3**. Stolarska radnja / Mustafa Alijagić; **tk4**. Stolarska radnja / Hasan Nalbantić

National Volkstrachten in Bogatica

Narodna nosnja u Rogatici

ILUSTRACIJA NA PRETHODNIM STRANICAM: Grafički prikaz prostornog plana Rogatice iz 1940. godine, sa naznakom lokacija i popisom objekata i njihovoj namijeni. Prikaz je urađen na osnovu podataka dobijenih od Hakije Muftića 2006. godine. (Izvor. Arhiv Akšamija).

Porijeklo čelebipazarskih ajana i nekih begovskih porodica...

Po prethodno analiziranim izvorima i mnogim srednjovjekovnim spomenicima vidljivo je da je na ovom prostoru živjelo brojno bosansko plemstvo, a nakon 1463./867. godine mnoge *begovske* porodice, u većini slučajeva, kao potomci bosanske feudalne vlastele. Po predanju, a i na osnovu više pouzdanih podataka, porodica **Ajanović**, odnosno Teskeredžić, vodi porijeklo od braće Hasana i Ahmata Radilovića, potomaka bosanske vlastele Radilovića.[392] Naime, ova porodica se u *vaktu* Osmanske Bosne prvobitno prezivala *Teskeredžić*, od koje su po izvjesnom *Zaimu* potekli *Zaimovići*, a od drugog, koji je bio *ajan* u Čelebi Pazaru, nastali su *Ajanovići*.[393] To je ujedno još jedna potvrda u ovom radu da su sama zvanja, titule i zanimanja služila kao osnova za tvorbu prezimena odnosno rodovskih imena u ovom kraju. Isti slučaj je bio kod sljedećih porodica: Alajbegović, Begović, Čaušević, D(T)efterdarević, Teftedarija, Kadić, Še(j)hić, Šehović... Slična situacija je bila i sa prezimenima koja su nastala od zanata: Teskeredžić, Handžić, Kazančić, Meterović (od *mehmer* – svirač, muzikant), Tabaković...

U popisu *čifluka* u čelebipazarskom *kadiluku* povodom razreza poreza pod naslovom: *Sama mahala Dub u džematu Dub*, nalazimo pod rednim brojem 5. na str. 212 sljedeći sadržaj: *Zaim-beg i njegov brat Abdi-beg Teskeredžić, u ruci istih, u selu Rajković, obrađivač (zimija) Ivan*. U istom izvoru pod tačkom 6. na strani 259 kaže se sljedeće: *Šljedovići zvani Osječina, u ruci Osman-bega Teskeredžića.*[394]

Iz navedenog popisa evidentno je da se Osman-*beg* veže za Šljedoviće, a poznato nam je kako je Osječina u Šljedovićima do agrarne reforme poslije Prvog svjetskog rata bila *begluk* Osman-*begovog* unuka Lutfi-*bega* (zvanog još *Hadži-beg*) Ajanovića. Iz predočenog, kako na osnovu usmene predaje, tako i putem pisanih izvora, nedvojbeno možemo utvrditi da je pomenuti Osman-*beg* polovinom 19. stoljeća zaista bio *ajan u Čelebi Pazaru* i da se od njega, a ostaje otvorena mogućnost i prije njega, njegovi nasljednici nose prezime *Ajanović*. Ova široka porodica je prvenstveno vezana za Čelebi Pazar i *mahalu* na Polipi. Međutim, sticajem okolnosti, najveća koncetracija ove porodice bila je u Šljedovićima; neki su živjeli u Čataladži / *Çatalca* / Prači, a drugi u Bjelogorcima, nedaleko od Pašić Kule. Ovdje još moramo naglasiti da ova porodica Ajanovića nema nikavih krvnih veza sa drugim Ajanovićima, kako iz Čelebi Pazara, tako i iz Travnika, Tešnja, Bugojna, Zvornika, Pljevalja, Tuzle, Bijeljine, Zavidovića, Žepe…

[392] U 15. stoljeću u službi Pavlovića spominju se *Radovac* i *Radešin*, potom i sam Gost *Radin Butković*, a zajedno sa njim i braća *Radosav* i *Vukić Radilović*, pripadnici sitne bosanske vlastele čija se *plemenita baština* nalazila u selu Radilovići, nadomak sarajevske Čaršije (područje Stare Varoši). Jedan ogranak tog roda imao je i posjede na lokalitetu *Čadovina*, jugoistočno od Rogatice. Upravo u greblju na lokalitetu Čadovina sa nišanima ukopana su braća Hasan i Ahmat Radilović, što je, ujedno, dokaz o prihvatanju islama ove bosanske vlastele. Inače, taj posjed u selu Čadovini (Šljedovići) bio je *begovina* ogranka porodice Ajanović.

Na osnovu iznesenog, može se pretpostaviti kako su prvobitni *Teskeredići*, zatim *Zaimovići*, a nešto kasnije *Ajanovići* porijeklom od bosanske vlastele *Radilovića*.

Tekst natpisa na nišanu Radilovića u Čadovini vidi, PRILOG № 188.

[393] Prof. Mustafa Ajanović je napravio zabilješku na osnovu podataka koje je dobio od svog oca Hadžibega.

Ajanović, Prof. Mustafa – Branković, dr. Seid i drugi: ***Šedžera – rodoslovlje (genealogija) rogatičkih Ajanovića***, rukopis, Sarajevo, 1983-1995., str. 6, 13, 21/III. (Navedeni rukopis dobio sam od Omera, sina prof. Mustafe Ajanovića).

Na osnovu navedenog rodoslovlja, te podataka iz *Zemaljskog vakufskog povjerenstva za Bosnu i Hercegovinu (1890.-1895.)* zaključujemo kako je Mehmed *ef.* Ajanović, sin Mustaj-*bega* i Habibe Hadžiabdić 1894. godine bio treći *mualim* u *mektebi-ibtidai* (početna škola) u Čelebi Pazaru/Rogatici.

Zemaljsko vakufsko povjerenstvo…, Opći spisi, Br. 3714 i 597; ***Zemaljsko vakufsko povjerenstvo*** – 96 i 103 iz 1894. i 1895., L:2 i L:7, str. 419 i 450.

[394] Dr. Avdo Sućeska navodi kako termin *der yed* se prijevodi na bosanski jezik kao "u ruci", iako to u navedenim konkretim slučajevima znači *u posjedu*, možda čak i *u vlasti*, što, naravno, nema značenje potpunog vlasništva (svojine). Termin *der yed* se odnosi na lica koji posjeduju *čifluke*, i to na prvom mjestu na lica čije *čifluke* obrađuju druga lica.

Usporedi, Sućeska, Dr. Avdo: ***Popis čifluka u rogatičkom kadiluku iz 1835. godine***. Digitalno izdanje dostupno na: https://app.box.com/s/nzqkl0oxqedpnvxxpz3e, str.198 (pristupljeno 14. septembra 2015.).

O ajanima vidi, PRILOG № 189.

ILUSTRACIJA LIJEVO: Okupljeni Čelebipazarčani oko 1900. (Izvor. Arhiv Akšamija).

▲395 Hajrija Ajanović, udata Branković, bila je majka Muniri Branković, udatoj Akšamija, te sinovima Seidu i Zijadu.

Ajanović, Prof. Mustafa: ***Rodoslov Ajana***, u: *Šedžera – rodoslovlje (genealogija) rogatičkih Ajanovića*, rukopis, Sarajevo, 1983-1995, Tab. I i II.

Lutvi-*beg* i Mehmed ef. Ajanović. (1910.). (Izvor. Arhiv Akšamija). Pored Lutfi-*bega* i Mehmet-*bega* (Mehmed-*efendija*), njihov otac Mustaj-*beg* Ajanović, sin Osman-*begov*, imao je još trojicu sinova: Ali-*bega*, Hamid-*bega* i Osman-*bega*.

S LIJEVA NA DESNO: Izet Ajanović, Ibrahim Ajanović, Emir Ajanović, Rabija (Kapidžić) Ajanović, Halid Ajanović, Munira (Branković) Akšamija, Mustafa Ajanović i Omer Ajanović.

U sredini sjedi Ludvi-*beg* Ajanović sa didovim štapom (starobosanski *šćap*) kao simbolom Bosne i najvišeg autoriteta u porodičnoj hijerarhiji. (Oko 1921.). (Izvor. Arhiv Akšamija).

Postoji predanje kako je Ludvi-*beg* dobio dati štap od svog djeda Osman-*bega*, koji je taj isti štap dobio od svog djeda, a koji je tim činom predaje predao i člana stare krstjanske zajednice u novu vjeru.

Inače, štap je veoma jednostavno obilježije, može biti različitih dimenzija, ali nikako dodatno ornamentalno obrađen. Pored navedenog, štap je imao različite završetke u smisli dijela za hvatanje: sa uvijenim krugom ili spiralom, obrnuti slovni znak "U" (kakav je kod Ludvi-*bega*), sa klobukom u formi gljive i "T" oblikom kao drškom na vrhu. Upravo je ta jednostavnost štapa najintrigantniji dio koji nas fascinira i tjera na razmišljanje jer se tako da naslutiti da ovaj simbol sadrži puno više značenja nego to izgleda. Također, bitno je istaći da su kod pojedinih rogatičkih porodica unuci djeda zvali isključivo sa *dida*.

S LIJEVA NA DESNO STOJE: prva dvojica nisu poznata, zatim kadija Ajanović, Teufik Hadžiosmanović, Hivzaga Hadžiosmanović i Ahmed Pašić sa sinom Mugdimom;

SJEDE: Mehmed *ef.* Ajanović, Ludvi-*beg* Ajanović, Muhamed Pašić sa Rusmirom Gorušaninom u naručju.

Interesantan je i podatak da je ova porodica preko Habibe Hadžiabdić, udate za Mustaj-*bega*, Mustafu, Ajanovića (cca. 1800-1880) sina Osman-*bega* (cca. 1750-1840), bila u direktnoj porodičnoj vezi sa *šejhu-l-islamom* čije je porijeklo bilo iz Bosne, odnosno rođen je u Čelebi Pazaru. Habiba je bila sestra *hadži* Mehmeda Refik-*efendije* Hadžiabdića. U braku sa Mustaj-*begom* porodila je pet sinova i tri ćerke. Četvrti sin se zvao Lutvo (1842-1936) koji je sa svoje tri žene izrodio četiri sina i dvije ćerke. Jedan od njegovih sinova (četvrti) bio je prof. Mustafa Ajanović (1907-1998), a jedna ćerka, rođena kao šesto dijete, bila je po imenu Hajrija (1896-1936) kasnije udata za Abdulaha (Avdi-*bega*) Brankovića u Čelebi Pazaru.▲395

Nemoguće je ostaviti po strani bar kratku biografiju prof. Mustafe Ajanovića, koji je čitav svoj radni, pa gotovo i životni vijek, učio sam i podučavao druge o našem jeziku.

Rođen je u Rogatici, gdje je završio i osnovnu školu. Gimnaziju je svršio u Sarajevu (1928), a filozofski fakultet (grupa srpskohrvatski jezik sa jugoslovenskim književnostima) u Beogradu (1932) i to kao lingvistička nada čuvenog znanstvenika i profesora Aleksandra Belića.

Radni vijek je započeo kao profesor na *Gazi Husrev-begovoj medresi* (1933) gdje je predavao i arapski jezik pored Muhameda Pašića, Omera Mušića, Muhameda Fočaka, Nedima Filipovića, Besima Korkuta, Šaćira Sikirića i drugih, a u *Gazi Husrev-begovoj ženskoj medresi* predavao je srpskohrvatski jezik. Od 1935. godine djelovao je i na *Višoj islamskoj šerijatsko-teološkoj školi* koja je imala status "više", a ne "visoke", odnosno fakulteta. Interesanan je podatak kako je prof. Ajanović tada imao sasvim novu funkciju, funkciju *odgajatelja*. U tom vremenu uloga odgajatelja postaje zasebna nastavna oblast u koju su se alocirali gotovo svi sektori naučavanja o odgoju i ćudoređu, pa je gradivo izlagano uz pomoć savremenih evropskih teorija o odgoju.

Kratko je bio angažiran na *Muškoj gimnaziji* u Osijeku, pa se ponovo vratio u Sarajevo na *Šerijatsku gimnaziju*, te opet bio premješten na novo radno mjesto na *Prvoj* (1942), a zatim na *Drugoj gimnaziji*. U novembru 1945. godine imenovan je za direktora *Niže gimnazije* u Cazinu, a poslije tri godine za direktora *Niže gimnazije* u Drvaru. Na vlastito traženje biva premješten za profesora *Učiteljske škole* u Banjoj Luci, gdje djeluje punih šest godina. Prijavom na javni konkurs, bio je primljen za profesora *Više pedagoške škole* u Mostaru. Vrijeme od 1962. do 1973. godine (do penzionisanja) proveo je kao profesor jezika na tadašnjoj *Višoj pedagoškoj školi*, odnosno, nešto kasnije na *Pedagoškoj akademiji* u Sarajevu.

Kao koautor *Pravopisnog priručnika* (1972) pokušao je da ukloni i donekle uklonio "propuste" iz *Novosadskog dogovora*, odnosno doveo do **uspostavljanja bh standardnog jezičnog izraza**.

Poznato je da su kao rezultat *Novosadskog dogovora* iz 1954. u izdanju *Matice srpske* i *Matice hrvatske* štampani rječnik i pravopis kojima je data slika tadašnjeg srpskohrvatskog standardnog jezika. Međutim, ...nijedan od dva navedena djela nisu poštivala jezičku tradiciju kako Bošnjaka, tako ni Bosne i Hercegovine u cjelini, te su u tim djelima neke karakteristične crte bosanskohercegovačkih govora smatrane provincijalnim i neknjiževnim. Zahvaljujući prof. Ajanoviću pojavile su se i *pravopisne odredbe* koje su bile ponešto izmijenjene i prilagođene standardnom govoru u Bosni i Hercegovini. Nažalost, još od *Kongresu slavista Jugoslavije* u Sarajevu (1965), te *Mostarskog savjetovanja o književnom jeziku* (1973), gdje je prof. Ajanović imao predavanje o *Nekim pitanjama u vezi s realizacijom zaključka o rvnopravnosti pisma i nazivu jezika*, stjecao se negativan "društveni" utisak da se nastoji posredstvom posebne standardizacije želi ostvariti ono što bi se moglo shvatiti i kao **posebni književni jezik**. Nažalost, političke i uvjetovane zablude i otpori koji su se odnosili na taj jezik bili su previše "društveno aktivni", odnosno u tom vremenu tzv. *standardni jezik* je bio politički jezik i nastajao je političkom odlukom, a ne stavovima i mišljenjem znalaca kao što je to bio prof. Mustafa Ajanović i njegovi saradnici.

Rabija i Mustafa Ajanović (Sarajevo, 1945). (Izvor. Arhiv Akšamija).

Iz objavljenih naučnih i stručnih radova vidljivo je da je prof. Ajanović bio poznat stručni i naučni radnik. Sarađivao je s tadašnjim najvećim imenima iz oblasti problematike jezika, kao što su: A. Belić, M. Stevanović, J. Vuković, M. Pešikan, S. Klajn, S. Smailović, S. Mamuzić, M. Šipka, M. Minović... Objavio je nekoliko udžbenika o jeziku (npr. *Pravopisni priručnik*...), kao i mnogo naučnih radova o problematici interpunkcije, sintakse, prozodija, apozicije, o glasu "**h**" u našem jeziku i pravopisu, o značenju glagola, o odnosu prostih rečenica u složenim (*Interpunkcija u teoriji i praksi bosanskog, hrvatskog, srpskog jezika*)...

Jedan od značajnijih projekata bio je lektorski doprinos na bosanskom prijevodu *Kur'ana* Besima Korkuta u izdanju *Orijentalnog instituta u Sarajevu* (1977), a potom i u više izdanja *Starješinstva Islamske zajednice Bosne i Hercegovine, Hrvatske i Slovenije* u Sarajevu, kasnije *Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini*.

Prof. Mustafa Ajanović (drugi s desna, sjedi) sa učenicima *medrese* i *Šerijatske* gimnazije u Sarajevu (1941). (Izvor. Arhiv Akšamija).

▲396 Mujezinović, Mehmed: ***Islamska epigrafika***, Knj. I, Sarajevo, 1974., str. 110-111; Skarić, Vladislav: ***Sarajevo i njegova okolina od najstarijih vremena do austrougarske okupacije***; u: *Izabrana djela*, Knj. I, Sarajevo, 1985., str. 142.

U akciji *janjičarskih* veterana, kako navodi V. Skarić učestvovalo je između 5000-6000 ljudi. Pošto je slučaj prerastao u ozbiljan incident, intervenirao je vezir iz Travnika sa svojim odredima i *spahijama* u smirivanju situacije.

Porodica Babić porijeklom je sa Glasinca. Pretpostavlja se da vode porijeklo od istoimene porodice dobrih Bošnjana koja je poveljom o dodjeli plemstva i grba od bosanskog kralja Ostoje 28. decembra 1408. godine proglašena bosanskom vlastelom. Jedan dio te porodice je ostao u Bosni a drugi je, po dolasku osmanlija na ove prostore, otišao u pravcu Dalmacije. Međutim, porodica Babić u izvorima se prvi put spominje 1755. godine kad su sarajevske *bašeskije* (*janjičarski* veterani) popalili *odžake* (bogatiji stambeni objekt osmanskih feudalaca) Osman-*bega* Babića na Glasincu.▲396 Babići koji su ostali u Bosni preselili su se u Saraj Bosnu i nastanili su se u *Mufti Sulejmanovoj mahali*, koja je kasnije po njima prozvana *Babića Bašča*. Obnašali su razne dužnosti u vojnoj hijerarhiji, gdje su bili *zaimi*, *alajbezi*, *muteselimi* do *mir alajbega* bosanskog *sandžaka*. U obavljanju ovih dužnosti istakli su se *hadži* Ibrahim-*beg* Babić, njegov sin Omer Tahir-*beg*, te Omerovi sinovi Mehmed-*beg* i posebno Mustafa-*paša*.

Odžak na Glasincu porodice Babić 1750. godine – posjeta austrijskih putopisaca. (Izvor. Arhiv Akšamija).

Znamenita je uloga Mustafe, Mustaj-*paše*, Babića, koji je skupa sa Fadil-*pašom* Šerifovićem igrao važnu ulogu u povijesti Bosne u prvoj polovini 19. stoljeća.[397] Naime, Mustafa-*paša* Babić rođen je u Sarajevu 1806. godine, a sa dvadeset godina postao je *miralaj* (pukovnik *suvari-redife*) rezervne konjice Bosanskog *sandžaka*. Bosanski *valija* Mehmed Salih Vedžihi-*paša*, nakon dolaska u Bosnu 1835./1251. godine, na mjesto *mutesèlima* (od osm. *müsellim* oblasnog upravitelja) *šehera* Sarajeva postavio je dotadašnjeg *mirimirana alajbega* (zapovjednik zapovjednika) ovog *sandžaka* Mustafu-*bega* Babića. Augusta 1837./1253. godine biva unapređen u čin *miri-liva* (divizijskog generala) bosanskog i alaja (puka) hercegovačkog, te carskim *fermanom* (sultanov ukaz) izdatim mjeseca augusta 1837./*džumade-l-ula* 1253. godine dodijeljeno mu je i zvanje *paše* (počasni naslov dodjeljivan visokim vojnim i civilnim dostojanstvenicima, guverner pokrajine). Na dužnosti sarajevskog *muteselima* ostao je do 24. augusta 1840., odnosno 25. *džumade-l-ahira* 1256. godine kada biva postavljen za *muteselima* Banje Luke. Odlukom novog *vezira hadži* Halila Ćamil-*paše* (*vezir* od 1845. do 1847.) ponovo je postavljen na položaj sarajevskog *muteselima* (18. marta 1846./1262. godine). Godinu dana poslije premješten je na istu dužnost u *kadiluk* Maglaj, zatim u Gračanicu, pa u Gradišku i konačno u Derventu. Nekoliko mjeseci kasnije Čengel-*zade* Mehmed Tahir-*paša* (*Çengeloğlu Tahir Mehmed Paşa*, *vezir* od 1847. do 1850.), nakon što je postao *vezir*, razriješio ga je dužnosti *muteselima*. Po protjerivanju iz Bosne u Anadoliju, zajedno sa više sarajevskih uglednika, zbog optužbe da je bio u dosluhu sa pobunjenicima u Posavini, život je okončao u Bursi 1853. godine.

Vakufnamom iz 1840./1256. godine Mustafa-*paša* Babić uvakufio je 83 kodeksa, odnosno 95 rukopisnih djela na arapskom, turskom i perzijskom jeziku za biblioteku tada novoosnovane *medrese* u Visokom. Također, 41 kodeks rukopisne ostavštine Mustafa-*paše* Babića registriran je u ostavinskoj raspravi, nakon njegove smrti, koja je sprovedena na Sarajevskom *šerijatskom* sudu 1855./1271. godine.[398]

[397] *Vidi,* Matasović, Josip: ***Fojnička regesta***. *Spomenik*, Srpska kraljevska akademija, Glas LXVII, Beograd, 1930. passim; ■ Popović, Vasilj: ***Agrarno pitanje u Bosni i turski neredi***, Beograd, 1949., str. 52, 65, 71, 79, 90, 100; ■ Skarić, Vladislav: ***Izabrana djela*** *– Sarajevo i njegova okolina od najstarijeg vremena do austrougarske okupacije*, Sarajevo, 1937., str. 125, 171, 182, 216; ■ Sućeska, Dr. Avdo: ***Popis čifluka u rogatičkom kadiluku***…, str. 197, napomena br. 30; ■ Kreševljaković, Hamdija: ***Izabrana djela***, III…, str. 235; ■ Šljivo, Galib: *Bosna i Hercegovina 1827.-1849.*, Tešanj, 2006.

[398] *Vidi, **Arhiv Gazi Husrev-begove biblioteke u Sarajevu***, br. 1234/TO.

Ostavinski postupak sproveo je sarajevski *kadija* Muhamed Emin *Kadi-zade* (Kadić), a imetak je procijenjen na 192.180 groša. Da bi smo shvatili vrijednost ove količine novca, moguće je izvršiti njegovu konverziju u krupan srebrni novac *sultana* Abdulmedžida (1839-1861), a koji je po njemu dobija naziv *'medžidija'*. Promjer ovog novca je 37 mm a težina oko 12 grama, a vrijednost mu je bila između 20-24 tadašnja groša. To bi značilo da je taj njegov imetak u srebru težio oko 1.153 kilograma.

ILUSTRACIJA ISPOD: Babića bašća 1896. godine. (Izvor. Arhiv Akšamija).

Prema ***Sumarnom popisu Bosanskog sandžaka*** iz 1468/69. ili 872. pripadnici Bosanske crkve živjeli su u selu Brčigovu, koje je tada imalo 34 kuće i 4 neoženjena. Prihvati li se datiranje smrti Mahmuta Brankovića, godinom prije 1459./863,[399] tada bi to mogao biti prvi dokumentirani slučaj evidentiranja u osmanskim izvorima primanja islama jednog pripadnika Bosanske crkve na području *vilajeta Pavli*. U Fojničkim regestama nalazi se i ovo prezime, uz naznaku da je riječ o plemstvu.[400]

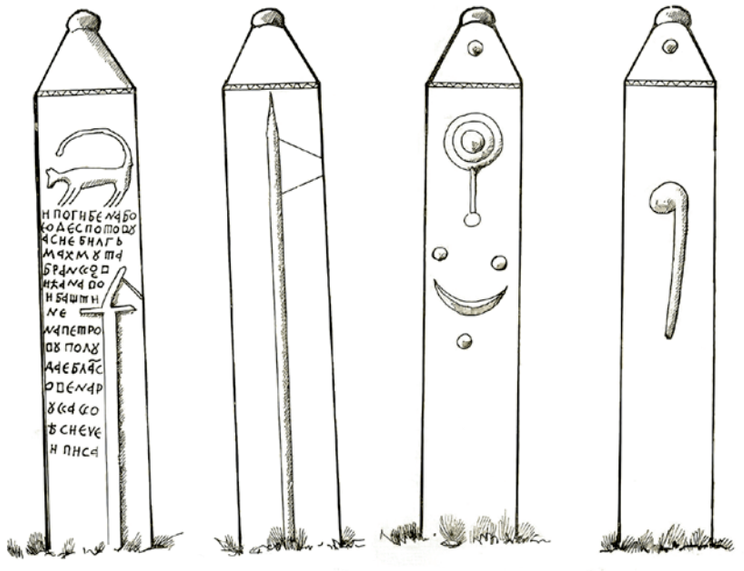
Činjenica da **čelebipazarski Brankovići** vode porijeklo od Mahmuta, ranijeg člana srednjovjekovne bosanske plemičke porodice i pripadnika Bosanske crkve – krstjanina, docnije islama, čiji je *mašet-nišan* prenesen iz Petripolja kod naselja Brankovići u blizini Čelebi Pazara i nalazi se u Botaničkom vrtu Zemaljskog muzeja u Sarajevu, govori nam o još jednoj feudalnoj porodici sa Pavlovića zemlje.[401] Taj spomenik ima dosta karakterističnih elemenata koji su se inače nalazili na srednjovjekovnom *mramorju*. Na njemu, iznad natpisa, isklesana je predstava lava koja, po mišljenju historiografa Šefika Bešlagića vjerovatno predstavlja grb Brankovića, pa samim tim, kako zaključuje, i pripadnost ove čelebipazarske porodice raškoj despotskoj kući Brankovića.[402]

Očito je kako je Mahmut, pri prelasku na islam, zadržao svoje prezime, ali je sahranjen kao musliman u *haremu* sa sljedećim uklesanim natpisom:

I pogibe na bo (boju) despotovu.
Ase bil(e)g Mahmuta Brankovića na svojoj baštine(i) na Petrov-polju …
Da je bla(go)slovena ruka ko(koja) siječe i pisa.

Mahmut Branković sa "didovim šćapom" iz oblasti Brankovića u blizini Čelebi Pazara. (Izvor. Arhiv Akšamija).

Mešet-nišan Mahmuta Brankovića: zapadna, istočna, južna i sjeverna strana nišana.

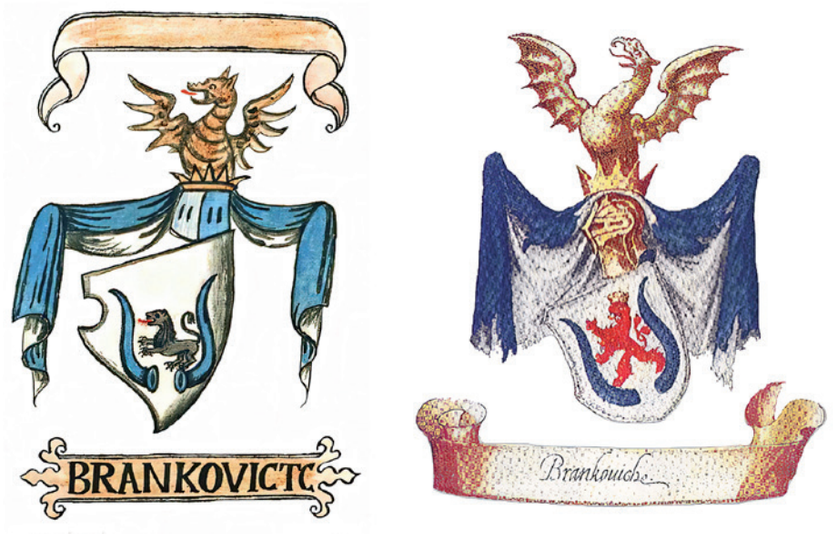
[399] *O problematici datiranja pogibije Mahmuta Brankovića vidi,* PRILOG № 190.

[400] *Vidi,* ***Fojnički grbovnik***, Sarajevo, 1972; ■ ***Fojnički grbovnik***, Sarajevo, 2005; ■ ***Fojnički grbovnik***, Fojnica, 2012., tabla I7. Digitalno izdanje dostupno na: http://www.dicaceline.hr/upload_data/site_files/fojnicki_grbovnik_i_dio.pdf, i na: http://www.camo.ch/grbovibhvlastele.htm (pristupljeno 16. septembra 2015. i 20. maja 2016.); ■ Lovrenović, Dubravko: ***Fojnički grbovnik, ilirska heraldika i bosansko srednjovjekovlje***. *Bosna Franciscana*, br. 21, God. XII, Sarajevo, 2004, str. 172-202.

[401] *O širim podatcima o ovom nišanu vidi,* PRILOG № 191.

[402] Bešlagić, Šefik: ***Stećci – Kultura i umjetnost***, Sarajevo, 1979., str. 264. Digitalno izdanje dostupno na: https://archive.org/stream/SefikBeslagicStecciKulturaIUmjetnost/Sefik%20Beslagic,%20Stecci%20-%20kultura%20i%20umjetnost_djvu.txt (pristupljeno 16. aprila 2013.).

Historiografi nas upozoravaju kako porijeklo porodice Branković na teritoriji Bosne i Raške nije baš najjasnije, kao i da se jedan ogranak tog prezimena, čiji se njeni najstariji članovi spominju kao vojvoda Mladen, odnosno Branko Mladenović (od kojeg potiču Brankovići iz zemlje Nemanjića) i brat mu župan Nikola, zasigurno nisu imali nikakve veze sa prostorom tadašnjeg Čelebi Pazara. Ovakvo naše mišljenje zasnovano je na detaljnoj anlizi tekstualnog sadržaja Lajosa Thallóczyja u djelu *K historiji despotske porodice Brankovića,* iz koje proizilazi stav da čelebipazarski Brankovići, ipak nisu ni u kakvim rodbinskim vezama, niti vode porijeklo od despota Vuka Brankovića, niti je njihov posjed u naselju zvanom *Brankovići* pored Čelebi Pazara bio u posjedu Brankovića iz zemlje Nemanjića.[▲403]

Grb porodice Branković iz Fojničkog grbovnika i prijepisa Ohmućevićevog grbovnika(?).

Uvidom u rodoslov otkrivamo kako je od Mladenovog sina Branka, koji je naslijedio upravu tadašnjim Trebinjem, ovaj ogranak porodice dobio svoje prezime *Branković*. Naime, Branko je imao tri sina i jednu kćer. Najmlađi sin bio je Vuk (rođen prije 1345.). Tokom 1373. godine udružena vojska kneza Lazara Hrebeljanovića, pod vođstvom Vuka Brankovića, potpomognuta četama koje je poslao bosanski ban Tvrtko I i ugarski kralj Ludovik I Anžuvinac ili Ludovik Veliki, napali su na župana Nikolu Altomanovića[▲404] (sa kojim je Vuk bio u bliskoj rođačkoj vezi) i veoma brzo ga savladali. Najveći dio ogromne teritorije koju je kontrolirao župan Altomanović, saveznici (izuzev kralja Ludovika I) podjelili su između sebe. Time je Vuk Branković u vlast dobio najveći dio teritorije Kosova, što je kasnije još više uvećao time kada je od vladara Zete Đurađa I Balšića (vladar od 1362. do 1378. godine) preoteo Prizren i okolinu. Tada je Vuk kontrolirao teritoriju koja se nalazila u okviru zemlje Nemanjića, a ban Tvrtko I Podrinje, Polimlje i Hum, te područje Trebinja, Konavala i Dračevice. Bile su to bogate oblasti sa mnoštvom zadužbina i drugih kulturnih spomenika.[▲405]

▲403 Thalloczy, Lajos: ***K historiji despotske porodice Brankovića;*** u: *Prilozi k objašnjenju izvora bosanske historije. Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, God. 5, Knj. 2, Sarajevo, 1893., str. 175-229. Digitalno izdanje dostupno na: https://www.scribd.com/document/75689820/Glasnik-Zemaljskog-Muzeja-1893-god-5-knj-2 (pristupljeno 9. marta 2014.).
Mišljenje o Thalozyjevoj građi vidi, PRILOG № 192.

▲404 *O Nikoli Altomanoviću i njegovom nezavisnom teritoriju vidi,* PRILOG № 193.

▲405 Potvrdu ispravnosti naše teze o čelebipazarskim Brankovićima nalazimo i u djelu Sime Ćirkovića, gdje ne postoji niti jedna naznaka o prisustvu Vuka Brankovića na teritoriji današnje Rogatice.
Vidi, Ćirković, M. Sima: ***The Serbs, Wiley-Blackwell***, Malden – Oxford – Victoria, 2004., str.79.

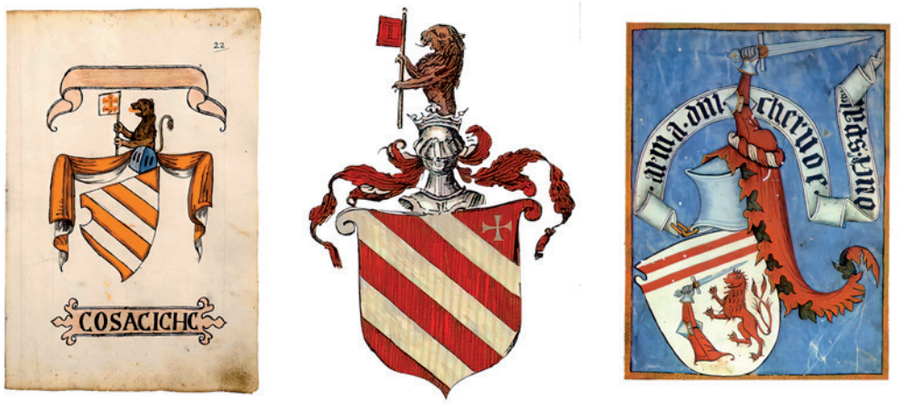

Kruna bunara s grbom bosanske porodice Kosača sačuvana sa jedne od njegovih dviju raskošno uređenih palača u Dubrovniku. Interesantan je podatak kako je prikaz lava koji u šapama drži zastavu u širu primjenu ušao tek u doba renesanse i baroka. Također, pošto je ovdje riječ o dvorepom lavu, on je zastupljen i na reversu praških groša kralja Vaclava II (1271-1305). Inače, prikaz lava jedan je od najraširenijih heraldičkih znakova Češke i Moravske, tako da i prikaz lava sa krunom dat na grbu Brankovića iz kopije Ohmućevićevog grbovnika ne samo da neodoljivo, u figuratvnom smislu podsjeća na prikaz lava iz bohemijskog heraldičkog simbola, već djeluje kao njegova kopija. (Izvor. Arhiv Akšamija).

Daljim uvidom u ***Zbirni katastarski popis*** iz 1455./859. godine *krajišta Isa-bega Ishakovića*, kao i u kritičkom izdanju pod naslovom ***Oblast Brankovića, opširni katastarski popis iz 1455. godine***, susrećemo se sa ***Defterom za Vukovu oblast*** / *Defter-i Vilayet-i V'lk*, koja tretira osvojeni prostor despota Brankovića, a koji je obuhvatao *nahije* Trgovište, Klopotnik, Dolci, Moravu, Vučitrn, Topolnicu, Lab i oblast Prištine, ukupno sa 646 sela sa podacima o seoskoj privredi, ne nalazimo niti jedan podatak koji bi mogao na bilo koji način biti vezan za čelebipazarsku regiju i ovdašnje članove porodicue Branković.[406]

U konačnici, na osnovu predočene faktografije možemo zaključiti da porodica despota Vuka Brankovića, kao i on osobno, nemaju nikakvih eventualnih porodičnih ili teritorijalnih veza sa Mahmutom Brankovićem, pa samim tim niti sa ostalim čelebipazarskim Brankovićima.[407]

Možemo pretpostaviti, kako je Mahmut bio sin Branka i da je po ocu dobio prezime *Branković*, ili je, što je mnogo vjerovatnije, već to prezime bilo uspostavljeno u nekoj od ranijih generacija istog čelebipazarskog roda. Međutim, kada se sugerira da je moguće preko predstave lava na *mašet-nišanu* Mahmutovom, kao heraldičke oznake, te preko eventualne porodične veze sa Hranić-Kosačama pronaći određena rodbinsku veza čelebipazarskih Brankovića sa porodicom despota Brankovića,[408] čini nam se mogućim i opravdanijim da takvu vezu potražimo i kod nekih drugih plemičkih porodica sa teritorije Kraljevine Bosne.

Grb porodice Kosača, Herceg Stjepana Vukčića i Hrvoja Vukčića sa *Hrvojevog glagoljskog misala*.

Naime, Herceg Stjepan Vukčić na grbu koji iznad štita i kacige ima lik prednjeg dijela robusnog lava, čije šape drže zastavu, također bi, po toj logici mogao *upozoriti* na njegove eventualne rodbinske veze sa Brankovićima iz Čelebi Pazara koji su, isto tako, bili dio bosanskog plemstva. Također i na štitu Hrvoja Vukčića, uz ruku sa mačem, nalazi se lav sa vrlo razgranatim repom i pandžama na nogama, što se može vidjeti na iluminaciji *Hrvojevog glagoljskog misala*, iz 1404. godine. Osim toga, kovana figura lava se nalazi i na mramornim nadgrobnim pločama kraljevske kapele u Bobovcu, kao element ikonografske kompozicije.[409] Dodajmo još da lav sa razigranim repom zauzima mjesto i na grbu Zane de Zaninusa, dvorjanika kralja Tvrtka I,

[406] Hadžibegić, Hamid – Handžić, Adem – Kovačević, Ešref: ***Oblast Brankovića – opširni katastarski popis iz 1455. godine***, Orijentalni Institut u Sarajevu, Sarajevo, 1972., str. 3-240; Digitalno izdanje dostupno na: https://www.scribd.com/doc/60208030/Oblast-Brankovica-Opsirni-katastarski-popis-iz-1455-godine (pristupljeno 9. marta 2014.).

[407] ***Usporedi, İstanbul, Beşvekalet Arşivi, Maliye,*** br. 2m. Pojedinačni popis tzv. oblasti Brankovića (*Vilayet-i V'lk,* kasnije *Vučitrnski sandžak*) koji je završen u prvoj dekadi *redžepa* 859. = 17-26. juna 1455. godine; ■ Dinić, Mihajlo: ***Oblast Brankovića***, Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor, Knj. XXVI, Sv. 1-2. Beograd, 1960., str. 5-29; ■ Đurđev, Branislav: ***O knezovima pod turskom upravom***. *Istorijski časopis* – Organ Istorijskog instituta Srpske akademije nauka i umetnosti, I, Beograd, 1948., elektronsko izdanje, str. 13-16. Digitalno izdanje dostupno na: https://www.scribd.com/doc/60208030/Oblast-Brankovica-Opsirni-katastarski-popis-iz-1455-godine; ■ Hadžibegić, Hamid – Handžić, Adem – Kovačević, Ešref: ***Oblast Brankovića…***, str. 3-240; ■ Hadži-Vasiljević, Jovan: ***Južna stara Srbija***, Knj. I, Beograd, 1909; ■ Ivić, Aleksa: ***Građa za srpsku istorisku geografiju.*** *Glasnik Geografskog društva*, Beograd, 1922., Sv. 7-8, str. 197-207; ■ Novaković, Stojan: ***Srbi i Turci XIV i XV veka – Istoriske studije o prvim borbama s najezdom turskom pre i posle boja na Kosovu***, Beograd, 1893., III izd. Beograd, 1960; ■ Šabanović, Hazim: ***Bosansko Krajište***. *Godišnjak Istoriskog društva Bosne i Hercegovine*, IX, Sarajevo, 1957., str. 178; ■ Idem: ***Krajište Isa-bega Ishakovića – zbirni katastarski pois iz 1455. godine***, Orijentalni Institut u Sarajevu, Sarajevo, 1964.

[408] *O mišljenju Š. Bešlagića koje se odnosi na heraldičku predstavu lava na mramorju vidi,* PRILOG № 195.

[409] *O značenju i korištenju termina 'kovan', 'kovač' i 'dijak' vidi,* PRILOG № 196.

kao i na grbu dubrovačke porodice Pečenića, iz 14. stoljeća, a koliko je nama poznato, svi navedeni, nisu imali nikakvih rodbinskih veza sa despotskom kućom Brankovića sa Kosova koja, kako je već navedeno svoje korijene vuće iz Trebinja.

Ipak, ukoliko želimo biti dosljedni u našoj analizi neminovno se moramo susresti i sa plemićkom porodicom Hranić-Kosača, koja u Fojničkom grbovniku ima heraldičku oznaku lava. Poznato nam je kako su pojedinci u tom rodu imali određene rodbinske kontakte sa despotskom porodicom Branković koji su bili porijeklom iz Nemanjine zemlje. Herceg Stjepan Vukčić-Kosača bio je kraći period oženjen Jelenom (1424), kćerkom zetskoga kneza Balše III Balšića (vladar od 1403. do1421.), koja je bila porijeklom iz roda despotskih Brankovića, a sin mu Vladislav Anom Kantakuzen (1455), rođakinjom (nečakinjom) despotovice Jerine Branković, supruge despota Vuka Brankovića. Pa se sada pitamo koliko ima uporišta da heraldička oznaka lava sa grba Hranića-Kosača, kakvo mišljenje zastupa Šefik Bešlagić,[410] nosi svoje porijeklo zbog porodičnih veza sa porodicom despota Vuka Brankovića koji je prije njihove naznačene ženidbe već bio mrtav a njegovi srodnici u despotovini Raškoj doživjeli svoj krah? Pogotovo nam se čini neuvjerljivim da ista ta oznaka na pečatima braće Radoslava i Ostoje Dragišića-Kosače može također nositi to isto porijeklo.

Kako se radi uglavnom o jugoistočnim i istočnim krajevima Kraljevine Bosne, odnosno o području rusaških zemalja Kosača i Pavlovića, gdje su najugledniji članovi Hranića-Kosača imali kovanu predstavu lava na svojim grobnim mjestima, najvjerovatnije je da su se na njihovom mramorju kovane predstave lavova sa ciljem da obilježe grobna mjesta koja pripadaju istaknutijim članovima te rusaške porodice, kao i kod njihovih mogućih rođaka – članova porodice Brankovića iz Zemlje Pavlovića. U vezi s tim, treba reći da se u izvorima 15. stoljeća spominju i bosanski kršćanski feudalci Brankovići, knezovi Radoslav i Radivoje, kako to navodi Bešlagić,[411] koji bi mogli biti bliski rođaci Mahmutovi. Pošto je i vojvoda Radivoje Oprašić, iz kraja oko Rogatice, kako nam je znano odakle je i sam Mahmut Branković, te imaju gotovo potpuno jednako oblikovan i ornamentalno urađen i istovjetnim tipom bosančice ispisan tekst na *mašet-nišanu*, te na njemu identičanu predstavu kovanog lava, opravdano se može pretpostaviti da ih je radio isti kovač,[412] kao i da su njih dvojica također bliski rođaci i bili članovi istaknutih rusaških porodica.[413]

Međutim, pretpostavljamo da je svu moguću pometnju među histografima unijela jedna *Povelja vojvode Petra i kneza Nikole Pavlovića* od 15. jula 1454. godine, gdje se spominje knez Radivoj i *knez Vuk Branković* u svojstvu *visokih feudalaca* na području Zemlje Pavlovića.[414] Nema nikakve sumnje da je i sam Mahmut Branković knez iz istovjetne porodice sa knezom Vukom Brankovićem sa Pavlovića zemlje, između ostalog, jer je despot Vuk Branković iz Nemanjine zemlje preminuo 6. novembra 1397. godine u osmanskom zarobljeništvu, kako to navodi Marko Šuica, kao *najznačajnija politička figura Srbije* (Raške, op. aut.) *posljednje dvije decenije 14. stoljeća.*[415] Mišljenja smo, kako bi identificiranje despota Vuka Brankovića sa knezom Vukom Brankovićem bilo degradirajuće, u smislu spominjanja kao *kneza u svojstvu*

[410] Bešlagić, Šefik: ***Stećci – Kultura i umjetnost***..., str. 264.

[411] ***Ibid.***, str. 265.

[412] ***Ibid.***

[413] Bešlagić zaključuje kako je riječ o *stubu* (*mašet-nišanu*) sa natpisom koji se odnosi na vojvodu Radivoja Oprašića iz *roda Brankovića*.

Bešlagić, Šefik: ***Stećci – kataloško-topografski pregled***, Sarajevo, 1971., str. 250. Digitalno izdanje dostupno na: https://archive.org/details/SefikBeslagicStecciKataloskoTopografskiPregled (pristupljeno 10. maja 2014.).

O poređenju i simbolici mašet-nišana Oprašića i Brankovića vidi, PRILOG № 197.

[414] *Datu povelju navodi M. Vego. Usporedi,* Vego, Marko: ***Novi i revidirani srednjovjekovni natpisi Bosne***..., str. 46.

[415] Šuica, Marko: ***Nemirno doba srpskog srednjeg veka – Vlastela srpskih oblasnih gospodara***, Beograd, 2000., str. 24-25.

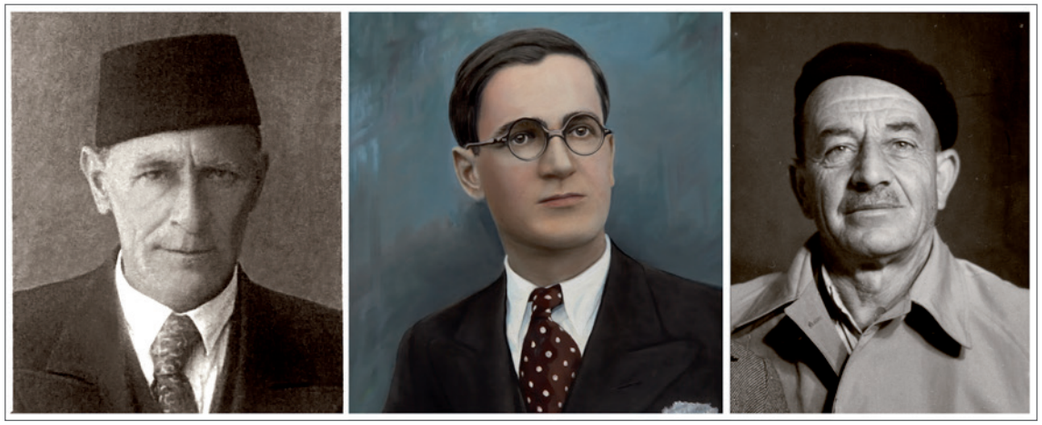

Heraldička oznaka lava na braće Dragišića Kosača.

visokog feudalca na području Zemlje Pavlovića 15. jula 1454. godine. Pretpostavljamo da su Mahmut i knez Vuk Branković sa Pavlovića zemlje bili u rodu sa Pavaom Brankovićem iz Goražda koji je 1409. godine bio u Italiji, naime u Lombardiji, te se zajedno sa Ivanom Stipanovićem iz Usore vratio u Dubrovnik.[▲416] Ista mogućnost postoji i sa Tonkom Brankovićem, također iz Goražda, koji se spominje u Dubrovačkim izvorima zabog zaduženja od 142 zlatna dukata kod Petra Pantele.[▲417]

Na području čelebipazarskog *kadiluka*, ranija plemička porodica Pavlovića zemlje, sada *begovska vilajeta Pavli*, porodica Branković uživala je najviše *čifluka* u kraju koji se po njima zvao *Brankovići*. To područje je po svemu sudeći od davnina, a možda formalno još i tada predstavljalo *zijamet* te porodice. Među literaturom i dokumentarnom građom pronalazimo podatke da su trojica *begova* Brankovića imali *čifluke* koji se nazivaju *Brankovići*, a ostala tri su se nalazili u *Pešurićima*, *Krkom* i *Milkovićima*. Svi su oni predstavljali jedinstven zemljišni kompleks u kontinuitetu.[▲418] Brankovići su imali i *čifluke* u drugim krajevima, i to: *naseljene:* tri *čifluka* u *džematu* Osovo, jedan *čifluk* u selu Blažujevići i jedan u Kovanju kod Čelebi Pazara; *nenaseljene:* u Sinan-vojvodinoj *mahali*, *džemat* Čelebi Pazar.[▲419]

Trojica iz roda Brankovića: Sinan-*beg*, Edhem-*beg* i Avdi-*beg*.
Sinan-*beg* je završio *Šerijatsku* sudačku školu u Sarajevu, a prije Prvog svjetskog rata upisao je Pravni fakultet u Zagrebu. Studij je okončao nakon završetka rata 1923. godine. Zajedno sa dr. Avdi-*begom* Bukvicom bio je među prvim Bošnjacima fakultetski obrazovanim.
Edhem-*beg* Branković radio je kao opštinski bilježnik u Rogatici od 1924-1943. godine.
Avdi-*beg* (Abdulah) završio je *medresu*, ali nikada nije radio kao *imam*. Pošto je vrlo rano ostao bez supruge Hajrije (Ajanović) posvetio se odgoju djece (Seida, Munire i Zijada) i zemljoradnji na imanju što mu je bio preostao poslije riješenja agrearne reforme u Kraljevini (1921), a koje se nalazilo kako u gradu, tako i van same Rogatice (Bare / Dijanovina, Grabovik / Zaganovići, Rosulje / Šljedovići...). Pratio je događanja u i oko Rogatice i zapisivao zbivanja karakterističnom *arabicom*.

[▲416] *Pavao Branković iz Goražda i Ivan Stipanović iz Usora izjavljuju da su bili u Italiji, naime, u Lombardiji, i da su se vratili u Dubrovnik u društvu Ivana Durdeva iz Zadra na njegov trošak i podvoza i hrane. Pošto nernaju odakle platiti, obavezuju se Ivanu iz Zadra da će s njim ili njegovim čovjekom ići u Bosnu i tamo mu nadoknaditi troskove te ga ponovno dopratiti u Dubrovnik.*
***Notae et acta cancellariae Ragusina** – Div. Canc. 37 fol. 209', 4. V 1409.*

[▲417] *Registracija dviju zadužnica: na ime Tonka Brankovica iz 1427. i Radića Strbice iz 1428, obojice iz Goražda, u kojima se spomenuti zadužuju kod Petra Pantele za iznos od 142, odnosno od 117… zlatnih dukata, na rok od tri rnjeseca.*
***Notae et acta cancellariae Ragusina** – Div. Canc.* 49 fol. 189', 7. I 1436.

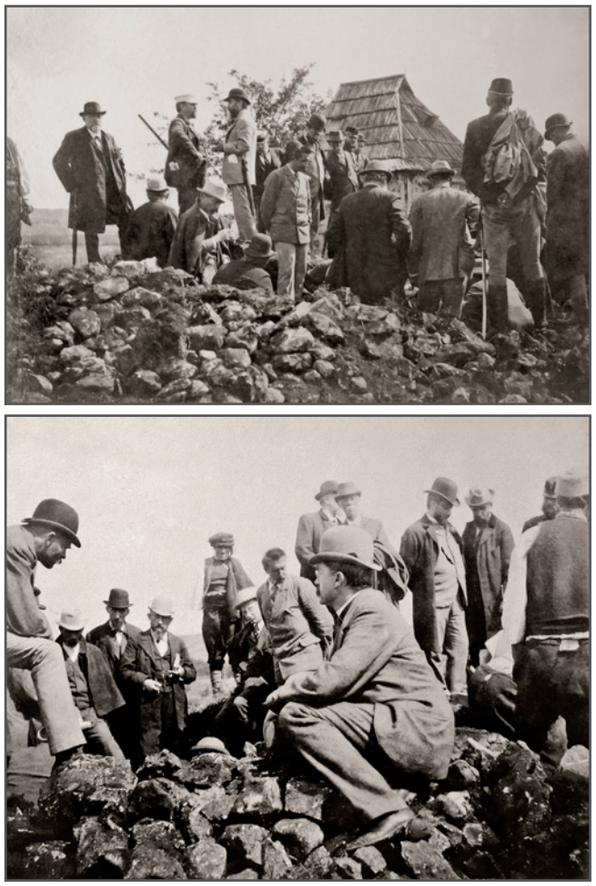
[▲418] Sućeska, Dr Avdo: ***Popis čifluka u rogatičkom kadiluku***…, str. 197.
U okviru *čifluka* A. Sućeska spominje i *baštine*, te konstatira kako je ovaj *posjedovni pojam do danas ostao nerazjašnjen*.
Objašnjenje 'baštine' vidi: fusnotu No. 322, odnosno PRILOG № 155.

[▲419] *Usporedi,* Zlatar, Behija: ***O nekim muslimanskim feudalnim porodicama u Bosni…***, str. 98; ■ Čubrilović, Vaso: ***Poreklo muslimanskog plemstva u Bosni i Hercegovini***. *Jugoslovenski istorijski časopis*, br. 1-4, Beograd, 1935., str. 388; ■ Mujezinović, Mehmed: ***Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine***, Sarajevo, 1974., str. 11; ■ Sućeska Dr. Avdo: ***Popis čifluka u rogatičkom kadiluk...***, str. 196-197; ■ Thalloczy, Lajos: *A* ***bosnyak-herzegovinai "beg" czimrol – Turul – A Magyar Heraldikai es Genealogiai Tarsasag***. *Közlönye*, Budapest, 1915., str. 2; ■ Zirojević, Olga: ***Islamizacija na južnoslovenskom prostoru – Patronimik – rodovsko ime – prezime***, *separat*, Sarajevo. 2002. Digitalno izdanje dostupno na: http://www.anubih.ba/images/publikacije/posebna_izdanja/OHN/36_posebna_izdanja_CXX_36.pdf, str: 110 (pristupljeno 18. marta 2014.).

ILUSTRACIJA LIJEVO: Krajolik na *čifluku* / *zijametu* u Brankovićima. (Izvor. Arhiv Akšamija).

Porodica **Bukvica** zauzimala je značajno mjesto u društvenom životu Bosne tokom osmanske, ali i austrougarske vladavine, kao i u periodu Kraljevine SHS. Pretpostavlja se da su korijeni ove porodice vezani za jednu od vlastelinskih porodica, koja je svojevremeno prešla na islam. Poznato je da je pra-pradjed ove porodice Fetah-*beg* živio kao turski vazal u selu Bukvica kraj Prače, kao i da je Mustafa-*paša* Bukvica bio zvornički *muhafiz* – zapovjednik. Također, zna se da je Smail-*beg* doselio u Čelebi Pazar i imao sina *hadži* Ahmet-*bega* koji se rodio u Barama, blizu sela Bukvice 1854./1270. godine. Kao jedinac u oca od muškog roda, pred novu okupaciju Bosne 1875./1292. godine, bio je *juzbaša,* kapetan u taboru Fazli-*paše* Šerifije u Bijeljini. Na njega je prenesen i *berat* na *zijamet*, po kom je njegova porodica imala pravo ubiranja *ašara* ili *ušura*, desetine (porez na zemlju) u Đeni Pazaru, Čelebi Pazaru, Turskoj Mitrovici, Glasincu i Orahovici kod Foče. Nakon obavljenog *hadža* 1889./1306. godine Ahmed-*beg* je bio izabran za gradonačelnika Rogatice i tu je dužnost obavljao skoro četrdeset godina.

Legendarni *Hadži* Ahmed-*beg* Bukvica, kao gradonačelnik Rogatice, bio je prihvaćen, odmjeren, pošten i veoma brižan za svoj grad i građane. Moglo bi se reći čovjek iz naroda i za narod. Građani su poštovali ono što je njihov uvaženi gradonačelnik rekao, a i on je slušao i uvažavao svoje građane, vodeći brigu da svi ostvare svoja prava. Zahvaljujući stečenom ugledu i autoritetu uspijevao je da razriješi slučajeve, koji bi u nekim drugim prilikama, završavali ispred sudskih organa. Znao je pomiriti oprečne težnje i održavati stabilnost zajednice. Nastojao je da Rogatica vidi što više koristi od povijesnog preokreta na koji nije nikako mogla utjecati. Da je Ahmed-*beg* Bukvica bio mudra, preduzimljiva i reprezentativna ličnost, jedna epizoda iz austrougarskog razdoblja ovu tvrdnju ilustrira.

Posjeta evropske naučne elite iskopavanjima u Rusanovićima 20. avgusta 1894. godine. (Izvor. Arhiv Akšamija).

Austro-Ugarska je nastojala da okupatorsku ulogu predstavi kao civilizatorsku misiju. Nema sumnje, od tog nastojanja bilo je i koristi. Perjanica takve politike bio je austrougarski zajednički ministar finansija Benjamin Kalaj de Nađi Kalo (*Benjamin Kallay de Nagy Kallo*). Ovaj historičar i poliglot bio je izvrstan poznavalac balkanskih prilika, govorio je naš jezik i imao jasnu viziju preobražaja Bosne i Hercegovine prema zapadnim obrascima. Između ostalog, Kalaj je između 15. i 21. augusta 1894. godine u Sarajevu organizirao *Međunarodni kongres arheologa i antropologa*. U radu ovog skupa učestvovala je tadašnja evropska naučna elita: Rudolf Virchow, Robert Munro, Salamon Reinach, Oscar Montelius, Otto Bendorf, Josef Sombathy, Luigi Pigirini, Johann Ranke, Edmund Fellenberg, Ludvig Talloczy, Moritz Hoernes... Svi oni, zajedno sa stručnjacima Zemaljskog muzeja u Sarajevu i najvišim predstavnicima vlasti krenuli su u ponedjeljak 20. augusta 1894. godine na naučnu ekskurziju u rogatički kraj. Posjeta Glasincu, odnosno nekropoli u Rusanovićima, neobično se dojmila evropskih naučnika. Kod Han Stjenice, goste je dočekalo tridesetak seljaka sa osedlanim konjima, jer se kolima dalje nije moglo. U Rusanovićima je goste dočekao kustos Zemaljskog muzeja Franjo Fiala sa radnicima i grupom mještana u narodnim nošnjama. Pošto je to područje bilo u okviru rogatičkog sreza, na doček gostiju došao je i gradonačelnik

Gradonačelnici Rogatice od 1889. do 1941. godine. (Izvor. Arhiv Akšamija).

QVEQVE
SUMMIS AUSPICIIS
AUGUSTISSIMI IMPERATORIS AC REGIS
FRANCISCI IOSEPHI I
IN UNIVERSITATE LITTERARUM VINDOBONENSI
VICTOR EBNER EQUES DE ROFENSTEIN
MEDICINAE DOCTOR CHIRURGIAE PROFESSOR PUBLICUS ORDINARIUS IMPERATORIS ADMINISTER A CONSILIIS AULAE
CAESAREAE ACADEMIAE SCIENTIARUM VINDOBONENSIS SOCIUS
H. T. UNIVERSITATIS RECTOR
RICHARDUS PALTAUF
MEDICINAE UNIVERSALIS DOCTOR PATHOLOGIAE GENERALIS ET EXPERIMENTALIS PROFESSOR PUBLICUS ORDINARIUS
ORDINIS MEDICORUM H. T. DECANUS
JULIUS EQUES WAGNER DE JAUREGG
MEDICINAE UNIVERSALIS DOCTOR PSYCHIATRIAE PROFESSOR PUBLICUS ORDINARIUS IMPERATORIS ADMINISTER A CONSILIIS AULAE
PROMOTOR RITE CONSTITUTUS
IN
VIRUM CLARISSIMUM
ABDULLAH BEG BUKVICA
E ROGATICA IN BOSNIA ORIUNDUM
POSTQUAM EXAMINIBUS LEGITIMIS CUM DOCTISSIMI TUM SUMMATUM ARTIS MEDICAE PROBATUS
DOCTORIS UNIVERSALIS MEDICINAE NOMEN ET HONORES
POTESTATEMQUE ARTEM TAM MEDICAM CHIRURGICAMQUE CUM OMNIBUS AD EAM PERTINENTIBUS RITE
CONSTITUENDI EXERCENDI OBTINENDI IN BONUM SUI FIDEM FECIT
LITTERAE UNIVERSITATIS REGIAE LITTERARUM CULTRICIS.
VINDOBONAE DIE IV M. JULII MCMVIII.

Diploma bečkog medicinskog fakulteta na ime Abdullaha *bega* Bukvice (1908) – fotokopija.

Dr. Abdullah Bukvica. (Izvor. Arhiv Akšamija).

Rogatice Ahmed-*beg* Bukvica, podnačelnik Hasib-*beg* Tanković, te više vijećnika i uglednih Rogatičana, uključujući i vrhovnog šerijatskog sudiju Nurudin-*efendiju* Hafizovića. Goste je pozdravio i zaželio im dobrodošlicu Ahmed-*beg* Bukvica, a uzvratio mu je čuveni profesor Rudolf Virchow. Prevodilac je bio vladin savjetnik Kosta Hörmann. Nakon toga gosti i domaćini su prisustvovali arheološkom iskopavanju kojim su rukovodili kustos Franjo Fiala i njegov asistent Vejsil Ćurčić. Rogatički prvaci priredili su bogat ručak koji je serviran na

sinijama – niskim okruglim stolovima postavljenim na *ćilime*, a sve to ispod improviziranih hladnjaka. Italijanski konzul, markiz Papenllore, pohvalio je bosansku gostoljubivost i domaćinu Ahmed-*begu* Bukvici iskazao brojne komplimente.[420]

Jedan drugi događaj dugo se prepričavao po čaršiji. Naime, poslije okončanja Prvog svjetskog rata vlast u Sarajevu po dogovoru sa Beogradom posla u Rogaticu i prvog sreskog načelnika. Nakon nekoliko dana naredi on kuriru Adilu Teskeredžiću da ode do gradonačelnika Bukvice i da mu prenese da odmah do njega dođe. Adil donese Bukvici poruku. "Tako veliš Adile rekao sreski načelnik da ja dođem njemu. Vrati se i reci načelniku ako mu trebam nek on dođe u opštinu a ja kad budem trebao njega onda ću ja otići njemu" reče Bukvica.

Ove poruke kurir Adil donosio je i povratno prenosio nekoliko puta, a gradonačelnik Bukvica ne popusti. Spremi se sreski načelnik i dođe u opštinu, gradonačelnik Bukvica izrazi dobrodošlicu gostu i istaknu da je u njegovij Rogatici tako da onaj ko koga treba on njemu ide i to se ovdje ne mijenja – mudar običaj.

Njegov sin je bio Abdullah Bukvica (1881-1969), prvi Čelebipazarlija sa ljekarskom diplomom iz Beča.[421] Potomak je Mustafe-*paše* Bukvice zvorničkog *muhafiza*, čije se *turbe* nalazilo u Prači pored *džamije*. U rodnom mjestu završio je osnovnu školu, gimnaziju u Sarajevu 1902. godine, a medicinski fakultet u Beču 1908. godine. Od 1908-1910. godine bio je na praksi u *Zemaljskoj bolnici* u Sarajevu, a zatim postavljen za gradskog liječnika i upravnika bolnice u Brčkom. Bio je osnivač muslimanskog kulturno-prosvjetnog društva *Gajret* i *Islahijjet*. Jedan period je bio tajnik *Islahijjeta*, a 1922. godine izabran za predsjednika istog društva i do maksimuma se zalagao u radu oko napretka *Islahijjeta*. Također, zalagao se za gradnju novih škola i slanje omladine na školovanje. Osnovao je i društvo protiv prosjačenja i uredio prostor za smještaj beskućnika. Bio je i osnivač *Opštinske zadruge činovnika i službenika za uzajamno pomaganje* (1923), kao i predsjednik podružnice *Crvenog krsta/križa* u Brčkom (1924-1945). Dr. Bukvica sarađivao je i pisao za *Novi Behar*, *Kalendar Narodne uzdanice* i *Glasnik* Vrhovnog islamskog starješinstva.

Nažalost, nisu svi događaji u njegovom životu imali srećne završetke. Pred samo okončanje Drugog svjetskog rata, dolazak partizana za njega je značio i hapšenje zbog navodne *saradnje sa ustašama*. Zahvaljujući peticiji za njegovo puštanje, koju su sačinili građani Brčkog a naročito majke čiju je djecu spašavao od odvođenja u konclogore za vrijeme okupacije Brčkog od strane njemačke i ustaške vojske, partizani su ga ipak pustili. Međutim 1945. godine bio je ponovo uhapšen. Četiri godine je odrobijao u zatvorima u Zenici i Tuzli. Zanimljivo je u vezi s njegovom krivicom, koju mu nisu mogli dokazati na osnovu optužbe, pa je u zatvoru morao potpisati izjavu da je ubio jednu snašu-srpkinju iz nekog brčanskog sela. Potpisao je pomenutu izjavu iz razloga jer mu je taj potpis spasio život. Naime, izvjesni ingenjer agronomije Begović sa kojim je bio u ćeliji nije želio potpisati nešto slično i zbog toga je pogubljen. U zatvoru mu je upravnik rekao da je dobro uradio, iako je i sam bio svjestan da dr. Bukvica nije tako nešto učinio.

[420] *Vidi*, ***Bosnische Post***. *Bosanska pošta*, (Izdavač lista Julije Makanec), Sarajevo, Nr. 66, 1894. ■ Kapidžić, Dr Hamdija: ***Kongres evropskih arheologa i antropologa u Sarajevu u avgustu 1894. godine***, str. 276-278. Digitalno izdanje dostupno na: https://www.muzejsarajeva.ba/wp-content/uploads/2021/07/Prilozi-2-Hamdija-Kapidzic.pdf (pristupljeno 24. maja 2014.).

[421] *Vidi,* ***The Most Influential Physicians in Bosnia and Herzegovina: Abdulah Bukvica (1881-1969)***. www.ncbi.nlm.nih.gov. 5. kolovoza 2017. Pristupljeno 7. svibnja 2016; ■ Konjhodžić, F. – Mašić, I.: ***Osnivanje Zemaljske bolnice u Sarajevu***. *Medical Archives*, Sarajevo, 2004., 58(2):12–30. ■ *Vidi i,* http://rogatica-bih.blogspot.ba/2013/08/abdullah-beg-bukvica.html (pristupljeno 28. maja 2015.).

Interesantan je podatak kako su Bošnjaci u 1900. godini imali svega deset potpuno akademski obrazovanih ljudi, a to su Ćamil Karamehmedović, dr Ahmed i Ibrahim Defterdarević, dr Halid, Abduselam i Mahmud Hrasnica, Muhamed Kulenović, Hašim Badnjević, dr Safvet Bašagić i Šemso Salihbegović. Od njih 10 prvih osam su pravnici, deveti je filozof, a deseti veterinar., dok niti jedan nije bio ljekar.

Usporedi, Kurt, Ahmet: Porodica Kurt iz Mostara - Mostar Kurt family: Historija i rodoslov - History and Genealogy, Mostar, 2017., str. 150; ■ Idem: ***Spisak Bošnjaka koji su 1939. godine imali akademsko obrazovanje***. Digitalno izdanje dostupno na: https://porodica-kurt.com/spisak-bosnjaka-708/ (pristupljeno 24. maja 2015.).

Pašići su uživali manje *čifluke* u okolini Čelebi Pazara gdje su i stanovali pa je po njima taj prostor dobio naziv *Pašić Kula*. Podizanje porodičnog imanja Pašića na Pašić Kuli, najvjerovatnije, započinje sa drugom ženidbom Pašić Hasan-*bega*, sina Rustem-*bega* sa Toplika, djevojkom Dževahirom Jakić sa Holuča. Inače, on je bio *spahija*, odnosno *čifluk sahibija* u ćelebipazarskom *kadiluku* i nalazimo ga na ***Popisu čifluka*** 1835. godine. S obzirom, da je mlada Dževahira ubrzo dobila nadimak "Kuljanka"i porodila četiri sina (Ali-*bega*, Ibrahim-*bega*, Avdi-*bega* i Muhamed-*bega*), možemo pretpostaviti da je za njeno stanovanje i podizanje djece na tom imanju podignuta kula, a nešto kasnije porodična kuća i *džamija*. To bi bio razlog da izgradnju kule Pašića možemo locirati na samom početku 19. stoljeća.

U Podgradini je bio *čifluk* Hasan-*bega* Pašića koji je obrađivao Vasilj Mirvić, jedan od onih pripadnika pravoslavnog stanovništva koji su dolazili u ovu regiju iz Crne Gore i istočne Hercegovine. Interesantan je i podatak da su Pašići i poslije 1878. godine imali svoj *begluk* na Glasincu.[▲422]

Porodica *kadije* Pašića (oko 1930. godine).
SA LIJEVE STRANE: Almasa, Nezira *hanuma*, rođena Daidžić, Ahmed *ef*., Mugdim, Madžida (udata Bećirbegović) i Munib. (Izvor. Arhiv Akšamija).

[▲422] Sućeska, Dr. Avdo: ***Popis čifluka u rogatičkom kadiluk***..., str. 236; ■ Kamberović, Husnija: ***Begovski zemljišni posjedi u Bosni***... str. 228, fusnota 134. Digitalno izdanje dostupno na: https://www.academia.edu/3516146/Begovski_zemljišni_posjedi_u_Bosni_i_Hercegovini_od_1878._do_1918._godine (pristupljeno 6. februara 2014.).

Pašića kula (1800-1914. godine).
Ilustracija je nastala rekonstrukcijom dobivene skice od Prof. dr Madžide Bećirbegović.

Pašić Kula – kuća i *džamija* porodice Pašić na porodičnom imanju (podatak o izgradnji nepoznat – porušeno 1941.).

Šahinpašići vode porijeklo od Hasan Šahin-*paše* (*Hasan Şahin Paşa*) zvanog i Šahin-*paša* Glasinčanin, jer je bio rodom iz kasabe Glasinac utemeljene na osnovu *fermana sultana* Murata III od 9. jula 1589./ 24. *šabana* 997., a na prijedlog inspektora carskih *mukata* – forma zakupa *vakufskog* zemljišta, sarajevskog *kadije* Hasan-*age*. Kao dijete otišao je u Stambol i priključio se *janjičarima*. Nakon školovanja karijeru je započeo u sviti Silhadar Murtez-*paše*. Kasnije je bio *kapućehaja* – predstavnik *valije* (1634), *janjičar-aga* (1636), te namjesnik (*beglerbeg*) libanskog Tripolija i Halepa (1637-1639), Bosne i Kanjiže (bosanski *vezir* 1639./1049. i 1640./1050. godine). U vojnom pohodu *sultana* Murata IV na Bagdad 1638. godine istakao se junaštvom i vojničkom taktikom. Krajem novembra iste godine sa svojim zemljakom, *silahdarom* – glavnim oružarom Mustafa-*pašom* s dvanaest hiljada vojnika prešao je rijeku Tigris i zauzeo Šehirban, a u decembru s arapskim emirom Eburišom protjerao Perzijance iz Dijale.

Prvi poznati *ferman* upućen Šahin-*paši*, kao bosanskom *beglerbegu*, datiran je između 15 i 24 februara 1639., odnosno u drugoj dekadi mjeseca *ševvala* 1048. godine po *hidžri*, a odnosi se na zatvaranje skela: Split, Šibenik, Zadar i drugih novootvorenih skela od Bosne do Valone, Soluna i Janjine te prekid prometa svih vrsta robe s Venecijom.[▲423] U Državnom arhivu u Dubrovniku čuva se osam *fermana* naslovljenih na njegovo ime. U šest *fermana* oslovljen je *bosanskim beglerbegom* (februar – septembar 1639. godine), a u dva *hercegovačkim sandžakbegom* (juni 1641. godine).[▲424]

Pretpostavlja se da je u periodu od 1641-1644. godine podigao *odžak* na Glasincu, danas Donji Odžak kod sela Košutica u općini Sokolac. Opis ovog *odžaka*, ostavio je Evlija Ćelebija u svom *Putopisu*, gdje između ostalog navodi i sljedeće: ... "Ovo je tako veliki odžak (hāndān) okružen alejama, hrastovima i vrtovima da je u stanju ukonačiti po hiljadu konjanika. Da tu odsjedne pet stotina konjanika, njihovim su konjima osigurani pokrivači i torbe, a njima tendžere – duboke bakrene posude. Svakom bi se gostu dalo što želi. Tako bi bili ugošćeni i nahranjeni. To je veliki odžak okićen sa sedamdeset do osamdeset raznovrsnih malih soba i odjeljenja u prizemlju i na spratu, te udobnim hamamom, a ukrašen vrtovima i baščama. Ovaj odžak poznaju svi putnici kopna i mora."[▲424]

Ubrzo nakon *beglerbegovanja* Kanjižom preminuo je 1647. godine u Stanbolu, razboljevši se od kuge. Iz braka Šahin-*paše* i sestre izvjesnog *bega* Ljubovića iz Nevesinja rođen je njihov sin Hajdar-*beg*, koji se proslavio u bici kod Knina 1654. godine, a bio je poznat kao temišvarski *defterdar* – visoki državni činovnik zadužen za financije. Budući da je nosio titulu *zaima* – posjednik velikog lena, pouzdano se može tvrditi da je uživao *ziamet* koji je, kao muški potomak, naslijedio iza svoga umrlog oca Šahin-*paše*. Tek u 19. stoljeću neki članovi te porodice doselili su u Čelebi Pazar, gdje su napravili kuće u okolini Careve *džamije* i tu ostali. Naseljene *čifluke* su imali u *džematu* Glasinac (*čifluk* Megara, drugi *čifluk* također Megara, Vražići, drugi *čifluk* također Vražići i Puhovac) dok nenaseljenih nisu uživali.[▲425]

[▲423] Miović, Vesna: ***Dubrovačka Republika u spisima osmanskih sultana Državnog arhiva u Dubrovniku***, Dubrovnik, 2005., str. 236.

[▲424] ***Ibid.***, str. 263-265 i 270.

[▲425] Evlija Čelebija, ***Putopis*** ..., str. 100.

Hasan Šahin-*paša* (oko 1645.). (Izvor. Arhiv Akšamija).

ILUSTRACIJA NA STRANICI DESNO: Donji *odžak* Hasana Šahin-*paše*. (Izvor. Arhiv Akšamija).

Bezi **Šetići** imali su samo naseljene *čifluke* u Šetićima, pa se može pretpostaviti kako je također riječ o starosjedilačkoj feudalnoj porodici koja je primila islam.[▲426] Među Čelebipazarčanima koji su *uvakufili* svoju imovinu u vjerske i prosvjetne svrhe bio je i Derviš-*beg* Šetić, koji je između ostalog podigao i *džamiju* i *mekteb* u svojoj naseobini. Također, on se pobrinuo i osigurao potrebna sredstva za izdržavanje *imama*, muallima i mujezina. U toku Prvog, a i Drugog svjetskog rata i *džamija* i *mekteb* bili su devastirani, ali po okončanju ratnih sukoba *džamija* je oba puta obnovljena i stavljana u funkciju. S obzirom da se u međuvremenu na lokaciji *džamije* pojavilo klizište, došlo je do pucanja njene nosive konstrukcije. Na inicijativu, sada jednog drugog Šetića, Mehmed-*alibega* i njegovog poklona 3 dunuma zemljišta na novoj lokaciji, *džematlije* su odlučile da poruše dati objekat *džamije* i izgrade novu. Radovi su okončani u oktobru 1964. godine. Međutim, agresijom na Bosnu i Hercegovinu, 1994. godine, *džamija* je ponovo porušena, odnosno zajedno je sa *munarom* minirana i srušena do temelja. Ipak, ponovo je obnovljena avgusta 2013. godine.

Begovska porodica **Hadžić** (*Hadžali-zade* ili *Havadže-zade*), poznatija po prezimenu *Tanković* bila je jedna od onih koja je uživala velik broj samostalnih i neuvezanih *čifluka* na raznim lokacijama. Čini nam se upitnim zapitati da li su došli u posjed svih tih *čifluka* kupovinom ili je tu igrala ulogu činjenica što je jedan od Tankovića (Ibrahim-*beg*) bio *ćehaja* – upravitelj imanja bosanskog *deftedara*, dakle nalazio se na položaju sa koga je mogao da ima uvid u stanje stvari i da bez ikakvih potrebnih financijskih transakcija dođe u posjed upražnjene zemlje. Tankovići su na samom Glasincu uživali 17 *čifluka*, a na drugim područjima imali su sljedeće: *naseljeni*: u *džematima* Živaljevići, Osječani i Donja Čataldža, odnosno Donja Prača; *nenaseljeni*: u *džematima* Dub, Žepa, Sokolovići, Osječani i Crkvine u *džematu* Glasinac. Drugačije kazano od Duba i Međeđe do Osječana, i od Žepe do Glasinca.[▲427]

Na posjedima *begovskih* porodica izvan Čelebi Pazara građene su *kule* (osm. *kule* ← arap. *qalʿah*, uzdignuta čvrsta građevina), koje su još nazivane *ishodišne kuće* jer su nekim porodicama samo služile u ljetnom periodu. Poznate su Pašića kula, Ajanovića kula, Pavićina kula, Tankovića kula u selu Kula na Glasincu (najvjerovatnije Ibrahima Alaj-*bega* Tankovića)… Kako su *kule* imale realativno malo prostora za stanovanje jer su bile i od fortifikacijskog značaja, građene su u tu svrhu posebni objekti u njihovoj neposrednoj blizini, tzv. *odžaci* ili konaci. *Kule* su se dizale uvis od 11 do 20m i bile su građene od fino klesanog kamena, a *odžaci* su se prostirali u širinu. *Kula* je uvijek građena na više spratova, a *odžaci* su redovno bili objekti u vidu jednospratnih objekata podignuti od *ćerpiča* (osm. *kerpiç*, nepečena opeka) i drveta. Osnovica kule je uglavnom kvadrat, a kod *odžaka* je, kao po pravilu uvijek pravougaonik.

Devastaciju *kula*, iz navodnih *bezbjednosnih razloga* činila je okupaciona armada austro-ugarske vlasti u Bosni.
(Izvor. Arhiv Akšamija).

▲426 *Vidi,* Çelebi, Evliya: ***Seyahatnamesi***. *Ikdam*, Istanbul, 1896-1900., Sv. 1-6; ■ Idem: ***Türk tarih encümeni kurumu***. *Devlet Matbaası*, Istanbul, 1928., Sv. 7-8; ■ Idem: ***Ma'arif Vekaleti***, Istanbul, 1935., Sv. 9, i 1938., Sv. 10.

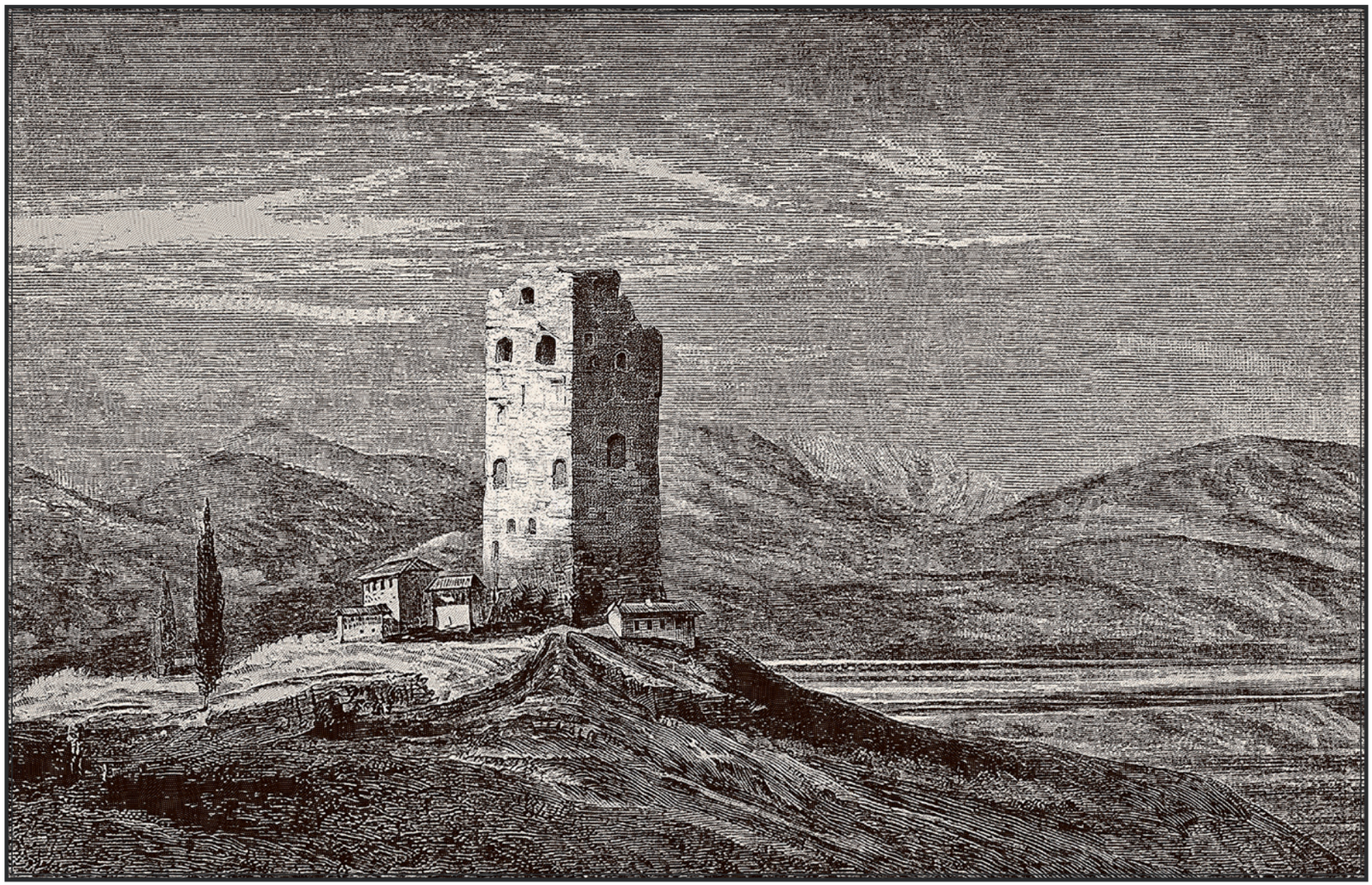
▲427 *Vidi,* Sućeska, Dr. Avdo: ***Popis čifluka u rogatičkom kadiluku***..., str. 198.

▲428 ***Ibid.***

▲429 *Detaljnije o kulama i odžacima vidi:* Kreševljaković, Hamdija: ***Kule i odžaci u Bosni i Hercegovini***. *Naše starine*, godišnjak Zavoda za zaštitu spomenika kulture Bosne i Hercegovine, broj II, Sarajevo, 1954., str. 71-86. Digitalno izdanje dostupno na: https://www.scribd.com/doc/58481329/Hamdija-Kreševljaković-Kule-i-odžaci-u-Bosni-i-Hercegovini (pristupljeno 22. juna 2014.).

Pored porodice Šahinpašić, koja je imala Donji i Gornji *odžak* na Glasincu, poznato je da su i Tankovići imali i *odžake* u Baltićima. Oko *kula* i *odžaka* nalazilo se prostrano dvorište opasano ponegdje povisokim zidom, u koje se ulazilo kroz *kapiju* (osm. *kapı*, veća ulazna vrata), obično građenu na svod.[428]

Do 1878. godine Čelebi Pazar je bilo nastanjen skoro samim muslimanskim življem. Još 1866. postojale su samo 3 kuće s pravoslavnim stanovništvom. Već prema popisu iz 1879. godine Rogatica / Čelebi Pazar imao je 1.831 stanovnika, 444 kuće i 471 stan. Bošnjaka muslimana je bilo 1.693 ili 92,46%, doseljenih pravoslavaca 131 ili 7,16%, Jevreja 6 ili 0,32% i katolika 1 ili 0,06%.[429]

Jedna od glasinačkih *kula* u ruševnom stanju 1890. godine. Pretpostavljamo da je riječ o Tankovića kuli u selu Kula. (Izvor. Arhiv Akšamija).

PRILOZI – *Porijeklo čelebipazarskih ajana i nekih begovskih porodica...*

№ 188. Na pomenutom najranijem *mešet-nišanu* na greblju u Čadovini kod Rogatice ispisan je sljedeći natpis bosančicom:

хасань н ахмать дьва аднловнћа снна н ωто ста н хасань Ѵм о є н ωто Бнєшє є ь Бншє ѴзѴ ьхѴ говєкє а юнаує юнака н тон нєговь Б ать ахмать вєлнкє жалостн адн пнсашє швш н да є Бласовєнь тко ћє п онтн н п оклєт є кωн п нвалнтн.

Hasan i Ahmat dva Radilovićeva sina. I u to stari Hasan umre. I što bijaše ovo: jer biše uzor čovječe junače junak. I tu nerovo brata, velike žalosti radi pisaše. I da je blagoslovena ruka tko će projti. Proklet koji će privaliti (nišan, op. aut.).

Vidi, Truhelka, Ćiro: ***Testament gosta Radina – Prinos patarenskom pitanju***. *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, XXIII, 1911., str. 355-376 i 363-381. Digitalno izdanje dostupno na: https://www.scribd.com/document/78747564/Oporuka-Gosta-Radina-Iz-1466-Godine (pristupljeno 19. decembra 2016.); ■ Bešlagić, Šefik: ***Nišani XV i XVI vijeka u Bosni i Hercegovini***, Akadamija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, *Djela*, knj. LIII, Odjel društvenih nauka, knj. 30, Sarajevo, 1978., str. 65-66. Digitalno izdanje dostupno na: https://www.scribd.com/document/114237216/Šefik-Bešlagić-Nišani-xv-i-xvI-vijeka-u-Bosni-i-Hercegovini (pristupljeno 19. decembra 2016.).

№ 189. Među mnogobrojnim radovima dr. Avde Sućeske, a u povodu *ajana* i porodice Ajanovića susrećemo njegovu obimnu i temeljitu studiju *Ajani*. Na osnovu bogate znanstvene literature i izvorne građe, dr. Sućeska je u ovoj knjizi ispitao i prikazao nastanak i razvitak jedne od ustanova koja je najkarakterističnija za osmanski režim 18. i početka 19. stoljeća. Ta ustanova je posebno dobila izražajne oblike u Bosni, ali je obilježila osmanski režim navedenog razdoblja u cjelini. Pojava *ajana* kao uglednih prvaka i organa lokalne vlasti označila je prelomne trenutke u historiji Osmanskog carstva krajem 17. i početkom 18. stoljeća.

Sućeska, Dr. Avdo: ***Ajani – prilog izučavanju lokalne vlasti u našim zemljama za vrijeme Turaka***. Naučno društvo Bosne i Hercegovine, *Djela*, knj. XXII, Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka, knj. 14, Sarajevo, 1965. Digitalno izdanje dostupno na: https://www.scribd.com/document/53255327/Avdo-Suceska-Ajani (pristupljeno 14. septembra 2015.).

№ 190. Nema nikakve sumnje da je Mahmut Branković poginuo do 1459. godine ukoliko prihvatimo da se to desilo *na boju despotovu*, jer poslije ove godine nije postojala despotovina. Truhelka nije odredio vrijeme pisanja natpisa, dok ga je Lj. Stojanović postavio u dosta širok dijapazon, i to od 1402-1459. godine. M. Vego je mnogo konkretniji pa je mišnjenja da je tekst urezan između 1454. i 1459. godine. Poznato je da su Osmanlije imali svoja uporišta na području Pavlovića zemlje i prije 1463. godine, i to u Vrhbosni, Romaniji, Višegradu... Po analizi svih dostupnih podataka, izgleda da je Vegina datacija najprihližnija mogućem tačnom datumu.

Stojanović, Ljubomir: ***Stari srpski zapisi i natpisi***, Knj. I, dokument br. 319, Srpska kraljevska akademija, Beograd, 1902., str. 97; Digitalno izdanje dostupno na: https://www.scribd.com/document/82543549/Lj-Stojanović-Stari-srpski-zapisi-i-natpisi (pristupljeno 21. septembra 2014.); ■ Idem: ***Stari srpski zapisi i natpisi***, Knj. II, dokument br. 728, Srpska kraljevska akademija, Beograd, 1903; ■ Vego, Marko: ***Novi i revidirani srednjovjekovni natpisi iz Bosne***…, str. 45.

№ 191. Podatke o ovom nišanu prvi je objavio J. Asbót kao rezultat svoga putovanja u društvu samoga Kállaya, zatim je o njemu pisao Ć. Truhelka, a njegov tekst natpisa je objavio i M. Vego. Osim Vege tekst natpisa su objavili još Lj. Stojanović, K. Hörman i S. Kosanović.

Asbóth, von Johan (János): ***Bosnien und die Hercegovine – Reisebilder und Studien***, (njemački prijevod sa mađarskog), Wien, 1888., str. 231; ■ Truhelka,

Ćiro: ***Starobosanski mramorovi***. *Glasnik zemaljskog muzeja*, Sv. IV, Sarajevo, 1891. str. 372; Digitalno izdanje dostupno na: http://prijepisi.blogspot.ba/2015/10/truhelka-1891.html (pristupljeno 10. septembra 2014.); ■ Idem: ***Die Bosnischen Grabdenkmaler des Mittelalteres – Separat-Abdruck aus Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und Herzegovina***, Bd. III., Wien, 1895., str. 407. Digitalno izdanje dostupno na: https://catalog.hathitrust.org/Record/011815310 (pristupljeno 10. septembra 2014.); ■ Vego, Marko: ***Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine***, Knj. IV, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1970., str. 225; ■ Stojanović, Ljubomir: ***Stari srpski zapisi***…, str. 97; ■ Hörman, Konstantin (Kosta): ***Trudy,*** Vol. XI, Tom II, Kiev, 1899., str. 171 i 178; ■ Kosanović, Sava: ***Crte iz Bosne od mitropolit hadži-Save Kosanovića, O srpskim spahijama pod turskom vladom***, *Glasnik srpskog učenog društva*, Knj. 70, Štamparija Kraljevine Srbije, Beograd, 1889., str. 350;

№ 192. Lajos Thalloczy ili Lajoš Taloci (također i *Ludwig von Thallóczy*, *Ljudevit Taloci*, rođen kao *Lajos Stommer*), mađarski profesor na Terezijanskoj akademiji (*Theresianumu*) u Beču proučavao je bosansko plemstvo, gdje među mnogim *begovskim* porodicama navodi i čelebipazarske Brankoviće *kao potomke Vuka Brankovića*. Poznato je da su zahvaljujući Thalloczyju, odnosno njegovoj studiji o značenju titule *beg* u Bosni, nastajali novi legitimiteti bez kritičkoga pristupa njegovoj građi. Prema tome, mišljenja smo da prema takvoj građi/podacima, inače treba biti veoma oprezan.

Vidi i, Thalloczy, Lajos: ***A Bosnyak-Herczegovinai "beg" czimrol. Turul. A Magyar Heraldikai es Genealogiai Tarsasag***. Közlönye. Budapest 1915.

№ 193. Nikola Altomanović je raški oblasni gospodar iz druge polovine 14. stoljeća. Pored Brankovića, Dejanovića, Mrnjavčevića, Balšića, te oblasti kneza Lazara Hrebljanovića, oblast nezavisne zaokružene teritorije je imao i Nikola Altomanović. Nosio je titulu župana. Držao je područje Rudnika, Polimlja, dio gornjeg Podrinja, dio istočnog Huma, Trebinje, župe Konavli i Dračevica. Bio je u sukobu sa Bosnom i oblašću kneza Lazara Hrebljanovića. Po okončanju sukoba 1373. godine ban Tvrtko I teritoriju tadašnje Bosne je tako proširio na dijelove gornjeg Podrinja, Polimlja i Huma. Balšići su se privremeno okoristili ovim sukobom i prisvojili Trebinje, Konavle i Dračevicu, što je Tvrtko početkom 1377. godine također pripojio Bosanskoj banovini.

№ 194. Interesantan je i podatak o čelebipazarskom *Begu* Brankoviću, koji je, pored Čelebipazarčana Šahinpašića i Tankovića, opjevan u jednoj pjesmi posvećenoj boju pod Banjom Lukom, kao uglednom ličnošću i predstavnikom eminentne porodice što je izgubio život za Portu:

Pogibe mi beže Atlagiću, Desno krilo od turske krajine,
Dva Firdusa od bila Livna, Sa vrh Bišća dva Bešerevića,
Od Petrovca tri Kulenovića, Iz Sarajva Čurčić Jašar-beže…,
Od Glasinca Babić Alaj-beže, Od Pljevalja dva Selmanovića,
Od Čajniča tri bega Sjerčića, ***Beg Branković od sela Kovanja*** (akcentirao aut.),
Od Sokolca tri Šahinpašića, Beg Tanković sela Rakitnice…,
I dvadeset mladih kapetana.

Boj pod Banjom Lukom godine 1737.

Narodna pjesma, zabilježio i popunio *Beg Kapetanović Ljubušak*, Sarajevo, 1888., reprint izdanje, str. 39.

№ 195. Š. Bešlagić navodi sljedeće mišljenje: *[…] U našim krajevima lav se najčešće javlja kao heraldička oznaka. Tako ga vidimo na pečatima srpskih despota Vuka (1387. g.), Đurđa (1445. g.) i Lazara Brankovića (1457. g.). Lav je heraldička oznaka i bosanskohercegovačke velikaške porodice Hranića-Kosača, što se može objasniti i rodbinskim vezama sa Brankovićima* (Raškim Brankovićima, op. aut.). *Veliki vojvoda Sandalj Hranić-Kosača bio je oženjen Jelenom, udovicom Đurđa Stracimirovića-Balšića, kćerkom kneza Lazara, Herceg Stjepan Vukčić-Kosača kćerkom Balše III, koja je iz roda Brankovića a sin mu Vladislav Anom Kantakuzen, rođakom despotice Jerine Branković. Zbog toga se lav nalazi na pečatu knezova braće Stjepana, Radoslava i Ostoje Dragišića-Kosača, oko 1440. god. I na pečatu Hercega Stjepana se nalazi takav lav, samo bez zadnjeg dijela tijela, a i njegovi sinovi Vladislav i Vlatko, kao i unuk mu Balša, imaju takve lavove na svojim pečatima… Zanimljivo je što se i na dukatu posljednjeg bosanskog kralja Stjepana Tomaševića nalazi reljef lava. To se može objasniti okolnošću da je Stjepan Tomašević bio oženjen Marom, kćerkom pokojnog srpskog despota Lazara i despotice Jelene Branković.*

Kako se na nišanu Mahmuta Brankovića, iz okoline Rogatice (sada u Zemaljskom muzeju u Sarajevu), nalazi predstava lava, očito je da narodno predanje koje govori da Mahmut potječe iz srpske despotske kuće Brankovića ima svoje opravdanje.

Bešlagić, Šefik: ***Stećci – Kultura i umjetnost***..., str. 264.

№ 196. Vrijeme donosi promjene, duh naroda se mijenja, jezik naroda se mijenja. Riječ živi sa narodom i kako odumire duh naroda, tako odumiru i riječi njegovog jezika.

U literaturi o mramorju, kao i iz samih zapisa na mramorju, zaključuje se da se klesari mramorja (majstori kamenari) nazivaju *kovačima*, a pisari koji su ispisivali tekst bosančicom na mramorju zvali su se *dijaci* (dijak Samorad). Osim toga, bilo je i dijaka koji ne samo da su pisali nego i urezivali epitafe na mramorju, odnosno bilo je kovača koji ne samo da su urezivali epitafe nego ih svojeručno ispisivali. Također saznajemo da se mramorje obrađivalo procesom ručnog pisanja teksta i kovanja *(Koja ga je ruka pasala? Koja kovala?)*. Po natpisima na mramorju od majstora – klesara *kovača* otkriva se ruka jednog majstora-kovača ili njegove radionice: kovač Radič, kovač Grubač, kovač Milgost, kovač Mileta Krilić, kovač Milić, kovač Zelija, kovač Radoje, kovač Jurina... Međutim, dužni smo istaći kako je među znanstvenicima još uvijek sporno pitanje da li je izraz *kovač* specifičan termin za specijalizirane klesare sljemenika ili su se neki *seoski kovači* bavili i klesanjem mramorja / biliga kao sporednim zanimanjem.

U duhu našeg općeg opredjeljenja da koristimo nazive koji su se koristili u vremenu o kojem je riječ, tako ćemo i umjesto današnjeg naziva za onoga koji kleše kamen, odnosno *kamenoklesara* koristiti srednjovjekovni naziv dobrih Bošnjana – *kovač*.

№ 197. Oba *mašet-nišana*, u formalno-oblikovnim karakteristikama i uopće likovnim svojstvima, kao i u paleografskim osobinama imaju mnogo toga zajedničkog. Forme su im identične, ali se karakteriziraju prisustvom različitih završetka, od kojih je jedan u formi manjeg kupolastog krova koji je nadgrađen nad krovom četverostrane piramidalne forme (Branković), a drugi sa završetkom koji je u potpunosti četverostrana piramida (Oprašić). Zajedničku karakteristiku im čine izražene plastične forme kugli ili polukugli (jabuka ili polujabuka) na vrhu i bočnim piramidalnim stranama (Oprašić), odnosno na samo jednoj piramidalnoj strani (Branković). Polukugle ili polujabuke prisutne su i na jednoj od bočnih strana samih stubova. Kada je o motivu kovanog lava riječ možemo reći da njegova pojava na mramorju istočne Bosne nije česta. Prisutan je u tri slučaja. Za sve tri prisutne predstave možemo reći da su uveliko slične figurativnoj formi lava, s tim da su na ova dva *mašet-nišana* skoro pa identični – povelika glava, snažna poprsja, gore i naprijed zavijen rep, pandže na nogama… Mišljenja smo da figurativna forma lava na ovim *mašet-nišanima* eventualno može predstavljati društveno-socijalni amblem.

Od drugih plastično oblikovanih motiva i na jednom, kao i na drugom nalazi se iskovan mač, koplje sa zastavicom, topuz ili *buzdovan*, polumjesec i disk, a što je najzanimljivije i jedan i drugi imaju identičnu predstavu lova. Kada je o formi mača riječ potrebno je također istaći kako su oni rijeđa pojava na mramorju. Naravno, mačevi na ovim *mašet-nišanima* nemaju nikakvo sakralno značenje. Oni su simbol vlastelinskog statusa kao atributi uglednih lica i slobodnih osoba. Možemo pretpostaviti da je riječ o formi posebnih bosanskih mačeva koji su pravljeni u samoj Kraljevini Bosni. Poznat je mačar Vidosav Dujčić iz Srebrenice, kao i Ivan Vladisavljević za koga se pretpostavlja da je u Zadar unio proizvodnju mačeva bosanskog tipa. Iskovani mačevi na ovim *mašet-nišanima* su relativno dugački, pravi, sa krsnicom i drškom koja je nešto duža da se mač može prihvatiti sa obje ruke.

Na mramorju nalazimo tri vida koplja: obično koplje, koplje sa krsnicom (lovačko koplje) i koplje sa zastavicom. Na koplje je često stavljana zastavica raznih oblika – trougaona, četverougaona, sa jednom ili sa nekoliko latica. Tako, na analiziranim *mašet-nišanima* vidimo prisustvo trougaone zastavice. Teško je pružiti sigurno objašnjenje o razlozima pojave i značenju koplja sa zastavicom na *mašet-nišanima*, kao i uopće na mramorju. Mišljenja smo da je također riječ o društveno-socijalnom amblemu koji označava i ističe preminule kao plemiće i ugledne osobe.

Buzdovan, topuz ili topuzina, (od osm. *buzdohan*) je ručno udarno i bacačko hladno oružje. Razvio se od okovane palice, pa se može smatrati unapređenim

oružjem kojim se udara a nije oštro, da se s njim sječe, ni šiljato da s njim buši. Međutim, treba napomenuti i činjenicu da, u našem konkretnom slučaju, dosta je teško raspoznati da li je u pitanju pravi topuz, kao oružje ratnika, ili određena forma vlastelinske palice koja bi mogla reflektirati odgovarajuća značenja. U ovome vidimo i problem zašto se niko nije bavio opisom eventualne simbolike ovakvog oružja uopće na mramorju. U svakom slučaju slobodni smo kazati kako je *buzdovan* ili topuz, kijac, kijača simbol borbe i on je u funkciji spoljnog opisa unutrašnjeg bića junaka, feudalca… Iz navednog razloga možemo ga smatrati vladarskim oružjem, odnosno u našem konkretnom slučaju, obilježjem feudalne vlastele. Međutim, naša dvojba ostat će i nadalje da li je riječ o *buzdovanu* ili o *štapu sa čvorugom na vrhu* zvanom *čugelj (cugel, cugeal, kugeal)*. Takve štapove koristili su keltske poglavice, bardi i druidi, koristili su ih i slovenski vračevi, koristili su ga i srednjevjekovni Didovi u Banovini i Kraljevini Bosni, koristili su ga i stariji ljudi u Osmanskoj Bosni, koristili su ga i seljaci za čupanje sijena iz plasta (stoga), a pod imenom *steg, žezlo, skiptar* kao simbol vlasti koristili su ga i faraoni, a isto tako i kraljevi i carevi. Čini nam se da bi kod ovakvog figurativnog značenja predstave čugelja na *mašet nišanima* imali još jedan uklesan primjer, pored mača, simbola vlastelinskog statusa kao atributa uglednih lica i slobodnih osoba, ali pripadnika, tadašnjih ili bivših, Bosanske crkve koje se posredstvom simbolizma čugelja na *mašet-nišanima* ne odriču.

Između mnogih astralnih motiva koji se pojavljuju na mramorju, ovdje imamo pojavu mjeseca u formi jedne njegove četvrtine, odnosno mladog mjeseca orjentiranog od zemlje prema nebu. Pitanjem figurativne predstave mjeseca na mramorju najviše su se bavili G. Wilke, A. Solovjev i D. Vidović. Mnogi podaci nam govore o polumjesecu kao simbolu smrti, ali i simbolu nade u čovjekovo uskrsnuće koji se javlja kao posljedica takvog nekadašnjeg kulta starih Slavena (Wilke). Ukoliko prihvatimo mišljenje A. Solovjeva koji je u okviru svog kategoričkog stanovišta o mramorju, kao spomenicima bosanskih krstjana, reljefni motiv polumjeseca tumačio kroz prizmu manihejskog učenja koje su kasnije preuzeli pavlićani, a potom i krstjani dobri Bošnjani kao simbol mudrosti, to bi mogao biti razlog zbog čega se plastične forme polumjeseca nalaze na mramorju, tj. na grobnim mjestima vjerskih starješina i *pravih krstjana* pripadnika Bosanske crkve, potvrđujući time i njihovo krstjansko pravovjerje. Na osnovu ovog i ovakvog tumačenju postojanje figurativne forme mjeseca na konkretnim *mašet-nišanima*, moglo bi nam proslijediti potvrđujuću poruku kako su oba preminula ipak ostali vjerni svom izvornom vjerovanju, bez obzira što je jedan od njih (Branković) evidentno prihvatio islam, a drugi, *počteni vitez Radivoj Osporčić* (Oprašić, op. aut.) ostao odan svojoj prvobitnoj vjeri ujedno zadržao i svoj društveni status (vitez, vojvoda, diplomata i vojni rukovodilac u Pavlovića zemlji). Čini nam se bitnim napomenuti kako titula *vitez* postoji u Kraljevini Bosni tek od 1412. godine.

Ovakav zaključak o formi nadgrobnika ujedno nam još jednom potvrđuje naše mišiljenje kako je riječ o istom kovaču koji je kovao oba stijega u forme *mašet-nišana*, bez obzira što je jedan rađen za muslimana a drugi za krstjanina. Pretpostavljamo da plastična forma polumjeseca na njihovim *mašet-nišanima* nije u funkciji prostog dekorativnog ornamenata, već je to atribut bosanskog viteštva koji se u znakovnoj formi nalazi i kao dio nacionalnog grba Kraljevine Bosne. Nije isključeno da takva forma može da znači i obnavljanje života i pobjedu nad smrću i nestajanjem, uz prethodno navedeno značenje.

Između ornamentalnih i formama bliskim simbolima na *mašet-nišanima* Mahmuta i Radivoja susrećemo i motiv kruga u formi sasvim pravilno iscrtane i kovane ispupčene rozete ili diska. Kod Radivoja, za razliku od Mahmutovog koji je plastično nešto plići i predstavljen u formi jedinstvenog kruga, ovaj motiv je iskovan prilično plastično sa dodatnim poluloptastim oblikom u samom centru rozete. Kako jedan tako i drugi su postavljeni u sami vrh jedne od stranica *mašet-nišana*, a ispod njega se nalazi, već pomenuti, polumjesec sa plastično naglašene tri, kod Radivoja, odnosno četiri, kod Mahmuta, polulopte ili polujabuke. Motiv kruga, pa samim tim i rozete ima simboličnu ulogu, pa se može smatrati predstavom sunca.

Iz oba epitafa, ispisana bosančicom čistim narodnim jezikom, saznajemo kako su i Mahmut i Radivoje poginuli, prvi *na boju despotovu*, a drugi *na tuđoj zemlji*. Međutim, ono što im bi zajedničko, oba skončaše *na svojoj baštini*. Ukoliko proanaliziramo paleografske osobine ovih i drugih natpisa iz okoline Čelebi Pazara / Rogatice, možemo primjetiti kako natpis na *mašet-nišanu* braće Radilovića iz Čadovine, po načinu pisanja i formi natpisa je skoro istovjetna. Može se zaključiti da je bio isti pisar, najvjerovatnije i isti kovač, braće Radilovića, Mahmuta i Radivoja ili, eventualno, da je riječ o dvojici pisara iste pisarske škole (npr. riječ blagosloven u natpisima se krati, odnosno ima znak kontrakeije po običaju srednjovjekovnih pisara). Međutim, paleografske osobine i oblici slovnih znakova V, G, T i C, B, te forme zastava i način zanatske obrade kamena na oba mašet-nišana ipak odaju pisara, a po svim drugim klesarskim osobinama i pažljivog majstora kovača – krstjanina sa kraja prve polovine ili početka druge polovine 15. stoljeća.

Usporedi, Truhelka, Ćiro: ***Natpisi iz sjeverne i istočne Bosne***. *Glasnik Zemaljskog muzeja,* VIII, Sarajevo, 1895., str. 348, ilustracija 11; ■ Idem: ***Starobosanski natpisi***. *Glasnik Zemaljskog muzeja*, Knj. VII, Sarajevo, 1895., str. 279-281; ■ Vego, Marko: ***Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine***, Knj. IV, br. 312, Zemaljski Muzej, Sarajevo, 1970., str. 136. Digitalno izdanje dostupno na: https://www.scribd.com/document/135327912/Marko-Vego-Natpisi-Sv-4-pdf (pristupljeno 10. septembra 2014.); ■ Idem: ***Kulturni karakter nekropole Radimlje kod Stoca***. *Radovi* simpoziiuma *Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura*, Izdanja Muzeja grada Zenice, Knj. III, Zenica, 1973., str. 324-331; ■ Idem: ***Patarenstvo u Hercegovini u svjetlu arheoloških spomenika***. *Glasnik Zemaljskog muzeja*, Knj. XVIII, (Arheologija),Nova serija, Sarajevo, 1963., str. 196 i 205; ■ Bogićević, Vojislav: ***Vlasteoska porodica Miloradovića-Hrabrenih u Hercegovini***. *Glasnik Zemaljskog muzeja*, Sv. VII, Nova serija, Sarajevo 1952., str. 139-159; ■ Ivović, Jovan: ***Tri natpisa u selu Petrovićima***. *Istorijski zapisi* X, knj. XIII, Cetinje 1957., str. 258-265. Digitalno izdanje dostupno na: https://www.scribd.com/document/284362796/Jovan-Ivović-Tri-natpisa-u-selu-Petrovićima (pristupljeno 19. oktobra 2015.).

ILUSTRACIJA NA PRETHODNOJ STRANICI:
Pogled na *Tekijsku džamiju* i *mahalu Tekija* u smjeru prema Gračanici, odnosno Holuču. Na suprotnoj strani je *mahala* oko *Serhadija džamije*, a u pozadini nazire se *mahala* Ktušćica.
(Izvor: Ignaz Konigsberger, Čelebi Pazar / Rogatica, 1870. g.).

Čelebipazarska bosanska kuća… nalik na mnoge kuće uz put, a opet živopisna i taman...

Stara bosanska kuća sa mirom svojih avlija, sa ljepotom i svježinom bašči, sa udobnošću prostora za dnevni boravak i počinak, sa svrsishodno uređenim kuhinjama, omogućavala je visok standard stanovanja.[430] Istočni uzori i domaća dovitljivost ugrađeni su u univerzalnu upotrebljivost soba,[431] djelotvornost peći lončarica zidanih uz *hamamdžike* – banjice,[432] praktičnost i diskretnost *dolafa* – uzidanih ormara,[433] ljepotu verandi i *kamarija* – vrsta balkona okrenutih prema dvorištu… Stara bosanka kuća u tolikoj mjeri je bila razuđena, iznijansirana i raskošna, da nju nije moguće čestito opisati i predočiti, bez rječnika koji bi obuhvatio nekoliko stotina pojmova. To je bio jedan suptilno uređen i vitalan svijet. Čak i njegovi fragmenti, sačuvani, istina, više u sjećanjima i muzejskim zbirkama, nego u stvarnosti, izazivaju snažne emocije.

Evo, šta je, po prisjećanju Abdulaha, Avdi-*bega* Brankovića na njegovo djetinjstvo i uspomenama na *mahalu*, očevu, djedovu i druge kuće za stanovanje, pribilježila Munira Akšamija, rođ. Branković, kćerka Avdi-*begova*, u Rogatici 1961. godine:

„U staro vrijeme, kuće su po pravilu imale kameno prizemlje sa magazom i sprat izgrađen od *ćerpiča* sa drvenim skeletom. Veliki tavan bio je pokriven *šindrom.*[434] Kuće su, dakle, bile jasno visinski raščlanjene na kameno prizemlje, lagani sprat sa nizom *pendžera* – prozora na *čekmu* koji su se dizali i spuštali po vertikali, te otvorenom *divanhanom*[435] i kosim, razvedenim krovom na četiri vode.

Naša kuća je imala dvije kuhinje: ljetni i zimski *mutvak*. Ljetni *mutvak*[436] je bio posebna niska građevina u *avliji* – dvorištu, povezana s kućom, a imala je svu opremu kao i zimski, kućni *mutvak*. U ljetnom, po površini većem *mutvaku*, isticao se *minderluk* – sećija sa *šiltetima*[437] – dušečić za sjedenje, a ispred *mutvaka* nalazilo se vanjsko ognjište i *sač*,[438] kao i posebna mala prostorija u kojoj se pralo suđe. Drvena *sofa* sa klupama bila je postavljena pod starom, razgranatom jabukom, uz koju je u avliji bilo još nekoliko, također starijih, stabala jorgovana. Izidana *česma* sa *fiskijom* – vodom koja teče pod pritiskom, ranije bunar ili pak izdignuto drveno bure sa čistom vodom i pipom na dnu, činili su dio *avlijskog* ansambla.[439] *Avlija* je bila *kaldrmisana* – popločana neobrađenim oblutkom kamenom iz Rakitnice, a njene obrise uljepšavali su *turski karanfilići* (lat. *Dianthus barbatus*), *hadžibeg* (lat. *Hydrangea*), *kadifice* (lat. *Tagetes*), *šimšir* (lat. *Buxus sempervirens*), *đulbe-šećerka* (porodica *Rosaceae*) i druge ruže, *zambaci* (lat. *Lilium*), lijepa fata (lat. *Callistephus chinensis*), kao i po neki

[430] Tridesetak godina kasnije (u odnosu na stanje iz 1878.) broj stanovnika i kuća je skoro udvostručen. Prema popisu iz 1910. godine bilo je 760 kuća i 3378 stanovnika, od čega muslimana 2335, pravoslavaca 851, rimokatolika 136, evangelista 2 i 54 Jevreja.
Vidi, Kreševljaković, Hamdija: ***Izabrana djela II***…, str. 683.

[431] Kao obrazac egzistencije u osmansko-bosanskom društvu možemo posmatrati porodičnu kuću, odnosno stambeni kompleks za stanovanje. Ona je glavna ćelija naselja i prilično zatvorena jedinica koja se razvijala u sopstvenom krugu, tajnovita i okrenuta sebi.
O stambenom kompleksu porodične kuće vidi, PRILOG № 198.

[432] *O konstruktivnim i upotrebnim karakteristikama hamamdžika vidi,* PRILOG № 199.

[433] *O konstruktivnim i upotrebnim karakteristikama dolafa vidi,* PRILOG № 200.

[434] *O konstruktivnim i upotrebnim karakteristikama šindre vidi,* PRILOG № 201.

[435] *O konstruktivnim i upotrebnim karakteristikama pendžera na čekmu i divanhana vidi,* PRILOG № 202.

[436] *O značenju i upotrebi mutvaka vidi,* PRILOG № 203.

[437] *O značenju i upotrebi mindera i šilteta vidi,* PRILOG № 204.

[438] *O značenju i upotrebi sača ili peke vidi,* PRILOG № 205.

[439] *O lociranju i upotrebi česme i ćenife vidi,* PRILOG № 206.

ILUSTRACIJA NA STRANICI LIJEVO: Kuća u *mahali* Zakula 1910.
(Izvor. Arhiv Akšamija).

struk nane (lat. *Mentha piperita*), rute (lat. *Rutaceae*)…[▲440] Imućnije porodice imale su uz kuću dvije *avlije*, mušku uz koju su bile smještene štale, kućica za poslugu i *musafire*.[▲441] U ovo dvorište imali su pristup i kmetovi,[▲442] kao i svi ostali koji nisu u bliskim odnosima sa porodicom. Ženska *avlija* predstavljala je intimno dvorište porodice i *havalom* – niskom ogradom je bila odvojena od prostrane *bašče*.[▲443] Kuću su obavijale ruže penjačice i bršljenovi. U kućama uz Toplik i Gračaničku rječicu, *avlije* su imale *džerize* ili *savake* – šire kanale kroz koje je tekla voda dovedena sa tih rječica. Uz *džerize* se sjedilo i *teferičilo*, a nerijetko se zasviralo i zapjevalo. Pjevale su se sevdalinke, tiho s puno duše i mirisa Bosne. *Avlijski* zidovi ili visoke *tarabe* od *parmaka*,[▲444] zvani *parmakluci*, nisu smjeli propustiti pjev i, nedaj Bože, uznemiriti *komšiluk* (osm. *komşuluk*, *konşuluk*) – susjedstvo.

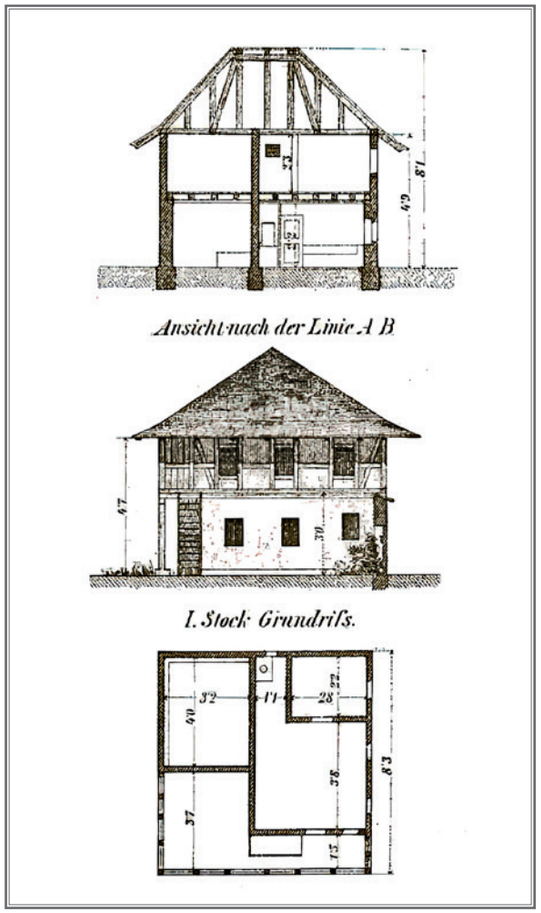
[▲440] *O biljkama koje su se uzgajale u avlijama vidi,* PRILOG № 207.

[▲441] *O značenju termina musafir vidi,* PRILOG № 208.

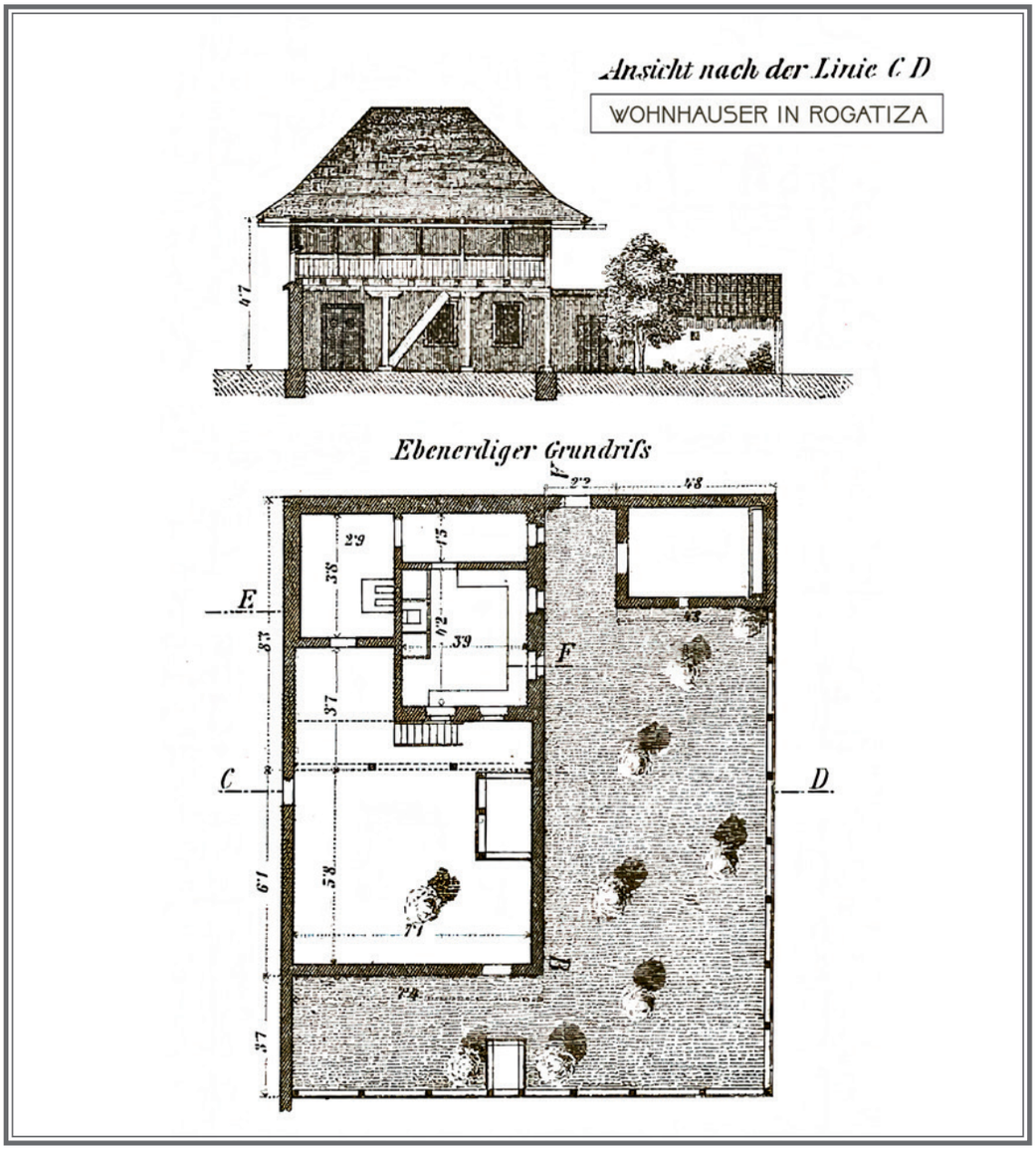
[▲442] *O korištenju termina 'kmet' vidi,* PRILOG № 209.

[▲443] *O karakterizaciji stambenog kompleksa u kom su živjeli musliman vidi,* PRILOG № 210.

[▲444] *O značenju riječi parmak vidi,* PRILOG № 211.

ILUSTRACIJA IZNAD: Presjek, pogled sa ulice i tlocrt kata istog objekta kao što je DESNO.

ILUSTRACIJA DESNO: Tradicionalna bosanska kuća na kat sa verandom, jednom *avlijom* i kućicom za *musafire*.
Parcela objekta sa tlocrtom prizemlja.
(Izvor: Österreichisches Staatsarchiv: Dokumente, Akten, Fotos.)

Zimska kuhinja je bila smještena u okviru postojeće kuće sa *rafovima* – drvenim policama prislonjenim uza zid.[445] Na njima je bilo smješteno zemljano i bakreno posuđe. Šporet se ložio na drva, a vatra potpaljivala borovim lučem, pa bi kuhinja lijepo mirisala. Sito, metla i lopatica obavezno su bili u kuhinji, jer je bilo sramota da se ta pomagala posuđuju od *komšiluka*. Svojom ljepotom oblika i izrade isticali su se bakreni *devđir*[446] i veliki bakreni *kazan* za pečenje *bestilja* – džem od voća.[447] Pod je bio drven i prekriven *ćilimima* i tankim stazama (ponjavama ili *serdžadama*). Prostirke na podu činili su prostore toplijim, prijatnijim.

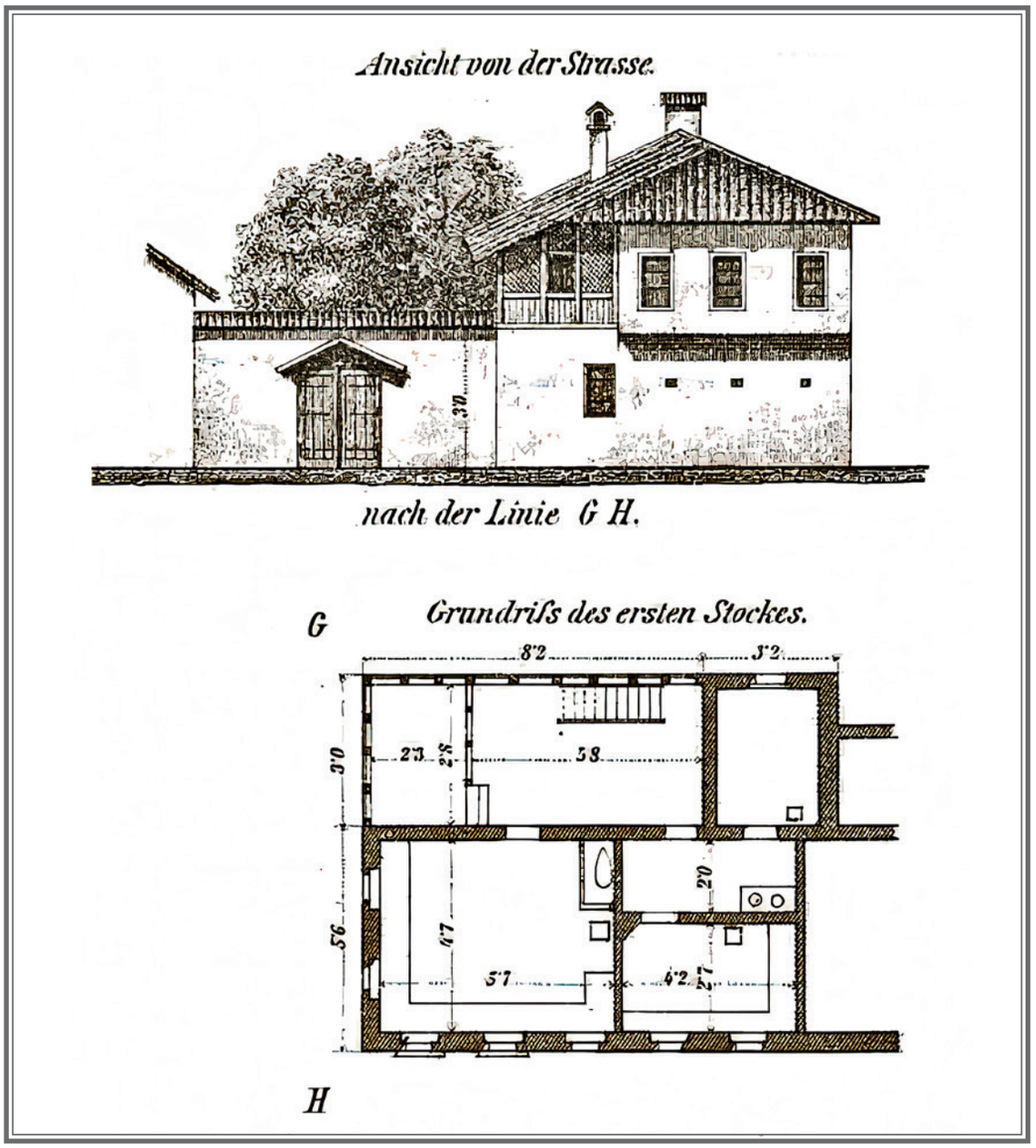
Kod većih kuća uglednijih porodica postojao je i prozorčić između kuhinje i *jemek-odaje* – trpezarije kroz koji su se dodavala jela. Na sredini prostorije prostirala bi se *sofra-bošča* – ručno izatkan stoljnjak.[448] Na *kafazli bošču* – crveni karirani stoljnjak bi se stavljala *sinija* – niski

[445] *O značenju i funkciji rafova vidi,* PRILOG № 212.

[446] *O značenju i funkciji đevđira vidi,* PRILOG № 213.

[447] *O bestilju vidi,* PRILOG № 214.

[448] *O značenju i funkciji sofre vidi,* PRILOG № 215.

Prozor / *peddžer* (autor Safet Zec) – preuzeto sa arhive.org.

ILUSTRACIJA LIJEVO: Tradicionalna bosanska kuća na kat sa verandom, jednom *avlijom* i kućicom za *musafire* – pogled sa ulice
(Izvor: Österreichisches Staatsarchiv: Dokumente, Akten, Fotos.)

okrugli stolić, oko koje bi se posjedalo. Običaj je bio da se nakon jela *sofra* dizala, zatim bi se *kahvenisalo*, eventualno palile *nargile* (osm. *nargile* ← perz. *nārgīle*) – staklena posuda za pušenje posebne vrste duhana ili zapalio cigar, i nastavilo sijeliti – okupljati i zabavljati ukoliko bi neko od *musafira* (osm. *misafir*) – gostiju bio prisutan.

Pored *magaza* i u *čilerima* – ostavama koje su se nalazile na najhladnijem dijelu kuće, čuvala se manje kvarljiva hrana. Povrće i voće se stavljalo u slamu i trapilo u *trapu* koji se nalazio u blizini kuće.[▲449]

U sobi u kojoj su boravili ukućani nalazio se i *abdestluk* – prostor za obredno pranje, koji je služio za uzimanje *abdesta*[▲450] prije aktivne molitve – *klanjanja*.

Divanhanom se nazivao prostor što se nalazio na spratu s više manjih prozorskih otvora koji su obezbjeđivali lijep vidik, a tu se nalazile i *musandere* ili *dolapi* za smještaj posteljine.[▲451] *Musandare* su predstavljale i dio sobnog inventara u prostorijama koje su služile samo za spavanje. Vratnice ovih ormara su bile ukrašene drvorezbarijom. Uglavnom su to bili geometrijski i biljni ornamentalni motivi. Uz zidove *divanhane*, a ispod samih prozora nalazile su se i niske *sećije* za sjedenje prekrivene *makatnim platnom* sa *šiljtetima*[▲452] i *jastucima* ili još nižim *minderima* na kojima se sjedilo *à la turca* s prekrštenim nogama. U čoškovima nalazili su se *čošetnjaci* sa *čiracima*, ćabenskim *maštrafama* – čašama i *surahijama* – posebno izrađenim bocama. Uz zid je bila skoro prislonjena peć, zidana na naročit način, koja je imala glinene lončiće po površini. Ručno tkani *ćilimi* i *serdžade* davali su poseban ugođaj u *halvatu* (osm. *halvet*) i svakoj drugoj sobi, a ponjave hodnicima.[▲453]

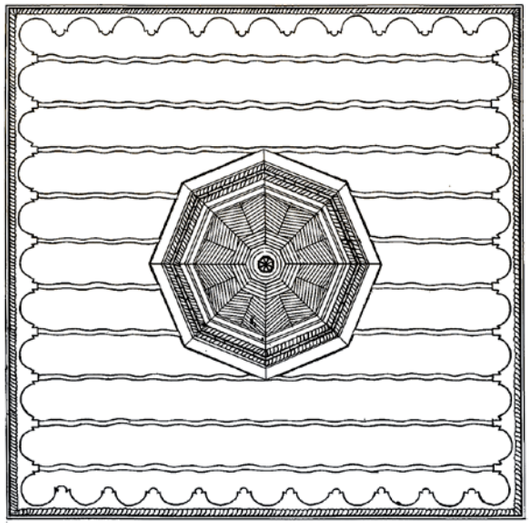
▲449 *O značenju i funkciji trapa vidi,* PRILOG № 216.

▲450 *O značenju i funkciji abdestluka i abdesta vidi,* PRILOG № 217.

▲451 *O značenju i funkciji musandere vidi,* PRILOG № 218.

▲452 *O značenju i funkciji sećije vidi,* PRILOG № 219.

▲453 *O značenju i funkciji čilima i serđade vidi,* PRILOG № 220.

Šiše – plafon od rezbarenog drveta. (Izvor. Ammar Akšamija).

Sofra – *sinija* prekrivena *bošćom*. (Izvor. Arhiv Akšamija).

Prostor *divanhane* sa *musandarama* ugrađenim u bočnim zidovima i plafonom od rezbarenog drveta – *šiše*.

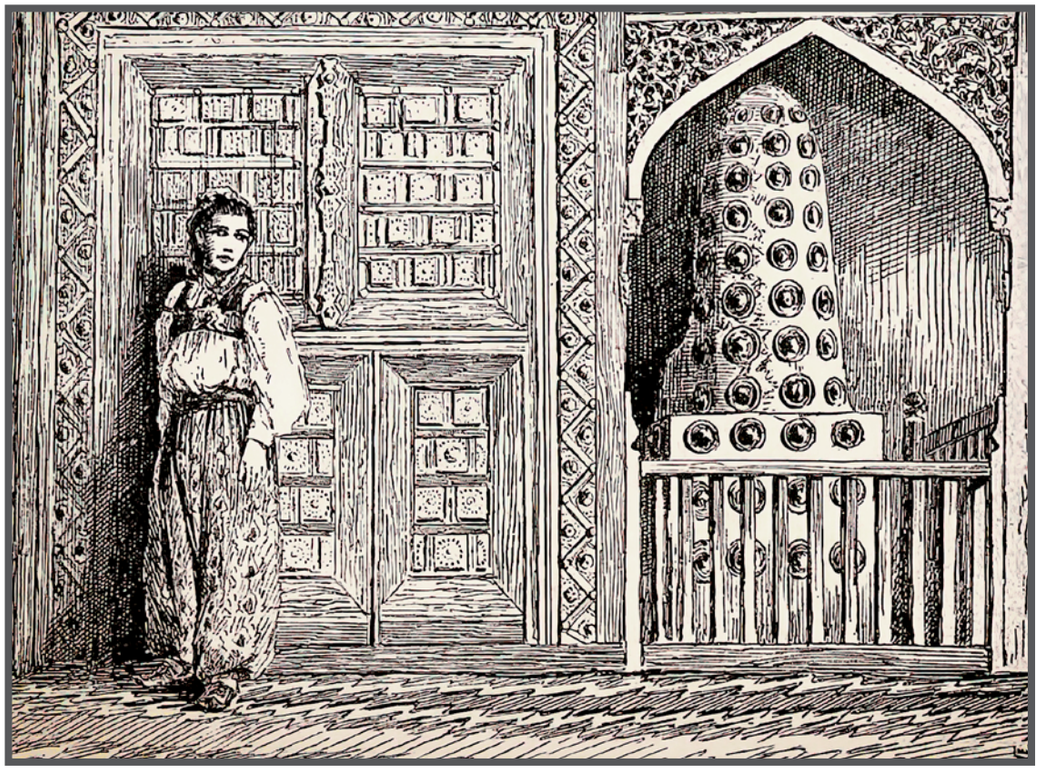
Imućnije porodice gradilie su kuće koje su imale i *divanhane* – prostorije za boravak, razgovor i pušenje, izbačene *doksate* – ćoškove koji su bili pravljeni od drveta i istaknute *kamerije* (osm. *kameriye*).[454] Prostor *divanhane* nalazio se na spratu kuće, a do njega se iz prizemlja dolazilo drvenim otvorenim *basamacima* – stepeništem. I ovaj prostor uljepšavale su *sećije*, *šiljteta*, *jastuci*, po neki *minder* i obavezna *mangala*.[455] Takve kuće su imale *šiše* (osm. *şişe* ← perz. *šīše*) – plafon od rezbarenog drveta.[456]

Barem jednom godišnje, pri kraju ljeta, a obavezno prije početka jeseni zbog pripravljanja raznih vrsta slatka od prispjelog voća i *turšija* (osm. *turşu* ← perz. *turš*) od povrća, kuća se *šerbetila* – krečila gašenim krečom (osm. *şerbetlama*) u *bejazi* – bijelu boju, prala, zračila i raščupavala vuna iz *dušeka*, *junbasmi šiljteta* i *jastuka*, prali se *ćilimi* i ponjave i *kalajisalo* posuđe.[457] Voće se također i sušilo u *hošafani* – pušnici koja se nalazila između kuće i bašće.

Bašča je bila sastavni dio svake kuće, kako imućnijih tako i siromašnijih. Kuća je prema *mahalskom sokaku* bila skoro slijepa (prozori sa *mušepcima*), ali zato prema *bašči* maksimalno otvorena.

Cvijetnjaci su bili sastavni dio kulture stanovanja a predstavljali su i jedan vid kreativnog izražavanja vlasnika. Nastali pod utjecajem islamskog vjerovanja, smatrani su zemaljskim odrazom *dženeta* – raja, pa su se svi trudili da im cvijetnjaci budu što je moguće bogatiji i raznovrsniji. [458]

Nemuslimansko stanovništvo u Donjem polju je također usvojilo, nešto kasnije, ovaj tip kuće, s tim što su njihove kuće imale manji prostor okolo i bile stiješnjenije..." [459]

Hamamdžik i peć lončarica. (Izvor. Arhiv Akšamija).

[454] *O značenju i funkciji kamerije vidi,* PRILOG № 221.

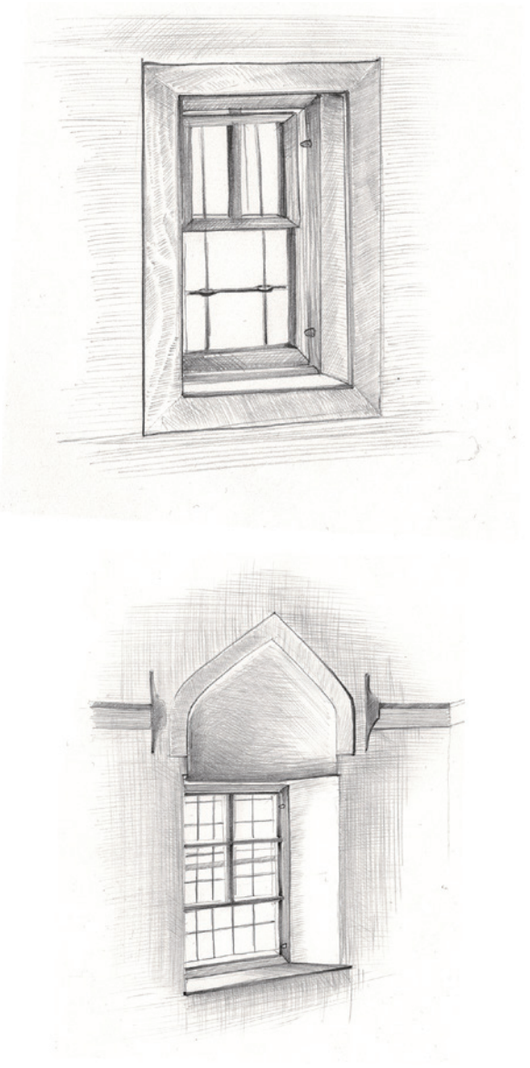
[455] *O značenju i funkciji mangale ili dagare vidi,* PRILOG № 222.

[456] *O značenju i funkciji šišeta vidi,* PRILOG № 223.

[457] *O značenju i funkciji kalajsanja vidi,* PRILOG № 224.

[458] *O funkciji cvijetnjaka vidi,* PRILOG № 225.

[459] Akšamija, Munira: ***Prisjećanje moga oca Avdibega o našoj mahali***, rukopis, 1961, str. 1-9.

Prozor / *pendžer na čekmu* izvan i unutar zidnog platna kuće.

PRILOZI – *Čelebipazarska bosanska kuća… nalik na mnoge kuće uz put, a opet živopisna i taman...*

№ 198. Stambeni kompleks se sastojao, u pravilu iz tri komponente: **kuće**, u užem smislu, sa osnovnom jedinicom *odom* – sobom, prostorijom koja zadovoljava više namjena. Multipliciranjem takve jedinice u većem broju kombinacija oko hola – *hajata* dobija se kuća sa: ***avlijom*,** gdje se obično nalazi ljetni *mutvak* – kuhinja, *šupa* – drvarnica, *ćenifa* – nužnik, *ahar sa đubrištem* – štala za goveda, ponekad i za konje, *samanluk* – sjenik, a rijeđe je pored *ahara* bila i ostava za zaprežna kola, *magaza* – ostava, *ćumez* za perad, *predaharluk* – izolirani prostor za goste kod bolje stojećih porodica, *česma*, *kapidžik* – ulazna vrata, *kaldrmisana* površina, cvijetnjaci; ***baščom*** sa povrtnjakom, voćnjakom i travnjakom, te lođom i eventualno u njenom dnu potokom, rječicom ili rijekom.

Koliko god je stambeni kompleks bio odvojen **zidom** ili **drvenom ogradom** od vanjskog svijeta, od ulice i nepozvane radoznalosti prolaznika, toliko je kuća i njen raspored bio otvoren, često čak i rasplinut prema prirodnom pejzažu, prema nebu, vodi... Elementi ovakve kuće su: *bašča*-priroda, ograda oko nje, i paviljon u *bašči* (osm. *bahçe*, *bağçe* ← perz. *bāğçe*). Kuća je nastajala u klimi gdje priroda čovjeku u sva četiri godišnja doba šapuće; čovjek joj se smješkom odaziva; uživa u njoj i promatra je u svom omeđenom i sređenom svijetu. Prema takvom odnosu priroda postaje element kompozicije; priroda se sjedinjuje sa arhitekturom-kuće koja se prema vani, formom, bjelinom i zelenilom javlja kao arhitektonska plastika.

№ 199. Obično u uglu *musandere* je bio smješten njen najvažniji dio *hamamdžik* – banjica. Odvojen od sobe vratima koja ne stižu do stropa. Pod banjice je bio od drveta ili od kamena u malom padu prema jednoj cijevi koja odvodi vodu van kuće. Neposredno uz banjicu nalazila se peć kojom se zagrijavala soba i kotao za vodu, smješten od strane banjice, a koji je bio uzidan u peć. Topla voda se usipala u *ibrik* – bakreni bokal i koristila za kupanje. Banjica je bila vrlo značajna za održavanje lične higijene koja je strogo propisana vjerskim odredbama, pa je bilo potrebno da je ima svaka prostorija u kući koja služi za život bračnog para.

№ 200. ***Dolafi*** – manji, u zid ugrađeni ormarići, su se gotovo uvijek nalazili u sobama, obično više njih, različitih dimenzija, ali izvedeni od istog drveta i dekorativnim elementima koji su odgovarali ostaloj opremi sobe.

№ 201. ***Šindra*** (njem. *Schindel*) je daščani pokov od cijepane borove ili jelove *šimle* te od na nož tesane bukovine (*šašavci* ili *kaplama*) kojima se pokrivaju krovne konstrukcije kuće. Postavljali su se jedna preko druge sa preklopom. Za šindru se najčešće koristilo drvo bora starog preko 50 godina i to samo dio stabla od korijena do jedan metar uvis.

№ 202. *Pendžeri na čekmu* (od osm. ← *çekme*, supst. i part, od *çekmek*, vuci, tegliti, otvarati...) podrazumijevaju prozorska krila koja su se dizala i spuštala.

Divanhana, odnosno *divan*, su predivne riječi, koje je koristio i veliki Goethe, i naš veliki Bašagić, i cijenjeni Karahasan, a osim toga još su sasvim neiskorištene u savremenom bosanskom jeziku, te nemaju neko zaostalo, arhaično značenje. Pogledamo li u Klaićev *Rječnik stranih riječi*, vidjet ćemo da *divan* (osm.) označava 1. vrstu sofe, kanapea bez naslona; 2. osmansko carsko vijeće, osmansku vladu, sjedište vlade, glavni grad, prijestolnicu; 3. prijestolje, tron; 4. balkon, *doksat*; 5. vijeće, sijelo, razgovor (otuda *divaniti*, razgovarati); 6. zbirku lirike istočnjačkog pjesnika.

Dodajući tome izraz *han*-a, takva *divanhana* je podrazumijevala dio stare bosanske kuće i bila mjesto gdje se ulazilo u svijet ili vraćalo nazad. Po tome, *divanhana* je, ustvari, ulaz u svijet ali i dio nečeg gdje ako želite možete podijeliti ono što imate ili zatvoriti se od ostalih – prostrano predsoblje na spratu u građanskim kućama, bukv. *kuća, mjesto za razgovor i vijećanje,* pričaonica.

Divanhana, kako navodi Alija Isaković, (ranije je tu riječ upotrebljavao i Kulenović), znači jednostavno *mjesto za razgovor*.

Usporedi, Isaković, Alija: ***Rječnik Bosanskog jezika***, Bosanska knjiga, Sarajevo, 1995., str. 58.

№ 203. ***Ljetni mutvak*** (osm. *mutfak*) – manja prostorija ljetne kuhinje u kojoj je bilo ognjište sa *odžakom* (osm. *ocak*), te odgovarajući broj potrebnih polica i sanduka za odlaganje. Uz *mutvak* se obično nalazila pomoćna ostava *ćiler* (osm. *kiler*, *kilar*), negdje i *magaza* (osm. *mağaza*).

№ 204. ***Minder***, *minderluk*, je vrsta sofe veoma udobne i lijepo ukrašene sa mnogo *jastučića* koji se nalaze na njoj. *Minderluk* je bosanski turcizam koji je prateći etimologiju nastao od riječi *minder* kojom se označava *dušek* ili *slamarica* na osmanskom jeziku. Shodno tome *minderluk* predstavlja veću i udobnu površinu za sjedenje ispunjenu slamom ili vunom, a prekrivenu sa izuzetno mekanom i lijepom tkaninom.

Šilte ili *šilteta* predstavljaju tanke ručno šivene prostirke, vunene dušečiće (poput *jorgana*), koje služe za sjedenje na podu ili *minderu*.

№ 205. ***Sač*** (osm. *saç*) ili *peka* je posuda od kovanog gvožđa sfernog oblika za pečenje hljeba, plitak poklopac od pečene zemlje ili metala pod kojim se, na otvorenom ognjištu, peče hjleb, pita, odnosno neko od specifičnih tradicionalnih bosanskih jela s mesom.

№ 206. ***Česma*** (osm. *çeşme* ← perz. *česme*, izvor), ukoliko je bila provedena voda do kuće, obično je bila postavljena između *mutvaka* i zahoda – *ćenife,* tako da se čista voda koristila za kuhanje i pranje, a kao prljava oticala bi kroz *ćenifu* i ispirala je. Ogradna kapija se postavljala ponekad tako da bi odvojila *česmu* od zahoda. *Ćenifa* je tipično orijentalna, u njoj se čučalo na podu od dasaka, odnosno kamena iznad jame, tu se još nalazio i *ibrik* – bakreni bokal koji se koristio za nošenje vode sa česme za pranje, a koji je stajao u zidnoj niši. U nedostatku kanalizacije zahod se postavljao bliže *bašči*, a ako je postojao dovod vode sa ulične strane, onda bi se sa te strane uz *česmu* ređali svi elementi *avlije*.

№ 207. *Turski karanfilići* (lat. *Dianthus barbatus*) su ružice koje lijepo izgledaju i još bolje mirišu. Bez obzira na naš domaći naziv, domovina mu je Kina.

Hadžibeg (*Hortenzija* – lat. *Hidrangea*) – *Baštenska kraljica* je žbunasta biljka cijenjena zbog raskošnih loptastih cvjetova čija se boja mijenja u zavisnosti od sastava i kiselosti tla, i to od plave i ljubičaste do ružičaste i crvene. Samo kod bijelih sorti hortenzija boja ne zavisi od tla jer uvijek ostaju bijele.

Kadifice ili *Kadife cvijet* (lat. *Tagetes*) spada u veoma popularno i lijepo ukrasno bilje, dražesno jednogodišnje cvijeće s karakterističnim stereotipnim somotskim cvijetom, ali ogromne raznovrsnosti, sa specifičnim i fantastičnim mirisom.

Šimšir (lat. *Buxus sempervirens*) je vrsta žbuna iz istoimenog roda (*Buxus*). Naziv za ovu vrstu došao je od osmanske/tatarske riječi *şimşir*. Svoju popularnost duguje tradiciji i višestrukim mogućnostima primjene u oplemenjivanju *avlija*. Zimzeleni žbun sitnog lista i jako sporog rasta. Dugovječna biljka i ne mnogo zahtjevna za održavanje. Sam oblik lista i gustina daju mu mogućnost velikog spektra orezivanja, samim tim i oblika.

Đulbešećerka ili *damascena* (lat. *Rosa damascena mill*) – u Bosni zvana i *đul ruža* je ruža mirisnih latica, bogata eteričnim uljima koja je tradicionalno krasila *avlije* mnogih bosanskih kuća. Sok i slatko od latica ove ruže bili su cijenjeni, a često su im se pripisivala i ljekovita svojstva, naročito za regulaciju pritiska i povišene temperature.

Zambak, *ljiljan* ili *perunika* je rod ukrasnih i ljekovitih biljaka porijeklom iz Egipta, iz porodice ljiljana (lat. *Liliaceae*). Pretežno je lukovičasta u korijenu, srodnih oblika cvijeta, različitih visina same stabljike, kao i nijanse zelenog lista ili žbuna. Cvjetovi su krupni, ljevkasti ili zvonoliki. Listići cvijeća su srasli ili djelomično slobodni, više ili manje savijeni unatrag. U Bosni se najviše uzgajao *martagon,* hibrid proizašao iz vrste *Lilium martagon* (ljiljan zvani *turska kapa*) na kojem preovlađuje bijela (bos. *zambak*), plava i žuta (zlatna). U narodu je ljiljan poznat kao simbol nade još iz rimskog doba, kao i znak tjelesne nevinosti i čistote duha kroz monoteističke religije. U starijim bosanskim *džamijama* figurativna vrijednost ljiljana se redovno pojavljuje kao dekorativni element na najsvetijim mjestima

iznad *mihraba* i *minbera* (Karađoz-*begova* i Koski Mehmed-*pašina džamija* u Mostaru, Magribija u Sarajevu, Careva u Blagaju...). Simbol ljiljana se redovno pojavljuje na mramorju i na *nišanima*.

Lijepa fata, *akšam fata*, *akšamčići* (lat. *Mirabilis jalapa*) je cvijet iz porodice *Nyctaginaceae*, ne cvate po danu, već otvara latice u kasno poslijepodne (*akšam*) i cvate sve do jutra. Cvjetovi mu jako opojno mirišu i tim karakterističnim mirisom oplemenjuje prostor…

№ 208. *Musafir* je putnik namjernik, gost, čije je značenje izvedeno preko sinonima *posjetitelj, uzvanik, putnik namjernik, konačar*. Međutim, izvorno značenje je sadržano u označavanju onu osobu, koja krene na put, udaljen od nekog mjesta najmanje stotinu i četiri kilometra, na putovanje koje će trajati manje od 15 dana.

№ 209. Kada je u pitanju korištenje termina *kmet* na teritoriji Bosne potrebno je da se vratimo u njeno srednjovjekovlje. Naime, u srednjem vijeku imali smo vlastelina, *kneza*, kao nosioca lena, vlasnika zemlje, a kmet mu je obrađivao višak zemlje i za to uživao jedan dio uroda, a jedan dio, obično trećinu, a mjestimice i polovinu, davao je gospodaru. Za to se kmet i zvao *tretjenikom* (po ugledu na Romane gdje se trećina nazivala *tertia*) a u krajevima, gdje bi davao polovinu, i *polovnikom*. Dubrovačkim kancelarijskim *(kurijalnim)* jezikom na latinskom akt dodjele kmetovskog zemljišta zvao se *dare ad polovizzam* a kmet *polovnicus.* Pored kmeta koji je obrađivao veći zemljišni posjed, vlastelin se samostalno starao i obrađivao samo manji komad na kome bi ljetovao i sadio usjeve, povrće, voće… za vlastite potrebe. Taj rezervirani komad znazivao se *carinom* a moguće ga je identificirati sa onom vrstom posjeda, sto se u Bosni u osmansko doba nazvao *beglukom*. Tadašnji bosanski kmet, kako smatra Ć. Truhelka, za razliku od srpskog *mjeropha*, bio je kud i kamo na višem socijalnom nivou, a kmetski odnos nije njegovu ličnu slobodu ni na koji način ograničavao. On, osim dogovorenog dijela uroda, nije bio vlastelinu dužan vršiti nikakvo drugo službovanje, a ni u socijalnom pogledu nije bio izoliran.

Da bosanski kmet u srednjem vijeku nije nikako bio vezan uz kmetsku zemlju *(glebae adnexus)* najbolje nam dokazuje to, da su kmeti Radoslava Pavlovića, kada je prodao svoj dio Konavalja Dubrovniku, skoro svi prebjegli na dubrovačko zemljište. Radoslav je prijetio Dubrovčanima, da mu vrate njegove kmete, ali oni su zastupali stanovište, da kmetovski odnos ne ograničava osobne slobode pojedinaca. Pretpostavljamo da je takvo njihovo shvaćanje bilo zasigurno glavnim povodom ratu, koji se iza 1430. godine dogodio između vojvode Radoslava i Dubrovačke Republike. Poznato je da je po tadašnjoj pravnoj instituciji vlastelin u takvim situacijama sa kmetovima imao i sudačku vlast prve instancije, zbog čega je najvjerovatnije vojvoda Radoslav i insistirao na povratu kmetova, ali čini se da mu to nije uspjelo.

Riječ *kmet*, kao ni osmanska riječ *raja* u srednjem vijeku nije imala prezirno ili negativno značenje. U bosanskim izvorima kmetima se zovu *dobri Bošnjani*, a krstjani i krstjanice nazivaju se *kmetima* i *kmeticama*. Istovremeno u Raškoj i Zeti naziv *kmet* služi za oznaku seoskog starješine odnosno seoskog sudca, što je opširno obrazložio A. Karszniewicz. Raški srednjovjekovni ustroj ne pozna pojm *kmetstva* u onoj formi, u kojoj ga nalazimo u srednjem vijeku u Bosni. Po mišljenju Ć. Truhelke baš ova velika različitost u socijalnom položaju mase naroda, težaka, s ovu i onu strane Drine može smatrati, uz mnoge ostale, jednim od glavnih dokaza za nejednakost etničke strukture Bošnjana i Rašana, koji su produkti raznolike etničke i historijske evolucije. Ovakav stav zastupa Truhelka na osnovu srednjovjekovnih agrearnih prilika u Raškoj gdje je *mjeroph* na najnižem stupnju socijalne organizacije, bespravni individuum, nerazrješivo vezan uz grudu zemlje i njenog vlasnika, kojem obrađuje zemlju krvavim znojem i kojem robuje. U Dušanovom zakoniku, u Dečanskoj, Svetostefanskoj i Milutinovoj hrizovulji nalazimo glavna načela iz kojih se ne vidi ima li mjeroph pravo na bilo koji dio prihoda te zemlje koju obrađuje ili se mora zadovoljiti tek s onom milostinjom, koju mu vlastelin dobaci da se prehrani. Ali zato saznajemo da je mjeroph dužan svome gospodaru *[…] besplatno robotati stanovitu robotu; svaka glava treba da gospodaru u godini ore 6 mjeti psenice, po 2 mjeti ovsa i po 2 prosa. On mu mora dva dana okopati vinograd, mora gospodaru sijeno da kosi, mora da trijebi snijet iz žita; on mu siplje triput u godini slad te ga mora ohmeljiti, on mu nosi ponos, dovozi potrebna drva iz šume, a ako se gospodararu prohtije lova, mora dva dana zamanicom da goni hajkom*… Na kraju ove rasprave Truhelka zaključuje … *Ko god dakle bosansko kmetsko pitanje identificira sa srpskim mjeropskim, morao bi zazirati od ovakog barbarskog agrarnog odnošaja; ali, na svu sreću, između bosanskog kmeta i srpskog mjeropha tolika je golema razlika, da jednog drugome ni ne možemo usporediti*.

Kmetstvo, kako ga nalazimo u Bosni, institucija je, koja je u dotadašnjem Osmanskom carstvu bila potpuno nepoznata. Bio je to razlog zašto se osmanski agrearni *kanuni* time nisu ni bavili, pa nije bio ni određen eventualni odnos između kmeta i *age* – vlasnika obradive zemlje. Ukoliko je u Bosni, uprkos tome što takva institucija odnosa nije imala zakonske podloge, ipak ostala institucija kmetstva skoro pet stoljeća, dokaz je to da je ono bilo sraslo sa narodom, kao i da je osmanska vlast to ispoštovala i prihvatila, odnosno prilagodila se lokalnim prilikama. Naime, osmanlije su priznavali postojeće bosanske običaje *(urf)* kao zakonsku valjanost u agrarnim pitanjima, za koje u *šerijatu* nisu postojale odgovarajuće upute. Također, uz običajno pravo *sultani* su od slučaja do slucaja izdavati prateće zakone, po kojima su se riješavala sporna pravna pitanja.

Usporedi, Truhelka, Ćiro: ***Historika podloga agrarnog pitanja****…*, str. 8-16; ■ Karszniewicz, Adam : ***Über die Abstammung und Bedeutung des Wortes Kmet: etymologische und rechtshistorische***, (Bermann & Altmann) Gedruckt in Agram, 1895; ■ Idem: ***Das Agrarrecht in Bosnien und der Hercegovina***, D. Tuzia, 1899; ■ Eichler, Eduard: ***Das Justizwesen in Bosnien und Hercegovina***, Wien, 1889. Digitalno izdanje dostupno na: https://archive.org/details/dasjustizwesenb00eichgoog (pristupljeno 16. februara 2014.); ■ Posilovic, Dr. Stefan: ***Das Immobilarrecht in Bosnien und Hercegovina***, Gedruckt in Agram, 1894.

№ 210. Stambeni kompleks, pod uticajem islama, dobio je novi odnos prema vanjskom prostoru, objekat se zatvarao pogledima nepoznatih osoba s ciljem obezbjeđenja intime prostora. To je bio i jedan od razloga što je došlo do razvoja dvije *avlije* kod većih stambenih kompleksa, ekonomske, *selamlik* – muške i intimno-porodične, *haremlik* – ženske avlije. Veći stambeni kompleksi imali su posebnu gospodarsku avliju *sarač-hanu*. Stvaralački osmanski utjecaji su se inventivno primjenjivali i transformirali u bosansku kuću koja je zadržavala svoje autohtone specifičnosti. Dokaz za ovo su promjene u lociranju i gradnji kuće usporedo sa udaljenošću od centra utjecaja, te razlike između kuće na selu i kuće u gradskoj sredini.

№ 211. *Parmak*, osm. 1. prst; 2. rešetka; 3. letva, daska za ogradu; 4. otvor na odjeći, rasporak... U Bosni se koristi da označi jednu letvu ili dasku u ogradi (tarabi ili plotu).

№ 212. *Rafovi* su konzolno isturene police na kojima se slagalo suđe, a na kojima se preko zime sušilo voće i povrće… *Rafovi* su se nalazili na svim zidovima u prostoriji, u istoj visini, i izvedeni u istom obliku i dekorativnim elementima. Funkciju *rafa* imala je i završna ploha *musandere* (osm. *musandıra*).

№ 213. *Đevđir* je tradicionalna kuhinjska posuda koja ima perforirano (rupičasto) dno i služi za cijeđenje kuhane tjestenine, krompira, mesa, riže ili blanširanog povrća. Osim toga upotrebljavala se i prilikom pranja voća i povrća.

№ 214. *Bestilj* ili *recelj* (*pekmez*) je tradicionalni proizvod koji se dobija od iskoštenih, tradicionalnih sorti šljiva, kuhanjem u otvorenom sudu. *Bestilj* se pripremao od same šljive bez dodatka šećera. Ukoliko je koišten šećer prilikom ukuhavanju nekog voća, onda je to bio *recelj*.

№ 215. Riječ *sofra* se koristi sa značenjem *trpeze*. Stol za ručavanje a u bosanskom jeziku često ima prošireno značenje te se odnosi i na samo jelo pripremljeno i postavljeno na sto, dok *sofra* podrazumijeva više različitih *jemeka* – jela. U nekim kućama se insistiralo na najmanje sedam *jemeka* da bude posluženo na *sofri*.

Bošča, pored značenja kao *pokrivač za glavu, rubac*, ima i značenje *stolnjak*; platno četverouglastog oblika u koje se nešto zamotava.

Međutim, kada je riječ o *sofra-bošči* onda je riječ o *čaršafu* – plahti koja se prostirala na pod, *ćilim* ili tepih u sobi i sa te formr *sofre* se jelo, odnosno na nju se serviralo. *Sofra* se može prostrijeti na zemlju, može se servirati na *siniji*, ili na stolovima. Prava *sofra* se uvijek sterala, a jelo se sjedeći na koljenima, ili bar jednim podavijenim koljenom.

Prilikom objeda uz drveni okrugli sto (*siniju*) sa podnožjem visokim oko 20 cm. sjedilo se na podu. *Sinija* (osm. *sini* ← perz. *sīnī*) se postavljala samo pri jelu, a inače je visila na zidu *hajata* ili u *mutvaku*.

№ 216. ***Trap*** je pomoćni objekat, mjesto ili privremeno skladište za čuvanje i konzerviranje hranljivih namirnica. *Trapljenje* spada u jedan od najstarijih i nekada veoma rasprostranjenih načina čuvanja namirnica u zimskom periodu. Obično se pravi u dnu *bašče*, u podrumu ili u za tu svrhu obezbjeđen prostor u blizini kuće.

№ 217. ***Abdestluk*** – se ugrađivao u svim muslimanskim kućama, jer obredno pranje i umivanje je bilo obavezno prije molitve, pet puta na dan. Najprostija umivaonica je obično bila u obliku pravougaone ploče od drveta u sklopu ograde *hajata* – predsoblja ili hodnika, a u dosta objekata je bila i u četvrtastom obliku smještena u uglu kućnog (*zimmamaskog*) *mutvaka* na podu sa ispustom izvan kuće.

Abdest je obredno pranje i čišćenje određenih dijelova tijela vodom, koje vjernici muslimani izvršavaju kako bi postigli tjelesno-duhovnu čistoću potrebnu za obavljanje *namaza* – obrednih molitvi i drugih bogoštovnih djela – *ibadeta*. *Abdest* se još naziva i *djelimičnim pranjem*, dok se *gusul* (osm. *gusül*) naziva *potpunim pranjem*.

№ 218. ***Musandera***, ili *musandra*, je ugrađeni element namještaja koji je postavljan uz ulazni zid sobe, suprotan onome sa prozorima. U *musanderu* su obično bila uklopljena i sobna vrata. Do ovog prostora smještan je *dolaf* (osm. *dolap* ← perz. *dūlāb*) ormar s policama sa jednokrilnim vratima, u koga su se ostavljali sitni kućni predmeti. Do *dolafa* je obično bio smješten *dušekluk* (osm. *doseklik*, *dosek* + osm. suf. -*lik*) – prostor u kome se držala posteljina.

№ 219. ***Sećije*** (osm. *seki*) su postavljane u sobama uz dva, a ponegdje i uz tri zida. Sastojale su se od drvenog *sanduka*, koji se i sam naziva *sećija*, na kojeg se stavljao *minder* – slamarica, a preko njega *šilte* izrađeno od debljeg materijala, a preko *šilteta* od finijeg materijala izrađen *makat*, koji je širi tako da prekriva i drveni *sanduk*.

Kao naslon stavljali su se *jastuci* (osm. *yastık*). Kao ukras *sećije*, te kao znak urednosti i čistoće po vrhu *jastuka*, a i po *makatu* (osm. *makat*, lahka vunena tkanina) stavljaju se *jambezi*, fino tkano bijelo pamučno platno sa dekorativno uređenim rubovima i vezom. Materijali koji su se koristili za prekrivanje sećije uvijek su vrlo dekorativni.

Šiljte ili *šilte* predstavlja deblji bosanski vuneni *dušek* (osm. *döşek*) manje veličine. Nekad su bile *sećije* po bosanskim sobama, a tamo gdje nije bilo *sećija*, takva *šiljteta* su se stavljala po podu za sjedenje. *Šiljteta* u pročelju sobe bila su namijenjena za goste. Za gosta je uvijek bilo namijenjeno što ljepše i što mekše *šiljte*.

№ 220. ***Ćilimi***, ***serdžade*** – manje prostirke od vunenih vlakana i *ponjave* ili *rute* – podne prostirke od raznobojnih tkanina su bile najzastupljenije od zanatskih kućnih proizvoda, koji su pored izolacione funkcije ukrašavali prostore kuće. *Ćilimi* (osm. *kilim* ← perz. *kilīm*) su pokrivali cijele podne plohe soba, na njima se sjedilo, razgovaralo, provodilo vrijeme. Na njemu se i objedovalo uz obavezno prekrivanje *sofra-boščom*. Takve kućne rukotvorine su, na određen način, govorile o samoj kući i staleškoj pripadnosti vlasnika kuće.

U ovim krajevima i u predosmanskom periodu bilo je poznato tkanje *ćilima*, *serdžada* (osm. *seccade*) i ponjava. Za osmanske vladavine ova rukotvorina se razvila u zanat. Uneseni su novi ornamentalni motivi doneseni sa istoka. Svaka radionica uglavnom u obliku kućne radinosti odlikovala se nečim specifičnim, što je privlačilo ljude da različite prostore, odnosno elemente prostora ukrase različitim *ćilimima*, *serdžadama* i ponjavama. Sačuvani *ćilimi*, *serdžade* i ponjave iz različitih kućnih radionica ukrašavali su i ukrašavaju čak i danas prostorije bivših raseljenih i protjeranih rogatičkih stanovnika.

№ 221. ***Kamerija*** ili *kamarija* (osm. *kameriye*), odnosno *jazluk* je vrsta balkona okrenutog prema *avliji*. To je dio *tavana*, izdignut za visinu *basamaka* – stepenice ili više od poda *tavana*, izolirana je od linija kretanja i koristi se za razonodu i odmor. *Kamerija* se prema vani zatvarala *mušepcima* – mrežom od tankih drvenih letvica, ukoso preklopljenih. Jedna od osnovnih funkcija ovog prostora je bila hvatanje u vidno polje najljepših motiva prirode koja čovjeka okružuje, a koju on tako djelimično i potajno uvlači unutar zidova stambenog objekta.

№ 222. Pod *mangalom* ili *dagarom* (od osm. *dağar*), što je bio drugi naziv za ovaj predmet, podrazumijeva se dio tradicionalne opreme u enterijeru kuće napravljenog od bakra ili pečene zemlje koja se koristila za zagrijavanje dućana, radionica i kuća, te za očuvanje toplote gotovog jela i pečenje (spravljanje) kahve i

održavanje njene toplote. Pored praktične primjene nerijetko su imale i dekorativnu, pa su bogatije porodice posjedovale ukrašene, *savatli* (osm. *savat* + suf. *-li*) – izrezbarene *mangale* sa *atešlukom* – gornji dio *mangale* u kojem se drži žar. *Mangala* jod metala je jedan od rijetkih kućno-upotrebnih predmeta koji se nije *kalajisao*, ali se ukrašavao ornamentima, što mu je davalo kreativnu dimenziju. U *mangalu*, u njezin dio predviđen zažar, najprije se stavljao pepeo, potom drveni ugljen koji se paljenjem i sagorjevanjem pretvarao u žar. Da bi se uzmirisala kuća, u žar su se stavljale trave, najčešće *ćabenska trava* koju su hadžije donosile sa Ćabe ili Kabe.

№ 223. Unutrašnja organizacija i oblikovanje sobe su bili usko vezani sa strukturom objekta u cjelini, koja je bila određena vanjskim elementima kao što su vrata, prozori i dimenzije prostorskih otvora, ali koji nisu previše utjecali na osnovne dekorativne principe unutrašnjeg prostora. Međutim, na pomenute osnovne dekorativne principe unutrašnjeg prostora, pored ostalih elemenata koji su se nalazili u prostoru sobe, izraženi utjecaj imalo je upravo *šiše* – po plafonu sobe koji je bio zatvoren ravnom drvenom tavanicom, sa geometrijski i ritmično postavljenim profiliranim letvicama koje su pojačavale dekorativnost stropa. U sredini je figurirao plastično obrađeni ornamentalni element od rezbarenog drveta.

Drvo se, osim za konstrukciju i građevnu stolariju, koristilo za izradu gotovo svih elemenata enterijera, za *šiše*, *mušebake*, *kapke*, *musandere*, obloge zidova, *sanduke*... Uz upotrebu brojnih vrsta drveta (hrastovine, orahovine, lipe, javora, trešnje, jelovine...), apliciranjem razih motiva (čisto geometrijskih, zoomorfnih, floralnih i kaligrafskih), te i raznih tehnika obrade, tendencije za dekorativnim utiskom drvorezbe provodile su se u okvirima mogućnosti vlasnika kuća.

№ 224. ***Kalaj*** ili *kositar* (lat. *stannum*, osm. *kalay*) se vrlo dobro veže sa željezom i koristio se za presvlačenje metala tankim slojem, poboljšavajući njihovu otpornost na koroziju. Kalajisano posuđe se dosta koristilo za kuhanje, čuvanje i serviranje hrane, što je predstavljao veliki dio potražnje za metalnim *kalajem*.

Kalajisati znači presvlačiti kalajem, odnosno premazivati unutrašnji i eventualno vanjski dio posude *kalajem* radi higijenske zaštite i dugotrajnosti posude.

№ 225. Sličnost cvijetnjaka širom islamskog civilizacijskog kruga govori nam o univerzalnosti islamskog poimanja prostora u sastavu kuće. Prostrani cvijetnjaci – vrtovi bogatih i onih manje bogatih razlikovali su se samo veličinom, a za sve su predstavljali osvježenje i izvor radosti. Međutim, poznato je kako je kult vrtova snažno utjecao na sve vrste dekorativnog kreativnog djelovanja i razvoj floralnih elemenata u ornamentalnoj umjetnosti vezanoj za islamsko poimanje kreativnog djelovanja.

PHOTOGRAPHIE
F. Jakusch
ROGATICA

ILUSTRACIJA NA PRETHODNOJ STRANICI:
Ulica u *mahali* Carina 1938. godine. (Izvor. Arhiv Akšamija).

Povijesni pregled odijevanja na području rogatičke regije...

U vremenu koji obrađujemo, kao i svaka druga kulturna pojava i odjevanje stanovnika nije bilo odvojeno od općih civilizacijskih strujanja na širem prostoru Evrope. Na osnovu analitičke karakterizacije odjevnih predmeta, očekujemo da ćemo doći i do podataka izražavanja identiteta, odnosno pripadnosti, koja je usko vezana za geografski položaj, klimatske uvjete unutar tretiranog perioda u historiji ove regije. Također, kroz ovu analizu posredstvom kulture odjevanja očekujemo da će se pokazati i određeni elementi socijalnog statusa, bračnog statusa, starost ili pol analizirane grupe, skupine ili pojedinaca. Stavljajući fokus na odjevanje ovog prostora biti će analizirana njegova estetska, kulturalna i društvena obilježja, u pokušaju odgovora na sve one *komšijske* velikodržavne projekte, postupkom lišenim dosezanja naučne istine, a u cilju ostvarenja vlastitih nacionalnih interesa.[460]

Odjevanje, u pojmovnom smislu, želimo tretirati kao svojevrsnu kulturnu pojavnost koja je bila stabilna unutar analiziranog prostora, pa samim tim i prostorna, realna na osnovu činjeničnog stanja, te obilježana faktorom vremena. Svijesni smo da je u svom začetku odgovarala klimatskim, ekonomskim i kulturnim potrebama, kao i da je pod raznim utjecajima poput onih društevnih ili religioznih, *nesvjesno* se nadograđivala i transformirala, prihvaćajući nove elemente i simbole što ćemo moći vidjeti na primjerima odjevanja stanovništva sa područja Balkana, Bosne i današnje Rogatice. Ono je, kao što je to bio slučaj i sa drugim sredinama na Balkanu, tokom svojeg dugog povijesnog trajanja bilo podložno raznim utjecajima te doticajima s drugim kulturama uz prožimanje prirodnih uvjeta i kulturnih tvorevina, posredstvom kojih je došlo do formiranja karakterističnih oblika odjevanja.

Za izučavanje ove teme jako bitni, a ponekada i jedini podaci, nalaze se na ostacima materijalne kulture, likovnim prikazima sa stećaka, zatim iluminiranim rukopisima koji, nažalost u malom broju pomažu u rekonstruiranju navika i kulture odjevanja ljudi na tlu srednjovjekovne Bosne, kao i pisanim izvorima u vidu darovnica, testamenata…, jednom riječju depozita.

[460] *Vidi,* Mušeta-Aščerić, Vesna: ***Za novi pristup bosanskom srednjovjekovlju***, u: *Bosna i Hercegovina prije i poslije ZAVNOBiH-a*, naučni skup, (ur. Muhamed Filipović), Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, posebna izdanja, vol. CXXIV, Sarajevo, 2007., str. 330.

ILUSTRACIJA LIJEVO:
Bračni par u narodnoj bosanskoj nošnji (1910) – atelje Franza – Franje Jakuscha rogatičkog fotografa. (Izvor. Arhiv Akšamija).

Ukoliko svoju pažnju usmjerimo samo na pojedine epohe karakterističnog razvoja odjevanja na teritoriji današnje Bosne i Hercegovine uočit ćemo *ilirski stil odjevanja* plemena *Autarijata* starosjedilaca današnjeg rogatičkog kraja gdje se u, nešto obimnijim arheološkim artefaktima,[461] susrećemo sa inventarom muške odjeće najčešće u formi duge i šire košulje od konoplje i lana, ručno šivene bez kragne ili sa veoma malom, skoro neprimjetnom. Ovakva košulja u obliku ravno krojene tunike, *tunicatus populus*, sa rukavima, dosezala je do koljena i bila osnovni gornji haljetak muškaraca. Od istog materijala, ali različitog kroja bila je i ženska tunika s tim da se nosila ispod *stole*.[462] Tunika je rađena iz jednog komada materijala, šira i nešto duža i uža od *stole* – uz koju je ponekad nošen i ogrtač od debljeg materijala.[463]

Iliri – forma ravne muške tunike; Fragment reljefa iz Zaostroga s prikazom plesača i svirača flaute. (Izvor. Arhiv Akšamija).

Ženska odjeća je bila daleko raznovrsnija i bogatija. Razlog tome je, vjerovatno, što su se žene duže opirale *vanjskom* načinu odjevanja – grčkom i rimskom. One su imale haljinu dužine do stopala ili kraću varijantu do ispod koljena. Haljina je bila sa dugim rukavima, a na ramenima je sašivena, te se po kroju nije puno razlikovala od muške tunike, osim što je bila više naborana. Nošen je i tip haljine *rezan u struku* tako da je gornji dio bio gladak, dok je donji bio naboran i zvonolik.[464] Košulja je i kod muškaraca i kod žena u struku bila opasana, *cinctumom*, ali je znala i slobodno padati do koljena. Muškarci su nosili ogrtač ili *sagum,* u obe varijante, sa kapuljačom ili bez nje,[465] koji je na desnom, rijeđe lijevom ramenu pričvršćivan kopčom, *fibulom*. Ogrtač se nije puno razlikovao od onih koji su nošeni u Rimu ili Grčkoj i očito je nastao pod utjecajem iz tih sredina ili je u tom vremenu takav oblik ogrtača na Balkanskom poluotoku bio jednostavno aktualan. Ženski ogrtač *palla* bio je sličnog kroja od nebojene vunene tkanine i nosio se preko *stole* obmotan tako da se zadnji kraj eventualno mogao prebaciti i preko glave poput kapuljače.[466] Marama je bila čest odjevni predmet ilirske žene, a nošene su i razne vrste kapa, odnosno marama koje su se vezale oko glave. Na ove marame i kape često su stavljani i brojni bronzani privjesci. Da se koristilo i

Iliri – forma ženske haljine rezane u struku; Zavjetni reljef Dijane iz Opačića kod Glamoča. (Izvor. Arhiv Akšamija).

[461] *Vidi:* fusnote No. 6, 13, 14, 16 i 17.

[462] *O najstarijem nalazu košulje u Bosni i korištenju nazivu ovakve košulje u Dalmaciji vidi,* PRILOG № 226.

[463] *O odjevnom predmetu koji je nosio naziv 'stola' vidi,* PRILOG № 227.

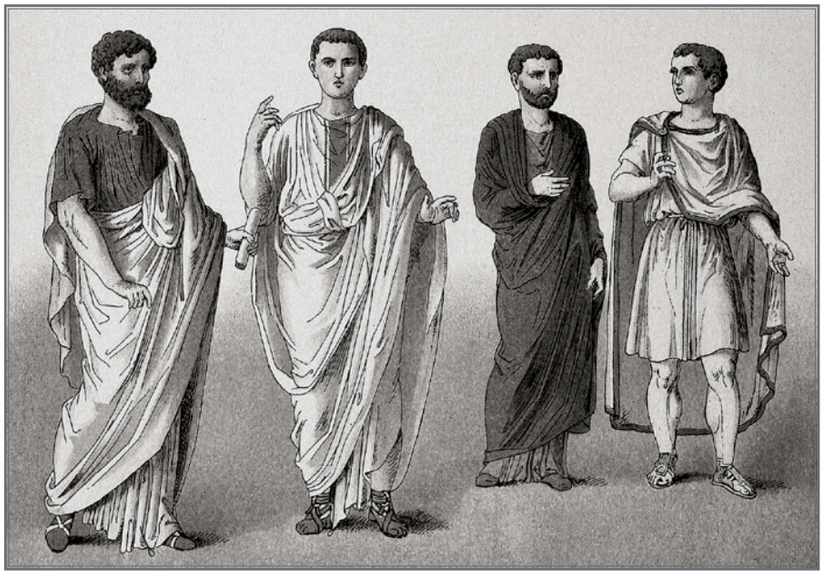
[464] U takvu nošnju je odjevena i ilirska boginja Diana, prikazana na novcu ilirskog kralja Baleusa.

[465] Sagum sa kapuljačom imao je naziv *penula*.

[466] Za ogrtač je specifično što predstavlja jedan od rijetkh predmeta koji je spomenut i u djelima antičkih pisaca.

donje rublje potvrđuju nam to ustaljeni nazivi *subligar* (gaće od platna) i *mammilare* (vrpca preko grudi). Hlače su se, navodno, nosile veoma rijetko,[▲467] mada se može pretpostaviti da zbog klimatskih uvjeta određeni oblik hlača je zasigurno bio neophodan.[▲468] Poznata su i četiri različita tipa kapa koje su muškarci nosili. Općenito se smatra da je današnji oblik albanske kapice keče – *qeleshe,*[▲469] potekao od slične kape koju su tada nosili Iliri. Drugi tip je kožna kapa *stožastog* oblika, slična današnjim šubarama. Treći tip je imao *kalotast* oblik sa širim valovitim obodom. Smatra se da su ovu kapu nosili samo vojnici i bile su napravljene od kože ili tkanine, ukrašene brojnim bronzanim dugmadima. Od obuće su najčešće nošeni opanci, pa se pretpostavlja da su Slaveni taj tip obuće preuzeli od Ilira.[▲470] Pravili su se od jednog komada kože, koji bi se formirao prema nozi i vezivao remenčićima. Postojao je i otvoreniji tip opanka, sa nizom ramenčića pričvršćenih na nogu.

Za razliku od ilirskog perioda, odjeća, nakit i ukrasi na tkaninama u rimskoj urbanoj naseobini RIS…., odnosno znanstveno nepotvrđenog naselja *Aleva* [▲471] postali su sredstvo klasne identifkacije. Zahvaljujući restriktivnim zakonima[▲472] koji su propisivali način odjevanja, može se veoma opširno govoriti o korištenim odjevnim predmetima. Upravo zbog toga, mi ćemo se fokusirati na skromniji broj odjevnih predmeta, čija je pojavnost bila karakteristična i eventualno primjerena životu Rimljana na tadašnjoj teritoriji Bosne i samog RIS(ina), odnosno Aleve. Interesantan je podatak da su se društvene razlike očitovale brojem purpurnih linija, *clavusa*, na tunici i raznim vrstama toga, koja su bile vunene, a za čije je šivenje bilo potrebno i preko šest dužinskih metara materijala.[▲473] Muškarcima su u određenim razdobljima Rimskog carstva bili zabranjeni odjevni predmeti izrađeni od svilenih tkanina, uz obrazloženje da se radi o vrsti tkanine isključivo namijenjene ženama, a nešto kasnije zabranjeno je rimskim građanima i nošenje hlača, opisujući ih odveć barbarskima.[▲474]

Karakteristična odjeća koja je bila primjerena životu Rimljana u RIS(ini).

Obuća Ilira.

Ilirska obuća (po D. Sergejevskom).

[▲467] Prikaze hlača imamo samo na rimskim spomenicima gdje su Iliri prikazani kao robovi Rimljana.

[▲468] Hlače imamo na arheološkim artefaktima sa Ripča kod Bihaća i iz Priluke kod Livna.

[▲469] *Keče* (alb. *Qeleshe*) je tradicionalna kapa albanskih muškaraca. Prave se od jednog komada filca i prirodne boje pamuka. Ime potječe od albanske riječi za pamuk.

[▲470] Mimica, Bože: ***Iliri, jaki i visoki, ali troma duha***. Feljton, *Slobodna Dalmacija*, 28.7.2003. Digitalno izdanje dostupno na: http://arhiv.slobodnadalmacija.hr/20030728/feljton01.asp (pristupljeno 9. maja 2015.).

[▲471] *Vidi:* fusnote No. 24 i 25.

[▲472] *O zakonu protiv raskoši 'leges sumptuariae' vidi,* PRILOG № 228.

[▲473] *O vrstama i broju klavusa na tunikama vidi,* PRILOG № 229.

[▲474] Zabrana nošenja hlača rimskim građanima desila se za Flavija Honorija (384.–423.).

Vidi, ***Codex Theodosianus*** (14.10.2–3), = engleski prijevod: Pharr, Clyde (ur.): *The Theodosian Code and Novels and the Sirmondian Constitutions*. Princeton 1952., str. 415.

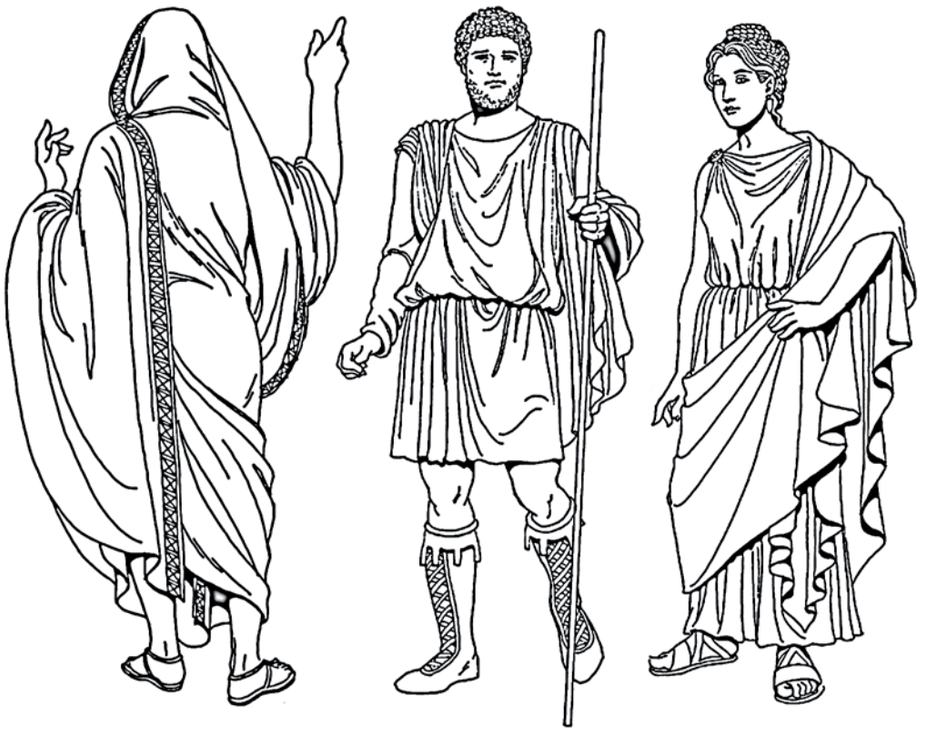
▲475 Toga kao odjevni predmet je bila simbol mira pa je to bio razlog zašto je nisu vojnici nosili.

Od 2. stoljeća p.n.e. toga je bila dopuštena samo rimskim građanima (*mens togata*),▲475 a ženama, robovima i strancima zabranjena. Bijelu togu s purpurnim porubom, *toga praetexta,* nosili su dječaci prije ulaska u pubertet, te svećenici i suci. Obična bijela toga, *toga virilis – toga pura, toga libera* – bila je namijenjena senatorima i mladićima do 18 godine; *toga candida* državnim djelatnicima i političarima; *toga pulla* ili *toga sordida* bila je tamna toga za žalovanje. *Toga purpurea*, grimizna toga, bila je zakonom propisana isključivo za rimskog cara i generale u trenucima ulaska u grad nakon eventualnog trijumfalnog povratku s ratišta.

U doba republike žene su nosile četvrtasti plašt *ricinum*, koji je kasnije zamijenjen ogrtačem s nazivom *palla*. *Palla* je zapravo plašt koji je mogao biti raznih dimenzija dovoljan da se obavije oko tijela ili da posluži kao šal. Tkanine koje su pretežno korištene za izradu *palle* bile su od vune, a u manjem obimu korišten je i lan za donje rublje. *Subligar, subligaculum, campestre, licium* i *cinctus* su latinski nazivi za ženske gaćice i vjerojatno je toliko različitih imena bilo u upotrebi zbog različitih načina na koje se vezao komad mekše tkanine za tijelo. I naravno, ženama su bili potrebni i grudnjaci – *strophium, mammillare, cingulum* – koji su bili vrlo jednostavni, zapravo traka od fino tkanog platna dovolno široka da pokrije i stegne grudi. Nosile su ih ispod, ali, što može biti interesantno i iznad odjeće.

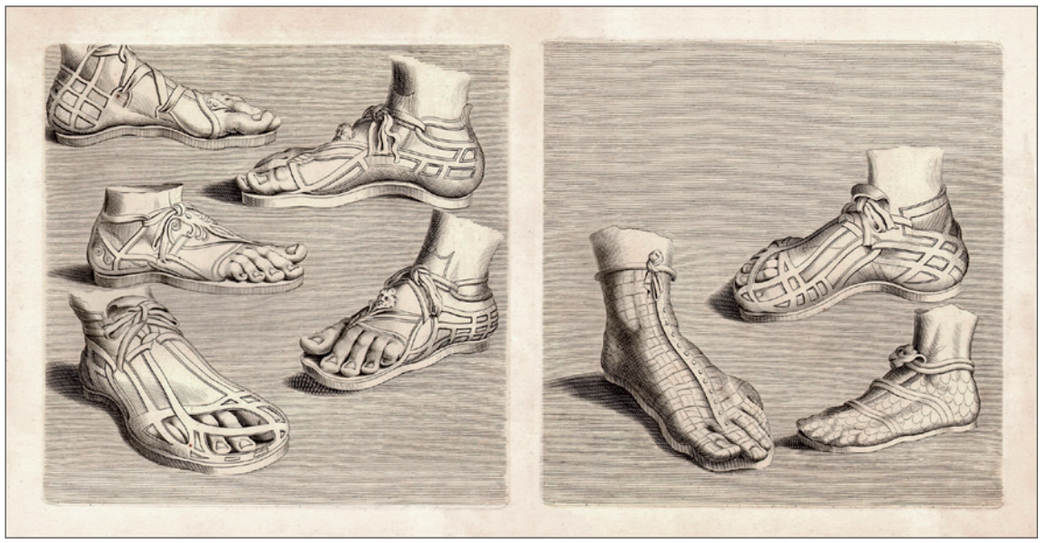
Obična bijela toga *toga virilis – toga pura, toga libera*.

DESNO NA ILUSTRACIJI: Žena koja nosi tuniku i pallu koja se nosila na mnoge načine, poput šala, ali i kao ogrtač.

Mlade žene bi jednostavno kosu saplele u punđu na tjemenu ili zavezale u svojevrsni čvor na vrhu glave. Udate gospođe su nosile daleko kompliciranije frizure. U doba Carstva posebno krajem prvog stoljeća n.e. počinje razdoblje različitih modaliteta frizura. Iz Galije je uvezen recept za sapun od loja i pepela kojim su žene kosu bojile u crvenkasto žuto.[476] Žene kažnjene za *preljubništvo, prostituciju i radoznalost* morale su tijelo zaogrnuti u javnom prostoru togom pod nazivom *toga muliebris.*[477] Odjenuti mušku odjevnu formu toge, umjesto lanene *stole*, Rimljankama nalikovalo je gubitku ženstvenosti, a kazna tog tipa bila je oblik neizmjernog javnog poniženja.

Od obuće, *ajakabije*, u upoterbi su bile sandale, cipele i čizme. Ženska obuća je bila bogato ukrašena *biserdžik* vezom, a u zatvorenim prostorima se nosila jedna vrsta natikača. Sandale sa trakama koje su se obmotavale oko listova, nosile su se svakodnevno. Čizme otvorenih prstiju, sa šnjiranjem sprijeda, uglavnom su bile dio vojničke uniforme. Obuća se izrađivala od kože, papirusa ili drveta. Riječju *serbula* označavana je obuću ilirskih robova, a riječju *tzerboulianoi* označavali su se oni koji nose jeftinu, siromašnu obuću.[478]

Raznovrsna obuća Rimljana.

Motiva za postojanje i provedbu zakona iz rimskog doba bilo je i u srednjem vijeku. U ranom srednjem vijeku, ljudi posvećeni njegovanju vrlina i pokajničkog duha koji se trebao očitovati i kroz odabir odjeće, odbacivali su raskošno ruho. Tako se susrećemo sa socijalno-vjerskim programom bosanskih krstjana koji je, izoliran od kršćanskih i hrišćanskih vjerskih propovijedanja, osuđivao bogastvo i njegovao ravnodušnost prema svjetovnim pitanjima.[479] Bili su uvjereni da će Svevišnji Bog biti daleko zadovoljniji ako se *okite* dobrim djelima umjesto svilenim i jarko obojenim tkaninama. Slijedeći takva uvjerenja, muškarci i žene poticali su se na odijevanje u skladu sa skromnim načelima. Odbacivali su *sjajnu odjeću*, ikone i kipove i sav sjaj u crkvama, jer su smatrali da je to *djelo nečastivog*a. Kroz lični identitet jedinka je

[476] Pomenuti recept za sapunu je uvezen u 2. stoljeću p.n.e.

[477] *Vidi,* Edwards, Catharine: ***Unspeakable Professions – Public Performance and Prostitution in Ancient Rome***; u: Hallett, P. Judith: *Roman Sexualities*, Princeton, 1997., str. 81.

[478] Porfirogenet, Konstantin: ***De administrando imperio***, sredina 10. stoljeća, *Bizantija*, glava XXXII, str. 153.

[479] Obolensky, Dmitri: ***The Bogomils – A Study in Balkan NeoManichaeism***, Cambridge, 1948., str. 130.

Svršitelji ili *Sreditelji*, kao članove crkvene hijerarhije u Bosanskoj crkvi nosili su kukuljicu na glavi. (Izvor. Arhiv Akšamija).

izražavala svjest o skromnoj kao jedinstvenoj osobi, dok se kroz kolektivni identitet iskazivalo osjećanje pripadnosti grupi. Pošto je bilo izraženo i jedno i drugo osjećanje, tako se i povijest zakona protiv raskoši, *leges sumptuariae*, nastavila i u kasnijem periodu.[480]

Međutim, u tradicionalnom krstjanskom ruralnom društvu za razliku od tadašnjeg gradskog, lični identitet iskazan kroz odjevanje nije toliko izražavao jedinstvenost osobe, jer je individua više pripadala kolektivu nego sebi. S obzirom na to da je odjeća u takvoj tradicionalnoj zajednici imala značajnu ulogu u neverbalnoj komunikaciji, kolektiv je *propisivao* šta pojedinac smije ili nikako ne smije nositi.[481]

Odjeća pripadnika Bosanske crkve, *običnih vjernika Slušaoca*. (Izvor. Ammar Akšamija).

Pripadnici Bosanske crkve, kako smo već prethodno naveli, su se dijelili na obične vjernike, *Slušaoce*, niže članove crkvene hijerarhije, *Starce,* više dostojanstvenike, *Goste,*[482] i savršene, koji su se zvali *Svršitelji* ili *Sreditelji*, odnosno *nastavnici*,[483] *dobri ljudi, dobri kršćani,* ili *dobri Bošnjani* i od njih su se birali svećenici, a među njima vrhovni poglavar *Did*.[484] Iako su bili jednostavno odjeveni u konfornu odjeću, urađenu od u prirodnih tkanina, najvjerovatnije kombinacije vune, lana i konoplje, tamnijih tonalita, ovisno od statusa ipak su postojale i određene razlike. Za razliku od Slušaoca Svršitelji su nosili i kukuljicu na glavi. Pretpostavlja se kako su dobri Bošnjani odjevne predmete uglavnom izrađivali sami, odnosno da su to radili u svojim hižama ili su im šili njihovi krojački majstori koji su se nazivali *šavci* ili *svitari.*

Ženska odjeća pripadnice *običnih vjernica* Bosanske crkve.

[480] *O ugroženosti 'zakona protiv raskoši' kod bosanskih krstjana vidi,* PRILOG № 230.

[481] Ovakv naš zaključak se u velikoj mjeri poklapa sa shvatanjem Kliforda Gerca da je kultura sistem simbola koji za njene učesnike imaju unutrašnji smisao i daju im okvir za orijentaciju i djelovanje.

Vidi, Prelić, dr Mladen: ***Posle Frederika Barta – Savremena proučavanja etniciteta u kompleksnim drustvama***; u: *Glasnik Etnografskog instituta* Srpske akademija nauka i umetnosti, XLV, Beograd, 1996., str. 117.

[482] *O ulozi i djelokrugu službe 'Gosta' vidi,* PRILOG № 231.

[483] *Šire o tumačenju i značenju termina 'Svršitelj', odnosno nastavnik vidi,* PRILOG № 232.

[484] Nepobitna je činjenica da je na čelu krstjana u okviru Bosanske crkve bio *Did* (djed), koji je imao sjedište u vlastitoj *hiži* iz koje je vodio *'episkupske'* poslove – *curia episcopalis*.

Interesantan je podatak da su bosanski krstjani od *Katara* u Francuskoj nazivani *bonshommes* ili *bonscrestias*.

Vidi: Pilar, Dr. Ivo: ***O bosanskim bogomilima***, Zagreb, 1927. Digitalno izdanje dostupno na: https://bosnjaci.wordpress.com/2013/11/14/bosanski-bogumili/ (pristupljeno 28.9.2015.).

Uslijed njihovih propisa o ishrani[485] bili su i vrlo mršavi. Ideal im je bila mršavost, odnosno biti *asarkos kai asoma*, tj. biti bez mesa i kostiju.[486]

Da bi smo konkretnije prezentirali korištenu pojavnost, odnosno *stil* odjeće u ranom srednjovjekovlju, pa i samom srednjovjekovlju, mišljenja smo kako je neophodno konsultirati arheološke izvore vezane za pronađene artefakte ispod mramorja i reljefne forme na samom mramorju.[487] Mramorje predstavljaja općebosanski tip nadgrobnog spomenika kojeg su vremenom podjednako svi koristili bez obzira na vjersku pripadnost. Kako je vjera Bosanske crkve imala korijene u kasnoj antici, ona je unijela u srednji vijek i elemente grobne umjetnosti iz te epohe, pa je teorija o vezi krstjana *('bosanske hereze')* i mramorja sasvim osnovana. To što su se pod mramorjem pokopavali i pripadnici pravovjernih krstjana, rezultat je tradicije naroda na ovom prostoru, jer su krstjani kao i katolici, kasnije i muslimani[488], bili pripadnici istog naroda – dobrih Bošnjana.[489]

Danas je sasvim izvjesno da se rasprostiranje mramorja skoro u potpunosti podudara s teritorijem koji je naseljavao bosanski narod, odnosno s teritorijem koji je zauzimala srednjovjekovna bosanska država. I u slučajevima gdje se javljaju izvan granica današnje Bosne i Hercegovine, radi se o oblastima koje su u određenom srednjovjekovnom periodu pripadale bosanskoj državi, dok su danas u sklopu susjednih zemalja.[490]

Jedan od dokaza o tome kako su bosanski krstjani bili uvjereni da trebaju činiti dobra djela umjesto da se oblače u svilene i ine skupocjene obojene tkanine pronalazimo i u načinu njihovog ukopa. Naime, za razliku od privilegiranog sloja bosanske vlastele, u srednjem vijeku dobri Bošnjani su ukopavani nagog tijela bez prisustva bilo kakve odjeće.[491]

Umjetnost nadgrobnih spomenika srednjovjekovnih stanovnika Bosne u vidu mramorja karakteriziraju i likovne predstave iz kojih je moguće, kako je već naglašeno, iščitati kulturu odjevanja. Njihov repertoar je veoma širok. Podjednako su zastupljeni muškarci i žene, stariji i mlađi, kako svjetovna tako i duhovna lica. Likovi su prikazani u različitim prizorima, na način koji je po mnogo čemu originalan i svojstven samo srednjovjekovnoj bosanskoj umjetnosti. Koliko su pojedini *kovači*[492] doveli do savršenstva izradu samog mramorja, a naročito plićih i dubljih reljefnih motiva na njima, potvrđuje i, npr. mogućnost da se prema njihovom vrlo realističnom i preciznom prikazu ljudskih figura u odjeći rekonstruira ondašnja *moda* u odijevanju; pa ju je na temelju još prisutnih estetsko-umjetničkih prikaza danas moguće uporediti s onodobnom modom u Zapadnoj Evropi, te ustvrditi da je ta odjeća bila u stilu onovremenih zapadnoevropskih trendova odijevanja.

Najkonkretnije i najupečatljivije vizualne informacije možemo preuzeti sa pravilnih i lijepo urađenih figura iz Radimlje; figura osobe sa jednom podignutom rukom, nazvane *vojvodskom figurom* ili *knez sa uzdignutim rukama*. Podignuta ruka sa raširenim dlanom predstavlja univerzalni i opći znak kojim se iskazuje dobronamjernost, mir i dobre želje prema drugima. S obzirom da se na prostoru Bosne taj motiv može pratiti preko spomenika kroz vrijeme od nekoliko stoljeća, s pravom se drži da je riječ o tipičnom drevnom bosanskom pozdravu.

[485] *Šire o ishrani bosanskih krstjana i drugim propisima vidi,* PRILOG № 233.

[486] *Vidi,* PRILOG № 234.

[487] *Vidi,* PRILOG № 235.

[488] *Vidi,* PRILOG № 236.

[489] *Vidi,* PRILOG № 237.

[490] *Vidi,* PRILOG № 238.

[491] *[…] Zaista, u većini slučajeva ispitanih pojedinačnih grobnih mjesta ispod stećaka nije se našlo ništa od priloga, pa ni od odjeće.*
Vidi, Bešlagić, Šefik: ***Stećci kultura i umjetnost***, Sarajevo, 1982., str. 52.

[492] Termin *kovači,* kako je već navedeno, koristi se u značenju majstora klesara koji je *kovač-klesar*.
Vidi, ***O mramorju***, u: *Duh Bosne*. Međunarodni, interdisciplinarni, online časopis. Digitalno izdanje dostupna na: http://www.spiritofbosnia.org/bs/volume-2-no-1-2007-january/inscriptions-on-bosnian-medieval-tombstones-stecaks/ (pristupljeno 30.8.2015.); ■ Imamović, Enver: ***Bosanski stećci***, str. 13. Digitalno izdanje dostupna na: http://www.academia.edu/12847435/Bosanski_ste%c4%87ci (pristupljeno 2.9.2015.).

Kovač mramorja dobrih Bošnjana. (Izvor. Arhiv Akšamija).

▲493 Prikazivanje narodnog *kola* u formi igre veoma je raširena na mramorju. U većini slučajeva u kolu igraju muškarci i žene zajedno, sa oslonjenim rukama na ramenima i precizno označenim pokretima.

▲494 Kao na primjer, u okolini Ljubuškog.
Vidi, Bešlagić, Šefik: ***Ljubinje – Srednjovjekovni nadgrobni spomenici***. *Naše starine*, X, Sarajevo, 1965., str. 155; ■ Idem: ***Stećci i njihova umjetnost***, Sarajevo, 1971., str. 49.

▲495 Bešlagić, Šefik: ***Boljuni***. *Starinar*, XII/1961., Beograd, 1961., str. 186-187.

▲496 ***Ibid.***, ilustracija 8.

▲497 Bešlagić, Šefik: ***Stećci u Brotnjicama***. *Anali Historijskog instituta u Dubrovniku,* VIII, IX, Dubrovnik, 1962., str. 68-70.

▲498 ***Hrvatski glagoljski misal Hrvoja Vukčića***, Zagreb – Ljubljana – Graz, 1973., str. 501.

▲499 *Objašnjenje tordiranog vijenca vidi,* PRILOG № 239.

Linearna forma prezentacije načina odjevanja dobrih Bošnjana na mramorju. (Izvor. Ammar Akšamija).

Odjeća pripadnika Bosanske crkve sa jednom podignutom rukom na lokalitetu Radimlja kod Stoca.

U svim tim slučajevima prikazana je ista nošnja – zakopčan haljetak sužen u struku, sa kratkim dijelom od pasa dolje, koji se kao forma suknje širi i završava dosta visoko iznad koljena. Rukavi haljetaka idu do samih šaka, ali su priljubljeni uz ruke. Ispod haljetka su deblje dugačke hlače (gaće), priljubljene uz noge. Na nogama nije prisutna nikakva obuća. Haljetak je "ukrašen" do pasa horizontalnim, a dalje vertikalnim, odnosno nešto nakoso izvedenim prugama. Na nekim rukavima "ukrasi" su kao dva niza spojenih kosih paralela. Slična situacija je i na figurativnim motivima narodnih kola (igre)▲493 samo što na nekim slučajevima hlače (gaće) nisu priljubljene uz noge.▲494 Žene su obučene u dugačke haljine koje su prema dolje šire, a nekada su i utegnute u pasu. I kod žena su haljine u donjem dijelu ponekad "oplemenjene" uspravnim prugama. Kod svih motiva punih figura nije teško uočiti pol osobe. Muškarci uvijek imaju, kako je već rečeno, hlače (gaće) priljubljene uz noge, obično su utegnuti u pasu, a u mnogim slučajevima na glavama su im naznačene i kape. Kape su redovno sa zadnje strane prema dolje produžene.▲495 Ponekad su te kape prema gore i nešto pozadi šiljatije forme, tako da, u nekim slučajevima, ostavljaju utisak postojanja otvora na kapi.▲496 Iako veoma rijetko, ipak u nekoliko slučajeva su takve šiljaste kape prisutne i kod žena.▲497 Neuobičajena, vrlo zanimljiva kapa nalazi se na glavi kolovođe u Boljunima, u okolini Stoca, koja na krajevima ima dvije šiljaste forme, a iz čijeg središnjeg dijela *izrasta* ljiljan.▲498 Na nekim primjerima su glave učesnika oivičene tordiranim vijencem, kao predstavom kose ili sunca.▲499 Na zgošćanskom sljemenjaku prikazane su dvije muške figure u stojećem

položaju koji na uzdama drže dva bogato opremljena konja. Odjeća, lijevo pozicioniranog konjanika, sastoji se od uske tunike s pojasom koji pada do polovine bedara, velike kape sa širokim obrubom na glavi i šiljaste obuće na nogama. Druga figura je sa bogatom odjećom na sebi, na osnovu koje se pretpostavlja da se radi o vladaru ili vlastelinu.

Ukoliko se sada fokusiramo na daljnje arheološke nalaze iz grobnih mjesta susrešćemo se, između ostalog, sa ostacima tekstila, po čemu se, ipak može zaključiti da je postojao običaj sahranjivanja vlastele i u odjeći.[500]

U Humskom, Veličanima, Biskupu, Turbetu, Donjoj Zgošći i u još nekim mjestima tekstil nije bio običan, nego srebreni i zlatni brokat, što neminovno govori o bogatijim osobama, koje su mogle da nabave taj luksuzni artikl kod dubrovačkih trgovaca.[501] U blizini srednjovijekovnog karavanskog puta iz Dubrovnika za Srebrenicu i dalje na istok, na lokalitetu Crkvine, Glasinac, u jednom nedavno otkopanom grobnom mjestu pronađeni su ostaci zlatnotkane tkanine. Pretpostavlja se da je tu bila sahranjena istaknuta osoba.[502] U Docu na Bili pronađen je čohani haljetak od vrata do karlice, sa dijelovima pojasa i dvije srebrene kopče. Haljetak je smeđe boje i kopča se na lijevu stranu. Još je pronađena dobro očuvana kapa s ukrasima od tanke žice, a ispod nje, oko vrata, nalazila se prozirna tkanina.[503] Također, u grobnim mjestima kod Ostrošca, nedaleko od Konjica, pronađena su lijepo urađena metalna dugmad,[504] dok su u Vrućici kod Teslića nađeni zlatni i srebreni prstenovi i komadići brokata,[505] a u Biloj kod Travnika nađeni su čipkana kapica i novčići[506]…

Od 10. do 12. stoljeća možemo bolje pratiti gospodarska i kulturno-društvena kretanja zbog pojave kancelarija i organiziranije vlasti, kao i sve većih kontakata s Dubrovnikom. Dokumenta koja nam stoje na raspolaganju uglavnom se odnose na povlaštene slojeve, feudalce, ali i nadalje ostaje otvorena problematika detaljnijih opisa odjevanja nižih slojeva društva na području današnje Rogatice.[507] Ipak, pošto nije moguće približiti izgled odjeće, sa sigurnošću moguće je navest da je ona izrađivana od materijala za koje je korištena vuna, lan, konoplja i gotovo sukno, te da je i, najvjerovatnije, slabije bila ukrašena. Pouzdani su podaci kako su žene po okolnim selima nosile šire haljine bez pasa i jedan duži tip haljine obuhvaćen pojasom.[508] Međutim, viši slojevi koristili su luksuzne uvozne tekstilne materijale i ukrase od *almasli*, dragog kamenja, kao i, najvjerovatnije, domaći bogati vez i kvalitetnije domaće tkane materijale, što se evidentno pokazivalo na dvorskim ceremonijalima.

Privrednim napretkom srednjovjekovne bosanske države tokom 13. stoljeća dolazi do trgovinske razmjene, najviše s Dubrovnikom preko kojeg se trguje i raznim tkaninama, te su na taj način pristizali kulturni utjecaji srednje i zapadne Evrope u Kraljevinu Bosnu,[509] a iz Bosne su se izvozile prerađevine od vune, grube domaće tkanine, pokrivači…[510] koji se šalju u Veneciju, Apuliju, zatim u Ankonu, Rimini i ostale gradove Marke (tal. *Marche*,

[500] *Popis nekih lokacija gdje su pronađene tkanine vidi,* PRILOG № 240.

[501] *O nalazu brokata vidi,* PRILOG № 241.

[502] *O nalazu u grobnom mjestu na Glasincu vidi,* PRILOG № 242.

[503] Fekeža-Martinović, Lidija: ***Arheološka iskopavanja srednjovjekovnog groblja na Glavici u Han Bili kod Travnika***. *Godišnjak Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 2015., str. 267-287.

[504] Bešlagić, Šefik: ***Stećci u dolini Neretve***. *Naše starine*, II, Sarajevo, 1964., str. 210.

[505] Bogunović, M. Petar: ***Iz usorskog kraja i okoline***, Sarajevo, 1937., str. 44-48.

[506] Čremošnik, Irma: ***Srednjovjekovna kapa iz Bile kod Travnika***. *Glasnik Zemaljskog muzeja*, VII, Sarajevo, 1952., str. 111-119.

[507] *Vidi,* PRILOG № 243.

[508] *O određenim razmišljanjima vezano za odjeću puka vidi,* PRILOG № 244.

[509] *Usporedi,* Lovrenović, Dubravko: ***Srednjovjekovna Bosna i srednjoeuropska kultura – Prožimanja i akulturacija***. *Forum Bosnae*, br. 5, Sarajevo, 1999., str. 197.

[510] Terminima *rassa* i *schiavine* se označavalo porijeklo navedenih tkanina iz Bosne.

od *le marche di Ancona* = marke Ancone; regija u središnjoj Italiji).[511] Na osnovu dokumentarne građe o materijalnoj kulturi i, samim tim, odjevanju dobrih Bošnjanja bivaju vidljivi elemnti specifičnog bosanskog načina odjevanja, stila – *al modo de Bosnia* uz upotrebu skupocjenih tkanina iz Italije, turske svile,[512] srebrenih pojaseva, kolajni od zlata s dragim kamenjem, oružjem okovanim u skupocjene metale… Izgled bosanskih plemića tadašnjeg rogatičkog kraja odvaja se djelimično od tipičnog gotičkog načina odijevanja koji je vladao u Budimu i srednjoj Evropi.[513] Zajedničke stilske karakteristike vidljive na odjeći srednjovjekovnih feudalaca, trgovaca i vlastele, ukazuju na postojanje *bosanskog stila* kao jedne od specifičnosti srednjovjekovne Bosne. Već smo ranije spominjali neka od istraživanja Lajosa Thalloczya, Konstantina Josefa Jirečeka, Varene Han, Bojane Radojković i Marian Wenzel koji su ukazali na postojanje određenih specifičnosti u materijalnoj kulturi srednjovjekovne Bosne u pokošaju njenog utemeljenog definiranja.[514] Za razliku od Pave Anđelića,[515] Pavao Živković zaključuje da su u kulturi Bosne pred kraj srednjeg vijeka prepoznatljivi čitavi slojevi s obilježjima susjednih kultura, ali i naglašava da se u dokumentima susreću pojasevi i prstenovi rađeni na *bosanski način*, odjeća, pa čak i marame.[516] Date konstatacije navedenih historičara i historiografa u svojim radovima analizira i potvrđuje Vesna Mušeta-Aščerić detaljno navodeći i obrađujući sve relevantne izvore, te potkrijepljujući utemeljenje za postojanje terminološke odrednice *bosanski stil* i kada je riječ o samoj odjeći.[517] Među mnogim karakterističnim primjerima kojima se može dokumentirati postojanje bosanskog stila nalazi se i odjeća Stjepana II Kotromanića, te njegove pratnje iz 1380. godine.[518] Također u istom depozitu, pored više komada dragocjenog nakita, spominju se i *brokete,*[519] kopče kao sastavni dijelovi ukrasa na

Primjeri ženskih haljina po "gotskoj modi" i duhu gotike – podijeljene na dva dijela od različitih materijala i šara.

[511] *Vidi,* Kovačević-Kojić, Desanka: ***Ekonomske veze i kulturni uticaji između bosanske države i talijanskih gradova u XIV i XV vijeku***. *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine*, br. XXXV, Sarajevo, 1984., str. 39; ■ Anđelić, Pavao: ***Doba srednjovjekovne Bosanske države***; u: *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 1984., str. 537-540; ■ *Usporedi,* Radojković, Bojana: ***Zapadni uticaji na primenjenu umetnost Bosne u XIV i XV veku***. *Radovi sa simpozijuma: Srednjovjekovna Bosna i Evropska kultura*, Zenica, 1973., str. 220-224.

[512] Svom upravitelju dvora kraljica Katarina ostavila je jedno *tursko odijelo* od crvene svile protkano zlatom.
Vidi, Thalloczy, Lajos: ***Prilozi k objašnjenju izvora bosanske historije***…, str. 25.

[513] *Vidi,* Lovrenović, Dubravko: ***Srednjovjekovna Bosna i*** …, str. 194-195.

[514] *Vidi:* fusnote No. 90, 91, 92, 93 i 94.

[515] *Vidi,* Anđelić, Pavao: ***Doba srednjovjekovne bosanske države;*** u: *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do pada ovih zemalja pod osmansku vlast*, II izdanje, Sarajevo, 1984., str. 536.

[516] *Vidi,* Živković, Pavo: ***Ekonomsko socijalne promjene u bosanskom društvu u XIV i XV stoljeću***, Tuzla, 1986., str. 197-198.

[517] Mušeta-Aščerić, Vesna: ***Odjeća sa elementima ukrašavanja karakterističnim za Bosnu;*** u: *Bosanski stil – jedna od osobenosti bosanskog srednjovjekovlja*. *Znakovi vremena*, broj 17, Sarajevo, 2002. Digitalno izdanje dostupna na: https://www.scribd.com/document/66939370/Vesna-Mušeta-Ašćerić-Bosanski-stil (pristupljeno 6.10.2015.), str. 13-14; ■ *Vidi i,* Idem: ***Uloga bosanskog srednjovjekovlja...***, str. 32-33; ■ Idem: ***Za novi pristup bosanskom srednjovjekovlju***…, str. 330.

[518] *Vidi,* Vasić, Pavle: ***O nekim vidovima srednjovjekovne nošnje u Bosni i Hercegovini***. *Radovi sa simpozija Srednjovjekovna Bosna i Evropska kultura*, (ur. Fikret Ibrahimpašić), Izdanja Muzeja grada Zenic,e III, Zenica, 1973., str. 257.

[519] Lat. *bochetta* u značenju *fibula* ili kopča.

odjeći,[520] te i jedan *plašt crlenoga damaskina s zlatom, postavljen čednom crlinom.*[521] Njegova supruga i kći imali su haljine veoma visokog struka, a supruga bana Šubića nosila je haljinu po gotskoj modi i duhu gotike podijeljenu na dva dijela od različitih materijala i šara, dok je na glavi nosila kapu nalik *skufiju* koja bi mogla predstavljati bosanski element ženske odjeće. Ogrtač sličan njenom, koji je bio pričvršćen fibulom na sredini grudi, nosile su i tri kćeri kraljice Jelisave Kotromanić.[522] Tu može biti uvršten i kraljevski *plašt od pozlaćenog sukna* kraljice Katarine Kosača-Kotromanić,[523] kao i odjeća sa njenog nadgrobnog spomenika gdje su vidljivi dijelovi odjeće koju su imali viši slojevi, prije svega kraljevska obitelj.[524] Kraljica je obučena u dugu svečanu haljinu, čiji blagi nabori sežu do stopala. Gornji dio, nešto dubljeg proreza okovratnika haljine, ukrašen je trostrukim nizom dekorativnih elemenata kružnog oblika. Široki pojas s nizom kvadratnih dekorativnih motiva vjerovatno je autohtonog bosanskog porijekla.[525] Nezaobilazan bi bio i autentični *kraljev plašt* od zlatnog sukna, koji kraljica navodi u svom testamentu od 20.10.1478. godine.[526] Također i Sandaljeva žena Jelena Hranić ostavila je 1440. godine porodici Kosača *plašt s biserom* bez rukava i *plašt od crvenog aksamita* (velura, op. aut.) *s bisernim partami… postavljen hermelinom* i *zlatom izvezene rukave.*[527]

Kraljica Katarina Kosača-Kotromanić na svom nadgrobnom spomeniku u Bazilici Svete Marije na nebeskom žrtveniku, koja se često naziva i Kapitolijeva crkva ili Kapitolijeva bazilika – Rim. (Izvor. Ammar Akšamija).

[520] Lilek, Emil: ***Riznica porodice 'Hranići' (nadimak Kosače)***. *Glasnik zemaljskog muzeja*, 1/2, Sarajevo, 1889., str. 19-20.

[521] ***Ibid.***

[522] Vasić, Pavle: ***O nekim vidovima srednjovjekovne nošnje...***, str. 251-252; ■ Radojković, Bojana: ***Zapadni uticaji na primenjenu umetnost Bosne***…, str. 225.

[523] Thalloczy, Lajos: ***Prilozi k objašnjenju izvora bosanske historije***…, str. 25.

[524] *Šire o grobnom mjestu kraljice Katarine vidi,* PRILOG № 245.

[525] *Vidi,* Zelenika, Anđelko: ***Nadgrobni spomenik bosanske kraljice Katarine Kosača-Kotromanić u Rimu***. *Hercegovina,* br. (1) 9, Mostar 1995., str. 121-122.

[526] Mušeta-Aščerić, Vesna: ***Odjeća sa elementima ukrašavanja karakterističnim za Bosnu***…, digitalizirano izdanje, str. 14.
O napuštanju teritorije Bosne od strane kraljice Katarine i odnesenom blagu vidi, PRILOG № 246.

[527] *Usporedi,* Anđelić, Pavao: ***Doba srednjovjekovne bosanske države***…, str. 548.

Srednjovjekovni kostim bosanskog plemića.

Poznat je podatak da su dubrovački krojači izrađivali određene dijelove odjeće za tadašnje bosanske feudalce i vlastelu, ali se, po mišljenju historičara, *[…] ipak ne smije potpuno isključiti ni rad domaćih majstora, pogotovo kada se radi o vezu, pletenju ili jednostavnijem tkanju.*[528] Pored podataka koje smo preuzeli ili smo mogli preuzeti iz istraživanja arheoloških artefakata, predstava sa stećaka, nadgrobnih ploča, kamene plastike, pečata, novca, iluminiranih rukopisa, mišljenja smo da su nezanemarivi i pisani izvori. U takvim dokumentima, između ostalog, spominje se *bosanski ogrtač – mentello alla bosnese*, *kuntaš* ili *kuntuš*, jedna vrsta zimskog kaputa, zatim *šuba*, vrsta dugog širokog krznenog bosanskog ogrtača, *svita*, dio odjeće ali i vrsta platna, *zupan* ili *župan*, kratki haljetak… Na glavi su se nosile kape, za koje se sa sigurnošću može reći da su autentične domaće forme, jedna u vidu kapuljače, druga niska sa ovalnim gornjim dijelom, te *klobuk*, vrsta platnene ili vunene kape koja je u donjem dijelu bila opšivena krznom.[529] Dalje bi smo mogli navoditi razne zlatarske proizvode u vidu različitog nakita, bisernih ukrasa, zlatne, srebrene i biserne krune, dijadema, oglavlja s dragim kamenjem i biserima, broketa, zlatne i srebrene kopče najčešće ukrašene rubinima ili biserima…

Tkanine manufakturne proizvodnje sa kojima su trgovali dubrovački trgovci u srednjovjekovnoj Bosni bile su i sa Istoka i sa Zapada, a najčešće iz Venecije, Firence, Mantove, Verone…[530] Od ponuđenih materijala dosta se upotrebljavala crvena čoha,[531] somot, zlatnotkane tkanine, srebreni i zlatni brokat, drugi luksuzni uvozni tekstilni materijali i ukrasi od dragog kamenja..., a iz domaće proizvodne palete dodatno su korišteni fino vuneno sukno, krzno i koža koji su se inače izvozili iz Bosne. Poznata je bila proizvodnja i, već pomenuti, izvoz marama izrađenih na *bosanski način*, kojim je dubrovačka, evropska i lokalna ženska feudalna vlastela pokrivala glave, te ukrašavala i pekrivala skupocijena venecijanska ogledala.[532] Ipak, ovi materijali su bili korišteni samo od strane vlastelinskog imućnijeg stanovništva. Težnja za elitističkom obradom tog vremena, najvjerovatnije nije sprečavala ni pripadnike Radenovića-Pavlovića, jednih od vodećih slojeva bosanskog društva, da za sebe naruče predmete i odjeću iz najluksuznijih italijanskih centara tog doba, pored već prisutnih domaćih majstora ukrasne obrade.

Nažalost, za sada možemo samo pretpostaviti da je slična situacija sa kulturom i načinom odjevanja bila i kod bosanske krstjanske vlastele Pavlovića, nasljednika vojvode Pavla Radenovića u utvrđenom gradu Borču, koji se, kako je rečeno, uzdizao nad lijevom obalom rijeke Prače u ataru sela Varošišta – blizina *locum qui dicitur Rogatiçe.*[533] Ovu našu pretpostavku temeljimo na podacima vezanim za vremenski period korištenja prethodno navedene odjeće srednjovjekovnih feudalaca i vlastele, društvenog položaja ove porodice, kao i na činjenici da se centralni grad Pavlovića nalazio na tački do koje su direktno išli i tu se obavezno odmarali i trgovali dubrovački karavani na putu prema Srebrenici.[534] Pretpostavljamo kako je bilo sasvim moguće da dubrovački trgovci svoju cijenjenu i skupocjenu robu ponude vlasteli na čijoj su zemlji noćivali i da, bar dio svojih *dugovanja* prema domaćinima, ako ne za novac, a onda u vidu robne razmijene pokušaju prodati u duhu svojih trgovačkih manira.

Ženska haljina na dvoru vlastele Pavlovića. Rekonstrukcija po ugledu na italijensku modu početkom 15. stoljeća. (Izvor. Arhiv Akšamija).

[528] *Vidi,* Vasić, Pavle: ***O nekim vidovima srednjovjekovne nošnje***…, str. 250.

[529] *Vidi,* Mušeta-Aščerić, Vesna: ***Odjeća sa elementima ukrašavanja karakterističnim za Bosnu***…, digitalizirano izdanje, str. 13.

[530] *Vidi,* Desanka Kovačević-Kojić: ***Ekonomske veze i kulturni uticaji između bosanske države i talijanskih gradova u XIV i XV vijeku***. *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine,* br. XXXV, Sarajevo, 1984; ■ Anđelić, Pavao: ***Doba srednjovjekovne Bosanske države***…; ■ Vasić, Pavle: ***O nekim vidovima srednjovjekovne nošnje***…;

[531] Dolaskom Osmanlija u Bosnu crvena čoha će biti stalno u upotrebi kao propisana za povlašćenui feudalnu klasu, a za nemuslimansko stanovništvo bila je propisana crna čoha za šivenje odjeće.

Odjevanje Pavlovića i njima potčinjenih u utvrđenom gradu Borču – blizina *locum qui dicitur Rogatiçe*. Rekonstrukcija na osnovu italijenskog trenda u oblaćenu između 1380. i 1400. godine.

Tako, na osnovu navedenog i nekih drugih prikaza možemo ustanoviti da su Radenovići, docnije i Pavlovići, kako žene tako i muškarci, imali glavni dio odjeće u formi košulje, *tunike*, od finog vunenog ili lanenog platna, koja se kod muškaraca sastojala od dugačke donje sa uskim i dužim nogavicama, i gornje, kraće tunike bez otkopčavanja koja je imala kraće, nešto šire ili uže rukave. Gornji dio odjeće koji se stalno nosio u zatvorenom prostoru utvrde nazivao

▲532 *Vidi,* Radojković, Bojana: ***Materijalna kultura bosanske vlastele***. *Zbornik za istoriju Bosne i Hercegovine*, I, Beograd, 1955., str. 71.

Prekrivanje ogledala maramom ili nekom tanjom neprozirnom tkaninom u Rogatici se do danas zadržalo kod muslimanskih porodica. Naime, kada neko od članova porodice umre, obavezno se maramom pokriva ogledalo i njegov portret, ukoliko se kao takav nalazi na zidu u vidu bilo kakvog slikovnog rješenja (ulje na platnu, crtež, grafika, fotografija…).

▲533 *Vidi:* fusnotu No. 32.

▲534 *O Srebrenici i dubrovčkim trgovcima vidi,* PRILOG № 247.

Za razliku od vlastele, niži članovi crkvene hijerarhije – *Slušaoci*, odnosno puk, nije imao ni prilike a niti je pratio bilo kakvu modu odjevanja. Koristio je odjeću koju je sam mogao da uradi, u skladu sa pravilima tradicionalne zajednice dobrih Bošnjana i aktuelnih vremenskih uvjeta za njezino nošenje. (Izvor. Arhiv Akšamija).

se *svita,* a imao je formu svilene duže košulje. Na osnovu već urađene analize predstava sa stećaka, možemo zaključiti kako je *svita* zapravo bila muška košulja čiji je jedan tip dosezao do koljena ili nešto niže i uvijek bio stegnut pojasom u struku, kao i da su nošene i kraće košulje koje nisu dosezale dalje od pojasa. U takvoj situaciji preko struka nošen je pojas s ciljem da pokrije gornji završetak hlača i ujedno da ih bolje drži. Obično su pojasevi rađeni od kože i baršuna, sa određenim ukrašenim elementima od plemenitih metala. Plašt je bio posebna karakteristika vlastelinske nošnje, a predstavljao je simbol vlastelinskog dostojanstva, pa su, ovisno od statusa, korištene pastelne i jarke boje. Ispod plašta, u donjem dijelu tijela nošene su hlače od tanjeg materijala, tada već šivene prema obliku tijela. Na nogama su nosili tanje mekše čarape i zatvorene cipele napravljene od fine mekane kože priljubljene uz nogu s drvenim ili kožnim potplatcima. Kada je zimski period u pitanju, pretpostavljamo da su na putu ili svećanim prilikama imali krzneni plašt ili vuneni ogrtač od domaćeg sukna, duži zimski kaput, šire i duže muške košulje, kraćih a širokih rukava, te vunene hlače raznih oblika, koje su bile duge i široke, a koje su se ponekad remenom stezale u donjem dijelu. Od obuće nošene su čizme na deblju vunenu čarapu, a na glavi su nosili kožne, vunene ili krznene kape, koje su obično bile dodatno opšivene krznom u donjem dijelu.

Svoju vjernost i odanost mužu, žene su jasno pokazivale noseći dugu odoru, dok su kosu, kao znak koketnosti, prikrivale oglavljima u vidu marame *ubradače* od svile, a i onih vunenih izrađenih u Bosni, koje su padale po vratu i ramenima. Nošene su plisirane haljine od teške svile, brokata ili damasta, čiji je donji rub bio ukrašen širokom trakom. Veći utrošak tkanine značio je i novčanu moć. Vodilo se računa o boji tkanine jer je ona bila društveni i statusni pokazatelj. Ženske tunike bile su uže i dulje od muških, a sastojale su se od uske košulje koja se vezala na leđima ili sa strane, te nabrane suknje. U struku se nalazio veliki pojas od kože ili svile, ukrašen dragocjenim metalima i dragim kamenjem, koji se znao spušati sve do gležnjeva. Na vratu su nošeni, ali i decentno bili vidljivi, ukrasi od zlata, srebra ili bisera, a na rukama prstenje sa *piroze* kamenjem. Prilikom posjeta i na prijemima nosile su dugačke plaštove ukrašene trakama ili vezom. Plašt je bio specifičan po dubljem V – izrezu koji je bio obogačen ukrasom od lisičijeg krzna ili tkaninom u drugoj boji. Za hladnijeg vremena nošeni su ogrtači.

Ženska haljina na dvoru vlastele Pavlovića.
Rekonstrukcija po ugledu na italijensku modu krajem 14. stoljeća.

Od početka 15. do kraja 19. stoljeća novi kulturni inventar odjevanja stanovništva se ispoljiava pod utjecajem novih društvenih i vjerskih okolnosti. Polazeći od vijesti o padu Bosne pod osmansku vlast, u kojoj se kaže da *nestaje bosansko kraljevstvo*, *jedno od najbogatijih na tlu Balkana*, posredstvom pisanih izvora moguće je utvrditi sudbinu članova kraljevske porodice i pojedinih bosanskih vlastelina.[535] Za jednog od eklatantnih primjera smatra se sudbina bosanske kraljice Katarine Kosače-Kotromanić, koja je bila predmetom brojnih rasprava istraživača i historičara što su pratili njeno kretanje u periodu od 1463. do njene smrti 1478. godine.[536] Na osnovu navedenih podataka i dostupnih izvora može se zaključiti kako je jedan broj bosanske vlastele napustio teritoriju Bosne, a jedan dio njih ipak ostao

[535] *Usporedi,* Ćirković, Sima: ***Počteni vitez Pribisav Vukotić;*** u: *Zbornik Filozofskog fakulteta*, 10, Beograd, 1968., str. 259, napomena br. 2.

Uz napomenu da se Pribislav Vukotić nakon pada Kraljevine Bosne našao u Padovi, gdje je raspolagao imanjem i posjedovao dosta vrijednog nakita i gotovog novca S. Ćirković izražava potrebu da se prikupe i pročitaju razasute vijesti o pojedincima koji su poslije osmanskog osvajanja našli utočošte u susjednim zemljama.

[536] *Vidi,* Tošić, Đuro: ***Bosanska kraljica Katarina***…, str. 85.

s pukom, čiji je titularni kralj bio Matija, sin Radivoja od Vranduka, rođeni brat dvojice bosanskih kraljeva: Stjepana i Tomaša Ostojića. Matija je primio islam, te uzeo novo ime *Ishak*, i time, najvjerovatnije spriječio sjeću ostatka bosanskog plemstva u Jajcu, a dobio je i nadimak *Šabančić* i *vladao* je marionetski Bosnom od 1463. do 1465. godine. Između ostalih, najmlađi brat kraljice Katarine Stefan, kasnije Ahmed-paša Hercegović, kao i njena djeca sin Šimun i ćerka Katarina mlađa, također, prihvatili su islam i uzeli nova imena *Ishak-beg Kraljević od Karasija* i *Tahiri Hanum*. Bivša kraljevina postala je *sandžak* sa centrom u *Saraj-ovasi*, kasnije Saraj Bosni. Za prvog *sandžakbega* tadašnji *sultan* Mehmed II Fatih postavio je *fermanom*, naredbom, islamiziranog Bošnjaka Mehemd-*bega* Minetovića / *Minnetoğlu Mehmed Bey* (od 1463. do 1464.) jer je bio uvjeren da niko neće bolje znati upravljati Bosnom nego čovjek koji je i sam iznikao na toj zemlji a odan je Porti. Kasnije će to postati praksa da namjesnici u Bosni budu njeni sinovi. Dojučerašnjim velikodostojnicima, sada *spahijama*, nisu oduzimana njihova imanja i, eventualno, dodjeljivana su im dodatna imanja onih plemića koji su otišli iz Bosne ili su izgubili glavu pri njenom osvajanju. Bitno je istaći kako su samo bosanske *spahije* imali isključivo pravo nasljeđivanja svojih imanja i da je samo domicilni stanovnik Bosne mogao postati *spahija*. Bila je isključena mogućnost da stranci imaju zemljišne posjede u Bosni, pa je *spahijski* sistem u bosanskom *sandžaku* postao najkohezionija snaga bosanskih feudalaca i najjači u cijelom Osmanskom carstvu. Domaće *spahije* su jačale i postajale osnovni činilac u političkom životu Bosne, često jači i od *uleme*, vjerskog sloja stanovništva.

Na samom početku naznačenog perioda odjeća čelebipazarskog puka je bila najvećim dijelom domaće proizvodnje. Materijali za odjevanje bili su od prirodno dostupnih sirovina: vune, lana, konoplje i kože, a nešto imućniji koristili su i pamuk. Pamuk se mješao sa konopljom i davao miješano platno, tzv. *mješavu*, za razliku od čistog lanenog, zvanog *prtenina*. Sa upotrebom pamuka i tkanjem *mješave*, čisto laneno platno[▲537] ili miješano s konopljom služilo je za izradu svakidašnjih dijelove odjeće, dok su se od *mješave*[▲538] izrađivali dijelovi prazničnih odjevnih predmeta.

Do početka 15. stoljeća, od *ćetena* – lana i *ćenevira* – konoplje na široj teritoriji današnje Rogatice tkalo se platno za osnovne dijelove *kijafeta* – odjeće: košulje, gaće, ženska pokrivala ili *oglavlja*, odnosno marame još zvane i *krpe*, kao i za posteljno rublje i *dušeke* na kojima se spavalo. Za slamarice, odnosno *dušeke* čija je ispuna bila od suhe kukuruzovine, slame ili vune, korišten je grublje tkani materijal od konoplje. Međutim, u *kasabi* za vunene dušeke korištena je vrsta tkanine zvana *junbasma*. Platno od konoplje, u obližnjim selima, korišćeno je i za ženske košulje *ćerećelije* – košulje za svaki dan. Također, isto platno se nalazilo i u tadašnjoj muškoj garderobi, *gaćama,* kako se tada zvalo ono što se danas razumijeva kao *hlače.* Nogavice su bile duge i široke, a imale su i manje izražen tur – zadnjicu. Ljeti su se obično nosile samo hlače i košulja, i to košulja preko hlača. Interesantno je da se muška košulja po kroju nije mnogo razlikovala od ženske, jedino je bila kraća. Dužina ženske košulje je bila do

▲537 Laneno platno tkano je uvijek u dva nita i zbog svoje strukture, odnosno ravne površine davalo mogućnosti za izvođenje veza po njemu.

▲538 Miješano platno, kao i čisto pamučno, zbog tanje niti, omogućavalo je izvođenje raznovrsnijih tehnika tkanja, koje su platnu davale posebnu plastičnost.

Lan i konoplja. (Izvor. Arhiv Akšamija).

iznad koljena, nabrana oko vrata i otraga u struku. Vezom se ukrašavalo po dnu košulje, oko vrata i na rukavima. Jedina razlika između muške i ženske je u tome, osim pomenutog, što muška košulja na sebi nije imala nikakvu formu veza.

Čisti lan se koristio za mekšu prazničnu odjeću, dok se miješao sa konopljom za svakidašnju zbog veće čvrstoće i izdržljivosti prilikom obavljanja raznih poslova. Skoro svaka kuća imala je *stan* za tkanje,[▲539] na kojem se tkalo platno i sukno. Sukno je tkano *u četiri nita* raznovrsnim tehnikama koje su mu davale i posebnu strukturu. Platno se tkalo od pređe lanenih vlakana ili su, nešto kasnije, vlakna *potkivana* pamukom. Takvo platno nosilo je naziv *melez*, a ukoliko je kompletno bilo urađeno od lanenih vlakana onda se zvalo *postav*. *Struka*, uzica, se upletala od osam upredenih konaca uz korištenje *preslice*. Odjeća sašivena od ovakvih platana obično je ukrašavana vezom od vunene, pamučne, a kasnije i svilene i zlatne niti. Izvezeni ornamentalni motivi uglavnom su bili floralnog karaktera.

Ipak, vuna je imala najveću primjenu u izradi tradicionalnih odjevnih predmeta kako na selu tako i u *kasabi*. Krajem proljeća su muškarci šišali ovce, a žene su bile zadužene za pripremu, sortiranje po boji i preradu vune.[▲540] Od češljane vune se izrađivalo sukno, nevaljano i valjano,[▲541] za sve gornje haljinke, kako ljetnje tanje, tako i zimske deblje. Na rijeci Rakitnici valjano je na *stupama* za valjanje sukna, sa glatkom površinom različitih struktura, a koje se najviše koristilo za muške *pelengaće*, zvane *šalvare*. Suknene haljinke su uglavnom bile prirodne boje vune, odnosno izbjeljene prirodne vune. Muškarci i žene skromnije platežne moći na košulju su nosili *džoku*, haljetak dug kao kaput, a kratak kao gunj, od grubog *šajakli* sukna sa ili bez rukava. Međutim zimi su se nosili *kabaši* sa dugim rukavima, također od sukna, a na unutarnjoj strani imali su bičeve uvijene kao kod janjeće kože. tj. krpno. Nešto bogatiji seljani nosili su *ćetebaše*. Osim toga vuna se koristila i za pletenje *čarapa*, rukavica, *šalova*, džempera, prsluka, tkanica, pojaseva, torbi… Boje su ovisile o boji prirodne vune, pa su se navedeni odjevni predmeti pojavljivali u bjeloj, sivoj, crnoj i *kahvaji* – smeđoj boji, kao i njihovim uzajamnim kombinacijama. Sa pojavom saznanja o korištenju prirodnih biljnih ekstrakta i pigmenata za bojenje tkanina, kao i, nešto kasnije, mogućnosti nabavke uvezenih posebnih boja za vunu i tkanine, pojavljuju se i drugi tonaliteti, kao npr. crveni, zeleni, zlatno-žuti… Pamuk, iako se uvozio, bio je u znatnoj upotrebi tek od 16. stoljeća, a u manjoj mjeri, zbog visokih cijena, korišteni su i materijali manufakturne proizvodnje.

Koža se upotrebljavala najčešće u sirovom stanju, neprerađena, samo osušena. Od nje je, pored ostalog, krajem 15. i početkom 16. stoljeća izrađivana laka, plitka obuća, naprijed ravne ili oblučaste forme tj. opanci koji su se po obližnjim selima zvali *poture*, a u Ćelebi Pazaru *saraj-ski čaruci* i bili su od žute i crvene kože, za razliku od *visočkih* koji su bili od raznobojne kože u modalitetima *putravca, kaišlija i fašnjaka.*[▲542] *Kajasa* ili oputa kojom su se pleli gornji dijelovi ovih opanaka bila je od tanje ovčije ili kozje kože.[▲543] Pored ovakvih oputara pravili su se i posebni opanci od *učinjene* – štavljene goveđe kože zvane *ćusele*, a nosili su ih mladići iz imućnijih porodica, sve dok se *kundure* – cipele nisu pojavile početkom 19. stoljeća kao novi

▲539 *O tkalačkim stanovima, načinima i vrstama tkanja vidi,* PRILOG № 248.

▲540 Poslije šišanja ovaca i sortiranja po boji, vuna se iskuhavala u lugu-pepelu, zatim ispirala, sušila i na kraju češljala. Poslije toga, ovisno od namijene prediva, vunena vlakna su se upredala u prediva različitih debljina.

▲541 Tkanje sukna se radi na razboju zašto su neophodne *osnova* (niti normalne debljine prepredenog konca zvanog *pređa*) i *potka* (vunena nit debljine malog prsta).

O postupku obrade tkanog u valjano sukno vidi, PRILOG № 249.

▲542 Visočki opanci su imali svoj poseban dizajn i razlikovali se od travničkih *šabara* i brčanskih *bijelih opanaka*.

Vidi, Marković, Zorislava: ***Narodna nošnja u okolini Travnika;*** *Glasnik zemaljskog muzeja*, Nova serija, Sv. IX, Sarajevo, 1954., str. 118.

▲543 *Usporedi,* Marković, Zorislava: ***Prerada kože i izrada opanaka u Visokom***. *Glasnik zemaljskog muzeja*, nova serija, Sv. VIII, Sarajevo 1953.

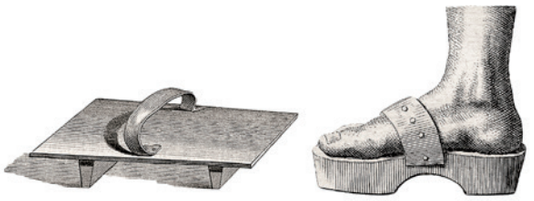
Tradicionalne muške hlaće i košulja od konoplje na početku 15. stoljeća. (Izvor. Arhiv Akšamija).

element obuće u raznim varijacijama. Tada one postaju obuća i to praznična, dok siromašniji i srednji slojevi uzimaju *učinjane opanke*, koji postaju jeftiniji od cipela. Cipele urađene od crvene kozije kože zvale su se *kajsarije* (od osm. *kayseri*), a običnije i lake *pašmage* (od osm. *başmak*). U zimskim uvjetima pripomoć takvoj obući bile su *krplje* ili *dereze*, drveni obručići sa donje strane opanka pričvršćeni oputom, pa zbog njihove širine mnogo se lakše kretalo po snijegu. Ukoliko je cesta bila poleđena koristili su se vuneni obruči ili obrući od kostrijeti nataknuti na prednji dio opanka.

LIJEVO NA ILUSTRACIJI: Pučka prvobitna forma obuće — opanci *poture* od neučinjene kože.
DESNO NA ILUSTRACIJI: Kasnija forma *čaršijske* obuće od učinjene / štavljene kože. (Izvor. Arhiv Akšamija).

Prije pojave kožnih opanaka proizvodili su se i drveni opanci. Forma opanka bi se izdubila od komada suhog orahova drveta, a na sredini je, već urađena forma opanka, bila prerezana kako bi se opanak prilikom hodanja mogao pregibati. Također, ljeti je korištena obuća tipa *kalvara* – plitka sandalasta obuća koja klapa na nogama ali česta u korištenju. Za njihovu izradu upotrebljavali su se jednaki kalupi jer se lijeva od desne oblikom nije razlikovala. Potplat, od drveta ili deblje goveđe kože zvao se *pendžeta*, mogao je biti sastavljen od više slojeva, a u nekim primjerima bio je i ojačan zakovicama. Poplat je bio učvršćen uz stopalo kožnim remenom što je prolazio između nožnog palca i susjednog prsta ili pak s nekoliko kožnih remenčića što su se vezivali oko gležnja. Međutim, osim navedenih tipova obuće, postojao je jedan tip plitke obuće koji se nosio u svako doba godine i zvao se *firale*, a ukoliko su bile u boji onda je to značilo da su uvezene sa Istoka i označavane su kao *jemenlije*. Oblačile su se na golu nogu, na čarape ili na *mestve* – vrsta duboke mekane obuće bez pete. U ranijem vremenu prosti je puk svakodnevno nosio jednostavnu obuću od ručno tkane ili pletene deblje tkanine, kostrijeti ili čak određeni vid jednostavne kožne obuće gdje se *neučinjen*a koža određenog oblika zamotavala oko stopala do iznad gležnja, a ponekad s trajnijom drvenom potplatom. Za kretanje oko kuće, pored *tahta-papuča* od kože, nošena je uz *priglavke* uobičajna

Različite forme drvenih *nanula*. (Izvor. Arhiv Akšamija).

Saraj-ski muški *čaruci* od učinjene / štavljene kože.

Visočki ženski *čaruci* od učinjene / štavljene kože.

Mestve od učinjene / štavljene kože.

Crvene čizme – poklon osmanskih vlasti kao iskaz časti.

obuća u formi drvenih *nanula*, vrste natikača sa izraženom reljefnom poplatom od drveta zvanom *topuk* (od osm. *topuk*) i kožnim kaišima pri vrhu gornje prednje strane. Međutim, mnogo kasnije, kod žena dolaze u upotrebu i ravne cipele sa dosta izraženim vrhom, a kao posebnu nagradu zaslužnim muškarcima osmanske vlasti su poklanjale crvene čizme, kao iskaz časti na ukazanoj pokornosti i uspješno obavljenih povjerenih zadatka ili poslova. Uz takve čizme nošene su i suknene bijele dokoljenice od abe zvane *kalčine* (osm. *kalgm*).

Po zaživljavanju osmanskog Čelebi Pazara javlja se urbano-trgovačka kultura koja je njegovala tadašnje vrijednosti orijentirane blagodatima feudalnog života. U toj kulturi zapaža se jak utjecaj Istoka, kako u načinu odijevanja, tako i u drugim oblicima kreativnog djelovanja.

Prije nego što pređemo na detaljniju obradu načina odjevanja stanovništva Čelebi Pazara valja upozoriti na jednu posebnu pojavnost koja se može okarakterizirati kao *govor odjevanja* na ovom prostoru. Na prvi pogled odjeća nam može djelovati uniformno, no pažljivija analiza otkrit će važne razlike. Određenim, ovoj zajednici poznatim, znakom u odjevanju odašiljala se karakteristična obavijest o osobi koja je nosi i ujedno objašnjavalo njeno *stanje*, čime se i okolina obavezivala na odgovarajuće ponašanje. Posebno je to važilo za iskazivanje pripadnosti dobi ili obilježavanju porodičnog statusa. Kada je npr. djevojka sredinom 19. stoljeća pri izlasku iz kuće stavila na glavu *fesić* sa dukatima i *askije* – naramenice od zlata, te *nase metnula duzen* – nakit i urese, njeni su susjedi znali da je ušla u krug udavača, a ukoliko je nosila *kalkan-kapu* to je bio znak da je već udata. Potvrda takvih statusa bila je i u oličenju

Fesić sa dukatima i *kalkan-kapa*. (Izvor. Arhiv Akšamija).

Odjeća kao potvrda statusa žene. (Izvor. Arhiv Akšamija).

nošenja prstena na ruci. Naime, ukoliko je bila bez prstena ili eventualno nosila jednostavan tanji prsten u obliku *burme* (osm. *burmak*) bez kamena na lijevoj ruci bio je to znak da nije udata, a *dževahir* (osm. *cevahir*, skupocjeni nakit) prsten s *jakutom* – draguljem crvene boje ili poludragim kamenom *hakik* – isto crvene boje nosit će na desnoj ruci tek pošto se uda i kada bude dovedena u novu kuću. Kada je momak činom vjenčanja prešao u skupinu oženjenih, prestao je nositi odjeću vezenu zlatnom, ali i svilom, kako ne bi komšije pomislili da je *[…] odviše za provodom a manje za poslom*. Ukoliko je mlada snaha umjesto dotadašnjeg crvenog *al-fesića* ukrašenog cvijećem ili *puskul* gustim resama od crne svile, koje su padale oko kape, na glavu stavila određeni oblik plićeg kotura, preko čega je bila prekrivena četvrtastom bijelom *mahramom*, odnosno šalom sa diskretnijim vezom, ili, nešto kasnije pokrivena lica u formi *nikaba* koji je pokrivao cijelo lice, ostavljajući samo oči slobodnima, zajednica je primila obavijest da je postala majkom… Uz osobno iskazivanje određenog stanja odjećom, stanovnici su odjevanje prilagođavali i posebnim namjenama. Tako su npr. za *bajramske* blagdane uvijek nastojali da po prvi put obuku neku novu haljinku, a na *teferiče*, svadbe i sjela se išlo u svečanijoj odjeći primjerenoj vremenu i klimi. Bili su to, između ostalih, znakovi koje je lokalna sredina dobro poznavala, razumjela i respektirala.

Odjeća kao potvrda statusa muškarca. (Izvor. Arhiv Akšamija).

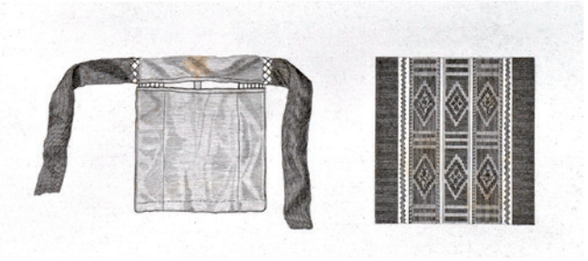
Čaršijske žene su počele nositi tanje, dugačke i šire košulje od uvoznog pamučnog *jedeklija-beza* ili mješanog *čibuk-beza,* tj. platna, duge do gležnjeva, krojene iz jednog komada, sa dubljim izrezom na prsima, a neki modeli su bili i sa nabranim faltnama ispod ruku, koji

Scena sa *teferiča* u Vragolovima, 17. stoljeće. (Izvor. Arhiv Akšamija).

Ukoliko je žena bila prekrivena prozirnim šalom, bio je to simbolični znak za zajednicu da je postala majkom.

Pokrivka za lice u formi *nikaba* sa prednje strane izvezena. (Izvor. Arhiv Akšamija).

su košulju činili vrlo širokom i komotnijom za obavljanje raznih kućnih poslova. Platno se šaralo već u samom procesu tkanja u vidu raznih pruga po horizontali i vertikali.[544] Bogatije čaršijske žene *kadune* – gospođe su nosile svilene košulje *ipeklije* (od osm. *ipekli*). Veza i ukrasa na košuljama nije nedostajalo, naročito kod djevojaka i mlađih žena. Najviše se cjenilo *jumačenje*, tj. izvođenje *nagišli* veza utkivanjem na dasku, od raznobojnih pamučnih ili svilenih niti. Pored utkivanja šare su se vezle i ručno u vidu stiliziranih floralnih i geometrijskih elemenata tehnikama *mušebak*, *verevija* i *keranje*. Uglavnom, vezlo se uz rub rukava i po dnu košulje, rijeđe po prsima i niz skute pozadi. Po samom rubu skuta obično se radila decentna varijanta *čitme* (osm. *çitme*), čipke od pamučnog konca iglom heklaricom zvanom *marvičlija*, a u kasnijem vremenu oko njihovog vrata obavezno se i nalazila. Na košulju obično se nosio *mintan* (osm. *mintan* ← pers. *nimten.*) haljetak do pasa sa uskim rukavima i preklopom na prsima, sašiven od čohe, sukna ili pamučne tkanine. Žene su otkrivale svoje ukrase samo u ženskom društvu i u porodici. Gaćice u ženskim odjevnim elementima bile su obavezni svakidašnji odjevni elementi samo kod muslimanskog stanovništva, dok su se kod nemuslimanskog stanovništva nosile u iznimnim slučajevima (vjenčanje, smrt…).[545] Krojene su od pamučnog ili čak svilenog *harir beza*, tanjeg ili debljeg platna, širokih nogavica, skupljenih i malom obšavicom, u kojoj se nalazila *bućma* – gajtan, pa se stezala pod koljenima. *Zubun*, kao važniji gornji haljetak, u vidu dugačkog prsluka, sa rukavima ili bez njih, dug do koljena, nije bio tipizirane ili ujednačene forme, a često je bio zamijenjen kratkom *ječermom* – prklopni prsluk, bijele ili tamno sive boje sukna. Radnim danom preko košulje oblačila se *suknena ječerma* ili *đečerma*, kratak prsluk od valjanog sukna, bez rukava, a blagdanom *ječermica* ili *fermen*. *Fermen* je ustvari imao naziv *beluk* i bio je to prsluk sa rukavima urađen od *kadife* – baršuna ili čohe i karakterizirao se obiljem vezenih ukrasa sa naglašenom *pahom zehanom* po obrubima. Zimi se ispod *ječerme* ili *fermena* nosio i *toli*

[544] Ukoliko su se tkale poprečne uske pruge, ta vrsta platna zvala se *strikulja*, a na uzdužne – *šarena pređa*. Ako bi se pamuk protkavao svilenim nitima onda je to bila *svilanica*.

[545] Ćulić, Zorislava: ***Narodna nošnja u Posavini;*** u: *Glasnik narodnog muzeja u Sarajevu*, nova serija, Istorija i etnografija, Sv. XII, Sarajevo, 1957., str. 7.

[...] Gaće nisu ovde žene nosile stalno, već povremeno. Kada žena ima 'svoje vreme' pravila je od starog komada platna, obično od košulje, tzv. 'podvezu', kasnije zvanu i *binda*.

Čelebipazarčanka sa *ječermicom* ili *fermenom*. (Izvor. Arhiv Akšamija).

Topli prsluk zvani *ičluk* koji se nosio ispod *fermena*.

Ječermica ili *fermen*, prsluk sa rukavima urađen od *kadife* sa obiljem vezenih ukrasa i *pahom zehanom* po obrubima.

prsluk zvani *ičluk* (od osm. *iğlik*). Žene iz bogatijih porodica su nosile *musirabe*. Bio je to odjevni predmet sličan kaputu, ispripletan raznobojnim gajtanima crvenim, crnim i *kahvenim*, te sa opšivenim dugmadima. *Musiraba* je izrađivana od *kadife*, materijal sličan današnjem somotu. U nošenju *musirabe* postojali su i varijateti, kada su se preko košulja opasivali *laleli* – šareni vuneni pojasevi, odnosno *kabare* pojasevi od *kadife*, uži nego kod muškaraca, sa bademastim *paftama* ili *tokama* i *granama* od srebra ili zlata ili običnim uzicama. Po košulji, u donjem dijelu, nošene su *šalvare* i *dimije* zvane *tumanlije*. *Šalvare* su kao i *dimije* bile vrlo jednostavno krojene, s istom prednjicom i zadnjicom, bez ikakvih proreza i džepova, nešto šire u struku, a uže oko gležnjeva. I *šalvare* kao i *dimije* su, po pravilu, bile *alali* ili *albaberi*, crvene ili *ješil* – zelene svjetlijeg tonaliteta, tzv. *velike* (za njihovu izradu trebalo je 6 m platna *duple širine*).

Šalvare i *alali dimije*, zvane *tumanlije sa pojasom i peftom*. (Izvor. Arhiv Akšamija).

Dimije su imale po dva *džepa*, po jedan na svakoj strani a da ne bi spadale, vezale su se *dombakom* – svitnjakom, *učkurom*, koji je bio upleten od vune i dovoljno dug, a uvučen kroz *itmač*. Nogavice od *dimija*, a i *šalvara*, vezivale su se svezom, zvanom *bućma*, ispod koljena. *Dimije*, *šalvare*, a i bluze izrađivale su se od šarenog kupovnog pamučnog materijala zvanog *čit*, *basma* ili *cic,* odnosno kod bogatijih žena od *džanfez svile* koja se prelijevala u dvije boje. U hladnijim vremenskim uvjetima i odlascima na *teferiče* dodatno su nosile *jačermu* – preklopni prsluk sa rukavima ukrašen gajtanima. Na razdijeljenu kosu i ispletene pletenice, uz *krkmete* niz obraze, stavljala se *ćember mahrama* s ponekim izvezenim cvjetnim motivom, nešto kasnije

Odjevni predmet *musiraba*. (Izvor. Arhiv Akšamija).

Srebrene *belenzuke intišije* sa poludragim kamenjem.

▲546 *O bakrenom srebrenom i zlatnom novcu koji je bio u opticaju na teritoriji Bosne vidi,* PRILOG № 250.

▲547 *O tehnici rada 'čipka-kera' vidi,* PRILOG № 251.

Djevojka sa bijelim *paštemaljem* pokrivena preko *fesića* do poprsja.

Laleilije papuče sa vezenim granama. (Izvor. Arhiv Akšamija).

Zerdaste polučizmice za vani sa metalnom petom.

fesić sa *tepelukom*, od srebra, dukata, bisera ili *benaca* (od osm. *benzet*) – imitacija pravih dukata, a na rukama su kao ukras bile narukvice – *srebrene belenzuke* i *rešme*, dok su se oko vrata presijavali *dizije* (od osm. *dizi*) – niske bisera te zlatnih *lira* i *šorvana,*▲546 a kod manje imućnih nalazili su se *sejlan đerdani.* Djevojke su kosu bojile *knom* ili *sač-bojom*, a lice rumenile *bakamom*, odnosno bjelile *siridžikom*, a *rastokom* (*cuprum ustum sen oxydatum*) zacrnjivale obrve i *surmu* – crnu ili srebrnastu boju u prahu podvlačile ispod trepavica.

Fesić je stavljala djevojka na glavu čim se podjevojči, a kada se uda ispod obavijenih vitica kose pričvršćivala je *argiluk,* svilenu traku koja je dukatima potkićena. Kasnije je *fesić* zamijenjen *barešom* – uvijenom *šamijom, mahramom*, tkanom od vune, svile ili pamuka, odnosno od *krepa*, svilene tkanine smežurane ili naborane površine – na koju su žene navlačile prstenove i srebrene ili *zlatne grane*. *Bareš* je bio od pet do sedam puta uvijen i zašiven, a njega je kasnije zamijenila *carigradska svilena šamija*, svjetlijih *ačik* (osm. *açık* ← *açmak*, otvoriti) tonaliteta za mlađe, a nešto zagasitijih za starije, koja se uvijala oko *fesića* nad razdjeljkom. Međutim mlađe nevjeste, kako bi označile svoj bračni status, pokrivale su se *aspurlijom*, tanjom crvenom *mahramom* koju su znale upotrijebiti i kao pojas. Ženska glava je i u kućnim uvjetima obavezno bila pokrivena *jemenijom* – vrsta marame od tanko tkanog platna, čiji su rubovi bili izvezeni tehnikom *čipka-kera*, zvanom *mekik*, u formi geometrijskih i floralnih elementa.▲547 Na nogama su imale *lalelije* – šarene kožne papuče, *krmez* – crvene ili *altuni*, zlatno žute. Kod izlaska iz kuće, starije žene bi oblačile *feredžu*, a glavu pokrivali bijelim *jašmakom.* U kasnijem vremenu na nogama su nosile *postule,* laku plitku obuću, ili *zerdaste* – žute polučizmice koje su zamijenile formu ženskih opanaka. Međutim, djevojke kad bi izlazile van kuće nisu nosile *šamiju* preko *fesa*, a nisu ni nosile *feredžu* već *burundžuk* ili bijeli *peštemalj* – tanko bijelo svileno platno kojim se prekrivala glava do ispod poprsja.

Za razliku od raznolike seoske, nošnja u kasabi je bila prilično ujednačena, a pojedine varijante između muslimana i nemuslimana u okviru gradskih nošnji nisu bitnije utjecale na njezin osnovni stil jer su više naglašavale pripadnost klasi, staležu ili *esnafu*, a u manjoj mjeri pripadnost naciji ili vjeri što je, ipak, bilo u suprotnosti sa važećim tadašnjim osmanskim propisima i *šerijatskim* pravilima. Jedan od odjevnih predmeta koji je naglašavao pomenute pripadnosti bio je *anterija*, koja se nosila preko vezene košulje. Za razliku od većine odjevnih predmeta koje su žene same krojile i šile, ovakvu odjeću izrađivali su jedino majstori *terzije* od *kadife*, somota, *kutnije* ili *brokata*, zvanog *diba* koji je predstavljao težu svilenu tkaninu, išaranu vezenim *kasmak* cvjetovima i granama. Žene srednjeg staleža nosile su te dijelove od *aladže* ili *šamaladže*, pamučni ili svileni prugasto tkani materijal *ćitabija*. Bile su bogato ukrašavane zlatovezom, pa je *anterija* bila najskupocjeniji dio ženske odjeće koji se nosio u *viđenijim* kućama i dopremao iz Saraj Bosne. Za izradu bogato ukrašene anterije majstorima je trebalo više mjeseci svakodnevnog rada. *Anterija* je vrsta haljine dugačke do stopala, sa dubokim izrezom na grudima i sa dugim, sprijeda otvorenim rukavima. Izgled ove haljine

Anterija sa zlatovezom na *kojvišnjevi* platnu. (Izvor. Arhiv Akšamija).

od struka naniže je bio zvonastog oblika. Rubovi otvora ukrašeni su širitima i posebnom vrstom terzijskog veza. Rukavi su dugi i rasječeni, a široki krajevi rukava, koji su dosezali do *ežder* pojasa, zvali su se *ćerkezi*. U potpunosti je dolazio do izražaja kako kvalitet *anterije* tako i odjeća i nakit koji su se nosili ispod nje. Stilske odlike ukazuju na to da je *anterija* bila dio muslimanske tradicionalne nošnje u *koješil* – tamno zelenoj ili *kojvišnjevi* – boji *truhle višnje*, koja je kasnije također našla svoje mjesto i unutar bogatijih trgovačkih nemuslimanskih kuća ali u *karaboji*. Principijelno se ovaj odjevni predmet nosio samo unutar prostora kuće i za posebne prilike (svadbe, blagdani, doček gostiju, komšijska i porodična sjela….). Kad je *anterija* bila sašivena od svile s reljefnim, ispupčenim vezom zvala se *srmđal*, kad je bila od atlsa s tamburiranim vezom zvala se *išlema*, a kad je bila urađena od šarene svile sa zlatovezom zvala se *tefebaš*. Ukoliko je forma *anterije* imala široki *džep* na sredini zvala se *čantalija*.

Međutim, nešto kasnije, postojala je i takva ženska odjeća koja je indicirala na vjersku pripadnost i djlimično tradicijske navike i oblik *nove prakse*. Ukoliko svoju pažnju susredimo na definiranje *tradicije* koje ona ima u zapadnim civilizacijskim krugovima moći ćemo zaključiti kako je riječ o *obliku mišljenja ili ponašanja koju jedna grupa neprekidno slijedi iz*

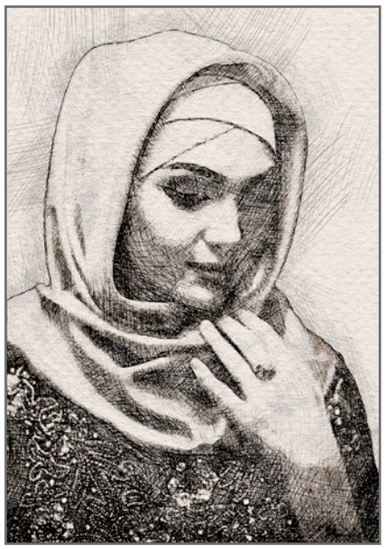

Išlema – *anterija* sašivena od atlasa sa tamburiranim vezom.

▲548 *Usporedi,* Karčić, Fikret: ***Šta je to 'islamska tradicija Bošnjaka'?*** *Preporod*, 1. decembar, 2006., str. 21-24.

▲549 *O tehnici obmotavanja, tj. nošenja hidžaba vidi,* PRILOG № 252.

▲550 *O raspravama i nošenju zara i feredže vidi,* PRILOG № 253.

Hidžab kao tradicionalni dio nošnje muslimanki u Čelebi Pazaru.

Žena koja nosi *feredžu* sa *čemberom*, *jačmakom* i *dušemom*.

generacije u generaciju. U islamskom vokabularu, najbliži termin zapadnom poimanju *tradicije*, definiranoj na navedeni način, jeste *at-turās al-islami* – islamsko naslijeđe. Jedan aspekt tradicije – onaj koji se odnosi na kontinuiranu praksu – obuhvata klasični islamski termin *urf* – običaj u skladu sa *šerijatom*.▲548 Upravo sa ovakvim shvatanjem i tumačenjem tradicije imali smo pojavu *hidžaba* koji je bio uvriježen kao oblik koji se odnosio na način odijevanja i ponašanja što je bilo preporučeno ženama, pa u širem smislu, predstavljao je cjelokupan primjeren, jednostavan izgled i odjevenost žene, a bio je obilježen skromnošću, privatnošću i moralnošću. U užem smislu termin *hidžab* je često korišten kao naziv za *šal*, *mahramu* koja pokriva glavu, uglavnom od svjetlijih pamučnih ili svilenih *kumoš* materijala.▲549 Takva *mahrama* je principijelno služila kao odjevni dodatak uz ostalu garderobu za pokrivanje kose, a nije obuhvatala pokrivanje lica i ruku. Dakle, *hidžab* je neizostavni dio islamske kulture i sastavni dio vjerskog obreda, a ne samo znak koji upućuje na privrženost islamu.

Jedan oblik muslimanskog čelebipazarskog ženskog odjevanja za izlazak u *čaršiju* koristio je odjeću u formi *feredže*, a s krajem 19. stoljeća i *zar*. Na ovaj način odjevene žene bile su potpuno pokrivene, prikrivajući lice, ruke i noge, iako tradicijom *hanefijskog mesheba* u tumačenju i izvršavanju *ibadetskih* islamskih dužnosti tako nije bilo naznačeno.▲550 Naime, muslimanka je imala posebnu dužnost da osim pred taksativno nabrojanom rodbinom i mužem ne pokazuje vlastite ukrase osim lica i šaka… Očito je kako su u tom vremenu u javni diskurs ove *čaršije*, pa i čitave Bosne, uvedena određena tumačenja tzv. *univerzalne vjere* koja je bila definirana tuđim atributima geografsko-kulturnog karaktera i njihovog poimanja *normativne vjere*. Uvjereni smo kako je to bila posljedica preuzimanja tumačenja u okvirima tzv. *narodnih običaja – narodne vjere*, koja je označavala praktikovanje određenog *ponašanja* od strane njenih sljedbenika na nekom drugom teritoriju ili u okviru određene grupe ali i izvan Bosne i izvan *hanefijskog mesheba*. Ipak, *feređa* je bila prisutna u formi šireg kaputa, dugih širokih rukava, sa velikom *jakom* – kragnom oko vrata. Šivena je od tanje, fino uređene *kara* – crne čohe, a kod *begovica* i od tamnozelene. Uz nju su se nosila i tri pokrivača od bijelog tankog platna. Jedan pokrivač je dolazio na glavu i čelo, i zvao se *čember* (osm. *gember*), drugi preko lica, odnosno usta, vezivao se na tjemenu i zvao se *jašmak* (osm. *yaşmak*), treći je pokrivao cijelu glavu i padao unaokolo, do pola leđa i zvao se *dušeme* (osm. *döşeme*). Ovako obučena žena imala je samo mali otvor oko očiju. *Begovske* žene nosile su i *pecu*, tj. komad crnog postavljenog platna, vezenog *srmom* – srebrna nit kojom se ukrašava odjeća, sa prorezima za oči, koji se stavljao na lice kao maska. *Peca* se nosila sa *feredžom*. Uz *feredžu* su se prilikom izlaska obuvale žute čizme od mehke kože zvane *tomake*. Za kretanje po kući nošene su papuče zvane *terluci* – visoke mestve žute boje, a oko kuće nošene su, već pomenute, drvene *nanule* i *natikače*, a u zimskim mjesecima *mestve* i čizmice, odnosno poluotvorene dublje cipele od posebno štavljene i više puta valkane žute ili crvene kože.

Zar je bila vrsta šireg, nekrojenog ogrtača od platna bijele boje koji je, skupljen u struku, činio suknju u donjem dijelu, a gornji dio se samo prebacivao preko glave i ramena.

Omogućavao je slobodnije kretanje, za razliku od *feredže*. Ovaj ogrtač nazivao se također i *čaršaf*, a kombinirao se i s *jašmakom* ili *pečom*. Mlađe djevojke su nosile *jašmak* do brade, a sa udajom i kasnije, ispod brade su nosile i neke bogatije *čaršafe*. Od najljepše tanke vune nošene su čarape *dramalije* ili *kinalije* koje su bile na prstima crvenoobojene. Djevojke su na nogama nosile obuću u formi *kaloša* i *škarpine*, dok su starije imale ravne ili sa manjom petom cipele.

Zar od bijelog platna koje su mlađe žene nosile sa *jašmakom*. Djevojke na nogama imaju obuću u formi kaloša.

Ipak, moguće je navesti i drugačije primjere za razliku od pomenutih čelebičaršijskih, gdje je muslimanka, živeći na selu, kreirala život unutar kućnog prostora i ujedno sudjelovala u poljoprivrednoj proizvodnji uz muškarca, te se, iz takvih razloga, slobodno kretala po selu pokrivena *mahramom* i rijetko skrivala lice dok je radila na polju, *bašći*, štali… pred nepoznatim osobama.

Daljnju konkretizaciju *čaršijskog* odjevanja rekonstruirat ćemo na osnovu podataka iz djela Antuna Hangija, gdje se opisuje tradicionalni pristup ženidbe. Za naše potrebe ove studije

Nošene su tanke vune čarape *dramalije* ili *kinalije*.

Originalni primjerak ženske cipele sa manjom petom, koje su nosile starije, udate žene. (Izvor. Arhiv Akšamija).

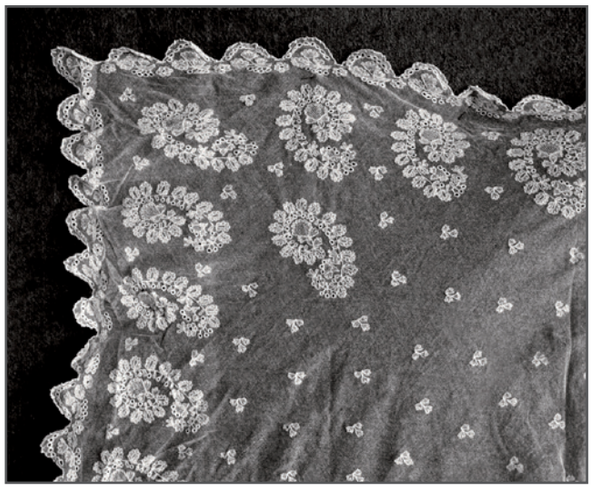
Originalni primjerak priglavaka sa zlatovezom, najvjerovatnije donesen iz neke od arapskih zemlja. Priglavci su se koristili za kretanje po kući. (Izvor. Arhiv Akšamija).

▲550 Hangi, Antun: ***Život i običaji muslimana u Bosni i Hercegovini***, Sarajevo, 1906., str. 183-184. = Hangi, Antun: *Die Moslim's in Bosnien – Herzegowina, ihre Lebensweise, Sitten und Gebräuche*, Authorisierte Übersetzung von Hermann Tausk, Sarajevo, 1907.

O nekim reagiranjima u medijima povodom izlaska ove knjige A. Hangija vidi, PRILOG № 254.

Sakaluk džerdan.

Detalj finog vezenog platna *peča* kojim se zastiralo lice djevojke kako se nebi vidjelo. (Izvor. Arhiv Akšamija).

ILUSTRACIJA DESNO: Primjeri ženskog *čaršijskog* odjevanje u Čelebi Pazaru, 18. stoljeće.

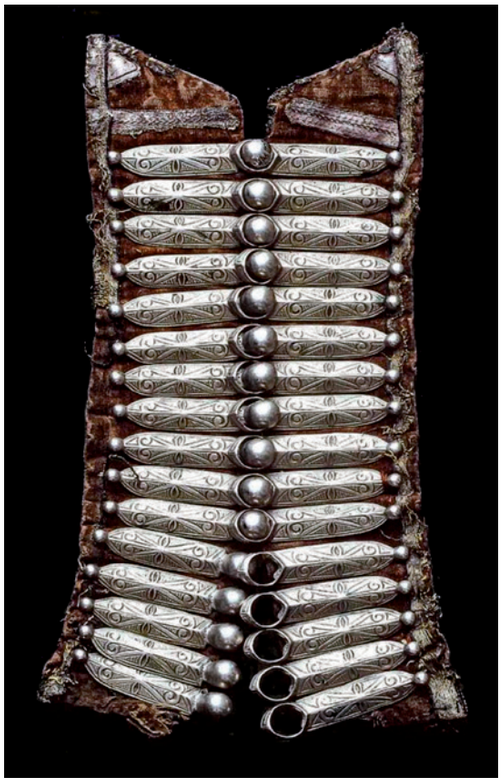
pokušat ćemo parafrazirati, iz njegovog šireg opisa, samo izgled djevojke u svadbenom ruhu koji se nije u mnogome razlikovao od onog u čelebipazarskom kraju. …*Dimije* su joj bile izvezene oko džepova i na nogavicama zlatnim i srebrenim *širitom* – *ukrasnom trakom*. Krasne *papuče* su od *kadife*, također su bile fino izvezene. Na *koporanu* – gornjem kaputu od domaćeg sukna bio je i *fermen* od svile i *kadife*. Na rukama su joj dragocjeni *belenzuci* (ukoliko su bili na zakopčavanje onda su se zvali *intišije*) i prstenje, oko vrata *sakaluk đerdan* od zlata i *biserluka*, bogatija djevojka imala je još i nizove dukata, koji sežu do pojasa. *Bazumenta*, vrsta *hamajlije* bila joj je vezana za mišicu desne ruke da je čuva od uroka i drugih nevolja. Kada je riječ o nakitu, još su bile prisutne *treptelije*, *eždere*, *beziivente*, *bašlije*, *sorguči*… Kosa se upletala u formu od dvije do šest debelih pletenica, s upletima, svilenim, zlatnim ili srebrenim, pa i obaveznim *hamajlijama;* siromašne djevojke su se zadovoljavale starim sitnim novcem, *pucatima* i *đinđuvama*. Kod bogate *begovske* djevojke visili su *solofluci* sa redom dukata. Na glavi joj je *fino-fesić* s sušenim ili svježim prirodnim cvijećem i opet sa dukatima. Bila je opasana sa ženskim *trabolozom* ili kolanom. Zatim je bila *zavijena*: uzimalo se vrlo tanko bijelo platno da joj pokrije bradu, usta i polovinu nosa. To se platno zove *jašmak*. Iza toga uzimalo se i drugo, nešto deblje i veće bijelo platno, te ga se stavljalo djevojci preko *fesića*, pokrivajući glavu, čelo, uši do donjeg dijela nosa. Takvo platno, kako je već navedeno zvalo se *čember*. Između *jašmaka* i *čembera* ostavljan je prazan razmak, da joj se vide oči, polovina obraza i veći dio nosa. Preko leđa bila je ogrnuta *feredžom*, a preko nje *havlijom* od bijelog čupavog platna, dugom oko dva metra. *Havlija* je bila fiksirana – *pripnuta bašlijom* na vrh glave tako, da širina padne niz *feredžu*, a dužina pokrije ramena i ruke. Preko toga dolazio je *duvak*, veliko, svileno i prozirno platno zvano *čatkija* ili *sadeluk*, opet prikopčano na glavi; jedan dio je sezao sprijeda do *kolan* pojasa, a drugi odpozada još niže. Ranije je i onaj slobodan razmak na licu bio *zastiran pečom*, da joj se lice ne može ugledati. Žene su se isto ovako oblačile kada bi izlazile iz kuće, samo bi bile bez *duvaka* – svadbeni veo.▲551

Muška nošnja sastojala se od košulje, gaća, *jačerme*, prsluka, *fermena*, *čakšira* i pojasa. Košulja je bila od bijeloga tkanog platna zvanog *badem-pirlit bez* (tanki i debeli) s *jakom* oko vrata. Krojena je široka, nabrana pozadi u struku, a neki modeli bili su nabrani i oko vrata, dok je u pojasu pozadi bila rezana i bogato nabrana, a duga do koljena. Ukrašavana je samo na prsima po rubovima našivanjem crvene *bućme* – usukanog debelog pamuka. Ukoliko su košulja i gaće bili skrojeni i sašiveni od *beza meleza* onda su ti odjevni predmeti nazivani *melezlije* – protkano pamučno platno, a na selima su ti odjevni predmeti bili šiveni od *šejtanbeza*. Gaće su bile dugih nogavica, širokih ili čak nešto užih, a šivene su bile od istog platna kao i košulja. U ljetnom periodu djeca i mladići pa čak i siromašnije odraslije osobe bile su tako obučene bez i jednog drugog odjevnog predmeta. Preko košulje nosila se *jačerma*, u kasnijem vremenu skrojena od kupovnog *cita*. Prsluk zvani *džamadan* je bio ukrašen kopčama, gajtanima i *srmom*, bez rukava, nije se kopčao, oblačio se preko košulje, a preklapao se na grudima. Pravio se od čohe i *kadife*. Iznutra je imao podstavu u kojoj su se nalazila dva džepa, u lijevom se držala maramica (za brisanje nosa) i *džuzdan* – novčanik, a u desnom ubrus – peškirčić (za brisanje znoja s lica). Preko *jačerme* se nosio *tokali fermen*, a bilo je i onih koji su nosili *džemadan* od čohe. Jedan od najistaknutijih oblika bile su muške *toke* za grudi na *đečermi* – prsluk bez rukava ili *džemadanu*, sastavljene iz više srebrenih ploča ili *pucadi*, često i *jalduz*, pozlaćenih. Najobičnija

Muška odjeća. (Izvor. Arhiv Akšamija).

Muške toke za grudi na *đečermi*. (Izvor. Arhiv Akšamija).

Jačerma sa rukavima. (Izvor. Arhiv Akšamija).

Kubura za *bensilahom*. (Izvor. Arhiv Akšamija).

Čila za barut i metalna *divit* pernica sa *kalemom* i *murećefom*.

Oblačenje siromašnijih osoba u ljetnom periodu.

forma toke bila je s *puljkama* – dugmadima (kad su puljke krupnije, zvale su se *kabare*) sa ukrasnim gajtanima zvanim *čaprazi* (osm. *çapraz*) i pločama na *kanate*, koje su *udešene na prevoje*. Toke su bile simbol junaštva i uz njih je nošeno oružje, *kubure*, visokokvalitetne zanatske izrade, zadjenuto u pregrade širokog kožnog *bensilah* (osm. *belsilāh*) pojasa.[▲552] Na *bensilahu* osim pregrada za oružje, *ćila* za *barut*, *kuršuma* i obavezno *usaračen jatagan* nalazile su se i pregrade predviđene za *keharu*, kesu od kože sa priborom za pušenje – kremen, trud i *čakmak*, *čibukluk* – kesa sa *čibucima*, dok se *duhankesa* nosila u *džepu* od *jačerme* ili prsluka, te metalnu *divit* (osm. ← perz. *dewit*) pernicu sa *kalemom* od trske i smotkom konca koji se nalazio u *kulkumi* natopljen *murećefom*, tintom, da se tinta ne bi prosula po haljinama.

Originalni *bensilah* sa pregradama. (Izvor. Arhiv Akšamija).

Zimi, pored pomenutih haljinki, nošen je *gunjac* ili *kumparan* (mada je kumparan – ogrtač, vrsta kraćeg kaputa, među Čelebipazarčanima uglavnom bio dio ženske narodne nošnje). Na gunjcu obično je bila izvezena zelena *građa* sa motivima ruža i drugim floralnim elementima urađenih u zelenom debljem koncu. U renijem vremenu kumparani su bili bijelkaste boje, a kasnije su i bojeni. U posebnim prilikama muškarci su nosili *binjiš*, široki ogrtač od čohe sa dugačkim rukavima. Ogrtanje *binjišom* od *đuvezli* – tamno crvene čohe smatralo se da je ogrnuta ličnost nosilac jedne vrste odlikovanja. Također, vrsta gunja od tanke crne čohe sa šitokim rukavima i prostranim džepovima, zvana *libada,* imala je svoje značenje. Naime, običaj u Čelebi Pazaru je bio da onaj ko odluči da ide na *ćabu*, pošto *ikrari* – odluči i saopći obuče *libadu* i ne skida je dok se s *hadža* – hodočašća ne vrati kući. Poslije uvođenja *nizama* – regularne vojske u Osmanskom carstvu pojavljuje se jedna posebna vrsta ogrtača zvana *havranija*.

Ispod pojasa nošene su muške pelengaće, zvane *šalvare* ili *čakšire*, koje su se ispod koljena podvezivale *podvezicama* (tkanim na tkačku daščicu). Kako je već napomenuto, *šalvere* su nosile i žene od tanjeg *dimijaluk* platna, ali i muškarci od debljeg polusvilenog platna *abe* ili tanje čohe zvane *donluk*. Iako su i seljačke i gradske *čakšire* ili *šalvare* bile sličnog kroja, ipak su se razlikovale po nazivu. Seljačke su se zvale *poturlije*. Bile su to hlače bez ikakvog vida ukrašavanja, a u pojasu su se vezivale uzicom upletenom od kudelje na *čerkešu* – drveno kolo na koje se namotava kudelja. Specifičnost ovog profila hlača je u njihovom kroju koji se karakterizira širokim strukom, dubljim *đotlukom* – vrećasta stražnja strana hlača i širim ravnim nogavicama, a prednost ovih hlača je njihova rastezljivost, širina i prozračnost koje su se u prošlom vremenu ocijenjivale prikladnim za svakodnevne naporne poslove, ugodno jahanje konja i obavezne oblike svakodnevnog vjerskog rituala *klanjanja*. *Čakšire* su pravljene od vune od koje se tkalo sukno i valjalo u stupama, te eventualno bojilo. U samom Čelebi Pazaru krojile su se od pamučno-svilenog platna *abe* koje se, za tadašnje domaće potrebe, proizvodilo u *Taslidži*, Pljevljima. Također, radile su se i od *saja* – uvozne fine čohe koja je *bila na cijeni*, a od istog materijala su rađene i pojedine skupocjenije gornje haljinke kao što je bio *sajali* kumparan. *Čakšire* su bile široke u gornjem dijelu, sa dugim izraženim *turom* pozadi, a uske od koljena do gležanjeva kako bi mogle ući u vunene *čarape*. Taj dio nogavica zvao se *pačaluk*, kao i onaj dio suknenog platna koji se stavljao preko donjeg dijela nogavica i gornjeg dijela *čarapa*. Između dva *džepa*, upravo na sredini bio je još jedan *džep* zvani *armudija*. Također, na sredini prednjeg dijela muških *čakšira* i *šalvara* nalazio se prorez zvani *muhlija* kroz koji su muškarci mogli vršiti malu nuždu. Osoba koja je nosila *čakšire* zvala se *čakširlija*.

Čakširlije u specifičnoj formi odjevanja. (Izvor. Arhiv Akšamija).

▲552 *Bensilahe* su izrađivali majstori *saraći*, pa su se prema imovnom stanju vlasnika i *dotjerivali*. Imućniji su nosili *bensilahe* od crvene kože.

Čelebipazarski *čakširlije*. (Izvor. Arhiv Akšamija).

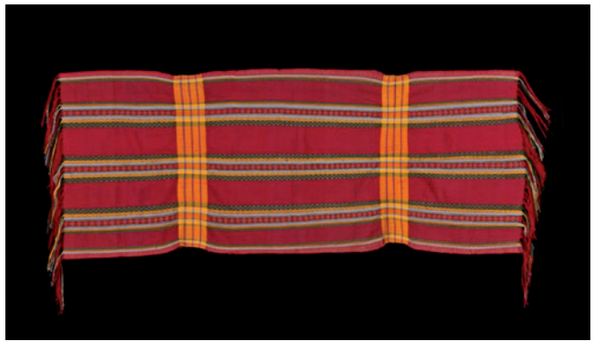

Kraća forma *dolame* bez lisičijeg krzna. (Izvor. Arhiv Akšamija).

▲553 *O fesu i načinima obavijanja vidi,* PRILOG № 255.

Uži muški pojas od svile – detalj. (Izvor. Arhiv Akšamija).

Širi muški pojas od pamuka i svile – urolan. (Izvor. Arhiv Akšamija).

Muškarac sa perčinom. (Izvor. Arhiv Akšamija).

Nosile su se i ljeti i zimi. Ni one nisu bile *pošteđene* od prisustva veza. Naime, ovisno o boji *čakšira* koje su u početku bile bijele a kasnije crne, za vez je korišten crni ili bijeli konac, dok je kod nekih imućnijih bio prisutan i crveni u vidu *optoke džepova* i šavova. Te *čekšire* optočene crvenim *strukom* nazivale su se *Skopljanke* iako su za čelebipazarčane proizvođene i dovožene iz Saraj Bosne. Ranije, u hladnijim periodima uz *čakšire bezi*, *age* i imučniji trgovci su nosili i *dolame* koje su bile veoma cijenjene jer su bile izvezene srebrenim i zlatnim nitima. Posebnost su predstavljali kraći zimski kaputi postavljeni lisičijim *srt* krznom. Takav kaput nazivao se *alma-ćurak*. U prelaznim klimatskim periodima nosila se *ćurdija*, vrsta gornje duže haljinke postavljene krznom. Lice – prednjica joj je bila od *kadife* ili čohe, a postojala je muška i nešto duža ženska *ćurdija*.

Pošto su muškarci nosili po dva pojasa, obično je unutrašnji bio uži, a spoljašnji širi i duži. Širi pojas je bio vuneni ili svileni. Svileni je imao naziv *carigradski tarabolos*, sa više crvenih a nešto manje zelenih niti, dok mu je širina bila oko 20 cm, a dužina i do 6 m jer se osoba trebala opasati nekoliko puta. Bogatiji trgovci nosili su pâs zvani *horosan* koji se dovozio čak iz Persije. Također, preko tih pojaseva nosio se, već pomenuti, kožni pojas *bensilah*. Muškarci su na noge oblačili bijele vunene čarape s crvenim ojačanjem na gležnju, a na listove stavljani su *tozluci* – dokoljenice sa *đumišli* – srebrenim kopčama. Čarape su bile duže i dopirale su do sredine listova, a bile su ojačanje na gležnjevima. Po čarapama su zimi nošeni *terluci* – priglavci do članaka ili *obojci* koji su se nosili unutar kožnih opanaka.

Spoljašnj širi muški pojas od pamuka i svile. (Izvor. Arhiv Akšamija).

U ranijem vremenu neki muškarci su nosili perčine, dok su, kasnije, pogotovo mlađi, brijali glave, a na glavi nosili samo *aspurli*, tamno crvene fesove. Stariji, ovisno o statusu, imali su te iste fesove optočene bijelim ili zlatovezom izvezene šarene šalove zvane *abanija,* a ispod fesa mnogi su nosili manju bijelu pamučnu kapicu zvanu *arakčin* čija je uloga bila da kupi znoj. Takav tanki platneni ovoj oko fesa nazivao se *turban*, *čalma* ili *saruk*,▲553 a izrađivao sa od *tulbent* finog tankog platna. Zimi su se nosili *talagani* kod seoskog, a kod stanovništva kasabe *japundže*, krojeni od valjanog sukna koje je bilo rađeno pola od vune a pola od kostrijeti. *Kabani* su dužinom bili skoro do peta zimske obuće, široki i bez rukava. Obično su imali kukuljicu, a sprijeda i dva proreza za ruke. U većini slučajeva bili su zelene

ili tamnosive *durukčij boje*. Također, u zimskim uvjetima nosile su se i pletene rukavice na kojima je samo palac bio odvojen.

Različite forme, materijali, kao i načini nošenja *turbana* kod muškaraca. (Izvor. Arhiv Akšamija).

Begovska nošnja je bila od *al-čohe*, crvene i zelene, a u predanju spominju se neke osobe koje su imale odjeću i od *grimizne*, ljubičasto-crvene čohe, *jumačeno* – ukrašena vezom od *srme*, dok su trgovci i zanatlije nosili odijelo od tamnije čohe sa vezom od crnog gajtana. Pojasi su, u docnijem vremenu, kod nemuslimanskog stanovništva bili crveni, a kod muslimanskog šareni svileni *trabolose*, ili *mukadem* pasovi. U načinu korištenja boja mogla se naslutiti i nacionalna pripadnost, crveni – muslimani, zagasito tamni – nemuslimani. U ženskim nošnjama su crne satenske ili *atlasne kumaš dimije* bile zastupljene kod nemuslimanskih žena,[▲554] dok su muslimanke nosile *dimije* od *lahur* tkanine svijetlih pastelnih boja sa eventulno izvezenim cvjetovima zvanim *behar-čiftijane*, a *begovske* žene nosile su *dimije* od skupocjene *tavlija* svile dodatno vezene zlatnom niti.[▲555]

[▲554] Pored *aladže* i *šamaladže*, veću upotrebu imao je materijal zvani *atlas*, jedna vrsta svilenog satena, u svjetlijim ili tamnijim tonalitetima. Od njega su se u gradovima i *kasabama* izrađivale ženske *libade* – kaputić do pojasa, *salte* – kratki kaput sa rukavima do viznad lakata *anterije*, *ječerme*, a nalazimo ga i na selu, mahom u muslimanskim ženskim odjevnim predmetima.

[▲555] *O literaturi koja obrađuje seoski i gradski način odjevanja u 19. stoljeću vidi,* PRILOG № 256.

Dimije od *lahur* tkanine svijetlijih pastelnih boja sa izvezenim cvjetovima – *behar čifijanama*. (Izvor. Arhiv Akšamija).

Crne *atlas kumaš dimije* bile su zastupljene kod nemuslimanki.

Odora *uleme*, zvana *džube* (osm. *cübbe*), muslimanskih vjerskih službenika, kao i *kodžabaša*, odnosno *dida* – predstavnika/prvaka uglednijih porodica, krojila se i šila od domaćeg pamučnog platna koje je bilo protkano cijelom dužinom osnove svilenim nitima ili pamučnim *tira* ili *tiriplik* nitima, ali drukčijim nego što je bila osnova. Prema vrsti tih protkanih niti i načinu kako su te niti utkane u osnovu, *ćereće* je moglo biti krupno ili sitno, npr. na *cibtike* (prugasto). Unutrašnjost kvalitetnijih *džubeta* postavljala se svilenom tkaninom zvanom *dežija* koja se uvozila sa Istoka.

Da se i povijest forme zakona *leges sumptuariae*, opet ponavlja na tlu Bosne, ali više ne protiv raskoši u odjevanju već kao propis koji regulira način odjevanja, pokazuju nam razni propisi i carske odredbe u 18. stoljeću. Ovakvi propisi su određivali boju i pojedine dijelove *ćispeta* (osm. *kispet*, *kisve*) – odjeće koju mogu nositi muslimani, a koju nemuslimani.[556] Pored nastojanja osmanske vlasti da u Bosni izvrši diferencijaciju stanovništva na osnovu garderobe i njene boje, može se zaključiti da nije bila uspješna. Prethodno navedenu našu konstataciju moguće je potkrijepiti i naredbom koja je definirala takvu različitost zabilježenu u Bašagičevoj bilješci, te i njenom interpretacijom i dopunom kod V. Skarića.[557]

[…] 7. ševala 1208. (u maju 1794. op. aut.) *Hasamuddin paša izdade slijedeću naredbu u pogledu odijela i boja. Po visokoj carskoj zapovijedi i šerijatskim pravima: zeleno, bijelo, žuto i crveno odijelo i obuća nošnja je muslomanska i jenjičerska; dugi kalpak, al-fes, gunj zagraija i postule od kajsera naročito je nošnja jenjičerska; ljubičasta, crna i modra džoka, crne čižme, mestve ili papuče i druga odijela nošnja je kršćanska i židovska.*

Kako je gori spomenuto, uvijek je u običaju bila rečena nošnja, samo od neko vrijeme kršćani i židovi počeli su oblačiti ova odijela proti šerijatu i carskoj odredbi, da nije moguće razlikovati muslomana od nemuslomana, zato nemusloman bio muški ili ženska, ako bi se usudio obući drugu boju ili nošnju, nego koju su od starina nosili, da se imadu staviti pred sud na odgovornost i kazniti.[558]

U jednoj crkvenoj bilješci, koju navodi i V. Skarić, iz druge polovine 18. stoljeća,[559] uvjerljivo je rečeno kako su predstavnici nemuslimani i ranije pozivani od osmanske vlasti na odgovornost povodom nepoštivanja navedenih pravila koja su i tada bila regulirana. Izgleda da je sve bilo uzalud, *raja*,[560] a naročito *mlađarija*, zaboravljala je na naredbe, te je opet počinjala, *da nosi odijelo kroja turskoga i bašinskoga* (*janjičarskoga*, op. aut.) *kao čepkene, mrm-ćurke itd.*[561] Pomenuta naredba uglavnom se odnosila na stanovništvo u gradovima i *kasabama*, ali je vrijedila i za *ćojlije* – seosko nemuslimansko stanovništvo, gdje iz opravdanih ekonomskih razloga nije mogla biti aktualizirana. Vezir Abdurrahman-*paša* izdao je 1827. naredbu da svako ko nije musliman *[…] ne smije imati od haljina i obuće crveno na sebi, nego da se služe samo crnom bojom.*[562] Narodna predaja veli da su Osmanlije, pošto je uveden *nizam*, nemuslimanima poskidali *fesove*, iako je to tada već bio dio i *njihove* narodne nošnje, i dali im *pamre* i *crne ćulahe*. Također je poznato kako su mnogi godinama prkosili tim naredbama.[563]

[556] Mladenović, Ljubica – Benac, Alojz: ***Sarajevo u doba turskog feudalizma***, Sarajevo, 1954., str. 74-75.

[557] *Vidi,* Skarić, Vladimir: ***Jedna naredba o rajinom odijelu iz doba otomanske vladavine***. *Glasnik Zemaljskog Muzeja Bosne i Hercegovine*, 01.10.1902., str. 557. Digitalno izdanje dostupno na: http://www.infobiro.ba/article/552128 (pristupljeno 18.5.2015.).

[558] Bašagić-Redžepašić, beg Safvet (Mirza Safvet): *Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine – Od g. 1463-1850*, Sarajevo, 1900., str. 116-117.

Također, u *Kronikama,* Mula Mustafa Bašeskija bilježi odredbu novog *kadije*, iz januara 1778. godine, o tome kako ... *Jevreji ne smiju nositi žute mestve s papučama, ni crvene čakšire, već čakšire naizvrat*.

Vidi i, Bašeskija, Mula Mustafa: ***Ljetopis (1746–1804)***, prijevod s turskog, uvod i komentar: Mehmed Mujezinović, 2. dopunjeno izdanje, Sarajevo, 1987.

[559] ***Oglas od 4. juna 1777. godine***. *Muzej srpsko-pravoslavne stare crkve u Sarajevu*. Digitalno izdanje dostupno na: http://www.infobiro.ba/article/552128 (pristupljeno 12.6.2015.).

[560] *O upotrebi i značenju izraza 'raja' vidi,* PRILOG № 257.

[561] Skarić, Vladimir: ***Jedna naredba o rajinom odijelu***…, str. 557.

[562] *O naredbi Abdurahman-paše vidi,* PRILOG № 258.

[563] *O predanjima iz Čelebi Pazara o nošenju fesa vidi,* PRILOG № 259.

Dva *fesa* različite boje. Jedan za muslimane, a drugi koji to nisu.

Jedan od sačuvanih čelebipazarskih ćilima sa karakterističnim raznobojnim a istim formama iz 19. stoljeća – detalj. (Izvor. Arhiv Akšamija).

PRILOZI – *Povijesni pregled odijevanja na području rogatičke regije....*

№ 226. Najstariji nalaz košulje pronađen je u mjestu Ripač kod Bihaća, koja je datiran u 5. ili 6. stoljeće p.n.e, ali se ona razlikuje u pojedinostima od onih koje su pronađene iz rimskog doba. Slične košulje su pronađene i na nadgrobnom spomeniku u Zenici, gdje su prikazane četiri osobe obučene u duge košulje.

Usporedi, ***Način odijevanja drevnih stanovnika Bosne i Hercegovine – Ilira***. Digitalno izdanje dostupno na: http://bosnae.info/index.php/nacin-odijevanja-drevnih-stanovnika-bosne-hercegovine-ilira# (pristupljeno 2. maja 2015.).

Interesantan je podatak da je ovaj tip košulje sa dugim rukavima za vrijeme cara Dioklecijana nazvan *dalmatica*. Za razliku od modela koji je nošen na teritoriji današnje Bosne i bio bijele boje s prugama, u Dalmaciji je najčešće bio ljubičaste, kasnije crvene i, također bijele boje.

№ 227. Žena je u rimsko doba nosila odjevni predmet koji se zvao *stola*. To je u biti duga tunika. Imala je tročetvrtinske rukave, a mogla je biti i bez rukava u raznim bojama. Ispod stole se obično nosila još jedna dugačka tunika, *tunica interior*. Stola je mogla biti kraća od unutrašnje tunike s ciljem da se vide slojevi. Pažljivo dizajnirana odjeća i kod Rimljanki bila je pokazatelj statusa i bogatstva. Pokazatelj bogatstva bili su i izvezene trake, *instita* na dnu stole ili tunike.

№ 228. Prvi poznati zakon koji je regulirao i način odjevanja donesen je na teritoriji Grčke. U 7. stoljeću p.n.e., grčki zakonopisac Zaleuk propisao je *Lokrijski zakon* (Grad Lokri, tal. *Locri*, nalazi se u regiji Kalabriji na jugu Italije) i, između ostalog, propisao i odjevni izgled, limitirajući količinu zlatnog nakita i raskošnih tkanina. Zabranio je časnim ženama ukras na tkanini od purpurnih linija, koje su bile obilježje nečasnih žena – prostitutki. *Lokrijski zakon* odnosio se i na muškarce, zabranivši im i raskošan nakit i *tkanine poput onih izrađenih u Miletu*. Rimski izvori prvi zakon o zabrani luksuza ili raskoši datiraju u 215. godinu p.n.e. Napisao ga je *Gaius Oppius* / Gaj Opij, plebejski tribun Rimske Republike, a zakon je po njemu prozvan *Lex Oppia* i smatrao se prvim u nizu zakona protiv raskoši poznatih pod latinskim nazivom *leges sumptuariae*. U njemu je ženama zabranio višebojne tkanine ukrašene grimiznim linijama, posjedovanje velike količine zlata, te vožnju kočijama ulicama Rima.

Vidi, ***A Sexton of the Old School – Dealings With the Dead,*** BookNet, 2012; ■ Lewis, Naphtali – Reinhold, Meyer: ***Roman Civilization – Selected Readings***, Sv. 1. Columbia University Press, New York 1990., str. 489–496.

№ 229. Tako, pri obmotavanju tijela bila je potrebna pomoć robova. *Augustus clavus* ili tunika jahača, imala je dvije pruge na svakoj strani haljetka, sve ukupno četiri. *Latus clavus*, senatorska tunika, imala je po jedan *clavus*, sveukupno dva.

Također, interesantanim nam se čini podatak da je za izradu tunike bila potrebna ista dužina materijala kao i za *dimije,* odnosno muški pas od tkanine koji je nošen u osmanskom periodu.

№ 230. Jedini put kada je oblik ponašanja kod bosanskih krstjana bio ugrožen, desio se pri davanju svečanog obećanja *u ime sviju koji pripadaju brastvu* u formi *Bilinopoljskog akta*, formalno potpisanog 8.4.1203. godine na Bilinom polju kod rijeke Bosne u blizini Zenice. Bosanski krstjani, između ostalog, obećali su da će imati bogomolje, te da će nedeljama i na blagdane čitati sv. Misu, slušati ispovjedi i davati pokore…, kao i da će nositi jednobojnu odjeću do gležnja i pod vratom zatvorenu… *[…] I kako smo odijeljeni od ostalih svjetovnjaka životom i vladanjem, tako ćemo se također razlikovati odjećom, koja će biti zatvorena, neobojana* (ne šarena, op. aut.)*, izmjerena do gležanja.* Ipak, i ban Kulin i ostala vlastela vratili su se svom *'heterodoksnom učenju'* i *'krivovjerju'* i onima *koji grijehe ne ljube*, to jest onima koji su se ustrajnom molitvom i vježbanjem u siromaštvu i uzdržljivosti pripremali za *krstjane prave vjere apostolske*. Potomci krstjana su tako nastavili da budu drugačiji od svoga okruženja i u tome je tajna svih nasrtaja na njih od strane njihovih susjeda sa Istoka i Zapada.

Usporedi, ***Historija – 810 godina Bilinopoljske izjave – tekst izjave!*** Digitalno izdanje dostupno na: http://afanovblog.blogspot.ba/2013/04/historija-810-godina-bilinopoljske.html (pristupljeno 1.9.2015.).

№ 231. Ako bi naziv *did*, kojim je oslovljavan vrhovni poglavar, upućivao na bogumilsko porijeklo, sasvim je sigurno da terminu *gost* nema nikakvog traga izvan Bosanske crkve. Zbog oskudice izvornih svjedočanstava danas je teško pouzdanije utvrditi u čemu se sve sastojala uloga i djelokrug službe *gosta*, uz napomenu da su mnogi historičari u prvi plan isticali *starješinsku komponentu*.

Protivno očekivanjima, mnogo je više podataka o djelatnosti Gostiju u službi *rusaške gospode*, gdje se oni pojavljuju kao poslanici, posrednici i savjetnici, nego onih što osvjetljavaju duhovnu stranu njihova položaja, službe i osobe.

Interesantan je podatak da u čelebipazarskoj porodici Branković, unuci su svoje djedove, sve do današnjih dana, zvali *didom*. Najstariji predstavnici porodice Ajanović posjedovali su i *didov štap* koji su stalno nosili kao znak najviše simboličke vlasti i časti unutar svoje porodice. Na osnovu i ovog elementa možemo izvesti zaključak kako je riječ o starim srednjovjekovnim porodicama koje su i nadalje zadržale jednu od simboličkih tradicionalnih vrijednosti svojih predaka.

Didov štap kao oznaka svešteničke dužnosti, susrećemo na mnogom mramorju, pa čak i na prelaznim oblicima prema *mašet-nišanu*. Takvo mramorje u narodu je poznato kao *Didov stećak*.

№ 232. U izvornoj građi nastaloj u Dubrovniku *Svršitelji* su označeni latinskim terminom *domini maiores christianorum*. Također, bitno je istaći da su *Starci* kao niži i *Gosti* kao viši dostojanstvenici bili poznati pod zajedničkim nazivima *Strojnici* i *Poglavari krstjani*, koji su ujedno bili i *administratores* te sljedbe.

Na primjer, u rubnoj bilješci *Zbornika krstjanina Hvala* službovanje Dida Radomira naziva se *episkupstvom*, a dužnosti koje je obnašao u okviru svoje službe podrazumijevaju se pod nazivima *nastavnik i Svršitelj Crkve bosanske*.

Vidi, Miklosch, Franc: ***Lexicon – linguae slovenicae veteris dialecti*** (*slovnica starega narečja slovanskega jezika*), Vindobonae, 1850., str. 414 i 914.

Pojam *nastavnik* Đ. Daničić je preveo latinskom riječju *institutor*, koja je u srednjovjekovnom latinskom jeziku imala značenje riječi *osnivač, utemeljitelj,* a pojam *svršitelj* preveo je na latinski riječju *administrator* i označavala je *upravitelja, vođu*.

Vidi, Daničić, Đuro: ***Rječnik iz književnih starina srpskih II***, Beograd, 1863., str. 126.

Prema F. Račkom naziv *nastavnik* odnosi se na *Didovo* crkveno dostojanstvo i biskupski čin u značenju latinske riječi *doctor*, odnosno *magister*, dakle osobu koja poučava drugoga.

Vidi, Rački, Franjo: ***Bogomili i patareni***, Rad jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, X, Zagreb, 1869., str. 179.

O prijevodu riječi 'svršitelj' vidi i, Daničić, Đuro: ***Rječnik iz književnih starina srpskih III***, knj. III, Beograd, 1864., str. 222; ■ Rački, Franjo: ***Bogomili...,*** X, str. 180; ■ Glušac, Vaso: ***Istina o bogomilima***, Beograd, 1945., str. 188. (Glušac je smatrao da je na taj način izražavana služba *sveštenoslužitelja*.)

№ 233. Savršeni, odnosno *Svršitelji* su vodili vrlo težak život. Oni su bili primani posebnim svečanim činom, koji se zvao *utješenje*, *consolamentum, teleiosis*. Takav oblik života bio je reguliran propisima Bosanske crkve koje je katolička crkva označavala kao *tria signacula maniheja*. U objašnjenju značenja ovog čina navodi se da je sadržavao *signaculum ors* (zabranu izrecanja laži), *signaculum manus* (zabranu ubistva čovjeka) *i signaculum sinus* (odricanje od općenja sa ženom i svakog spolnoga života). Ističe se kako je *signaculum ors,* pored ostalog, regulirao i ishranu pa Svršitelj nije smio jesti meso niti ičega što postoji od krvi žive životinje, dakle niti jaja, a ni sir. Jedinu iznimku su činile ribe, jer one se *ne množe prilegom*. *Živjeli su samo od kruha, zeleni i voća.* Zato je običaj sušenja voća, osobito bosanske suhe šljive, ostatak kulture bosanskih krstjana, jer *preko zime su se bogumili* (krstjani, op. aut.) *hranili kruhom i suhim voćem*.

Usporedi, Pilar, Dr. Ivo: ***Bugomilstvo kao religiozni problem***, predavanje u Sociološkom društvu u Zagrebu, 10.2.1927. godine. Digitalno izdanje dostupna na: http://www.geocities.com/athens/troy/9892/bhpilar1.html; ■ http://postjugo.filg.uj.edu.pl/baza/texts_display.php?id=448 (pristupljeno 25.8.2015.); ■ *Reagiranje na zabranu uzimanja mesa ('Mrski heretici koji su nam apsolutno zabranjivali bilo kakvo uzimanje mesa i vina') vidi,* Peuch, Henri-Charles – Vaillant, Andre: ***Le traite contre les Bogomiles de Cosmas le Pretre – Traduction et etude***. Travaux publies par l'Istitut d'Etudes Slaves, XXI, Paris, 1945., str. 79; ■ *O zabrani nošenja svilene odjeće i insistiranju na posjedovanju samo jednog odijela vidi,* Eutimije iz Peribleptosa: ***Liber invectivus contra haeresim execrabilium et impiorum haereticorum qui Phundagiatae dicuntur,*** MPG, CXXXI, str. 56.

№ 234. U jednom protukrstjanskom djelu je zapisano: *Ako vidiš čovjeka mršava, u crno odjevena, koji mrmlja molitve, onda znaj da je Bogomil* (krstjanin, op. aut.).

Pilar, Dr. Ivo: ***Ibid.***

№ 235. Najvrijedniji spomenici kulture srednjovjekovne Bosne su nadgrobni spomenici, mramorje. Ono je statusni simbol kulturnog i umjetničkog izraza tadašnje Bosne. Najstarije mramorje se datiraju u drugu polovinu 12. stoljeća, a najstarije u obliku sanduka u 14. stoljeće. Međutim, niz primjera nas uvjerava da je tradicija mramorja bila prisutna još mnogo prije. Jedan od takvih *problematičnih* primjera je i mramor na brdu Vidoštak kod Stoca u Hercegovini sa natpisom na bosančici, koji je datiran po kalendaru Septuaginte na 11. mart 6139. godine od postanka svijeta, a to je 631. godina julijanskog kalendara. Ovo je u historijiografiji najstariji datirani zapis, punih 60 godina prije nego što je ovim kalendarom 691. godine datiran Treći kanon 6. vaseljenskog (Trulskog) sabora.

Vidi, ***Wissenschaftliche Mitthellungen aus Bosnien und der Hercegovina*** (Redigirt von Dr Moriz Hoernes), Dritter Band, Herausgegeben vom Bosnisch-Hercegovinischen Landesmuseum in Sarajevo, Wien, 1895., str. 444-445.

№ 236. Posebno su zanimljivi prelazni oblici od stećka ka *mašet-nišanu*. Stari prelazni oblik mramora ka *nišanu* od grubo klesanog kamena krečnjaka, bez ikakvog natpisa, nalazi se u mezarju na Trnoviku u selu Okruglo kod Rogatice. Tipičan je primjer *nišana* iz najranijeg perioda dolaska Osmanlija u Bosnu sa značajnim utjecajima srednjovjekovnog tradicionalnog načina izrade nadgrobnog spomenika-mramora.

№ 237. Ovu povezanost Bošnjana, odnosno Bosanaca nebrojenim nitima zapazio je s dosta pronicljivosti M. M. de Clerval. U svome izvještaju on doslovce navodi: *[…] Nema u Bosni, kao u drugim provincijama Otomanskog carstva, mnogo rasa duboko podijeljenih jezikom i običajima, odbojnih po prirodi i nepomirljivih, što koegzistiraju na istoj teritoriji, bez ikakvog mogućeg jedinstva. U ovoj je zemlji samo jedna rasa, posve homogena; religija je jedino ta koja je dijeli... Može se, istina, zapaziti da muslimani prvenstveno stanuju u gradovima; da grci* (Vlasi, op. aut.) *dominiraju na istoku pokrajine, u Raškoj i u brdskim krajevima... Musliman, katolik i grk* (Vlah, op. aut.) *podjednako osjećaju ljubav prema svom rodnom tlu. Oni se podjednako ponose svojim imenom* ***Bosanaca*** (akcentirao aut.). *To ime podsjeća muslimana na učinjene usluge Carstvu od strane njihovih zemljaka, na privilegije koje su oni primili od sultana, na slavne ljude koje je dala ova pokrajina. Musliman je postao turčin a da nije ni najmanje prestao biti* ***Bošnjak*** (akcentirao aut.). *Katolik ima potrebu da traži u daljoj prošlosti svoje nacionalne uzore, ali on je* ***Bošnjak*** (akcentirao aut.) *po osjećaju u najužem smislu riječi. Grk, za razliku od ove dvojice, možda će se vezati za nacionalnost širu od* ***bosanske*** (akcentirao aut.), *ali i on ima taj lokalni patriotizam, koji je činjenica kod svih Južnih Slavena, naročito gorštaka. Vidio sam* ***pravoslavne Bošnjake*** (akcentirao aut.) *čak u Srbiji koji s ponosom ističu svoje porijeklo*.

Massieu de Clerval, M.: ***Rapport adressé à Son Exellence Monsieur le Ministre de l'instruction publique sur une mission en Bosnie, accomplie en 1855***, Archives des missions scientifiques et littdraires, tom V, Paris, MDCCCLVI, str. 42-43.

№ 238. Za vrijeme bana Stjepana II Kotromanića teritorija Bosna se prostirala do jadranske obale i do rijeke Cetine, uključujući grad Omiš. To je doba rasta ugleda Bosne i njenog bana u ovim krajevima, otvaranja rudnika, kovanja bosanskog novca i jačanja trgovačkih veza. U doba bana i kralja Tvrtka I Bosna je zauzimala prostor na zapad sve do Zadra i Obrovca, uključujući gradove Split, Trogir i Šibenik, te otoke Brač, Hvar i Korčulu, a na istok sve do iza Prijepolja i Mileševa. Na jugu je već odavno Stonsko primorje pripadalo Humu, a za vrijeme Tvrtka I Kotromanića osim njega Bosna u svoj sastav uključuje još i Konavle i Kotor, kao i Trebinje i Dračevicu, te se dalje širi na područje rijeka Drine i Lima. U tadašnjoj državi Bosni bilo je i područje ranije države Nemanjića. Shodno tome, Tvrtko I Kotromanić preuzeo je legitimno pravo na upražnjenu rašku krunu: *kralj Srbljem, Bosni, Pomorju, Humskoj zemlji, Donjim Krajem, Zapadnim Stranam, Usori i Podrinju*, kao i ranije stvorene obaveze bivših raških vladara u međunarodnim okvirima, naročito u odnosima sa Dubrovnikom. Tvrtkovu vlast nad bivšom teritorijom države Nemanjića priznali su Dubrovčani i isplaćivali mu *Svetodmitarski dohodak* koji je ranije pripadao raškim vladarima. Bilo je to doba najvećeg jačanja i uspona Bosne u svakom pogledu.

№ 239. ***Tordirani*** ili kružni vijenac je plitak plastični dio kružne forme u vidu kružnog pojasa. Nekada se javlja u formi jednog većeg i u njemu jedanog manjeg kružnog vijenaca. Više puta je kružni vijenac tordiran, a ima i koncentričnih vijenaca koji su tordirani. Ponekad obični ili tordirani vijenci okružuju zvijezde, odnosno rozete. U nekoliko slučajeva vijencem je okruženo udubljenje koje se naziva *kamenicom*. Zanimljiva je i jedinstvena pojava niza kružnih vjenčića oko kruga u selu Meremišlju kod Višegrada, Istočna Bosna. U nekoliko slučajeva vijence vidimo iznad glava ljudskih figura sa uzdignutim rukama, kao što je to slučaj u Radimlji, a u nekim ljudska figura u jednoj uzdignutoj ruci drži i kružni vijenac. Osobito su zanimljivi primjerci gdje kolovođa u kolu drži vijenac. Vijenci su obično pravilno i lijepo klesani.

Kako se vidi, kružni vijenac nije jedinstveno tretiran u smislu njegovog pozicioniranja, ali ga ipak većina istraživača smatra predstavom sunca. Ne uzimajući u obzir vijence koji bi zbog svojih udubljenja mogli biti *kamenice*, niti vijence na štitovima kao nebitne heraldičke oznake, vjerovatno su kružni vijenci predstave sunca koje su na stećke stigle kao relikt staroslavenskog kulta sunca, ali da su već poprimile karakter dekorativnog elementa. Kao druga alternativa koja bi se mogla uzeti u obzir pri objašnjavanju tordiranih kružnih vijenaca, posebno onih u scenama kola, jest vijenac cvijeća, neka vrsta današnjeg lovorovog vijenca, koji se poklanja pobjedniku u junačkim natjecanjima, slavljeniku ili čovjeku koji se po ondašnjim kriterijumima u nečemu osobito istakao.

Vidi, Benac, Alojz: ***Radimlja – Srednjevjekovni nadgrobni spomenici Bosne i Hercegovine***. Sv. I, *Zemaljski muzej u Sarajevu*, Sarajevo, 1950; ■ Idem: ***Religijske predstave prastanovnika južnoslavenskih zemalja***, Djela, Knj. LXXXIV, Centar za balkanološka istraživanja, Knj. 10, Sarajevo, 2012; ■ Bešlagić, Šefik: ***Stećci kultura***…, str. 319.).

№ 240. Uzorci tekstila su nađeni i u Puhovcu kod Zenice (Bešlagić, Šefik: ***Stećci centralne Bosne***, Sarajevo 1967., str. 110.); ■ Humskom kod Foče, Veličanima kod Trebinja (Idem: ***Popovo – srednjovjekovni nadgrobni spomenici***, Sarajevo 1966., str. 93.); ■ Biskupu kod Konjica (Vego, Marko: ***Nadgrobni spomenici porodice Sankovića u selu Biskupu kod Konjica***. *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu* – Arheologija, X, Sarajevo, 1955., str. 157-166.), i *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu* – Arheologija, XII, Sarajevo, 1957., str. 127-139.); ■ Donjoj Zgošći kod Kaknja, (Čremošnik, Irma: ***Iskopavanje Crkvine u Zgošći 1948. g***. *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, V, Sarajevo 1950., str. 411-416.); ■ Turbetu kod Travnika, (Truhelka, Ćiro: ***Grobnica tepčije Batala***. *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, XXVIII, Sarajevo, 1915., str. 365-374.), kao i na još nekim drugim mjestima.

№ 241. Tako su, npr., uz skelet gosta Milutina, u Humskom, nađeni ostaci srebrenog i zlatnog brokata koji potječu iz 14. i 15. stoljeća, a u grobu Goisave, žene Radiča Sankovića, u selu Biskupu kod Konjica, nađeni su dijelovi brokatne haljine, zatim razne vrpce i dio kape s kraja 14. stoljeća.

Vidi, Bešlagić, Šefik: ***Popovo***, Sarajevo, 1966., str. 93.

№ 242. Vijest o ovom pronalasku objavljena je pod naslovom: ***Pronađeni temelji srednjovjekovne crkve na Sokocu***, članak, Klix, 21.7.2013. godine. Digitalno izdanje dostupna na: https://www.klix.ba/vijesti/bih/pronadjeni-temelji-srednjovjekovne-crkve-na-sokocu/130721016 (pristupljeno 5.11.2016.).

№ 243. Iz arhivskih srednjovjekovnih dokumenta, uglavnom iz dubrovačkih arhivskih izvora, doznajemo ponešto i o korištenim odjevnim predmetima, kao i materijalima za odjeću koji su se, u ranom srednjem vijeku i srednjem vijeku, koristili u Bosni. Tako, spominju se haljine *ad modum bosnensem*, zatim pojas zvan *centura larga bosignana*, što se najverovatnije odnosi na nošnju bosanskih feudalaca. Međutin, za nas je dragocen i podatak iz toga vremena da se nošnja nižih slojeva tadašnjeg društva izrađivala od grubog bijelog i sivog sukna. Kao posebne vrste sukna spominju se *mrčina* i *modrina*.

Constantin, Jireček: ***Staat und Geselschaft im mittelalterischen Serbien***, Wien, 1914., str. 19 i 21-22.

№ 244. Na osnovu individualnih predstava ljudi ukrašeno je oko 400 mramora iz kojih je, smatrali su neki istraživaći, moguće iščitati i donijeti određene zaključke kako je mramorje bilo pristupačno svim slojevima društva, pa samim tim i najnižem sloju krstjana Bosanske crkve koji su, najvjerovatnije, sahranjivani bez odjeće.

Vidi: fusnotu No. 491.

Ipak, postoje i druga mišljenja koja takav pristup ne podržavaju, jer, po njima, ne pružaju detalje izgleda nošnji kod svih slojeva. Radi ovakve situacije, do daljnjeg, ostajemo uskraćeni o preciznijim podacima odjeće koja je nošena od strane puka.

Usporedi, Bešlagić, Šefik: ***O umjetnosti stećaka***. *Radio Sarajevo, Treći program*, br. XII/40, Sarajevo, 1983., str. 332; ■ Vasić, Pavle: ***O nekim vidovima srednjovjekovne nošnje u Bosni i Hercegovini***. *Radovi sa simpozija Srednjovjekovna Bosna i Evropska kultura*, (ur. Fikret Ibrahimpašić), Zenica, 1973., str. 257; ■ Tadić, Slaven: ***Nakit i nošnja žena u srednjovjekovnoj Bosni;*** u: *Radovi – Historija, Historija umjetnosti*, Arheologija, knj. XVII/3, Sarajevo, 2014., str. 87.

№ 245. Kraljica Katarina je umrla 25. oktobra 1478. godine i bila je pokopana, kako je to oporukom naredila, u franjevačkoj crkvi Santa Maria u Aracoeli, Rim. Grobno mjesto bilo je postavljeno pred glavnim oltarom crkve. Nadgrobna ploča bila je urešena reljefnim kipom kraljice u naravnoj veličini s krunom na glavi. S jedne i druge strane glave urezan je po jedan grb, kraljevski bosanski i porodice Kosača. Ispod nadgrobne ploče bio je postavljen i natpis bosančicom.

Na tom mjestu pred oltarom, Katarinini zemni ostaci su se zadržali preko 100 godina. Oko godine 1590. franjevci su odlučili popraviti oltar i pomaknuti ga naprijed, *da bi kor oltara bio viši*. Kako bi to bilo moguće izvesti, trebalo je prenijeti na drugo mjesto grobno mjesto kraljice Katarine. Stoga je skinuta nadgrobnu ploču i stavljena na najbliži stup, koja je sa njega ubrzo nestala. Na mjesto ploče sa natpisom na bosančici postavljena je druga ploča s natpisom na latinskom jeziku. Šta je bilo s posmrtnim ostacima, nije poznato.

Kao što se u bosanskoj historoiografiji permanentno događaju neobjašnjeni *nestanci* pojedinih dokumenata, tako je na ovom primjeru vidljiva prisutnost pogrešnog ispisa u prijevodu na latinski jezik. Naime, ispada da je kraljica Katarine sestra Stjepana Vukčića Kosače, a ona je bila kći *(Catharinae Reginae Bosnesi Stephani Ducis Sancti Sabae sorori*, tj. nadodana je riječ *sorori)*. Ipak postoji siguran prijepis onoga prvotnog natpisa. Napravio ga je 1545. godine jedan rimski kaligraf po imenu Ivan Palatino i objelodanio ga 1547. godine u svom djelu kao primjer jednog od mogućih tipografskih oblika.

Vidi, ***Povijesnoteološki simpozij u povodu 500. obljetnice smrti bosanske kraljice Katarine***, Franjevačka teologija u Sarajevu i Kršćanska sadašnjost, Zagreb – Sarajevo, 1979. Digitalno izdanje dostupno na: http://bosnianchurch.weebly.com/381ivot-bla382ene-katarine-kraljice-bosanske.html (pristupljeno 18.5.2015.).

№ 246. Poznato je kako je kraljica Katarina napustila Bosnu sa natovarenim blagom (razni odjevni predmeti od skupocjenih tkanina, srebrenina...) na 70 konja, ostavila ga u depozit u Dubrovniku, a kasnije prebacila za Rim. O tome nam svjedoči bosanski biskup Frančesko Stefani, maja 1600. godine, u svom izvještaju papi.

Vidi, Tošić, Đuro: ***Bosanska kraljica Katarina (1425-1478);*** u: *Zbornik za istoriju Bosne i Hercegovine II,* SANU, Odbor za istoriju Bosne i Hercegovine, Beograd 1997., str. 85.

№ 247. U srednjem vijeku, Srebrenica (čije je latinsko ime glasilo *Argentaria*) je bila jedan od najvećih rudnika na Balkanu i jedno od najrazvijenijih rudarskih i trgovačkih naselja u srednjovjekovnoj bosanskoj državi. Kroz ovu regiju bio je aktualan trgovački tranzit u pravcu Ugarske i Raške / Srbije iz pravca Dubrovnika. Članovi dubrovačke kolonije su bili naročito aktivni u to doba, a njihova naseobina bila je jedna od najvećih na Balkanu. Dubrovčani su imali poseban monopol na trgovanje srebrom u Bosni, a i sav prekomorski izvoz plemenitih metala išao je preko Dubrovnika. Za uzvrat su Dubrovčani uvozili u Bosnu gotove prerađevine kao što je bio kvalitetni tekstil, a na teritoriji Bosne i Raške / Srbije 1422. godine se proizvodilo više od jedne petine ukupne produkcije srebra u Evropi.

Vidi:, Jireček, Konstantin: ***Die Handelsstrassen und Bergwerke von Serbien und Bosnien während des Mittelalters – historisch-geographische Studien***, Prag, 1879., str. 41-49; ■ Fine, John Van Antwerp: ***The Late Medieval Balkans – A Critical Survey from the Late Twelfth Century to the Ottoman Conquest***, Michigan, 1987., str. 282-284.

№ 248. Tkalački stanovi uglavnom su izrađivani iz tvrdog i kvalitetnog orahovog ili hrastovog drveta. Ručno tkana platna na tklačkom stanu izrađivala su se u širinama od 45, 50, 70 i 80 cm. Platna su se radila na pamučnoj osnovi, a nit potke mogle su biti izrađene od vlakana prirodnog lana, pamuka, konoplje, svile..., pa se tako dobijalo laneno platno, pamučno platno, svileno platno... Tehnika samog tkanja su bile različite i označavane su kao *prebor, prebor po daščici, duplanje* i *kockanje*.

Prebor je široko rasprostranjena stara tehnika tkanja, kojom su se tkali odjevni predmeti, prekrivači, ručnici, stolnjaci i jastučnice. Tehnika *duplanja* najzahtjevniji je oblik ručnog tkanja platna, a na ovaj način izrađivano je *ruho* za stolove, posteljina i zavjese za prozore.

№ 249. Kada je sukno otkano kroji se i sastavlja šivenjem. Poslije toga slijedi postupak valjanja haljinke, koje se vrši kod vodeničara u specijalnom postrojenju za valjanje, takozvanu *stupu*. Stupa je u formi većeg bureta od drveta sa metalnim obručima, samo što kod stupe, za razliku od običnog bureta postoje prorezi kroz koje protiče voda u procesu valjanja. Stupa sa nalazi pored vodenice i ima poseban dovod vode. Majstor mota haljinku od stupe (poseban postupak), stavlja je u stupu i pušta vodu. Od udara vode i pritiska, haljinka se prevrće i prilikom okretanja od tkanih niti nastaju *vlasi* (haljinka postaje čupavom). Proces valjanja može da traje nekoliko sati. Kada je valjanje gotovo voda se zaustavlja, majstor izvlači haljinku posebnom kukom i odnosi je na sušenje. Po procesu sušenja haljinka od sukna smatra se završenom.

№ 250. Propašću srednjovjekovne Kraljevine Bosne, uveden je osmanski novčani sistem, a prometovalo se novcem zvanim *akča* . Bio je to sitan srebreni novac sa prvobitnom težinom od 1 grama, koja se potom smanjivala, tako da je za vrijeme novčane reforme, krajem 17 stoljeća, imala samo do 0,3 grama. Na novcu nisu bile aplicirani nikakvi slikovni motivi, nego je samo na arapskom pismu nosio ime *sultana* i naziv kovnice. Osim toga, kovane su bakrene *manghire* – mangire.

Početak kovanja zlatnika u Osmanskom carstvu koincidira sa osvojenjem Stambola. Do tada su kurzirali strani zlatnici, koji su samo dobijali jedan znak legaliziranja. Tek je Muhamed II u svojoj novoj prestolnici počeo kovati *dukate* – zlatnike. Pod Muhamedom II. bila je osnovana kovnica u Skoplju, gdje se kovao srebreni novac. Sultan Bajazit II kovao je u Kratovu, a u Bosni, bogatoj plemenitim metalima, organizirano je također kovanje novca. U Srebrenici su pronađene *srebrene aspre* Sulejmana II, Selima II i Murata III, kao i *zlatni altin* Sulejmana II, a u Čajniču srebreni novac i jedan zlatnik Selima II. Izgleda da je u prijestolnici Saraj Bosni bila jedna kovnica, iz koje postoje *srebrene aspre* Murata IV. U Bosni su se još kovali bakreni *mangiri*, kao novac za nuždu. Novčanom reformom Osmanskog carstva od 1844. godine kovana je *zlatna lira* i *srebrena medžedija* u vrijednosti 20 pijastera. Osmanska lira – *Osmanlı lirası* koristila je bimetalni standard sa vrijednošću 1 lire od 6.61519 grama čistog zlata i 99.8292 grama čistog srebra. Godine 1881. usvojen je zlatni standard i zadržan do 1914. godine. Svojim uvođenjem zamjenila je *kuruš* kao primarnu novčanu jedinicu u carstvu iako su se *kuruşi* nastavili koristiti kao stoti dio lire. *Para*, četrdeseti dio *kuruša*, također je ostala u upotrebi i nakon uvođenja osmanske lire.

Osmanski zlatni *šorvani* su kovani od zlata finoće 91,66% ili približno 22 karata. Težina im je 7,216 grama. Prečnik osmanskog zlatnog novčića od 100 pijastara je 23 mm a debljina 1,4 mm. U Bosni se do danas najviše očuvao *100 kurusni* zlatnik *sultana* Abdul Aziza. U središtu aversa (lica) nalazi se *sultanova tugra* ili kaligrafski

amblem koji zapravo predstavlja *sultanov* potpis. Forma kaligrafskog amblema, po pravilu, uvijek se nalazila na svim službenim dokumentima Osmanskoga carstva. Iznad natpisa utisnuto je sedam zvjezdica, a središnji je motiv ukoviren vijencem od maslinovih grančica. Ispod amblema navedena je arapskim brojkama nominala zlatnika (100 *kirša*). I na reversu (naličju) zlatne kovanice također se nalazi vijenac s dvije povezane maslinove grane. Grane su na dnu povezane, dok su im vrhovi razdvojeni i između grana je smještena forma zvijezde. Pri dnu reversa ispisana je godina izdanja. U sredini kovanice navedeno je mjesto proizvodnje zlatnika: Konstantinopol (današnji Istambul).

Zlatnik *sultana* Abdul Aziza tokom petnaestogodišnjeg razdoblja kovanja proizveden je u više od 13 miliona primjeraka. Najobimnije kovanje bilo je u prve dvije godine: 1277/1861. godine, te je proizvedeno dva milijona i 347 hiljada primjeraka, dok se godinu dana kasnije taj broj popeo na tri milijona i 179 hiljada primjeraka. Samo je još sedme i devete godine vladavine Abdula Aziza proizvedeno više od milion primjeraka ovog zlatnika.

U Čelebi Pazaru bio je običaj da se pri rođenju djete dariva sa jednim *šorvanom*. Ista situacija je bila i kod obrezivanja muške dijece – *sunećenja*.

№ 251. *Čipka-kera* se radila tankom šivaćom iglom na više načina. Jedan od načina je rađen iglom s kukicom. Prvo bi se napravio lančić, gajtan, beden, odnosno *sindžirak*, a zatim bi šivaćom iglom slobodnim komponovanjem niti konca i spajanjem raznih čvorića bile oblikovane *kere* sa motivima raznih vrsta stiliziranog cvijeća, lišća, plodova… Osim navedenog, a uz pomoć malog čunka na kome je prethodno bio namotan konac željene boje izrađivala se *kera*, zvana *mekik*. *Kera mekik* je vrlo uska forma i prišivala se naknadno na rub tkanine.

№ 252. Postojali su i različiti načini *obmotavanja*, tj. *nošenja hidžaba*, a najčešći i najjednostavniji je bio presavijanjem marame kvadratnog oblika u trokut koji se polagao na vrh glave, zakačio ispod vrata, a jedan od dužih krajeva se prebacivao preko suprotnog ramena, te omotao oko glave, bivajući *bašlijom* – pribadačom fiksiran (zakačen) na potiljku i ramenu.

№ 253. Prvi put detaljna rasprava o nošenju *zara* i *feredže* (osm. *ferace*) na teritoriji Bosne održana je na *Kongresu muslimana i intelektualaca* u Sarajevu 1928. godine, gdje je postavljeno to pitanje, kao i da li se ta nošnja treba i dalje očuvati ili da se prihvati neka modernija. Termin koji je korišten prilikom te debate bio je *otkrivanje muslimanke*, a pod tim terminom se smatralo otkrivanje lica i uklanjanje vela s lica. Svoj stav o tome iznio je i tadašnji *reisu-l-ulema* Džemaluddin Čaušević u smislu da su ženama i *zar* i *feredža* smetnja za društveni angažman. To je osudio jedan dio uleme koji je opovrgao stavove *reisa* Čauševića. Zatim, po uspostavljanju socijalističkog sistema pod dominacijom Komunističke partije Federativne narodne republike Jugoslavije, ovo pitanje spomenuto je na *I kongresu AFŽ*-a (Antifašističkog fronta žena) koji je održan 1945. godine u Sarajevu gdje je donesena rezolucija *o pokretu muslimanki za skidanje zara i feredže*. Međutim, tek je u januaru 1948. godine na *II kongresu AFŽ*-a označen početak političke akcije za ukidanje *zara* i *feredže* koja je vođena putem agitacije i propagande. Islamska zajednica nije inicirala ovaj pokret, ona mu se priključila i izvršila ulogu legitimizacije politike koju su regulirali drugi faktori. Svojim stavovima je potvrdila da s vjerskog stanovišta nema nikakve zapreke da se skine *zar* i *feredža*.

Shodno ovako iznesenom mišljenju pronalazimo i identično tumačenje nošenja *hidžaba* (osm. *hijab* ← arap. *ḥiǧāb*) u današnjem vremenu od strane *Vijeća muftija Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini*: *[…] Prema tumačenju naše (hanefijske) pravne škole te većine ostalih pravnih škola i samostalnih mudžtehida, hidžab u širem smislu podrazumijeva pokrivanje cijelog tijela izuzev lica i šaka. Pokrivanje lica (nikab, burka, feredža) ne spada u vjerske obaveze muslimanke*, a da je *hidžab*, odnosno *mahrama* koju nose muslimanke, *vjerska obaveza i odjevna praksa muslimanke propisana osnovnim izvorima islama*.

Vijeće muftija – Hidžab je vjerska obaveza. *Al Jazeera Balkans*, 26.2.2016. godine. Digitalno izdanje dostupna na: http://balkans.aljazeera.net/vijesti/vijece-muftija-hidzab-je-vjerska-obaveza; ■ ***Fetva o obaveznosti nošenja hidžaba***, broj 03-2-21/16 od 26.2.2016. godine ili 17. džumede-l-ula 1437. godine po hidžri. Digitalno izdanje dostupno na: http://vijecemuftija.islamskazajednica.ba/index.php/2015-12-08-13-41-32/fetve-i-rezolucije/190-fetva-o-obaveznosti-nosenja-hidzaba (pristupljeno 20.5.2016.).

№ 254. Interesantna je i reakcija na pojavljivanje ove knjige. Autor, po imenu *Naim*, u jednom kratkom članaku objavljenom u časopisu *Behar*, povodom prvog izdanja njegove knjige izražava zadovoljstvo ovim riječima: *Hvala Bogu! Evo da jednom vidimo pred sobom knjigu, koja je napisana u našem jeziku, koja se bavi nama, a nije zaražena s vjerskom nesnošljivosti i natrpana glupim izmišljotinama, samo da što više ocrni islamske i staroslovenske običaje, naš viteški i čestiti život, a kojim se možemo pred svakim drugim narodom ponositi.*

Naim: ***Život i običaji muhamedanaca u Bosni i Hercegovini – napisao Antun Hangi***. *Behar,* broj 20, God. I, Sarajevo, 15. februara 1901., str. 322-323.

№ 255. *Fes* je kapa napravljena od čohe, kod muslimana crvene boje, u obliku kupe sa vrhom ili bez njega, te resama urađenih od crnog konca koje vise sa vrha. Za vrijeme Bosanskog *pašaluka* postao je dio nošnje bosanskog stanovništva bez obzira na konfesionalnu pripadnost, s tim da su postojale određene razlike u boji,

veličini, materijalu… Kasnije je *fes* postao neizostavni dio tradicionalnog načina odjevanja. Danas ga još uvijek nose *imami* u Bosni omotanog bijelim platnom, što je poznato kao *ahmedija* (osm. *ahmediye*). Postojala su dva načina obavijanja tkanine oko *fesa*: tzv. u *kolač*, kada se uredno obavijao jedan sloj tkanine u jedan red pa je spiralno pomjereno uvijenje po njemu na sljedeći red, i *na ploše*, tkanina se previjala po dužini na četvero i onda njome obavijala oko *fesa*.

№ 256. Period 19. stoljeća obiluje većim brojem podataka od dostupnih iz ranijeg perioda. To su uglavnom putopisi koji ponekad ostavljaju i detaljan opis pojedinih odjevnih predmeta. Među njima su skoro uvijek zabilježeni opisi gradskog načina odjevanja, ali ima i opisa seoskog kao u:

Jukić, Ivana fra: ***Bosanski prijatelj – časopis saderžavajući potriebite, koristne i zabavne stvari,*** 1850-1870; ■ Kukuljević-Sakcinski, Ivan: ***Putovanje po Bosni***, Zagreb, 1858; ■ Mažuranić, Matija: ***Pogled u Bosnu, ili kratak put u onu krajinu, učinjen 1839-40. po jednom domorodcu,*** Zagreb, 1842. = *Bosna'ya Bir Bakış yahut Bir Hrvat Vatandaşının 1839.40 Yılları Arasında o Eyalete Kısa Bir Yolculuğu*, (priredili dr. sc. Ekrem Čaušević – dr. sc. Tatjana Paić-Vukić – mr. sc. Ayla Hafız Küçükusta), Balkan Türkoloji Araştırmaları Merkezi (BAL-TAM), Prizren, 2011.

O građanskom načinu odjevanja najviše izvornih podataka je sačuvano u dijelima:

Jukić, fra Ivan: ***Putovanje po Bosni 1843***. *Kolo*, članci za literaturu, umjetnost i narodni život, Zagreb 1847; ■ Boue, Ami: ***Die europaische Tiirkei***, I Band, Wien 1889., str. 468-70; ■ Guillaume, Capus: ***A travers la Bosnie et l'Herzegovine***, Paris 1896; ■ Hangi, Antun: ***Život i običaji muslimana u Bosni i Hercegovini***, Sarajevo 1906., II izdanje, str. 139-145; ■ Jelenićfra, Julijan: ***Ljetopis franjevačkog samostana u Kraljevoj Sutjesci***. *Glasnik zemaljskog muzeja*, Sarajevo1927., str. 178; ■ Klaić, Vjekoslav: ***Bosna – podatci o zemljopisu i povjesti Bosne i Hercegovine***, I dio, Zagreb 1878., str. 91; ■ Renner, Heinrich: ***Durch Bosnien und die Herzegovina kreuzund quer-Wanderungen***, II Auflage, Berlin 1897., str. 93-95; ■ Roskiewicz, Johann: ***Studien iiber Bosnia und Herzegovina***, Wien 1868., str. 272-79; ■ Saint, Aymor de Caix: ***Les pays Sud-Slavesde l'Austro-Hongrie***, Paris 1883, str. 167-177; ■ Chaumette, des Fosse: ***Drevne osobine i običaji Bosanaca***, Pregled, Sarajevo, Knj. VIII, 1932., str. 172-173.

№ 257. Do kraja 17. stoljeća izraz *raja* upotrebljava se kako za nemuslimanske, tako i za muslimanske podanike. U Bosni se, istina, uobičajilo da se u nazivu *raja* podrazumijevaju samo nemuslimanski podanici, što ni u kom slučaju nije bilo primjereno i tačno. Prvobitno se tim pojmom obilježavao pastir, odnosno podanik koji se bavio zemljoradnjom, bez razlike na konfesiju. Među muslimanskom i nemuslimanskom *rajom* nije bilo u pravnom pogledu nikakve razlike, pošto je ta oznaka stajala u vezi samo s kategorijom zemljišta zvanog *rajinska zemlja;* posjednici rajinske zemlje plaćali su rajinske daće – *resmove*.

Bosanski pisac Kafija krajem 16. stoljeća, govoreći o društvenoj podjeli, piše da poslije careva, njihovih namjesnika i ostalog *askera* – vojnika stalnog kadra, zatim učenjaka i mudraca dolazi treći razred *poljodjelaca i vrtlara koji su danas poznati pod imenom raja; njima je dužnost raditi i skrbiti se za životne namirnice obrađivanjem polja, zasađivanjem vrtova i uzgojem marve da podmiruju sve razrede*.

Usporedi, Pruščak, Hasan Ćefi: ***Temelji mudrosti o uređenju svijeta***. Digitalno izdanje dostupno na: https://istina.ba/temelji-mudrosti-o-uredenju-svijeta-hasan-cafi-pruscak/ (posjećeno 15.4.2016.).

№ 258. U februaru 1827. godine Abdurahman-*paša* je ušao u Sarajevo uz prethodni ulazak Ibiš-*age* i Omer-*age* kako bi protjerao sarajevske pobunjenike, *sultanove* protivnike i nezadovoljnike u provođenju reformi. Odmah poslije ulaska, sa aktiviranjem traženih reformi, izdao je i naredbu o načinu odjevanja stanovništva u smislu koje boje odjeće mogu koristiti nemuslimani.

Vidi i, Ćorović, Vladimir: ***Ustanci bosanskih muslimana***. Digitalno izdanje dostupno na: http://www.rastko.rs/rastko-bl/istorija/corovic/istorija/7_9_l.html (posjećeno 16.4.2016.); ■ Vukićević, M. Milenko: ***Znameniti Srbi muslomani***, Beograd, 1906., str. 37 i 38.

Bauern aus der Umgebung von Rogatica - Bosnische Bauerntypen - Transport des Opferlammes.

ILUSTRACIJA NA PRETHODNIM STRANICAMA:
Ćelebipazarski težaci bez obzira na nacionalnu pripadnost nosili su istu ili sličnu garderobu. (Izvor. Arhiv Akšamija).

Pitamo se... pitamo... zašto?

Od 16. stoljeća u Čelebi Pazaru, zbog prisustva primarno brojnijih muslimana nad nemuslimanima, kao i nastojanju nemuslimana, bez obzira na sve donešene naredbe da se isto oblače kao muslimani po *turskom kroju*, nije bilo znatnijih stilskih razlika sa tog stanovišta. Takva sličnost je postojala sve do kraja 19. stoljeća,[▲564] te je jedino na osnovu boje korištenih tkanina i fesova, te sitnih detalja vezā bilo moguće odrediti kojoj konfesiji pripadaju pojedinci i grupe u dotičnoj nošnji.[▲565] Razlike u odjevanju, idući u prošlost, pogotovo kada je seosko stanovništvo u pitanju, bivale su sve manje i u potpunosti bi se gubile. Poznato nam je kako je slična situacija bila u skoro čitavoj Bosni, pa nam nije jasno kako dolazi do lahko iznesenih konstatacija tipa kako nošnje *nisu bile ni bošnjačke, ni bosansko-hrvatske, a niti bosansko-srpske, nego su to bile u osnovi bosanske nošnje*.[▲566] Tačno je da su *to bile u osnovi bosanske nošnje* koje su se razvijale tokom dugog vremenskog perioda pod utjecajem dalekih naroda, kao i da je skoro pet stoljeća duga osmanska vladavina ostavila u Čelebi Pazaru i čitavoj Bosni, pa i na teritorijama istočno i zapadno od Bosne, duboke tragove u svim vidovima života cjelokupnog stanovništva. Unatoč tome ostalo je puno toga iz predosmanskog vremena, kao npr. muške i ženske tunike…, a zasigurno to nije moguće okvalificirati kao *bosansko-srpsko,* a niti *bosansko-hrvatsko* već *bosansko-krstjansko, bosansko-katoličko ili latinsko, slavensko, ilirsko, rimsko, avarsko, gotsko…* Kada je u pitanju, olahko navedena i neutemeljena konstatacija, možemo reći da su probuđeni nacionalni pokreti tokom 19. stoljeća, te rađanje nacionalne historiografije na susjednim prostorima, kompletnu historiografiju, pa i kulturološku komponentntu načina odjevanja u Bosni za vrijeme osmanske vladavine, postupkom lišenim dosezanja naučne istine uklapali u velikodržavne projekte, a u cilju ostvarenja vlastitih nacionalnih interesa. Takvi pristupi obično su dopiralali do Bošnjaka historiografa koji, kako u mnogim drugim problemima,[▲567] tako i u ovim vezanim za kulturu odjevanja, žele da dođu do određenih konstatacija tzv. *uravnotežene vrijednosti* na uštrb historijskih činjenica i kulturnih karakteristika. Ustvari, u pristupu sintezne obrade bosanskog ranog modernog doba, primjenjuje se metod utemeljen ili na jednostranoj analizi, ili na simbiozi izvorne građe, u jednom slučaju s težištem na nacionalne imenitelje, a u drugom na anacionalne okvire razvoja. U prvim naznačenim slučajevima prisvajajući tuđe i proglašavajući ga kao svoje nacionalno obilježje, a u drugim, objedinjujući sve karakteristike u jedan zajednički imenitelj pod okriljem *bosanstva* bez konfesionalnih obilježja u suprotnosti sa činjeničnim stanjem. Nažalost, svim sudionicima u jednostranim i objedinjujućim analizama može se poručiti, kako im je u navedenim sintezama bila zajednička samo dimenzija historijskog.

[▲564] *O popisu stanovništva 1910. godine vidi,* PRILOG № 260.

[▲565] *O prihvatanju odjevanja nemuslimana po 'turskom kroju' vidi,* PRILOG № 261.

[▲566] *Vidi,* Aličehajić, dr. Muhidin: ***Narodne nošnje;*** u: *O tradiciji*. Digitalno izdanje dostupno na: http://www.bosnjaci-smz.hr/index.php?page=nur&article_id=26; ■ http://sehara9.blogger.ba/arhiva/2014/03/04/3642430 (pristupljeno 20.5.2016.).

[▲567] *Na primjer, o muslimanima pravoslavne vjere vidi:* Rebac, M. Hasan: ***Srbi muslimanske vere u Bosni i Hercegovini – politička prošlost***. *Letopis Matice srpske*, Knj. 306, 1925., Sv. 2-3, str. 109-118. Digitalno izdanje dostupno na: http://kovceg.tripod.com/hasan_rebac.htm (pristupljeno 20.5.2016.).,

ILUSTRACIJA LIJEVO:
Različiti primjeri oblačenja, kako u gradskoj tako i u seoskoj sredini prema *turskom kroju* kod nemuslimana. (Izvor. Arhiv Akšamija).

Postoje mnogi primjeri i konkretni dokumentarni izvori o svijesti političke i društvene zasebnosti, kao i zasebnosti etniciteta Bošnjana, muslimana, pravoslavnih, katolika, Jevreja… o pripadnosti Bosni i bosanstvu na njezinom cjelokupnom političkom prostoru. Ukoliko želimo pronaći odgovor npr. na pitanje zašto bosanska etnička pripadnost nestaje u 19. stoljeću, poslužit ćemo se stavom Vesne Mušeta-Ašćerić koja ističe da *[…] 'zasluga' pripada romantičarskim gledištima i nacionalnim homogenizacijama naših susjeda u okviru kojih je nestao bosanskih duh.*[568] Znači, bosanstvo zajedno sa svojim duhom je uništeno od zapadnih i istočnih susjeda u nastojanju da se uništi evidentna simbioza *bosanskog naroda* uz anuliranje nacionalnosti na teritoriji Bosne s pokušajima utemeljenja novih nacionalnih historigrafija, pomenutim postupcima lišenih eventualnih dosezanja naučne istine, te uklapanjem takvih *'naučnih saznanja'* u vlastite velikodržavne projekte.[569] Poznato je da se kroz takve projekte nije samo njegovala konfrontacija muslimana njima etnički najbližim pravoslavcima i katolicima, već i konfrontacija u odnosu na Osmanlije. Nema sumnje da je prije svega pripadnost islamu osnovna činjenica koja je uvjetovala etničko diferenciranje. Upravo se na bazi takve programirane konfrontacije Srba prema pravoslavcima i Hrvata prema katolicima iz Bosne, s jedne strane, i uzajamno prema Osmanlijama, s druge strane, kao i već pomenutih jednostranih analiza srednjovjekovne historijske građe sa željom dokazivanja vlastitog nacionalnog razvoja, afirmirao fenomen zapostavljene muslimanske posebnosti i čitav sistem specifičnog ponašanja koji je neraskidivo vezan za Bosnu i bosanstvo.

Potvrdu prethodno navedene elaboracije o derogiranju bosanstva i Bosne, pored mnogih primjera koji su definirali državnu, društvenu i vjersku zasebnost, možemo iščitati i u načinu historiografske obrade arhiviranih dokumenta, političkih simbola moći, problematike jezika kao osnovnog izraza bića, tretiranju spoja autohtone tradicije i utjecaja Zapadne umjetnosti u okviru definiranja bosanske minijature (Hvalov zbornik, Miroslavljevo evanđelje…), omalovažavanju i pripisivanju drugima snažnih domaćih struja u okviru zlatarstva, odjeće *na bosanski način*… Prisjetimo se samo situacije oko bosanskog srednjovjekovnog pisma koje je sa strane istočnih komšija nazvano *srpskom ćirilicom*, odnosno *dijelom ćirilice istočnog tipa, sa grafijskim i pravopisnim osobenostima*,[570] a potom sa zapadne strane *zapadnom*, odnosno *hrvatskom ćirilicom*…[571]

Pitamo se kako je bilo moguće drugačije tumačiti one specifične historijske pojavnosti vezane za prostor koji se nazivao *Βόσωνα*, *χώρίον Βόσωνα*, *Bosona, Bassania, Bassant, Basanius, Bosonium, Bossena, Bosthna, Bissena*… ili Bosna,[572] kao i za narod koji je živio na tim prostorima i nazivao se *Bassani*, *Bosnenses*, *Bošnjani – dobrimi muži, dobri Bošnjani* i *Bošnjaci,*[573] odnosno o Bosancima, koji se nikada njezina imena nisu odricali pa čak i kada su robovima bili *de genere et natione Bossinensium,*[574] te, pored inih, imali i svoje planine i pašnjake uz rijeku koja se zvala *Bassant* ili *Basanius* ili Bosna.[575]

[568] Mušeta-Ašćerić, Vesna: ***Uloga bosanskog srednjovjekovlja***..., str. 29.

[569] Na primjer, jedna od Ćosićevih velikosrpskih teza jest da *[…] Srbi trebaju što maštovitije lagati kako bi ostvarili svoje ciljeve*. Što je, nažalost, i nakon njegove smrti dominantno razmišljanje i praksa, a A. G. Matoš je napisao *[…] Srbima je laž od Boga*.

Vidi, Biserko, Sonja: ***Cela srpska istorija jedna je velika laž!*** Digitalno izdanje dostupno na: http://hu-benedikt.hr/?p=42335 (pristupljeno 20.8.2015.).

[570] U dosadašnjoj su se literaturi upotrebljavali različiti nazivi za pojam *bosančice*: *bosančica* (Fran Kurelac 1861, Ćiro Truhelka 1889), *bosanica* (Stjepan Zlatović), *bosanska azbuka* (Vuk Stefanović, Ivan Berčić), *bosanska ćirilica* (Franjo Rački), *hrvatsko-bosanska ćirilica* (Ivan Kukuljević Sakcinski), *zapadna ćirilica* (Vatroslav Jagić, Milan Rešetar), *bosansko-dalmatinska ćirilica* (Jagić), *bosanska brzopisna grafija* (E. F. Karskij), *zapadna varijanta ćirilskog brzopisa* (Petar Đorđić), *zapadna (bosanska) ćirilica* (Stjepan Ivšić), a prema nazivima u pojedinim dokumentima (npr. *arvacko pismo*, *arvatica* u Povaljskoj listini) i *harvacko pismo* (Domine Palić)

B. M. Nedeljković bio je među prvima koji je govorio o pitanju bosančice. Negirao je naziv *bosančica*, ali je upozoravao na posebnosti zapadne ćirilice. Postavio je tezu da "ničega nema što bi pisma iz Bosne izdvajalo od ostalih ćirilskih pisama". Nažalost, on nije ni pokušao paleografski analizirati izvorni materijal zapadne ćirilice.

Nedeljković, Branislav: ***O 'bosančici'***; *u: Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor*. Beograd, 1955., Sv. 21, str. 278; ■

P. Đorđić pri analiziranju zapadne ćirilice primjenjuje etnički kriterij, pa njezine osobenosti veže za kulturnohistorijski razvoj srpskog naroda primijenivši konfesionalni kriterij, u zapadni brzopis, u zapadnu varijantu ćirilskog brzopisa ubrojio onaj pisani materijal koji je nastao kod pripadnika crkve sa zapadnog područja.

Đorđić, Petar: ***Istorija srpske ćirilice – paleografsko-filološki prilozi***, Beograd, 1971., str. 171.

[571] Mošin, Vladimir: ***Ćiriliski rukopisi Jugoslovenske akademije***, I, Zagreb, 1955., str 10; ■ Idem: ***Metodološke bilješke o tipovima pisama u ćirilici***. *Slovo,* 15-16, Zagreb, 1965., str. 177.

[572] *Šire o problematici nastanka i načina korištenja imena 'Bosna' vidi,* PRILOG № 262.

[573] *Šire o problematici naziva naroda koji je živio na teritoriji današnje Bosne i Hercegovine vidi,* PRILOG № 263.

[574] *Vidi,* fusnotu No. 74, *odnosno* PRILOG № 45.

[575] *Šire o problematici imena rijeke 'Bosna' vidi,* PRILOG № 264.

Zašto nisu bili dovoljni za dokazivanje državne i dinastičke samostalnosti mnogi autentični pisani dokumenti iz rimskih papinskih arhiva o borbi protiv tzv. *bogumila/patarena*[576] i o konkretnim *zaduženjima* i aktivnostima bosanskih franjevaca na tom području,[577] zatim, zašto se ne respektiraju međunarodni ugovori između bosanskih vladara i Dubrovnika, Venecije i Ugarske koji ukazuju na pravne domete državnog i dinastičkog suvereniteta?[578] Zašto se domaći spomenici o unutarnjem uređenju *pro foro interno* proglašavaju oskudnim i *jednostavnim,*[579] odnosno ko su ti koji mogu osporavati državnost jedne zemlje ukoliko ona nije imala naprimjer tzv. *crkvene povelje,*[580] a imala je crkvu krstjanskog učenja koja je negirala zemljoposjed, crkveni feudalizam, manastire… Zašto se *simbol i zalog bosanske samostalnosti* u Bosanskoj crkvi želi anulirati i svesti na nivo *arbitriranja između bosanskih kraljeva i vlastele,* jer nije mogla biti *odgovarajući partner Katoličkoj crkvi* i poslužiti kao instrument vladanja?[581] Zašto se povelje bosanskih vladara upućenih osvojenim i pripojenim gradova kojima se potvrđuju njihove povlastice označuju poveljama *koje ne sadrže bosansko pravo*.[582] Zašto se vlastelinske povelje[583] i dokumenti u formi bosanskih baštinskih povelja u kojima postoji verbalna invokacija, *invocatio verbalis,* a nema invokacije znakom, *invocatio simbolica,* (obaveza korištenja znaka krsta/križa),[584] neće i ne mogu tretirati kao *bosanski državni dokumenti*, već su označeni tzv. *plemičkom sujetom,* odnosno zašto se ne uvažavaju povelje vladara, velikodostojnika i plemića koji nisu pohranjene u Dubrovačkim arhivama,[585] a koje su pisane *narodnim jezikom* i *narodnim pismom,* a neke i latinskim jezikom i latiničnim pismom[586] ispunjavale sve tadašnje pravne i ine evropske stečene norme njihovog pisanja u smislu sadržaja: *invokaciju* koja se izražavala u dva oblika (*invocatio simbolica*[587] i *invocatio verbalis*[588]), *intitulaciju, arengu, promulgaciju,* eventualno *peticiju,* zatim *naraciju* i *dispoziciju* u kojima svoju zemlju definiraju kao *plemenita zemlja… rusaga bosanskoga…* ili, kada su darovnice u pitanju koristi se termin *baština* sa značenjem ostvarenja *baštinskih prava*. Unatoć svakom obliku nevjerstva koji je bio pravno sankcioniran, ne preko vladara, već preko *staleškog suda* (sud vlastele i Bosanske crkve) *u što ga Bosna sudi*, odnosno *sudi Did i dva Strojnika š-nim i tri vlastele*. Čini nam se interesantnim navesti i podatak kako su, poslije *naracije*, u bosanskim poveljama često pominjani i *svjedoci* koji su istovremeno i jamci da će se pravni akt zaista izvršiti. Poslije *dispozicije* slijedila je i *sanakcija* čija je uloga bila da potvrdi i obezbjedi izvršenje pravnog akta. U mnogim poveljama na kraju prisutna je i *koroboracija* – formula kojom se potvrđivalo ono što je u povelji određeno. U njoj se pominje *pečat* i *potpis*, te i svi *svjedoci*. Međutim, i *potpis pisara*, *logoteta* ili *dijaka,*[589] tretiran je kao sastavni dio koroboracije. I na samom kraju ispisan je *datum* i *potpis vladara, velmože* ili *plemića.*[590] Za razliku od povelja na narodnom jeziku, povelje na latinskom imale su *eshatokol* koji je sadržavao datum, a ponekad aprekaciju i potpis vladara.

I nadalje, zašto se pokušava anulirati i prisvojiti društvena zasebnost koja je oblikovana na autentičnim etnoosnovama, na stjecištu istočnih i zapadnih utjecaja, a izražavala se kroz pismenost (jezik i književnost), kulturu i umjetnost, te osobene vjerske prilike?[591]

[576] *O problematici naziva 'patareni' i vjerskog učenja Crkve bosanske vidi,* PRILOG № 265.

[577] *O konkretnim 'zaduženjima' i aktivnostima bosanskih franjevaca vidi,* PRILOG № 266.

[578] *O bosanskim međunarodnim ugovorima vidi,* PRILOG № 267.

[579] *Vidi,* Solovjev, Dr. Aleksandar: ***Vlasteoske povelje bosanskih vladara;*** u: *Istorijsko-pravni zbornik – organ opšteg seminara za istoriju države i prava*, God. I, Sv. 1, Sarajevo, 1949., str. 80.

[580] ***Ibid.***

[581] Lovrenović, Dubravko: ***Utjecaj Ugarske na odnos crkve i države u srednjevjekovnoj Bosni;*** u: *Sedam stoljeća bosanskih franjevaca 1291-1991., Zbornik radova*, Franjevačka teologija u Sarajevu, Samobor, 1994., str. 69. i 79.

Ima mišljenja da je Crkva bosanska (bila) *najjači činitelj društvene individualnosti srednjovjekovne Bosne*.

Raukar, Tomislav: ***Hrvatsko srednjovjekovlje***..., str. 282.

[582] Giovanni, Lucio: ***Memorie istoriche di Tragurio ora detto Trau***, Venetia, 1673., str. 332, 333, 512; ■ Rački, Dr. Franjo: ***Pokret na slavenskom jugu koncem XIV i početkom XV stoljeća;*** u: Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, Knj. III-IV, Zagreb, 1868., str. 67. Digitalno izdanje dostupno na: https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=njp.32101077265955;view=1up;seq=75 (pristupljeno 20.04.2016.).

[583] Zadnja izdata povelja je bila od kralja Tomaša (Stjepan Tomaš Kotromanić, poznat i kao Stefan Tomaš Ostojić) 1459.

[584] Bosanske baštinske povelje, bez obzira što nisu imale invokaciju, ipak su imale pravnu validnost i, radi takve forme i pravnog sadržaja, među prvim objavljene u javnim glasilima mnogo prije nego što su prezentirani slični dokumenti historijsko-pravnog karaktera susjednih zemalja.

[585] *Vidi,* Solovjev, Dr. Aleksandar: ***Vlasteoske povelje bosanskih vladara***... (popis povelja) str. 84-87, a objašnjenja konvencijaonalnih dijelova povelje str. 87-105; ■ Brković, Marko: ***Diplomatičke formule biblijsko-teološkog sadržaja u latinskim poveljama bosansko-humskih vladara i velmoža od XII. do XV. stoljeća***, bez daljnjih podataka. Digitalno izdanje dostupno na: hrcak.srce.hr/file/145697 – pod nazivom hrvatski, pdf (203 KB) (pristupljeno 10.2.2017.). Popis povelja dat na str. 32-35.

[586] U povelji Stjepana II Kotromanića iz 1333. godine navodi se da je ona izdana u četiri primjerka, dva na latinskom i dva na *narodnom jeziku*.

▲587 Za razliku od ostalih povelja, povelje koje su bile upućivane prema Dubrovniku imale su invokaciju u formi križa, najvjerovatnije kao čin poštivanja osobnog načina vjerovanja bez obzira na njihov nepromijenjeni stav o Katoličkoj crkvi.

▲588 U povelji bana Prijezde od 8.5.1287. godine zastupljena je verbalna invokacija sljedećeg sadržaja: *In nomine sancte trinitatis et individue unitatis.* Ovo je jedan od slučaja kada se ne poziva na pojedinačne *božanske osobe*, već na nedjeljivo jedinstvo – *trinitas*.

▲589 U povelji bana Stjepana II, pisanoj bosančicom, navodi se dijak Priboje, a u povelji kralja Tvrtka logofet Vladoje koji je u njegove povelje uveo *formulare srpskih carskih hrisovulja*.

▲590 Od proglasa kraljevstva Tvrtko I, najvjerovatnije pod sugestijom njegovog logofeta Vladoja pristao je da se na povelju stavlja i akcentirani potis crvenom bojom sa velikim ornamentalno obogaćenim slovnim znacima, a u duhu potpisa na poveljama raških vladara.

▲591 Za M. Šunjića postoje nepobitani dokazi o postojanju bosanskog jezika.
Vidi, Šunjić, Marko: ***Bosna i Venecija***..., str. 385 i 387.
Šire o o postojanju bosanskog jezika vidi, PRILOG № 268.

▲592 Džaja, M. Srećko: ***Bosansko srednjovjekovlje kroz prizmu bosanske krune, grba i biskupije;*** u: *Jukić*, br. 15, Zbor franjevačkih bogoslova "Jukić", Sarajevo, 1985., str. 86 i 90.

▲593 Bosanski kralj je uživao međunarodnu reputaciju, a dinastija Kotromanića bila je u rodbinskim vezama sa vodećim vladarskim i plemićkim porodicama tog doba. O tome kakav je status u srednjovjekovnoj Evropi imala Kraljevina Bosna najbolje govori činjenica da je *[…] njezinom propašću izazvan ozbiljan poremećaj svjetskog poretka i odnosa snaga u njemu.* Izvještavajući Firencu o tome Venecija (14. VI 1463.) konstatira *kako pred očima svijeta gori jedno ugledno kraljevstvo*.
Šunjić, Marko: ***Bosna i Venecija***..., str. 385.

▲594 *O bosanskim vitezovima vidi,* PRILOG № 269.

▲595 *O depozitima bosanskih kraljevskih porodica, bosanske vlastele i stanovnika bosanskih gradova vidi,* PRILOG № 270.

▲596 *O autohtonosti bosanskog mramorja vidi:* Wenzel, Marian Barbara: ***Bosanski stil na stećcima i metalu***, Sarajevo, 1999, str. 14.
O problematici upisivanja stećaka na Listu UNESCO-a vidi, PRILOG № 271.

▲597 *O zlatnom i srebrenom posuđu sa 'bosanskom formom' vidi,* PRILOG № 272.

Zašto se omalovažavaju i zaobilaze politički simboli moći, kruna i grb, sa jasnim i prepoznatljivim heraldičkim sistemom prihvaćenim van granica srednjovjekovne Bosne?▲592 Zar je sam čin Tvrtkove krunidbe bio samo formalan akt uzdizanja u vladarskoj hijerarhiji, a ne važan i potvrđen faktor u međunarodnim odnosima?▲593

Zašto se potcjenjuje viteška kultura vladarskog i feudalnih dvorova?▲594 Zašto se, između ostalog, zanemaruju i svi oni proizvodi zabilježeni kao muzeološko-arheološki nalazi od zlata i srebra, kao i svi oni predmeti registrirani kroz forme depozita ili založenih predmeta van Bosne, odnosno predmeta koji su zavještani testamentima, a označeni kako su proizvedeni *na bosanski način* u specifičnom *bosnskom stilu?* ▲595 Zašto se mramorju nastoji samo pripisati ili tzv. *srpsko* ili tzv. *hrvatsko porijeklo*, kada u vremenu njihovog nastanka na bosanskoj teritoriji nije bilo niti jednih niti drugih pod tim nazivljem, a isključiti bosansko?▲596 Zašto se zlatnom i srebrenom posuđu napravljenom od metala iz bogatih bosanskih rudnika ne želi pripisati *bosanska forma* iako je bilo po izradi i formi bosansko, te označeno žigom bosanskog vlasnika?▲597 Zašto bosanski štit *scutum bosnensis,*▲598 kao i srebreni mačevi, zlatne mamuze te zlatom i srebrom ukrašeni pojasevi *bosanskog srednjovjekovnog tipa*▲599 ne mogu biti bosanski? Također, zašto srebreni i zlatni novac kovan za Bosnu i u Bosni ne može biti samo bosanski i potvrđivati njenu državnost a narod njegovu nacionalnu pripadnost, kada je kao takav u stručnoj inozemnoj literaturi dobio epitet *umjetničkog remek djela* i imao, u odnosu na dukate drugih zemalja, izvanredan *ajar* / čistoću, debljinu i njihovu četverostruku vrijednost?▲600

Zašto načinu odjevanja i narodnoj nošnji *ne dozvoliti* da izražava identitet, odnosno pripadnost, kada je usko vezana za određeni geografski položaj i određeni period u historiji? Zašto se narodu koji je bio ključni transmisioni element na relaciji islamsko-osmanska civilizacija – balkanski narodi ne prihvataju njegove karakteristike i ne dozvoljava mu se ravnopravnost stabilnog ponašanja u okvirima kulturnog i obogaćenog bosanstva, odnosno bošnjaštva, pa se to karakterizira kao *kulturno-civilizacijsko imitiranje* ili *oponašanje*. Zašto, zašto… i opet zašto…? Povijesnih utemeljenje ima na pretek, a očito je da utemeljenja novih komšijskih nacionalnih historigrafija idu svojim užurbanim ciljevima tumačeći autentičnu bosansku historiografsku građu u okvirima vlastitih nacionalnih interesa s ciljem anuliranja Bosne i bosanstva. Očito je da za *'naučnu ideologiju'* koja je nacionalno-osvajačka – važno optužiti onoga čije se autentično nacionalno blago planira osvojiti, te ga demonizirati da bi se opravdalo buduće osvajanje, da bi se ono prikazalo kao proces civiliziranja, i da bi se *'naučni zločini'* nad osvojenim učinili moralno prihvatljivim i opravdanim. Nažalost, kako to često biva s historiografijom od 10 do 19. stoljeća – ona postaje podlogom legendi, bajki i priča koje se i danas žilavo održavaju. A Bosna i Bosanci, odnosno Bošnjaci, u okviru našeg interesovanja, su ipak nešto složenija pojava koja sakuplja i veže ranije tradicije (antičke, ranosrednjovjekovne, srednjovjekovne, ranog modernog doba,

možda čak i prapovijesne) s konkretnim prostorom i vremenom ranog srednjovjeka, srednjeg vijeka i bosanskog ranog modernog doba.

I na koncu, kada su u pitanju veoma prisutne *'naučne'* špekulacije sa srednjovjekovnom bosanskom državom, njezinim političkim i kulturnim individualitetom slobodni smo postaviti pitanje u duhu razmišljanja historičarke Nada Klaić: *[…]* ***ne vidimo razlog zbog kojega bismo jednu vlast iz ranosrednjovjekovne i srednjovjekovne epohe, npr. onu u Hrvatskoj, nazvali državnom, onu u Srbiji isto tako, a onu u Bosni u isto vrijeme nedržavnom?***[601]

[598] *O pomenu bosanskog štita vidi,* PRILOG № 273.

[599] *Vidi,* Thalloczy, Lajos: ***Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter***, München, 1914., str. 261. Digitalno izdanje dostupno na: https://www.scribd.com/doc/232486057/L-Thalloczy-Studien-zur-Geschichte-Bosniens-und-Serbiens-im-Mittelalter (pristupljeno 10. 10. 2015.).

[600] Tvrtko je prvi bosanski vladar koji je počeo kovati zlatni novac. Izdao je samo jednu seriju s jednim tipom i tim istim ali jubilarnim, povodom proglašenja kraljem. To je čuveni njegov zlatnik, jedinstvenog izgleda, veličine i težine. I njegov srebreni novac zvani *dinar* predstavljao je izuzetno umjetničko ostvarenje i najljepši iskovani srebreni novac srednjovjekovne Bosne. Promjer mu iznosi 20 mm a težina 1,65 grama. U svim slučajevima avers srebrenog novca nosi lik vladara, bilo u sjedećem ili stajaćem položaju, s mačem i žezlom u rukama, a na reversu je vizualiziran Isus (?).

Detaljniji opis Tvrtkovog novca i njegovog poređenja sa drugim evropskim novcem iz istog perioda vidi, PRILOG № 274.

[601] Klaić, Nada: ***O postanku bosanske države ili točnije o počecima političke organizacije na bosanskom prostoru;*** u: *Srednjovjekovna Bosna – Politički položaj bosanskih vladara do Tvrtkove krunidbe (1377. g.)*, Zagreb, 1994., str. 7. Digitalno izdanje dostupno na: http://www.bosniafacts.info/downloads/elibrary/finish/16-knjige/242-nada-klaic-srednjovjekovna-bosna (pristupljeno 16. 10. 2015.).

Bosanski zlatni novac je u stručnoj inozemnoj literaturi dobio epitet *umjetničkog remek djela* sa izvanrednom čistoćom, debljinom i četverostrukom vrijednošću u odnosu na dukate drugih zemalja (kopija). (Izvor. Arhiv Akšamija).

ILUSTRACIJA LIJEVO:
Povelja kojom ban Tvrtko I Kotromanić potvrđuje Dubrovčanima povelju svog strica bana Stjepana II Kotromanića, 1. juna 1367. godine u Dubrovniku. (Izvor. Dubrovački i Arhiv Akšamija).

PRILOZI – *Poitamo se... pitamo... zašto?*

№ 259. *Fes* kao službeni dio uniforme carskih službenika u Bosni oficijelno je uveden nakon ukidanja *janjičara* 1826. godine, odnosno *fermanom sultana* Mahmuda II, kao oznaka novog talasa modernizacijskih reformi u Osmanskom carstvu. Međutim, po predanjima iz Čelebi Pazara *čalma* – *fes* obavijen tkaninom u formi turbana se, kao odjevni predmet, počeo koristiti još krajem 15. i početkom 16. stoljeća. Također, postoje predanja i o tome kako su čelebipazarski stanovnici u prvo vrijeme odbijali nošenje *fesa* (bez *čalme*) smatrajući to novotarijom. Nakon takvih reagiranja, ubrzo je *fes* postao dio tradicije kako muslimana tako i nemuslimana.

№ 260. Prema popisu stanovništva iz 1910. godine u organiziranih 66 gradskih općina bilo je 19,92% pravoslavnih, 50,76% muslimana i 24,49 posto katolika. Od cjelokupnog pravoslavnog stanovništva otpadalo je na gradsko 6,71%, od muslimanskog 23,07% i od katoličkog 15,69%.

Usporedi, ***Kotar: Rogatica;*** u: *Rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 10. oktobra 1910*, Sarajevo, 1912., str. 34-41.

Vidi i: fusnotu No. 430.

№ 261. *[…] Za vrijeme Turaka* (Osmanlija, op. aut.) *poturice su prisvojili tursko odijelo, naročito po varošima i varošicama, a poslije prvog i drugog ustanka počeli su i sejaci primati tursko odijelo. Odbacivali su bijela suknena odijela i pravili sebi po 'turskom kroju' odijela. Bogatiji od čohe plave i crne, a siromašniji od crnoga sukna.*

Stanojević, Stanoje: ***Narodna enciklopedija srpsko-hrvatsko-slovenačka***, Zagreb, 1928., str 122.

№ 262. Do danas sa sigurnošću nije utvrđeno jedinstveno mišljenje među historičarima o postanku i značenju imena *Bosna*. Postoji nekoliko teza o porijeklu imena *Bosna:* Muhamed Hadžijahić smatra da se ime *Bosna* prvi put javlja u obliku *Bosona* u 32. poglavlju spisa *De administrando imperio* Konstantina Porfirogeneta; ■ Enver Imamović zastupa tezu da se ime *Bosna* dovodi u vezu sa ilirkskim plemenom Posena; ■ Lajos Tallòczy i Karl Pač izvodili su postanak imena *Bosna* od albanske riječi *bos* u značenju *slanice* gdje se ispirala so; ■ Veći broj autora ime *Bosna* izvodi od naziva rijeke *Bathinus* na kojoj su se pobunjeni Iliri predali Rimljanima na kraju ustanka koji je trajao od 6 do 9 godine nove ere; ■ Marko Vego je zastupao teoriju da je u pradomovini stanovnika Bosne postojalo, živjelo ime *Bosna* i kao takvo zabilježeno u izvorima ili je ostalo u toponimima na terenu.

Pored navedenog postoji i teza da je ime *Bosna* nastalo od riječi *bosina* kojom se označavala *granica*, dok Mavro Orbini smatra da *Bosanci* potiču od tračkog plemena *Besa.*

O drugačijem stavu za prvo javljanje imena 'Bosna' vidi i: fusnotu No. 60, *odnosno* PRILOG № 37.

№ 263. *Vidi,* Popović, Rade: ***Povelja vojvode Sandalja i braće mu Vukca i Vuka kojom ustupaju Dubrovčanima svoj deo Konavala****, 24. Jun 1419;* u: *Građa o prošlosti Bosne*, 4, Banja Luka, 2011., str. 97-108; ■ Isailović, Neven: ***Povelja hercega Hrvoja Vukčića Hrvatinića ženi Jeleni;*** u: *Stari srpski arhiv*, 10, Beograd, 2011., str. 165-180; ■ Mrgić-Radojčić, Jelena: ***Povelja bana Stjepana II Kotromanića kojom daje knezu Vukoslavu Hrvatiniću župe Banjicu i Vrbanju;*** u: *Građa o prošlosti Bosne*, 1, Banja Luka, 2008., 11-22.

Povelja bana Stjepana II iz 1351. upućena knezovima Vuku i Pavlu Vukoslaviću, pruža jasniju sliku o *dobrim Bošnjanima*. Naime, u toj povelji se kao svjedoci javljaju ljudi iz Bosne i Usore, čime je jasno istaknuta upravna i politička osobenost i granica države Bosne. Na mjestu gdje je u povelji Stjepana II za svjedoke pisalo *dobri Bošnjani*, u povelji njegovog nasljednika piše *od Bosne*, tako da je van svake sumnje da *dobri Bošnjani* predstavljaju bosansku vlastelu porijeklom iz države Bosne, odnosno *boni homines*.

Vidi, Mrgić-Radojčić, Jelena: ***Povelja bana Stjepana II Kotromanića****...*, str. 79-92.

Svi ostali vladari iz kuće Kotromanića, svoju krupnu vlastelu porijeklom iz Bosne navodili su u poveljama kao *dobre Bošnjane* ili *Bošnjane* a tako su ih znali oslovljavati i Dubrovčani.

№ 264. Nazivi za rijeku Bosnu su, najvjerovatnije dati prema rimskoj utvrdi *Ad Bassane (Bassantis)* koja se smješta na lijevu obalu Save, odnosno po M. Prelogu: *[…] Novi naseljenici preudesiše staro ime rijeke prema svome izgovoru, a sebe Bošnjanima, ve u vrijeme rimskoga gospodstva... U obliku Bassante ili Basanius...*

Vidi, Prelog, Dr. Milan: ***Povijest Bosne od najstarijih vremena do propasti kraljevstva,*** Sarajevo, nije datirano, str. 7. Digitalno izdanje dostupna na: https://www.scribd.com/document/135536166/Milan-Prelog-povijest-Bosne (pristupljeno 25.8.2015.) ■ *Vidi i,* Pantelić, Stjepan: ***Antički geografski rječnik;*** u: *Pradomovina Slavena u srednjem Podunavlju,* Mainz – Zagreb, 2012., str. 241. Digitalno izdanje dostupno na: https://www.scribd.com/document/88462919/Stjepan-Pantelić-Pradomovina-Slavena-u-srednjem-Podunavlju (pristupljeno 25.8.2015.); ■ Filipović, M. Slobodan: ***Srpsko-arij(ev)ski ili arhaično-srpski rečnik sa dodatkom korena,***

Beograd, 2010., str. 78. Digitalno izdanje dostupno na: https://scribd.zxcv.website/document/335663214/СРПСКО-АРИЈ-ЕВ-СКИ-ИЛИ-АРХАИЧНО-СРПСКИ-РЕЧНИК (pristupljeno 27.8.2015.).

№ 265. U katoličkim sredinama najviše su se koristila dva naziva za bosanske krstjane: *patareni (patarini, patereni, paterini)* i *manihejci (manichaei)*, a vjersko učenje i pripadnost Bosanske crkve najčešće je poistovjećivano s *manihejskom* i *patarenskom herezom*. Upadljivo je pri tome da je upotreba *manihejskog* imena za tzv. *bosanske dualiste* bila puno učestalija u ispravama visokih dostojanstvenika Katoličke crkve, a posebno mjesto u tom smislu pripada dokumentarnoj građi koja je nastala u Rimskoj kuriji. Za razliku od te uobičajne prakse papinskoga dvora, Dubrovčani i stanovnici drugih dalmatinskih gradova bosansko su *'krivovjerje'* i njegove pristaše radije nazivali *patarenskim imenom*.

[…] Cum illa terra, antequam perveniret ad manus dominorum de Rhacusio, fuerit subiecta schismaticis et ***Patarenis*** *per annos forte trecentos, nec erat mentio ibi de cultu catholicae fi dei, immo Calughieri et sacerdotes Rasiani ibi habitabent…*

Fermendžin, Eusebije: ***Acta Bosnae potissimum ecclesiastica cum insertis editorum documentorum regestis ab anno 925 usque ad annum 1725****, Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium*, XXIII, Zagreb, 1892., str. 54-55.

O tim podacima opširnije su raspravljali: Šidak, Jaroslav: ***Vjerski odnosi u Stonu i na Stonskom ratu (Pelješcu) u srednjem vijeku***. *Historijski zbornik*, 33/34, Zagreb, 1980-81., str. 275-290; ■ Draganović, Krunoslav: ***Izvješće apostolskog vizitatora Petra Masarechija o prilikama katoličkog naroda u Bugarskoj, Srbiji, Srijemu, Slavoniji i Bosni g. 1623. i 1624.*** *Starine*, XXXIX, Zagreb, 1938., str. 4; ■ Pandžić, Bazilije (prir.): ***Acta Franciscana Hercegovinae***, Sv. 2, 1700.-1849., Mostar-Zagreb, 2003., str. 41, 217; ■ Idem: ***De dioecesi Tribuniensi et Mercanensi***, Romae, 1959., str.132, 147; ■ Vego, Marko: ***Patarenstvo u Hercegovini u svjetlu arheoloških spomenika***. *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, nova serija (Arheologija), XVIII, Sarajevo, 1963., str. 210-211; ■ Idem: ***Iz historije srednjovjekovne Bosne i Hercegovine***, Sarajevo, 1980., str. 334, 362.

№ 266. *Vidi,* Theiner, Augustin: ***Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia***; 2. Ab Innocentio pp.VI.usque ad Clementem pp.VII, Romae, 1352-1526 i 1860. Digitalno izdanje dostupno na: http://reader.digitale-sammlungen.de/en/fs2/object/display/bsb10939572_00001.html (pristupljeno 25.03.2016.); ■ Theiner, Augustin: ***Vetera monumenta Slavorum meridionalium historiam (sacram) illustrantia maximam partem nondum edita ex tabulariis Vaticanis deprompta, collecta ac serie chronologiia disposita***, Romae, 1863. Digitalno izdanje dostupno na: http://reader.digitale-sammlungen.de/en/fs1/object/display/bsb10940763_00015.html (pristupljeno 25.03.2016.); ■ Fermendžin, Eusebius: ***Acta Bosnae Potissimum Ecclesiastica Cum Insertis Editorum Documentorum***, Academia Scientiarum et Artium Slavorum Meridionalium, 1892. Digitalno izdanje dostupno na: https://archive.org/details/actabosnaepotis00fermgoog (pristupljeno 25.03.2016.).

№ 267. *Vidi,* Karano-Tvrtković, Pavle: ***Srpski spomenici***, Beograd, 1840; ■ Miklošić, Franc: ***Monumenta Serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii***, Wien, 1858. Digitalno izdanje dostupno na: https://archive.org/details/monumentaserbic00miklgoog (pristupljeno 20.04.2016.); ■ Pucić, Knez Medo: ***Spomenici srpski od godine 1395. do 1423.***, knj. I, Beograd, 1858; ■ Idem: ***Spomenici srpski od godine 1395. do 1423.***, knj. II, Beograd, 1862; ■ Jireček, Konstantin: ***Spomenici srpski***, vol. XI, Beograd, 1892; ■ Stojanović, Ljubomir: ***Stare srpske povelje i pisma***, knj. I, Beograd – Sremski Karlovci, 1929. Digitalno izdanje dostupno na: https://www.scribd.com/document/132965833/Ljubomir-Stojanovic-Stare-Srpske-Povelje-i-Pisma-knjiga-I-Beograd-Sremski-Karlovci-1929 (pristupljeno 20.04.2016.).

№ 268. Ime *bosanski jezik* (kasnije i *bosanički alfabet*, *bosanska bukvica*...) prvi put se spominje 1300-te godine u djelu *Skazanie iziavlieno o pismenah – Historija pisanih jezika*, koju je napisao bizantijski putopisac, Konstantin Filozof – *Konstantin Kostenecki*. Prvi bosanski alfabet je glagoljica, a najstarije bosansko pismo korišteno na bosanskim dvorovima je, već više puta pominjana *bosančica*, varijanta ćiriličnog alfabeta.

Jedan od starijih spomena bosanskog jezika imamo i u notarskim knjigama grada Kotora, kada je 3. jula 1436. godine, mletački knez u Kotoru kupio petnaestogodišnju djevojku *bosanskog roda i hereticke vjere* (krstjanske vjere, op. aut.)*, zvanu bosanskim jezikom Djevenu;* ■ Ninski biskup u Peri pisao je 1581. godine fra J. Arsenigu *bosanskim jezikom*; ■ U djelu pod nazivom *Thesaurus Polyglottus,* izdanom u Frankfurtu 1603. godine od strane nemačkog historičara i lingviste Hieronimusa Megisera, *bosanski dijalekt* se spominje uporedo s dalmatinskim, hrvatskim i srpskim; ■ Bosanski franjevac Matija Divković u svom djelu iz 1616. godine – *Nauk krstjanski za narod slovinski,* na kraju njegovog prvog dijela spominje pravi i istinski bosanski jezik – *a privideh iz dijačkog u pravi i istinit jezik bosanski;* ■ Poznati bosanski pisac Hevaji – poznatiji pod nadimkom *Uskufi-Bosnevia*, rodom iz Tuzle, napisao je i 1631/32. godine objavio *Bosnasko-Turski*

i *Tursko-Bosanski* rječnik pod nazivom *Potur Shahidija* ili *Makbuli arif*. Rječnik je napisan arebicom, a riječi u rječniku nisu poredane po abecednom redu, već prema značenju; ■ Italijanski lingvist Jakov Mikalja u svom rječniku *Blagu jezika slovinskoga* iz 1649. godine navodi da želi uvrstiti *najljepše riječi*, dodajući da je *od svih ilirskih jezika bosanski najljepši – Ogn'un dice che la lingua Bosnese sia la piu bella,* te da bi *svi ilirski pisci trebali pokušati pisati na ovom jeziku;* ■ Jedan od prvih gramatičara, jezuitski sveštenik Bartol Kašić, je u svom djelu iz 1640. godine – *Rimski ritual* – bosanski jezik nazvao *naškim* i *bosanskim.* Koristio je termin *bosanski* iako je bio rođen u čakavskom regionu. U skladu s preporukama *Kongregacije za propagandu vjere* i svojih poglavara iz Rima odlučio je usvojiti *zajednički jezik – lingua communis* u verziji štokavske ikavice bosanskog jezika; ■ Dubrovački dramatičar Đore Palmotić, opredijelio se za govor *susjednih Bošnjaka,* ističući ljepotu toga govora; ■ Isusovac Jakov Mikalja u predgovoru *Blagu Jezika slovinskoga* iz 1649. želi kako kaže da uvrsti *najodabranije riječi i najljepše narječje* dodajući da je *u ilirskom jeziku bosanski jezik najljepši,* i da bi *svi ilirski pisci trebali nastojati da njim pišu;* ■ Duvanjski biskup fra Pavle Dragicević 1735. godine, piše *… da u Bosni ima devet svećenika koji se u vršenju vjerskih obreda ispomažu bosanskim jezikom, jer ne razumiju dobro crkvenoslavenski.* Dodaje da je *učenim katolicima u razgovorima sa pravoslavcima dovoljno da poznaju bosanski jezik;* ■ *Bosanskim jezikom* su ga zvali (uz *slovinski*, *iliričkiilirski*) i mnogi pisci od 17. stoljeća: Stjepan Matijević, Stjepan Margitić, Ambroz Matić, Luka Dropuljić, Ivan Frano Jukić, Martin Nedić, Anto Knezević…; ■ Sarajevski hroničar Mula Mustafa Bašeskija, smatrao je da je *bosanski jezik* bogatiji riječima od turskog, pa čak i od arapskog jezika; ■ Hrvatski pisac i leksikograf Matija Petar Katančić 1831. godine objavljuje šest knjiga-prijevoda Biblije, na čijim naslovnicama piše da su *prevedene sa slavensko-ilirskog izgovora na bosanski – Sada u Jezik SLAVNO-ILLYRICSKI Izgovora Bosanskog' prinesheno;* ■ Svoj jezik naziva *bosanskim* i Stočanin Halil Hrle, prijevodilac sa arapskog – *Kasidei burdei bosnevi,* Stolac, 1849; ■ Stjepan Verković upotrebljava *bosanski naziv* za jezik u pismu fra Grgi Martiću od 25. IV 1875. godine preporučujući mu: *da stavi bosanski narodni rječnik od svih stvarih i predmeta, kao što gag di od naroda nazivaju*. Verković je tražio od Martića da izradi bukvar s bosanskom starom azbukom. Štaviše, još 1881. godine bosanski biskup Vujačić zvao je jezik *bosanski*, a franjevci su godine 1894. uzvraćali Mihailu Politu-Desančiću da ne govori srpski već *bosanskim*…

Vidi, Kanzler, Helga: ***Bosanski jezik – historijske činjenice, gramatika, razlike***. Digitalno izdanje dostupno na: http://www.oocities.org/famous_bosniaks/bosanski_jezik.html (pristupljeno 10.5.2017.); ■ Blažek, Václav: ***On the Internal Classification of Indo-European Languages – Survey*** [Unutarnja klasifikacija indo-evropskih jezika: Anketa], str. 15-16. ■ Stachowski, Stanisław: ***Wyrazy serbsko-chorwackie w 'Thesaurus Polyglottus' H. Megisera***, Wrocław Zakł. narodowy im Ossolińskich, 1969. ■ Divković, Matija: ***Nauk krstjanski za narod slovinski = Christian Doctrine for the Slavic People***, Venice, 1616. = Gabrić-Bagarić, Darija: ***Nauk krstjanski za narod slovinski – sto čudesa aliti zlamen'ia blažene i slavne bogorodice, divice Marije***, Sarajevo, 2013., str. 81-462. Digitalno izdanje dostupna na: https://www.scribd.com/doc/47361549/Fra-Matija-Divkovi%C4%87-Nauk-krstjanski-1611;https://issuu.com/synopsis1/docs/nauk_krstjanski_i_sto_cudesa-transk (pristupljeno 7.3.2014.). ■ Lovrenović, Ivan: *Divković: Otac bosanske književnosti, prvi bosanski tipograf.* Članak, 30.1. 2012. Digitalno izdanje dostupna na: http://ivanlovrenovic.com/2012/01/divkovic-otac-bosanske-knjizevnosti-prvi-bosanski-tipograf/ (pristupljeno 10.5.2017.). ■ Huković, Dr Muhamed – Kasumović, Dr Ahmed – Smailović, Dr Ismet: *Muhamed Hevai Uskufi* [Uvod akademik Filipović Nedim], Tuzla 1990., str. 7-202. ■ Mikalja, Jakov: ***Thesaurus linguae Illyricae sive Dictionarium Illyricum***. *In quo verba Illyrica Italice, et Latine redduntur,* Romae: et sumptibus Sacrae congregationis de propaganda fide impressum, Loreto, apud Paulum et Io. Baptistam Seraphinum, 1649. / Ancona, 1651. = ***Blago jezika slovinskoga ili Slovnik u Komu izgovaraju se rječi slovinske***, *Latinski, i Diacki,* (transkripcija Darija Gabrić-Bagarić), Zagreb 2011; ■ Kašić, Bartol (Cassio, Cassius, Kassicch, Bartul, Bartolomeo, Bartholomaeus, Baro): ***Ritual rimski*** *(Roman Rite)*, Romae, 1640. Digitalno izdanje dostupna na: http://dikaz.zkzd.hr/?vdoc=8&page=1 (pristupljeno 7.3.2014.); ■ Petrović, Svetozar: ***Novi lik Džore Držića***; u: *Umjetnost riječi*, XI, 1967., Zagreb, str. 93-121. ■ Goy, Edward Dennis: ***Love and Death in the Poetry of Šiško Menčetić and Džore Držić***, Beograd, 2001. ■ Čelebi, Evlija: ***Putopis, odlomci o jugoslovenskim zemljama*** [preveo, uvod i komentar napisao Hazim Šabanović], Sarajevo, 1996., str. 100. ■ Katančić, Matija Petar: ***Sveto pismo starog' i novog' zakona***, Budim, 1831. = ***Sveto pismo starog' i novog' zakona***, (prijevod, Matija Petar Katančić), Zagreb, 2016. Digitalno izdanje dostupna na: https://issuu.com/synopsis1/docs/biblija-matija_petar_katan__i__/33 (pristupljeno 10.3.2014.). ■ Hadžijahić, Muhamed: ***Od tradicije do identiteta – geneza nacionalnog identiteta bosanskih muslimana***, Sarajevo, 1974. Digitalno izdanje dostupna na: https://www.scribd.com/document/136144926/Muhamed-Hadzijahic-Od-Tradicije-Do-Identiteta-Zagreb-1990-Color-2-Dio (pristupljeno 10.3.2014.).

№ 269. Bosanski vitezovi su bili poznati po svojoj hrabrosti i vještini, a iz izvora saznajemo da su bili veoma uspješni na evropskim turnirima. Mnogi od njih su bili članovi poznatih evropskih viteških redova, tako, na primjer, *Zmajevog reda*, osnovanog ugarskim kraljevima…

Vidi, Imamović, Enver: ***Bosanski stećci***, Digitalno izdanje dostupna na: https://www.academia.edu/12847435/Bosanski_stećci (pristupljeno 28.9.2015.), str. 9; ■ Lovrenović, Dubravko: ***Na klizištu povijesti – Sveta kruna ugarska i Sveta kruna bosanska 1387-1463.***, Zagreb – Sarajevo, 2006., str. 469-477.

№ 270. Depozit je predstavljao zaštitu pokretnosti imovine, kako bosanskih vladara i vlastele, tako i osoblja koje je bilo u njihovoj službi. Radi se, ustvari, o zaštiti dragocjenosti, koje su pohranjivane na sigurno mjesto, van Bosne, uglavnom u Dubrovniku, Zadru, Splitu...

Zaloge su stanovnici bosanskih gradova, zajedno sa bosanskom vlastelom i pripadnicima kraljevske porodice, ostvaljali kod dubrovačkih trgovaca i prilikom podizanja kredita.

O zalogu Tvrtka II Tvrtkovića vidi, Živković, Pavao: ***Tvrtko II Tvrtković – Bosna u prvoj polovini XV stoljeća***, Sarajevo, 1981., str. 207; ■ ***Acta Consilii Rogatorum,*** *VIII*, fol. 222, 22.6.1443; ■ *O depozitu kraljice Katarine iz oktobra 1463. godine vidi,* Tošić, Đuro: ***Bosanska kraljica Katarina (1425-1478)***; u:

Zbornik za istoriju Bosne i Hercegovine, 2, Beograd, 1997., str. 89, 91; ■ *O depozitu porodice Kosača vidi,* Lilek, Emilijan: ***Riznica porodice 'Hranić' (nadimak Kosača)***. *Glasnik Zemaljskog Muzeja u Sarajevu*, Godina I, Knj. II, Sarajevo, 1889., str. 1-25; ■ *O testamentu Pribislava Vukotića vidi,* Ćirković, Sima: ***Počteni vitez Pribislav Vukotić***. *Zbornik radova Filozofskog fakulteta,* X-1, Beograd, 1968., str. 259; ■ *O dokumentu deponovane srebrenine u Zadru vojvode Vladislava Kosače vidi,* Šunjić, Marko: ***O vojvodi Vladislavu Kosači i njegovoj srebrenini deponovanoj u Zadru***. *Godišnjak Društva historičara Bosne i Hercegovine*, God. XXXIX, Sarajevo, 1988., str. 68; ■ *O deponovanju srebrenog pozlaćenog pojasa Sandaljeve žene Jelene u Dubrovniku 1441. godine vidi,* Stanojević, Ljubomir: ***Stare srpske povelje i pisma***, Knj. I/1, Beograd – Sremski Karlovci, 1929., str. 333-337.

№ 271. Po mišljenju I. Pašića *[…] Međunarodna komisija nema naučnih ingerencija da stećak* (mramor, op. aut.) *definira integralnim općenarodnim nacionalnim spomenikom svih etničkih Srba, Hrvata i Crnogoraca stoga što stećak* (mramor, op. aut.) *to zaista nije niti može biti*. Dalje Pašić ističe:

[…] U brojnoj naučnoj literaturi o stećcima (mramorju, op. aut.)*, a ona datira od 16. vijeka, stećak* (mramor, op. aut.) *nikad nije bio 'dio zajedničke tradicije i kulture naroda koji žive u četiri susjedne države, odnosno zajedničke povijesne tradicije četiriju naroda iz četiriju različitih država. U literaturi o stećcima* (mramorju, op. aut.) *nastaloj u periodu federativne i socijalističke Jugoslavije i 'bratstva i jedinstva', po načelu da Bosna i Hercegovina nije srpska, hrvatska, ni muslimanska, već je i srpska, i hrvatska, i muslimanska, stećak* (mramor, op. aut.) *je definiran kao općenarodni spomenik, odnosno zajednički spomenik bosanskih Srba, bosanskih Hrvata i Muslimana. Stećak* (mramor, op. aut.) *tada nije definiran kao općenacionalni spomenik etničkih Srbijanaca iz Srbije sa Srbima iz Bosne i Hercegovine i Hrvata iz Hrvatske s Hrvatima iz Bosne i Hercegovine. Međutim, posljednjom definicijom* (misli se na definiciju koja je ponuđena međunarodnoj nominaciji mramorja na Listu UNESCO-a, op. aut.) *kojom se kaže da je stećak* (mramor, op. aut.) *'dio zajedničke tradicije i kulture naroda koji žive u četiri susjedne države' etnička pripadnost stećka* (mramora, op. aut.) *proširuje se i stećak* (mramor, op. aut.) *se promovira kao tradicionalni i kulturni spomenik bosanskih susjeda bez obzira na to da li potječu iz Bosne i Hercegovine ili Šumadije, ili Hrvatskog zagorja. Ovim se povijesne i kulturne razlike između bosanskih Srba i Srbijanaca i bosanskih Hrvata i Hrvata iz Hrvatske perfidno brišu, a stećak* (mramorje, op. aut.) *se općenacionalno svojata u mjeri u kojoj se do sada nikad nije svojatao! U suštini, izjava je u duhu Ilije Garašanina ili Ante Starčevića, po kojima je Bosna i Hercegovina velikosrpska ili velikohrvatska zemlja.*

Pašić, Ibrahim: ***Bazduljanje (p)o stećcima, članak o međunarodnoj nominaciji stećaka na Listu UNESCO-a***. *Stav*, br. 79. Digitalno izdanje dostupno na: http://stav.ba/bazduljanje-po-steccima/ (pristupljeno 21.11.20116.).

№ 272. M. Wenzel na osnovu vlastitog istraživanja zaključuje *[…] da najvažnija umjetnička forma srednjovjekovne Bosne u 14. i 15. stoljeću nisu stećci* (mramorje, op. aut.). *Glavna bosanska umjetnička forma bile su kucane, ornamentirane srebrene i posrebrene zdjele, napravljene od metala..., dok su dekoracije na stećcima* (mramorju, op. aut.) *njihova reducirana forma.* Stilskom analizom navedenih predmeta M. Wenzel, osporava tvrdnju P. Anđelića *[…] kako je moguće da su tzv. bosanske srebrene zdjele bile bosanske samo po formi ili po ornamentici*, te zaključuje kako je riječ o *specifičnom bosanskom stilu i po formi i po ornamentici*.

Usporedi, Wenzel, Marian Barbara: ***Bosanski stil na stećcima i metalu***, Sarajevo, 1999., str. 14; ■ Anđelić, Pavao: ***Doba srednjovjekovne bosanske države – Kulturna istorija Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do početka turske vladavine***, Sarajevo 1966., str. 533.

№ 273. Bosanski štit se spominje u Dubrovniku 1335. i 1348. godine, a u Zadru 1404. godine u popisu jedne zaostavštine.

Vidi, Han, Varen: ***La culture materiele des Balkan***…, str. 159; ■ Šunjić, Marko: ***Mjere, novac, zarade i cijene na dalmatinsko-bosanskom području (XIV i XV st.)***, I – dio, *Radovi Hrvatskog društva za znanost i umjetnost,* IV, Sarajevo, 1996., str. 49.

№ 274. Dok je npr. mletački dukat težio 3,559 grama, a takav je slučaj i s dukatima ostalih zemalja (npr. Osmanska Turska, Mađarska...), bosanski je bio težak čak 14,05 grama. sa visokom čistoćom zlata 980/1000 i debljinom od 1 mm.

U drugom slučaju radi se o tzv. *jubilarnom zlatniku*, vjerovatno iskovan 1377. godine u čast njegovog krunjenja za kralja. Zbog svoje veličine (promjer 30 mm), težine (14,05 grama), debljine (1 mm) čistine (24 karata) i likovne ljepote, na samom je vrhu evropske srednjovjekovne numizmatike.

Na jubilarnom zlatniku, odnosno dukatu, kovanom kada se Tvrtko proglasio kraljem, na prednjoj njegovoj strani nalazi se grb Bosanske države, koji je s nekim dodacima ujedno bio i grb bosanske vladarske dinastije Kotromanića. Sastoji se od štita sa šest ljiljana raspoređeni u dva polja. Iznad njega je kaciga i veo s raskošnom perjanicom. Sa svake strane grba je još po jedan ljiljan. Na drugoj strani prikazan je propeti lav. Na obje strane je natpis na latinskom jeziku. Na aversu je ispisan latinski tekst gotskim slovima: MONETA AUREA REGISSTEPHANI – *Zlatnik kralja Stjepana*, a na naličju: GLORIA TIBI DEUS SPESNOSTRA – *Slava tebi Bože naša nado –*.

Grb s ljiljanima na ovom zlatniku je isti onakav kakav se javlja na velikim državnim pečatima bosanskih kraljeva kao i na plaštu kralja Tvrtka I izvezen zlatom, otkriven u njegovom grobnom mjestu u Arnautovićima kod Visokog.

Opis naznačenog novca preuzet iz: Imamović, Dr. Enver: ***Starobosanski novac***, Visoko, 2008., str. 11, 12, i 13.

OTTOMANNUS SHEIKH AD AL-ISLAM

BOSNIACA MVCHEMETES RAEFICVS EF.
(MEHMED RAFIK EFENDI)
(MDCCCXIV, ROGATICA - MDCCCLXXI, ISTANBUL).

ILUSTRACIJA NA PRETHODNOJ STRANICI:
Portret *šejhu-l-islama* Mehmeta Refik efendije Hadžiabdića u unutarnjem dvorištu (*Enderûn*), također poznatog kao Treće dvorište, koje označava granicu prema Vanjskom dvorištu ili *Birunu*. U ovo dvorište ulazilo se kroz Vrata sreće (*Bâbü's-saâde* ili *Bab-üs Saâdet*), a ono je obuhvatalo privatne i stambene prostore palače Topkapi u Istanbulu. Niko nije mogao ući u ovo dvorište bez dozvole *sultana*. (Izvor. Arhiv Akšamija).

Hadži Mehmed Refik-efendija Hadžiabdić, šejhu-l-islam iz Čelebi Pazara...

Višestoljetna opstojnost Bosne u sastavu Osmanskog carstva karakterizirala se i značajanim ličnostima u intelektualnom, duhovnom, kulturnom, političkom i vojnom životu.[▲602] Navođenje svih znamenitih i zaboravljenih u povijesti, najblaže rečeno, podsjeća na nemoguću misiju koja bi uveliko nadmašila okvire ove studije. Međutim, historijske činjenice navode nas na zaključak kako se utjecaj Bošnjana koji su prihvatili islam intenzivira nakon dolaska sultana Mehmeda II zvanog *El-Fatih* – *Osvajač*[▲603] tokom 15. stoljeća na ove prostore, a ponajviše zahvaljujući njegovoj privrženosti načelu da se na položaje u *sultanatu* dolazi isključivo prema sposobnostima, a nipošto prema pripadnosti privilegiranim staležima ili rodbinskim vezama. Tako je veliki broj islamiziranih Bošnjana zasluženo dobio značajne dužnosti na Porti i *Sultanatu* u funkciji *velikih vezira*, vladarovih pomoćnika i zamjenika u upravljanju državom, *paša*, počasne titule dodjeljivane visokim vojnim i civilnim dostojanstvenicima, *beglerbegova*, vrhovnih zapovjednika, *sandžakbegova*, vrhovnih vojnih i upravnih poglavara u *sandžaku*, *aga*, dvorskih dostojanstvenika, kasnije viđenija školovana gospoda, *čehaja*, pomoćnika, zastupnika drugih velikodostojnika, *haznadara*, čuvara riznica, *timar deftedara*, šefova pokrajinskih uprava feudalnih imanja, *muhurdara*, čuvara pečata, *kadijaskera*, najviših sudskih autoriteta nakon *šeihu-l-islama*, *čauša*, glasnika, *baš-čauša*, glavnih *čauša*, *subaša*, političkih zapovjednika određenog područja, *ceribaša*, vojnih zapovjednika, *alajbega*, zapovjednika *sandžakih spahija*, *jeničar agasija*, elitne vojne postrojbe carskog dvora, *sultanskih kapidžija*, čuvara kapije carskog dvora, *vezira*, vladarovih pomoćnika i zamjenika u upravljanju državom, *ajana*, uglednih funkcionera lokalne uprave – predstavnici staleža, prvaci, *muftija*, predstavnika vjerske vlasti i pravosudnih tumača *šerijata*, islamskog prava, *muderisa*, nastavnika, profesora na višoj i visokoj školi, *sufija*, osoba koje se bave misticizmom – odgojem duše (*nafs*) i čišćenjem srca (*galb*), književnika, pjesnika, *kadija*, sudija mjesno nadležanih za sudski okrug, *kadiluk* i *šejhu-l-islama* / *şeyhülislâma*, vrhovnih učenjaka islama – čuvara islama.[▲604] Od svih navedenih položaja koji se nisu nasljeđivali najnedostupniji je bio samo jedan… najviši položaj u sistemu islamske duhovne hijerarhije, položaj vjerskog starješine, *šejhu-l-islama*.[▲605] Ipak, jedan od Bošnjaka i to je ostvario, a zvao se *Hadži* Mehmed Refik-*efendija* Hadžiabdić (1813/14-1229) rodom iz Čelebi Pazara.[▲606]

[▲602] *Vidi,* Thoemmel, Gustav: ***Geschichtliche politische und topographischstatistische Beschreibung des Vilajet Bosniens***, Wien, 1867; ■ Roskiewicz, Johann: ***Studien über Bosnien und die Herzegowina***, Leipzig, 1868; ■ Šabanović, Hazim: ***Upravna podjela jugoslavenskih zemalja pod turskom vladavinom do Karlovačkog mira 1699***. *Godišnjak Istorijskog društva Bosne i Hercegovine, IV*, Sarajevo, 1952.
Šire o Bosanskom sandžaku vidi, PRILOG № 275.

[▲603] *O Mehmedu II vidi,* Freely, John: ***The Grand Turk – Sultan Mehmet II – Conqueror of Constantinople and Master of an Empire***, New York, 2009; ■ Ochsenwald, William – Fisher, Sydney Nettleton: ***The Middle East – A History***, New York, 2003; ■ Kinross, Lord: ***The Ottoman Centuries – The Rise and Fall of the Turkish Empire***, Sander Kitabevi and Jonathan Cape, 1977; ■ Babinger, Franz: ***Mehmed the Conqueror and His Time***, Princeton University Press, 1992; ■ ***Mehmed II – Ottoman Sultan***, Encyclopaedia Britanica. Digitalno izdanje dostupno na: https://www.britannica.com/biography/Mehmed-II-Ottoman-sultan (pristupljeno 21. marta 2016.)
Vidi i, PRILOG № 276.

[▲604] *Vidi,* Bašagić, Safvet-beg: ***Znameniti hrvati, bošnjaci i hercegovci u turskoj carevini,*** *Matica hrvatska,* Zagreb, 1931; ■ Handžić, Mehmed: ***Blistavi dragulj: Životopisi učenjaka i pjesnika iz Bosne*** (*Al-Ğawhar al-asnā fī tarāğim 'ulamā' wa šu'arā' Būsna*), Kairo, 1930; ■ Idem: ***Rad bosansko-hercegovačkih muslimana na književnom polju***. *Glasnik IVZ-e*, (izlazilo u nastavcima), Sarajevo, 1933-1934; ■ Idem: ***Teme iz književne historije***, Izabrana djela Mehmeda Handžića, Knjiga 1, Sarajevo, 1999., str. 33-307; ■ Inaldžik, Halil: ***Osmansko Carstvo – Klasično doba 1300-1600***, Beograd, 2003., str. 123.
O historijskoj zaostavštini bosanskih predaka vidi, PRILOG № 277.

[▲605] *O poziciji i funkciji šelhu-l-islama vidi,* PRILOG № 278.

[▲606] *O upitnosti jedinog šelhu-l-islama iz Bosne vidi,* PRILOG № 279.

ILUSTRACIJA NA STRANICI LIJEVO:
Portret *šejhu-l-islama* Mehmeta Refik *efendije* Hadžiabdića.
(Izvor: Österreichische Nationalbibliothek, Wien).

Njegov otac, po vokaciji *kadija*, Ali-*efendija* Hadžiabdić / *Haciabdiç*, bio je poznat i uvažavan kao učen i razborit čovjek od oca *hadži* Abdullah-*efendije* / *Hacı Ab-dullah Efendi'dir*. Prvi nauk je Mehmed Refik dobio u krugu svoje obitelji od oca Ali-*efendije* u Travniku, gdje je u to vrijeme službovao.[▲607] Ostavši *uksuz* – siroče, nakon što je izgubio oca u vrijeme dok je još stjecao osnovna znanja, odlazi u Saraj Bosnu gdje je pod nadzorom i brigom svog tetka Mustafe-efendije Glodže[▲608] nastavio daljnje školovanje u Gazi Husrev-*begovoj* – *Kuršumliji medresi* (*Kurşumliya – Kurşunluca Medresesi'ne – Gazi Hüsrev Bey Medresesi*) pred Kuduk Mehmed *ef*. Mulidemom.[▲609] Uporedo sa školovanjem a na ponudu bosanskog *kadije* Husein Nuri-*efendije Hodžazade* rodom iz Sparte / *Bosna Kadısı olan Ispartalı Hüseyin Efendi* radio je kao *ćatib* (osm. *katib*, *katip*), pisar u sarajevskoj *mešćemi*, *šerijatskom* sudu.[▲610]

Panoramski pogled na Saraj Bosnu, krajem 17. ili početkom 18. stoljeća. (Izvor. Arhiv Akšamija).

Radeći u toj ustanovi imao je izvanrednu priliku da se upozna sa praktičnim iskustvima sudske prakse vezane za tradicionalnu i aktualnu pravnu problematiku. Očito je bilo kako je Mehmed Refik tu dužnost obavljao časno i pošteno, te svojim odnosom iskazao želju za produbljivanjem znanja na polju islamskog prava *šerijata* – *šarī'a*, što je bio povod *kadiji* Husein-efendiji *Ispartali* da ga po završetku *kadijskog* službovanja u Bosni, krajem ljeta 1833./1248. godine i njegovog okončanja školovanja na Gazi Husrev-*begovoj medresi*, pozove da, zajedno s njim, pođe na daljnje školovanje u Stambol, inače *kadijino* novo odredište. Mladi, *adžuvan* Mehmed Refik je tu ponudu svesrdno prihvatio i uputio se u veliki i daleki nepoznati svijet o kojem je samo slušao pripovjedanja o velikom sjaju, ljepoti, veličini uopće, mnogoljudnosti, ogromnoj morskoj masi koja većim djelom opkružuje taj *sultanski* grad smješten na dva kontinenta, a koji je bio prestolnica velikih carstava:

▲607 Na osnovu našeg istraživanja i dostupne dokumentacije, možemo potvrditi kako su prvi biografski podaci o *hadži* Mehmed Refik-*efendiji* u Bosni objavljeni posredstvom *Bosanskog vjestnika* 6. avgusta/24 *rabiulevela* 1866./1283. godine, a da je telegramska vijest o tome kako je *[…] Njegova preuzvišenost čestitog Refik-efendije, bivšeg fetva-emina i člana medžisa-vala, postavljen za šeih-ul-islama*, također bila objavljena u *Bosanskom vjesniku* sedam dana ranije, tj. 30 jula/16 safera 1866/1283. godine.

Bosanski vjestnik je bio prvi list političkog i poučno-zabavnog sadržaja na bosanskom jeziku i štampan ćirilicom. 7. aprila/21 zulhidžea 1866./1282. godine objavljen je prvi broj i izlazio je jednom nedjeljno (četvrtkom, a od petog broja subotom).

Telegram; u: *Bosanski vjestnik*, br. 17, godina I, Sarajevo, 30. julija 1866, str. 129; ■ ***Domaće i strane vijesti;*** u: *Bosanski vjestnik*, br. 18, godina I, Sarajevo, 6. avgusta 1866, str. 138.

O izvorima o hadži Mehmed Refik-efendiji vidi, PRILOG № 280.

▲608 Kasim Dobrača u pisanju biografije Mehmed Refik-efendije Hadžiabdića navodi da mu je Mustafa-efendija Glodžo bio *tetak*, dakle muž materine sestre, dok H. Kreševljaković, pak, kaže, da je Mustafa-efendija bio Mehmedov *dajdža*, dakle materin brat. U tekstu objavljenom u Bosanskom vjestniku 6. avgusta 1866. godine, nepoznati autor teksta navodi: *[…] doveo ga je u Sarajevo svome šuri…*, znači mužu materine sestre tj. *tetku*.

Vidi: Dobrača, Kasim: ***Mehmed Refik-efendi Hadžiabdić šejhul-islam***. *ANALI Gazi Husrev-begove biblioteke*, Sarajevo, 1978., str. 104; ■ Kreševljaković, Hamdija: ***Rogatica***. *Novi behar*, članak, godina VII…, str. 118; članak, Digitalno izdanje dostupno na: forum.klix.ba/rogatica-t847825100.html (pristupljeno 14.1.2017); ■ ***Domaće i strane vijesti;*** u: *Bosanski vjestnik*…, str. 138.

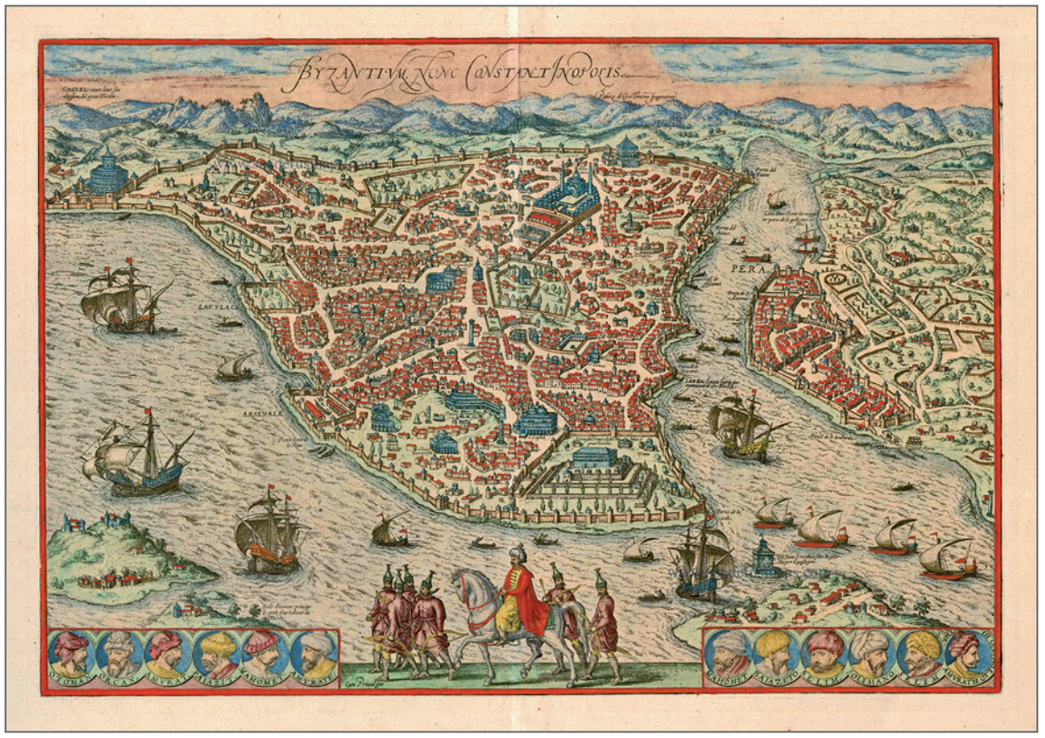
▲609 U to vrijeme, kako izvori navode, u Gazi Husrev-begovoj (*Kuršumliji*) *medresi* je predavao istaknuti *muderis* i *alim* Muhamed-*efendija*, a Mehmed Refik je stupio u krug njegovih učenika. Kreševljaković H. navodi kako je Mehmed Refik školovanje nastavio pred *Kučuk* Mehmed *ef*. Mulićem u istoj *medresi*.

Ibid. *Vidi i,* Muvakkit: *Povijest Bosne – Tarih-i Bosna…*, str. 74.

▲610 *Vidi,* ***Sidžil*** *72* i *73*, Gazi Husrev-begova biblioteka, Sarajevo; ■ [Ali Emirî Efendi], *Ilmiye Salnamesi*, *Matbaa-i Amire Daru'l-hilafeti'l-aliyye*, Meşihat, Istanbul, 1334/1915; ■ Kadić, Muhamed Enveri: ***Tarih-i Enveri***, Sv. XXVI; ■ Dobrača, Kasim: ***Mehmed Refik-efendi Hadžiabdić šejhul-islam***…, str. 104; ■ Kreševljaković, Hamdija: ***Rogatica***…, str. 118; ■ Muvakkit: *Povijest Bosne / Tarih-i Bosna…*, str. 74; ■ ***Domaće i strane vijesti***…, str. 138.

O problematici zaposlenja Mehmed Refik-efendije u mešćemi vidi, PRILOG № 281.

Bizantijskog, Rimskog i tada Osmanskog, grad čije je znamenitosti teško nabrojati a da se ne napravi neki propust… ne sluteći kakve se mogućnosti njemu pružaju, kakvi ga novi eventualni usponi ili padovi očekuju.[611]

Stara antička karta – pogled na Carigrad (Istanbul) iz ptičje perspektive, Braun i Hogenberg, 17. stoljeće.

Ipak, Mehmed Refik je redovno završio studije na *Medresi Amcazade Hüseyin Paša* na *Saračhanebaši* (*Saraçhane Başı*) i *Fatihovoj Medresi*[612] te dobio zasluženi *idžazet* / *idžázetnāmu*, diplomu[613] od *alima*, vjerskog učitelja i profesora *Aksakalli* Muzellef Ahmed-*efendije* / *Aksakallı Müzellef Ahmed Efendi'den*, dok je za *feraiz* / *feraid* – naslijedno pravo dobio diplomu sa potpisom učenjaka te struke poznatog *Aksakalli Kurdži* Muhammed Sakib-*efendije* / *Gürcü Mehmet Sakip*. U toku studija ženi se kćerkom jedinicom Husein Nuri-efendije što dovodi do još većeg zbližavanja Mehmed Refika i Nuri-efendije. Rezultat dobrih porodičnih odnosa doživljava i svoju potvrdu kada zajedno sa Husein Nuri-efendijom, imenovanim i upućenim na *kadijski* položaj u Damask 1837./1249. godine, odlazi i Mehmed Refik sa suprugom.

Za vrijeme boravka u Damasku, Mehmed Refik se upoznaje sa filozofijom *tesavvufa*, islamskog misticizma, posebno sa alegoričnim tumačenjima poznatog *derviša Šejh* Muhjiddin Ibn el-'Arebija / *Abū ʿAbd Allāh Muḥammad ibn ʿAlī ibn Muḥammad ibnʿArabī al-Ḥātimī aṭ-Ṭāʾī*, u želji da što dublje prodre u more *hakikata*, istine[614] koja ukazuje na unutrašnje značenje duhovne prakse i učenja *šerijata* i *tarikata*,[615] odnosno plana i programa te metoda i režima datog *sufijskog* reda. Kroz *tesavvufsko* izučavanje i meditacije stekao je izvjesne duhovne

[611] U pomenutom tekstu objavljenom u *Bosanskom vjestniku* 6. avgusta 1866. godine nepoznati autor susret Mehmed Refika i Stambola opisuje ovako: *[…] U Carigradu predstavljao se začuđenom oku njegovom novi svijet. Veličanstveni, nikad ne osjećani uticaji obuzeše mu mlađanu dušu, dok mu je bio pogled obmanjen čudesima svetskog tog mjesta, od toga sjajnoga sredotočja Muslimanstva…*

Domaće i strane vijesti…, str. 138.

[612] Mert, Talip: Šejhul-islam iz Bosne – *Mehmed Refik-efendija;* u: *Mjesto i uloga derviških redova u Bosni i Hercegovini*, Zbornik radova povodom obilježavanja 800 godina od rođenja Dželaluddina Rumija, Sarajevo, 2011., str. 409. Digitalno izdanje dostupno na: https://www.academia.edu/19597238/ŠEJHUL-ISLAM_IZ_BOSNE_MEHMED_REFIK-EFENDIJA (pristupljeno 16.1.2017); ■ *O nastavku daljnjeg školovanja vidi,* ***İlmiye Salnamesi – Matbaa-i Amire Daru'l-hilafeti'l-aliyye***, Istanbul, 1334., str. 596-599.

[613] Diploma je, prema ondašnjem sistemu studija u visokim vjerskim školama Osmanskog carstva, glasila na *vesail* – nauke i *ulum alijje* – dogmatiku sa apologetikom, *tefsir* – naučno tumačenje Kur'ana, *hadis* – naučno značenje kur'anskih *ajeta*, *fikh* – islamsko zakonodavstvo proizašlo iz Kur'ana...

[614] *Hakikat* je *Istina* čemu teži svaki pripadnik *tarikata*.

[615] *Tarikat* je opći naziv za islamski misticizam, odnosno *sufijske / derviške redove* od kojih svaki ima posebne molitve – *evrad-ezkar* i karakteristične obrede.

Obnova *Amcazade Hüseyin Paşine medrese*, 20. stoljeće.

sposobnosti i inspiracije o čemu svjedoči *inabet*, blagoslov i diploma o prijemu u *nakšibendijski tarikat* po *izunu*, dopuštenju *Šejh* Abdul-Fettaha Ukrije / *Akrija* kao jednog od istaknutih zastupnika Halida Bagdadija / *Mevlana Halid-i Bagdadi* (*Halid-î Bağdadî, Mevlana Halid, Mawlana Khalid, al-Khalid*), potonjeg velikana *nakšibendijskog tarikata*, te i nasljednika čuvenog *sufijskog šejha Mevlânâ Halid-i Bağdadî* / *Ebu'l-Beha Ziyauddin Halid bin Ahmed bin Huseyin eş-Şehrezurî el-Kurdî* ili *Allama Halida eš-Shahrazurija*.[▲616] Međutim, smrt punca Husein Nuri-*efendije* 1838./1250. godine pruzročila je njegov povratak za Stambol gdje mu životne prilike nisu omogućile da dođe do izražaja kao *sufija* i da razvije vlastitu djelatnost na području *tesavvufa*. *Tesavvuf* ostaje u formi njegove osobne spoznaje i doživljaja.

U Damasku se Mehmed Refik *ef.* upoznao sa *tesavvufom* i tumačenjem ibn ʿArabija. (Izvor. Arhiv Akšamija).

U Stambolu kontinuirano nastavlja sa daljnjim obrazovanjem, kada posebnu pažnju posvećuje proučavanju *fikha*, islamskog prava i u toj oblasti doseže visoke granice. Pošto u karakteru obrazovanja nije želio da se samo bavi teorijom, daleko od životnih prilika i aktualne prakse, nastojao je da s naučenom teorijom poveže i praksu. Kako bi u tom pogledu stekao više saznanja i iskustva stupa u službu kao *mulazim* / *mülazım*, volonter u *Teftiš-i Evkaf Kalemi* / *Teftîş-i Evkâf Kalemi*. Godine 1840./1256. prelazi u službu u *Fetvahanu*, Vijeća za fetve / *Evkaf Teftişi Kalemi'nde*, *Šejhu-l-islam kapija*, da bi 1841./1257. bio imenovan za *bab kadiju* / *bâb kadılığından* u *Mehkemi* / *Mahkeme-i Şer'iyyesi'* – Izvanraspravnom sudu na Ejubu u Stambolu,[▲617] a 14. juna/5. *džumadelula* 1842./1258. biva imenovan od strane *šejhu-l-islama Mekkizade* Mustafe Asım-*efendije* / *Mekkî-zâde Mustafa Âsım Efendi'nin* dodjelom čina / ranga *İbtidâ-yı dâhil*, za redovnog saradnika *medrese*.[▲618] Godine 1844./1260. premješten je i imenovan za *kadiju*

Atmosfera prilikom dočeka ambasadora u Damasku, 16. stoljeće.

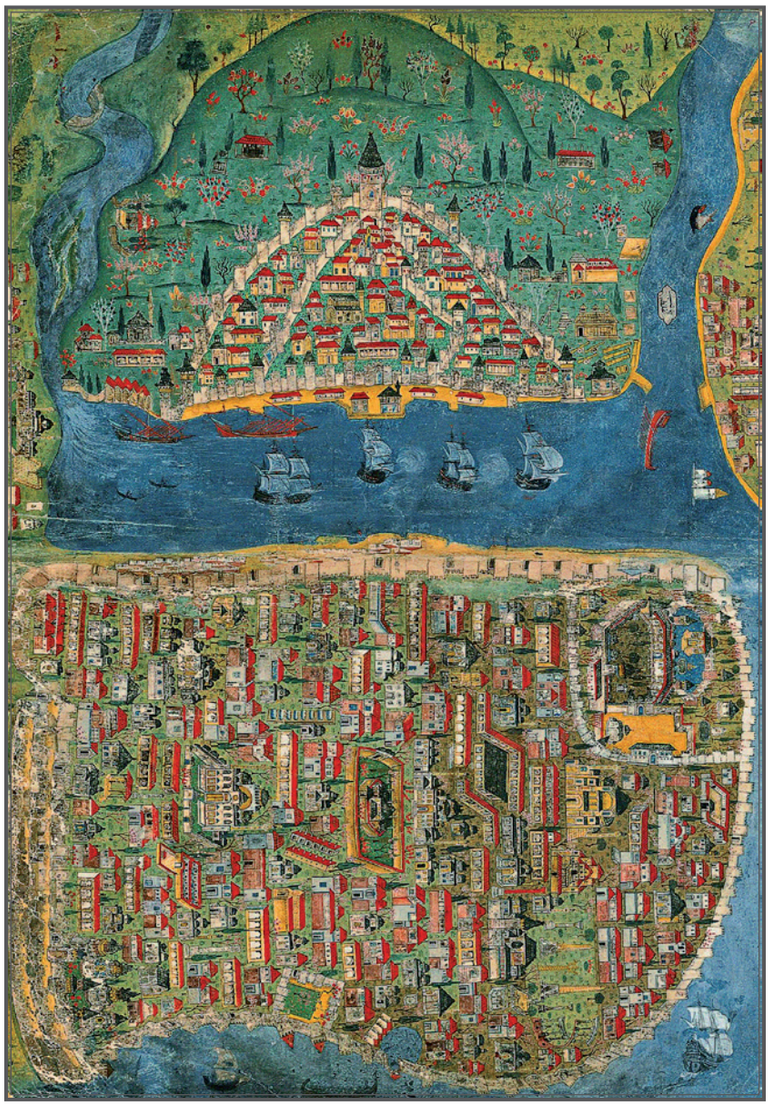
Sa jednog od predavanja ibn ʿArabija u Damasku.

[▲616] *Vidi,* Ćehajić, Džemal: ***Derviški redovi u jugoslovenskim zemljama***, Orijentalni institut u Sarajevu, posebna izdanja, Sarajevo, 1986; ■ Ebu-I-Vefa el-Gunejmi et-Taftazani: ***Tesavvuf, moral, čistota i djelo***. *Islamska misao*, 7, 1985., br. 73, str. 20-23.
O nakšibendijskom derviškom redu vidi, PRILOG № 282.

[▲617] ***İlmiye Salnamesi***…, str. 596-599.

[▲618] *Vidi,* İbşirli, Mehmet: ***Medrese – Osmanlı Dönemi***, İslam Ansiklopedisi, Ankara, 2003., bilješka 28, str. 330.
Dodjela nevedenog ranga evidentirana je u: ***Osmanlı Arşivi – Cevdet Maarif tasnifi***, No: 3678.
O stepenovanju zvanja onih osoba koji se bave naukom vidi, PRILOG № 283.

u Varni (današnja Bugarska). Nakon što mu je istekao jednogodišnji mandat službovanja na poziciji *kadije* u Varni, Mehmed Refik-*efendija* se vraća u Stambol.

Karta Istanbula u 16. stoljeću koju je izradio osmanski polimat Nasuh Matrakčija, po rođenju Visočak iz Bosne.

Pošto je *Mešreb-zade* Mehmed Arif-*efendija* / *Meşrebzâde Mehmed Ârif Efendi'* 1845./1262. godine napustio položaj *fetva-emina*, Mehmed Refik-*efendija* je nakon provjere znanja pred tadašnjim *šejhu-l-islamom Mekkî-zâde* Mustafom Âsim-*efendijom*, stupio u uži krug više državne hijerarhije na dužnost *fetva-emina*, povjerenika za *fetve* u *Fetvahani*,[▲619] gdje, uz određeni prekid, ostaje do polovine 1866./1282. godine. Međutim, relativno niže akademsko zvanje Mehmed Refik-*efendije* neuobičajno za tu poziciju, kao i činjenica da je bio mlad po godinama te da se nije posebno trudio kako bi se dodvorio velikanima Porte i Sultanata, kao i korumpiranim i privilegiranim staležima oko njih, bili su povod da se pojave neka negativna reagiranja tim povodom.[▲620]

[▲619] *Vidi,* ***Osmanlı Arşivi – Cevdet Maarif tasnifi***, No: 3678; ■ Dobrača, Kasim: ***Mehmed Refik-efendi Hadžiabdić šejhul-islam***…, str. 107; ■ Kreševljaković, Hamdija: ***Rogatica***…, str. 118; *O provjeri znanja Mehmed Refik-efendije pred šejhu-l-islamom Mekkî-zâde Mustafom Âsim-efendijom vidi,* PRILOG № 284.

[▲620] *O reakcijama na postavljanje Mehmed Refik-efendije na mjesto fetva-emina iz nižeg akademskog zvanja vidi,* PRILOG № 285.

Mehmed Refik *ef.* je na mijestu *fetva-emina* naslijedio Mešreb-zade Mehmeda Arif-*efendiju*. (Izvor. Arhiv Akšamija).

▲621 Prilikom rada na ovoj studiji, a u želji da se pokušaju razjasniti mnoge do sada nepoznate okolnosti iz života i djela *šejhu-l-islama* Mehmed Refik-*efendije*, razgovarao sam u nekoliko navrata i sa dr. Mustafom Cerićem (*reisu-l-ulema* od 1993-2012). Plodovi takvih razgovora korišteni su i citirani u ovoj studiji.

Prostorije *Fetvahane* su se nalazile u Fatihovom *muftijstvu*, odnosno u dvorištu Fatihove *džamije* u Istanbulu.

Fetvahana u kojoj je Mehmed Refik *ef.* obavljao dužnost *fetva-emina* Osmanske carevine. (Izvor. Arhiv Akšamija).

Ipak, po mišljenju dr. Mustafe Cerića, Mehmed Refik-*efendija* je zastupao stav kako je *taqlīd*, dopuštena nasljedna ili tradicionalna misao u pravu, dok je *taqlīd* u vjerovanju nedopustiv. On dalje ističe kako u *fiqhu,* islamskom pravu, ne može biti svako *mudžtehid*, samostalni mislilac.▲621 Mehmed Refik-*efendija* je bio onaj koji je svojim znanjem i praksom ne samo dokazao da je dostojan datog povjerenja, već da ga se može slijediti u pravnom mišljenju i pravnoj praksi. Svi oni koji su pokušavali da ospore njegov novi status, očito da nisu bili dosegli status *mudžtehida,* kredibilno-samostalnog pravnog mislioca, ali su bili uvjereni da će ostvariti svoje nakane zahvaljujući privilegijama koje su uživali. Bili su to *muqallidi*, sljedbenici pravnog mišljenja i pravne prakse nekog od već dokazanih *mudžtehida*. U vjerovanju je

Mehmed Refik *ef.* na funkciji *fetva-emina* kao osvjedočeni samostalni mislilac – *mudžtehid,* 1864. godine.

situacija, ipak, nešto drugačija. Mehmed Refik-*efendija* je smatrao kako je svako obavezan da bude *mudžtehid* u smislu osobne spoznaje vjere i vjerskog učenja. Međutim, također je smatrao kako niko ne smije biti *muqallid* u vjerovanju zato što svako mora doživjeti i živjeti vjeru kroz vlastito iskustvo. Potvrdu opravdanosti ovakvog pristupa nalazimo i kod dr. Cerića: *[…] Iskustvo vjerovanja u Boga je neprenosivo, nenasljedivo, neponovljivo i neotuđivo. Niko ne može živjeti tuđe iskustvo vjere. Niko nema pravo da se poziva na tuđe iskustvo vjerovanja sve dok to iskustvo vjerovanja sâm ne doživi i ne proživi.*[▲622]

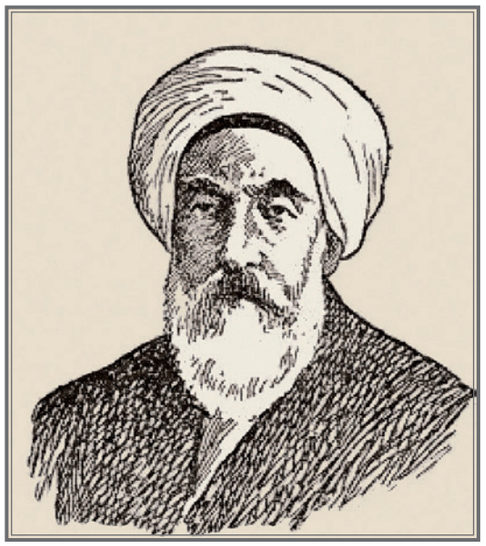
Kritičari lika i djela Mehmed Refik *ef.* među velikodostojnicima Porte. (Izvor. Arhiv Akšamija).

Šejhu-l-islam Mekkizade Mustafa Asım-*efendija* / *Mekkî-zâde Mustafa Âsim Efendi'nin* umire 1846./1263. godine u Stambolu. Dotadašnji kritičari i mnogi zavidnici Mehmed Refik-*efendije*, među *ulemom* i velikodostojnicima Porte, pokušali su ponovo i kod novoimenovanog *šejhu-l-islama* svojim prigovorima i utjecajima da doprinesu njegovoj smjeni sa položaja *fetva-emina*. Međutim, kada je i novoimenovani *šejhu-l-islam* Arif Hikmet *bej-efendija* / *Seyyid Hacı Ahmet Arif Hikmet Beyefendi'dir* sagledao intelektualne i znanstvene sposobnosti Mehmed Refik-*efendije*, zadržao ga je i potvrdio na poziciji *fetva-emina* pružajući mu osobnu podršku.

Po svemu sudeći, *šejhu-l-islam* Arif Hikmet, bio je uvjeren kako imenuje čovjeka kojeg se može slijediti u pravnom mišljenju i pravnoj praksi, a koji je odbacio *taqlīd*, nekritičko ili slijepo oponašanje u vjerovanju i koji poštuje i uvažava, ali nije opterećen *dogmatsko-taqlīdskim* mišljenjem. Ovakvim stavom, *šejhu-l-islam* je podržao slobodu osobnog iskustva vjere Mehmed Refik-*efendije*, a koju islam nikada nije ni osporavao. Naprotiv, *[…] osobno iskustvo vjere je osnovni uvjet izvornosti i ispravnosti vjerovanja u islamu. Intelektualni i duhovni napor da čovjek osobno osjeti vjersku spoznaju nije samo poželjan, već je i obligatoran.*[▲623] Izgleda da je *šejhu-l-islam* bio svjestan da su prigovori na račun Mehmed Refik-*efendije* nastali kao

[▲622] Cerić, dr. Mustafa: ***Teološke dileme – Kritika čiste vjere XII,*** *Vjera nije dogma* (1). *Preporod*, br. 5/1087, Sarajevo, 1. mart, 2017., str. 11.

[▲623] *Ibid.*

Šejhu-l-islam Arif Hikmet *bej-efendija* / *Seyyid Hacı Ahmet Arif Hikmet Beyefendi'dir*. (Izvor. Arhiv Akšamija).

produkt nerazumijevanja razlika između *vjerovanja* i *pripadanja*.[624] Tim povodom moguće je uočiti problem *[…] kad slijepo pripadanje postane jače od razumnog vjerovanja, kad pripadnik ili podanik slijepo slijedi svog vođu, koji mu ne dopušta da doživi vlastitu spoznaju, već ga navodi da bespogovorno slijedi njegovu spoznaju vjere, koja može biti samo njegova i ničija više.*[625] Očito je da Mehmed Refik-*efendija* nije bio jedan od onih koji su išli takvim putem.

Mehmed Refik-*efendija* sa saradnicima u *Fetvahani*.

Za razliku od onih drugih koji su pokušavali da ga prikažu drugačijeg nego što ustvari jeste, za Mehmeda Refik-*efendiju* možemo kazati da je s vjerom u duši kao *neupitnoj istini* bio siguran u sebe i svoju vjeru i za to, između ostalog, nije imao nikakve potrebe da se dokazuje bilo kome. Ti drugi, njegovi savremenici, koji su se pozivali na *Božju knjigu* i vjerovjesnikovu praksu bez smisla za *čistu vjeru* širili su dojam kako su dominantni u vjeri i odlučivanju. Vjeri, koja nije ni bez čistog srca, ni bez zdravog uma ni bez pravedne ruke, ali jeste bez jasne ideje, koja bi mogla zaustaviti bezosjećajnost, bezumnost i bezpomoćnost, što se u takvim njihovim postupcima širila u njeno ime. Takvima je moguće postaviti pitanje da li im je poznato *[…] gdje prestaje diktat korumpiranog razuma, a gdje se oglašava diktat čiste vjere. Jer, čista vjera… nije korumpirana.*[626] Međutim, Mehmed Refik-*efendija* bio je uvjeren da se ne smije skrivati iza bilo čije volje i da mora biti iskren u iskazu svoje vjere, kao i pravnog postupanja. Svjestan je bio da ne smije imati ni truna sumnje u duhu Al-Māturīdījeve konstatacije *[…] da čovjek mora preuzeti odgovornost za ono u šta vjeruje*, pa čak ni na način pogodbene izjave: '*ako Bog dâ – in šā' Allah*'.[627]

[624] *Šire o vjerovanju i pripadanju vidi:* Cerić, dr. Mustafa: ***Teološke dileme** – Vjera je diktat (1). Preporod*, br. 19/1077, Sarajevo, 1. oktobar, 2016., str. 25.

[625] Idem: ***Teološke dileme** – Kritika čiste vjere XII, Vjera nije dogma* (1)…, str. 11.

[626] Idem: ***Teološke dileme** – Kritika čiste vjere III, Vjera je diktat (2), XVI. Preporod*, br. 20/1078, Sarajevo, 15. oktobar, 2016., str. 25. (U Preporodu je, u odnosu na originalni rukopis, pogrešno označeno kao *Kritika čiste vjere IV,* dok je u originalnom rukopisu koji posjedujem označeno kao *Kritika čiste vjere III).*

[627] *O problematici pozivanja Boga za svjedoka u vjeri vidi,* Idem: ***Teološke dileme** – Kritika čiste vjere III, Vjera je diktat (2), XVII…*, str. 25.

Razmišljanjem, zaključivanjem i postupanjem *šejhu-l-islam* Arif Hikmet *bej-efendija* dokazao je osobenost mudraca koji nije želio da svog *podanika* navodi da vidi *samo njegov prst dok mu pokazuje na Mjesec*. Očito je kako je bio svjestan da Mehmed Refik-*efendiji* nije bio potreban prst mudraca da mu to pokaže, jer vjera nije ničiji plijen. *[…] Vjera je svakome dâr, kojeg treba uzeti na početku i čuvati za kraj. Dâr prirodne vjere se ne mijenja za vještački 'dâr' dogme, jer dogma zatvara um, a vjera um otvara da pogleda istinu.*[628] Na osnovu ovakvog reagiranja *šejhu-l-islama* možemo zaključiti kako je u potpunosti bio svjestan svog izbora, kao i da je pružio povjerenje suradniku koji se brine o sebi i sudbini ostalih uz poštovanje i uvažavanje čiste vjere islama bez dogmatskih primjesa.

Poslije petogodišnje šutnje i neumornog istraživačkog rada, na sve nanesene neugodnosti savremenika i veoma cijenjeno ukazano povjerenje aktualnog *šejhu-l-islama*, Mehmed Refik-*efendija* je ipak indirektno odgovorio na sebi specifičan način. Odgovor nije sadržavao javno izgovorene riječi niti je bio vezan za tu neugodnu problematiku. Naime, on je 1850./1266. godine objavljivanjem djela *Nukulul-fetava* u kojem je tekstualno obradio izvore za pisanje tada objavljenih *fetvi* objelodanio svoje poznavanje *Božije knjige* i istraživački nagon jednog zaslužnog *fetva-emina*. To analitičko djelo objavljeno je u Stambolu pri Državnoj štampariji i predstavljalo je prvjenac takve strukturalne tematike u dotadašnjoj islamskoj literaturi.[629] U ovom djelu Mehmed Refik-*efendije* predočio je obrazloženja istinskih diktata vjere, upućujući zavjet Bogu u svojoj duši i srcu. On je posredstvom već u njemu utisnute čiste istine *'id'*, kao čiste vjere, kao čistog zavjeta, kao čiste ideje o sebi u odnosu na Svevišnjeg, definirao i potvrdio i ideju o sebi u odnosu na sebe. Pomenuti primordijalni zavjet *'id'* bio je neizbrisiv u njegovoj duši. Taj zavjet '*id*' može biti i *[…] drugačije tumačen nego što u bîti jeste, može biti zaboravljen, zanemaren ili negiran, ali ne može nikada biti izbrisan. Oni koji ga negiraju, ne umanjuju njegov smisao i važnost za one koji ga spoznaju i priznaju. Oni, pak, koji ga brišu, nemaju toliko brisača da izbrišu riječi, kojih u Stvoritelja ima toliko da 'kada bi sva mora bila tinta a sva stabla na zemlji olovke prije bi presušila mora i potrošila se stabla nego što bi nestalo riječi u Stvoritelja', od kojih su i riječi 'qālū balā'*[630] *Božje riječi kao vječni čovjekov zavjet Bogu.*[631] Najvjerovatnije, ovakav specifičan način reagiranja Mehmeda Refik-*efendije* proistekao je iz nastojanja da ne postane žrtva poluistina i polulaži, kao i iz njegovih saznanja kako je laž jasna i od nje se može čovjek odbraniti, te da je čista istina neupitna i s njom se čovjek može lahko složiti. Međutim, poluistina i polulaž su nejasne i nečiste kategorije i zato mu je bilo teško da se od njih zaštiti i odbrani javnim reagiranjem i iznošenjem odgovarajuće argumentacije.[632]

Djelo Mehmeda Refik-*efendije Nukulul-fetava* nastalo je kao osvrt i tumačenje *fetvi* u tada tek objavljenom djelu *EI-fetavel-fejdijje* / *Fetava-yı Feyziye,*[633] ranijeg *šejhu-l-islama* Fejzullah-*efendi* Erzerumija / *Mehmed Feyzullah Efendi Erzuruma* (u.1115/1703). Zbirka pravnih rješenja Fejzullah-*efendije* pisana je za njegovog života, ali je objavljena tek u osmanskom godišnjaku *Fetâvâ-yı Feyziye* 1850./1266. godine, po čijem se nazivu danas i identificira ova zbirka.

[628] *O 'dogmatici' i 'dogmi' vidi,* ***Ibid.***

[629] ***Nukulul-fetava***, Matba-a Amira – Državna štamparija, Stambol, 1850/1266. Dva primjerka ovog djela nalaze se u Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu pod brojem 383.

Primijetna je odsutnost imena Mehmed Refik-efendije Hadžiabdića kod navođenja ovog djela. Naime, takav postupak izostavljanja imena autora dešavao se često i u ranijim, a i kasnijim osmanskim izdanjima.

Zapis o objavljenoj knjizi nalazi se u: ***Salname-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye** : 32. def'a*, Halit Efendi Matbaası, İstanbul, 1877/1294., str. 32.

[630] ***Kur'an***, 31:27.

Vidi i, ***Kur'an,*** 7:172; ■ Cerić, dr. Mustafa: ***Teološke dileme** – Kritika čiste vjere IV, Vjera je diktat (3). Preporod*, broj 21/1079, 1. Novembar, 2016., str. 25; ■ Idem: ***Teološke dileme** – Kritika čiste vjere X, Vjera je diktat (9), XLVI. Preporod*, br. 3/1085, Sarajevo, 1. februar, 2017., str. 11.

O arapskom terminu *Qālū belā* i islamskom tumačenju termina '*id*' vidi, PRILOG № 286.

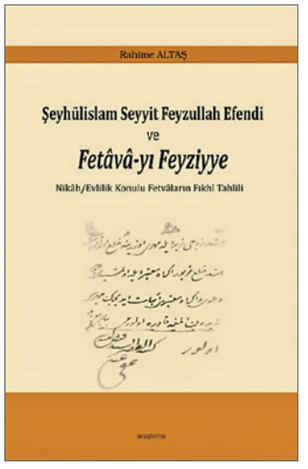
[631] Idem: ***Teološke dileme** – Kritika čiste vjere IV, Vjera je diktat (3)...*, str. 25.

[632] *O poluistini i polulaži vidi:* ***Ibid.***

[633] *Erzuruma, Mehmed Feyzullah:* ***EI-fetavel-fejdijje** – **Feteva-yı Feyziye,*** Istanbul, 1266;

Vidi i: Çatalcalı, Ali Efendi – Seyit, Feyzullah: ***Fetava-yı Ali Efendi ve Fetava-yı Feyziye***, Istanbul, 1324-1325 [1908-1909]; ■ Kaya, Süleyman (ur.): ***Fetava-yı Feyziye** – **Osmanlılarda Hukuk ve Toplum Tarihi 4***, Istanbul, 2010.

O časopisu '*Fetâvâ-yı Feyziye*' vidi, PRILOG № 287.

Šejhu-l-islam Seyyit Feyzullah Efendi: ***Fetava-yı Feyziyye Resimleri.***

Pisana je na turskom jeziku, bez navođenja izvora za pojedine *fetve*. Smatramo značajnim navesti kako je tumačenje izvora za *fetve* iz tog djela, Mehmed Refik-*efendija* objavio te iste godine u svom djelu *Nukulul-fetava* u formi knjige. Stiče se dojam kao je Mehmed Refik-*efendija* svojim veoma brzim reagiranjem želio da pokaže svoje *šerijatsko*-pravno znanje i dobro poznavanje arapskog jezika, pa je za sve navedene *fetve* Fejzullah-*efendije* iznašao i naveo citate i pravne principe – *nukul* iz izvornih vrijednosti islamskog prava, etičkih smjernica Kur'ana, na osnovu kojih su dotične *fetve* bile prethodno definirane. To je, zapravo, stručni islamsko-znanstveni komentar ne na turskom već na arapskom jeziku, sa objašnjenjem izvora za *fetve*, što je osim trenutnog reagiranja poslije objavljivanja ukazalo i na visoki *ilum*, znanstvenu učenost Mehmeda Refik-*efendije*.[▲634]

Za pošten, ustrajan, odgovoran i pravedan rad u *Fetvahani* Mehmed Refik-*efendija* je uskoro dobio i mnoge titule koje su dodjeljivane istaknutoj *ulemi*, vjerskim učenjacima: *Mula od Smirne* – Izmira 1848./1264.,[▲635] *Bruse* – Burse 1848./1264., *Bosne* 1849./1265., *Edirne* – Jedrene 1850./1266., *Meke i Medine* 1850./1266., te *Stambola* 1854./1270.,[▲636] odnosno bosanski *kadija* je dobio zvanje *izmirskog kadije, kadije Burse, jedrenskog kadije*, *kadije za Meku i Medinu* – *'harameyn-i muhteremeyn'* i zvanje *stambolskog kadije*.[▲637] Interesantan je i podatak da je Mehmed Refik-*efendija* za zalaganje na toj poziciji u naznačenom periodu, odnosno 3. septembra/29. *zulkáde* 1853./1269. godine, dobio sinekuru (*beneficium* – povlasticu) od *šejhu-l-islama* Arif Hikmeta.[▲638]

Poslije obavljanja časne i čestite službe na dužnosti *fetva-emina*, Mehmed Refik-*efendija* po potrebi službe biva postavljen 1856./1272. godine za *evkāf-i hümâyuna* – inspektora carskih *vakufa* pri *Evkāf-ı Hümâyun*,[▲639] a 1857./1274. kao član Vijeća za izbor *šerijatskih* sudija – *meclis-i intihab-ı hükkam-ı şer'*.[▲640]

Na ponovnu dužnost *fetva-emina* biva po drugi put imenovan 1858/1274. godine, a zatim u mjesecu *ramazanu*, *ramadanu* (devetom mjesecu po arapskom označavanju, sveti mjesec muslimanskog posta) iste godine imenovan je i formalno za najvišeg sudskog autoriteta nakon *šeihu-l-islama*, anadolskog *kadi-askera* – *Anadolu kazaskerliği*.[▲641] Ustvari, Mehmed Refik-*efendija* će biti postavljen na tu poziciju tek 21. marta/12 *ševala* 1864./1280. godine i potvrđen voljom sultana 22. marta/13 *ševala* 1864./1280. godine.[▲642]

Visoki položaj i značajna priznanja Mehmeda Refik-*efendije* na dužnosti *fetva-emina* omogućili su njegovo daljnje napredovanje u hijerarhiji, tada već, veoma nestabilnog Osmanskog carstva. Aprila / ramadana 1858./1274. godine dobija odličje *Reda Medžîdije III klase* / *Rütbeden Mecidî Nişanı'nı*, a u septembru / muharremu 1858./1275. dobija odličje istog reda ali više II klase. U arhivskoj dokumentaciji ostalo je zabilježeno:

> *[…] Vijeće smatra kako je prilično da se fetva-eminu Refik-efendiji, koji je bio u zvanju istanbulskog kadije, a prije čega mu je bilo dato zvanje anadolskog*

▲634 *Usporedi,* Dobrača, Kasim: ***Mehmed Refik-efendi Hadžiabdić****…,* str. 109.

▲635 *Objašnjenje titule 'mula' vidi,* PRILOG № 288.

▲636 *Vidi:,* Mert, Talib: ***Šejhul-islam iz Bosne – Mehmed Refik-efendija,*** str. 411. ■ Kreševljaković, Hamdija: ***Rogatica****…*, str. 118; ■ Dobraća, Kasim: ***Mehmed Refik-efendi Hadžiabdić šejhul-islam****…*, str. 108.

▲637 *Vidi,* İlmiye Salnamesi, str. 597.
Usporedi, Mert, Talip: ***Šejhul-islam iz Bosne – Mehmed Refik-efendija****…*, str. 411. ■ ***El-Hâc Mehmed Refik Efendi***, Islam Alimleri Ansiklopedisi. Digitalno izdanje dostupno na: http://www.ehlisunnetbuyukleri.com/Islam-Alimleri-Ansiklopedisi/Detay/EL-HAC-MEHMED-REFIK-EFENDI/3890 (pristupljeno 29.10.2016).

▲638 ***Osmanlı Arşivi, Sadaret Divan-ı hümayun***, A. DVN 91 / 77.

▲639 *Vidi,* Ljevaković, Enes: ***Neopozivost i neotuđivost vakufa. Takvim Islamske Zajednice u Bosni i Hercegovini***, Sarajevo, 2001., str. 37-49.
Objašnjenje termina 'vakf' i šire o vakufima vidi, PRILOG № 289.

▲640 ***El-Hâc Mehmed Refik Efendi***, Islam Alimleri Ansiklopedisi, digitalno izdanje…

▲641 Dobrača K. i Kreševljaković H. navode kako je imenovan za *kadi-askera Anadolije/Anatolije*, a u prijevodu teksta na bosanski jezik Talipa Merta nalazi se i potvrda takve tvrdnje.
Vidi: Mert, Talip: ***Šejhul-islam iz Bosne – Mehmed Refik-efendija****...*, str. 411.
Šire o dodjeli zvanje 'anadoslkog kadi-askera' vidi, PRILOG № 290.

▲642 ***İrade, Dâhiliye,*** 523 / 36074.

Na prijedlog *šejhu-l-islama* Arifa Hikmeta, sultan Abdu'l-Medžid dodjelio je Mehmedu Refik-*efendiji* odličje *Medžîdije* II klase.

kadije, te prethodno dodijeljeno odličje Medžîdije III klase, treba da se zamijeni i da mu se dodijeli odličje Medžîdije II klase. Ovaj prijedlog se prenosi Sadaretu – [Kancelariji velikog *vezira* (op. aut.)] *na daljnji postupak. Po ovom pitanju odluka i odobrenje je na visokoj instituciji Kancelariji velikog vezira.*

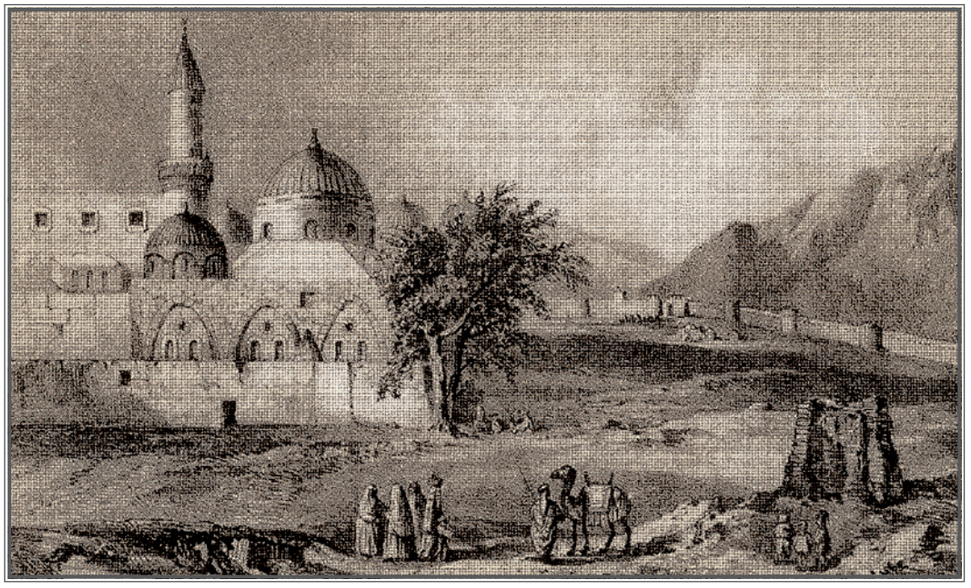
3. septembra / 24. muharrema 1858/1275. [šejhu-l-islam] *Arif* [Hikmet].

Vlada je ovaj dopis *šejhu-l-islama*, od 13. septembra/4 *safara* 1858./1275. godine, proslijedila na dvor i tražila mišljenje, u to vrijeme aktualnoga *sultana* Abdu'l-Medžid *hana* I / *Abdulmecid Han I*. Pomenuti *sultan* je samo dan poslije dao potrebno odobrenje i Mehmed Refik-*efendija* je dobio odličje *Medžîdije II klase.*[643] Uručenje se desilo 21. septembra/12 *safara* 1858./1275. godine zajedno sa *beratom* – sultanovom poveljom.[644]

Kada je pri *mešihatu* 1859./1276. godine formiran *Odbor uleme za obnovu Revdai-mutahhere* – *džamije* i Poslanikovog *turbeta* u Medini,[645] Mehmed Refik-*efendija* dobio je zaslužno mjesto među *havasima* – inteligencijom. Na njegov prijedlog Vijeće je usvojilo da se, po okončanju radova, na *tarihu*, natpisu iznad vrata *džamije* ispiše prikladni *hadis*:

Jedan namaz u ovoj mojoj džamiji vrijedniji je od hiljadu namaza u drugim džamijama, izuzev svetog hrama Mekke / Benim mescidimde kılınan bir namaz, Mescid-i Haram hâriç diğer mescidlerde kılınan bin namazdan daha efdaldir.[646]

Prijedlog Vijeća je dostavljen Porti u Stambol, sa čim se odmah saglasio i tadašnji *sultan* Abdu'l Medžid *han*.

[643] *İrade, Dâhiliye*, 413 / 27379.

[644] *Sadaret Mektubi Kalemi Nezaretler evrakı*, 264/76.

[645] O vizualizaciji Resulullahove *džamije* i *Revdai-mutahhere* u Medini u dokumentima koji se nalaze u bosanskim arhivama vidi, PRILOG № 291.

[646] *O porijeklu ovog hadisa vidi,* PRILOG № 292.

Abdul Medžid *han* I nasljednik svog oca Mahmuda II potvrdio je odličje više klase Mehmedu Refik-*efendiji*, kao i saglasio se sa njegovim prijedlogom za natpis na *tarihu* iznad vrata *Resulullahove džamije* u Medini.

ILUSTRACIJA LIJEVO: Poslanikova *džamija* ili *Al-Masjid al-Nabawī* ili *Resulullahova džamija* u Medini.
Do 19. stoljeća najsveobuhvatniju obnovu poduzeo je *sultan* Abdul Medžid I 1859./1266. godine, kada je u Medinu poslao Mehmeda Refik-*efendiju* zajedno sa timom radnika na čelu sa specijalnim inženjerom za obnovu *džamije*, koja prethodno nije bila popravljana četiri stoljeća. Ovom obnovom, koja je završena 1861./1277. površina *džamije* dostigla je 10.939 m^2, a broj stubova se uvećao na 327 komada u prednjem dijelu *džamije* i u trijemovima *avlije*.. Osim toga, cijela kupola *džamije*, zid Kible, gornji dijelovi petoro vrata i *mihrab* bili su ukrašeni kaligrafijom. Također, kao već usvojeni prijedlog Refik-*efendije*, na *tarihu* je kaligrafski realiziran ispis predloženog *hadisa.*

Kao istaknut poznavalac islamskog prava Mehmed Refik-*efendija* imenovan je 7. juna/12. *muharrema* 1865./1282. godine u članstvo *Komisije za izradu novih zakona* pri Ministarstvu pravosuđa / *Meclis-i Vâlây-ı Ahkâm-ı Adliye*, s tim da je zadržao dužnosti u predsjedništvu *Komisije za izbor šerijatskih sudija* / *Meclis-i İntihâb-ı Hükkâm-ı Şer'*. Iste godine obavio je i *hadž* / *al-Ḥadž*,[▲647] hodočašće u Mekku koje predstavlja posljednji od pet stubova islama.

U ovom momentu, pred *hadži* Mehmed Refik-*efendijom* Hadžiabdićem ostao je još samo vrhovni vjerski položaj *šejhu-l-islama* / *şeyhülislam*, prvog vjerskog dužnosnika do *halife*, vrhovnog poglavara muslimana i vođe *ummeta* – zajednice muslimana koji se smatra nasljednikom Poslanika. Iz njegovog dotadašnjeg životnog postupanja dokazao je i kroz kušnju *bonlukom*, izobiljem, i kroz kušnju neimaštine da ga *Svevišnji voli i časti*.[▲648] Nikada nije bio nezahvalan, ni kada ga je zadesilo zlo, niti kada je očajavao zbog nečasnih radnji svojih savremenika, a niti kada mu se dešavalo dobro. Živio je u uvjerenju da njegovi savremenici moraju nužno pronaći lijek za tu okrutnu ljudsku bolest koja ih je obuzela, jer ona nepravedno narušava red i poredak među ljudima i izaziva nepotrebno nepovjerenje među braćom i prijateljima. Smatrao je kako ljudska duša u tom vremenu boluje od teške bolesti, bolesti lažnog morala i pohlepe, koji se njoj – duši snažno nameću da je ona gotovo nemoćna da se odbrani, odnosno da se izliječi. Pretpostavljao je kako je najgore u svemu tome to što se neiskreni moral i agresivna pohlepa u ljudskim likovima prikazuju kao uspješni ovozemaljski modeli čovječnosti, koji su navodni izrazi i odrazi istine, kojoj bi čovjek trebao težiti. Bio je to period u kojem se, nažalost, ljudsko umijeće u pojedinim vladajućim krugovima mjerilo ljudskim mjerilima korumpirane pohlepe i lažnim moralom. Svjestan je bio i činjenice kako je razuman čovjek oduvijek bio u potrazi za istinom, ali i situacija u kojoj su neki na pola puta padali u zamku neistina, koje su im se dopadale jer su bile djelo njihovih ruku. Znači, bilo je to stanje gdje je duša bila zapostavljena jer je davan primat tijelu, koje je živjelo po zahtjevima svojih strasti. Sam je sebe uvjeravao kako su takve strasti prolaznog karaktera, iako su u momentu veoma bliske njihovim tijelima.

Poznato je kako *hadži* Mehmed Refik-*efendija* nikada nije svjesno zanemario *diktat vjere* – *iman* koji ga je u duhu njegovog vjerovanja čuvao od nevolja,[▲649] niti je bilo kada upućivao zahtjev za hitan oprost eventualnih vlastitih grijeha. Pokoravao se u svim životnim situacijama i bio sretan i uvjeren da ga On voli. Iako je malo komunicirao nije mu smetalo da život dijeli s drugima i razmijeni mišljenja veselog lica.[▲650] Očito je bio svjestan kako je mnogima vjera, često, najsigurniji zaklon za blokirani um da u njoj mirno spavaju ili spokojno ljenčare. Bio je uvjeren kako oni koji zatvaraju istinu u svoje blokirane umove, ostavljaju prostor neistinama da se slobodno kreću i pokreću lažne slike o svemu što nije istini dostupno. Smatrao je da istina mora biti slobodna, oslobođena, pokretna, da mora plivati kao što sve pliva u kosmosu,[▲651] kao i da je čitava ova problematika zasnovana na neslobodnom ljudskom umu koji ne uvažava pruženu slobodu zato što ta ista sloboda zahtijeva da se um otvori prema istini makar ona i gorka bila. Zasigurno je bio svjestan da u ovakvim prilikama *[…] na kraju laž postaje gorča nego istina – na početku. Zato, kad god*

▲647 ***Sadaret Mektubi Kalemi Nezaretler evrakı***, 334/70.

▲648 *Usporedi,* ***Kur'an***, 89:15-16.

▲649 *Usporedi,* ***Kur'an***, 70:19-21; ■ Termin '*diktat vjere*' ili '*vjera je diktat*' preuzeto iz: Cerić, dr. Mustafa: ***Teološke dileme*** *– Kritika čiste vjere II, Vjera je diktat (1), XIII,* Preporod, br. 19/1077, Sarajevo, 1. oktobar, 2016., str. 25; ■ *Šira objašnjenja ovog termina, vidi:* Idem: ***Kritika čiste vjere IV****, Vjera je diktat (3), XXI, XXII* i *XXIV,* Preporod, br. 21/1079, Sarajevo, 1. novembar, 2016., str. 25; ■ Idem: ***Kritika čiste vjere V****, Vjera je diktat (4), XXV,* Preporod, br. 22/1080, Sarajevo, 15. novembar, 2016., str. 28; ■ Idem: ***Kritika čiste vjere VI****, Vjera je diktat (5), XXXI,* Preporod, br. 23/1081, Sarajevo, 1. decembar, 2016., str. 40; ■ Idem: ***Kritika čiste vjere IX****, Vjera je diktat (8), XLII,* Preporod, br. 2/1084, Sarajevo, 15. januar, 2016., str. 17.

▲650 *O diktatu vjere i 'diktatu' molitve, vidi:* ***Ibid***.

▲651 *'… ve kullu fi felekin jesbehũ',* ***Kur'an***, 34:40.

se um zatvori, znaj da je okušana slatka laž na početku. Ali, i kad god se um otvori, znaj da je prisutna prava istina. Najgore je kad um zakasni, kad ga vrijeme pokosi zato što nije shvatio da je vrijeme kretanje – 'harekeh' u kojem je Božji blagoslov – 'berekeh'.[652]

U uvjerenju da je *hadži* Mehmed Refik-*efendija* Hadžiabdić na ispravnom putu, *sultan* Abdul Aziz / *Abdülaziz* je 9. avgusta/27 *rebiul-evela* 1866./1283. godine potvrdio njegovo imenovanje kao 109. *šejhu-l-islama* po redu. Povodom tog događaja jedan od osmanskih hroničara-pjesnika napisao je sljedeći kronogram: *Allah dovede na vrhovni položaj za davanje fetvi najučenijeg pravnika Refika.*[653]

Mehmed Refik *ef.* na funkciji *šejhu-l-islama*, 1866./1283. godine. (Izvor. Arhiv Akšamija).

Sultan Abdul Aziz / *Abdülaziz* je potvrdio imenovanje *hadži* Mehmeda Refik-*efendije* Hadžiabdića kao 109. *šejhu-l-islama* po redu.

[652] Cerić, dr. Mustafa: ***Teološke dileme*** – *Kritika čiste vjere V, Vjera je diktat (4), XXVII,* str. 28.

[653] ***İlmiye Salnamesi***…, 597.

Iako se već nalazio na tako visokom položaju sa velikim obavezama ipak je nastojao da svoje znanje i iskustvo prenese na mlađe generacije. Tako je 7. marta/13. *zulkáde* 1868./1284. godine imenovan na *Medresi sultana Selima* / *Hâmise-i Süleymaniye* za profesora.[654] Također je poznato kako je isti status imao i na *Medresi Lütfiye*.[655]

Mehmed Refik *ef.* imao je status profesora na *Medresi sultana* Selima / *Hâmise-i Süleymaniye* u Istanbulu.

Analizirajući dostupnu arhivsku građu, te imajući u vidu poštovanje i ugled koje je stekao *hadži* Mehmed Refik-*efendija* Hadžiabdić, kao i burne prilike u Osmanskoj carevini u tom vremenu, ostalo bi nam nerazjašnjeno kako je srazmjerno kratko vrijeme ostao na položaju *šejhu-l-islama*, jer je sa tog položaja otišao 30. aprila/7. *muharema* 1868./1285. Naime, nešto kasnije, ali te godine na sjednici *Specijalnog vijeća čuvara* / *Meclis-i Mahsûsı vekîle* primijećeno je kako *šejhu-l-islam hadži* Mehmed Refik-*efendija* Hadžiabdić ima groznicu, najvjerovatnije prouzrokovanu fibrilnim stanjem.[656] Nažalost, njegovo zdravstveno stanje, pored svih nastojanja *hećima*, ljekara sa Porte, nije se uspjelo stabilizirati što je, po svemu sudeći, bio i jedini razlog podnošenja njegove ostavke. Osmanski historiografi smatraju kako je do njegovog odlaska iz ureda *šelhu-l-islama* starješinstvo imalo značajan autorativni karakter, bez obzira na relativno kraći period djelovanja.[657]

Nakon njegove ostavke 5. maja/12. *muharema* i donošenja rješenja o njegovom razrješenju 30. aprila/7 *muharema* 1868./1285. godine dobio je razrez plaće,[658] a 6. maja/13. *muharema* osobno se zahvalio vlastoručno ispisanim dopisom.[659] Zadovoljstvo odmjerenim i skromnim ponašanjem, sada već bivšeg *šejhu-l-islama* Osmanske carevine i ujedno posljednjeg Bosanca na visokom položaju *hadži* Mehmeda Refik-*efendije* Hadžiabdića, izrazio je i sam *sultan*

Istraživač i biograf Ali Emiri / Ali Emîrî po okončanju vjerskog položaja *šejhu-l-islama hadži* Mehmeda Refik *efendije* ostavio je zapisane glavne karakteristike njegovog života i djelovanja.

[654] ***Osmanlı Arşivi***, *Rüus Defteri 224 / 13, 23, 24, 133.*

[655] ***Osmanlı Arşivi***, *Rüus Defteri 224 / 135.*

[656] *Vidi,* ***El-Hâc Mehmed Refik Efendi***, Islam Alimleri Ansiklopedisi, digitalno izdanje…
Navedeno fibrilno stanje, Dobraća je okarakterizirao kao … *tešku bolest – tifus*.
Vidi, Dobrača, Kasim: ***Mehmed Refik-efendi Hadžiabdić šejhul-lslam***…, str. 109.

[657] *Vidi,* ***Şeyhü'l-İslâm Hace-i Sultan Hasan Fehmi Efendi (1210/1795-1298/1880)***, Konya'nin Velieri, Alimleri ve Hocalari I, članak. Dostupno na: http://konyaninalimvehocalari.konyacami.com/hasan-fehmi-efendi/ (pristupljeno 28.2.2017).

[658] ***Sadaret Mektubi Kalemi Nezaretler evrakı***, 409/71.

[659] ***İlmiye Salnamesi***…, 575/40053 a.

Abdul Aziz 12. maja/19. *muharema*.[660] Po okončanju njegovog najvažnijeg vjerskog položaja osmanski historiograf Ali Emiri je zapisao: *[…] Mehmed Refik-efendija je bio besprimjeran u poštenju i čistoći duše, u nauci se visoko isticao, a u islamskom pravu posebno duboko učen. U životu nije činio ništa što bi umanjilo njegovu naučnu i moralnu vrijednost. Bio je oličenje vrline, a o njemu je vladalo opće dobro mišljenje…*[661]

Period njegovog *mešihata*, starješinstva u okviru Osmanske carevine ukupno je trajalo jednu godinu, devet mjeseci i devet dana.

Oslanjajući se na islamsko pravo, a u želji da se oduži rodnom kraju, *hadži* Mehmed Refik-*efendija* svojevoljno je 1870./1287. godine izdvojio iz vlastite imovine novčana sredstva za obnovu nekadašnje Sinan-vojvodine ili *Tekijske džamije* u Čelebi Pazaru, te izgradnju novog *mekteba*, osnovne vjerske škole, a imao je *nijet* – čestitu i dobru namjeru da podigne i *imaret*, javnu dobrotvornu kuhinju.[662] Ovim gestom i on se pridružio mnogim čelebipazarskim *vakifima*, zakladnicima, legatorima.[663] U momentu donošenja odluke, *hadži* Mehmed Refik-*efendija* da li da izgradi ili obnovi *džamiju* u Čelebi Pazaru odlučio se da ipak obnovi onu koja ga je, najvjerovatnije, podsjećala na provedeno djetinjstvo. Ova *džamija* je već nekoliko puta bila obnavljana pa je imala i više naziva. Kako je već navedeno, prvobitno je *džamiju* izgradio Sinan-vojvoda između 1485./890. i 1516./922. godine. Pošto je vremenom dotrajala, potpuno ju je obnovio izvjesni Džafer-*paša* prije 1663./1073. godine, pa se prozvala po njegovom imenu. Međutim, i ona je bila porušena. Najvjerovatnije, pored evidentne starosti *džamije* na tom mjestu i dotrajalosti postojeće bili su presudni faktori za donošenje takve odluke o *hajratu*, zadužbini i *hasenatu* – dobrom djelu *hadži* Mehmed Refik-*efendije* Hadžiabdića. Zbog zdravstvenih problema i svih aktualnih okolnosti u tom momentu, za kontrolu investicije i praćenje izgradnje pomenutih objekata ukazao je povjerenje svom dobrom prijatelju Muhammedu Fadil-*paši* Šerifoviću iz Saraj Bosne.[664]

U *vakufnami*, zakladnici za održavanje nove *džamije* i *mekteba* (bez *imareta*!), koja je datirana u Stambolu 21. oktobra/25. *redžepa* 1870./1287. godine kaže se izričito da je sagrađena na mjestu *Derviš-pašine*, odnosno Džafer-*pašine džamije*.[665]

Veliki učenjak i vrelo šerijatske nauke el-hadž Mehmed Refik-efendija, sin umrlog Ali-efendije, u prisustvu … (navode se imena i prezimena cijele svite uglednih ličnosti) *pred šerijatskim sudom izjavljuje da uvakufljuje* (zavještava, op. aut.) *250 velikih – jazluk* zlatnih *medžedija, u određenu svrhu i uz određene uvjete*. Uvakufljena suma zlatnika je bila predviđena za službenike *džamije* i *mekteba*, koje je podigao u *časnom i veličanstvenom vilajetu Bosni, u kasabi Čelebi Pazar na mjestu – arsa Derviš-pašine džamije* (*Tekijske* ili *Džafer-pašine džamije*), *koja je u ruševnom stanju*.[666]

Datum završetka gradnje nalazio se i u kronogramu na *tarihu*, kamenoj ploči iznad ulaza, koji je napisao Fadil-*paša* Šerifović.[667]

[660] ***Ibid.***, 575/40053 b.

[661] ***Osmanlı Arşivi***, *Rüus Defteri* 598.

[662] ***Salname-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye***, 1294, str. 32.

[663] *O čelebipazarskim legatorima o kojima imamo pouzdanu dokumentaciju u formi vakufnama vidi,* PRILOG № 293.

[664] *O Muhammed Fadil paši Šerofoviću vidi,* PRILOG № 294.

[665] *Vakufnama H. Mehmed Refik ef. – Šejhul-islamova džamija* … od 21. oktobra/25. *redžeba* 1870/1287. godine.

[666] *O značenju i procesu 'uvakufljenja' vidi,* PRILOG № 295.

[667] *Vidi,* Mujezinović, Mustafa: ***Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine***, odjeljak II, str. 93 i 94.

Šejhu-l-islam hadži Mehmed Refik *efendija* sa saradnicima – kopija minijature. (Izvor. Arhiv Akšamija).

Šejhu-l-islam, izvor vrlina, naš gospodin Refik
trudio se danonoćno, da čini dobra djela.
Na mjestu Derviš-pašine džamije,
štono je bila na ovom mjestu, od čijih temelja ni traga ne osta,
ukazujući pažnju postojbini svojih djedova,
izgradi ovu džamiju, brigom i trudom svojim.

Bog pomože i olakša njeno dovršenje,
a za graditelja počeše se Bogu moliti svi.

Fadil joj distihom izreče kronogram:
'Sagradi bogomolju lijepog stila muftil-enam' – muftija islamskog svijeta.
Godina 1287/1870.[668]

Također i kronogram na mektebu sadrži datum završetka gradnje:

Dobrotvor, graditelj džamije za pobožne,
Načini ovaj mekteb i posta radostan.
Fadil, vrijednim polustihom zapisa njegov datum:
Mekteb podiže raniji muftil-enam' 1287. godine.[669]

Prethodno, *hadži* Mehmed Refik-*efendija* Hadžiabdić je oveću svotu novca poslao Muhammedu Fadil-*paši* Šerifoviću i zamolio ga da obnovi ovu *džamiju* i uz nju sagradi *imaret* i *medresu*. Međutim, Fadil paša je obnovio *džamiju* i sagradio *mekteb*, dok *imaret* nije izgrađen. Hamdija Kreševljaković bio je mišljenja *[…] da je Refik-efendija kojom srećom ovu stvar povjerio čovjeku, koji je zazirao od vakufskog novca i imovine, Rogatica bi imala jednu humanitarnu i jednu prosvjetnu ustanovu više.*[670] Izgleda da je i *hadži* Mehmed Refik-*efendija* bio svjestan situacije oko dogovorene izgradnje objekata pa je u, prethodno citiranoj *vakufnami*, voljno previdio i dio novaca koji bi bio potreban za obavljanje humane djelatnosti narodne kuhinje, *imareta*.

U pomenutoj *vakufnami* dalje se navodi da se navedena suma novca treba iskoristiti za kupovinu odgovarajućih nekretnina, *akar*, koje će se dati u podnajam. Godišnji prihod od tog podnajma trebao se dijeliti na šest dijelova, *stavki-sehm*. *Jedan dio koristit će se za plaćanje imama i hatiba džamije, drugi dio za mujezina i kajjima džamije* (nadzornika i ekonoma, op. aut.), *treći dio za plaćanje učitelja muallima mekteba, što se nalazi pokraj džamije, a četvrti dio za plaćanje mutevelije* (upravnik zadužbinskog imanja, op. aut.) *ovog vakufa. Iz preostala dva dijela, koristit će se za osvjetljenje džamije (nabavka šemdana i svijeća, te nabavka ulja i kandilja za iluminaciju prilikom svečanih noći). Što od ove sume preteče, mutevelija će to čuvati u blagajni vakufa i trošiti za popravak džamije i mekteba, kad to zatreba.*

Hadži Mehmed Refik-*efendija* ukazao je povjerenje svom dobrom prijatelju, opunomoćenom staratelju, *vasij-muhtaru* Muhammedu Fadil-*paši* Šerifoviću iz Saraj Bosne, kontrolu investicije i praćenje izgradnje *vakufskih* zdanja u Čelebi Pazaru. (Izvor. Arhiv Akšamija).

[668] *O ispisanim stihovima na kronogramu vidi,* PRILOG № 296.

[669] *Ibid.*

[670] Kreševljaković, Hamdija: ***Novi behar***,. God. VII, Br. 8-9, Sarajevo, 15.XI 1933., str. 113-119; ■ Idem: ***Izabrana djela***, knj. II,…, str. 679-680.

Predviđena su i prelazna uputstva u pogledu isplate navedenih službenika dok se ne izvrši planirana namjena uvakufljenog novca za nekretnine. Definirana je i kontrola vakufskog poslovanja, gdje se kaže: *Bar jedanput u tri godine ima se obaviti, sa znanjem šerijatskog suda, obračun i pregled vakufskog poslovanja.*

U *vakufnami* je data i napomena koja glasi: *Ako bi tokom vremena – ne daj Bože – postalo nemoguće ostvarivati i održavati namjenu ovog vakufa, onda će se njegov označeni prihod trošiti u socijalno-humanitarne svrhe, za pomoć siromašnim muslimanima.* Ova napomena ukazuje na veliku i plemenitu dušu dobrotvora.[671]

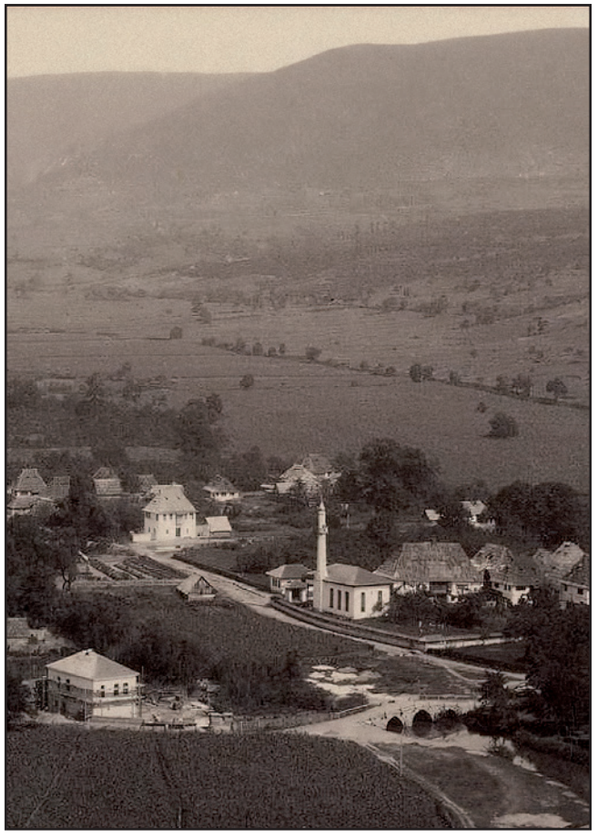
U arhitektonskom smislu bivša Sinan-vojvodina, *Džafer-pašina*, u narodu još zvana i *Tekijska*, a poslije izgradnje *džamija Šejhu'lislamija*, imala je nešto drugačiji izgled od drugih ćelebipazarskih *džamija*. Graditeljska cjelina ove *džamije* sastojala se od ogradnog zida sa ulaznom *kapijom*, *harema* sa *nišanima* i samog objekta *džamije*. Prema svojoj konstrukciji, objekt je spadao u tip građevine pravougaonog oblika – četvorovodnih *džamija* sa elegantnom zidanom *munarom.*

Prostor *džamije* bez trijema je, također, bio pravougaonog oblika, pokriven visokom četverovodnom krovnom konstrukcijom koja je za pokrov imala crijep, a ne šindru. Ispred ulaza u *džamiju* bio je prostrani vanjski trijem s drvenim stupovima, koji su nosili drvenu krovnu konstrukciju koja je pokrivala trijem. *Džamija* je zidana od grubo tesanog kamena krečnjaka sa unutrašnjim prostorom veličine 7,40 x 9,60 m, na čijim su se ožbukanim i u bijelo obojenim vapnenim fasadnim platnima isticali mnogo veći i izduženi prozorski otvori, koji do tada nisu bili uobičajeni detalj na osmanskim *džamijama* u Čelebi Pazaru. S obzirom na period nastanka ove *džamije*, možemo pretpostaviti da se radi o oblikovnom elementu koji je karakterističan za historijsko stilsko razdoblje u općoj islamskoj arhitekturi poznato kao *islamski barok.*[672] Shodno takvom zaključku moglo bi se pretpostaviti da je idejno-izvedbeni projekt obnove *džamije*, zajedno sa novcem, došao iz Stambola.

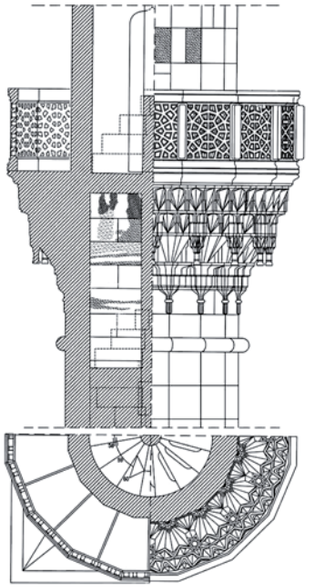
Tlocrtno rješenje je, po skoro svim arhitektonskim karakteristikama, bilo standardno za ovakav tip *džamija* i kao takvo uklapa se u klasifikaciju onih *džamija* koje imaju otvoreni trijem sa drvenim stupovima. Na ulaznoj strani bila su postavljena četiri stupa koji su formirali tri otvora. Stupovi su bili kvadratnog presjeka, nepoznatih dimenzija, sa kamenim koritastim bazama i bez kapitela, a na vrhu su se završavali profiliranim sedlom koje je pridržavalo gredu podrožnicu. *Sofe* trijema – uzdignuti prostori uz zidno platno džamije su bile ograđene drvenom ogradom od profiliranih letvica sa rubnim stubićima koji su imali, također, profilirane završetke. Ograda i profilacije su bile identične obrade kao, što ćemo vidjeti, kod ograde *mahfila* – unutarnje galerije. Drveni stupovi su bili povezani također drvenim lukovima koji su davali karakterističan arhitektonski izraz ovom objektu. Trijem je imao istu visinu kao i unutranji prostor za obavljanje molitve.

[671] ***Vakufnama H. Mehmed Refik ef.*** *– Šejhul-islamova džamija* … od 21. oktobra/25. *redžeba* 1870./1287. godine.

[672] *O osmanskoj arhitekturi u Bosni vidi,* PRILOG № 297.

Džamija *Šejhu'lislamija hadži* Mehmed Refik *efendije* i *mekteba* preko puta (novi objekat u izgradnji, lijevo) – stanje 1870.

Konstrukcija *šerefeta* i *šerefetske* ograde na *munari džamije*.
Autor Alija Bejtić – (Izvor. Arhiv Akšamija).)

Basamci unutar *munare džamije*.
(autor Alija M. Akšamija, 1938. – Izvor. Arhiv Akšamija.)

Elegantna cilindrična *munara* (jedinstven arhitektonski element islamske arhitekture) je bila pomno oblikovana od fino klesanih kamenih blokova i nalazila se na desnoj bočnoj strani objekta. Na određenoj visini *munara* se širila u *šerefe* – okrugli vanjski balkon. Unutarnje kamene spiralne stepenice povezivale su centralni kameni jarbol sa rubnim kamenim zidom od ulaza u munaru iz molitvenog prostora *džamije* do izlaza na *šerefe*, pa se na taj način dobijala dosta skučena prostorna konstrukcija koja je, ipak, djelovala kompaktno. Ovim spiralnim stepeništem se izlazilo na *šerefet*, a razmak između *šerefetske* ograde i zida *kace* koja se završavala neuobičejenom zaobljenom "kruškastom" formom krova sa *alemom*, pozlaćen šiljak sa polumjesecom i zvijezdom na *munari*, bio je tako uzak da je imao širinu prosječnih muških stopala.

Glavni ulazni portal se nalazio u sjeverozapadnom zidu *džamije* i bio je izveden od klesanog kamena sa naglašenim pravougaonim ramom koji je bio izvučen iz mase zida. Ulazni otvor je bio povučen u nišu koja se završavala prelomljenim lukom, unutar kojeg je kameni nadvratnik bio izveden u formi ravne linije. Na prostoru između nadvratnika i vrha prostora koji je obrubljivao prelomljeni luk nalazio se *tarih* – natpis. Vrata su bila drvena sa dva krila, posebne izrade i primjereno rustično ukrašena, na kojima su figurirale i dvije dodatne ukrasne rozete sa *halkama* od kovanog željeza.

Zatvoreni molitveni prostor, zbog relativno dobro uspostavljenih proporcija izgledao je mnogo prostraniji nego što je ustvari bio. Sve unutarnje zidne površine su bile ožbukane i okrečene. Pod je bio drveni, prekriven većim brojem *ćilima*.

Mihrab, niša u unutarnjem zidu je bila izrađena od kamena u obliku polukružne niše, čiji je unutarnji dio bio žbukan, okrečen i ornamentalno ukrašen. Nalazio se u jugoistočnom zidu i označavao pravac okretanja vjernika za vrijeme molitve u pravcu *Kible*, Kabe u Meki. Polukružna niša, *mihrab* pri vrhu je bila zasvođena, a zatim uokvirena istaknutim profiliranim pravougaonim ramom koji je bio oplemenjen dekorativnim elementima, tzv. stalaktitima ili *mukarnasima*. Unutrašnjost *džamije*, pored nekoliko prisutnih kaligrafski ispisanih elemenata, čija je uloga bila sadržana na prisjećanje na stvarnost izgovorenih riječi kao vidljiv izražaj najuzvišenijeg ljudskog umijeća djelovanja – kreativnost duhovnog svijeta, nalazili su se i elementi rezbarije na većini drvenih površina.

Elementi drvene rezbarije najupečatljiviji su bili na drvenom stropu, *šišetu* sa izrezbarenim *sofralukom* – rozetom, sa kojeg je, u njegovom centralnom djelu, visio luster. *Mahfil*, galerija, smještena u zatvorenom prostoru za molitvu, do koje se penjalo drvenim *basamacima* – stepenicama neposredno nakon ulaza desno, također je bila obrađena istim tipom rezbarije, dok je čitav ostali mobilijar enterijera bio urađen od fino obrađenog drveta. U suštini, bio je to galerijski prostor na stupovima koji je služio za povećanje unutarnjeg prostora za molitvu bez promjene osnovne koncepcije *džamije*. Osnovnu konstrukciju galerije činili su drveni stupovi i grede, posredstvom kojih je formiran taj prostor sa drvenom ogradom. Prostor ispod galerije, također, bio je ograđen drvenom ogradom koja se isticala obrađenim letvicama i rubnim stubićima sa profiliranim završecima što je, pored praktičnosti, oplemenjivalo

enterijer *džamije*. Ispred ograde na galeriji nalazio se vijenac koji je bio pridržavan drvenim, a možda čak i kamenim konzolama. Drveni stupovi, grede i vijenac bili su ukrašeni rezbarijom čija je profilacija bila u oblicima trouglova i polukrugova. Nažalost, sa određenom dozom sigurnosti nismo bili u mogućnosti da utvrdimo da li je postojao istak za *mujezina*, *džamijskog* službenika na galeriji i kojeg je, eventualno, oblika bio.

Mimber, propovjedaonica je, također, bila konstruktivno napravljena od drveta sa ukrašenom rezbarijom, identične ornamentalne vrijednosti kao na galeriji, što je posebno bilo izraženo na bočnoj ogradi. Nalazila se desno od polukružne niše u obliku stepenastog postolja. Na njezinoj prednjoj strani bio je ulazni otvor. Stepenište sa bočnom ogradom vodilo je do podijuma koji je bio uokviren sa četiri profilirana *mimberstubića* koji su nosili šiljasti krov. Iznad stropa propovjedaonice nalazio se završni dio u vidu niskog osmougaonog tambura i šatorskog šiljastog, također, osmougaonog krovnog završetka.

Harem, dvorište sa kasnije formiranim *mezarlukom* – grebljem je bilo ograđeno jedinstvenom karakterističnom ogradom kakva se mogla rijetko sresti. Ogradni zid oko *harema džamije* bio je sastavljen od dvije vrste materijala. Donjeg, od grublje tesanih kamenih blokova i gornjeg dijela koji je bio perforiran i izveden od drvenih gredica, te pokriven dvovodnim krovićem sa crijepom. U vanjskoj kompoziciji objekta, tako konstruiran zid vanredno je djelovao oko objekta koji je u vidu jače horizontalne lamele pružao krasnu dopunu vertikalno razvedenim linijama *munare* i stabala jablanova pored nje. Ulazna *kapija* u prostor *harema* bila je definirana kamenim dovratnicima, sa lijeve i desne strane, koji su završavali kapitelima bez ikakvih dekorativnih elemenata. Nadvratnik *kapije* bio je izveden od drvene grede koja je, svojom masivnošću, naglašavala horizontalu ulazne partije. Materijal od kojeg su bila napravljena dvokrilna *kapijska* vrata bilo je hrastovo drvo bez izrazitih dekorativnih elemenata. Dekorativnost se očitavala u geometrijskom rasporedu ploha drvenih površina. Veći dio prostranog *harema*, u kasnijem vremenu, bio je popunjen starim i izuzetno dekorativnim *nišanima*, nadgrobnim spomenicima.

Prema konceptu prostorne organizacije, *džamija* je pripadala tipu *džamija* sa otvorenim trijemom, četvorovodnim krovom i kamenim minaretom, gdje su ulazni trijem i centralni molitveni prostor bili povezani strmim četverovodnim krovom u jednu cjelinu. *Džamija* je zapaljena 1943. godine i nije obnovljena.[▲673]

Posljednje dane života *hadži* Mehmed Refik-*efendija* Hadžiabdić proveo je formalno u obavljanju funkcije u Vijeću ministara Carevine / *Meclis-i Mahsus-u Vükelâ* sve do 19. aprila/29. *muharema* 1871./1288. godine kada se poslije duže i teške bolesti preseljava u vječnost.[▲674]

Za njegov ukop bio je pripremljen *kabur*, ukopno mjesto izvan istanbulskih gradskih zidina u *Dergahu Bahir Mustafa-paše*, odmah pokraj jednog od bivših *šejhu-l-islama Mešreb-zade* Mehmed Arif-*efendije* / *Meşreb-zâde Mehmet Ârif Efendi*, gdje su se inače kopali *šejhu-l-islami*.

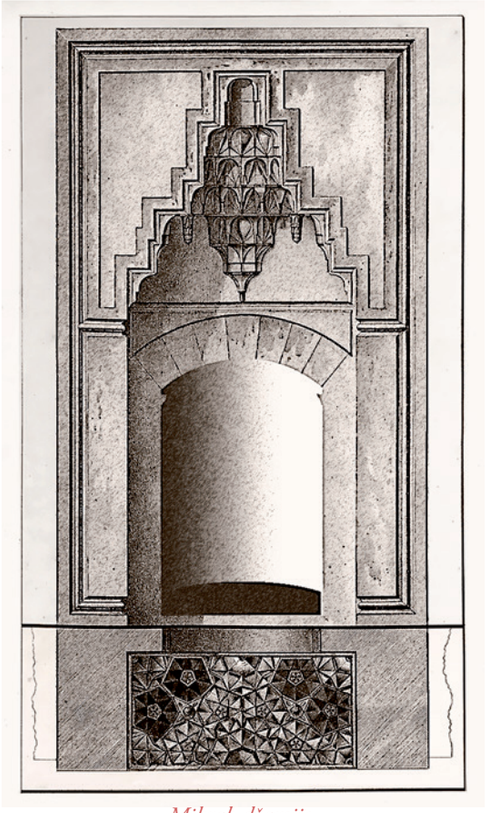
[▲673] Dio podatka o arhitektonskim karakteristikama ove *džamije* dobio sam od Avdi-*bega* Abdulaha Brankovića, zapisom njegove ćerke Munire, rukopis, bez paginacije, iz 1960. godine.

Vidi i, Bećirbegović, Madžida: ***Džamije sa drvenom munarom u Bosni i Hercegovini***, Sarajevo, 1999. Digitalno izdanje dostupno na: http://www.scribd.com/doc/128931489/Dzamije (pristupljeno 17.1.2017.).

[▲674] Prva vijest o njegovoj smrti objavljena je 24. aprila/4 *safera* 1871./1288. godine u: ***Sicill-i Osmani***, Sv.1, Istanbul, 1871./1288., str. 415. Ista vijest je objavljena i u ***Sarajevskom cvjetniku***, br. 15 iz 1871. godine. Također, hronogram o smrti Refik-*efendije* Hadžiabdića, *šejhu-l-islama*, ispisan je u: Šerifović, Fadil-paša: ***Divan***, [prijepis Muhameda-Enveri-*efendije* Kadića], Gazi Husrev-begova biblioteka, Sarajevo, R-92 i R-93, 1909./1327. godine, str. 295- 310.

Nekoliko autora koji su se bavili biografijom Refik-*efendije* Hadžiabdića pogrešno navode datum njegove smrti kao *20. april*.

Usporedi, Kreševljaković, Hamdija: ***Rogatica***, članak, Novi behar, godina VII…, str. 118; ■ Dobrača, Kasim: ***Mehmed Refik-efendi Hadžiabdić šejhul-islam***…, str. 109.

Mihrab džamije.
(autor Alija Bejtić – Izvor. Arhiv Akšamija.)

Međutim, prema želji *sultana* Abdulaziza pokopan je u *mezaristanu* uz *Sultan* Fatihovu *džamiju*. Na njegovoj *dženazi*, vjerskom obredu sahrane bili su prisutni ministri, *veziri*, *ulema* i mnogi učenjaci. Među njima nalazio se i poznati osmanski književnik i državnik Ahmed Dževdet *paša* / *Ahmed Cevdet Paşa* koji je poručio: *Ovdje zakopasmo riznicu šerijatskog prava. Preminulog hadži Mehmed Refik-efendiju krasile su sve vrline, koje mogu krasiti čovjeka. Nikad nije zaboravio, da je sin ponosne Bosne; svoje je hemšerije – zemljake uvijek pomagao u svakom dobrom nastojanju, susretao ih kao braću i djecu i sa svojima uvijek je govorio bosanskim jezikom.*[675]

Dženaza hadži Mehmeda Refik-*efendije* se kreće prema *mezaristanu Sultan Fatihove džamije.* (Izvor. Arhiv Akšamija).

Šejhu-l-islam hadži Mehmed Refik-*efendija* Hadžiabdić nije imao premca u poštenju, plemenitosti, učenosti i poznavanju islamskog prava. Nije učinio ništa što bi moglo baciti sjenku na vrijednost njegova ponašanja, obnašanja vjerskih i ujedno državničkih funkcija. Krasila ga je izražena skromnost, *ahlakli* ćud – moralna, a bio je *akibetihajr* i *akil*. To je potvrdila i Vlada Carevine donacijom njegovoj obitelji vrijednog nakita 29. oktobra/14 *šabana* 1871./1288. godine.[676] Bio je primjer vrline, a mnogi su o njemu imali lijepo mišljenje i iskazivali poštovanje. Ljetopisac Lutfu-*efendi* / *Hacı Ömer Lütfü Efendi* o presljenju *šejhu-l-islama hadži* Mehmeda Refik-*efendije* Hadžiabdića zabilježio je sljedeće: *Bivši šejhu-l-islam Mehmed Refik-efendija je ove godine, potkraj mjeseca muharema, preselio u 'dženneti naim'* (bezbrižni rajski vrt, prev. aut.) *u svojoj palači koja se nalazi u blizini Emir Buharijeve tekije na Fatihu.*[677] *U poznavanju islamskog prava bio je prvak svog vremena i jedinstven autoritet.*[678]

[675] *Vidi, **Domaće i strane vijesti***; u: *Bosanski vjestnik*, br. 18…, str. 138; ■ H. Kreševljaković: ***Novi behar VII***…, str. 118; ■ T. Mert: ***Šejhul-islam iz Bosne***…, str 331.

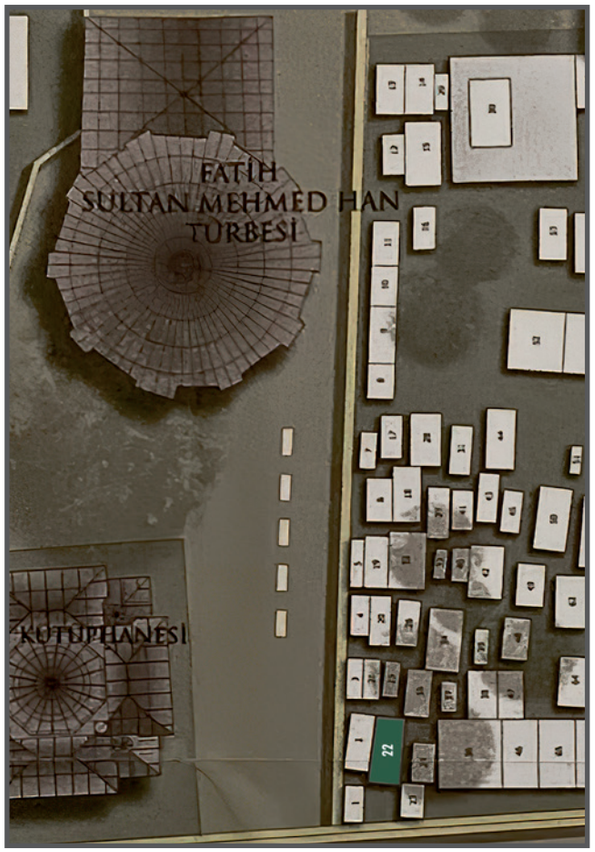
Potvrdu ovakve tvrdnje nalazimo i u pripovijesti Sarajlije *hadži* Hasana *ef.* Spahe. Tvrdio je da je za vrijeme studija i Stambolu posjetio *šejhu-l-islama* s jednim svojim prijateljem – Meuhamedom Mulićem, sinom *muderisa* Mulića, te da ih je *hadži* Mehmed Refik-*efendija* dočekao kao što otac dočekuje vlastitu djecu koju dugo nije vidio, a oni su se kod njega osjećali kao kod roditelja.

Vidi, H. Kreševljaković: ***Novi behar***, God. VII…, str. 118; ■ Dobrača, Kasim: ***Mehmed Refik-efendi Hadžiabdić šejhul-islam***…, str. 109-110.

[676] ***İlmiye Salnamesi***, 640/44537.

[677] Emir *Buharijeva tekija* nakšibendijskog *tarikata* – duhovnog puta nalazi se u istambulskoj općini Ayvansaray, četvrti Fatih.

[678] *Vidi,* T. Mert: ***Šejhul-islam iz Bosne***…, str 412.

Na novo uspostavljenom *mezaristanu* ispred Fatihovog *mezara* prvi je ukopan *šejhu-l-islam* Mehmed Refik-*efendija* – bio je to prvi ukop nekoga mimo članova palate (parcela broj 22).

Istim povodom nepoznati autori spjevali su sljedeće *tarihe*:

Al-i aba časnih pruži pomoć historiji (tarihu)
Ode Refik-efendija u vječitu tekiju! (1288)[679]

Sve što je na ovom svijetu, prolazno je.
Za dušu ranijeg šejhu-l-islama Mehmeda Refik-efendije,
koji preseli u vječni svijet, i za duše svih mumina, neka se uči Fatiha![680]

Dobri i plemeniti čovjek, učen i uman,
u svakoj vjerskoj nauci i znanosti postigao je stepen potpunosti.[681]

Njegov moral bijaše vanredan, a cjelokupno ponašanje lijepo.
Neka se Allah smiluje tome čovjeku, kome ne bijaše ravna.[682]

Sami *Paša* je spjevao sljedeći *tarih* koji se nalazi uklesan na nišanu *šejhu-l-islam hadži* Mehmed Refik-*efendije* Hadžiabdića:

Voda života je pomogla da se iskaže tarih.
Skromni član čestitih Sami pripomaže izreći datum smrti:
Ode Refik-efendija pred Vječnoga!
Dobri namjerniče baci pogled na datum njegove smrti i
skrušeno prouči Fatihu te je pokloni je za dušu Mevlana Refika". 1288./1871.
Rahmetullahi alejhi rahmeten vasiah.[683]

U *Enciklopediji islamskih učenjaka* ostalo je zapisano: *Gospodin Mehmed Refik je bio učen čovjek, cijenjena osoba. Pravedan, a ispravnoga govora postupao je prema znanju i poštenju. Oni koji nisu postupali po znanju s njima je izbjegavao druženje. U svakom djelu koje je činio, Allahovo zadovoljstvo je tražio. Poznavao je fikh i sve fikske propise. 'Ili hajr govori ili šuti' – hadis kojeg se čvrsto držao zbog čega je malo govorio. Nasmijana lica i slatke riječi je bio, te ga je svako volio i poštivao. Na njegovom pečatu je pisalo: Muhammed je lijep prijatelj – 'Ni'me'r-refik Muhammed'. U 59. godini života je preselio i dva ordena dobio – Murassa-i Osmânî i Birinci Mecîdî. U rodnom mjestu Čelebipazaru izgradio je džamiju i mekteb. Analizom djela Fetava-i Fejdijje – 'Fetâvâ-i Feyziyye'den' ostavio je vlastito djelo o fetvama, koje je oštampano 1849/1266. godine.*[684]

Iza bivšeg *šejhu-l-islama hadži* Mehmed Refik-*efendije* ostale su dvije kćeri. Smrću *šejhu-l-islamova* brata Mustafe-*efendije* koji je obavljajući *hadž* umro u Mekki (1897/1315), izumrla

[679] *Ibid.*

[680] Dobrača, Kasim: ***Mehmed Refik-efendi Hadžiabdić***…, str. 112.

[681] *Ibid.*, str. 113.

[682] *Ibid.*

[683] *Ilmiya Salnamesi*, 598.

[684] Tekst sa turskog jezika preveo dr. Ćazim Hadžimejlić, a korigirao autor.
Vidi, ***El-Hâc Mehmed Refik Efendi,*** Islam Alimleri Ansiklopedisi, digitalno izdanje…

Mezar šejhu-l-islama hadži Mehmeda Refik-*efendije na meziristanu Sultan Fatihove džamije.*
Pored Mehmeda Refik-*efendije* na ovom *meziristanu* su iza njega sahranjene važne ličnosti iz *ilmijske* klase: Kara Halil-*efendija* (*šejhu-l-islam*), *hafiz* Mustafa-*efendija* (iz *mevali-i izama*), Mustafa Fehmi-*efendija* (*kadijasker*), Mahmud Kamil-*efendija* (*kadijasker*), Abdullah Sakir-*efendija* (*kadijasker*), Mehmed Muhiddin-*efendija* (*reisu-l-ulema*), Osman Efendi (*muderris*)... (Izvor. Arhiv Akšamija).

▲685 *O Mustaj-begu Fadilpašiću vidi,* PRILOG № 298.

S obzirom da je Fadil-*paša* Šerifović preminuo 1882. godine, to je porodica *hadži* Mehmeda Refik-*efendije* bila primorana da u ispunjenju njegovog *amaneta* za *vasij-muhtara* u Bosni angažira drugu osobu. Prihvatljivom se činio njegovo sin Mustaj-*beg*, kao tadašnji predsjednik Vakufskog povjereništva.

▲686 Dobrača, Kasim: ***Mehmed Refik-efendi Hadžiabdić****…*, str. 114.

O istrazi Državnog odvjetnika povodom tvrdnji o eventualnom otuđenju određenog dijela novca vidi, PRILOG № 299.

▲687 ***Ibid.***

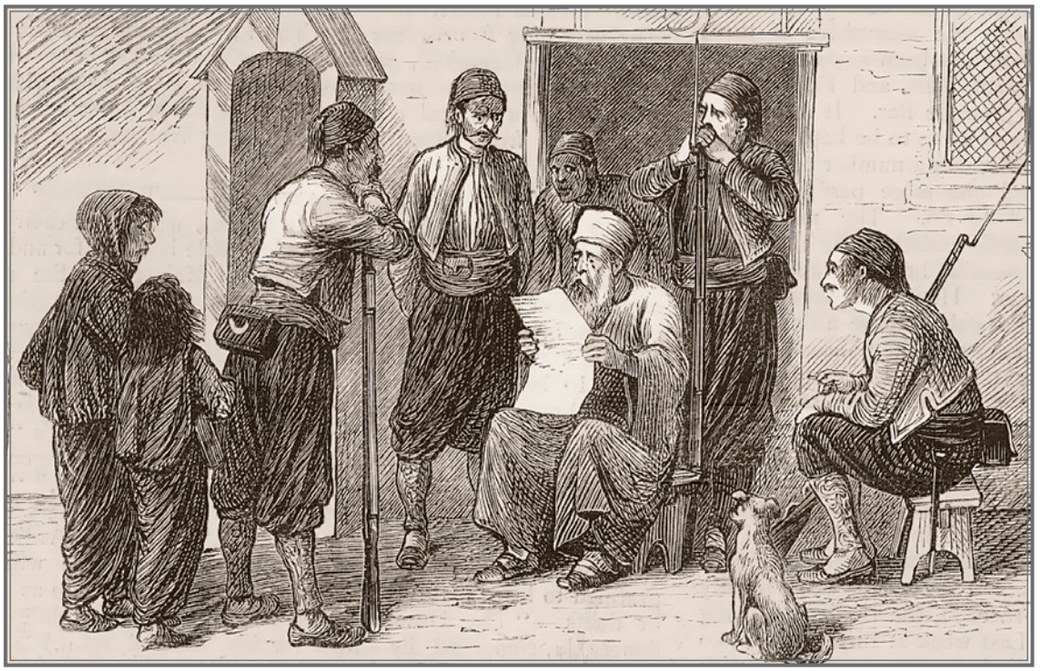
[…] Pričalo se, da je među zlatnicima bilo onih iz vremena Harun al-Rašida, na kojima je pisalo 'Lā ilāha illallah'. Jedan 'veliki dukat' nalazio se kod Nezira-hanume – rođena Kumašin, udate Ramić. Tri 'mala dukata' nalazila su se kod Muhameda Kumašina u Sarajevu – koji je potomak po ženskoj liniji i brat Almasa-hanume koja nam ovo kazuje. On je te dukate davno prodao, nepoznato kome, kao rijetkost – 1 komad po 10 napoleona.

▲688 *O korištenju termina 'Božiji dužnik' vidi,* Cerić, dr. Mustafa: ***Teološke dileme*** *– Kritika čiste vjere V, Vjera je diktat (4), XXIX…,* str. 28.

Porodica *hadži* Mehmed Refik-*efendije* u cilju ispunjenja njegove oporuke, *amaneta*, ukazala je povjerenje, opunomoćenom staratelju, *vasij-muhtaru* Mustafi-*begu* Fadilpašiću iz Saraj Bosne, da njegovoj bližoj porodici izvrši dodjelu darovanog.

je muška loza ove porodice. On je, također, imao samo žensku djecu i to tri kćeri: Dževahira-*hanumu* i njenu polusestru Nezira-*hanumu*. Nažalost, ime treće sestre je nepoznato, kao i eventualna udaja i potomstvo *šejhu-l-islamovih* kćeri.

Vijest o smrti *šejhu-l-islama hadži* Mehmeda Refik-*efendije* se veoma brzo proširila i čelebipazarskom *čaršijom*.

Određen vid dodatnog dobročinstva *šejhu-l-islama hadži* Mehmeda Refik-*efendije* Hadžiabdića bio je realiziran kao dio oporuke, *amaneta*, koju je izvršila njegova obitelj prije 1893. godine. Najvjerovatnije, na adresu njegovog drugog opunomoćenog staratelja, *vasij-muhtara* u Bosni, Mustaj-*bega* / *Mustafa-bega* Fadilpašića,▲685 poslano je *podosta vrijednosti i srmaluka* (srebra, op. aut.), *zlatnika* (*funduklija, jigirmiluka i mahmudija*, op. aut.) *i jedna sablja* (*krluč*, op.aut.)▲686 da se uruči njegovoj *akrebi*, rodbini u Čelebi Pazaru i Saraj Bosni, a najvjerovatnije da se i dio preda u njegov *vakuf*. Pouzdanih podataka o prijemu i podjeli zavještanog novca i drugih vrijednosti, nažalost, nemamo. Međutim, na osnovu kazivanja nekih članova rodbine može se zaključiti da je bar dio te *malimejtovine* – ostavštine i podijeljena po *nijetu*, srčano donošenoj odluci *šejhu-l-islama hadži* Mehmeda Refik-*efendije* Hadžiabdića i ispunjenja te odluke voljom njegove časne obitelji.▲687

I na kraju, možemo reći kako je pisati o velikom čovjeku, *alimu* i dobročinitelju koji je svjesno i uvjereno na Zemlji bio *Božiji dužnik*,▲688 povjerenik i pouzdanik nije bila nimalo jednostavna zadaća. Podrobnom analizom i sintezom dostupne, veoma skromne, građe o *šejhu-l-islamu hadži* Mehmed Refiku-*efendiji* može se zaključiti kako je bio odraz čiste vjere, čiste duše, čiste volje i čiste slobode, koju je on svojeručno ispisao na *čistoj čelebipazarskoj ploči*. Na početku

povinovan uputama roditelja, zatim rodbine u svojstvu staratelja, učitelja, profesora, punca kao posebnog životnog učitelja i supratioca u Bosni, Turskoj i Siriji, mističnih *sufija*, dobrih ljudi u Osmanskom carstvu, pojedinih nosilaca visoke funkcije *šjehu-l-islama*, a kasnije, što smatramo veoma bitnim, i prema diktatu vlastitog životnog iskustva baziranog na islamskom znanju i poznavanju životnih prilika u kojima je živio. A živio je u uvjerenju kako je tajna svih tajni u očuvanju čistoće vjere, spasenju čiste duše, održanju čiste volje i slobode, kao i iskrenom življenju vjere. Za dostignuće u očuvanju vjerovanja smatrao je *tevhīdsku* formulu *lā ilāhe illallah – nema lažnog boga osim Istinskog Boga*, formulu koja čovjeka kroz negaciju neistinitog uvodi u afirmaciju istinitog. Nije imao nikakve dileme kod odlučivanja kojoj vrsti strasti treba da se prikloni. Oslanjajući se na diktat vjere kao afirmaciju vlastite slobode priklonio se umnoj i duhovnoj strasti, koje su mu pomogle da nadvlada strast hirovitosti i, samim tim, aktivira i umnu strast radoznalosti i duhovnu strast iskrenosti, a tjelesnu strast dovede u domen opravdane neminovnosti.[▲689] Dakako, njegova duša je bila ispunjena čistom vjerom pa je imao i razloga za optimizam koji ga je poticao na dobro, pravedno, plemenito, lijepo i na ovozemaljsko ljudsko. Može se reći kako je u *diktatu vjere* težio ka onoj strani koja je u njemu pobjeđivala *'moralni imperativ'* i *'savjesnu dužnost'* prema Svevišnjem, prema sebi i prema drugim. Nastojao je da izbjegne svaki oblik grijeha, jer je *…grijeh uzrok svake nesreće u ovom nesretnom svijetu!* Za ovakvu karakterizaciju dr. Cerić bi rekao da je to *[…] bît čiste vjere, koja nam daje smisao života i vodi nas do vrhovnog dobra, koje nas vodi do vrhovne sreće, a to je uspjeh na ovome i spas na drugome svijetu.*[▲670] Na ovaj način otkrio je i definirao moralnu zakonitost o sebi jer je umjesto strasti hirovitosti u sebi prepoznao strast razuma radoznalosti o istini i pravdi te strast duše iskrenosti. Njegova nadarenost i sposobnost, koja mu je bila darovana, zaštitila ga je od padova. Uvijek je ustajao i ostajao stamenit – uspravan i hrabar na putu koji je i njega, svjesno ili nesvjesno, vodio preko pisara u sarajevskom *šerijatskom* sudu, vjerskog učitelja i profesora u Stambolu, poznavaoca filozofije islamskog misticizma, vrhunskog eksperta islamskog prava, volontera u Vijeću za *fetve*, *bab kadije* u *Mehkemi* – sudnici, bosanskog *kadije*, *fetva-emina*, povjerenika za *fetve*, izmirskog *kadije*, *kadije* Burse, jedrenskog *kadije*, *kadije* za Meku i Medinu, stambolskog *kadije*, inspektora carskih *vakufa*, člana Vijeća za izbor *šerijatskih* sudija, savjetnika / podtajnika anadolskog i rumelijskog *kadi-askera*, zatim ponovo *fetva-emina*, člana Odbora *uleme* za obnovu *Revdai-mutahhere*, *džamije* i Poslanikovog *turbeta* u Medini, člana Komisije za izradu novih zakona pri Ministarstvu pravosuđa, člana predsjedništva Komisije za izbor *šerijatskih* sudija do konačne pozicije *šejhu-l-islama*. U njegovoj upornosti da ustraje na *pravom putu* drugi su mogli iščitati odgovor na pitanje o tome kako da se vjeruje, kako da se djeluje i kako da se spasi. Njegova sposobnost, njegova čista duša i njegov slobodni duh i um su vrijednosti koje su ga činile drugačijim od onih koji to nisu. Ovdje na Zemlji zasigurno je sačuvao svoju čistu vjeru *čitajući i učeći u ime Boga,* koju je iskreno želio vratiti svom Gospodaru s čistom dušom tako da i On bude zadovoljan s njim, kao i da on bude zadovoljan s Njim.

[▲689] *O diktatu strasti i diktatu razuma, vidi:* Idem: ***Teološke dileme*** *– Kritika čiste vjere IX, Vjera je diktat (8), XXLI,* Preporod, br. 2/1084, Sarajevo, 15. januar, 2017., str. 17.

[▲689] Idem: ***Teološke dileme*** *– Kritika čiste vjere X, Vjera je diktat (9), XLVII,* Preporod, br. 3/1085, Sarajevo, 1. februara, 2017., str. 11.

Šejhu-l-islam hadži Mehmed Refik *efendija* – minijatura.

PRILOZI – *Hadži Mehmed Refik-efendija Hadžiabdić, šejhu-l-islam iz Čelebi Pazara....*

№ 275. Osmansko razdoblje Bosne traje od 1463./867. godine uspostavljanjem *Bosanskog sandžaka* sa bosanskim *sandžak-begom* Mehmed-*begom* Minetovićem / *Mehmet Bey Minnetoğlu* na čelu, a u sastavu Rumelijskog *ejaleta* ili *beglerbegluka*. Bosanski *beglerbegluk* bio je jedini *beglerbegluk* u Osmanskom carstvu kome su teritorij i središte bili na južnoslavenskom području. Po prvobitnoj reorganizaciji uprave Bosanski *sandžak* se dijelio na tri *sandžaka* a, nešto kasnije, potkraj 16. stoljeća proširen je na osam koji će sačinjavati jezgro Bosanskog *pašaluka* sa prvim *beglerbegom* s titulom *paše*, Ferhad-*begom* Sokolovićem / *Sokollu Ferhad Paşa*, kojem su bili potčinjeni svi *sandžakbezi* u *Pašaluku*. Početkom 17. stoljeća Bosanski *pašaluk* definiraju srednjovjekovne granice Bosne sa četiri *sandžaka*. Od vremena Omer-paše Latasa / *Ömer Paşa Valsleri* i nove reorganizacije zemlje dolazi do promjene naziva *sandžak* u *kajmekamluk* i podjele na pet *kajmekamluka* u Bosni i tri na današnjoj teritoriji Hercegovine. *Kajmekamluci* su se dalje djelili na *mudirluke* – srezove, od ukupnog broja u Bosni ih je bilo 44, a u Hercegovini 16. Neki *mudirluci* imali su svoje *nahije* – ispostave. U Bosni je bilo 19, a u Hercegovini jedna *nahija*. Bez obzira na sve vidove transformacija i novih reorganizacija zemlje Čelebi Pazar je figurirao kao u formi *kaze* – okruga.

Sjedište Bosanskog *pašaluka* bilo je u Banjoj Luci (1550/957-1639/1048), zatim u Saraj Bosni (1639/1048-1687/1098), pa u Travniku 1878./1295. godine, dok su hercegovački *kajmekamluci*/*sandžaci* imali sjedišta u Foči, Pljevljima i Mostaru. Takva regionalna podjela zadržava se sve do 1865./1281. godine kada najnovijom reorganizacijom Bosna dobija svoj *Vilajetski ustavni zakon*, po kojem se na čelu Bosanskog *vilajeta* nalazi *valija* – guverner. Tako je novoosnovani Bosanski *vilajet* do Austro-Ugarske aneksije 1878./1295. godine bio podijeljen u 6 *sandžaka*, koji su 1882./1299. transformirani u 6 okruga, sa znatnijim izmjenama granica i brojem srezova – *mudirluka*.

№ 276. Mehmed II, *sultan* od 1451-1481. godine, iz osnova je izmijenio kartu Balkana.

Jedan od najvažnijih zaokreta u historiji Bosne nastao je sredinom 15. stoljeća, za vrijeme njegove vladavine, i on je tokove bosanske prošlosti usmjerio u jednom novom historijskom i kulturno-civilizacijskom duhovnom pravcu. Bio je jedini *sultan* koji je boravio u Bosni i njegov boravak je višestruko dokumentiran izvorima. Iz tog razloga je njegovo ime na različite načine u bosanskim krajevima prisutno do danas. To prisustvo moguće je pratiti iz perspektive dokumentarne građe u kojima su dokazi o njegovom prisustvu u Bosni, zatim iz refleksija u sferi duhovnosti, odnosno sakralnoj arhitekturi, te i iz usmenih predaja.

Najopširniji i najpouzdaniji narativni izvor o Fatihovom boravku u Bosni jeste *Hronika Dursun-bega*, *sultanovog* savremenika i pratioca u najvažnijim pohodima. Prvo boravište *sultana* u Bosni bilo je u neimenovanom mjestu *negdje na granici zemlje Bosne*. Iz same hronike nije jasno kojim pravcem se kretala vojska na čelu sa *sultanom*. Međutim, K. Mihailović navodi da se na tom putu, ka unutrašnjosti Bosne, *sultanu* predao knez Tvrtko Kovačević. Prema tome, moguće je pretpostaviti kako je bila riječ o podrinskom području u dolini rijeke Jadar, gdje je tada feudalni knez T. Kovačević, kao posljednji izdanak svog plemena, gospodario nad nekoliko utvrda.

O drugom pohodu informacije hroničara su veoma uopćene i škrte. Međutim, postoji sasvim dovoljno uvjerljivih argumenta da se *sultan* u Bosni nalazio u ljeto 1464./869. godine. Njegova osvajanja su prevazilazila granice koje su osvojene za vladavine njegovog oca. Godine 1463/64. ili 867. godine Bosna je pala pod njegovu vlast.

Za njega je značajan podatak kako je na početku svoje vladavine raskinuo tradiciju na dvoru u Bursi i uveo običaj *bratoubilaštva u vladarskoj porodici*, koji će se primjenjivati u načelu pri svakoj budućoj promjeni i dolasku na vlast novih *sultana*.

Vidi, Mihailović, Konstantin: ***Janičarove uspomene ili turska hronika*** (predgovor i napomene Dr. Đorđe Živanović), Beograd 1966., str. 154.

№ 277. Dolazak Osmanlija u Bosnu, između ostalog, značio je i njen izlazak iz srednjovjekovlja i ulazak u novovjekovlje obilježeno bosansko-osmanskom kulturom. Historijska i kulturna zaostavština tog perioda je ogromna, uprkos činjenici da su okolne velesile i susjedni narodi pokušali da relativiziraju i anuliraju sve što je *'tursko'* u Bosni.

Kada je riječ o historijskoj zaostavštini bosanskih predaka ili prethodnika, možda je dovoljno spomenuti samo dva pisca: Safvet-*bega* Bašagića, koji je u knjizi *Znameniti hrvati, bošnjaci i hercegovci u turskoj carevini* obradio biografije 689 Bošnjaka koji su se istakli u javnom životu na raznim poljima u Osmanskom carstvu, te Mehmeda Handžića, koji je u knjizi *Blistavi dragulj: Životopisi učenjaka i pjesnika iz Bosne* opisao 216 biografija Bošnjaka koji su se istakli na znanstevnom polju.

Stoga, ne treba da čudi da od 219 velikih *vezira*, za njih 26 utvrđeno je da su rodom iz Bosne, dok za još 9 postoji vjerovatnoća da su također porijeklom iz Bosne. Ovih 26 *vezira* bili su 42 puta na položaju velikog *vezira*, što je trajalo oko 114 godina. Analitičkim pristupom otkrivamo da je u prosjeku bosanski *vezir*

bio svaki deveti veliki *vezir*, odnosno svaki sedmi *vezir* koji bi bio izabran – Bosanci su na *vezirskom* tronu bili prisutni petinu perioda postojanja velikih *vezira* u Osmanskom carstvu.

Potrebno je istaći kako je većina velikih *vezira* porijeklom iz Bosne, najmanje njih 20, došla na osmanski dvor putem obrazovnog programa *devširme* / *devşirme* – prakse prikupljanja muške djece među stanovništvom carstva, koji su zatim postajali elitni vojnici – odnosno zvali su se *acemi oğlanlar* (osm.).

№ 278. ***Šejhu-l-islam*** – u osnovi *halifa*, nositelj državne i vjerske vlasti u islamskoj državi. Međutim, u Osmanskom carstvu prvi put u povijesti islama dolazi do odvajanja države i vjere i to putem uspostavljanju funkcije *šejhu-l-islama*. U početku to nije bilo tako izraženo, ali je za sigurno *otvorilo vrata* daljnoj podjeli (na *sekularnoj* osnovi) koja se nastavila ne samo u političkom nego i u kulturnim, obrazovnim i drugim pravcima. Osmanski *sultani* zadržavaju funkciju *halife* zajedno sa funkcijama državnosti i vojskovođe, dok je *šejhu-l-islam* imao pravo veta na *sultanove* odluke ukoliko su u suprotnosti sa *Kur'anom* i *hadisom*.

№ 279. Osmanska imperija je bila islamska država i na tim principima je bila zasnovana i njezina vjerska organizacija. *Šejhu-l-islam* je u ime *sultana* obavljao vjerske poslove vezane za islam. Pošto je Bosna bila administrativna jedinica u osmanskoj imperiji, u njoj nije bilo *šejhu-l-islama*, ali su poslove u ime ove institucije na našem području obavljale dekretirane *muftije*, *šerijatske sudije*, *muderrisi* i *imami*. Time je *šejhu-l-islam* imao utjecaja na vjerski život i rad u našim krajevima. Jedan od razloga za bavljenje ovom institucijom je i taj što je jedan [ili više njih(?)] iz naših krajeva obavljalo ovu visoku dužnost.

U bosanskoj naučnoj i kulturnoj javnosti do sada se pouzdano znalo da je jedini *šejhu-l-islam* rodom iz Bosne bio *hadži* Mehmed Refik-*efendija* Hadžiabdić (1866–1868) iz Čelebi Pazara, kao stotinu i jedanaesti po redu. Danas, kada je većina rukopisnog blaga u Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu obrađena i objavljena u 18 svezaka, *Kataloga*, kao i urađen projekt *Leksikona bošnjačke uleme*, ponuđena su i nova *saznanja* u vezi sa *navodnim* bosanskim porijeklom još nekih *alima* koji su obavljali dužnost *šejhu-l-islama*.

Na osnovu tako obrađene građe moguće se susresti sa podatkom kako je, jedan među prvim *šejhu-l-islāmima* bio rodom iz Bosne, a zvao se *Mevlana* Abdu-l-Kerim (1488–1495) i da je upisan kao peti po redu u *Spisaku osmanskih šejhu-l-islāma*. Ipak, treba kazati da je riječ samo o pretpostavci, a ne o činjeničnom stanju utvrđenom na osnovu dokumentarne građe o njegovom porijeklu.

Mustafa-*efendija*, sin Sulejmana, sina Jusufova, *Bali-zade* je bio 39. po redu *šejhu-l-islam* (1656–1657), a postavljen je 21. novembra 1656., *safara* 1067. zamijenivši Hanefi Mehmet-*efendiju*. Iako u izvorima ima teških optužbi o njegovom karakteru i administrativnom raspoloženju, presudnu odluku o njegovom razrješenju poslije šest mjeseci (23. maja 1657., *šabana* 1067.) imala je činjenica što je Köprülü (Ćuprilić) Mehmet-*paša*, pod *sultanom* Mehmedom IV, htio dovesti Mustafu-*efendiju* Bolevija, koji je bio pod njegovom zaštitom. Nakon otpuštanja, dobio je upravu nad gradom Plovdivom, ali mu je naređeno da tamo ode lično i da se tu nastani. Također je odlučeno da sa njim pođe i njegov sin, koji je imenovan za *kadiju* u Galati, ali je i on doživio sličnu očevu sudbinu u smislu trajanja njegove službe. Naime, na toj funkciji je ostao samo deset dana. Poznato je kako je jedan od njegovih prethodnika, Memikzade Mehmed *Efendi*, zbog protesta vojnika o njegovom znanju i moralu postao *šeihu-l-islam* s najkraćom dužnošću u otomanskoj historiji.

Mustafa-*efendija Bali-zade* umro je decembra 1662./1073. i sahranjen je na *mezaristanu* u Sütlüceu – naselje na istočnoj obali Zlatnog roga u četvrti Beyoğlu u Istanbulu. Nažalost, mjesto samog *mezara* osalo je nepoznato. Međutim, poznato je kako je njegov tadašnji rival Karaçelebizâde Abdülaziz-*efendija* utjecao na kasnije historičare da ignoriraju sukob Mustafa-*efendije* sa Mehmet-*pašom*, davajući prednost problematici njegovog lošeg ponašanja i morala.

Ukoliko se ima u vidu da su njegovi prethodnici (Hüsamzade Abdurrahman-*efendija*, Memikzade Mustafa-*efendija*, Hocazade Mesut-*efendija* i Hanefi Mehmet-*efendija*) čak i kraće od njega obnašali tu časnu dužnost, onda se povod za takvo djelovanje najvjerovatnije treba tražiti u općoj distorziji sistema kao i sve većim pritiscima stvorenim sve većom negativnom razlikom između prihodovne i rashodovne strane javnih službi, što su neminovno izazvali da podmićivanje postane zarazna pojava koja dostiže stepen vremenom ukorijenjene navike u odnosima između osmanske administracije, budućih velikodostojnika ali i stanovništva. Po ocjeni osmanskih pisaca, korupcija, to jest mito je bio jedan od glavnih uzroka slabljenja državne organizacije i administracije.

Po istraživanju *hafiza* H. Popare, Mustafa-*efendija Bali-zade* smatra se *prvim šejhu-l-islamom porijeklom iz Bosne*. Iako dostupni izvori ne navode godinu ni mjesto njegova rođenja, ipak pretpostavlja se da je *po rođenju iz Foče*, te da se rodio između 1580./987. i 1585./992. godine. Nažalost, za sada, ovakvo činjenično stanje ne možemo smatrati utemeljenim zbog nedostatka validnih dokumentiranih izvora.

Mnogo prije H. Popare je i Ć. Truhelka izrazio mišljenje kako je i *šejhu-l-islam* Mehmed Ebu-s-Suûd-*efendija* (1491-1574) *[…] porijeklom zi Bosne od plemena Sudića kraj Zvornika, koje se po koji puta spominje u našim sredovječnim spomenicima i čiji je grb sačuvan u fojničkom grbovniku*... Međutim, iz njegove oficijelne

biografije moguće je zaključiti kako je Ebu-s-Suud-*efendija* bio *hanefijski* osmanski zakonodavac i egzegeta – kritički tumač *Kur'ana*. Također je bio nazvan *El-Îmâdî*, jer je njegova obitelj bila iz Îmâdiyye (Amadiya – regija Kurdistan u Iraku). Ebu-s-Suud je bio sin Iskilipli *Šeik* Muhiddin Mehmed-*efendije*, a služio je kao *kadija* u Bursi, Istanbulu i Rumeliji, gdje je donosio lokalne zakone. *Sultan* Sulejman Veličanstveni ga je imenovao za *šejhu-l-islāma* – vrhovnog *šerijatskog* sudiju i najvišeg vjerskog dužnosnika 1545. godine. Na položaju *šejhu-l-islāma* (1545–1574) ostao je do svoje smrti, te predstavlja poslednjeg *šejhu-l-islāma* koji se do 1574. godine zadržao na toj poziciji do svoje smrti, a evidentiran je kao četrnaesti *šejhu-l-islam* – najveći islamski vjerski autoritet u povijesti islama. Međutim, i u ovom slučaju moramo se ograditi od njegovog porijekla zbog nepostojanja odgovarajućih dokumentarnih izvora. Nažalost, Ć. Truhelka svoje mišljenje nije potkrijepio izvorima.

Vidi, Yurdakul, İlhami: ***Şeyhülislam*** (*shaykhulislam*); u: Gábor Ágoston – Bruce Alan Masters (ur.): ***Encyclopedia of the Ottoman Empire***, Infobase Publishing, New York, 2010., str. 524–25. (Činjenice u spisu); ■ Yakut, Esra: ***Şeyhülislamlık: yenileşme döneminde devlet ve din***. Istanbul, Kitap Yayınevi, 2005. *Spisak osmanskih šejhu-l-islāma, vidi* str. 242–247; ■ Vecîhî, Hasan, ***Târih*** (doktorska teza, Ziya Akkaya, 1957.), Ankara Üniversitesine Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, br. 9, str. 146; ■ Karaçelebizâde, Abdülaziz Efendi: ***Ravzatü'l-ebrâr Zeyli*** (analiza i tekst), priredio Nevzat Kaya, Türk Tarih Kurumu Yayınları III. Serija-broj 23. Ankara 2003., str. 291-292 ■ Naîmâ, Mustafa: ***Târih-i - Ravzat ül-hüseyn fi hulasat-i ahbar il-hafikayn***, VI, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1866./1283., str. 260-261 = *Tarih-i Naima, 1734.*, reprint, Generic, 2022. ■ Haji Khalīfah, Mustafā Ibn Abd Allāh: ***Kashf al-Zunūn `an asām al-Kutub vaal-Funūn,*** II, Bayrūt, reprint arapsko-latinskog izvornika, London, 1842., str. 1515-1516; ■ Mehemedović, Ahmed: ***Leksikon bošnjačke uleme***, Gazi Husrev-begova biblioteka u Sarajevu, Sarajevo, 2018. ■ Popara, hafiz Haso: ***Bošnjaci su imali dva šejhu-l-islama!*** Članak, *Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini*, na: www.islamskazajednica.ba/...islam/.../1619-bosnjaci-su-imali-dva... od 29.08.2007. – (preuzeto: 14.1.2017.); ■ Truhelka, Dr. Ćiro: ***Historička podloga*** ..., str. 19; ■ Schneider, Irene: ***Ebussuud;*** u: *Juristen – ein biographisches Lexikon (von der Antike bis zum 20. Jahrhundert)*, 2nd ed., München, 2001., str. 192; ■ ***Şeyhülislam Ebussuûd Efendi***, Biyografya. Digitalno izdanje dostupno na: http://www.biyografya.com/biyografi/17640 (pristupljeno 23. januara 2016.).

№ 280. Aruçi, Muhammed: ***Mehmed Refik Efendi – Osmanlı şeyhülislâmı*** (bk. KÂTİBZÂDE MEHMED REFÎ), u djelu: *Diyanet İslam Ansiklopedisi* – Türkiy Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, članak, Kaynak, 2003., Sv. 28, str. 517-518. Digitalno izdanje dostupno na: http://www.islamansiklopedisi.info/dia/pdf/c28/c280306.pdf; http://www.diyanetislamansiklopedisi.com; http://www.islamansiklopedisi.info/dia/ayrmetin.php?idno=280518; http://www.ehlisunnetbuyukleri.com/Islam-Alimleri-Ansiklopedisi/Detay/EL-HAC-MEHMED-REFIK-EFENDI/3890 (pristupljeno 29.10.2016); http://www.kimdirhayatieserleri.com/mehmed-refik-efendi-kimdir-hayati-ve-eserleri-hakkinda-bilgi.html; http://www.islamansiklopedisi.org.tr/dia/ayrmetin.php?idno=d280517 (pristupljeno 29.10.2016); ■ Muvakkit (Hadžihuseinović, Sâlih, Sıdkı): *Povijest Bosne – Tarih-i Bosna*, Sarajevo Orijentalni Institut, nr. 3459, IV, str. 74 = *Povijest Bosne*, El-Kalem, Gazi Husrev-begova biblioteka, Sarajevo, 1999; ■ ***Sâlname-i Devlet-i Aliyye-i Osmâniyye***, Istanbul, 1877./1294., str. 83; ■ ***Sicili-i Osmâni*** [Osmanski registar], II, Istanbul, str. 415; ■ ***Ilmiyye Salnâmesi;*** u: *Diyanet İslam Ansiklopedisi – Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*..., str. 596-599; ■ ***İlmiyye Sâlnâmesi Osmanlı İlmiyye Teşkilatı ve Şeyhülislamlar***, [Yay: S. Ali Kahraman – A. Nezih Galitekin – Cevdet Dadaş], İstanbul, 1998., str. 480; ■ Tiirkoglu, Omer: ***Salnamelerde Cankiri – Kastamonu Vilayeti Salnamelerinde Cankiri (Kengiri) Sancagli (1869-1903)***, Cankin, 1999, članak. Digitalno izdanje dostupno na: https://archive.org/stream/SalnamelerdeCankiri-KastamonuVilayetiSalnamelerindeCankirikengiri/SalnamelerdeCankiri_djvu.txt (pristupljeno 17.10.2016); ■ ***Osmanlı Araştırmaları / The Journal of Ottoman Studies***, XLII , Istanbul, 2013., fus. 67, str. 335. Digitalno izdanje dostupno na: http://www.isam.org.tr/documents/_dosyalar/_pdfler/osmanli_arastirmalari_dergisi/osmanlı_sy42/2013_42_varolm.pdf (pristupljeno 11.12.2016); ■ Handžić, Mehmed: ***Književni rad Bosansko-Hercegovačkih muslimana***, Sarajevo 1934., str. 18-19; ■ Idem: ***Pogled na sudstvo u BiH za vrijeme turske vladavine***, Sarajevo, 1941., str. 2, 14 i 15; ■ Alija Bejtić, ***Rogatica;*** u: *Rogatica – Monografija*, Sarajevo, 1966., str. 54; ■ Danişmend, İsmail Hami: ***İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi***, V. 4, Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1961., str. 155; ■ Šabanović, Hazim: ***Književnost muslimana BiH na orijentalnim jezicima***, Sarajevo, 1973., str. 582-583; ■ Nametak, Fehim: ***Fadil-paša Šerifović pjesnik i epigrafičar Bosne***, Sarajevo, 1980., str. 222-224; ■ Idem: ***Pregled književnog stvaranja bosansko-hercegovačkih muslimana na turskom jeziku***, Sarajevo 1989., s. 241-242; ■ Ćeman, Mustafa: ***Bibliografija bošnjačke književnosti***, Zagreb, 1994., str. 61, 514, 542, 572; ■ Kreševljaković, Hamdija: ***Rogatica***. Članak, Novi Behar, godina VII..., str. 113-119; ■ Dobrača, Kasim: ***Mehmed Refik-efendi Hadžiabdić šejhul-Islam***. *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, knj. V-VI, Sarajevo, 1978., str. 99-115. Digitalno izdanje dostupno na: www.ghb.ba/anali-ghb-knjiga-v-vi (pristupljeno 17.10.2016); ■ Mert, Talip: ***Šejhul-islam iz Bosne Mehmed Refik-efendija;*** u: *Mjesto i uloga derviških redova u Bosni i Hercegovini*. *Zbornik radova*, Orijentalni institut u Sarajevu – Naučnoistraživački institut "Inb Sina", Sarajevo, 2011., str. 409-414. Digitalno izdanje dostupno na: https://www.academia.edu/19597238/ŠEJHUL-ISLAM_IZ_BOSNE_MEHMED_REFIK-EFENDIJA (pristupljeno 17.10.2016); ■ Kapetanović Ljubušak, Mehmed-beg: ***O našijem pjesnicima i književnicima;*** u: *Sabrana djela*, knj. 3, *Istočno blago*, sv. II, (prir. Lamija Hadžiosmanović), Sarajevo, 1987., str. 186-188; ■ Kodrić, Sanjin: ***Utemeljenje moderne bošnjačke književne historiografije – Od Mehmed-beg Kapetanovića Ljubušaka do dr. Safvet-bega Bašagića***. *Zbornik radova* – Naučni skup: Hercegovački naučnici/znanstvenici i tradicija istraživanja u Hercegovini, Mostar, 2016, str. 357.

№ 281. Dobrača i Kreševljaković navode kako je Mehmed Refik bio vrlo darovit, pa je inteligencijom i marljivošću na sebe skrenuo pažnju sarajevske *uleme*, naročito *bosanskog kadije Husein Nuri-efendije Ispartali* koji mu je 1832./1248. godine ponudio mjesto pisara u sarajevskoj *mešćemi*. Međutim, bosanski historičar, turkolog i orijentalista Salih Sidki *Muvekkit* Hadžihuseinović navodi kako je Mehmeda Refika, za vrijeme njegove službe u sudu u Sarajevu, zapazio i s njim se sprijateljio sasvim drugi sarajevski *kadija* toga vremena, a to je Samokovli / *Samakovi Mehmed Nazif-efendija* i da ga je ustvari on odveo sa sobom u Stambol.

Na ovu Muvekkitovu tvrdnju ne osvrću se ni Kreševljaković, ni Handžić, niti Šabanović, pa ni niti stambolska *Ilmiye Sainamesi*, iz čega se može zaključiti da nisu imali informacija o toj njegovoj tvrdnji. Pa čak ni Muhamed Enveri-*efendija* Kadić u prijepisci *Hronike* / *Kronike,* Sv. 26, oko 1900. godine ne donosi nikakve podatke u ovoj problematici.

Međutim, tačno je da su kadije Husein Nuri-*efendija Ispartali* i Samokovli Mehmed Nazif-*efendija* služili u sarajevskoj *mešćemi* u ovo vrijeme i da su oba iste godine, 1833./1249. odselili u Stambol, dakle kada je tamo pošao i Mehmed Refik.

Ipak, postoji još jedan dokumentarni izvor koji tretira navedene podatke, a riječ je o tekstu objavljenom u *Bosanskom vjestniku* 6. avgusta 1866. godine, gdje je kao inicijator Mehmed Refikovog zapošljavanja naveden *sarajevski kadija Ahmet-efendija*: *[…] Uspjesi u naukama mladog Hadži-Abdića veoma su dobri bili, i za kratko je vrijeme prevazišao u istima sve ostale saučenike svoje. Time je obratio na se pažnju sviju učitelja i drugih odličnih ljudi, među kojima bješe i* ***sarajevski kadija Ahmed-efendija*** *(za vrijeme vezira Daud-paše)* (akcentirao aut.)*, čovjek iskusan i valjan, koji se lijepo pazio sa ocem mladoga Hadži-Abdića. Jednog dana pozove Ahmed-efendija Hadži-Abdićevog sina k sebi, rekavši mu, da će ga uzeti za pisara, ako mu to bude po volji…*

Pored svega, uvjereni smo kako su navodi Dobrače, Kreševljakovića, Handžića i Šabanovića o prijateljskim odnosima *kadije* Husein-*efendije Ispartalije* sa tada sedamnaestogodišnjim Mehmedom Refikom tačni, a da je Muvekkit u svom kazivanju pogriješio, odnosno kada je riječ o Ahmet-*efendiji* moguće je potvrditi da je ipak riječ o *kadiji* Husein-*efendiji Ispartaliji* za kojeg je Mehmeda Refika vezala životna sudbina za odlazak iz Saraj Bosne i daljnji životni put u Stambolu. U daljem tekstu se navodi kako je s njim, Ahmet-*efendijom*, otišao u Stambol: *[…] a kada je ovaj* (Ahmet-*efendij*a, op. aut.) *poslje nekog vremena na dugo opredjeljenje u Carigrad odlazio, pođe i mladi Hadži-Abdić s njime… i da mu je blagodatelj njegov Ahmet-efendija dao svoju kćer za suprugu…* Čini nam se da i ove navedene konstatacije potvrdno utemeljuju našu pretpostavku kako je riječ o jednoj te istoj osobi.

Literatura je naznačena u: fusnoti No. 597.

№ 282. Za osnivača *nakšibendijskog derviškog* reda smatra se *nakšibendija Ebu Jakub Jusuf el-Hamedani* / *hazreti pīr Ebū Ja'kūb Jūsuf el-Hamedānī*. Ipak se utemeljiteljem ovoga tarikata smatra *Beha'uddin Nakšibendi* / *hazreti pīr Beha'uddīn Nakšibend*. Ovaj *sufijski* red karakterizira se jakim naglasakom na *hizmetu* – služenju (islamu, zajednici, *džematu*, *tekiji*). Također ih karakterizira to što lanac prenošenja znanja od Poslanika a.s., ne ide samo preko Alije već i preko Ebu Bekra. Temelj ovog *tarikata* je čuvanje temeljnih propisa *šerijata*. Poznate su riječi *šejha* Nakšibenda: *Vanjsko je za svijet, unutarnje za Boga.*

№ 283. U 18. stoljeću unutar Osmanskog carstva uvedeno je petostepeno rangiranje osoba koje su se bavile naukovanjem. Najniži, peti stepen je bio *ibtida-yı hâriç ve hareket-i hâriç* ili vanjski saradnik, a najviši stepen *musıla-i Süleymaniye, hâmise-i Süleymaniye, daru'l-hadis-i Süleymaniye* ili rang Sulejmanije. Tom prilikom Mehmedu Refik-*efendiji* dodijeljen je četvrti po značaju rang *İbtidâ-yı dâhi ve hareket-i dâhil* ili unutarnji, odnosno redovni saradnik.

№ 284. Kada je tadašnji *fetva-emin* Mehmed Arif *Mešreb-zade* (koji je kasnije postao *šejhu-l-islam*) postavljen u *ramazanu* 1845./1261. godine za inspektora pri Visokoj porti, to važno mjesto *fetva-emina* ostalo je upražnjeno. Kako je to u *mešihatu* – straješinstvu islamske zajednice, uz *šejhu-l-islama*, jedna od važnijih pozicija, to se i sam *šejhu-l-islam* brinuo kome da se ta dužnost povjeri. Tim povodom, tadašnji *šejhu-l-islam Mekki-zade* Mustafa Asim-*efendija* konsultuje se sa dotadašnjim *fetva-eminom* Mehmed Arifom *Mešreb-zade* / *Meşrepzade Mehmed Arif-Efendi*, tražeći njegovo mišljenje o tome ko bi od postojećih službenika u *Uredu za fetve*, po svojoj pravnoj sposobnosti i vjersko-moralnim karakteristikama, bio eventualno podesan da se postavi na njegovo mjesto *fetva-emina*. Pri tom razgovoru je Mehmed Arif bez mnogo razmišljanja, otvoreno i veoma povoljno preporučio podesnog i dostojanog Mehmed Refik-*efendiju*. Ipak, *šejhu-l-islam* je želio da se i sam u to uvjeri, pa je tim povodom pozvao Mehmed Refik-*efendiju* u svoj ured. Mada to, ustvari, nije bilo nikakavo školsko propitivanje znanja, nego duži razgovor o svakojakim eventualnim problemima u formi određenog indirektnog testa iz oblasti kojom bi se trebao baviti, a da ispitanik nije mogao do kraja ni biti svjestan o čemu se radi. Na ovakav način *šejhu-l-islam* je stekao uvjerenje kako je Mehmed Refik-*efendija* prava rijetkost i dragocjena riznica vrline i znanja, pa ga je i imenovao na položaj *fetva-emina*. Donekle, bio je to neuobičajen potez, s obzirom na Mehmed Refik-*efendijine* godine života i njegov relativno kratki staž, kao i dotadašnji niži administrativno službeni rang.

Usporedi, Dobrača, Kasim: ***Mehmed Refik-efendi Hadžiabdić***..., str. 106.

№ 285. Tada tridesetdvogodišnji Mehmed Refik-*efendija* Hadžiabdić je, po svom rangu, spadao u široki krug *muderisa*, predavača na višoj školi, što je na osnovu dotadašnje prakse postavljanja *fetva-emina* bilo nedovoljno za tako visok položaj. Mnogi njegovi savremenici i kolege iznosili su prigovore na njegovo imenovanje. Međutim, tadašnji *šejhu-l-islam Mekki-zade* u nastojanju da mnoge evidentirane slabosti popravi (status neodgovarajućih kadrova i nedovoljno dobre administracije) i da postavi stvari bez aktualne korupcije u tadašnjem carstvu, te da bar u vjerskoj upravi zavede zdrave odnose i red, nije se mnogo obazirao na poviku i prigovore povodom imenovanja, iako su se ti prigovori uporno nastavljali.

Ibid.

№ 286. Arapski termin ***Qālū balā*** je kur'anska formula '*id – ono*' kao jedini sastojak ličnosti koji je prisutan od rođenja. *Id* – ono nije nesvjesno, kao što je Frojd mislio, već je *id,* po islamskom tumačenju, svjesno u mjeri u kojoj je aktivno sjećanje na zavjet, a koje se očituje izgovorom *šehādeta – očitovanja* da nema boga osim Allaha – *'lā ilāha illallah'*

№ 287. Jedan od najuglednijih časopisa Osmanskog Carstva u 18. i 19. stoljeću bio je godišnjak *Fetâvâ-yı Feyziye*. Bio je to jedan od četiri časopisa koji se bavio objavljivanjem *fetvi* u okviru klasičnih osmanskih istraživanja.

№ 288. Titula *mula* (osm. *mülla* < arap. *mawlā,* gospodin; gospodar) u islamskoj civilizaciji dodjeljivao se u vidu počasnog imenovanja za školovana, osobito teološki-pravno obrazovana čovjeka koji se istakao svojim radom, npr. za uglednog *kadiju* u gradovima. Osmanski *sultan* dodjeljivao je to imenovanje kao određeni vid odlikovanja (*mula od Smirne, bosanski mula*).

№ 289. Pošto postoji više definicija *vakufa*, ovom prilikom izdvojit ćemo samo onu koja se odnosi na *uvakufljenje – vakf*, a koja podrazumijeva dozvoljen, pohvalan i neopoziv dobročini pravni posao. Ova *šerijatsko*-pravna institucija svoje uporište i legitimitet crpi iz etičkih smjernica *Kur'ana*, poput riječi Uzvišenog: *'Nećete zaslužiti nagradu sve dok ne udijelite dio od onoga što vam je najdraže'*.

Kur'an, *Ali 'Imran*: 92.

Interesantan je i podatak da prvi popis *vakufa* u Bosni datira iz 1540./946. godine, a evidentiran je u: ***Istanbul, Beşvekalet Arşivi, Tapu defteri*** *No. 211.*

Vidi i, Zlatar, Behija: ***Popis vakufa u Bosni iz prve polovine XVI. vijeka***. *Prilozi za orjentalnu filologiju*, XX-XXI/1970-1971, Sarajevo, 1974.

O vakufima vidi: Džananović, Ibrahim: ***Vakuf u svjetlu islamskih propisa;*** u: *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, knj. IX-X, Sarajevo, 1983., str. 9-16; ■ Hadžić, Mehmedalija: ***Vakufi i vakufname – definicija i implementacija;*** u: *Vakufi u Bosni i Hercegovini. Zbornik radova*, Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini, Vakufska direkcija Sarajevo, Sarajevo, 2011./1433., str. 11-18; ■ Zlatar, Dr. Behija: ***Značaj izvora za izučavanje historije institucije vakufa;*** u: *Vakufi u Bosni i Hercegovini. Zbornik radova*, Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini, Vakufska direkcija Sarajevo, Sarajevo, 2011./1433., str. 19-26.

№ 290. Po svemu sudeći Mehmed Refik-*efendija* je dobio zvanje *anadoslkog kadi-askera* 1858./1274. godine na koje je, najvjerovatnije, formalno postavljen 21. marta/12 *ševala* 1864./1280. godine. Razlog za ovakvu pretpostavku zasnovan je na postojanju arhiviranog *arza* – predstavke, koji je *Kancelarija velikog vezira* uputila *sultanu* na kojoj je prisutna i *sultanova* ovjera od 22. marta/13 *ševala* 1864./1280. godine o odobrenju ove prestavke.

Vidi, ***İrade****, Dâhiliye,* 523/36074; ■ Dobrača, Kasim: ***Mehmed Refik-efendi Hadžiabdić****…,* str. 108; ■ Kreševljaković, Hamdija: ***Rogatica***, članak, *Novi behar*, godina VII…, str. 118; ■ Mert, Talip: ***Šejhul-islam iz Bosne***…, str 411.

№ 291. U rukopisu Gazi Husrev-begove biblioteke pod br. 4279 na 11. strani rkp. 2807 nalazi se crtež koji prikazuje Poslanikovo *turbe* i dio njegove *džamije* u Medini, a na listovima 13 i 14 rukopisa br. 2942 nacrtan je plan *Resulullahove džamije* i *Revdai-mutahhere* u Medini, dok se u kodeksu 2569 nalazi crtež u boji *Revdai-mutahhere*. Također, i rkp. 4198 ima na 100. listu crtež u boji *Revdai-mutahhere* s *Resulullahovom džamijom* i njenom bližom okolinom u Medini.

Usporedi, Nametak, Alija: ***Marginalije iz naše kulturne historije;*** u: *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, knj. I, Sarajevo, 1972., str. 100. Digitalno izdanje dostupno na: http://www.ghb.ba/anali-ghb-knjiga-i (pristupljeno 26.10.2016).

Kada je već riječ o *Revdai-mutahheri* u Medini, interesantan je i arhivski podatak kako je gradačački *muftija hadži hafiz* Ahmed-*efendija* vršio časnu službu *turbedara Revdai-mutahhere* od 1814./1229. godine.

Vidi, ***Berat iz 1229/1814. godine****. Arhiv Tuzlanskog kantona u Tuzli*, Orijentalna zbirka. Digitalno izdanje dostupno na: www.ghb.ba/uimages/udoc/anali/anali_29-30.pdf. (pristupljeno 16.1.2017.).

№ 292. Navedeni *hadis* je zabilježen kod Buharije: *[…] Pričao nam je Abdullah b. Jusuf, njega obavijestio Malik, prenoseći od Zejda b. Rebaha i Ubejdullaha, on od oca Ebu-Abdullaha Egarrije, a ovaj od Ebu-Hurejre, radijallahu anhu, da je Vjerovjesnik, sallallahu alejhi ve sellem, rekao:*

'Namaz obavljen u ovoj mojoj džamiji bolji je od hiljadu namaza obavljenih u drugoj kojoj džamiji, izuzev Svetog hrama u Mekki.'

Sahih Buhari: ***Vrijednosti klanjanja u džamijama Mekke i Medine;*** u: *Buharijina zbirka hadisa*, Sarajevo, 2004. Digitalno izdanje dostupno na: http://buharija.nl/q.php?id=20 (pristupljeno 10.2.2017.).

№ 293. Za osmanske uprave Čelebi Pazar je lijepo procvao u interesantnu *kasabu* – naselje gradskog tipa. U tom vremenu *uvakufljeno* je, pored brojnih privatnih posjeda i zgrada, novca u dobrotvorne svrhe (npr. Husein *beg* Arnautović, sin Ilijas *bega* 76.430 srebrenih *akči*, Hatidža Husein-*begova* 15.016 srebrenih *akči*, Muhri *hanuma* sestra Hatidže Husein-*begove* 3.000 srebrenih *akči*…), deset *džamija* (Careva ili *Hûnkar*-*džamija*, prije ili oko 1520. godine državnim troškom a naredbom *sultana* Bajazida II *Hana*, Oruč-*agina* iz prve polovine 16. stoljeća, Husein-*begova* prije 1558./965. godine, Sudžauddinova/*Arnaudija*, koju je također *uvakufio* Husein-*beg* Arnautović, Careva 1571./979. godine državnim troškom a naredbom *sultana* Selima II, Serdarija, Serhadija ili Muftina *džamija* koju je 1873./1290. obnovio rogatički *muftija Hadži* Ahmed *ef.* Škaljić, *Tekijska* ili *Šeihislamija* poslije obnove 1871./1287., kao i *džamije Hadži* Adema Vajzovića i Tabak-Alije za koje nije utvrđen datum gradnje, ali je utvrđeno njihovo postojanje 1890. i 1891. godine), dva kamena mosta preko rijeke Rakitnice, javno Husein-*begovo* kupatilo, *tekija derviša* po imenu Muslihudin i *zavija šejha* Jusufa, *medresa* Husein-*bega* Arnautovića prije 1558./965. godine i *medresa* uz *Šudžauddinovu džamiju*, četiri *mekteba* (od kojih je jedan *mekteb* Husein-*bega* Arnautovića u Vrhbarju, a ostali su bili sagrađeni uz *džamije: Tekijsku*, odnosno *Šeihislamiju,* Carevu i uz *džamiju* u *mahali* Gračanica), dva prostrana *hana* (Husein-begov *han* i *han* trgovca Mahmuda Hadžija), te više *dućana* (dvadeset i jedan Husein-*begov* dućan i više *dućana* pojedinačnih *vakifa*), mlinova (Husein-*begova* tri mlina i više mlinova pojedinačnih *vakifa*), zemljišnih posjeda (Husein-*begovi bostani*, Husein-*begovo* zemljište pored mlinova, i više parcela rodne i građevinske zemlje pojedinačnih *vakifa*), *tabhana* (Husein-*begova tabhana*)…

Činjenično stanje utvrđeno na osnovu uvida u: ***Vakufnama Husein-beg,*** *– I,* red. broj: 188, str. 167. Iz 965./1558. godine; ***Vakufnama Husein-beg,*** *sin Ilijaz-begov, – II,* red. broj: 534, str. 221. Iz 965./1558. godine. *Original i jedan prijepis pod brojem: 164 (534);* ***Vakufnama H. Mehmed Refik ef.*** *– Šejhu'lislamova džamija* – III, red. broj: 757, str. 146. Iz 1287./1870. godine. Jedan prijepis pod brojem: 258 (757); ***Vakufnama Škaljić Ahmed ef.*** – II, red. broj: 410, str. 89. Iz 1303./1886. godine. Jedan prijepis pod brojem: 110 (410); ***Vakufnama Branković Murat-bega*** – II, red. broj: 376, str. 44. Iz 1283./1867. godine. Original pod brojem: 98 (376); ***Vakufnama Branković Murat-bega*** – II, red. broj: 375, str. 43. Iz 1288./1871. godine. Original pod brojem: 97 (375); ***Vakufnama Jesenković*** (*H. Osmanović Muhameda i Abdulaha*) – III, red. broj: 707, str. 121. (Samo ubilježeno ime *vakifa* i mjesto, a *vakufname* nema ni u *sidžilu* ni posebno u tascikiu); ***Vakufnama Tanković Ibrahima-alajbega*** – I, red. broj: 335, str. 10..lz 1299./1881. godine.

Navedene *vakufname* nalaze se u Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu. Nažalost pristup drugim *vakufnamama* nismo imali.

O džamijama Hadži Adema Vajzovića i Tabak-Alijinoj džamiji vidi: fusnote No. 263 i 350, kao i PRILOGE № 131, 134, 166 i 299.

№ 294. Muhammed Fadil-*paša* Šerifović (1802/1217-1882/1300) rođen je u porodici koja je pripadala visokom plemstvu tadašnje Saraj Bosne. Zapisano je da je bio *vršak loze koja raste od Poslanikova unuka Imama Huseina*, kao potomak *dervišâ* i *uleme*, sin Nuri-*efendije* Šerifovića, mučki ubijenog *nakšibendije*, političara i pjesnika, Fadil-*paša* već u ranoj mladosti postaje jednom od vodećih ličnosti umjetničkog, *tarikatskog*, društvenog i političkog života Bosne polovinom devetnaestog stoljeća. Sabravši u sebi najčešće zavađene strasti pjesnika-mistika i polemičara-političara, vjernog sugrađanina–hroničara i porodičnog čovjeka, koji nisu isključivali jedan drugoga, Fadil-*paša* živio je intenzivan osamdesetgodišnji ljudski vijek. U rasponu od uspjeha i ugleda do razočarenja i progona 1851. godine od strane Omer-paše Latasa.

Vidi, ***Šerifović Fadil-paša.*** Digitalno izdanje dostupno na: http://www.bosnjaci.net/dobri_bosnjani.php?id=220 (pristupljeno 8.4.2015.); ■ ***Fadil-paša Šerifović – Gazeli.*** Digitalno izdanje dostupno na: http://www.bastinaobjave.com/poezija/fadil-pasa-serifovic-gazeli (pristupljeno 8.4.2015.).

№ 295. ***Uvakufiti imovinu*** znači staviti je izvan prometa – uzaptiti je i usmjeriti njenu korist u legitimnu vjersku i dobrotvornu svrhu. Znači da *uvakufljeni* predmet (imovina) ne može biti predmetom prometovanja i raspolaganja već samo njegovi plodovi i prihod.

Uvakufljenje je pohvalan, neopoziv dobročini pravni posao. Za valjano *uvakufljenje* dovoljna je izjava poslovno sposobne osobe kojom *uvakufljava* svoju imovinu ili njen dio u dobrotvorne svrhe uz registraciju te izjave u nadležnoj islamskoj i državnoj ustanovi. *Uvakufiti* se može i putem testamenta, ali je tada ograničen iznos raspolaganja imovinom na 1/3 njene ukupne vrijednosti, dok je u slučaju većeg iznosa *uvakufljene* imovine od spomenutoga neophodna saglasnost nasljednika.

Uvakufljenjem prestaje vlasništvo *vakifa* nad *uvakufljenom* imovinom i ona prelazi u vlasništvo *vakufa*.

№ 296. Stihovi kronograma su ispisani na osmanskom jeziku, sastavljeni u pet dvostihova. Prijepis ovog kronograma sačuvao je Mehmed Handžić.

Prezentirani prijevod vidi, Dobrača, Kasim: ***Mehmed Refik-efendi Hadžiabdić šejhul-islam****…*, str. 111.

Prijepis originalnog teksta na osmanskog jeziku vidi, Handžić, Mehmed: ***Rukopisna zbirka****. Katalog I*, Gazi Husrev-begova biblioteka, Sarajevo, br. 2650, str. 339-343.

№ 297. Sve od početka 16. do 19. stoljeća na prostoru Bosne koegzistiraju tri umjetničke tradicije: renesansno-katolička, bizantsko-pravoslavna i islamsko-osmanska.

Osmansko osvajanje Bosne pogodovalo je urbanom životu u relativno kratkom vremenu. Obogaćene i arapskim i bizantskim iskustvima Osmanlije su zajedno sa domicilnim stanovništvom sagradili toliko u Bosni da se, na prostoru ex Jugoslavije, takva ekspanzija može mjeriti samo s graditeljstvom u dalmatinskim

gradovima od 12. do 16. stoljeća. Mišljenja smo da je bitno napomenuti i to da ne bi bilo tako kvalitetne i po kvantitetu impozantne gradnje da nije bilo institucija *vakufa* koje su bile ugrađene u temelje svakog bosanskog naseljenog mjesta do kraja 16. stoljeća. Zahvaljujući *vakufima*, danas možemo vidjeti (bar ono što je još ostalo od raznih razaranja i uništavanja), govoriti ili pisati o materijalnim spomenicima takve kulture, ali ne samo o materijalnom aspektu. U temeljima podignutih i izgrađenih gradova, naselja i naseobina, shodno svom imovinskom statusu, svi slojevi stanovništva dali su određeni doprinos.

Dosegnuti su najviši dometi arhitektonskih vrijednosti u tom vremenu zahvaljujući tehnikama izgradnje koje su omogućavale perfektan sklad između unutarnjeg i vanjskog prostora, sklad tame i svjetla, kao i sklad između korištenih materijala za gradnju. Pored evidentno monumentalne izgradnje *džamija* i drugih objekata, osmanska arhitektura u Bosni je karakteristična i po izgradnji jednostavnih *džamijskih* objekata koji se nisu karakterizirali veličinom, obimnom unutarnjom dekoracijom, bogatstvom i sjajem – izgradnjom lukova, kupola, polukupola i stubova. Između ostalih, bile su to četverovodne *džamije* sa zidanom *munarom* i otvorenim trijemom. Karakterizirali su se primjerenošću običnom čovjeku, mjestu i namjeni za koju su građeni, a predstavljali su određeni sklad između estetike i tehnološke ravnoteže, oplemenjene arhitektonskom skromnošću i elegancijom sa nagovještajem dotad neviđene superiornosti u sredinama gdje su se podizale.

Period prodora evropskog baroka u osmanskoj arhitekturi pada u vrijeme reformi Osmanskog carstva, od 1730./1142.-1808./1223. godine. Evropski barok biva prisutan u formi prilagođavanja već postojećoj osmanskoj arhitektonskoj tradiciji. Pod takvim utjecajima dolazi do redefiniranja arhitektonskih vrijednosti objekata i transformiranja određenih detalja na objektima. Tako je, između ostalog, došlo i do povećanja površina i produžetka visinske linije prozorskih otvora u odnosu na prethodne otvore koji su bili mnogo manji i postavljani, obično, u dva reda što je ovisilo od visine *džamije*. Ovakvim detaljom se karakterizirala i *džamija Šejhu'lislamija* u Čelebi Pazaru.

№ 298. Mustaj-*beg* Fadilpašić rođen je u Sarajevu 1830. godine. Sin je Fadil-*paše* Šerifovića. Odrastao je i školovao se u Carigradu. Bio je naimenovan za *mulu* u Carigradu, a kasnije u Egiptu, ali je tu dužnosti vršio preko zamjenika. Godine 1860. došao je u Sarajevo i postao član *medžlis-idare* (okružno narodno vijeće), a od 1878. do kraja života 1892. godine bio je i gradonačelnik Sarajeva. Na ovoj dužnosti proveo je 14 godina i za to vrijeme u Sarajevu su se dogodile velike promjene. Od 1882. godine bio je i predsjednik *Vakufskog povjereništva*.

Vidi i, Gaon Grujić, Nataša: ***Mustaj-beg Fadilpašić – Prvi gradonačelnik Sarajeva***. Digitalno izdanje dostupno na: https://dialogos.ba/2016/01/01/mustaj-beg-fadilpasic-prvi-gradonacelnik-sarajeva/ (pristupljeno 8.4.2015.).

№ 299. O eventualnom otuđenju dijela novca koji je bio poslan za *Vakuf* Hadži Mehmed Refik-*efendije*, provedenja je istraga od strane državnog odvjetnika. Rezultati te istrage ugledali su svjetlo dana 1893. godine u kojoj *[…] Državni odvjetnik – Zemaljskom vakufskom povjerenstvu saopćava da nema dokaza o novcima koje je navodno primio Mustafa Fadilpašić za Vakuf Šejhu-l-islam džamije u Rogatici (bosanski jezik)*.

Zemaljsko vakufsko povjerenstvo..., Opći spisi, Br. 4211, Zemaljsko vakufsko povjerenstvo -77 iz 1893., L:2, str. 353.

BIBLIOGRAFSKI PODACI / LITERATURA

Acta Consilii Minoris 8, fol. 106', 19. XI 1439.

AKŠAMIJA, MEHMED A.: ***Analiza korištenja terminološke odrednice „umjetnost islama"*** (drugi dio). *Časopis Illuminatio/Svjetionik/Almanar*, Jesen 2020. Svezak 2, №. 2, Centar za dijalog – Vesatijja, Sarajevo, 2021., str. 16-84.

AKŠAMIJA, MEHMED A.: ***Qadar/şinā´at – „islamska umjetnost" doktrina nazivlja u skladu s islamskim principima o „umjetnosti"***. *Časopis Illuminatio/Svjetionik/Almanar*, Proljeće 2021. Svezak 2, №. 1, Centar za dijalog – Vesatijja, Sarajevo, 2021., str. 50-124.

ALEXANDER, SUZANNE SPAIN: ***Heraclius, Byzantine Ideology, and the David Plates***. Vol. 52, No. 2, *Speculum, Chicago*, 1977., str. 217-237.

ALFÖLDY, GÉZA: ***Die Personennamen – Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatia***, Hiedelberg, 1969.

ALIČIĆ, S. AHMED: ***Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina***, Orijentalni Institut u Sarajevu, Monumenta Turcica historiam Slavorum Meridionalium illustrantia, Serija II, Defteri, Knj. 3, Sarajevo, 1985.

ALIČIĆ, S. AHMED: ***Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/69. godine***, Islamski kulturni centar, Mostar, 2008

ANČIĆ, MLADEN: ***Zamišljanje tradicije: Vrijeme i okolnosti postanka 30. glave djela De administrando imperio*** (članak). *Radovi zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu*, Vol. 42, Zagreb, 2010., str. 133-151.

ANĐELIĆ, PAVAO: ***Doba srednjovjekovne bosanske države;*** u: *Kulturna istorija BiH od najstarijih vremena do pada ovih zemalja pod osmansku vlast*, II izdanje, Sarajevo, 1984.

ANĐELIĆ, PAVAO: ***Grbovi hercega Stjepana Vukčića Kosače na kruni jedne kućne cisterne u Dubrovniku***. *Tribunia* (Trebinja), 1, 1975.

ANĐELIĆ, PAVAO: ***Neka pitanja bosanske heraldike***. *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, nova serija, A, 19, Sarajevo, 1964., str. 157-172.

ANĐELIĆ, PAVAO: ***Trgovište, varoš i grad, u srednjovjekovnoj Bosni – Prilog tipologiji naselja***. *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, 18, Sarajevo, 1963.

Ankara, Tapu ve Kadastro, Tapu defter, *No. 477; Orijentalni institut Sarajevo*, No. 203. – *Opširni popis bosanskog sandžaka iz 1604/1012-3. godine*.

ANTOLJAK, STJEPAN: ***Izvori za historiju naroda Jugoslavije – Srednji vijek***, Zadar, 1978.

Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Tom I-III. Zemaljski muzej, Sarajevo, 1988.

ARISTARCHI BEY, G.: ***Legislation ottomane : ou Recueil des lois, reglements, ordonnances, traités, capitulations et autres documents officiels de l'Émpire Ottoman***, Tome 1. Grégoire Aristarchi, Constantinople, 1873.

ARUÇI, MUHAMMED: *Mehmed Refik Efendi – Osmanlı şeyhülislâmı* (bk. KÂTİBZÂDE MEHMED REFÎ); u: *Diyanet İslam Ansiklopedisi – Türkiy Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, članak, Kaynak, 2003., Sv. 28, str. 517-518.

ASBOTH, DE J.[ANOS]: ***An Official Tour through Bosnia and Herzegovina***, London, 1890.

ASBÖTH, VON JOHANN (ASBÓTH, DE JÁNOS): ***Bosnien und die Herzegowina: Reisebilder und Studien***, Wien, 1888.

ÂŞIḲ-PAŞA-ZĀDE: ***Tavārīhi āl-i 'Osmān*** (*Ljetopis Osmanske kuće*) – Osmanska povijest od najstarijeg doba do 1503.

BABIĆ, ANTO: Diplomatska služba u srednjovjekovnoj Bosni, Međunarodni centar za mir, Sarajevo, 1995.

BABIĆ, BORIS: ***Vizantijski i postvizantijski izvori o prostoru i položaju srednjovjekovne Bosne***. *Zbornik radova Vizantološkog instituta*, XLVIII, 48, Beograd, 2011., str. 39-50.

BARADA, MIHO: ***Sidakov problem 'Bosanske crkve'***. *Nastavni vjesnik*, članak, 48/1940-41., str. 398-411.

BARFORD, M. PAUL: ***The Early Slavs – Culture and Society in Early Medieval Eastern Europe***, London, 2001.

BAŠAGIĆ REDŽEPAŠIĆ, SAFVET-BEG (MIRZA SAFVET): ***Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine – od g. 1463-1850***, Sarajevo, 1900.

BAŠAGIĆ, SAFVET-BEG: ***Znameniti hrvati, bošnjaci i hercegovci u turskoj carevini***, Matica hrvatska, Zagreb, 1931.

BAŠAGIĆ, SAFVET: Patareni i Islam. Gajret, Br. 12, Sarajevo, 11/1927., str. 178.

BASLER, DR ĐURO: ***Praistorijsko i rimsko doba;*** u: *Rogatica*, Sarajevo, 1966.

BATINIĆ, FRA MIJO VJENEESLAV: ***Djelovanje franjevaca u Bosni i Hercegovini za prvih šest viekova njihova boravka – Provincija (1700-1835)***. Sv. III, Zagreb 1887.

BATINIĆ, MIJO VJENCESLAV: ***Djelovanje franjevaca u Bosni i Hercegovini za prvih šest viekova njihova boravka***. Sv. I, Zagreb, 1881.

BEJTIĆ, ALIJA: ***Period turske vladavine – 1***. *Topografski i građevinski razvoj naselja;* u: *Rogatica*, monografija, Sarajevo, 1966., str. 38-46.

BEJTIĆ, ALIJA: ***Spomenici osmanlijske arhitekture u Bosni i Hercegovini***. *Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslovenskih naroda pod turskom vladavinom*, III-IV, 1952-53., Sarajevo, 1953.

BEJTIĆ, ALIJA: ***Srednji vijek;*** u: Rogatica, Sarajevo, 1966.

BEJTIĆ, ALIJA: ***Stara Sarajevska čaršija jučer, danas i sutra*** – *Osnove i smjernice za regeneraciju*, Sarajevo, 1969.

BELDICEANU, NICOARA: ***Le Monde ottoman des Balkans (1402-1566)***. *Institutions, Société, Économie*, Londres 1976., IV = BELDICEANU, NICOARA: *Les Valaques de Bosnie ä la fin du XVe siecle et leurs institutions*; u: *Turcica*, Sv. 7, 1975.

BELKE, KLAUS – SOUSTAL, PETER: ***Die Byzantiner und ihre Nachbarn – Die De administrando imperio genannte Lehrschri des Kaisers Konstantinos Porphyrogennetos für seinen Sohn Romanos***, Wien 1995.

BENAC, ALOJZ – ČOVIĆ, BORIVOJE: ***Glasinac I – Bronzano doba***, Sarajevo, 1956.

BENAC, ALOJZ – ČOVIĆ, BORIVOJE: ***Glasinac II – Željezno doba***, Sarajevo, 1957.

BERCARU, ANCA: ***Raporturi antroponimice sârbo-române***. *Cu privire specială asupra numelor feminine*. *Romanoslavica*, vol. XLVI, nr. 1, Editura Universităţii din Bucureşti, 2011.

BERČIĆ, IVAN: ***Bukvar staroslovenskoga jezika glagoolskimi pismeni za čitanje crkvenih knjig***. U zlatnom Pragu, 1860.

BEŠLAGIĆ, ŠEFIK: ***Nišani XV i XVI vijeka u Bosni i Hercegovini***, Akadamija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, *Djela*, knj. LIII, Odjel društvenih nauka, knj. 30, Sarajevo, 1978.

BEŠLAGIĆ, ŠEFIK: ***Stećci – kataloško-topografski pregled***, Sarajevo, 1971.

BEŠLAGIĆ, ŠEFIK: ***Stećci – Kultura i umjetnost***, Sarajevo, 1979., 1982.

BLAGOJEVIĆ, MILOŠ: ***Severna granica bosanske države u XIV veku***; u: TERZIĆ, SLAVENKO (ur.): *Bosna i Hercegovina od srednjeg veka do novijeg vremena*, Istorijski institut Srpske akademije nauka i umetnosti – *Pravoslavna reč*, Beograd – Novi Sad, 1995.

BOGDANOVIĆ, DIMITRIJE: ***Preobražaj srpske crkve – Istorija srpskog naroda***, Knj. 1. Beograd, 1981.

BOGUMIL HRABAK, ***Talasi kuge na bosanskohercegovačkom upravnom prostoru 1463-1800***. *Acta historica medicinae stomatologiae pharmaciae medicinae veterinae*, sv. 29/1, Beograd, 1989.

BOJANOVSKI, IVO: ***Bosna i Hercegovina u antičko doba***, IX, *Rimski autonomni grad u Rogatici (Col. RIS…?)* – Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Centar za balkanološka ispitivanja, Djela, LXVI, knjiga 6, 1988.

BOJANOVSKI, IVO: ***Prilozi za topografiju rimskih i predrimskih komunikacija i naselja u rimskoj provinciji Dalmaciji***. III, *Prilog proučavanju antičkih naselja i komunikacija u istočnoj Bosni*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, XIX, Centar za balkanološka ispitivanja, 17, Sarajevo, 1981.

BOŠNJAK, SLAVOLJUB (JUKIĆ, IVAN FRANJO): ***Zemljopis i poviestnica Bosne***, Zagreb, 1851.

BRKOVIĆ, MILKO: ***Bosansko-humski kršćani u križištu papinske i ugarske politike prema Bosni i Humu***; u: *Fenomen 'krstjani' u srednjovjekovnoj Bosni i Humu*. *Zbornik radova*, Institut za istoriju u Sarajevu i Hrvatski institut za povijest, Sarajevo – Zagreb, 2005.

BRKOVIĆ, MILKO: ***Srednjovjekovna Bosna i Hum – identitet i kontinuitet***, Biblioteka Crkve na kamenu, knjiga br. 71, Mostar, 2002.

BUDIMIR, MILAN: ***Tripleti babuni i babice patarenske***. *Godišnjak istorijskog društva Bosne i Hercegovine*, Knj. X, Sarajevo, 1959.

CABANES, PIERRE: ***Iliri od Bardileja do Gencija***, Zagreb, 2002.

CARMICHAEL, CATHIE: ***A Concise History of Bosnia***, Cambridge, United Kingdom, 2015.

CERIĆ, DR. MUSTAFA: ***Teološke dileme*** – *Vjera je diktat (1)*. *Preporod*, br. 19/1077, Sarajevo, 1. oktobar, 2016., str. 25.

CERIĆ, DR. MUSTAFA: ***Teološke dileme*** – *Kritika čiste vjere III, Vjera je diktat (2)*, XVI. *Preporod*, br. 20/1078, Sarajevo, 15. oktobar, 2016.

CERIĆ, DR. MUSTAFA: ***Teološke dileme*** – *Kritika čiste vjere XII, Vjera nije dogma (1)*. *Preporod*, br. 5/1087, Sarajevo, 1. mart, 2017., str. 11.

CHABBOUH-AKŠAMIJA, LEMJA: ***Arhitektura svrhe – Akcentirane kamene mostovne konstrukcije osmanskog perioda na carskom bosanskom drumu***, Sarajevo, 2004.

Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae, Vol. XIII, *Diplomata annorum 1360 – 1366. contines* = *Diplomatički zbornika Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije*, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, (sabrali i uredili T. Smičklas i Emilije pl. Laszowski), Sv. 13, listine godina 1360-1366, Zagrebiae/Zagreb, 1915.

Codex Vaticanus No. 976; u: *Croatia Sacra II*, Zagreb, 1932., str. 38-93.

CONNAMIS, JO.: ***Historiarum epitome***, lib. III 7, A. Meineke, Bonnae, 1836. = *Vizantijski Izvori za Istoriju Naroda Jugoslavije*, Tom 4, (obradili Jovanka Kalić, Božidar Ferjančić, Ninoslava Radošević-Maksimović, ur. Georgije Ostrogovski i Franjo Barišić), Beograd, 1971.

COULIANO, IOAN P.: ***I miti dei dualismi occidentali – Dai sistemi gnostici al mondo moderno***, Milano, 1989.

CURIPESCHITZ VON OBERNBURG, BENEDICT: ***Itinerarium Wegrayss Kün***. *May. Potschafft, gen Constantinopel, zu dem türckischen Kaiser Soleyman*, anno XXX, Wien, MDXXXI. = KURIPEČIĆ, BENEDIKT: ***Putopis kroz Bosnu, Srbiju, Bugarsku i Rumeliju 1530***, [preveo sa njemačkog Đorđe Pejanović], Sarajevo, 1950.

CVIJIĆ, JOVAN: ***Das Karstphänomen – Versuch einer morphologischen Monographie***, Wien, 1893.

ÇELEBI, EVLIYA: ***Ma'arif Vekaleti***. Istanbul, 1935., Sv. 9, i 1938., Sv. 10.

ÇELEBI, EVLIYA: ***Seyahatnamesi. Ikdam***. Istanbul, 1896-1900., Sv. 1-6.

ÇELEBI, EVLIYA: ***Türk tarih encümeni kurumu***. Devlet Matbaası, Istanbul, 1928.

ČELEBIJA, EVLIJA: ***Putopis***, Sarajevo, 1967.

ČOVIĆ, BORIVOJ: ***Bronzano i željezno doba;*** u: *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do pada ovih zemalja pod osmansku vlast*, II izdanje, Sarajevo, 1984.

ČOVIĆ, BORIVOJ: ***Glasinačka kulturna grupa;*** u: *Praistorija jugoslavenskih zemalja IV – bronča no doba*, Sarajevo, 1983.

ČOVIĆ, BORIVOJ: ***Osnovne karakteristike materijalne kulture Ilira na njihovom centralnom području***. *Simpozijum o teritorijalnom i hronološkom razgraničenju Ilira u praistorijsko doba*, Sarajevo, 1964, str. 95-134.

ČOVIĆ, BORIVOJ: ***Uvod u u stratigrafiju i hronologiju praistorijskih gradina u Bosni***. *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, nova serija, 20, Sarajevo, 1965., str. 27-145.

ČOVIĆ, BORIVOJ: ***Zapadnobalkanski geometrijski stil;*** u: *Duhovna kultura Ilira. Simpozijum, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine*, Posebna izdanja, Knj. LXVII, Centar za balkanološka ispitivanja Knj. 11, Sarajevo, 1984., str. 9-20.

ČREMOŠNIK, GREGOR: ***Oko bogumilstva u srednjevekovnoj Bosni***, Prosveta, Sarajevo, XXI, 1937.

ČREMOŠNIK, GREGOR: ***Original povelje Kulina bana***. *Glasnik Zemaljskog muzeja*, Nova serija, Sv. 12, Sarajevo, 1957., str. 195-216.

ČUBRILOVIĆ, VASO: ***Poreklo muslimanskog plemstva u Bosni i Hercegovini***. *Jugoslovenski istorijski časopis,* I: 3-4, Beograd, 1935., str. 368-403.

ČUVALO, ANTE: ***Historical Dictionary of Bosnia and Herzegovina***, London, 1997.

ĆIRKOVIĆ, M. SIMA: ***Srbi među europskim narodima***, Zagreb, 2008.

ĆIRKOVIĆ, SIMA: ***Dualistička heterodoksija u ulozi zemaljske crkve – Bosanska crkva***. Srpska akademija nauka i umetnosti, *Glasnik Odeljenja društvenih nauka*, 9, Podgorica, 1995.

ĆIRKOVIĆ, SIMA: ***Dvor i kultura u srednjoveko vnoj bosanskoj državi – Bosna i Hercegovina u tokovima istorijskih i kulturnih kretanja u jugoistočnoj Evropi***, Zemaljski muzej, Sarajevo 1989.

ĆIRKOVIĆ, SIMA: ***Herceg Stefan Vukčić Kosača i njegovo doba***, Posebna izdanja, Knj. CCCLXXVI, Odeljenje društvenih nauka, Knj. 48, Srpska akademija nauka i umetnosti, Beograd, 1964.

ĆIRKOVIĆ, SIMA: ***Bosanska crkva u bosanskoj državi;*** u: *Prilozi za istoriju BiH*, I, Društvo i privreda srednjovjekovne bosanske države, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Posebna izdanja, Knj. LXXIX, ODN, Knj. 17, Sarajevo, 1987.

ĆIRKOVIĆ, SIMA – MIHALJČIĆ, RADE: ***Leksikon srpskog srednjeg vek***a, Beograd, 1999.

ĆOROVIĆ, VLADIMIR: ***Bosna i Hercegovina***, Knj. I, Beograd, 1925., 1940.

ĆOROVIĆ, VLADIMIR: ***Historija Bosne***, posebna izdanja, knj. CXXIX, Društveni i istorijski spisi 53, Srpska kraljeva akademija, Beograd, 1940.

ĆOŠKOVIĆ, PEJO: ***Četvrt stoljeća historiografije o Crkvi bosanskoj;*** u: *Zbornik radova sa Naučnog skupa Istorijska nauka o Bosni i Hercegovini u razdoblju 1990-2000*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 2002., str. 31-54.

ĆOŠKOVIĆ, PEJO: ***Crkva bosanska u XV. stoljeću***, Institut za istoriju, Sarajevo, 2005.

DABINOVIĆ, ANTUN: ***Early Balkan Migration, Slavonic and East***. *European Review,* Vol. 16, No. 47, London, 1939., str. 393-410.

DAMJANOVIĆ, STJEPAN AND AL.: ***Hrvatski srednjovjekovni tekstovi: tri pisma i tri jezika***. *Zbornik radova*, 38. seminara Zagrebačke slavističke škole / Mićanović, Krešo (ur.). Zagrebačka slavistička škola, Zagreb, 2010., str. 11-28.

DANIČIĆ, ĐURA: ***Rječnik iz književnih starina srpskih***, III, Beograd, 1864.

Defter-i-mufassal-i liva-i Bosna cild salis, Ankara, Tapu Kadastro, Kuyûd-1 Kadîme Arşivi, *Tapu defteri No. 479*.

DERETIĆ, I. JOVAN: ***Istorija Srba***, I i II tom, Nica, 1975., 1976.

DESANKA KOVAČEVIĆ-KOJIĆ: ***Ekonomske veze i kulturni uticaji između bosanske države i talijanskih gradova u XIV i XV vijeku***. *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine*, br. XXXV, Sarajevo, 1984

DESANKA KOVAČEVIĆ-KOJIĆ: ***Gradska naselja srednjovjekovne Bosanske države***, Sarajevo, 1978.

Die vorslavischo Topographie der Bosna, Hercegovina, Crna gora und der angrenzenden Gebite – Mittheilungen der k.k. geograph. Gesellschaft in Wien, Band XXIII, Heft 11, u. 12, Wien, 1880.

DINIĆ, J. MIHAILO: ***Iz dubrovačkog arhiva***. Knj. III, Srpska akademija nauka i umetnosti, *Zbornik za istoriju, jezik i književnost srpskog naroda*, III Odeljenje, Knj. XXII, Beograd 1967., str. 5-220.

DINIĆ, J. MIHAILO: ***Jedan prilog za istoriju patarena u Bosni***. *Zbornik Filozofskog fakulteta u Beogradu*, I, Beograd, 1948., str. 34-41.

DINIĆ, MIHAILO: ***Državni sabor srednjovekovne Bosne***, Posebna izdanja, Knj. CCXXXI, Odeljenje društvenih nauka, nova serija, Knj. 13, Srpska akademija nauka i umetnosti, Beograd, 1955.

DINIĆ, MIHAILO: ***Srpske zemlje u srednjem veku***, Beograd, 1978

DINIĆ, MIHAILO: ***Zbornik Konstantina Jirečeka II***. Knj. 42, Posebna izdanja, Knj. CCCLVI, Srpska akademija nauka i umetnosti, Odeljenje društvenih nauka – Nova serija, Beograd 1962.

Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije = *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, Sv. III, Listine godina : 1201-1235, Zagreb, 1905.

Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije = *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, Sv. III, Listine godina : 1236-1255, Zagreb, 1906.,

Diversa Notarie (Državni arhiv u Dubrovniku): X (1380-1392), fol. 48'; X (1387-1391), fol. 114; X (1387-1391), fol. 143; X (1387-1391), fol. 76; X (1387-1391), fol. 79; X (1387-1391), fol. 144; XIX (1434-1435), fol. 140; XLII (1458-1459), fol. 180'; XLII (1459-1460), fol. 177'; XLIV (1460-1461), fol. 22; XLIV (1460-1461), fol. 115; Svezak: XX, fol. 58; *Consilium Rogatorum,* XIX, 123v.

DIZDAR, MEHMEDALIJA MAK: ***Stari bosanski tekstovi***, Sarajevo, 1971.

DOBRAČA, KASIM: ***Mehmed Refik-efendi Hadžiabdić šejhul-islam***. *ANALI Gazi Husrev-begove biblioteke*, Sarajevo, 1978., str. 99-115.

DRAGANOVIĆ, KRUNOSLAV ET AL.: ***Povijest i kultura – Bosna i Hercegovina***, Sarajevo, 1991.

DUJČEV, IVAN: ***I bogomili nei paesi slavi e la loro storia, L' Oriente Cristiano nella storia della civiltà***, *Accademia nazionale dei Lincei*, Atti dei Convegni CCCLXI, Quaderno 62, Roma, 1964.

DVORNIK, F. – JENKINS, R. J. H. – LEWIS, B. – MORAVCSIK, GY. – OBOLENSKY, D. – RUNCIMAN, S. (ED.): *Constantine Porphyrogenitus De administrando imperio II – Commentary*, London, 1962.

DŽAJA, M. SREĆKO: ***Bosansko srednjovjekovlje kroz prizmu bosanske krune, grba i biskupije***, Sarajevo, 1985.

DŽAJA, MATKO SREĆKO: ***Konfessionalität und Nationalität Bosniens und der Herzegowina – Vorempazipatorische Phase 1463-1804***, München, 1984. = DŽAJA, MATKO SREĆKO: ***Konfesionalnost i nacionalnost Bosne i Hercegovine***. *Predemancipacijsko razdoblje 1463.-1804*. Mostar, 1999.

EGGERS, MARTI: ***Das De administrando imperio des Kaisers Konstantinos VII. Porphyrogennetos und die historisch-politische Situation Südosteuropas im 9. und 10. Jahrhundert***, *Östkirchliche Studien*, Band 56, Würzburg, 2007.

EKMEČIĆ, MILORAD (UR.): ***Zbornik za istoriju Bosne i Hercegovine***, Beograd, 1995.

ELEZOVIĆ, GLIŠA: ***Skopski Isakovići i Paša Jigit-beg***. *Glasnik Skopskog učenog društva*, XI, Skoplje, 1931.

ELMA HAŠIMBEGOVIĆ: ***Prve vijesti o pojavi hereze u Bosni***. *Izlaganje sa naučnog skupa;* u: *Prilozi*, Br. 32, Sarajevo, 2003.

EMIR O. FILIPOVIĆ: ***Lajos Thallóczy i bosanska heraldika;*** u: *Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu, knjiga,* XIV/1, Sarjevo, 2010.

ERZURUMA, MEHMED FEYZULLAH: ***EI-fetavel-fejdijje – Feteva-yı Feyziye***, Istanbul, 1266.

ESAD PAŠALIĆ: ***Antička naselja i komunikacije u BiH***. Zemaljski muzej, Sarajevo, posebna izdanja, Sarajevo, 1960.

Evliya Çelebi Seyahatnamesi. *Ikdam*, Istanbul, 1896-1900., sv. 1-6, *Türk tarih encümeni kurumu*, Istanbul, 1928., sv. 7-8, *Ma'arif Vekaleti*, Istanbul, 1935., sv. 9, 1938., sv. 10. = EVLIJA ČELEBIJA, *Putopis*, Svjetlost, Sarajevo, 1967.,

FARLATI, DANIEL: ***Illyricum sacrum***, 4, Venetiis, 1769.

FERMENDŽIN, EUSEBIUS (UR.): ***Acta Bosnae potissimum ecclesiastica cum insertis editorum documentorum regestis ab anno 925 usque ad annum 1752***, Zagrabiae, 1892.

Fiala, Franjo: ***Uspjesi prekopavanja prehistoričkih gromila u jugoistočnoj Bosni (do Glasinca) godine 1897***, *Kotar rogatički (Brankovid, Dub, Trnovo, Beheci, Krvojevidi, Pešurid, Osovo, Oprašid, Živaljevid, Razdolje, Županovid, Očimeri kod Kalimanida), Potpedine (Glasinac)), Kotar sarajevski, (Križevac, Zagrade, Miletine), Kotar višegradski (Štrpci, Zaglavak)*. *Glasnik Zemaljskog muzeja*, broj 9. / godina 1897., Sv. IV, Sarajevo, 1897., str. 585-620.

FIALA, FRANTIŠEK-FRANJO: ***Rezultati prehistoričkog ispitivanja na Glasincu u ljetu 1892***. *Godišnjak Zemaljskog muzeja*, Sv. 4, God. IV, Sarajevo, 1892., str. 389-444.

FIALA, FRANTIŠEK-FRANJO: ***Rimski grobovi s paljevinom kod Rogatice***. *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, VII, 1895., str. 199-205.

FILIPOVIĆ, DR. S. MILENKO: ***Glasinac – Antropogeografsko-etnološka rasprava*** (*Naselja i poreklo stanovništva*), Knj. 32, Beograd, 1950.

FILIPOVIĆ, NEDIM: ***Napomene o islamizaciji u Bosni i Hercegovini u XV vijeku***. *Godišnjak Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine*, Knj. 7, Centar za balkanološka ispitivanja, Knj. 5, Sarajevo, 1970., str. 141-167.

FILIPOVIĆ, NEDIM: ***Osvrt na pitanje islamizacije na Balkanu pod Turcima***. *Godišnjak Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine*, Knj. 13, Centar za balkanološka ispitivanja, Knj. 11, Sarajevo, 1976., str. 385-416

FILIPOVIĆ, NEDIM: ***Princ Musa i šejh Bedreddin***, Sarajevo, 1976.

FILIPOVIĆ, NENAD: ***Osmanska Bosna i Osmansko carstvo;*** u: EKMEČIĆ, MILORAD: *Stvaranje Jugoslavije 1790-1918*, Prilozi za orijentalnu filologiju 40/1990., Sarajevo, 1991., str. 433-457.

FINE JR.: ***Bosanska crkva: novo tumačenje***. *Studija o Bosanskoj crkvi, njenom mjestu u državi i društvu od 13. do 15. stoljeća* (prijev. T. Praštalo), Sarajevo, 2005.

FINE, ANTWERP VAN JOHN: ***The Late Medieval Balkans – A Critical Survey from the Late Twelfth Century to the Ottoman Conquest***, University of Michigan, Michigan, 2006., 2009.

FINE, JOHN V. A. JR.: ***Uloga Bosanske crkve u javnom životu srednjovjekovne Bosne***. *Godišnjak*

društva istoričara Bosne i Hercegovine, Knj. XIX (1970-1971), Sarajevo, 1973.

FINE, JOHN: ***The Bosnian Church – Its Place in State and Society from the Thirteenth to the Fifteenth Century***, London, 2007.

FINE J. JR.: ***The Bosnian Church: A New Interpretation***. *A Study of the Bosnian Church and its Place in State and Society form the 13th to the 15th Centuries*, New York–London 197.

Fojnički grbovnik, NIP Oslobođenje, Sarajevo, 1974. = *Fojnički grbovnik*, Fojnica, 2012.

FRANZ BABINGER: ***Die Geschichtsschreiber der Osmanen und ihre Werke***, Leipzig, 1927.

FREELY, JOHN: ***The Grand Turk – Sultan Mehmet II – Conqueror of Constantinople and Master of an Empire***, New York, 2009

GABRIĆ-BAGARIĆ, DARIJA: ***Primjeri bosanskohercegovačke pismenosti i književnosti – Od 11. do 19. stoljeća***, (*Izbor, transkripcija, predgovor i rječnik*), Zagreb-Sarajevo, 2004.

GARAŠANIN, MILUTIN: ***Istoriska i arheološka razmatranja o ilirskoj državi***. *Glas*, CCLX, Srpska akademija nauka i umetnosti, Odjelenje istoriskih nauka, knjiga 1, 1974., str. 1-32.

GAVRANOVIĆ, MARIO: ***Kasnobrončanodobna zoomorfna plastika iz Dobrinja kod Visokog;*** u: *Godišnjak*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Centar za balkanološka ispitivanja, Knj.=Bd. 34=32, Sarajevo, 2005., str. 83-105.

GIOVANNI, LUCIO: ***Memorie istoriche di Tragurio ora detto Trau***, Venetia, 1673.,

GLUŠAC, VASO: ***Istina o bogomilima – Istorijska rasprava***, Beograd, 1945.

GLUŠAC, VASO: ***Problem bogumilstva***. *Godišnjak Istorijskog društva Bosne i Hercegovine*, V/1953., Sarajevo, 1953., str. 105-138.

GLUŠAC, VASO: ***Srednjovekovna 'Bosanska crkva'***. *Popovićevi prilozi*, IV, Beograd, 1924., str. 1-55.

GOLDSTEIN, IVO: ***'Zemljica Bosna'*** *– το χορίον Βόσονα* ***u De administrando imperio Konstantina VII. Porfirogeneta;*** u: *Zbornik o Pavlu Anđeliću*, Karamatić, M. (ed.), Sarajevo, 2008., str. 97-109.

GOVEDARICA, BLAGOJE: ***O istraživanju glasinačkih gradina***. *Materijali,* XX, Savez arheološkihdruštava, Arheološko društvo Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1985., str. 15-27.

GRABRIJAN, DUŠAN – NEIDHARDT, JURAJ: ***Arhitektura Bosne i put u savremeno***, Ljubljana, 1957.

GRUNBERG, DR KARL: ***Die Agrarverfassung und das Grundentlastungsproblem in Bosnien und der Herzegovina***. Leipzig, 1911.

GRUPA AUTORA: ***Rogatica***, Svjetlost, Sarajevo, 1966.

GRUPA AUTORA: ***Rogatica – monografija***, Šahinpašić, Sarajevo, 2009.

HADŽIBEGIĆ, HAMID – HANDŽIĆ, ADEM – KOVAČEVIĆ, EŠREF: ***Oblast Brankovića – opširni katastarski popis iz 1455. godine***, Orijentalni Institut u Sarajevu, Sarajevo, 1972.

HADŽIHUSEINOVIĆ, SALIH SIDKI, MUVEKKIT: ***Povijest Bosne***, Sarajevo, 1999.

HADŽIJAHIĆ, DR MUHAMED: ***Od tradicije do identiteta – Geneza nacionalnog pitanja bosanskih muslimana***, Sarajevo, 1974.

HADŽIJAHIĆ, MUHAMED: ***Pitanje vjerodostojnosti sabora na Duvanjskom polju***. Poseban otisak Centara za Balkanološka ispitivanja, Sarajevo, 1970.

HADŽIJAHIĆ, MUHAMED: ***Povijest Bosne u IX i X stoljeću***, Sarajevo, 2004.

HADŽIJAHIĆ, MUHAMED: ***Zemljišni posjedi 'Crkve bosanske'*** *– Nacrt za jednu studiju. Historijski zbornik (1972-1973)*, Zagreb, 1974.

HADŽISELIMOVIĆ, OMER: ***Bosanski gradovi krajem 19. vijeka***, Sarajevo, 1989.

HALIL İNALCIK – ROADS MURPHEY: ***The History of Mehmed the Conqueror by Tursun Beg***, Minneapolis, 1978.

HALKOKONDIL, LAONIC: ***Historiarum libri decem;*** u: *Corpus scriptorum historiae Byzantinae*, Bonnae, 1843.

HAN, VAREN: ***La culture materiele des Balkans au Moyen Age a' travers la dokumentation des Archives de Dubrovnik***. *Balcanica*, III, Beograd, 1972., str. 157-193.

HANDŽIĆ, ADEM: ***O kretanju stanovništva u regionu srednjeg toka Bosne (međuprostor Maglaj-Doboj-Tešanj) od druge polovine XV do kraja XVI vijeka;*** u: *Studije o Bosni historijski prilozi iz osmansko-turskog perioda*, Istanbul, 1994.

HANDŽIĆ, DR. ADEM: ***O ulozi derviša u formiranju gradskih naselja u Bosni u XV i XVI vijeku***. *Prilozi za orijentalnu filologiju*, XXXI/1982., Sarajevo, 1981.

HANDŽIĆ, MEHMED: ***Blistavi dragulj: Životopisi učenjaka i pjesnika iz Bosne*** (*Al-Ǧawhar al-asnā fī tarāǧim 'ulamā' wa šu'arā' Būsna*), Kairo, 1930.

HANGI, ANTUN: ***Život i običaji muslimana u Bosni i Hercegovi***ni, Sarajevo, 1906., = HANGI, ANTUN: *Die Moslim's in Bosnien – Herzegowina, ihre Lebensweise, Sitten und Gebräuche, Authorisierte Übersetzung von Hermann Tausk*, Sarajevo, 1907.

HASANAGIĆ, MUNIB: ***Rogatica – kazivanje o jednom gradu***, Sarajevo, 2008.

HERŠAK, EMIL: ***Drevne seobe – prapovijest i stari vijek***, Zagreb, 2005.

HODŽIĆ, MUHAMED (PRIR.): ***Zemaljsko vakufsko povjerenstvo za Bosnu i Hercegovinu (1890.-1895.) : Analitički inventar***. Gazi Husrev-begova biblioteka, Sarajevo, 2014.

HOERNES, MOMZ: ***Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und Herzegovina***, Bd. 1, Wien, 1893.

HOERNES, MORITZ: ***Alte Graber in Bosnien und der Herzegowina – Mitteilungen der Anthropolog***. Gesellschaft in Wien XIII, Wien, 1883.

HOERNES, MORITZ: ***Bosnische Kunst und Cultur im Mittelalter – Mitteilungen der Anthropolog***. Gesellsohaft in Wien XIV, Wien, 1884.

HUDAL, DR ALOIS: ***Die serbisch-orthodoxe Nationalkirche***, Graz at Leipzig, 1922.

HUSIĆ, ALADIN – LAVIĆ, OSMAN: ***Vakufname Bosne (1463.-1878.)***. Katalog izložbe, Vakufska direkcija, Gazi Husrev-begova biblioteka, Sarajevo, 2013.

IBRAHIMAGIĆ, OMER: ***Državno-pravni razvitak Bosne i Hercegovine***, Posebna izdanja Vijeća Kongresa bošnjačkih intelektualaca, br. 38, Sarajevo, 1998.

İlmiye Salnamesi – Matbaa-i Amire Daru'l-hilafeti'l-aliyye, Istanbul, 1334., str. 596-599.

IMAMOVIĆ, ENVER: ***Antički kultni i votivni spomenici na području Bosne i Hercegovine***, Sarajevo, 1977.

IBRAHIMOVIĆ, FARUK: ***Rječnik turcizma u bosanskom jeziku sa tumačenjem i prevodom na engleski jezik***, Biblioteka Derviš Sušić, Tuzla, 2012.

IPHEN, THEODOR: ***Raška***. *Glasnik Zemaljskog Muzeja u Bosni i Hercegovini*, Knj. 2, God. III, Sarajevo, 1891., str. 154-155

İrade, Dâhiliye, *413 / 27379* i *523 / 36074*.

İstanbul, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *Tahrir Defterleri No. 1014; Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1580/987. godine*. – Fotokopija, Orijentalni institut Sarajevo – ANUBIH, No. 163, str. 134-137.

İstanbul, Osmanlı Başbakanlık Arşivi, *Maliyyeden Müdevver, Tapu defter, No. 432*; *Maliyyeden Müdevver, Tapu defter, No. 625*; *Maliyyeden Müdevver, Tapu defter, No. 625*.

İstanbul, Beşvekalet Arşivi, *Tahrir defteri No. 260, 1548/955*; *Tapu defteri No 157*; *Tapu defteri No 24*. Fotokopija, Orijentalnog instituta Univerziteta u Sarajevu, *No 62*; *Tapu defteri No 56*. Fotokopija, Orijentalnog instituta Univerziteta u Sarajevu – ANUBIH, *No 165*; *Tapu defteri No. 171*, nije datiran ali je nastao prije 1519/925; *Tapu defteri No. 211 – Defter-i mufassal-i liva-i Bosna*, 1540/947 – 1542/948; *Tapu defteri No. 24*, 1489/894; *Tapu defteri No. 379*, nije datiran ali je nastao poslije jula 1561/968; *Tapu defteri No. 415*, nije datiran ali je nastao poslije januara 1575/982.; *Tapu defteri No. 5. – Sancak-i vilayet-i Herseg defteri*, 1475/1477 ili 822. godine po hidžri; *Tapu defteri No 24*; Fotokopija Orijentalnog instituta Univerziteta u Sarajevu *No 62*, *Opširni popis Bosanskog sandžaka* iz 1489; *Tapu defteri No 432* – drugi dio; *Tapu defteri No. 157*, 1528/935 – 1530/937; *Tapu defteri No. 157*; *Tapu defteri No. 164*. – Fotokopija, Orijentalni institut Sarajevo – ANUBIH, *No. 157*. *Sumarni popis* iz 1530/936; *Tapu defteri No. 164*. – Fotokopija Orijentalnog instituta Univerziteta u Sarajevu – ANUBIH, *No. 157*. *Opširni popis* iz 1528/935 – 1530/937; *Tapu defteri No. 164*. – Fotokopija Orijentalnog instituta Univerziteta u Sarajevu – ANUBIH, *No. 157*; *Tapu defteri No. 201*. – Fotokopija, Orijentalni institut Sarajevo – ANUBIH, *No. 179*, *Sumarni popis* iz 1540/946; *Tapu defteri No. 211 – Defter-i mufassal-i liva-i Bosna*. *Opširni popis Bosanskog sandžaka* od 1540/946 – 1542/948; *Tapu defteri No. 24*. – Fotokopija – Orijentalni institut Sarajevo *No. 62*, *Sumarni popis* iz 1530/936; *Tapu defteri No. 24*. – Fotokopija – Orijentalni institut Sarajevo – ANUBIH, *No. 157*, *Sumarni popis* iz 1530/936; *Tapu defteri No. 24*. – Fotokopija, Orijentalni institut Sarajevo, *No. 62*, *Sumarni popis* iz 1530/936; *Tapu defteri No. 415*. Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1570/977; *Tapu defteri No. 56. – Defter-i mu'cmel-i liva-i Bosna*, 1516/922; *Tapu defteri No. 56. – Defter-i mucmel-i liva-i Bosna*, *Sumarni popis* iz 1516/922. godine. – Fotokopija u Orijentalnom institutu u Sarajevu – ANUBIH, *No. 165*; *Tapu Tahrir Defteri No 164*; *Maliye, No. 12*;

İstanbul, Belediye kütüphanesi, *Cevdet Yazmalari No. 076, 1455/859*; *Maliye, br. 2m*;

İstanbul, Defter-i-mufassal-i liva-i Bosna cild salis, Ankara, ***Tapu Kadastro, Kuyûd-1 Kadîme Arşivi***, *Tapu defteri No. 479*.

IVIĆ, ALEKSA: ***Radoslav Pavlović, veliki vojvoda bosanski***. *Letopis Matice srpske*, 245-246, Novi Sad, 1907., str. 1-48.

JANJIĆ, ĐORĐE J.: ***Povratak;*** u: GLUŠAC, DR VASO: *Istina o bogomilima – istorijska rasprava*, Beograd, 1992.

JELČIĆ, JOSIP – THALLÓCZY, LAJOS: ***Diplomatarium relationum Reipublicae Ragusanae cum Regno Hungariae***, Budapest, 1887.

JIREČEK, (JOSEF) KONSTANTIN: ***Trgovački putevi i rudnici Srbije i Bosne u srednjem vijeku*** (preveo Đorđe Pejanović, redigovao Mihailo Dinić). *Zbornik Konstantina Jirečeka*, Beograd, 1959.

JIREČEK, (JOSEF) KONSTANTIN: ***Istorija Srba*** (nem. *Geschichte der Serben*), Knj. II, Beograd, 1923.

JIREČEK, KONSTANTIN: ***Glasinac u srednjem vijeku***. *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, Knj. 2, God. 4, Sarajevo, 1892., str. 99-101.

JIREČEK, SR. K.: ***Die Bedeutung von Ragusa in der Handelsgeschichte des Mittelalters***, Wien, 1899.

JOVANOVIĆ, B.: ***Keltska kultura u Jugoslaviji – Istočna grupa;*** u: *Praistorija jugoslavenskih zemalja,* 5, Željezno doba. Sarajevo, 1987., str. 815-854.

KAČIĆ-MIOŠIĆ, ANDRIJA: ***Razgovor ugodni naroda slovinskoga***, Zagreb, 1862.

KAER, POP PETAR: ***O stećcima;*** u: *Starohrvatska prosvjeta*, Godište 1, broj 1, Knin – Zagreb, 1895.

KAMBEROVIĆ, HUSNIJA: ***Begovski zemljišni posjedi u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1918. godine***, Sarajevo, 2005.

KARADŽIĆ, VUK STEFANOVIĆ: ***Primjeri srpsko-slavenskoga jezika***, Beč, 1857.

KARSZNIEWICZ, ADAM: ***Über die Abstammung und Bedeutung des Wortes Kmet: etymologische und rechtshistorische***, (Bermann & Altmann) Gedruckt in Agram, 1895

KINAM, JAN: ***Epitome – Ioanis Cinnami epitome rerum ab Ioanne et Alexio Comnenis gestarum;*** u: *Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije / Fontes byzantini historiam populorum Jugoslaviae spectantes*, Tom IV, Beograd 1971.

KLAIĆ, NADA: ***Iz problematike srednjovjekovne povijesti Bosne***. *Prilozi Instituta za istoriju u Sarajevu*, God. XIV, br. 14-15, Sarajevo, 1978.

KLAIĆ, NADA: ***Najnoviji radovi o 29, 30. i 31. Poglavlju u djelu De administrando imperio cara Konstantina VII. Porfirogenita***. *Starohrvatska prosvjeta*, Br. 15, Zagreb, 1985., str. 31-60.

KLAIĆ, NADA: ***Problem nastajanja srednjovjekovnih gradova u sjeverozapadnom dijelu Balkanskog poluotoka***. Izdanja *Muzeja grada Zenice*, III, Radovi sa simpozija: Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura, Zagreb, 1973.

KLAIĆ, NADA: ***Srednjovjekovna Bosna – politički položaj bosanskih vladara do Tvrtkove krunidbe*** (1377. g.), Zagreb, 1989.

KLAIĆ, VJEKOSLAV: ***Bosna – podatci o zemljopisu i povjesti Bosne i Hercegovine***, I dio, Zagreb 1878.

KNIEWALD, DR. DRAGUTIN: ***Vjerodostojnost Latinskih Izvora o bosanskim krstjanima***. *Rad, Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, CCLXX, Odjel za filozofiju i društvene nauke, Knj. I, Zagreb, 1949., str. 115-276.

KOVAČEVIĆ-KOJIĆ DESANKA: ***Srednjovjekovni katun po dubrovačkim izvorima;*** u: *Simpozijum o srednjovjekovnom katunu*. Posebna izdanja 2., Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka, 1. Naučno

KOVAČEVIĆ-KOJIĆ DESANKA: ***Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države***, Sarajevo, 1978.

KREŠEVLJAKOVIĆ, HAMDIJA: ***Esnafi i obrti u Bosni i Hercegovini (1463 – 1878);*** u: *Izabrana djela II.,* Sarajevo, 1991.

KREŠEVLJAKOVIĆ, HAMDIJA: ***Hanovi i karavansaraji u Bosni i Hercegovini***. Naučno društo NR Bosne i Hercegovine, Odjeljenje istorijsko-filozofskih nauka, *Djela*, Knjiga 8, Sarajevo, 1957.

KREŠEVLJAKOVIĆ, HAMDIJA: ***Izabrana djela II***, Sarajevo, 1991

KREŠEVLJAKOVIĆ, HAMDIJA: ***Izabrana djela III***, Sarajevo, 1952.

KREŠEVLJAKOVIĆ, HAMDIJA: ***Kule i odžaci u Bosni i Hercegovini***. *Naše starine*, godišnjak Zavoda za zaštitu spomenika kulture Bosne i Hercegovine, broj II, Sarajevo, 1954., str. 71-86

KREŠEVLJAKOVIĆ, HAMDIJA: ***Rogatica***. *Novi Behar*, Godina VII, br. 8-9, Sarajevo, 15.11.1933.

KRŽIŠNIK-BUKIĆ, VERA: ***Paralele u konceptualizacijama bosanske nacije s kraja 19. i s kraja 20. stoljeća***. Akademija Nauka i Umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 2007., str. 121-156.

KUJUNDŽIĆ, IVAN: ***O položaju rimskoga municipija Bistue nova u Bosni***. *Vrhbosna – svećenićka revija*, XLVII, Sarajevo, listopad-studeni 1933., 253-261.

KUKULJEVIĆ, IVAN: ***Izvadci listina i povelja bosanskih***, Knj. II, Zagreb, 1852.

KUPUSOVIĆ, AMINA: ***Vakufi u Rogatici do kraja 16. stoljeća***. UDK 94 (497.6 Rogatica).375. "15/16", Orijentalni Institut u Sarajevu, Sarajevo, 2004.

KURIPEŠIĆ, BENEDIKT: ***Putopis kroz Bosnu, Srbiju, Bugarsku i Rumeliju 1530***, Sarajevo, 1950.

KURTOVIĆ, DERVIŠ: ***Popisi i katastri u vrijeme turske vladavine na Balkanu***. *Geodetski glasnik*, 15/1977, Sarajevo, 1977.

KURTOVIĆ, ESAD: ***Poslednji Pavlovići Borisa Nilevića;*** u: *Historijska traganja*. Institut za historiju, Br. 5, Sarajevo, 2010.

KURTOVIĆ, ESAD: ***Veliki vojvoda bosanski Sandalj Hranić Kosača***, Historijske monografije, knjiga 4, Institut za istoriju, Sarajevo, 2009.

Lamenta de Intus et de Foris (Državni arhiv u Dubrovniku) = *Lam. de foris 2. fol. 181'-182', 18. V 1412. Ib. 29, fol. 42',* 19. I 1456. *Ib. 6. fol. 36'*, 23. IX 1417; *Lam. de foris 13, fol. 64'*, 18. IX 1439; *Lam. de foris 14, fol. 137*, 10. I 144; *Lam de foris 22, fol. 105'*, 19. VI 1449.

Lamenta del Criminale (Državni arhiv u Dubrovniku) 23. Fol. 35. 8. VI. 1450

LARSKOVSKI, E.: ***Monumenta Habsburgica***, L. M. S. H. S. M. 35, Zagreb, 1894.

Lettere di Levante (Državni arhiv u Dubrovniku) *VII, fol. 134, 24. VIII.* 1415; *VIII, fol. 6, 26. II.* 1421; *XI, fol. 168'*, 5. X. 1433.

Ljetopis Popa Dukljanina – *Latinski tekst sa hrvatskim prijevodom i Hrvatska kronika* (pr. Vladimir Mošin et al.), MH, Zagreb, 1950.

LOVRENOVIĆ, DUBRAVKO: ***Krist i Donator – Kotromanići između vjere rimske i vjere bosanske…***; u: *Fenomen 'krstjani' u srednjovjekovnoj Bosni i Humu. Zbornik radova*, Sarajevo – Institut za istoriju; Zagreb – Hrvatski institut za povijest, 2005., str. 234-235.

LOVRENOVIĆ, DUBRAVKO: ***Na klizištu povijesti – Sveta kruna ugarska i sveta kruna bosanska 1387-1463***, Sarajevo – Zagreb, 2006.,

LOVRENOVIĆ, DUBRAVKO: ***Profani teror – sveta retorika Kako je bosanski vojvoda Radosav Pavlović postao opaki pataren – bič katoličke vjere***. *Bosna franciscana*, XVII/31, Sarajevo, 2009., str. 129-187.

LOVRENOVIĆ, DUBRAVKO: ***Proglašenje Bosne kraljevstvom 1377. – Pokušaj revalorizacije***. *Forum Bosnae,* 3-4, Sarajevo, 1999.

LOVRENOVIĆ, DUBRAVKO: ***Srednjovjekovna Bosna i srednjoeuropska kultura – Prožimanja i akulturacija***. *Forum Bosnae*, br. 5, Sarajevo, 1999.

LOVRENOVIĆ, DUBRAVKO: ***Uticaj Ugarske na odnos crkve i države u srednjevjekovnoj Bosni;*** u: *Sedam stoljeća bosanskoh franjevaca 1291-1991. Zbornik radova*. Franjevačka teologija u Sarajevu, Samobor, 1994., str. 69. i 79.

LOVRENOVIĆ, IVAN: ***Labirint i pamćenje – kulturnohistorijski esej o Bosni***, Sarajevo, 1989.

LUCENTINI, NORA – BERGONZI, GIOVANNA: ***Studi di protostoria adriatica***. Vol. 1. – *L'area a sud-est delle Alpi. Sulla cronologia delle necropoli di Glasinac nell'età del ferro*, 1981.

MAJDANDŽIĆ-GLADIĆ, SNJEŽANA: ***Povijesni Orisi Đakovačko-osječke nadbiskupije i srijemske biskupije***, Čepin, 2009.

MALCOLM, NOEL: ***Bosnia – A Short History***, (2. dop. izd.), New York, 1996. = MALCOLM, NOEL: *Povijest Bosne – kratki pregled*, Zagreb – Sarajevo, 1995.

MANDIĆ, DOMINIK: ***Bosanska crkva bosanskih krstjana***, Chicago, 1962.

MANDIĆ, DOMINIK: ***Bosna i Hercegovina – Povjesno-kritička istraživanja***. Sv. II. *Bogomilska crkva bosanskih krstjan*a, Chicago, Ill., 1962.; Chicago-Roma-Zurich-Toronto, 1979.

MANDIĆ, DOMINIK: ***Etnička povijest Bosne i Hercegovine***, Rim, 1967. = MANDIĆ, DOMINIK: *Etnička povijest Bosne i Hercegovine*, Ziral, Mostar (pretisak izdanja iz 1982.).

MANDIĆ, DOMINIK: ***Sredovje na Bosna bez Srba***. *Hrvatska revija*, Br. V., Buenos Aires 1955.

MARIĆ, ZDRAVKO: ***Keltski elementi u mlađem željeznom dobu Bosne i Hercegovine***. *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine,* Nova serija, Arheologija, Sv. VIII, 1963., str. 63-83.

MASSIEU DE CLERVAL, M.: ***Rapport adressé à Son Exellence Monsieur le Ministre de l'instruction publique sur une mission en Bosnie, accomplie en 1855***. *Archives des missions scientifiques et littdraires*, tom V, Paris, MDCCCLVI.

MATKOVIĆ, PETAR: ***Putovanja po Balkanskom poluotoku XVI. vieka***, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1887.

MAZALIĆ, ĐOKO: ***Borač – bosanski dvor srednjeg vijeka***. *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, 53, 1941, str. 31-94.

MAZALIĆ, ĐOKO: ***Borač, bosanski dvor srednjeg vieka*** = MAZALIĆ, ĐOKO: ***Borač, die mittelalterliche bosnische Burg***. *Glasnik Hrvatskih zemaljskih muzeja u Sarajevu*, 53, Sarajevo, 1941., str. 31-94.

MAZALIĆ, ĐOKO: ***Kraći članci i rasprave***. *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, nova serija, sveska 4-5, 1949 – 1950., str. 215-242;

MAZALIĆ, ĐOKO: ***Srednji vijek;*** u: BENAC, A. – SERGEJEVSKI, D., – MAZALIĆ, Đ.: ***Kulturna istorija Bosne i Hercegovine***, Sarajevo, 1955.

MAZALIĆ, ĐOKO: ***Starine u Dobrunu***. *Glasnik Zemaljskog muzeja*, Sarajevo, LIII, 1941., str. 101-123.

MAŽURANIĆ, VLADIMIR: ***Prinosi za hrvatski pravno-povijesni rječnik II***, JAZU, Zagreb, 1908/1922.

MEHEMEDOVIĆ, AHMED: ***Leksikon bošnjačke uleme***, Gazi Husrev-begova biblioteka u Sarajevu, Sarajevo, 2018

MEHMEDOVIĆ, AHMED: ***Gazi Husrev-beg i njegove zadužbine***, Sarajevo, 2005.

MERT, TALIP: ***Šejhul-islam iz Bosne – Mehmed Refik-efendija;*** u: *Mjesto i uloga derviških redova u Bosni i Hercegovini. Zbornik radova povodom obilježavanja 800 godina od rođenja Dželaluddina Rumija*, Sarajevo, 2011.

MIKIĆ, ĐORĐE: ***Austrougarska ratna politika u Bosni i Hercegovini 1914-1918***, Banja Luka, 2011.

MIKLOSICH, FRANZ: ***Monumenta Serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii***, Wien, 1958.

MIODRAG M. PETROVIĆ: ***Pomen bogumila – babuna u zakonopravilu svetoga Save i 'Crkva bosanska'***, Beograd, 1995.

MIOVIĆ, VESNA: ***Dubrovačka Republika u spisima osmanskih sultana Državnog arhiva u Dubrovniku***, Dubrovnik, 2005.

MIRDITA, ZEF: ***Vlasi u historiografiji***, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2004.

MOJZES, PAUL [REC.]: ***The Bosnian Church: A New Interpretation. By John V. A. Fine, Jr…*** *Church History*, 45, 1976.

Monumenta Habsburgica regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae = *Habsburški spomenici Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije*, Knj. 1 : *Od godine 1526. do godine 1530.*, Zagreb, 1914.

MRGIĆ-RADOJČIĆ, JELANA: ***Donji Kraji – Krajina srednjovjekovne Bosne***, Beograd, 2002.

MRGIĆ-RADOJČIĆ, JELENA: ***Povelja bana Stjepana II Kotromanića kneževima Vuku i Pavlu Vukoslaviću***, Stari srpski arhiv, knj. 1, 1, Beograd, 2002.

MU GOF, LE ŽAK: ***Za jedan drugi srednji vek – Vreme, rad i kultura zapada***. Novi Sad, 1997.

MUJEZINOVIĆ, MEHMED: ***Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine***, Sarajevo, 1998.

MUŠETA-AŠČERIĆ, VESNA: ***Odjeća sa elementima ukrašavanja karakterističnim za Bosnu;*** u: *Bosanski stil – jedna od osobenosti bosanskog srednjovjekovlja. Znakovi vremena*, broj 17, Sarajevo, 2002.

MUŠETA-AŠČERIĆ, VESNA: ***Sarajevo i njegova okolina u XV stoljeću – između zapada i istoka***, Sarajevo, 2005.

MUŠETA-AŠČERIĆ, VESNA: ***Za novi pristup bosanskom srednjovjekovlju;*** u: *Bosna i Hercegovina prije i poslije ZAVNOBiH-a*, naučni skup, (ur. Muhamed Filipović), Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, posebna izdanja, vol. CXXIV, Sarajevo, 2007.

MUVAKKIT (HADŽIHUSEINOVIĆ, SÂLIH, SIDKI): ***Povijest Bosne – Tarih-i Bosna***, Sarajevo Orijentalni Institut, nr. 3459, IV, str. 74 = *Povijest Bosne*, El-Kalem, Gazi Husrev-begova biblioteka, Sarajevo, 1999.

MUŽIĆ, IVAN: ***Vjera Crkve bosanske – 'Krstjani' i pogani u srednjovjekovnoj Bosni***, Split, 2008.

NAKAŠ, LEJLA: ***Portina slavenska kancelarija i njen utjecaj na pisare u prvpm stoljeću osmanske uprave u Bosni***. *Forum Bosnae*, Sarajevo, 2016.

NAMETAK, ALIJA: ***Islamski kulturni spomenici turskog perioda u Bosni i Hercegovini***, Sarajevo, 1939.

NAZOR, ANICA: ***Rukopisi Crkve bosanske;*** u: *Fenomen 'krstjani' u srednjovjekovnoj Bosni i Humu. Zbornik radova*, Sarajevo – Institut za istoriju i Zagreb – Hrvatski institut za povijest, 2005.

NIKOLAJEVIĆ, KONSTANTIN: ***Kritička pokušenja u periodu prvih sedam vekova srbske istorije*** (članak). *Letopis Matice srpske*, CX, 1865., str. 1-81.

NIKOLIĆ VIDUŠA, PETKO: ***Stečci, laž i bogumili***. Biblioteka Tragom Slovena, Knj. 62, Beograd, 2014.

NILEVIĆ, BORIS: ***Iz života posljednjih Pavlovića***. *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine*, 28-30 (1977-1979), Sarajevo, 1979., str. 59-74.

NILEVIĆ, BORIS: ***Učešće vojvode Petra i kneza Nikole Pavlovića u političkom životu srednjovjekovne Bosne***. *Prilozi*, XVI/17, Sarajevo, 1980., str. 61-68.

NILEVIĆ, BORIS: ***Vojvoda Ivaniš Pavlović***. *Prilozi*, XIV/14-15, Sarajevo, 1978., str. 349-361.

NILEVIĆ, PROF. DR. BORIS: ***Poslednji Pavlovići – Bosna sredinom XV stoljeća;*** u: *Historijska traganja. Institut za historiju*, Br. 5, Sarajevo, 2010.

NINKOVIĆ, ALEKSANDAR: ***Evidencija i arheološka istraživanja starih gradova;*** u: MULABEGOVIĆ, FERHAT (ur.): *Stari gradovi Bosne i Hercegovine. Nacionalni komitet ICOMOS u BiH*, Sarajevo, 2012., str 24-34.

Notae et acta cancellariae Ragusina – *Diversa cancellariae* (= *Div. Canc.*) *25 fol. 93*, 22. IV 1382; *34 fol. 218'*, 10 V 1403; *39 fol. 286*, 19. VIII 1413; *40 fol. 170'*, 29. V 1415. – *Div. Canc. 37 fol. 209'*, 4. V 1409. – *Div. Canc. 42, fol. 65*, 12. X 1422. *Ib. 41, fol. 105*, 16. IV 1417. – *Div. Canc. 43, fol. 180*, 15. VIII 1425. – *Div. Canc. 49 fol. 189'*, 7. I 1436. – *Div. Canc. 40 fol. 165,* 21. V 1415; *ib. 41 fol. 188'*. – *Diversa notare 18, fol. 81*, 4. VIII 1433.

NOVAKOVIĆ, DR RELJA: ***Gde se nalazila Srbija od VII do XII veka***, Narodna knjiga i Istorijski institut, Beograd, 1981.

NOVAKOVIĆ, DR RELJA: ***O nekim pitanjima granica Srbije, Hrvatske i Bosne u X veku***. *Zbornik Filozofskog fakulteta u Beogradu*, VII/1, 196.

NOVAKOVIĆ, STOJAN: ***Grad, trg, varoš, i istorija reči i predmeta koji se njima kazuju;*** u: *Iz srpske istorije*, Beograd, 1966.

NOVAKOVIĆ, STOJAN: ***Srbi i Turci XIV i XV veka – Istorijske studije o prvim borbama s najezdom Turskom pre i posle boja na Kosovu***. *Čupićeva zadužbina*, XXXIII, Beograd, 1893.

Nukulul-fetava, *Matba-a Amira* – Državna štamparija, Stambol, 1850/1266.

OKIÇ, MUHAMED TAYYIP: ***Les Kristians (Bogomiles Parfaits) de Bosnie d' après des documents inédits)***, *Südost-Forschungen,* XIX, München, 1960. = OKIĆ, TAJIB: *Bosanski kristjani (bogumili) prema nekim neobjavljenim osmanskim izvorima*, (nepotpun prijevod). *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, XXI-XXII, Sarajevo 2003.

Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604. godine (obradili Adem Handžić, Amina Kupusović i mr. Snježana Buzov), Bošnjački institut Zürich-Odjel Sarajevo i Orijentalni institut u Sarajevu, *Monumenta Turcica*, serije II, defteri, knjiga 4, Sv. I/2, Sarajevo, 2000.

Osmanlı Arşivi, *Rüus Defteri 224 / 13, 23, 24, 133*; *Rüus Defteri 224 / 135*; *Rüus Defteri 598*.

Osmanlı Arşivi, *Sadaret Divan-ı hümayun, A. DVN 91 / 77*.

P.[PETROVIĆ], L.[LEO]: ***Kršćani Bosanske Crkve;*** u: *Dobri pastir*, Br. 1/4, Sarajevo, 1952.

PALO, VELIJA: ***Stanovništvo Čelebi Pazara polovinom XIX stoljeća***, Zavod za zaštitu i korištenje kulturno historijskog i prirodnog nasljeđa Tuzlanskog kantona, Tuzla, 2020.

PAPAZOGLU, FANULA: ***Porijeklo i razvoj ilirske države***. *Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine*, Centar za balkanološka ispitivanja, 3, 1967., str. 123-144.

PARTHEY, GUSTAV FRIEDRICH CONSTANTIN – PINDER, MORITZ EDWARD: ***Iternerarium Antonini Avgvsti et Hierosolymitanvm ex libris manvscriptis ediderunt***, Berolini, F. Nicolai, 1848.

PAŠALIĆ, ESAD: ***Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini***, Zemaljski muzej, 1960., str. 71.

PATEK (SUIBERTUS), PETER: ***Commentariolum de provinciae Hungariae originibus;*** u: REICHERT, R.: *Monumenta Ordinis Fr. Praedicatorum Historica I*, Louvain, 1896.

PATSCH, KARL: ***Arheološko-epigrafska istraživanja povijesti rimske pokrajine Dalmacije***, Iz *rimske varoši u Skelanima (Crvica, Osatica, Divid), Položaj rimskih naselja u Sopotnici i Rogatici, Ara Libera iz Brekovice, Žara obretena u Bugojnu*. *Glasnik Zemaljskog muzeja*, Broj 19. / Godina 1907., Sv. IV, Sarajevo, 1907., str. 431-470.

PATSCH, KARL: ***Prilozi našoj rimskoj povijesti*** – *Nadgrobni spomenici iz Humca, Šipovo u dolini Plive, Mujdždidi, Jajce, Šedinac, Nalazi prigodom gradnje ceste Han Bjelavac-Gradina, Dva srebrna nalaza (Bare-Tribovo, Mahovljani), Četiri bronca, Bilješke iz dnevnika: Rogatica (Čadovina, Potped, Drijenke), Ustikolina, Kotar foćanski, Rama (Ankula, Drežnica), Travnik, Iz doline Trstionice. Glasnik Zemaljskog muzeja*, broj 21. / godina 1909., Sv. IV, Sarajevo, 1909., str. 177-208.

PAVAN, MAURO: ***Ricerche sulla provincia Romana di Dalmazia***. *Ist. Ven. Sc. Lett., Atti. Mem.* XXXII, Venezia 1958.

PETRANOVIĆ, BOŽIDAR: ***Bogomili: Cr'kva bosan'ska i Kr'stjani: Istorichka rasprava*** (reprint iz 1867., Pechatnia Demarki-Ružier, Zadar), 1967.

PETROVIĆ, LEO: ***Kršćani Bosanske Crkve***. *Dobri pastir*, Br. 3 – 1/4, Sarajevo, 1952.

PETROVIĆ, MIODRAG M.: ***Kuduguri – bogomili u vizantijskim i srpskim izvorima i 'Crkva bosanska'***. ***Istorijski časopis***, Srpska akademija nauka i umetnosti, Knj. XLIV, 1997., str. 49-71.

PIRENNE, HENRI: ***Povijest Europe – od seobe naroda do XVI stoljeća***, [preveo Miroslav Brandt], reprint, Split, 1956.

PRELOG, MILAN: ***Povijest Bosne u doba osmanlijske vlade – I dio (1463-1739.)***, Sarajevo, bez naznačene godine izdanja, str. 37-39, 42. = PRELOG, MILAN: *Povijest Bosne u doba osmanlijske vlade I. dio*, Reprint izdanja iz 1913. godine, Zagreb, 2009.

RAČKI, FRANJO: ***Bogomili i Patareni;*** u: *Borba Južnih Slovena za državnu neodvisnost – Bogomili i Patareni*, Srpska kraljevska akademija, Beograd, 1931. = RAČKI, FRANJO: *Bogomili i patareni,* [priredio F. Šanjek], Zagreb, 2003.

RAČKI, FRANJO: ***Bogumili i Patareni;*** u: *Rad Jugoslavenske akademija znanosti i umjetnosti*, Knj. VII, Zagreb, 1868., str. 84-179.

RAČKI, FRANJO: ***Pismo prvovienčanoga kralja srbskoga Stjepana I. papi Honoriju III. god. 1220***. *Starine*, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Knj. VII, Zagreb, 1875.

RADOJČIĆ, NIKOLA: ***O zemlji i imenima Bogomila***. *Prilozi P. Popovića*, 7/1927., str. 147-159.

RADOJEVIĆ, DANILO: ***Popa Dukljanina Sclavorum regnum***, *kritičko izdanje*, Fakultet za crnogorski jezik i književnost, Cetinje, 2016.

RADOJKOVIĆ, BOJANA: ***Zapadni uticaji na primenjenu umetnost Bosne u XIV i XV veku***. *Radovi sa simpozijuma Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura*, Zenica 1973.

RADONIĆ, JOVAN: ***O knezu Pavlu Radenoviću***. *Letopis Matice srpske*, 212, Novi Sad, 1902.

RANKE, VON LEOPOLD: ***Serbien und die Türkei – im Neunzehnten Jahrhundert***, Leipzig, 1879.

RAUKAR, TOMISLAV: ***Hrvatsko srednjovjekovlje – prostor, ljudi, ideje***, Zagreb, 1997.

REDŽIĆ, HUSREF: ***Srednjovjekovni Gradovi U Bosni i Hercegovini***. Sarajevo, 2009.

Registra Vaticana, *ep. 141, f 103v*.

RICAUT, PAUL (OU RYCAUT) – BRIOT, PIERRE: ***Historie de l'Etat present de l'empire Ottoman***, Chez Abraham Wolfgank, Amsterdam, 1670.

Riječnik naseljenih mjesta u Bosni i Hercegovini, Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu, Sarajevo, 1910.

RIZVIĆ, MUHSIN: ***Bosna i Bošnjaci – jezik i pismo***, Sarajevo, 1996.

RIZVIĆ, MUHSIN: ***Književno stvaranje muslimanskih pisaca u doba austrougarske vladavine***, Tom I, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1973.

Rječnik srpskohrvatskoga književnog jezika, Matica srpska – Matica hrvatska, Novi Sad – Zagreb, 1967.

ROSENBLUM J. (UR.): ***Jean Kinamos – Chronique***, Presses Universitaires de Nice, 1972.

RUDIĆ, SRĐAN – LOVRENOVIĆ, DUBRAVKO – DRAGIČEVIĆ, PAVLE (UR.): ***Pad bosanskog kraljevstva 1463. godine***, Beograd – Sarajevo – Banja Luka, 2015.

Sadaret Mektubi Kalemi Nezaretler evrakı, 334/70.

Sadaret Mektubi Kalemi Nezaretler evrakı, 409/71.

Salname-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye, 1294.

SANJEK, FRANCOIS: ***Raynerius Sacconi O. P., Summa de Catharis;*** u: *Archivum Fratrum Praedicatorum,* vol. XLIV, Roma, 1974.

SEKULIĆ, ISIDORA: ***O jeziku Bosne na osnovi starih i mladih tekstova*** (članak), *Politika*, Beograd, 1936., str. 10.

SERGEJEVSKI, DIMITRIJE: ***Srednjovjekovni nadgrobni spomenici Bosne i Hercegovine***. Zemaljski muzej, Sarajevo, 1952.

SERTOĞLU, MITHAT: ***Muhteva bakımından başvekâlet arşivi***, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları*, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1955.

Sidžil br. 10, *Orijentalni institut u Sarajevu*, str. 102-103.

Sidžil, *Gazi husrev-begova biblioteka u Sarajevu*, br. 139, str. 147/2.

SKARIĆ, VLADISLAV: ***Izabrana djela I – Sarajevo u 16. vijeku – Kulturne prilike***, Sarajevo, 1985.

SKARIĆ, VLADISLAV: ***Popis bosanskih spahija iz 1123 (1711.) godine***. *Glasnik zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, Sv. 2 (za historiju i etnografiju), God. XLII, Sarajevo 1930.

SKARIĆ, VLADISLAV: ***Župa i grad Borač u Bosni***. *Prilozi za književnost, jezik i folklor*, II, Beograd, 1922.

SKOK, PETAR: ***Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika***, Jugoslovenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1971.

SLIPIČEVIĆ, FUAD: ***Bosna i Hercegovina od Berlinskog kongresa do kraja Prvog svjetskog rata (1878-1918)***, Zagreb, 1954.

SMICIKLAS, TADIJA: ***Codex Diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae, Zagreb***, 1904-1934.

SOLOVJEV, ALEKSANDAR: ***Autour des Bogomiles;*** u: *Byzantion,* 22, 1952., 81-104.

SOLOVJEV, ALEKSANDAR: ***Jesu li bogamili poštovali krst?*** *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, Nova serija, 3/1948., str. 81-102.

SOLOVJEV, ALEKSANDAR: ***Svedočanstva pravoslavnih izvora o bogamilstvu na Balkanu***. *Godišnjak Istorijskog društva Bosne i Hercegovine*, V/1953., str. 1-103.

SOLOVJEV, ALEKSANDAR: ***Vjersko učenje bosanske crkve***, Zagreb, 1948.

SOLOVJEV, ALEXANDAR: ***Nestanak Bogumilstva i islamizacija Bosne***. *Godišnjak Društva Istoričara Bosna i Hercegovine*, Broj 1, Sarajevo, 1949., str. 42–79.

SOLOVJEV, DR ALEKSANDAR: ***Trgovanje bosanskim robljem do god. 1661***. *Glasnik Zemaljskog*

muzeja, nova serija, društvene nauke, sveska 1, Sarajevo, 1946., str. 142-149.

STEVANOVIĆ, MIHAILO: ***Gramatika srpskohrvatskog jezika za više razrede gimnazije***, Beograd, 1951.

STIPČEVIĆ, ALEKSANDAR: ***Iliri, povijest, život, kultura***, II dopunjeno izdanje, Zagreb, 1989.

STOJANOVIĆ, LJUBOMIR: ***Stare srpke povelje i pisma***, Beograd i Sremski Karlovci, 1902-1926. = STOJANOVIĆ, LJUBOMIR: *Stare srpke povelje i pisma*, Knj. I, *Dubrovnik i susedi njegovi*. Srpska kraljevska akademija, Zbornik za istoriju, jezik i književnost srpskog naroda, Prvo odeljenje, Spomenici na srpskom jeziku, Knj. XIX i Knj. XXIV, Beograd i Sremski Karlovci.

STOJANOVIĆ, LJUBOMIR: ***Stari srpski zapisi i natpisi***, Knj. I, Srpska kraljevska akademija, Beograd, 1902.

SUĆESKA, AVDO: ***O Mu'aftyet-u u Bosanskom ejaletu***. Prilozi, XXI/22, Institut za istoriju, Sarajevo, 1986.

SUĆESKA, DR. AVDO: ***Ajani – prilog izučavanju lokalne vlasti u našim zemljama za vrijeme Turaka***. Naučno društvo Bosne i Hercegovine, *Djela*, knj. XXII, Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka, knj. 14, Sarajevo, 1965.

SUĆESKA, DR. AVDO: ***Popis čifluka u rogatičkom kadiluku iz 1835. godine***. Digitalno izdanje dostupno na: https://app.box.com/s/nzqkl0oxqedpnvxxpz3e.

SUGAR, PETER F.: ***Southeastern Europe under Ottoman Rule***, Washington, 1977.

ŠABANOVIĆ, DR HAZIM: ***Krajište Isa-bega Ishakovića – zbirni katastarski popis iz 1455. godine***, Sarajevo, 1964.

ŠABANOVIĆ, HAZIM: ***Bosanski pašaluk – postanak i upravna podjela***. *Djela*, XIV, Naučno društvo Bosne i Hercegovine, Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka 10. Sarajevo, 1959.

ŠABANOVIĆ, HAZIM: ***Turski dokumenti o Bosni iz 2. polovice XV. stoljeća***. *Istorijsko-pravni zbornik*, Sarajevo, 1949., str. 177-208.

ŠABANOVIĆ, HAZIM: ***Vojno uređenje Bosne od 1463. do kraja XVI stoljeća***. *Godišnjak društva istoričara Bosne i Hercegovine*, Vol. 11, Sarajevo, 1960.

ŠAFÁŘÍK, PAVEL JOSEF: ***Monumenta Serbica arhivi veneti*** = ŠAFARIK, PAVEL JOSEF: *Srpski spomenici mletačkog arhiva. Glasnik Srpskog učenog društva*, XI, Beograd, 1858., str. 412-416.

ŠANJEK, FRANJO: ***Bosansko-humski (hercegovački) krstjani i katarsko-dualistički pokret u srednjem vijeku***. *Kršćanska sadašnjost*, Zagreb, 1975., str. 121-144.

ŠANJEK, FRANJO: ***Les chretiens bosniaques et le mouvement cathare XIIe-XVe siècles***, Publications de la Sorbonne, Serie "N. S. Recherches", 20, Paris-Sorbonne, 1976. = SANJEK, FRANJO: *Les Chretiens Bosniaques et le Mouvement Cathare XII-XV siecles*, Paris/Louvain, 1977.

ŠIDAK, JAROSLAV: ***Oko pitanja 'Crkve bosanske' i bogumilstva***, *Studije o 'Crkvi bosanskoj' i bogumilstvu*, Liber, Zagreb, 1975.

ŠIDAK, JAROSLAV: ***Samostalna 'crkva bosanska' i njezini redovnici***. *Nastavni vjesnik*, Br. 50, rujan – listopad, Sv. I., Zagreb, 1941-1942.

ŠIDAK, JAROSLAV: ***Studije o 'Crkvi bosanskoj' i bogumilstvu***, Zagreb, 1975.

ŠIŠIĆ, DR FERDO: ***Biskup Štrosmajer i južnoslovenska misao***, Beograd, 1932.

ŠIŠIĆ, FERDO (UREDIO): ***Letopis Popa Dukljanina***, Zagreb, 1928. = ŠIŠIĆ, FERDO (UREDIO): *Letopis Popa Dukljanina*, Posebna izdanja, Srpska kraljevska akademija, Knj. 67, Filosofski i filološki spisi, Knj. 18, Beograd, 1928.

ŠIŠIĆ, FERDO: ***Okupacija i aneksija Bosne i Hercegovine (1878. odnosno 1908.)***, Zagreb, 1938.

ŠKALJIC, ABDULAH: ***Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku***, Svjetlost, Sarajevo, 1966.

ŠKEGRO, ANTE: ***Nekoliko pitanja iz najstarije povijesti Bosne i Hercegovine ili o najnovijim krivotvorinama u Bošnjačkoj historiografiji;*** u: *Zbornik radova sa Naučnog skupa Istorijska nauka o Bosni i Hercegovini u razdoblju 1990-2000*. Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 2002., str. 21-29.

ŠUNJIĆ, MARKO: ***Bosna i Venecija – Odnosi u XIV. i XV. stoljeću***, Sarajevo, 1996

TAGLIAVINI, CARLO: ***Le origini delle lingue neolatine – introduzione alla filologia romanza***, Bologna, 1964.

TEPIĆ, IBRAHIM (REDAK.): ***Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata***, (2. izd.), Sarajevo, 1998.

THALLOCZY, LAJOS: ***A Bosnyak-Herczegovinai "beg" czimrol. Turul. A Magyar Heraldikai es Genealogiai Tarsasag***. Közlönye. Budapest 1915.

THALLOCZY, LAJOS: ***K historiji despotske porodice Brankovića;*** u: *Prilozi k objašnjenju izvora bosanske historije. Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, God. 5, Knj. 2, Sarajevo, 1893.

THALLÓCZY, LAJOS: ***Prilozi k objašnjenju izvora bosanske historije***, Zemaljska štamparija, Sarajevo, 1893.

THALLÓCZY, LAJOS: ***Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter***, München-Leipzig, 1914.

THEINER, AUGUSTIN: ***Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia***. Vol. I i II, Osnabrück, 1968.

THEINER, AUGUSTINUS: ***Vetera monumenta Slavorum Meridionalium historiam illustrantia maximam partem nondum edita ex tabulariis vaticanis deprompta collecta ac serie chronologica disposita***, Tomus II, Romae, 1863.

TODOROVIĆ, JOVAN: ***Kelti u jugoistočnoj Evropi***, Beograd, 1968.

TOMASCHEK, WILHELM: ***Die vorslavischo Topographie der Bosna, Hercegovina, Crna gora und der angrenzenden Gebite – Mittheilungen der k.k. geograph***. *Gesellschaft in Wien*, Band XXIII, Heft 11, u. 12, Wien, 1880.

TORQUEMADA, DE JUAN: ***Symbolum pro informatione manichaeorum – (el bogomilismo en Bosnia)***, *Publicaciones del Seminario Metropolitano de Burgos*, Serie B, Burgos, 1958., str. 37-130.

TRUHELKA, ĆIRO DR.: ***Studije o podrijetlu: etnološka razmatranja iz Bosne i Hercegovine***, Izvanredno izdanje Suvremene knjižnice Matice Hrvatske, Kolo VL, Tipografija D.D., Zagreb 1941.

TRUHELKA, ĆIRO: ***Bosančica – Prinos bosanskoj paleografiji***. *Glasnik Zemaljskog muzeja*, Sarajevo, 1889., I, Knj. IV, str. 65-83.

TRUHELKA, ĆIRO: ***Die geschichtliche Grundlage der bosnischen Agrarfrage***. *Sarajevoer Tagblatt*, Sarajevo, 1911.

TRUHELKA, ĆIRO: ***Državno i sudbeno ustrojstvo Bosne u doba prije Turaka***. *Glasnik zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, Knj. XIII, Sarajevo 1901., str. 155-199.

TRUHELKA, ĆIRO: ***Gromile na Glasincu – Izvješće o iskopinama Zemaljskog muzeja pod jesen godine 1888***. *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, Sv. 1, God. I, 1889., str. 23-35.

TRUHELKA, ĆIRO: ***Još o testamentu gosta Radina i o patarenima***. *Glasnik Zemaljskog muzeja*, Br. XXV, Sarajevu, 1913., 3-4, str. 363-381.

TRUHELKA, ĆIRO: ***Mali prinos značenju bosančice***. *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, broj 21. / godina 1909., Sv. I, Sarajevo, 1909., str. 211-213.

TRUHELKA, ĆIRO: ***O podrijetlu žiteljstva grčkoistočne vjeroispovijesti u Bosni i Hercegovini;*** u: *Studije o podrijetlu – Etnološka razmatranja iz Bosne i Hercegovine*, Zagreb, 1941. = TRUHELKA, ĆIRO: *O podrijetlu žiteljstva grčkoistočne vjeroispovijesti u Bosni i Hercegovini;* u: *Vlasi u starijoj hrvatskoj historiografiji*, Split, 2010.

TRUHELKA, ĆIRO: ***O porijeklu bosanskih muslimana;*** u: *Hrvatska smotra*. Zagreb, II/1934., Br. 7, str. 249-257.

TRUHELKA, ĆIRO: ***Predhistorijski nalazi u Bosni i Hercegovini***. *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, Sv. 3, God. XVIII, 1906., str. 265-275.

TRUHELKA, ĆIRO: ***Predhistorijski predmeti sa Glasinca***. *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, Sv. 3, God. I, 1889., str. 26-44.

TRUHELKA, ĆIRO: ***Prehistoričke gradine na Glasincu***. *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, Sv. 3, God. III, 1891., str. 306-315.

TRUHELKA, ĆIRO: ***Starobosanski mramorovi***. *Glasnik zemaljskog muzeja*, Sv. IV, Sarajevo, 1891.

TRUHELKA, ĆIRO: ***Testamenat gosta Radina***. *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, XXIII, Sarajevo, 1911.

TRUHELKA, DR. ĆIRO: ***Tursko-slovjanski spomenici dubrovačke arhive***. *Glasnik Zemaljskog muzeja*, XXIII, br. 41, Sarajevo, 1911., str. 179-180.

Vakufnama, Vakufska direkcija u Sarajevu, broj 534.

Vakufname Bosne (1463.-1878.). Katalog izložbe, Sarajevo, 2013.

Vakufname iz Bosne i Hercegovine – XV i XVI vijek (UR. GAZIĆ, LEJLA). Orijentalni Institut u Sarajevu, *Monumenta turcica historiam Slavorum Meridionalium illustrantia*, Serija III, Defteri, Knj. 1, Sarajevo, 1985.

VAN ANTWERP FINE, JOHN: ***The Late Medieval Balkans – A Critical Survey from the Late Twelfth Century to the Ottoman Conquest***, Michigan, 1994.

VASIĆ, MILAN: ***Etnička kretanja u Bosanskoj krajini u 16.vijeku***. *Godišnjak društva istoričara Bosne i Hercegovine*, Godina XIII, Sarajevo, 1963.

VEGO, MARKO: ***Naselja Bosanske Srednjovjekovne Države***, Sarajevo, 1957.

VEGO, MARKO: ***Novi i revidirani srednjovjekovni natpisi iz Bosne;*** u: *Naše starine.* Godišnjak Zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirodnih znamenitosti i rijetkosti Bosne i Hercegovine, Knj. XIV-XV, Sarajevo, 1981.

VEGO, MARKO: ***Postanak srednjovjekovne bosanske države***, Sarajevo, 1982.

VESNA MUŠETA-AŠĆERIĆ: ***Uloga bosanskog srednjovjekovlja u izgradnji bosanskohercegovačkog identiteta;*** u: *Identitet BiH kroz historiju*. Vol. 2, Posebna izdanja, knjiga 8, Institut za istoriju, Sarajevo, 2011.

VUK STEFANOVIĆ KARADŽIĆ: ***Srpski rječnik***, Četvrto državno izdanje, Beograd 1935.

VUKOVIĆ, TAMARA: ***Dva pisma Dubrovačke Opštine knezu Pavlu Radenoviću iz 1405. godine, Građa o prošlosti Bosne***, knj. 4, Banja Luka, 2011.

WADDING, LUKE: ***Annales Minorum seu trium ordinum a. s. Francisco institutorum***. Vol. X, *Ad Claras Aquas (Quaracchi)*, Prope Florentiam, 1932.

WADDINGO, A. R. P. HIBERNO LUCA: ***Annales Minorum seu Trium Ordinum a S. Francisco institutorum***, Tomus II, Romae, MDCCXXXI (1731.) = WADDINGO, A. R. P. HIBERNO LUCA: *Annales Minorum seu Trium Ordinum a S. Francisco institutorum*, Tomus II (1221–1237). Editio tertia. Ad Claras Aquas (Quaracchi), 1931., reprint izdanje.

WENZEL, GUSZTÁV: ***Codex diplomaticus Arpadianus*** – *continuatus: köt. 1234-1260*. Sv. I, Budapest, 1860.

WENZEL, MARIAN: ***Bosanski stil na stećcima i metalu*** = WENZEL, MARIAN: *Bosnian Style on Tombstons and Metal*, Sarajevo, 1999.

WENZEL, MARIAN: ***Tradicija umjetničke obrade metala u Kraljevini Bosni – Bosanski stil na stećcima i metalu*** = WENZEL, MARIAN: *Bosnian style on tombstones and metal*, Sarajevo, 1999.

WILKES, J. JOHN: ***Dalmatia***, London, 1969.

WILKES, J. JOHN: ***The Illyrians***, Wiley-Blackwell, 1992. = WILKES, J. J.: ***Iliri***, Split, 2001.

YAKUT, ESRA: ***Şeyhülislamlık: yenileşme döneminde devlet ve din***. Istanbul, Kitap Yayınevi, 2005.

Zeitungs-lexikon zum Verständnis des durh die russisch-türkischen Differenzenhervorgerufenen Krieges. *Ein alphabetisch=geordnetes Nachschlagebuch für Zaitungsleser*, Wien 1854.

Zemaljsko vakufsko povjerenstvo za Bosnu i Hercegovinu (1890.-1895.) – *Analitički iventar, Opći spisi*, Br. 1271 i 2225, Zemaljsko vakufsko povjerenstvo – 6 i 27 iz 1890. i 1891., L:3 i L:2, Sarajevo, 2014., str. 38 i 146.

ŽIVKOVIĆ, PAVO: ***Pojava bogumilstva i anatema kao način borbe protiv heretika***. *Croatica Christiana periodica*, Vol. 17, No. 31, Zagreb, 1993., str. 42-48.

ZLATAR, BEHIJA: ***O nekim muslimanskim feudalnim porodicama u Bosni u XV i XVI stoljeću***. *Prilozi Institut za istoriju*, godina XIV, broj 14-15, Sarajevo, 1976.

ZLATAR, BEHIJA: ***Popis vakufa iz prve polovice XVI stoljeća***. *Prilozi za orijentalnu filologiju*, XX-XXI/1970-71., Sarajevo, 1974.

ZLATAR, BEHIJA: ***Popis vakufa u Bosni iz prve polovice XVI vijeka***, Sarajevo, 1974.

ZLATAR, BEHIJA: ***Zlatno doba Sarajeva (XVI stoljeće)***, Sarajevo, 1996.

ZLATAR, DR. BEHIJA: ***Značaj izvora za izučavanje historije institucije vakufa;*** u: *Vakufi u Bosni i Hercegovini*. *Zbornik radova*, Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini, Vakufska direkcija Sarajevo, Sarajevo, 2011./1433.